

ISSN 2307-7778

Періодичне видання

**НАУКОВІ ЗАПИСКИ**  
**Тернопільського національного**  
**педагогічного університету**  
**імені Володимира Гнатюка**

Серія:

**ІСТОРІЯ**

Випуск 2

Частина 3

ТЕРНОПІЛЬ

2014

**УДК 93**  
**ББК 63**  
**Н 34**

**Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.** Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. – Вип. 2. – Ч. 3. – 296 с.

Друкується згідно з рішенням Вченої ради Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка від 25 листопада 2014 р. (протокол № 4).

## Головний редактор

*Іван Зуляк* - доктор історичних наук, професор

## Редакційна колегія:

*Микола Алексієвець* - доктор історичних наук, професор  
*Леся Алексієвець* - доктор історичних наук, професор  
*Микола Бармак* - доктор історичних наук, професор  
*Лев Баженов* - доктор історичних наук, професор  
*Елла Бистрицька* - доктор історичних наук, професор  
*Владзімеж Бонусяк* - доктор історичних наук, професор (Польща)  
*Петро Брицький* - доктор історичних наук, професор  
*Вацлав Вежбенець* - доктор історичних наук, професор (Польща)  
*Олександр Добржанський* - доктор історичних наук, професор  
*Степан Качараба* - доктор історичних наук, професор  
*Андрій Кліш* - кандидат історичних наук, доцент  
*Павло Коріненко* - доктор історичних наук, професор  
*Микола Литвин* - доктор історичних наук, професор  
*Карел Марек* - доктор історичних наук, професор (Чехія)  
*Микола Москалюк* - доктор історичних наук, професор  
*Борис Савчук* - доктор історичних наук, професор  
*Олексій Сухий* - доктор історичних наук, професор

## Рецензенти:

*Ігор Дацків* - доктор історичних наук, професор  
*Василь Футала* - доктор історичних наук, професор

*Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія затверджено постановою ВАК України як фахове видання зі спеціальності "Історичні науки" від 10.03.2010 р. № 1-05/2.*

У збірнику наукових праць історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка та інших вузів України друкуються матеріали оригінальних досліджень, що охоплюють широке коло проблем історії України, української історичної біографістики, всесвітньої історії, джерелознавства й історіографії, історії культури, а також уміщено методологічні проблеми наукових досліджень, рецензії та огляди.

Для науковців, краєзнавців, викладачів, аспірантів та студентів і тих, хто цікавиться історією України та зарубіжних країн.

Збірник включений до міжнародної наукометричної бази РІНЦ (договір № 106-03/2014 від 3 березня 2014 р.). Статті збірника прирівнюються до публікацій у виданнях України, які включені до міжнародних наукометричних баз відповідно до вимог наказу МОН України від 17 жовтня 2012 р. № 1112 (зі змінами, внесеними наказом МОН України від 03.12.2012 р. № 1380).

*Редакційна колегія публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів.  
 За зміст публікацій, достовірність фактів, цитат тощо відповідальність несуть автори.*

© Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, 2014

# ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94(477.53)“1648/179”:640-058.835

Олена Бороденко

## **РУХОМЕ МАЙНО ВДОВИНИХ ДОМОГОСПОДАРСТВ ГЕТЬМАНЩИНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVIII СТ. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ РУМЯНЦЕВСЬКОГО ОПИСУ ПОЛТАВСЬКОГО ПОЛКУ)**

*У статті на матеріалах Генерального опису Лівобережної України 1765–1769 рр. та загальних засадах історико-порівняльного та квантитативного підходів порушено дослідження окремих аспектів майнового стану вдовиних домогосподарств сільського соціуму Полтавського полку другої половини XVIII ст., а саме: рухомого майна з виокремленням видів свійських тварин, визначенням їх лідерства у тягловій силі, оцінці соціального розширення, забезпеченості ними домових спільнот регіону та самотніх жінок зокрема.*

*Ключові слова: Гетьманщина, вдовині домогосподарства, Румянецьський опис, рухоме майно, тяглова сила.*

Життя та добробут ранньомодерної української родини загалом залежали від матеріального становища та від працьовитості, наполегливості її членів. Закономірно, що значима роль у виробничому процесі домових спільнот належала фізично міцнішій чоловічій статі. Проте, можна визнати, що й жінки відігравали провідну роль у домашній економіці, адже чоловіки реалізовували переважно одну функцію – землероба, коли їх дружини могли виконувати різні види робіт упродовж всього року [1, с. 46]. Плинність часу та різні життєві колізії викликали овдовіння одного із матримоніальних партнерів. Відтоді самотній чоловік чи жінка повинні були випробувувати виклики долі в управлінні домогосподарством та вихованні дітей. Вочевидь, ґендерна соціалізація суспільства створювала певні складності здебільшого в ефективному веденні господарства – вдові, натомість, у вихованні дітей – вдівцю. Для того, щоб зрозуміти непросте матеріальне становище самотньої жінки періоду Гетьманщини другої половини XVIII ст., якій доводилося розширювати коло своїх обов'язків, щоб покрити дефіцит чоловічої сили в сімейній економіці, спробуємо звернутися до аналізу рухомого майна вдовиць-очільниць домогосподарств, адже саме робоча худоба була одним із вагомих критеріїв визначення рівня заможності, а отже їх економічної міцності.

Ґрунтуючись на принципах компаративізму, спробуємо з'ясувати особливості розвитку тваринництва: виокремити види свійських тварин, зафіксованих у фіскальних джерелах, визначити їх лідерство у тягловій силі, проаналізувати забезпеченість нею вдовиних домових спільнот у порівнянні із регіональними показниками та оцінити рівень їх соціальної нерівності.

Дослідження проведемо на матеріалах фіскального перепису населення 1765–1769 рр., який в історіографії ще називають “Румянецьським”, окремих сіл Полтавського полку (Головача, Горбанівки, Жуків, Диканьки, Куклинців, Пушкарівки, Рибців, Розсошенців, Стасовців, Трибів) [2]. Реєстри населених пунктів Полтавського полку зберігаються у ЦДІАК України (фонд 57, опис 2) “Генерального опису Лівобережної України 1765–1769 рр.” Загалом, переписні книги містять унікальну інформацію щодо історико-демографічних та соціально-економічних досліджень. У окремі книги реєстратори вносили мешканців сіл подвірно із обов'язковим зазначенням власника домогосподарства, складу його сім'ї та детального опису його господарства. Зокрема, реєструвалися усі об'єкти, які мали економічну цінність: будівлі, присадибні ділянки, садки, лісові угіддя, орні, пасовищні, сіножатні та незасіяні ділянки землі. Окремо аналізувалися основні галузі сільського господарства, якими на той час були землеробство і тваринництво, побічними – промисли з переробки зерна і продуктів тваринництва, бджільництво, рибальство та інші, а також сільське ремесло [3, с. 55].

Для загального аналізу економічної ситуації регіону використано деякі судові справи, котрі розміщені у фондах Держархіву Полтавської області (опис 76) “Полтавського Малоросійського совісного суду” та (опис 801) “Пирятинського духовного правління”.

Відомо, що у доіндустріальну епоху тваринництво посідало друге місце в сільському господарстві, після землеробства, і на Лівобережжі, як в інших регіонах, було одним із основних джерел прибутків [3, с. 109; 4, с. 284]. У переписних книгах детальний запис тварин представляв спочатку велику рогату худобу (корів, биків, ялових корів, телят), потім наявність коней, овець, свиней та кіз. Щоправда, у реєстрах не враховувалося розведення домашньої птиці, хоча її

наявність видається нам очевидною. Худобу, вірогідно, за умовно-віковою ознакою поділяли на стару та молоду, а за статевою ознакою – на самців та самок. Зазвичай, окремо записували старих та молодих овець та кіз, а іноді реєстрували баранів та цапів, які були досить малочисленими. Інформація щодо тваринництва в сільських домогосподарствах Полтавського полку, згідно із даними Румянцевського опису 1765–1769 рр., подана у таблиці 1.

Таблиця 1

Худоба Домові спільноти	Коні					Інші види			
	0	1	2	3–5	6 <sup>+</sup>	ВРХ	Свині	Вівці	Кози
Регіону	730	319	117	54	7	1078	990	669	13
Регіону ( % )	59,5	26,0	9,5	4,4	0,6	87,9	80,7	54,5	1,1
Вдовині	88	31	11	5	–	106	91	70	–
Вдовині ( % )	65,2	23,0	8,1	3,7	–	78,5	67,4	51,9	–

\* Велика рогата худоба (далі – ВРХ): старі та молоді бики, корови, ялові корови, телята.

У вказаних джерелах не виявлено “робочих волів”, хоча інші дослідники Румянцевського опису С. Шамрай [5] та М. Рклицький [6] та інші вказують на їх наявність. Натомість, полтавські реєстри подають нам кількісну інформацію тільки про старих та молодих биків. Ймовірно, що у досліджених нами джерелах старі бики були робочими волами. Саме воли були головною тягловою силою в землеробському господарстві, а допоміжною – коні [3, с. 108]. Тому, припускаючись аналізу тваринницької галузі у вдовиних домогосподарствах, спочатку зосередимося на тягловій силі. Назагал, у залежності від забезпеченості робочою худобою (волами і конями) розрізняли селян “тяглових” і “піших” [7, с. 267–268]. Адже й вдови у попередніх ревізіях реєструвалися саме так. Зокрема, згідно із переписом 1726 р. у селах Диканька та Тахтаулове самотні жінки позначалися: “удови посполитіе тяглие”, “удови посполитіе пешіе весьма убогіе”, “козачіе вдови меючіе воловую випражь” [8, с. 386, 388, 397]. Не забуваймо, також, що коні для козацького населення виконували, крім господарського, ще й військове призначення.

Натомість, у Генеральному описі Лівобережної України 1765–1769 рр. досліджених населених пунктів, таких позначень не виявлено, тому оцінити соціальне розшарування вдовиних домогосподарств спробуємо за кількістю робочої худоби. Розпочнемо із ВРХ. Проте, необхідно зазначити, що у цьому регіоні із загальною кількістю 1227 домогосподарств виявлено лише 135 удовиних дворів. Загалом аж 87,9 % (1078) досліджуваних нами господарств утримувало разом корів, биків та телят, інші (12,1 %) їх не мали (таблиця 1). Частка вдовиних домогосподарств, які утримували таку худобу, була дещо меншою – 78,5 % (106), тоді як тих, які зовсім її не утримували була більшою – 21,5 % (29). Аналізуючи наявність волів, спостерігаємо схожу ситуацію. У визначених селах волів дозволяло собі утримувати 68,6 % (842) домогосподарств. Загалом, у них нараховувалося 2776 голів. У середньому на кожне домогосподарство припадало 2,3 старих бики. За подібними обчисленнями радянського дослідника С. Шамрая у посполитих Київської сотні на один двір було 3 голів [5, с. 156].

Отже, загальний показник робочих волів у полтавському регіоні був меншим, ніж у київському. Безсумнівно, можемо погодитися із І. Ворончук про те, що вагомим показником заможності селянського господарства була його забезпеченість робочою худобою [9, с. 251]. Забезпеченість робочими волами у вдовиних дворах виявилася нижчою – 61,5 % (83) домогосподарств їх утримувало, хоча зауважимо, що ще у 7 дворах були задекларовані молоді бики, яких ми схильні не відносити до робочої худоби. Загалом, у домових спільнотах самотніх жінок нараховувалося 269 волів, тобто, на один двір у середньому припадало по 2. Важко сказати: чи задовольняло це потребу в робочих волах, але забезпеченість ними жіночих домогосподарств була меншою, ніж загалом у регіоні. Утім, відомо, що, зазвичай, у плуг впрягали 6–8 волів, яких обслуговували три орачі. Якщо у землеробів було недостатньо власних волів, то декілька господарів впрягали робочу худобу в супрягу [10, с. 16]. Отже, вірогідно, за такої кількості волів у господарствах значна частина очільниць ораля землю подібними супрягами.

Аналогічні тенденції зберігалися й у наявності коней. Так, із наведеної таблиці, бачимо розподіл коней за кількістю. Разом у регіоні підраховано 818 голів молодого та старого віку, а в середньому на двір припадало 0,7 голів коней. У вдовиних домогосподарствах виявлено 73 коней, тобто, у середньому 0,5 голів на один двір. Отже, забезпеченість кіньми як у полтавських селах загалом, так і у дворах самотніх жінок, була значно нижчою, ніж робочими волами, що підтверджує тезу про лідерство волів як основної робочої сили.

Порівнюючи показники коней за кількістю, ситуація дещо варіювалася. Зокрема, коней у регіоні утримувало лише 40,5 % (не мали 59,5 %) домогосподарств, а у вдовиних дворах – 34,8 % (не мали 65,2 %). З тих домових спільнот, що утримували їх 26 % та 23 % мали по одному коню, 9,5 % і 8,1 % – по два, 4,4 % та 3,7 % – по три-п'ять, 0,6 % та 0 % дозволяли собі утримувати більше шести коней. Для порівняння, козак-зимівчак із Запорізької Січі мав по декілька сотень, тисяч, а то й десятків тисяч голів ВРХ, як мінімум 10–20 коней, а в окремих козаків було по 4–5 тис. голів овець [4, с. 284–285]. Отже, кількість коней, так само як й волів, у вдовиних домогосподарствах поступалося регіональним показникам, однак було незначною у порівнянні із окремими господарствами козаків із розлогих запорізьких степів.

Далі спробуємо, застосовуючи загальноприйнятну методику визначення соціальної нерівності певних соціальних груп, запропоновану Б. Мироновим, поділити жіночі домогосподарства за наявністю у них робочої худоби: волів та коней, на три умовні групи: бідних, середняків і заможних [11, с. 29]. Спочатку проведемо такий поділ за кількістю голів основної тяглової сили – волів. Так, до першої групи можна віднести найбідніші вдовині домогосподарства, які зовсім не утримували їх. Загалом, чисельність цієї категорії дворів становила 38,5 %. До другої групи середняків віднесемо ті подвір'я, у яких було в наявності від 1 – до 6 волів – 53,3 %. До третьої групи можна віднести заможні двори жінок, у яких було 7 та більше голів – 8,2 %.

Подібним чином проаналізуємо жіночі господарства за наявністю у них коней. Проте, виходячи з того, що ця худоба була малочисельною у порівнянні із волами, дещо змінимо критерії оцінювання домогосподарств. До першої групи віднесемо тих осіб, які зовсім не мали коней, до другої – тих, які утримували одного-двох, до третьої – більше трьох коней. Виходячи з такого поділу, бідних виявилось найбільше (65,2 %), середняки поступалися (31,1 %) та найменша частка належала заможним дворам (3,7 %). З-поміж першої групи частину дворів самотніх жінок – 6,1 % (10), на нашу думку, можна вважати жебрацькими, оскільки вони не мали ніякої худоби та орних земель, а 14,6 % (24) жіночих домогосподарств узагалі не утримували ніяких із задекларованих у переписі тварин. Це вказувало, мабуть, на те, що м'ясні страви у їх раціоні харчування були рідкістю.

Очевидно, що вартість робочої худоби була досить високою, тому не кожен міг собі дозволити її купити та утримувати. Розведення робочих тварин для продажу могло бути одним із важливих джерел прибутків. А втім, з іншого боку, робоча худоба вдовиних дворів могла бути об'єктом пограбування з метою власного використання, але здебільшого, мабуть, для перепродажу, оскільки торгівля робочою худобою тоді була досить поширена на місцевих базарах та ярмарках [12, арк. 82; 13, арк. 1; 14, арк. 2; 15, с. 91]. Приміром, у місті Гадячі в кінці XVIII – на початку XIX ст. був відомий продажем рогатої худоби та коней Георгієвський ярмарок, що тривав до п'яти тижнів, починаючи із 23 квітня [15, с. 111]. Отже, забезпеченість кіньми як у регіоні, так і у домових спільнотах самотніх жінок, була значно нижчою, ніж робочими волами. Це можна пояснити більшою тягловою спроможністю старих биків, меншою вимогливістю у догляді у порівнянні з кіньми, а також дорожчою ринковою вартістю коня за вола. Робочий віл, очевидно, коштував удвічі-втричі дешевше, ніж кінь. Зокрема, вартість одного вола у 1780 р. становила близько 7 крб. [13, арк. 1], натомість, кінь, очевидно, коштував набагато дорожче, адже на 1808 р. його ціна складала 13–18 крб., а свиня вартувала 5 крб. [14, арк. 3, 14, 162]. Для порівняння, пасіки із 9–10 вуликів, задекларовані у фіскальному джерелі с. Стасовців давали 10–20 крб. прибутку щороку, отже прибутковість від бджільництва створювала можливість господарству придбати принаймні одного-двох волів [6, с. 425].

Окрім того, потрібно враховувати важливе становище Полтавського полку, яке визначало використання обох видів тварин. Адже, як відомо, основною робочою худобою північних районів Лівобережжя були коні, а південних – воли [10, с. 16]. Натомість, коней більше використовували як швидкий та рухливий транспортний засіб та із військовою метою.

Продовжуючи аналіз, звернемо увагу на розведення інших тварин: свиней, овець та кіз. Значна частка поголів'я свиней по регіону (80,7 %) і дещо менша (67,4 %) з-поміж удовиних домогосподарств, демонструвала, що не усі дозволяли собі вигодовувати цих свійських тварин. Менша кількість домових спільнот – 54,5 % і 51,9 %, займалася вирощуванням овець. Зовсім мало домогосподарств регіону утримувало кіз – 1,1 %, а в жіночих дворах цих тварин узагалі не було. Як бачимо, серед названих галузей тваринництва переважало свинарство, основне призначення якого

– отримання м'яса та вівчарство. Розведення овець практикувалося для отримання вовни, молока, бринзи, жирів та шкір (овчини).

Отже, за чисельністю худоби вдовині домогосподарства загалом поступалися домовим спільнотам аналізованих сіл. Зниження кількості худоби в жіночих домогосподарствах можна пояснити неспроможністю багатьох із них утримувати її велику кількість, також у зв'язку із відсутністю працездатних чоловіків зрілого віку. Очевидно, втрата чоловіка позначалася на економічній міцності домогосподарств та спричиняла поступовий господарський занепад значної їх частини.

Квантитативний аналіз продемонстрував перевагу волів над кіньми як основної тяглової сили у полтавському регіоні та жіночих домових спільнот зокрема. На один двір удів-очільниць у середньому припадало до 2 робочих волів і 0,5 голів коней, що дещо нижче за регіональні показники: 2,3 та 0,7 голів відповідно. У залежності від кількості тяглової худоби домогосподарства жінок можна поділити на три умовні групи: бідні господині – 39–65 %, середнячки – 31–53 % та заможні – 4–8 %. 3-поміж інших видів галузей тваринництва переважали свинарство та вівчарство. Утримання кіз у жіночих дворах не виявлено, хоча загалом регіон позначався їх малочисельністю.

У статті порушено дослідження певних аспектів майнового становища мешканців сільської громади Полтавського полку та домогосподарств самотніх жінок, адже фіскальні джерела потребують подальших розвідок, оскільки репрезентують унікальний, надзвичайно інформативний матеріал соціально-економічного значення про розвиток Гетьманщини загалом та окремих регіонів зокрема.

### *Список використаних джерел*

1. История женщин на Западе: в 5 т. Т. III: Парадоксы эпохи Возрождения и Просвещения / [под общ. ред. Ж. Деби и М. Перро; под ред. Н. Земон Дэвис и А. Фарж]; пер. с англ.; науч. ред. перевода Н. Л. Пушкарева. – СПб.: Алетейя, 2008. – 560 с.
2. ЦДАК України, ф. 57, оп. 2, спр. 59, 153, 184, 221, 252, 255, 269, 271, 273, 275, 286, 306, 307, 360, 454, 473, 486, 487, 495, 511, 513, 520, 526.
3. Бойко І. Д. Селянство України в другій половині XVI – першій половині XVII ст. / І. Д. Бойко. – Київ: Видавництво Академії наук УРСР, 1963. – 332 с.
4. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. В 3-х томах [Пер. з рос. І. І. Сварника; упоряд. іл. О. М. Апанович; худож. В. М. Дозорець]. – Т. I. – Львів: Світ, 1990. – 319 с.
5. Шамрай С. В. Київська сотня на Гетьманщині в XVII–XVIII вв. (Історико-географічна та економічна характеристика) / С. Шамрай. – Біла Церква: Видавець Пшонківський О. В., 2012. – 170 с.
6. Рклицький М. В. Козаки Полтавського полка по матеріалам Румянцевської описи. В 2-х частих / М. В. Рклицький. – Полтава: Статистическое бюро Полтавского губернского земства, 1913. – 834 с.
7. Гуржій О. І. Гетьманська Україна / О. І. Гуржій, Т. В. Чухліб // Україна крізь віки. – Київ: Видавничий дім Альтернативи, 1999. – Т. VIII. – 304 с.
8. Джерела з історії Полтавського полку (середина XVII–XVIII ст.) / [упоряд. коментарі, вступ, стаття – Мокляк В. О.; Полтав. краєзнавч. музей]. – Полтава: ТОВ "АСМГ", 2012. – Т. III: Компюти та ревізії Полтавського полку. Ревізія 1723 р. Ревізія 1726 р. – 768 с.
9. Ворончук І. О. Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники: Монографія / І. О. Ворончук. – К., 2012. – 712 с.
10. Острась Е. С. Врожайність зернових культур, хлібні ціни та забезпечення населення хлібом в Лівобережній Україні в другій половині XVIII ст. / Е. С. Острась. – Донецьк, 2003. – 80 с.
11. Миронов Б. Н. История в цифрах. Математика в исторических исследованиях / Б. Н. Миронов. – Ленинград: "Наука", 1991. – 180 с.
12. Держархів Полтавської обл., ф. 76, оп. 1, спр. 1, 242, арк. 13. Там само, ф. 801, оп. 1, спр. 676, 2 арк.
14. Там само, спр. 1029, 4 арк.
15. Гуржій О. І. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 року) / О. І. Гуржій. – Київ: Видавництво Академії наук УРСР, 1962. – 208 с.

**Елена Бороденко**

### **ДВИЖИМОЕ ИМУЩЕСТВО ВДОВЬИХ ДОМОХОЗЯЙСТВ ГЕТЬМАНЩИНЫ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XVIII В. (ПО МАТЕРИАЛАМ РУМЯНЦЕВСКОЙ ОПИСИ ПОЛТАВСКОГО ПОЛКА)**

*В статье на материалах Генеральной описи Левобережной Украины 1765–1769 гг. и общих принципах историко-сравнительного и квантитативного подходов исследуются отдельные аспекты имущественного состояния вдовьих домохозяйств сельского социума Полтавского полка второй половины XVIII в., а именно: движимого имущества с выделением видов домашних животных, определением их лидерства в тягловой силе, оценке социального расслоения, обеспеченности ими домовых сообществ региона и одиноких женщин в частности.*

*Ключевые слова: Гетьманщина, вдовьи домохозяйства, Румянцевская опись, движимое имущество, тягловая сила.*

**Olena Borodenko**

**PERSONAL ESTATE OF WIDOWS' HOUSEHOLDS OF THE HETMANATE IN THE SECOND HALF OF THE 18TH CENTURY (ON THE MATERIALS OF RUMYANTSEV CENSUS OF POLTAVA REGIMENT)**

*Some aspects of property condition on widows' households of rural social medium of Poltava Regiment in the second half of the 18th century are researched on the materials of General census in Left-Bank Ukraine in 1765–1769 and common principles of comparative historical and quantitative approaches, namely: personal estate with separating kinds animals, determination the leading in draft force, assessment of social stratification, provision of housekeeping communities with draft force and of single women particularly.*

*Key words: The Hetmanate, widow's households, Rumyantsev census, personal estate, draft force.*

**УДК 94(477):351**

**Микола Бармак**

**ЗАЦІКАВЛЕНІСТЬ УПРАВЛІНЦІВ СЛУЖБОЮ У ДЕРЖАВНИХ УСТАНОВАХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (XVIII – ПЕРША ПОЛОВИНА XIX СТ.)**

*Розглядається порядок матеріального утримання чиновників цивільної служби часів Російської імперії, чинники, які впливали на формування тривалого інтересу працівників до служби в державних установах.*

*Ключові слова: Російська імперія, державне управління, державна служба, чин, кваліфікаційні вимоги.*

Успіх у формуванні в Україні системи державного управління і системи державної служби можливий лише після детального вивчення і врахування історичного досвіду їх функціонування, дослідження впливу на свідомість та підсвідомість декількох поколінь, врахування здобутків і недоліків попередніх управлінських структур. Копіювання європейських і світових стандартів навряд чи дасть саме той, необхідний власне для нашого суспільства, результат, якщо не буде врахований власний історичний досвід діяльності корпусу державних службовців.

Сучасна українська державна служба отримала неоднозначний спадок, який заслуговує серйозної аналітичної "інвентаризації". Російська імперія мала складну, раціонально організовану бюрократичну адміністративну систему, у якій функціонували десятки тисяч посадовців і яка поєднувала елементи єдиноначальності, колегіальності і народного представництва.

Вітчизняна історіографія упродовж останніх років поповнилася науковими працями, які висвітлюють досвід державного управління і державної служби в Російській імперії та у радянські часи [8–9]. У російській історіографії порівняно небагато робіт, спеціально присвячених правовому регулюванню державної служби [1–3; 5; 7; 10].

Для закріплення кадрів на державній службі і забезпечення їх службової активності, Російська держава повинна була підтримувати стійке зацікавлення чиновників до роботи в адміністративних органах. На формування тривалого інтересу працівників до служби у державних установах впливало багато чинників. Це свідоме прагнення реалізувати себе на адміністративно-управлінському терені; впевненість у стабільності свого службового становища, а, отже, і становища у суспільстві; можливість просування по службі; прагнення поваги співгромадян. Велике значення мали й такі чинники, як гідна матеріальна винагорода за добросовісне і якісне виконання посадових обов'язків, отримання нормативно-правового забезпечення і гарантованих соціальних пільг як компенсацій за складність роботи і за наявність обмежень, встановлених законодавством для осіб, які перебували на державній службі, а також пенсійне забезпечення, залежно від посадового становища, чину і службового стажу.

Право на отримання платні – найістотніше із майнових прав, що надавалися державним службовцям у Російській імперії. На початку XVIII ст. оплата праці працівників державних органів та установ була неоднорідною: вона включала гроші, землю, продукти, а також "почесті" – підношення від позивачів. Якщо до реформ Петра I грошова платня була лише доповненням до маєткового і натурального жалувань, то з 1715–1717 рр. вона починає набувати самостійної ролі – для усіх адміністративних посад були введено грошові річні оклади. Окрім того, Петро I встановив різні розміри ставок для чиновників центральних і місцевих установ, службовців різних галузевих відомств.

У 1714 р. оплата державної служби земельними наділами скасовувалася, натомість вводилася грошова і так звана "хлібна", яка включала продукти харчування. Проте, із самого початку розмір грошового забезпечення столичних чиновників складав половину, а провінційних чиновників лише одну четверту частину від окладу армійських офіцерів відповідних рангів. У 1726–1727 рр., у зв'язку із дефіцитом державного бюджету, скорочено чисельність чиновників, які отримували платню, грошові оклади зменшено, а канцеляристи взагалі перестали її одержувати і, як у XVII ст., почали жити за рахунок оплати від позивачів (підношень) [5, с. 189].

У 1763 р. Катерина II відновила грошову оплату праці усіх без винятку службовців і збільшила її розмір. Підвищенням окладів більшості чиновників приблизно вдвічі, введенням платні нижчій ланці державних службовців Катерина II прагнула поліпшити роботу державного апарату, підняти престиж цивільної служби, її привабливість для освічених людей. Однак, перевіривши чиновників на грошово-окладне утримання і перетворивши його в основне джерело матеріального забезпечення службовців, так і не вдалося ліквідувати систему кормлень у Російській імперії.

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. розмір оплати праці чиновників постійно номінально збільшувався, однак реально він зменшувався внаслідок падіння курсу паперових грошей, якими виплачувалася платня і зростання цін.

Слід зазначити, що для корпусу державних службовців Російської імперії була характерна різка відмінність у рівні матеріального забезпечення вищих управлінців і основної маси бюрократії. Керівній ланці спеціалістів адміністративно-управлінських органів законодавство встановило достатньо високу платню. Абсолютно іншим було становище службовців 14–9 класів, які складали близько 70 % усього персоналу системи державного управління. У XIX ст. платня чиновників нижчих класів була значно меншою за прожитковий мінімум. У цьому контексті досить ілюстративним був висновок керівника слідчої комісії у справі учасників виступу 14 грудня 1825 р. А. Боровкова: "Платня чиновників повинна забезпечувати їхнє існування: вона у нас абсолютно невірноважена... Скільки чиновників, що ледве мають заняття, користуються великими окладами з двох і трьох місць. Але в той же час велика, незрівнянно велика частина бідує, потребує навіть на прожиття, будучи обтяжена притому роботою до виснаження" [4, с. 88–89].

Утримання, яке одержував чиновник із казни, не обмежувалося грошовим окладом, а ще включало "квартирні" і "столові" гроші. При цьому управлінцям різних рівнів, за умови дотримання певних вимог закону, дозволялося займатися торгівлею, заключати із казною договори про підряди і поставки, також їм надавалася можливість одержувати прибутки з інших легальних джерел, володіти нерухомістю (купувати земельні ділянки у власність) і навіть населеною нерухомістю (маєтками) у випадку присвоєння чинів, що давали право спадкового дворянства.

Форма і розмір платні відігравала важливе значення для соціального статусу особи. "Особам, які перебували на цивільній службі, для утримання призначалася платня, столові та квартирні гроші або надавалися квартири в натурі" [6, с. 539]. Утримання цієї категорії працівників визначалося "1) за чинами, або 2) за займаною посадою, або 3) за особливим Височайшим призначенням, або 4) за особливими розпорядженнями начальства" [6, с. 542].

Отже, розмір утримання державних службовців Російської імперії залежав від чину і посади та визначався у законодавчому порядку, в затверджених вищою владою штатах. Штатний розпис друкувався в "Полном Собрании законов Российской империи" окремими томами і був його невід'ємною частиною, встановлюючи кількість персоналу установи на посадах і оклади утримання для кожного службовця [6, с. 541–562]. Утримання для класних чиновників середніх і вищих рангів складалося із платні (близько 38 % усього розміру утримання), "столових" (приблизно 37 %) і "квартирних" коштів (25 %).

У тих державних органах влади імперії, для яких штати не були затверджені, розмір утримання працівників визначався не за посадами, а за отриманими чинами [6, с. 543]. Для таких установ у 1840 р. уряд запровадив "Загальний табель окладів утримання по чинах цивільної служби". Відповідно до нього чину колезького реєстратора (14 клас) призначався річний оклад у розмірі 67 крб. 50 коп., а чину дійсного таємного радника – 2100 крб. Особливості призначення та розмір утримання чиновників різних рівнів подано у таблиці 1.

Таблиця 1

Спосіб призначення утримання	Особливості призначення утримання	
Відповідно до чину	Встановлювалося за "Загальним розписом окладів відповідно до чинів цивільної служби" [6, с. 543]	
	Чини	Сума річної платні
	дійсний таємний радник 1 класу	2100 крб.
	дійсний таємний радник 2 класу	1200 крб.



	таємний радник	675 крб.
	дійсний статський радник	562 крб. 50 коп.
	статський радник	562 крб. 50 коп.
	колезький радник	225 крб.
	надвірний радник	180 крб.
	колезький асесор	135 крб.
	титулярний радник	75 крб.
	10) колезький секретар	135 крб.
	11) губернський секретар	112 крб. 50 коп.
	12) провінційний секретар	67 крб. 50 коп.
	13) колезький реєстратор	67 крб. 50 коп.
Відповідно до посади	Призначалося у тих відомствах, де кожній посаді згідно із штатом призначений оклад. Начальство без спеціального дозволу імператора не мало права збільшувати посадові оклади, а в разі порушення цього положення на керівництво накладалося стягнення у виді повернення надлишків виплат у казну в подвійному розмірі [6, с. 544].	
За спеціальним призначенням імператора	Розмір утримання визначався особисто імператором і не підлягав ніяким обмеженням [6, с. 547].	
За розпорядженням начальства	Керівництво установи, виходячи із суми, виділеної казною відповідно до штату, призначало платню канцелярським службовцям і чиновникам, враховуючи "внесок кожного, його здібності і заслуги". Начальство, якому надавалося це право, не повинно перевищувати ліміти загальної суми, визначеної штатом [6, с. 549]. Проте, дозволялося мати меншу кількість працівників у штаті, а зекономлені кошти розподіляти на "допомогу для покращення утримання канцелярським службовцям та чиновникам, які найбільше відзначилися здібностями і старанністю у службі" (допомога не повинна перевищувати оклад наймолодшого штатного працівника, який служив у тій установі) [6, с. 550].	

Розмір річного утримання в Російській імперії залежав від класу посади, міг варіюватися від 100 крб. – до 3 тис. Утримання чиновників середньої ланки державного управління мало забезпечити їм рівень життя "благородної людини". Особам, які займали посади перших трьох класів, утримання призначав імператор на власний розсуд. Розмір річних окладів цих чиновників міг бути більшим від 3 тис. крб. Наприклад, річний прибуток міністра, встановлений вищою владою, міг сягати 6 тис. крб. на рік. Згідно із російськими стандартами, вважалося, що прибуток чиновників вищих рангів – це прибуток заможної людини. Зокрема, у першій половині XIX ст. він дорівнював прибутку середнього або багатого поміщика, який володів декількома сотнями кріпаків.

Призначення утримання канцелярським службовцям та чиновникам державних установ та органів влади відбувалося відповідно до визначеного законодавством порядку. Особам, які приймалися на цивільну службу, утримання призначалося із дня виходу наказу про їх прийняття на роботу [6, с. 558]. При переводі працівника на іншу посаду або в іншу установу, при присвоєнні йому вищого чину чи звання, утримання нараховувалося із дня виходу наказів про зміну службового статусу особи [6, с. 558]. Направляти спеціальні прохання для його одержання чиновникам не потрібно було [6, с. 583].

Усім службовцям платня і "столові" гроші видавалися 20-го числа кожного місяця. "Квартирні" гроші виплачувалися наперед за одну третину року [6, с. 581]. Чиновники та канцелярські службовці отримували платню за місцем служби, включаючи і військових, які перебували на службі у цивільному відомстві [6, с. 577].

Грошовий фонд, із якого надходили кошти, для утримання управлінського апарату Російської імперії, формувався за рахунок декількох джерел: загальні державні надходження, спеціальні збори, міські та земські прибутки [6, с. 576]. Здійснювати розрахунки коштів, необхідних для утримання канцелярських службовців та чиновників, згідно зі штатними розписами, зобов'язували "присутственні місця". Вони ж відповідали за збереження, розподіл і повернення залишків [6, с. 578]. Зекономлені кошти дозволялося скеровувати на додаткові заохочувальні доплати або на преміювання, при цьому дотримуючись загальних правил [6, с. 580].

Із платні усіх чиновників і канцелярських службовців цивільного відомства щорічно робилися вирахування з метою забезпечення вдів і сиріт пенсіями й одноразовими допомогами [6, с. 587]. Із кожного карбованця "столових" грошей на пенсії вираховувалася 1 копія. Окрім того, закон передбачав й інші відрахування із прибутків державних службовців: при підвищенні окладу,

нагородженні орденами, відповідно до виконавчих документів про стягнення приватних боргів, штрафів і казенних нарахувань.

Видача утримання припинялася при порушенні термінів прибуття на посаду чи з відпустки без поважних причин, звільненні зі служби, зарахуванні за штат (після одного року). Чиновникам, які перебували під слідством і судом, розмір утримання зменшувався на половину.

Виплата утримання особам, які звільнялися зі служби за власним бажанням, припинялася з дня отримання наказу керівництва. Якщо працівник хворів, його подавали на звільнення, то утримання у такому випадку тривало до того часу, поки не виходив наказ про звільнення. Однак, якщо чиновник, усувався із посади з поданням на звільнення зі служби, утримання припинялося негайно, із дати усунення [6, с. 570].

Управлінці, які у справах служби їздили у відрядження, окрім звичайного утримання, мали право на одержання прогінних грошей, допомоги на підйом, відшкодування дорожніх витрат, виплату добових та "квартирних" грошей [6, с.607]. Усі кошти на відрядження, за скеруванням міністерств або місцевого керівництва, видавалися із казни.

Окрім утримання, законодавство передбачало для державних службовців також різні види допомоги та пільги: допомога під час призначення на посаду, отримання кредиту на будівництво власного будинку, право на участь у підрядах і поставках (при умові дотримання обмежень, передбачених законом), на придбання нерухомої власності, на пенсію після виходу у відставку. Одночасно із призначенням на посаду службовець набував право на грошові допомоги, а саме допомогу на проїзд до місця служби (подорожні кошти); на підйом і обзаведення власним господарством, на обмундирування. Одноразова допомога, кошти на відшкодування дорожніх витрат, а також підйомні гроші для облаштування на новому місці видавалися чиновникам при переведенні їх на нове місце служби в іншу губернію. Подорожні гроші видавалися у тому випадку, якщо відстань до місця нового призначення перевищувала 1500 верст [6, с. 220]. Розмір цього виду виплат залежав від реальної вартості проїзду і затрат на перевезення сім'ї та майна.

Направлені на службу у віддалені губернії і області Російської імперії класні чиновники одержували із державної скарбниці грошові суми на підйом і обзаведення. Тим, хто їхав на нове місце роботи, уже будучи призначеним на конкретну посаду, видавалася сума у розмірі річного окладу майбутньої посади. Службовці, скеровані у розпорядження губернського керівництва без попереднього призначення, отримували кошти у розмірі річного утримання, яке їм призначалося на попередній посаді. Розмір допомоги на підйом і обзаведення власним господарством залежав від класу посади і відомства, у якому працював чиновник. Наприклад, при переведенні на службу із однієї губернії в іншу губернаторам, віце-губернаторам, градоначальникам та іншим урядовцям, посади яких належали до третього класу, із казни видавалася допомога у розмірі 1500 крб. на підйом і обзаведення, а особам, які посідали посади нижчих класів, – від 50 – до 500 крб. Усі класні чиновники і канцелярські службовці мали право отримати наперед одну третину утримання з наступним вирахуванням цієї суми із платні [6, с. 216–217]. У деяких відомствах цивільної служби розмір допомоги на обзаведення встановлювався не у грошовій сумі, а в окладах утримання. Наприклад, учителі, які призначалися на службу у державні навчальні заклади, одержували одноразову допомогу в розмірі третини річного утримання [6, с. 232].

Державним медичним стипендіатам, удостоєним вчених ступенів, при призначенні на медичну службу, видавалися кошти на екіпіровку у розмірі 100 крб. і набори хірургічних інструментів [6, с. 236]. Випускники лісових навчальних закладів отримували допомогу для придбання обмундирування у розмірі 40 крб. [6, с. 239].

При суміщенні працівником двох чи більше посад за виконання службових обов'язків йому сумарно виплачувалися платня та "столові" гроші, відповідно до окладів, призначених для цих посад. Але одержувати "квартирні" гроші чиновник міг тільки, користуючись квартирою, і тільки за одним місцем роботи, де витрати утримання було вищими [6, с. 568].

Серед форм соціального забезпечення цивільних службовців можна відзначити практику надання матеріальної допомоги чиновникам нижчої ланки, які мали невелику платню. Канцелярські службовці окрім платні, "столових" і "квартирних" грошей одержували ще й одяг та пайок. У 1839 р. комітет міністрів визнав за необхідне виділити у розпорядження 11 генерал-губернаторів і губернаторів віддалених регіонів грошову суму у розмірі 48 тис. крб. для допомоги малозабезпеченим чиновникам і канцелярським службовцям. Керівникам губерній надавалося право на власний розсуд видавати допомогу працівникам, "відомим особливою старанністю до служби" і які не мають "достатнього статку". Цей, так би мовити, фонд соціальної допомоги передусім мав використовуватися у таких випадках, як важка і тривала хвороба службовців, крайня потреба у зв'язку із пожежами або іншими стихійними лихами тощо.

Як зазначалося, на утримання державного службовця входили так звані "квартирні гроші" для відшкодування плати за наймане житло або витрат на утримання власного. Законодавство

передбачало можливість забезпечення житлом канцеляристів та чиновників за рахунок держави у разі необхідності. Квартири надавалися у казенних будівлях, або винаймалися у приватних будинках [6, с. 552] для тих працівників, для яких така можливість передбачалася законом відповідно до роду служби чи відомства [6, с. 556]. Усі інші управлінці ні при постійному їх перебуванні у місці служби, ні при виконанні посадових обов'язків під час відряджень не могли вимагати надання житла, яке винаймалося казною у приватних осіб [6, с. 556–557]. Якогось визначеного законодавчого порядку у забезпеченні службовців державними квартирами не було, але передбачалося, що "розміщення чиновників залежатиме від начальства, за зручністю та можливістю". Ніхто не мав права вимагати квартири, навіть не отримуючи компенсаційних квартирних виплат [5, с. 553]. Ніхто із чиновників і канцеляристів, звільнившись зі служби, не мав права проживати у казенній квартирі. Вдови і діти померлих державних службовців також не могли залишатися у казенних квартирах більше 6 тижнів після смерті їх чоловіків чи батьків [5, с. 554].

Отже, розмір утримання державних службовців Російської імперії залежав від чину і посади та визначався у законодавчому порядку, в затверджених вищою владою штатах. На початку XIX ст. платня канцелярських службовців не перевищувала 200 крб. на рік, а у деяких установах та у провінціях була ще меншою. Матеріальне утримання нижчих категорій службовців прирівнювалося до оплати праці міського робітника, а нерідко було і меншим.

#### *Список використаних джерел*

1. Ерошкин Н. П. Местные государственные учреждения дореформенной России (1800–1860 гг.). Учебное пособие / Н. П. Ерошкин. – М.: МГИАИ, 1985. – 98 с.
2. История государственного управления в России / [под общей ред. Пихоя Р. Г.] – М., 2003. – 464 с.
3. История государственной службы в России XVIII–XX века / Учеб. пособие Т. Г. Архипова, М. Ф. Румянцева, А. С. Сенин; [Рос. гос. гуманитар. ун-т]. – М.: РГГУ, 2000. – 230 с.
4. Катаев И. М. Дореформенная бюрократия / И. М. Катаев. – СПб., 1914. – 180 с.
5. Мельников В. П., Нечипоренко В. С. Государственная служба в России: отечественный опыт организации и современность / И. М. Катаев, В. С. Нечипоренко. – М.: Изд-во РАГС, 2003. – 506 с.
6. Свод уставов о службе гражданской. – Кн. 1. Устав о службе по определению от правительства. – М., 1895. – 340 с.
7. Черепанова И. В. Государственная служба Российской империи XIX в. (Теоретическое исследование): дис. канд. юрид. наук 12.00.14 / И. В. Черепанова. – Омск, 2001. – 233 с.
8. Шандра В. С. Институт генерал-губернаторства в Україні XIX – початку XX ст.: структура, функції, архіви канцелярій: дис. ... докт. іст. наук 07.00.01 / В. С. Шандра. – К., 2002. – 455 с.
9. Шандра В. С. Київське генерал-губернаторство (1832–1914): Історія створення та діяльності, архівний комплекс і його інформативний потенціал / В. С. Шандра. – К., 1999. – 144 с.
10. Шепелев Л. Е. Чиновный мир России: XVIII – начало XX вв. – СПб., 1999. – 478 с.

#### **Николай Бармак**

#### **ЗАИНТЕРЕСОВАННОСТЬ УПРАВЛЕНЦЕВ СЛУЖБОЙ В ГОСУДАРСТВЕННЫХ УЧРЕЖДЕНИЯХ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ (XVIII – ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XIX ВВ.)**

*Рассматривается порядок материального содержания чиновников гражданской службы времен Российской империи, факторы, которые влияли на формирование длительного интереса работников к службе в государственных учреждениях.*

*Ключевые слова: Российская империя, государственное управление, государственная служба, чин, квалификационные требования.*

#### **Mykola Barmak**

#### **SERVICE EXECUTIVES INTEREST IN GOVERNMENT OF THE RUSSIAN EMPIRE (XVIII – FIRST HALF OF THE NINETEENTH CENTURY).**

*We consider the order of material maintenance civil service officials during the Russian Empire, the factors that influenced the formation of long-term interest of employees to serve in public institutions.*

*Key words: Russian Empire, public administration, public service, rank, qualification requirements.*

УДК 94(477)“1796/1850”:351

Василь Желізняк

## **КОНТРОЛЬ ТА НАГЛЯД ЗА ДІЯЛЬНІСТЮ ГУБЕРНАТОРА У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ. (НА МАТЕРІАЛАХ ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ)**

*У статті розглянуто різноманітні форми контролю та нагляду за діяльністю губернатора, а також проаналізовано зміну владних повноважень губернатора в залежності від появи чи утворення нових контролюючих чи наглядових органів.*

*Ключові слова: губернатор, військовий губернатор, генерал-губернатор, Волинська губернія, Російська імперія.*

Діяльність губернаторів в Російській імперії завжди перебувала у центрі уваги, оскільки вони знаходилися всередині владної вертикалі – “центр – регіони”. Головними принципами відносин губернаторів із центральною владою було постійне законодавче врегулювання його діяльності у поєднанні з наглядом та контролем за законністю їх дій. Окрім цього імперський уряд використовував горизонтальну ротацию губернаторів, завдяки якій він намагався боротися із корумпованістю та зловживанням губернаторів, сподіваючись, що відсутність особистих зв'язків сприятиме цьому. З цією ж метою високопосадовцям заборонялося купувати маєтки і землі у ввірених їм губерніях.

Сукупність різних важелів контролю за діяльністю губернаторів, прикордонне розташування губернії та складне етнополітичне становище, що склалося у Волинській губернії на початку ХІХ ст. переносило її в розряд губерній із “важким” управлінням. Саме тому дослідження адміністративного контролю та нагляду на Волині здатне продемонструвати різноманітність методів та засобів контролю за діяльністю губернаторів.

Історико-правове дослідження місця органів правосуддя та прокуратури у державному механізмі Російської імперії, після проведення судової реформи 1864 р., дослідив В. Сухонос [20]. В. Шандра вивчала передумови, причини створення та еволюція київського генерал-губернаторства [21–22]. М. Бармак, залучивши широке коло маловідомих історичних джерел, розкрив процес формування владних інституцій Російської імперії на Правобережній Україні [2–3].

Істотний внесок у розробку проблеми вніс радянський професор П. Зайончковский, який одним із перших звернувся до аналізу функціональних обов'язків чиновництва [7].

Усі важливі законодавчі акти, які за змістом були управлінськими розпорядженнями, опубліковано у трьох “Повних зібраннях законів Російської імперії”. Використання значної кількості фактичного матеріалу, що міститься у цих зібраннях, у процесі дослідження дозволило скласти чітку картину законодавчого забезпечення урядової політики в контексті становлення російського управління на Волині наприкінці ХVІІІ – на початку ХІХ ст. Проте, контроль та нагляд за діяльністю губернатора на Волині не піддавався ґрунтовному аналізу, залишився поза увагою науковців.

Метою статті є висвітлення різноманітних форм контролю та нагляду за діяльністю губернатора, а також з'ясування особливостей зміни владних повноважень волинського губернатора, в залежності від появи чи утворення нових контролюючих чи наглядових органів.

Управління губернією усі губернатори здійснювали, згідно із “Установленнями для управління губерній Всеросійської імперії” від 1775 р. Волинська губернія, створена 1796 р., керувалася також цим положенням, проте під безпосереднім контролем генерал-губернатора. Використання генерал-губернаторів на початкових етапах становлення територіальних одиниць в Російській імперії було звичною практикою. Роль генерал-губернаторів влучно охарактеризував східносибірський генерал-губернатор Д. Анучин: “При будь-якому збільшенні нашої території... приєднані області не включалися негайно до загального складу держави із загальними управліннями, а пов'язувалися з імперією через посередництва. Так було на Кавказі, в Сибіру і в усій Центральній Азії” [17, с. 66]. У період становлення російської влади у Волинській губернії військова діяльність генерал-губернатора переважала над цивільною, адже він був ніби “криголам-першопроходець” перед встановленням губернаторської влади. Саме тому першочерговими завданнями адміністративних установ волинського губернатора було вирішення питань щодо облаштування та постачання усім необхідним військових частин, розташованих у губернії.

Намагання вдосконалити контроль та нагляд за діяльністю губернаторів здійснювали усі імператори Російської імперії упродовж існування цього інституту влади. За часів керівництва Павла І зазнала вдосконалення система вищого керівництва регіонами Російської імперії, посада намісника (генерал-губернатора) фактично була ліквідована, а його повноваження передані новому

інституту адміністративної влади – військовому губернатору. На відміну від свого попередника, військові губернатори призначалися до міст, у яких мали виконувати лише військово-інспекторські функції. Проте майже усі вони за короткий термін отримували до своїх відносно вузьких повноважень ще й цивільний нагляд за справами у одній чи декількох губерніях. У такий спосіб центральна влада намагалася вдосконалити керівництво Волиню, зменшивши військовий контроль.

Управлінські реформи Павла I на Волині мали зворотній характер і спровокували суперечності між військовим та цивільним губернатором. Оскільки статус цивільного губернатора визначався як "керівник губернії", а статус військового губернатора як "головноуправляющий в губернії" [16, с. 213]. Останньому, в його повноваженнях, це надавало функції стеження за моральним станом населення підпорядкованої губернії, до створення київського генерал-губернаторства у 1832 р. Науковець О. Романцов, зауважував, що відсутнім був юридичний документ, у якому були б розписані усі аспекти діяльності інституту військових губернаторів і оскільки до 1796 р. існував інститут генерал-губернаторів, то й аналогією повноважень слід проводити саме із ним. У той час доволі поширеною була практика відсилання до вже існуючих законів для роз'яснення тих чи інших нововведень [16, с. 208]. У зібранні законів про поліцейське управління 1832 р. зазначалося, що "військовим губернаторам, які мають цивільну владу, отримують і управління над поліцією на основі посади генерал-губернатора в Установленнях для управління губерніями описаних" [19, с. 146]. Невизначеність у повноваженнях цих посадовців викликала гострі суперечності між ними. Так, конфлікт між волинським губернатором Г. Решетніковим та військовим губернатором І. Ессеном закінчився рапортом на ім'я імператора, у якому він повідомляв, що його підлеглий "слабо виконує покладений на нього обов'язок" і не проявляє належної поваги до нього. Вирішуючи сформовану міжособистісну ситуацію, Олександр I звільнив Г. Решетнікова, зберігши розмір його заробітної плати "в пенсіон по смерті" [4, с. 108]. Зміна губернаторів, за їх власним проханням, "за домашніми обставинами", за станом здоров'я часто було діловодною формальністю, за якою приховувалася реальна причина. Таким чином, військовий губернатор, здійснюючи контроль за діяльністю губернаторів у ввірених йому губерніях, був додатковою адміністративною ланкою між імперським центром та регіоном, що за невизначеності його повноважень утруднювало управління краєм волинським губернаторам, які змінювалися майже щороку, що сповільнювало інтеграційні процеси.

Олександр I намагався усунути "безлад в управлінні", який мав спільні риси в усіх губерніях імперії [11, с. 60]. Так, указом від 16 серпня 1802 р. "Про не порушення губернатором меж влади, призначеним їм законами" передбачено губернаторам управляти в точній відповідності із законами та встановленими ними рамками, "не поширювати владу свою за межі законів", тобто, не допускати беззаконня, забезпечувати виконання законів усіма установами, які повинні діяти "по точній силі і словам закону", також обмежувалося втручання губернатора в судочинство [8, с. 249]. Підтверджений був указ 1780 р. про відповідальність за хабарництво, завданням Сенату – контролювати його виконання та здійснювати нагляд над діяльністю губернаторів. Губернаторам наказано: "щоб ніякі побори, крім узаконених роблені не були, і ті, щоб відшкодовувались без надмірностей, але скільки дійсно належить" [8, с. 249]. 14 березня 1800 р. іменним указом імператора визначено структуру взаємовідносин між військовим та цивільним губернатором [13, с. 65].

Крім Сенату, офіційний нагляд за місцевими органами влади здійснював інститут губернської прокуратури. Губернським прокурором належало слідкувати за дотриманням законів. Губернаторам вказано, щоб вони "ніяких особистих переписок у вигляді наказів не брали б і не вживали б, по усім справам губерній звертались не до особистостей, а прямо в ті місця, до якого яка справа належить" [12, с. 221–222]. Прокурор і два його помічника (стряпчі) підпорядковувалися міністру юстиції, тому формально від губернатора не залежали. Губернський прокурор міг відправляти у Сенат відповідні донесення і протести. Його зовнішній нагляд поширювався на рекрутські набори, збір податків і казенних прибутків, здійснення правосуддя, діяльність дворянських зборів. Прокурору надавалася можливість особисто бути присутнім на засіданнях та при службових діях, вимагати відомостей і справи для перегляду, робити пропозиції по суті справ, або давати висновки із юридичних питань. Він міг переглядати журнали і подавати протести на визначення і рішення. Без прокурорського надпису жодна постанова не могло мати законної сили. Разом із тим, посадовий авторитет губернського прокурора був невисокий. Клас цієї посади (6–8) був нижче не тільки губернатора і віце-губернатора, але й голів палат, тому й одержувана платня була втричі меншою, ніж у губернатора. Статусна різниця надавала вразливості відносинам прокурора і губернатора. До того ж, ефективність їх діяльності гальмувала відсутність "Зводу законів" до 1832 р., а також відсутність професійно підготовлених юристів [4, с. 106]. Науковець В. Сухонос, зауважував, що прокуратура хоча й мала власну ієрархічну структуру, але у своїй безпосередній діяльності підпорядковувалася місцевим губернаторам і військовим губернаторам,

враховуючи, що останні були у складі губернського правління, рішення якого були обов'язковими для усіх, в тому числі й для прокурора [20, с. 12]. Таким чином, прокурорський нагляд в губернії частково нівелювався недосконалістю законодавства, низьким професійним рівнем підготовлених юристів, що утруднювало боротьбу із місцевими зловживаннями влади та контролем за діяльністю губернатора.

"Маніфестом про заснування міністерств" від 8 вересня 1802 р. Олександр I створив міністерську систему управління, суть якої полягала у встановленні загального адміністративного управління за окремими галузями адміністрації в державі [5, с. 409]. Внаслідок міністерської реформи на зміну дволанковій вертикалі влади "сенат – губернатор" прийшла нова система управління "імператор – Міністерство внутрішніх справ (далі – МВС) – губернатор", що суттєво применшувало статус губернаторів в ієрархії влади. МВС приймало участь в призначенні й усуненні від посади губернатора, його покаранні і заохоченні [9, с. 67]. Губернаторів, яких МВС хотіло заохотити, відправляли у кращу губернію, а покаранням для нього було призначення у Сенат або Державну Раду, але інколи далека від Петербурга губернія теж була покаранням.

Будучи зацікавленим у збереженні стабільності у новостворених губерніях, імператори враховували звернення Волинського дворянського зібрання, які скаржилися на місцевих губернаторів. За період правління Павла I обов'язки керівника Волинської губернії виконувало шість осіб.

З метою розмежування повноважень губернської влади та дворянського зібрання, у 1802 р. імператор наказував сенату, щоб "губернатори не втручалися у жодному разі в дворянські ...вибори, ...не домагалися б за бажанням своїм обрання одних, а інших усунення з посад", наглядаючи, щоб дотримувалися норми, визначені в "Установленні для управління губерніями" [3, с. 422]. У разі порушення здійснювалися сенаторські ревізії. Так, предводитель волинського дворянства В. Гіжицький домігся ініціювання дворянством сенаторської ревізії у Волинській губернії. Конфлікт був спричинений правопорушеннями з боку командування російських військових частин, розташованих в губернії, які не розраховалися за провіант, який їм постачало Волинське дворянське зібрання на суму понад 1 млн крб., про що польська шляхта Волинської губернії неодноразово повідомляла губернатора, який ігнорував їх звернення [18, с. 439–441]. Результатами перевірки були звільнення з посад губернатора М. Комбурлея та віце-губернатора Хрущова.

Зміни "Загального установлення міністерств" у червні 1811 р., які стосувалися впорядкування документообігу між губернаторами та вищими урядовими інституціями, зобов'язували губернатора листуватися із міністерством через військового губернатора, який став додатковою ланкою між центром та регіонами. Відповідно до змін, міністрам надано право безпосередньо надсилати свої накази губернаторам, повідомляючи про них військового губернатора, який мав здійснювати контроль за виконанням наказів [15, с. 709]. Таким чином, обмежувалися владні повноваження губернаторів, через зобов'язання здійснювати документообіг із міністерствами через військового губернатора.

Запровадження Київського генерал-губернаторства у 1832 р. сформувало, на наше переконання, нову вертикаль влади, що складалася із чотирьох ланок: "губернатор – генерал-губернатор – МВС – імператор". Під час створення цього губернаторства в указі зазначалося, що "генерал-губернатор є особливим органом в місцевій адміністрації, так як йому надано здійснювати контроль над губернським управлінням та виконанням законів й усувати все, що йде всупереч волі уряду, адже інтереси уряду йому відомі, як людині, яка користується повною довірою государя імператора" [1, с. 136]. Як результат, відбулося символічне усунення дистанції між верховною владою та її військовою опорою, що по суті знімало перешкоди на шляху спонтанного включення військових у політичну діяльність при наступних повстаннях, а головне – дозволяло генерал-губернатору повністю контролювати ввірені йому губернії.

Цікаво те, що у відповідності з "Наказом" губернаторам від 1837 р. вони "безпосередньо підлягали" Сенату, однак на практиці це підпорядкування не було таким однозначним. Службові відносини губернатора із Сенатом були вкрай обмеженими. Губернатори зверталися до Сенату лише за роз'ясненнями у випадках протиріч адміністративних розпоряджень законодавчим актам, або ж неясності самих цих актів. Окрім того, до Сенату губернатори подавали справи про накладання та зняття опіки із дворянських маєтків, їх продаж та закладання, зверталися зі скаргами на повільний розгляд справ в органах дворянського самоврядування. Сенат мав право скеровувати в губернії сенаторів для ревізії стану місцевого управління. Однак робити офіційні зауваження, оголошувати догану, віддавати губернаторів під суд за зловживання – усе це залежало від волі імператора [6, с. 46].

Іменний рескрипт 1840 р. Микола I затвердив "Настанови київському військовому, подільському й волинському генерал-губернаторові", до якого увійшли пропозиції генерал-

губернатора Д. Бібікова, які значно посилювали його владу в регіоні [21, с. 86]. Генерал-губернатор отримав надзвичайні повноваження, відповідно до яких міг власними розпорядженнями впроваджувати й зміцнювати російську державність на її "колишніх" землях, тобто, став другою владною особою у краї після імператора. Д. Бібіков сформулював своє завдання по-військовому, на новій посаді: "Намагатися злити цей край з Великоросією" [22, с. 277].

Особливості управління Правобережною Україною відмітив і Микола I на зустрічі із місцевим дворянством під час свого триденного перебування у Києві в травні 1845 р. Підсумовуючи враження після огляду губернських державних установ Південно-Західного краю, із задоволенням зазначав: "Я знаю, як важко вами керувати, панове! Крацій губернатор моїх великоросійських губерній у тутешньому краї може бути тільки посереднім керівником, але кожен посередній ваш губернатор там буде кращим!" [10, с. 113].

Окрім посадового контролю існував також "паперовий" контроль. Тому губернатор був автором щорічних звітів, у яких висвітлювався не лише стан промисловості, сільського господарства, охорони здоров'я, народної освіти й інших сфер, але і повідомлялося про конкретні дії, скеровані на ліквідацію недоліків і упущень у вказаних галузях [2, с. 60]. Саме тому і зберігався особистісний контакт губернатора із імператором, якому він мав доносити безпосередньо у руки річний звіт про стан в губернії [14, с. 667].

Для кращої взаємодії між центральними та місцевими органами управління в другій половині XIX ст., крім звітів, існувала ще одна форма контролю, яка порівняно із річними звітами губернаторів мала менше значення, хоча й відігравала певну роль у механізмі управління. Це щотижневі записки губернаторів міністру внутрішніх справ [7, с. 183]. Стаття 346 "Наказу" зобов'язувала їх відверто, не очікуючи спонукання, доносити про усе важливе та гідне уваги. Існувала спеціальна форма представлень до міністра від губернатора. Окрім цього, було розроблено 19 відомостей, у яких губернатор двічі на місяць мав повідомляти МВС та Трете відділення про різні випадки, які траплялися в губернії. Проте губернатори повідомляли, що в губернії "не відбулося нічого, вартого уваги", чи містили другорядні, нетаємні відомості, що дозволяло губернатору зменшити втручання у його губернію.

Отже, локалізація дослідження в рамках однієї губернії дозволила співвіднести декларовану політику із регіональними управлінськими практиками, коли управлінські реформи створювали конфліктні ситуації такі, як незрозумілість у межах компетенції між: "військовим і цивільним губернатором", "предводителем дворянства і губернатором". Реформи Олександра I щодо покращення нагляду за діяльністю губернатора, з боку Сенату і губернського правління, продемонстрували різноманітність легітимних способів втручання у владні повноваження губернаторів, що не рідко нівелювалися недосконалістю законодавства. Прихід до влади Миколи I та утворення Київського генерал-губернаторства дозволило владі найбільш ефективно контролювати діяльність губернаторів на Правобережній Україні.

Микола I остаточно зруйнував дистанцію між верховною владою та її військовою опорою, що знімало перешкоди на шляху спонтанного включення військових у політичну діяльність. Таким чином, найбільш ефективним для Російської імперії засобом контролю та нагляду імперія обрала військовий, який уже не опирався на місцеве дворянство, а лише на військо, яке на Правобережжі було досить численним. Цей стиль управління не передбачав децентралізації влади і не сприяв демократичним перетворенням у краї, а лише забезпечував політичну стабільність у краї, який міг "вибухнути" у будь-який час.

### *Список використаних джерел*

1. Андреевский И. Е. О наместниках, воеводах и губернаторах / И. Е. Андреевский. – СПб.: [б. и.], 1864. – 158 с.
2. Бармак М. В. Державна служба в Російській імперії: правові основи формування та функціонування корпусу цивільних службовців (XVIII – перша половина XIX ст.): монографія / М. В. Бармак. – Тернопіль: Астон, 2006. – 288 с.
3. Бармак М. В. Формування владних інституцій Російської імперії на Правобережній Україні (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) / М. В. Бармак. – Тернопіль: АСТОН, 2007. – 512 с.
4. Бикташева А. Н. Надзор и наказания губернаторов (первая половина XIX века) / А. Н. Бикташева // Научные ведомости БелГУ. Серия: История. Политология. Экономика. Информатика. – Белгород, 2007. Том 2. – Вып. 3. – С. 104–109. – Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article/n/nadzor-i-nakazaniya-gubernatorov-pervaya-polovina-xix-veka#ixzz2k9ow35Gz>.
5. Градовский А. Д. Начала русского государственного права в 2 т. Т. 2: Органы управления; [под ред. и с предисл. В. А. Томсинова] / А. Д. Градовский. – М.: Зерцало, 2006. – 542 с.
6. Грицак В. М. Губернатор в державному механізмі Російської імперії в другій половині XIX ст. (на матеріалах Харківської губернії): монографія [за наук. ред. О. Н. Ярмиша] / В. М. Грицак. – Харків: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2003. – 160 с.
7. Зайончковский П. А. Российское самодержавие в конце XIX в (политическая реакция 70-х – начала 80-х годов) / П. А. Зайончковский. – М.: Мысль, 1970. – 442 с.
8. История государственного управления России: учебник / [отв. ред. В. Г. Игнатов]. – Ростов н/Д.: Феникс, 2002. – 608 с.
9. Лысенко Л. М. Губернаторы и генерал-губернаторы Российской империи (XVIII–XX века) / Л. М. Лысенко. – М.: Изд-во МПГУ, 2001. – 358 с.
- 10.

Макаров А. Н. Киевская старина в лицах. XIX в. / А. Н. Макаров. – К.: Довіра, 2005. – 878 с. 11. Маркова Н. С. История государственного управления в России: учеб. пособие / Н. С. Маркова. – М.: Изд-во МГОУ, 2009. – 91 с. 12. О неприступлении Губернаторамъ пределовъ власти, назначенныхъ имъ законами // Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ). – СПб., 1830. – Т. 27. – № 20.372: 1802–1803. – С. 221–222. 13. О предписывании отъ Сената по деламъ, касающимся до Губернского управления и Полицейскаго исполненія, Гражданскимъ Губернаторамъ // ПСЗРИ-1. – СПб., 1830. – Т. 26. – № 19.324: 1800–1801. – С. 65. 14. О формахъ всеподданнейшихъ рапортовъ Гражданскихъ Губернаторовъ по годичному обозрению Губерній // ПСЗРИ-2. – СПб., 1885. – Т. 6. – № 4689: Отделение первое. 1831. – С. 667–671. 15. Общее Учреждение Министерствъ // ПСЗРИ-1. – СПб., 1830. – Т. 31. – № 24.686: 1810–1811. – С. 686–756. 16. Романцов О. Практика унормування правового статусу військових губернаторів у Російській імперії (кінець XVIII – початок XIX ст.) / О. Романцов // Регіональна історія України / Інститут історії України НАН України. – К., 2009. – Вип. 3. – С. 205–216. 17. Сборник главнейшихъ официальныхъ документовъ по управлению Восточной Сибирью: в 8 т. Т. 1, вып. 1: Всеподданнейшие отчеты командующего войсками округа за время с 1879 по 1882 г. и бумаги по общимъ вопросамъ для управления военного / Изд. по распоряженію генерал-губернатора Восточной Сибири Д. Г. Анучина. – Иркутск: Типография штаба Восточно-Сибирского военного округа, 1884. – 354 с. 18. Середонин С. М. Исторический обзор деятельности Комитета министров Т. I: Комитет министров в царствование императора Александра Первого (1802 сентября 8 – 1825 ноября 19) / С. М. Середонин. – СПб.: Изд-во Канцелярии Комитета министров, 1902. – 612 с. 19. Собрание законов о полицейскомъ управлении или наказы губернаторские и устав Управы благочиния с включениемъ законовъ, имъ предшествовавшихъ и последовавшихъ, с 1708 по апрель месяц 1823. – СПб.: Типография Правительствующаго Сената, 1823. – 460 с. 20. Сухонос В. В. Прокуратура у державному механізмі Російської імперії після судової реформи 1864 р.: монографія / В. В. Сухонос. – Суми: Університетська книга, 2012. – 104 с. 21. Шандра В. До історії Київського генерал-губернаторства: настанови Д. Г. Бібікова / В. Шандра // Студії з архівної справи та документознавства. – 1996. – Т. 1. – С. 85–91. 22. Шандра В. С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX століття: монографія / В. С. Шандра. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – 427 с.

**Василий Желизняк**

**КОНТРОЛЬ И НАДЗОР ЗА ДЕЯТЕЛЬНОСТЬЮ ГУБЕРНАТОРА  
В РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XIX В.  
(НА МАТЕРИАЛАХ ВОЛЫНСКОЙ ГУБЕРНИИ)**

*В статье рассмотрены различные формы контроля и надзора за деятельностью губернатора, а также проанализированы изменения властных полномочий губернатора в зависимости от появления или образования новых контролирующих или надзорных органов.*

*Ключевые слова: губернатор, военный губернатор, генерал-губернатор, Волынская губерния, Российская империя.*

**Vasyl Zheliznyak**

**CONTROL AND SUPERVISION OF THE GOVERNOR  
IN THE RUSSIAN EMPIRE IN THE FIRST HALF OF THE NINETEENTH CENTURY  
(BASED ON VOLYN PROVINCE)**

*The article reviews various forms of control and supervise the activities the governor, and analyzed the change of power governor depending on the appearance or formation of new control or supervisory bodies.*

*Key words: governor, the military governor, governor-general, Volyn province, Russian Empire.*

**УДК 94(477)**

**Надія Шкільнюк**

**ОСОБЛИВОСТІ ВПРОВАДЖЕННЯ МІСЬКОЇ РЕФОРМИ У ПРИВАТНИХ МІСТАХ  
ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.**

*У статті розглянуто особливості впровадження міських положень 1870 та 1892 рр. у Волинській губернії, процес створення міських дум та міських управ.*

*Ключові слова: приватновласницькі міста, Волинська губернія, міське самоврядування, реформи, управа.*

Важливість теми дослідження обумовлена тим, що історія окремої адміністративно-територіальної одиниці здатна продемонструвати різноманітність підходів державної політики до міського управління.



Актуальність дослідження зумовлюється зростаючою роллю управлінської науки, яка покликана вивчати як сучасне, так і минуле у галузі центрального державного і місцевого управління. Зусилля влади з проведення реформ місцевого самоврядування роблять актуальними вивчення досвіду державного будівництва на різних етапах історії України.

Наукова новизна полягає у тому, що в публікації на основі об'єктивного і комплексного підходу, а також детального аналізу розглянуто питання правової та організаційної структури діяльності міських дум та міських управ в приватновласницьких містах Волинської губернії. Проаналізовано складність введення у дію міських положень 1870 р. та 1892 р.

Друга половина XIX ст. у підросійській Україні проходила під знаком реформ і контрреформ, які стосувалися багатьох сфер суспільного життя, в тому числі й міст. Самоврядування в українських містах неодноразово ставало предметом наукових досліджень істориків та дослідників права. Вони стосувалися здебільшого правових засад функціонування. Важливі аспекти міського самоврядування висвітлено у працях В. Нардової [15], К. Арсенєва [14], М. Петрова та І. Малишевського [17], С. Щегловітова [13]. Так, можна погодитися із точкою зору сучасної російської дослідниці В. Нардової про те, що міська реформа 1870 р. "породила принципово новий тип громадських установ, заснованих на основах всестановості, буржуазного майнового цензу, розподілу розпорядчої і виконавчої влади самоуправління", хотілося підкреслити, що на місцях її впровадження розтягувалося у часі на довгі роки [15, с. 56].

Із останніх розвідок, присвячених вивченню міської влади у другій половині XIX – початку XX ст., варто виділити праці О. Прищепи [18], В. Павлюка [16].

Основну джерельної бази статті складають архівні матеріали ЦДІАК України та нормативно-правові документи Російської імперії. Варто зауважити, що традиційно головними джерелами для вивчення міського самоврядування та функціонування міської влади було законодавство Російської імперії.

У 60-х – на початку 70-х рр. XIX ст. діяльність органів міського громадського управління Волинської губернії регулювалася "Жалованною грамотою на права и выгоды городам Российской империи" (1785 р.), дія якої на Волині почала поширюватися з 1837–1838 рр. [17, с. 288]. Згідно з цим документом, право розпоряджатися міськими справами та господарством надавалося представникам міського стану, до якого зараховувалося шість категорій міського населення. Участь у міських виборах унормовувалася приналежністю до одного із них, а саме – до почесних громадян (особистих і родових), гільдійського купецтва (місцевого та іногороднього), міщан (або посадських), ремісників (цехових) тощо. У подальшому до складу міських громад входили представники й інших станів, що володіли у межах міста нерухомістю й виконували на користь міста повинності [1, арк. 320].

Усі справи із управління городянами, зарахованими до міського стану, незалежно від віросповідання і роду занять, зосереджувалися в міських думах. Вони склалися із членів, яких обирала міська громада в певній, визначеній законом кількості від християн і євреїв.

Після ліквідації у 1861 р. міського магістрату у Новограді-Волинському, який до цього в числі інших справ розпоряджався адміністративно-господарськими функціями міста, ці обов'язки були покладені на новостворену міську думу, організовану за взірцем шестигласних дум, які діяли у Російській імперії на підставі "Жалованной грамоты на права и выгоды городам Российской империи" 1785 р. [2, арк. 30].

Приватновласницькі міста Волинської губернії, яких у межах губернії нараховувалося п'ять (Рівне, Острог, Дубно, Старокостянтинів, Заслав) за винятком м. Дубно, на часі впровадження міської реформи 1870 р. не мали своїх власних шестигласних дум, а за міським управлінням підпорядковувалися міській думі м. Новограда-Волинського [5, арк. 1]. Таким чином, жителі приватновласницьких міст, приписані до міського стану, в господарському відношенні залежали від органу міського управління чужого для них міста. Це означало, що вирішувати питання міського благоустрою, розвитку освіти, або ж узгоджувати оподаткування своїх мешканців та скеровувати бюджетні кошти ці міста мали у міській думі Новограда-Волинського, розташованого далеко від них.

Деякий час у 60-і рр. XIX ст. Острог перебував у відомстві Дубенської міської думи [1, арк. 4]. Таким чином, жителі приватновласницьких міст, приписані до міського стану, в господарському відношенні залежали від органу міського управління чужого для них міста.

"Жалованная грамота на права и выгоды городам Российской империи", будучи прогресивною для свого часу, на момент проведення реформ 60-х рр. XIX ст. не стимулювала господарську активність міст і не змогла забезпечити інтереси усіх станів міського населення. Ось чому 16 червня 1870 р. затверджено міське положення, яке базувалося не на станових засадах, а на буржуазному майновому принципі. Згідно із ним, головним органом міського управління виступала міська дума, а її виконавчим органом міська управа [10, с. 828, 830]. Вона могла розпоряджатися міським капіталом і нерухомістю, піклуватися про зовнішній благоустрій міст, забезпечувати продовольством городян та дбати про їх здоров'я, опікуватися бідними та займатися іншими

видами благодійної діяльності, вживати заходи для попередження пожеж, розвивати народну освіту тощо [10, с. 823]. Для здійснення цих завдань міському управлінню надавалося право юридичної особи.

Враховуючи специфіку історичних умов розвитку міст та національного складу населення Волинської губернії, у 1870 р. створена спеціальна урядова комісія для збору усіх пропозицій стосовно введення тут нового міського положення. Результатом її діяльності стала постанова Державної Ради, затверджена Олександром II 29 квітня 1875 р. і окремий указ урядового Сенату від 6 червня 1875 р., у яких стосовно впровадження тут міської реформи, підкреслювалася важливість "у дотримуванні послідовності, вільної від усякого поспіху" [5, арк. 6; 6, арк. 1]. Містом, у якому була апробована міська реформа, став губернський центр Волині – Житомир. Тут перші вибори до міського управління відбулися на початку 1877 р., через сім років після проголошення реформи [5, арк. 46].

Одночасно із введенням нового міського становища у Житомирі, планувалося його запровадити й у Новограді-Волинському. Але тоді, згідно із названими урядовими указами, потрібно було б звільнити його міську думу від обов'язку розпоряджатися господарськими справами інших поселень, зокрема, чотирьох приватновласницьких міст Острога, Рівного, Заслава, Старокостянтинова та ще 30 містечок однойменних повітів, громадські і станові справи котрих були зосереджені також у цій думі [3, арк. 3, 3 зв.]. З цього приводу у приватновласницьких містах планувалося ввести спрощене міське управління на чолі із міським старостою, якого могли обирати виключно купці та міщани. Однак, міським положенням 1870 р. цього не передбачалося, оскільки воно скеровувалося на ліквідацію станового принципу участі у міських виборних органах влади. Спеціальний урядовий указ від 29 квітня 1875 р., у якому роз'яснювалося введення у приватновласницьких містах західних губерній царської Росії (у тому числі і Волинської) спрощених міських управлінь, можна розцінювати як крок назад у впровадженні міської реформи, адже вони обиралися лише представниками двох станів – купців і міщан, і могли діяти, власне, на тих підставах, що й попередні міські думи, згідно із "Жалованной грамоты на права и выгоды городам Российской империи" [11, с. 462–463]. Окрім того, спрощені міські управління підпорядковувалися безпосередньо губернатору, в той час як міські думи решти міст, згідно із міським положенням 1870 р., діяли у рамках своїх прав самостійно [3, арк. 12]. Проте ні Міністерство внутрішніх справ, ні генерал-губернатор не вважали за доцільне щось змінювати у приватновласницьких містах до того часу, поки не буде ліквідований статус цих міст, як вотчинних володінь їх власників [3, арк. 15 зв.].

Таким чином, введення нового міського положення у Новограді-Волинському відкладалося до того часу, допоки у чотирьох приватновласницьких містах не буде запроваджене спрощене міське управління. А це в свою чергу пов'язувалося не лише із проведенням тут виборів, а й із вирішенням питань фінансового характеру, зокрема, формуванням витратних статей їх бюджетів.

Вибори міських старост у приватновласницьких містах проводилися міською думою Новоград-Волинська і відбулися аж на початку 1882 р. [3, арк. 54 зв.]. Тоді була переобрана і нова міська дума Новограда-Волинського.

Стосовно Дубна, у якому і до введення нового міського положення діяла окрема міська дума, вирішено було зрівняти його із іншими приватновласницькими містами у праві обрання свого міського управління у спрощеному варіанті [4, арк. 32]. Однак у цьому місті аж до введення міського положення 1892 р. продовжувала діяти власна дума [7, арк. 26].

Питання введення міського положення 1870 р. саме у приватновласницьких містах губернській владі видалися настільки складними, що їх вирішення затягувалося і в решті міст Волинської губернії, зокрема, Луцьку, Ковелі, Володимирі-Волинському, Кременці та Овручі. Зазначимо, що нове міське положення на той час вже було введено у Київській і майже в усіх містах Подільської губернії. Як наслідок, у вказаних містах Волинської губернії воно почало вводитися одночасно із приватновласницькими містами – лише у 1881 р. [3, арк. 14, 32].

Від того, що реформа гальмувалася, передусім страждали інтереси міських жителів, які пов'язували з нею надії на поліпшення економічного становища та власного добробуту. Так, 20 листопада 1880 р. від жителів Заслава скеровано прохання міністру внутрішніх справ прискорити їх відокремлення від міської думи Новоград-Волинська, оскільки вони у зв'язку із відсутністю міського управління терплять непоборні перешкоди і утиски стосовно контролю над зібраними коштами на різні державні й громадські потреби, а також на виконання ними натуральних повинностей [3, арк. 25]. Не маючи залізничного і шосейного сполучення із Новоградом-Волинським, жителям Заслава доводилося долати бездоріжжям 110 верст із тим, щоб вирішити часом найпростіші питання. І навіть в разі відрядження до Заслава одного із членів думи Новограда-Волинського, його жителі також терпіли збитки, оскільки "член думи ... доводить громаду до витрат, виконуючи дане йому доручення лише на папері" [3, арк. 25 зв.].

Жителі Луцька 7 травня 1881 р. у телеграмі, надісланій на адресу Міністерства внутрішніх справ повідомляли: "шість місяців вводиться міське положення ... у справі застій ... просимо дозволити відкрити в Луцьку дійсно міську управу" [4, арк. 43 зв., 44].

Одним із суттєвих недоліків реформи був недемократичний виборчий закон, який позбавляв участі у виборах багатьох жителів міст. Згідно із міським положенням 1870 р. у виборах до нових міських управлінь мали право брати участь платники міських податків не молодші 25 років: власники нерухомого майна, торгових і промислових закладів, а також купецьких і промислових свідоцтв на дрібну торгівлю. Нарівні із приватними особами і на тих же підставах, тобто, при умові сплати на користь міста грошових податків, виборчим правом користувалися відомства, установи, громади, товариства, монастирі та церкви [10, с. 824].

Повноваження гласних обмежувалися чотирма роками. В залежності від сум сплачуваних податків, усі виборці ділилися на три розряди. До першого розряду відносилися великі платники, до другого – середні, а до третього – дрібні. При цьому загальна сума грошових зборів виборців кожного розряду повинна мала складати третю частину всіх міських податків [10, с. 826].

Згідно із дорученням, кожен виборець міг передавати свій голос іншому виборцю, при цьому ніхто не повинен був мати більше двох голосів. Проте платниками міських податків виступали не усі жителі міст, тому значна кількість городян позбавлялася виборчих прав, як, скажімо, квартиронаймачі або навіть ті потенційні виборці, за якими рахувалася недоїмка міських грошових зборів. Наприклад, напередодні проведення перших виборів до міської думи Луцька у 1880 р. в цьому місті проживало 12292 мешканців. З них лише 800 осіб були домовласниками, вони становили 6,5 % від всього населення міста [4, арк. 8, 8 зв.]. Однак, навіть такий незначний відсоток міських жителів, якими були домовласники, в повному складі не брали участі у виборах з різних причин (ймовірніше, через заборгованість у сплаті міських податків, або неявку на вибори). У 1885 р. у складі міської думи Луцька працювало 37 гласних [9, арк. 24]. Згідно із виборчим законом, у тих містах, у яких кількість виборців не перевищувала 300 осіб, обиралася міська дума у складі 30 гласних. Якщо ж виборців було більше, на кожні 150 нових виборців дозволялося обирати ще до шести гласних. Отже, можна стверджувати, що у 1885 р. міську думу в Луцьку у складі 37 гласних обирало лише близько 450 виборців. Не маючи точних даних стосовно кількості виборців у Луцьку на час впровадження міської реформи 1870 р., можна висловити припущення, що і в 1881 р. їх кількість не перевищувала 450 осіб, тобто близько 3 % від усього населення міста. В Острозі у виборах міського старости у 1888 р. взяло участь лише 472 жителі [6, арк. 62]. 750 мешканців Ковеля, які складали 5,5 % його населення, були включені до списків виборців у 1886 р., коли проводилися наступні вибори до міського громадського управління [5, арк. 5].

Згідно із міським положенням 1870 р., обмежень щодо участі у виборах за національною чи релігійною ознаками не існувало. Обраними в гласні могли бути усі, хто мав право голосу на виборах. Однак кількість гласних від нехристиян, зокрема євреїв, у міських думах не повинна була перевищувати третини загальної кількості гласних. Згодом, після введення нового міського положення 1892 р., кількість гласних від нехристиян була ще меншою, а євреї зовсім усунуті із числа виборців. Гласних від них не обирали, а призначали, причому вони мали становити не більше однієї десятої частини від усього складу міської думи [14, с. 327].

Існували також реальні обмеження виборчих прав щодо осіб польської національності під час виборів керівних посад міських управлінь. Наприклад, 11 березня 1882 р. волинський губернатор повідомляв генерал-губернатора про те, що вдруге з липня 1881 р. ним відмінено вибори на посаду міського голови та його заступника у Володимирі-Волинському, тому що гласні віддали перевагу представникам польської національності і ця "справа не приходить до завершення в результаті обрання на громадські посади невідповідних осіб". Подібна ситуація склалася і в Овручі, де заступником голови вдруге обрано поляка-католика [3, арк. 52, 52 зв., 53].

У таких випадках принцип виборності, закладений у міському положенні 1870 р., входив у протиріччя з невідмінним урядовим законом від 26 березня 1864 р. про заміну в Південно-Західному краї начальників і керівників цивільних установ польської національності (католиків) особами православного і лютеранського віросповідання [4, арк. 45–46].

У повсякденному житті випадки, коли саме поляків усували від виборних посад в міські органи управління, були непоодинокі. У 1884 р. під час виборів до міської думи Луцька волинським губернатором двічі відхилено подана для затвердження кандидатура на посаду заступника голови міської думи В. Корвіна-Піотровського, луцького поміщика, поляка за національністю, за якого проголосувало 25 із 29 гласних другого і третього розрядів [4, арк. 220].

Наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. XIX ст. царський уряд обмежив самоуправління міст. Згідно із міським положенням 1892 р., діяльність органів міських самоуправлінь, як і раніше, окреслювалася вирішенням виключно господарських проблем. Водночас залишався незмінним розподіл розпорядчих (у вигляді міської думи) і виконавчих (у вигляді міської управи) функцій

виборних органів влади. Щоправда, обов'язки як голови думи, так і голови управи поєднувала одна особа, що вкрай утруднювало контроль міських управлінь за своїм виконавчим органом [12, с. 462]. Як наслідок, суттєво змінювався характер стосунків міських громадських управлінь з державною адміністрацією, у той же час остання не лише зберігала за собою право контролю за законністю рішень виборних органів влади, але й в односторонньому порядку вирішувала, наскільки доцільні ті чи інші їх дії.

Нововведення стосувалися і самого виборчого закону. Згідно з міським положенням 1892 р., встановлювався високий майновий ценз, який значно обмежив кількість міських виборців, надавши переваги найбільш заможній частині городян – дворянам і купцям. Офіційно ж прийняття нового міського положення розцінювалося царським урядом як можливість покращити діяльність міських громадських управлінь. Невдовзі після опублікування міського положення від 11 червня 1892 р. волинський губернатор розіслав в усі повітові міста циркуляр щодо впровадження міської реформи на Волині, згідно із якою, в губернському центрі вона мала розпочатися відразу, а в решті міст мала вводитися поступово [9, арк. 1]. У цей час в деяких повітових містах проводилися вибори до міських дум ще згідно із міським положенням 1870 р., однак їх було наказано призупинити. Така затримка могла призвести до загострення ситуації, адже повітові міста залишалися на невизначений час без виборних органів влади. Так сталося у Дубно, коли упродовж 1892–1895 рр. тут далася взнаки криза виборної влади і напередодні введення нової міської реформи у 1895 р. міські домовласники навідріз відмовилися здавати квартири військовим, а городові, у зв'язку із невчасною виплатою заробітної плати, залишили службу [8, арк. 29].

Стаття 22 міського положення від 1892 р. передбачала введення у деяких містах Російської імперії виборних управлінь не в повному обсязі (зокрема, міських дум), а у спрощеному вигляді – так званих "міських спрощених громадських управлінь" [12, с. 436]. Принагідно відзначимо, що саме під такою назвою у приватновласницьких містах західних губерній і, зокрема, Волинської, вже діяли органи виборної влади. Введення спрощених міських громадських управлінь, згідно із міським положенням 1892 р., залежало від кількості жителів, а також рівня надходження коштів до міського бюджету, роду занять населення і ступеня розвитку торгівлі та промисловості. Наприклад, дані, зібрані у Луцьку, дали підстави царській адміністрації включити це місто в перелік тих міських поселень, у яких міське положення мало вводитися у повному обсязі [16, с.144].

26 листопада 1893 р. царським урядом затверджено список міських поселень, у яких необхідно було обрати міські спрощені громадські управління [11, с. 626]. До нього включалися усі п'ять приватновласницьких міст Волинської губернії (Дубно, Острог, Рівне, Заслав, Старокостянтинів), а також Овруч і Ковель.

Показники економічного і фінансового стану приватновласницьких міст були найнижчими серед волинських міст. Окрім того, непоодинокі конфлікти городян із власниками міст, що виникали на економічному та фінансовому ґрунті, а також конфлікти власників міст з міською владою та державною адміністрацією, змусили царський уряд саме у цих містах ввести міське спрощене громадське управління в першу чергу. Водночас у решті волинських міст (Житомирі, Новограді-Волинському, Володимирі-Волинському, Кременці та Луцьку) приступили до виборів міських управлінь в повному обсязі [18, с. 103].

Згідно із новим виборчим законом, виборцями могли бути лише ті, хто в межах міста володів нерухомим майном вартістю від 300 крб., а також ті, хто займався торгово-промисловою діяльністю, яка вимагала отримання відповідного свідоцтва першої чи другої гільдії [12, с. 437]. На відміну від попереднього міського положення, у новому не передбачалося обмеження кола виборців лише тими, хто сплачував грошовий збір на користь міста, але введений майновий ценз був досить високий. Тому значно менша кількість міських жителів, ніж раніше, змогла взяти участь у виборах. Так, якщо у виборах міської думи Луцьк за положенням 1870 р. могло брати участь близько 450 осіб, тобто 3 % від усього населення міста, то за міським положенням 1892 р. лише 105 (0,6 % міських жителів) [9, арк. 24]. Державна адміністрація пояснювала це тим, що відтепер до виборів буде допущена більш заможна частина населення (в першу чергу дворяни), рівень освіти яких дозволив би значно ефективніше працювати міським управлінням. Відповідно до цього у міських думах зменшилася кількість гласних. Якщо до запровадження нової міської реформи у міській думі Луцька працювало 37 гласних, то у 1894 р. їх кількість не перевищувала 20 осіб [9, арк. 24]. У містах, у яких вводилося спрощене громадське управління, замість міських дум скликалися збори міських уповноважених чисельністю від 12–15 осіб [8, арк. 66].

Збори уповноважених обирали міського старосту і одного чи двох його помічників. Посада міського старости поєднувала в собі як розпорядчі функції (на нього покладався обов'язок бути головою зборів уповноважених), так і виконавчі, оскільки він займався веденням поточних господарських справ, складав проекти міських кошторисів і фінансових звітів тощо [13, с. 450].

Отже, розглядаючи процес реалізації міської реформи у межах Волинської губернії, можна констатувати, що в цьому регіоні він характеризувався певною специфікою. Адаже темпи її проведення відставали від двох інших губерній Правобережної України – Київської і Подільської, оскільки на Волині так і не ліквідували анахронізм, який зберігався ще із середньовічних часів, а саме – приватновласницькі міста, як вотчинні володіння їх власників.

#### **Список використаних джерел**

1. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 44, спр. 437, арк. 4, 320.
2. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 108, спр. 130, арк. 30.
3. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 549, спр. 25, арк. 3, 3 зв., 12, 14, 15 зв., 25, 25 зв., 32, 52, 52 зв., 53, 54 зв.
4. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 549, спр. 43, арк. 8, 8 зв., 32, 43 зв., 44, 45–46, 220.
5. Держархів Житомирської обл., ф. 70, оп. 1, спр. 305, арк. 1, 5, 6, 46.
6. Держархів Рівненської обл., ф. 283, оп. 1, спр. 2, арк. 1, 62.
7. Держархів Рівненської обл., ф. 359, оп. 1, спр. 1, арк. 26.
8. Держархів Рівненської обл., ф. 359, оп. 1, спр. 3, арк. 29, 66.
9. Держархів Волинської обл., ф. 3, оп. 1, спр. 20, арк. 1, 24.
10. Полное собрание законов Российской империи. – Собрание второе. – СПб., 1874. – Т. XLV. – Отделение первое. – 1870. – № 48498.
11. Полное собрание законов Российской империи. – Собрание второе. – СПб., 1877. – Т. L. – Отделение первое. – 1875. – № 54640.
12. Полное собрание законов Российской империи. – Собрание третье. – СПб., 1895. – Т. XII. – 1892. – № 8708.
13. Щегловитов С. Г. Городовое положение с законодательными мотивами, разъяснениями и дополнительные узаконения / С. Г. Щегловитов. – СПб., 1912. – 996 с.
14. Арсеньев К. Город / К. Арсеньев // Энциклопедический словарь. – СПб.: изд. Ф. А. Брокгауз и И. А. Ефрон, 1893. – Т. IX. – Кн. 17. – С. 326–331.
15. Нардова В. А. Органы городского самоуправления в системе самодержавного аппарата власти в конце XIX – начале XX в. / В. А. Нардова // Реформы или революция? Россия 1861–1917. Материалы междунар. colloquium историков. – СПб.: Наука, 1992. – С. 55–56.
16. Павлюк В. В. Магнатерія Південно-Східної Волині в контексті соціально-економічного розвитку краю в другій половині XIX ст. / В. В. Павлюк // Наукові записки. – Острог: Видавн. компл. Острозької Академії, 1999. – Т. II. – Ч. 1. – С. 29–33.
17. Петров М. И., Мальшевский И. Г. Вольный. Исторические судьбы Юго-Западного края / М. И. Петров, И. Г. Мальшевский. – СПб., 1888. – 288 с.
18. Прищепка О. П. Міста Волині в другій половині XIX – на початку XX ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / О. П. Прищепка. – Рівне, 2003. – 103 с.

**Надежда Шкильнюк**

#### **ОСОБЕННОСТИ ВНЕДРЕНИЯ ГОРОДСКОЙ РЕФОРМЫ В ЧАСТНЫХ ГОРОДАХ ВОЛЫНСКОЙ ГУБЕРНИИ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX В.**

*В статье рассмотрены особенности внедрения городских положений 1870 и 1892 гг. в Волынской губернии, процесс создания городских дум и городских управ.*

*Ключевые слова: частновладельческие города, Волынская губерния, городское самоуправление, реформы, управа.*

**Nadiia Shkilniuk**

#### **FEATURES OF INTRODUCTION OF THE REFORMS IN URBAN CITIES, PRIVATE VOLYN PROVINCE IN THE SECOND HALF OF THE NINETEENTH CENTURY**

*The article deals with the peculiarities of implementing the provisions of the city in 1870<sup>th</sup> and 1892<sup>nd</sup> in the Volyn province, the process of creating urban doom and town councils.*

*Key words: privately city, Volyn province, municipality, reform council, governance.*

**УДК 94(477.74-21):658.114.8(=411.16)“1850/1900”**

**Ірина Гербеєва**

#### **ДІЯЛЬНІСТЬ ЄВРЕЙСЬКИХ БЛАГОДІЙНИХ ТОВАРИСТВ В ОДЕСІ (1850–1900 РР.)**

*У статті розглянуто благодійну діяльність єврейської громади міста Одеси, зокрема у галузі освіти та соціальної допомоги бідним верствам єврейського населення. Досліджено особливості надання єврейської станової благодійної допомоги, причини її виникнення та активізації у цей період. Проаналізовано стратегію та напрямки діяльності як благодійних організацій, так і окремих осіб, їх роль у розвитку товариств єврейської громади, які розширювали сфери соціальної допомоги. Висвітлено історію єврейської благодійності як суспільного явища на півдні України.*

*Ключові слова: благодійність, євреї, освіта, поховальні братства, “коробочний збір”.*

Процес трансформації, який проходить в сучасній Україні, характеризується масштабними змінами і пошуком оптимальної моделі розвитку. Труднощі на шляху формування громадянського

суспільства (низький рівень життя значної частини населення, духовна криза тощо) змушують звернутися до історичного досвіду розвитку благодійності, аналіз якого дозволить виявити не тільки причини багатьох проблем, але й використати позитивний досвід для вирішення гострих соціальних питань. Виникла необхідність усвідомити об'єктивні передумови розвитку благодійності, її ролі в суспільстві. Актуальність теми також визначається зростаючим за останні роки науковим інтересом до феномену благодійності. Ось чому, на наш погляд, існує потреба у переосмисленні процесів діяльності єврейських благодійних організацій, а також необхідністю їх наукового аналізу.

Враховуючи зазначене, мета роботи полягає в тому, щоб проаналізувати основні напрями та особливості діяльності єврейських благодійних організацій в Одесі в окреслений період.

Питання єврейської благодійності в Одесі залишається малодослідженим. Воно розглядалося дослідниками як одна зі складових культурного розвитку південного регіону України. Серед дореволюційних праць, присвячених єврейським общинам південного краю, можна виділити комплексне дослідження О. Лернера [1]. У сучасній українській науці, на жаль, діяльності єврейських громадських благодійних товариств теж не приділялося достатньо уваги. Лише невелика частина існуючих досліджень присвячена благодійності у контексті суспільного руху: заснуванні об'єднань, відкритті установ тощо. Зокрема, згадаємо ґрунтовні праці Ю. Гузенка [2] та І. Гребцової [3].

Одним із найголовніших понять в єврейській традиції завжди була благодійність. Завдяки численним об'єднанням і товариствам, традиції благодійності передавалися з покоління в покоління у єврейській громаді. Для здійснення різних форм благодійності при синагогах і кагалах створювалися групи хеврот (братства – поховальні, вінчальні, допомоги хворим, гостинності, вивчення Талмуду й Біблії, добродійності тощо – примітка автора). Вони турбувалися про те, щоб забезпечувати інвалідів і сиріт харчами, одягом, житлом, організовували поховання, особливу увагу приділяли відвідуванню хворих. Зібрані товариствами кошти також йшли на утримання громадської "талмуд-тори" (школа для дітей-сиріт), молитовних будинків, у яких єврейська молодь могла студіювати Талмуд і водночас знайти притулок та їжу.

У кожній єврейській родині дітей ще змалечку привчали давати бідним милостиню, благодійну підтримку – "цдака", що означало у буквальному сенсі "праведність" чи "справедливість". Бідняк мав право отримувати, а благодійник зобов'язаний давати, бо "ты и то, что есть у тебя, принадлежит Ему". Ця традиція здавна була однією з найважливіших заповідей іудаїзму [4, с. 294].

З утворенням общини в Одесі сформувалися й підвалини соціальної допомоги нужденним. Так, при міській управі функціонувала "Комиссия по раздаче пособий бедным евреям г. Одессы", яка складалася із 10-ти осіб – почесних єврейських громадян та 20-ти членів, що безпосередньо збирали пожертви. Зазвичай, кошти збиралися за рахунок "коробочного збору" та від пожертв приватних осіб. Допомога надавалася у якості провізії, вугілля та грошової допомоги щорічно на 26 тис. крб. Від кожної вулиці обиралася особа, яка складала списки нужденних та подавала їх на розгляд комісії. З часом відповідальні домовласники почали зловживати своїми обов'язками, тому комісія залучала єврейську молодь, переважно зі студентства [5, с. 4].

З часом розширюються форми надання допомоги. Свідченням цього було те, що у 1863 р., за ініціативи запрошеного одеським єврейським товариством з Австрії на посаду рабина, доктора С. Швабахера, поставлено питання на розгляд про відкриття у м. Одесі притулку для євреїв похилого віку. Однак на цей час в общині не було достатньо коштів для відкриття цього закладу, тому на певний час це питання відклали. Тільки у 1884 р. притулок для єврейського населення відкрито за рахунок коштів із "коробочного збору".

Своєрідний внесок у розвиток благодійності в галузі освіти намагалися здійснити жінки-єврейки одеської общини. У 1872 р. єврейський жіночий гурток мав намір створити товариство для поширення між дівчатками бідних євреїв навчання основ ремісничої підготовки та початкової освіти. Таємний радник М. Бухарін у рапорті на ім'я генерал-губернатора від 27 квітня 1872 р. писав: "Жены некоторых из граждан Одессы еврейской нации, в числе 17 лиц, обратились ко мне с просьбою исходатайствовать им разрешение правительства учредить в Одессе общество для распространения между детьми женского пола бедных евреев ремесленных знаний и необходимого образования... не встречая за сим препятствия к осуществлению ходатайства просительниц, я означенное прошение их вместе с проектом выработанного устава имею честь представить вашему высокопревосходительству на благоусмотрение". Цей задум підтримав і генерал-ад'ютант П. Коцебу. Однак його прохання було відхилено у Міністерстві внутрішніх справ, оскільки головуючий на той час Тимашев мав власний негативний погляд щодо таких єврейських об'єднань [1, с. 218].

Захисником національних інтересів, громадянських прав та соціальної допомоги у єврейській общині була преса. В Одесі видаються єврейські газети та журнали. Найбільш популярними були російськомовні журнали "Рассвет" і "Сион", газета на івриті "Гамелиц" ("Заступник") з додатком "Кол

Мевассер” (“Голос надії”) на їдиш. На шпальтах публікувалося багато тем на соціальну проблематику, у тому числі й про розвиток благодійності серед єврейського населення Одеси. Так, у сьомому номері газети “Кол Мевассер” за 11 лютого 1865 р. опубліковано повідомлення про діяльність єврейського поховального братства “Мабар-Ябук”. У газеті йшлося про те, що це товариство, яке складалося із 80-ти осіб, складалося не зі знатних осіб, а з найбіднішого класу єврейського населення, воно існувало скромно, тихо та мирно. Метою братства було відвідування хворих і поховання покійних. Внесок кожного із членів товариства складав на місяць 15 коп. сріблом. Вони мали власний молитовний будинок та грошовий фонд з капіталом у декілька сотень карбованців [3, с. 199].

Значну роль у житті єврейської общини на шляху до культурного піднесення відіграла освіта. Свідченням цього стала діяльність різноманітних благодійних товариств і різного типу навчальних закладів. Характерною особливістю освітнього процесу було створення модернізованих “талмуд-тор”, у яких здійснювалася загальноосвітня і професійна (ремісничка) підготовка єврейської молоді. “Такіє учреждения, как еврейская больница, еврейский сиротский дом, училище “Труд”, талмуд-тора, малый ешибот и др., когут служить украшением любой еврейской общины любого европейского города”, – відзначалося у “Недельной Хронике Восхода” 1887 р. “Талмуд-тора” в Одесі рішучо відрізнялася від традиційних “талмуд-тор” із хедерним характером. Це була раціонально організована школа із висококваліфікованими викладачами, у якій викладалися як загальні предмети, так і єврейські релігійні дисципліни російською мовою [6, с. 160]. Закладом одеської “талмуд-тори” у різний час опікувалися купці М. Гольденберг, С. Гурович, А. Бродський, Л. Пінскер, М. Гурович; рабини Б. Трахтенберг, І. Гессен та Е. Соловейчик [7, с. 160].

Чільне місце у заснуванні сирітського відділення відіграв одеський рабин, доктор С. Швабахер. Саме він звернув увагу єврейської громадськості міста на необхідність відкриття закладу для осиротілих дітей, оскільки “талмуд-тора” давала їм навчання, але не забезпечувала ні притулку, ні харчування [8, с. 53].

Ще у 1867 р. відомий одеський благодійник Абрам Бродський передав у дар єврейській общині Одеси, побудований на Олександрівському проспекті, кам’яний будинок вартістю 20 тис. крб. з метою відведення частини будинку для проживання і виховання 20 сиріт. У травні 1868 р. в цьому будинку відкрито притулок, що отримав назву “Сиротское отделение при Одесской Талмуд-Торе”. Комітет “талмуд-тори” у складі: Н. Бернштейна, А. Бродського, Л. Пінскера, І. Чацкіна, М. Моргуліса, Л. Генікеса, А. Рабгауза, Л. Лівшица і М. Гуровича розробив статут сирітського відділення, представлений міській управі в 1878 р. й затверджений Міністерством внутрішніх справ 1879 р. Притулок існував за рахунок добровільних пожертв, відсотків недоторканого капіталу та прибутків від будинку на Олександрівському проспекті. Сюди приймалися сироти-хлопчики 6–12 років. Вихованці навчалися одночасно у “талмуд-торі”, після закінченні якої навчальний заклад видавав відповідне свідоцтво [9, арк. 41–46].

Через чотири роки сирітське відділення і “талмуд-тора” були об’єднані із ремісничим відділенням “Труд”. Пізніше, для єврейських дітей-сиріт, побудовано новий просторий будинок на вул. Базарній, розрахований на 90 вихованців. Примітно, що значну частину коштів на нове помешкання знову пожертвував А. Бродський [3, с. 201].

Одним із засобів надання благодійної допомоги стали стипендії при середніх навчальних закладах. Так, на час відкриття Одеського комерційного училища у 1862 р., половина учнів не могла оплатити навчання. Фінансування навчального закладу відбувалося майже виключно за рахунок одеського купецтва, яке й узяло на себе додаткові витрати, сплативши за навчання незаможних учнів. З початку 70-х рр. XIX ст. училище мало стипендії для бідних учнів. У 1870 р. започатковано стипендію імені міністра освіти, графа Дмитра Олексійовича Толстого та дві стипендії з капіталу в 100 тис. крб., пожертвованого почесним громадянином Леонідом Ефрусі (одна для євреїв, друга – для християн). У 1873 р. створена стипендія імені Д. Феодори на пожертвуванні Г. Маразлі 3300 крб. та стипендія імені П. Коцебу, заснована місцевим купецтвом. Упродовж 1874 р. купецьким товариством утворено дві стипендії: С. Голубцова та О. Пашкова, а в 1879 р. почала видаватися стипендія для учня-єврея на честь врятування від замаху на Олександра II, капітал якої складав 3600 крб. [10].

Отже, благодійні товариства створювалися та існували як добровільні громадські об’єднання, що передбачали надання допомоги нужденним. Загалом, вони позитивно впливали на розвиток освіти та культури, а також вирішення соціальних проблем. Єврейська благодійність мала свої соціально-політичні, правові передумови та достатній потенціал для розвитку.

#### *Список використаних джерел*

1. Лернер О. М. Евреи в Новороссийском крае / О. М. Лернер. – Одесса: Тип. Г.М. Левинсона, 1901. – 240 с. 2. Гузенко Ю. І. Становлення і діяльність громадських благодійних об’єднань на Півдні України в другій половині XIX – на початку XX ст. (на матеріалах Херсонської губернії) / Ю. І. Гузенко. – Миколаїв: вид-во “Ілюн”, 2006. –

232 с. 3. Гребцова И. С. Становление государственного попечительства и общественной благотворительности в Одессе в конце XVIII – 60-е гг. XIX ст. / И. С. Гребцова, В. В. Гребцов. – Одесса: Астропринт, 2006. – 318 с. 4. Нариси з історії та культури євреїв України / [упор. та ред. Л. Фінберг, В. Любченко]. – вид. 2-е. – К.: Дух і Література, 2005. – 440 с. 5. Бродовский И. Еврейская нищета в Одессе / И. Бродовский. – Одесса: Типо-Литография Гальперина и Швейцара, 1902. – 50 с. 6. Полищук М. Евреи Одессы и Новороссии. Социально-политическая история евреев Одессы и других городов Новороссии 1881–1904 / М. Полищук. – М.-Иерусалим: Мосты культуры-Гешарим, 2002. – 446 с. 7. Яшин В. О. Модернізація традиційної єврейської освіти на Херсонщині та Катеринославщині (дуга половина XIX ст.) / В. О. Яшин. – Режим доступу: [http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis\\_nbuv/cgiirbis\\_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE\\_FILE\\_DOWNLOAD=1&Image\\_file\\_name=PDF/Grani\\_2014\\_4\\_31.pdf](http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Grani_2014_4_31.pdf). 8. Моїсеєва Т. М. Одеський єврейський сирітський будинок (1868–1900 pp.) / Т. М. Моїсеєва. – Режим доступу: <http://storage.library.opu.ua/online/periodic/iv-05/052-063.pdf>. 9. Держархів Одеської обл., ф. 4, оп. 107, спр. 60, 57 арк. 10. Нарядько А. В. Благодійна діяльність єврейської спільноти в Україні другої половини XIX століття / А. В. Нарядько. – Режим доступу: [http://istznu.org/dc/file.php?host\\_id=1&path=/page/issues/32/neradko.pdf](http://istznu.org/dc/file.php?host_id=1&path=/page/issues/32/neradko.pdf).

**Ирина Гербеєва**

### **ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ЕВРЕЙСКИХ БЛАГОТВОРИТЕЛЬНЫХ ОБЩЕСТВ В ОДЕССЕ (1850–1900 ГГ.)**

*В данной статье рассмотрено благотворительную деятельность еврейской общины города Одессы, в частности в области образования и социальной помощи бедным слоям еврейского населения. Исследованы особенности предоставления еврейской сословной благотворительной помощи, причины ее возникновения и активизации в этот период. Проанализированы стратегия и направления деятельности как благотворительных организаций, так и отдельных лиц, их роль в развитии обществ еврейской общины, что расширяло сферу социальной помощи. Показана история еврейской благотворительности как общественное явление на юге Украины.*

*Ключевые слова: благотворительность, евреи, образование, погребальные братства, “коробочный сбор”.*

**Iryna Gerbeeva**

### **ACTIVITIES OF HEBREW CHARITIES IN ODESSA (1850–1900)**

*This article considers the charity of the Hebrew/Jewish community of Odessa, in particular in the field of education and social assistance to poor Jewish population. The peculiarities of Jewish estate charity support, reasons for its origin and intensification during this period. There have been analyzed the strategy and activities of charitable organizations as well as individuals, their role in the development of societies of the Jewish community which expands the scope of social support. The article shows the history of the Jewish charity as a social phenomenon in southern Ukraine.*

*Key words: charity, the Jewish people, education, Burial Association, “box tax”.*

**УДК 371.12/16: 94(477)“XIX–XX”**

**Інна Яременко**

### **ЗЕМСЬКЕ УЧИТЕЛЬСТВО УКРАЇНИ В СИСТЕМІ СОЦІАЛЬНИХ ВІДНОСИН НА СЕЛІ (КІНЕЦЬ XIX – ПОЧАТОК XX СТ.)**

*На основі вивчення широкого кола джерельних публікацій, періодичних видань проаналізовано відносини земського учительства України із сільським населенням наприкінці XIX – на початку XX ст. Встановлено, що рівень соціального авторитету педагогів залежав від комплексу чинників: оплати та умов праці, якості роботи, ставлення місцевої адміністрації, психології та поведінки селян тощо. Розкрито низку фактів, пов'язаних із конфліктами між земськими учителями й різними категоріями населення, зокрема, православним духовенством.*

*Ключові слова: земське учительство, соціальний авторитет, чиновництво, православне духовенство, соціальні відносини.*

Актуальність вивчення питання місця і ролі земського учительства України в системі соціальних відносин на селі, поряд зі логікою структури історичного дослідження, обумовлена й актуальними проблемами сучасності. Зокрема, реформування системи освіти в Україні характеризується низкою проблем, однією із яких є недофінансування потреб навчально-виховного процесу. Такий стан речей, серед іншого, визначений і тим, що матеріальна база та фінансування



більшості регіональних навчальних закладів залежить від місцевих бюджетних асигнувань, фонди яких неспроможні забезпечити необхідні капіталовкладення. Об'єктивним продовженням цього є низький рівень оплати праці та, відповідно, престижність учительської професії, а відтак й неухильне "старіння" педагогічних кадрів, їх постійна змінюваність. Усе це обумовлює необхідність пошуку найбільш оптимальних шляхів вирішення проблеми, зокрема, шляхом ретроспективного осмислення попереднього історичного досвіду періоду Російської імперії.

Емпіричну базу дослідження сформували, передусім, публікації тогочасної періодичної преси ("Журнал Міністерства народної освіти", "Народна школа", "Народний вчитель", "Російська школа", "Циркуляр по Одеському навчальному округ") та наукові праці істориків та педагогів (К. Ушинський, І. Фесенко та інші).

Соціально-професійний статус земських учителів, як і будь-якої іншої категорії населення Російської імперії, варто розглядати не лише крізь призму аналізу рівня його професіоналізму та оплати праці, а й з точки зору з'ясування його ролі в соціумі (в даному випадку селянському), рівня престижу серед оточуючих тощо. З огляду на це, розкриття цієї проблемної теми ґрунтувалося навколо розуміння того очевидного факту, що місце вказаної групи у системі соціальних відносин на селі визначалося не лише особливостями історичного періоду другої половини ХІХ – початку ХХ ст., а й специфічною для професійно-педагогічної діяльності роллю, за допомогою якої ретранслювалися обов'язки, права і норми учителя як посередника між особистістю дитини та суспільством у процесі передачі знань; а також його статус (професійні знання, уміння, здібності, можливості, рівень благополуччя, почуття власної гідності), які в сукупності забезпечували відповідний рівень авторитету серед оточуючих.

Говорячи про загальне ставлення різних категорій населення Російської імперії до освіти, відомий педагог К. Ушинський відзначав у 1870 р., що створення ще Петром І "різних училищ" відбулося "не для задоволення потреб вищих класів в освіті (цієї потреби не було), а для того, щоб мати осіб, підготовлених до різних видів служби". Зважаючи на це, і в ХІХ ст. привілейована чиновницька група вбачала у навчальному закладі, передусім, урядову установу, що давала можливості для початку службової кар'єри. Відтак, слід погодитися із думкою К. Ушинського про те, що зовсім по-іншому ставився простий народ до шкіл: "він, навпаки, до того боїться всякого службового відтинку в них, що невдача багатьох шкільних спроб пояснюється саме переконанням народу, що школа може відірвати дитя від сім'ї і повести його до служби якого б то не було роду" [1, с. 11]. Відтак, для педагога ставало очевидним, що лише взявши безпосередню участь у відкритті навчальних закладів (фінансуючи їх), селяни почали ставитися до них як до своїх і хотіли, щоб учителі сумлінно виконували свої професійні обов'язки.

Саме у рамках цієї, розробленої К. Ушинським, схеми ставлення населення до шкіл, і знаходилися земські навчальні заклади, їх потенціал та можливості. Зокрема, новостворені у 1864 р. органи місцевого самоуправління, за словами педагога, були покликані вберегти народ від непотрібних експериментів в освіті і скерувати її розвиток у потрібне русло. Однак, на початку їх існування, відносини учителів та сільського населення, яке мало значно нижчий рівень виховання та перебувало у системі матеріальних координат виживання, були досить складними. Зі спогадів М. Никитинського про події кінця 1860-х рр., тобто, у перші роки створення земських початкових народних училищ, дізнаємося, що селяни, погоджуючись на навчання своїх дітей, очікували, що "син його вийде з училища "людиною", тобто, підготовленим до жирної посади волосного писаря". Однак, декілька випадків віддачі випускників школи у рекрути породили страх, з огляду на який поширювалася байдужість до занять. У результаті такого "розчарування" сільські початкові навчальні заклади почали відвідувати здебільшого найбідніші учні – лише з метою задовольнити голод ("там не погано годують"). Натомість заможні селяни або взагалі не посилали своїх дітей навчатися, оскільки вони "путньому не навчаться, а в солдати потраплять як раз", або зненацька забирали їх посеред року для виконання різноманітних сезонних робіт [2, с. 92].

Крім вказаного, суттєвий вплив (особливо у перше десятиліття після виникнення земств) на соціальний авторитет учителя мало й те, що педагог залежав й від самих учнів, оскільки можливість отримати надбавку від земської управи він мав лише у тому випадку, якщо вони демонстрували відмінні знання при перевірці. Звісно, зважаючи на скрутне матеріальне становище, це було суттєвим стимулом не лише до підвищення якості викладання, а й зловживань. Натомість абсолютно протилежними були умови отримання "субсидії" (хоча б у вигляді продуктів харчування) від селян. Останніх більше цікавили співи їх дітей у церкві та читання псалмів, ніж вміння рахувати та писати, а також "побратимство" з учителем: "щоб отримати серед селян корисну популярність, вчитель повинен стати гостем кабаку, відвідувати банкети і т.д. ...Надбавку дадуть... Вчитель зобов'язаний пити і поїти їх! (маються на увазі селяни та волосне правління – примітка автора)" – писав М. Никитинський [2, с. 93].

Очевидно, що критичною для земських учителів була ситуація і стосовно відсутності моральної підтримки, належного кола спілкування тощо. При цьому навіть при наявності гострого розуму та освіченості, зближення із представниками місцевої прогресивної громадськості (у випадку їх наявності) практично унеможлиблювалося, оскільки, як відомо, "по вбранню зустрічають", а бідний учитель був не в змозі "закрити своїм розумом широкі дірки у своєму одязі" [2, с. 94].

Досить цікаві спостереження, у контексті відносин вказаної категорії педагогів із місцевими жителями та мировими посередниками (чиновник, що розглядав поземельні спори між селянами та поміщиками) наводить наприкінці 1860-х рр. у своєму звіті інспектор народних училищ Ковенської губернії С. Боричевський: "Дружні, а інколи і майже сімейні відносини мирових посередників до наставників (шкіл) піднімають значення їх в очах народу і краще будь-яких переконань вселяють селянам повагу та довір'я до наставника та школи; і навпаки, варто лише применшити наставника в очах народу різкою публічною доганою, образливим для нього зверненням і т. д., і увесь кредит його підірваний в очах народу" [3, с. 66]. В іншому місці звіту, інспектор вказував на випадок, коли саме мировий посередник переконав селян пожертвувати кошти на утримання училищної бібліотеки.

Наведене вказує, з одного боку, на потенційні можливості росту довіри селян до початкової освіти у другій половині XIX ст., а, з іншого, про неабияку важливість при цьому думки місцевих чиновників (мирових посередників, приставів та ін.), особливо тих, які брали участь у вирішенні питань матеріального добробуту – регулюванні поземельних відносин.

Описуючи Степанівську земську школу Сумського повіту Харківської губернії у 1874 р., О. Журавльов вказував у статті в журналі "Народна школа", що місцева учителька незаслужено не користувалася повагою з боку сільської громади, оскільки "діти у неї (на уроці) лише балуються", а сама вона "задарма отримує гроші" [4, с. 49]. Реальне обґрунтування цього випадку криється як у загальних причинах: низький рівень оплати праці, відсутність належного педагогічного досвіду, нестерпні санітарно-гігієнічні умови праці, консервативна психологія селянства, так і в конкретних: слабкість тутешнього земства, низький рівень згуртованості конкретної общини, відсутність місцевого поміщика-мецената. Так, у відношенні до сусідньої школи у с. Вири, сучасник вказував на якісну педагогічну роботу учителя, однак знову ж таки відзначав наявність непорозумінь із деякими селянами. Один із них був невдоволений небажанням педагога займатися з його сином усе літо, інший – "гордістю" педагога, тобто, швидше за все, достоїнством, яке проявлялося в гуманному ставленні до дітей та веденні тверезого способу життя [4, с. 50–51].

У цілому, ставлення селян до початкових шкіл та безпосередньо земських учителів багато у чому визначалося також конкретними умовами регіону і особливостями місцевості і навіть ставленням до них з боку губернсько-повітової адміністрації, земських управ. Так, у звіті директора народних училищ Таврійської губернії за 1874 р. вказувалося, що багато місцевих жителів ставляться байдуже до школи, однак причиною цього вказувалося роль інфраструктури та матеріальні міркування: "значна віддаленість деяких сіл від училищних пунктів і труднощі внаслідок бідності щодо постачання дітей в холодну пору теплим одягом". Натомість суттєву позитивну роль у підвищенні рівня зацікавленості селян Херсонської губернії у покращенні становища місцевих навчальних закладів відіграла ревізія 1873 р., у якій брали участь губернатор М. Абаза та голова губернської земської управи О. Ерделі [5, с. 28]. Очевидно, що у цьому випадку турбота та високий рівень контролю з боку влади регіону за школами наочно продемонстрували людям важливість цієї справи. Утім, варто вказати на поодинокість випадків об'їзду губернаторами земських шкіл.

У контексті ставлення до педагогічного персоналу різних категорій сільського населення варто згадати на майже повсюдну напруженість відносин земських учителів із місцевими священиками, які, зазвичай, працювали у церковнопарафіяльних навчальних закладах. Часті суперечки (хоча, звісно ж, мали місце й випадки дружби та плідної співпраці) стосувалися переважно питань педагогічного характеру – методики роботи, та були наслідком загальних тенденцій взаємної ворожості між земствами як ліберально-демократичними, опозиційними установами та духовним відомством – консервативною опорою самодержавної влади.

У цьому ракурсі нетиповий, та водночас досить характерний, випадок трапився наприкінці 1880-х рр. у Феодосійському повіті Таврійської губернії. Зокрема, йдеться про розгром жителями с. Ессен-Еки місцевої народної школи. Проведене розслідування засвідчило, що їх підбурив на такий вчинок місцевий священик Полканов, що одночасно працював законовчителем у вказаному навчальному закладі та у сусідній Салинській школі. Зважаючи на те, що відстань між населеними пунктами складала 18 верств (19,1 км – примітка автора), він досить часто пропускав заняття у Ессен-Еках. Бажаючи вирішити цю проблему, священик Полканов підмовляв общину виступити за закриття земської школи та відкрити замість неї церковнопарафіяльну. Однак, коли цей задум не вдалося реалізувати, він підмовив декількох селян-п'яниць, які й розгромили приміщення навчального закладу (частину майна зіпсували, частину – розікрали), вхідні двері замкнули, а учительці сказали, що "вона більше не потрібна". Відразу ж після цього, священик написав на ім'я

таврійського преосвященного листа, у якому описану ситуацію пояснив невдоволенням селян жорстоким ставленням педагога до учнів та бажанням місцевого населення мати церковнопарафіяльну школу. Однак, Таврійська училищна рада, на розгляд якої була подана ця справа, виявила усі факти та постановила рекомендувати місцевій єпархіяльній владі перевести Полканова в інший повіт. На цьому інцидент вичерпано, а учителька, з огляду на її гарну репутацію як з морального, так і педагогічного боку, була повністю виправдана. Однак, варто погодитися із поданою у тогочасній пресі оцінкою, що "при інших умовах, кляуза, спрямована проти особистості вчителя, легко могла бути прийнята з серйозністю та призвести до сумних наслідків для нього" [6, с. 165–166].

Описаний нами приклад, коли відносини між земським учителем та сільським священиком набували відверто ворожих форм не були поодинокими для південних українських губерній, де духовенство ставилося до земських шкільних ініціатив у кращому випадку із апатією. Окрім згаданих нами причин подібних суперечок, в конкретному регіональному масштабі слід виділити чи не найголовнішу – церковнопарафіяльні школи формували одну із основних статей прибутку для місцевого православного кліру, яка тепер цілком переходила до новостворених органів самоуправління. З цього приводу О. Абаза, сім'я якого володіла у Верхньодніпровському повіті родовим маєтком, вказував у ставленні до цієї частин Катеринославської губернії, що "поява вчителів за професією викликала громові проповіді і доноси, які, втім, не завжди досягали мети, хоча на перших порах гальмували справу", тобто стримували розвиток мережі земських шкіл за рахунок поширення у селянському середовищі негативного ставлення до них [7, с. 34]. Крім того, священики саботували проведення уроків із Закону Божого, а на зауваження членів училищної ради реагували занадто різко – від відкритих образ – до звільнення за власним бажанням (як це було у двох школах сіл Бородаївка та Дніпровокам'янка). Загалом, варто погодитися із думкою земського діяча Ф. Малишева, який у статті "З приводу недовіри селян до народних шкіл" відзначав, що, незважаючи на різноманітні місцеві конфлікти та різноплановість проблем, пов'язаних з цим аспектом, головними чинниками покращення відповідної ситуації було зростання матеріального становища сільських жителів, наближеність шкіл до місця їх проживання, високий рівень професіоналізму педагогічного складу та відповідність змісту навчання життєвим потребам [5, с. 39]. Відомий земський діяч і педагог барон М. Корф вказував: "... щоб селяни сприятливо ставилися до шкільної справи і до вчителя, не треба, щоб останній потурав їх слабостям, морально принижуючи себе до рівня грубої юрби. Нехай він заслужить повагу своєю доброю моральністю, але не з абстрактної точки зору, а з загальнолюдьської; нехай він мало-по-малу бесідою і прикладом піднімає і ставить на ноги селян..." [8, с. 278].

На основі зібраних нами фактів варто говорити про наявність низки проблем у стосунках місцевих жителів та земського учителя і загалом ставленні до нього з боку сільської адміністрації. Власне, ця специфіка мала безпосередній зв'язок із рівнем матеріально-побутового добробуту педагогів та особливостями його роботи, що обумовлювало також фактичну відсутність будь-якого розмаїття у проведенні вільного часу. Особливості дозвілля земських учителів визначалися тим, що в навчальний період, щоденно до 13–14.00 год. вони проводили у школі (в даному випадку до уваги варто брати й важкі умови роботи). Після цього, зазвичай, "учитель відпочиває, займається чаюванням, читанням, полюванням, рибальством, відвідує знайомих, приймає у себе знайомих, готується до уроків на наступний день, переглядає учнівські роботи, читає нові книги, журнали, газети і т.д." [9, с. 24]. Що стосується останнього, то в умовах низької зарплати про жодні педагогічні журнали або будь-яку періодику мова не йшла. А, як відомо, для багатьох шкіл актуальною була проблема навіть із елементарною навчальною літературою. До всього цього можна додати також проблеми сімейного життя, пов'язані знову ж таки із матеріальним аспектом. У таких умовах, не варто було й думати про можливість зближення учителя із народом та сприяння педагогів всебічному покращенню його становища шляхом поширення знань [9, с. 24].

Цікаво, що обмеженість кола спілкування земського учителя, невиразність та одноманітність сільського життя, наявність низки інших депресивних чинників у повсякденному житті, спричиняли не лише появу апатії серед педагогічного персоналу, а й штовхали їх на шлях різноманітних розваг та "експериментів" серед учнів. Йдеться про такі "особливі" методи навчання, як читання справа наліво та навпаки, як спосіб прискорення засвоєння нових навиків та знань. При цьому розвагою служила "жахлива нісенітниця у вимовлених словах". Деякі інші учителі вигадували такі математичні завдання, значення яких і самі не розуміли, спостерігаючи при цьому як учні придумували такі ж нісенітні розгадки. Земський діяч І. Фесенко наводив у середині 1880-х рр. декілька відповідних прикладів: "...один з учителів Х. повіту, за словами самих учнів, ставив їм задачу такого характеру: скільки з одного бублика можна отримати земних куль? Довго, ймовірно учні мучилися, але все-таки придумали відповідь: за їх словами, розжувавши бублик, можна зробити 2,5 і більше кульок, які й представлятимуть собою земні кулі... вирішували і такого роду

завдання: скільки буде числом бліх, рівних вагою 100 бикам...". На думку вказаного автора, подібні приклади пояснювалися "тією страшною нудьгою, яка панує в житті нашого сільського вчителя, пригніченого бідністю, який проти волі і бажання прийняв обов'язки наставника сільської школи, без книг і без будь-яких інших серйозних занять, що поза межею школи, дивиться на інтереси населення очима байдужої людини" [10, с. 12].

Певні зміни у становище земського учительства внесло напруження внутрішньополітичної ситуації в Російській імперії на початку ХХ ст. Так, у період революційних подій 1905–1907 рр. представники вказаної соціально-професійної категорії досить часто виступали у ролі антиурядових агітаторів і, відповідно, піддавалися репресіям. За інформацією земської періодики особливо постраждали у цьому відношенні учителі Катеринославської губернії (до 200 осіб), дещо менше – Полтавської, Херсонської та Чернігівської. Зазвичай, формальною причиною звільнення були "неналежний для учителя образ думок" та "шкідливий вплив на учнів і населення". Самі ж селяни у цей період вже нерідко виступали на захист земців, інколи організовуючи навіть збройний опір, як це було в Глухівському повіті Чернігівської губернії [11, с. 4]. Досить поширеними були також арешти (лише за читання прогресивних газет), які супроводжувалися "процедурою нічного обшуку, з вивертанням кишень, витрушуванням брудної білизни, загляданням під ліжко та ін." (приклад із учителем Аккерманського повіту Бессарабської губернії); "п'яні набіги" сільських урядників із декількома селянами на земську школу тощо [12, с. 5–6].

Власне період революції 1905–1907 рр. відзначений поширенням дискусій в учительському середовищі щодо доцільності політичної діяльності цієї соціально-професійної категорії. Обговорення цього питання набувало особливо активних форм під час проведення різноманітних колективних заходів. Зокрема, на делегатському з'їзді Всеросійського союзу учителів та діячів з народної освіти, що відбувся влітку 1907 р. у Фінляндії, стала очевидною різка диференціація у визначенні форм взаємодії педагогічного персоналу із громадськістю. Перша група учителів концентрувалася навколо участі у бібліотечній справі та товариствах взаємодопомоги, організації екскурсій, гуртків самоосвіти та різноманітних культурно-освітніх об'єднань. Типову позицію у цьому відношенні займали, наприклад, делегати Бахмутського повіту Катеринославської губернії, відстоюючи думку про те, що "політика – справа партій, що вчителі повинні боротися на ґрунті захисту своїх виключно-професійних потреб" [13, с. 11].

Натомість їх опоненти (представники центральних (наприклад, Московської) та "робітничих" губерній (Катеринославської) і далеких окраїн Російської імперії) відстоювали необхідність реагування на поточні запити життя та активної участі у політичних процесах (наприклад, у виборах до Державної Думи). Зауважимо, що подібні розбіжності досить часто стосувалися дискусій щодо форми, а не суті обговорюваного. Одним із підтверджень цього був розгляд на вказаному з'їзді питання про завідування народною освітою органами місцевого самоврядування: одна частина делегатів виступила "за" та критикувала посилення ролі держави у цій сфері (наприклад, таврійська група), інша – "проти", обґрунтовуючи таке ставлення необхідністю врахування інтересів народу. Однак, у цьому випадку, протиріччя не стосувалися ідеї демократизації і де бюрократизації школи [13, с. 11]. Окрім того, варто враховувати загальні внутрішньополітичні умови особливої радикалізації суспільства в період революційних подій 1905–1907 рр.

Окремим чинником, що з кожним роком усе більше впливав на побутове та навіть особисте життя земського учительства, а відтак і на його громадську активність та політичну позицію, була міністерська регламентація. Зокрема, В. Вахтеров навіть на початку 1914 р. у статті "Свобода учительської творчості" вказував на деякі відповідні факти, що мали місце в окремих регіонах (без уточнення яких саме): існування детальних настанов про те, чим можна і чим не можна займатися у вільний від шкільних занять час; заборона учителям виходити заміж; заборона брати участь у аматорських спектаклях; вказівки про те, як поводитися із взятими у знайомих книгами тощо [14, с. 4].

Таким чином, у системі соціальних відносин на селі земський учитель з початку створення земських установ займав досить незначне місце. Відповідна ситуація пов'язана із комплексом чинників: оплати та умови праці, ставленням місцевої адміністрації, психологією і поведінкою селян тощо. Окрім того, нівелюванню авторитету вказаної соціально-професійної категорії не сприяли відносини з місцевими православними священиками, які у новостворених закладах освіти, а відповідно й педагогів, вбачали культурну (методика і специфіка навчально-виховного процесу, моральний вплив на селян) та економічну загрозу (втрата прибутків).

#### *Список використаних джерел*

1. Ушинский К. Д. Общий взгляд на возникновение наших народных школ / К. Д. Ушинский // Народная школа. – 1870. – № 5 (май). – С. 6–16.
2. Никский Н. Я. Четыре листка из памятной книжки сельского учителя / Н. Я. Никский // Народная школа. – 1874. – № 10 (октябрь). – С. 77–95.
3. Известия о деятельности и состоянии наших учебных заведений: начальные народные училища // Журнал Министерства народного просвещения. – Т. СXXXVI. – 1867. – СПб.: Печатня В. Головина, 1867. – С. 59–81.
4. Журавлев А. Начальные школы уезда и

города Сум (Харьковской г.) / А. Журавлев // Народная школа. – 1874. – № 11 (ноябрь). – С. 48–57. 5. Малышев Ф. По поводу недоверия крестьян к народным школам / Ф. Малышев // Народная школа. – 1876. – № 11 (ноябрь). – С. 20–51. 6. Абрамов Я. В. Хроника народного образования / Я. В. Абрамов // Русская школа. – 1890. – № 5 (май). – С. 158–166. 7. Абаза А. Народное образование в Верхнеднепровском уезде, Екатеринославской губернии / А. Абаза // Народная школа. – 1877. – № 3 (март). – С. 32–37. 8. Отец земской народной школы // Циркуляр по Одесскому учебному округу. – 1914. – № 2. – С. 276–280. 9. Крылов А. Как живут и что делают народные учителя? / А. Крылов // Народная школа. – 1883. – № 1 (январь). – С. 19–32. 10. Фесенко И. Настоящее и будущее народного учителя / И. Фесенко // Народная школа. – 1885. – № 1 (январь). – С. 10–21. 11. Смирнов О. Минувший год в жизни народной школы / О. Смирнов // Народный учитель. – 1907. – № 1 (январь). – С. 1–4. 12. Николаевич О. Гонения на народных учителей / О. Николаевич // Народный учитель. – 1907. – № 1 (январь). – С. 5–6. 13. IV Делегатский съезд Всероссийского союза учителей и деятелей по народному образованию // Народный учитель. – 1907. – № 10 (июнь). – С. 11–13. 14. Вахтеров В. Свобода учительского творчества / В. Вахтеров // Народный учитель. – 1914. – № 1 (январь). – С. 3–4.

**Инна Яременко**

### **ЗЕМСКОЕ УЧИТЕЛЬСТВО УКРАИНЫ В СИСТЕМЕ СОЦИАЛЬНЫХ ОТНОШЕНИЙ НА СЕЛЕ (КОНЕЦ XIX – НАЧАЛО XX ВВ.)**

*На основе изучения широкого круга источников – публикаций периодических изданий, проанализированы отношения земского учительства Украины с сельским населением в конце XIX – начале XX вв. Установлено, что уровень социального авторитета педагогов зависел от комплекса факторов: оплаты и условий труда, качества работы, отношения местной администрации, психологии и поведению крестьян и др. Раскрыто ряд фактов, связанных с конфликтами между земскими учителями и различными категориями населения, прежде всего, православным духовенством.*

*Ключевые слова: земское учительство, социальный авторитет, чиновничество, православное духовенство, социальные отношения.*

**Inna Yaremenko**

### **ZEMSKJE TEACHING OF UKRAINE IN THE SYSTEM OF SOCIAL RELATIONS IN VILLAGE (AT THE END OF XIX CENT. – BEGINNING OF XX CENT.)**

*Relations between zemskie teaching in Ukraine and rural population at the end of XIX century and at the beginning of XX century are analyzed on the base of studying of great amount of source publications of periodic editions. It is found out that the level of social authority of teachers depended on the following factors: salary and conditions of labor, quality of work, attitude of the local administration, psychology and behavior of peasants etc. Row of facts which are connected with conflicts between zemski teachers and different layers of population, first of all with orthodox clergy, are opened.*

*Key words: Zemskie teaching, social authority, officials, orthodox clergy, social relations.*

**УДК 37.01:63](477.51)“185/190”(045)**

**Вікторія Малюга**

### **РОЗВИТОК АГРАРНОЇ ОСВІТИ У НИЖЧИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ ЧЕРНІГІВЩИНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX – ПОЧАТОК XX СТ.)**

*На підставі аналізу історіографії праць, архівних джерел, автором здійснено теоретичний аналіз діяльності нижчих навчальних закладів на Чернігівщині в другій половині XIX – на початку XX ст. Визначено основну мету створення шкіл відповідного типу. Досліджено діяльність земств та громадських діячів щодо створення умов для формування та функціонування нижчих сільськогосподарських закладів освіти у регіоні. З'ясовано, що особливістю функціонування таких шкіл було їх практичне спрямування.*

*Ключові слова: нижча сільськогосподарська освіта, Чернігівська губернія, губернське і повітове земство, теоретичні і практичні заняття, навчальні заклади.*

В дореформеній Росії сільськогосподарська освіта розвивалася за мінімальної участі держави. На етапі зародження сільськогосподарської освіти турботи про неї, як і про народну освіту в цілому, лягли на плечі духовенства, продовжили справу передові поміщики, що переслідували єдину мету – забезпечити свої господарства кваліфікованими управителями. Питання про підвищення рівня сільськогосподарських знань селянських мас у той час не ставилося. Зовсім інші умови склалися

після реформи 1861 р. Будівництво залізниць пов'язало Російську імперію із західноєвропейським ринком і вимагало переходу від натуральних – до товарно-грошових форм ведення господарства. Сільськогосподарська продукція, вироблена кріпаками, не витримувала конкуренції із європейськими аналогами, криза, що розпочалася в 70-х рр. XIX ст., внаслідок притоку заокеанського хліба у Європу, особливо відобразилася на сільському господарстві колишньої Російської імперії, почався масовий занепад як селянського, так і особливо поміщицького сільського господарства.

Царський уряд поступово звертає увагу на сільськогосподарську освіту, адже розвиток транспорту, промисловості і торгівлі сприяв реорганізації сільського господарства, а останнє викликало відчутну потребу в кваліфікованих працівниках для аграрного сектору.

Мета статті – проаналізувати діяльність земств, державних та громадських організацій, приватних осіб зі створення та розвитку системи нижчої сільськогосподарської освіти на Чернігівщині другої половини XIX – на початку XX ст.

Основними завданнями публікації є: показати діяльність земств, державних і громадських органів, приватних осіб зі створення соціокультурних передумов формування мережі нижчих сільськогосподарських освітніх установ (чоловічих) в умовах модернізації аграрного виробництва регіону; простежити процес становлення нижчої сільськогосподарської освіти на основі регіональних особливостей; виявити специфіку форм і методів роботи земських, державних, громадських органів і приватних осіб зі створення мережі сільськогосподарських навчальних закладів.

Практично першим в українській історичній літературі виданням, у якому на основі аналізу широкого кола документальних джерел висвітлені передумови виникнення, становлення і розвитку аграрної освіти та науки в Україні, є монографія "Становлення і розвиток аграрної освіти та науки в Україні (з найдавніших часів до наших днів)" за загальною редакцією академіка Д. Мельничука, видана Національним аграрним університетом в 2005 р. [1].

Заслужують на увагу збірники наукових праць, які фахово і ґрунтовно публікують матеріали, що професійно підготували історики та галузеві спеціалісти. Серед них можна визначити збірник "Історія Української науки на межі тисячоліть" [2–3], у якому висвітлюються найбільш актуальні проблеми науково-технічного розвитку України в цілому, аграрного її сектору, зокрема.

Заслужує на увагу навчальний посібник В. Онопрієнка "Історія української науки XIX–XX століть" [4]. Окрему групу становлять роботи, у яких аналізуються динаміка розвитку окремих галузей сільськогосподарської освіти і науки, більшість з яких підготовлені професійними істориками і галузевими спеціалістами. Це праця М. Берегового і М. Лагутіна "Видатні вітчизняні ботаніки" [5], книги С. Рудика про зародження і розвиток ветеринарної науки і освіти в Україні [6,7], дослідження С. Коваленка [8], М. Пшеничного [9], В. Рябка [10], А. Третьяка [11] та ін. Аналізу діяльності нижчих фахових закладів освіти України присвячена комплексна праця С. Улюкаєва [12].

Вагому інформацію щодо розвитку сільського господарства взагалі, сільськогосподарської освіти та сільськогосподарських шкіл, зокрема, науково-довідкові дані стосовно Чернігівської губернії містять дореволюційні російські енциклопедії: Ф. Брокгауза і І. Єфрона та О. та І. Граната [13–16], народна енциклопедія наукових і прикладних знань [17], ілюстрований сільськогосподарський словник С. Богданова [18] та довідкові видання, які розкривають діяльність сільськогосподарських дослідних установ Росії під загальною редакцією О. Дояренка [19].

Порівняно малоуспішний досвід відкриття перших нижчих сільськогосподарських шкіл в Росії довгий час гальмував подальше розповсюдження нижчої шкільної сільськогосподарської освіти. Тільки у 60-х рр. XIX ст. з'являються учбові заклади такого типу, причому в кожного з них був свій статут [20, с. 9]. 1878 р. при Імператорському вільному економічному товаристві створено спеціальну комісію для всебічного розгляду питання загальної організації сільськогосподарських шкіл. Результатом роботи якої став проект "Положення про нижчі сільськогосподарські школи", затверджений 27 грудня 1883 р. [21, с. 265–269].

Основними умовами для заснування нижчих сільськогосподарських шкіл, на основі "Положення..." були наступні: названі школи засновувалися товариствами, земствами і приватними особами з дозволу Міністерства землеробства і державного майна. За бажаннями засновників, ці школи могли бути I–II-го розряду із підготовчими класами (однорічними або дворічними) або без них. Облаштуванням шкіл, їх ремонтом, опаленням, освітленням, утриманням учнів та іншими витратами опікувалися виключно засновники. Згідно із положенням від 1883 р. метою нижчих сільськогосподарських шкіл було розповсюдження серед народу основних знань з сільського господарства та необхідних для цього ремесел шляхом практичних занять. Ці школи поділялися на загальні, призначені для навчання сільському господарству загалом та спеціальні, які відкривалися для розповсюдження знань, що стосувалися окремих галузей сільського господарства, наприклад: садівництва, городництва, бджільництва, виноробства і т.д. Відповідно обсягу навчального курсу

нижчі сільськогосподарські школи поділялися на школи I-го та II-го розрядів [21, с. XXII]. Ті, що належали до першого розряду, готували осіб, які могли б безпосередньо вести поліпшене селянське господарство або займатися у великому господарстві посади підрядників сільських робіт, старост і прикажчиків; школи другого розряду – фахових сільських робітників. Аналогічною була й система жіночої сільськогосподарської освіти. Курс навчання у школах складався із теоретичного вивчення предметів і практичних занять.

У Чернігівській губернії на 1895 р. існувало п'ять нижчих сільськогосподарських шкіл: Майнівська державна сільськогосподарська школа I-го розряду (1881 р.), Глухівська сільськогосподарська школа (1885 р.), Борзенська школа садівництва, городництва та бджільництва (1898 р.), Воздвиженська сільськогосподарська школа I-го розряду (1885 р.), Преображенська жіноча сільськогосподарська школа II-го розряду (1893 р.) [22, с. 1–6].

30 листопада 1881 р. (за старим стилем) земство відкрило біля села Щаснівки, колишнього Козелецького повіту (нині – Бобровицький район) сільськогосподарську і ремісничу школу I-го розряду. 4 квітня 1875 р. вдова полковника, поміщиця-меценатка О. Майнова заповіла свій маєток і майже 500 десятин (далі – дес.) землі біля села і 118 дес. у Московській губернії для створення школи. Невдовзі поміщиця померла і лише через 15 років була виконана її воля. Сільськогосподарську і ремісничу школу I-го розряду назвали Майнівською. Основною метою школи було розповсюдження серед широкого загалу знань із сільського господарства, тютюництва, бджільництва, а також навчання сільських хлопчаків столярного та ковальського ремесла. Крім місцевих селянських дітей, тут навчалися приїжджі із далеких губерній Росії, Латвії, Естонії, Вірменії, Польщі. Вона була відома в усій Російській імперії. Навчання у школі до революції було платним, щорічно школа випускала 30–60 учнів, державних асигнувань на покращення навчально-матеріальної бази майже не передбачалося. На перший курс приймали 26–28 учнів. Конкурс був великим, тому селянам-біднякам практично неможливо було вступити на навчання. Теоретичне і практичне навчання, правила внутрішнього розпорядку підпорядковувалися підготовці висококваліфікованих кадрів для сільського господарства. Курс навчання тривав 4 роки і поділявся на чотири класи. На навчання приймалися юнаки після 14 років з рівнем знань за початкові народні училища. У школі викладалися загальноосвітні предмети за програмою двокласних сільських училищ та церковні співи, а також спеціальні, необхідні для сільських господарів, основні дані із природознавчих наук: землеробство, скотарство з ветеринарією, важливі законоположення, що стосувалися селянського побуту і сільського господарства, а також ознайомлення з городництвом, тютюнознавством і бджільництвом [22, с. 15].

17 листопада 1894 р. керуючим Майнівською школою призначено Костянтина Олександровича Гамалея, випускника Петровської рільничої і лісної академії. Найголовнішою проблемою для нового керуючого було недостатнє фінансування школи. У розрахунку на одного учня виходило 50 крб. на рік, тоді як лише на харчі, одяг і навчальні посібники витрачали 100 крб. До речі, в інших школах казна і місцеві земства виділяли на утримання одного учня до 120 крб. Стосовно Майнівки, чиновники із міністерства вважали, що прибутки від маєтку і 493 дес. землі вистарчить на утримання школи. Насправді, це було не так, оскільки господарство школи працювало неефективно і вимагало додаткового фінансування [23, с. 1, 15].

Існувала ще одна фінансова проблема. Козелецьке повітове земство платило за своїх стипендіатів 100 крб., а Чернігівське губернське – усього 50 крб. Проблема дефіциту коштів на навчання існувала аж до 1911 р. – до чергової реорганізації навчального закладу, коли Майнівська школа стала типовим сільськогосподарським училищем. Для порівняння, як змінилося фінансування, наведемо лише такі дані: училище разом із майстернями почало одержувати лише на господарські витрати 12859 крб. на рік. На утримання племінних розплідників департамент виділив допомогу в сумі 3 тис. крб. У процесі освоєння теоретичного курсу зі спеціальних предметів, учні закріплювали одержані знання на практиці в шкільному господарстві. Так, у зимовий період вони виконували практичну роботу після обіду, і в основному на фермі. З лютого працювали в саду і у парниках. У цей період робочий день для учнів тривав 4 год. На час проведення польових робіт встановлювався робочий семестр. Учні відпрацьовували щодня по 10 год., а у жнива – 12 год. О 5 год. ранку вони прокидалися, півгодини їм відводилося на вранішню молитву і щоб попиту чаю, 5.30–8.00 год. – робота у полі, потім півгодини на сніданок, 12.00–13.00 год. – обід, після якого передбачався відпочинок упродовж двох-чотирьох годин, в залежності від негоди та інтенсивності роботи. Після відпочинку знову працювали у полі, нерідко і до заходу сонця. Викладачі вважали, що практика розвиває в учнів уміння виконувати ту чи іншу роботу в господарстві, а також гартує фізичну силу. Адже праця в сільському господарстві, в тому числі і для спеціаліста нижчого рівня, потребувала неабиякого загартування [23, с. 4].

В училищі облаштовували учнівські ділянки. На них учні проходили увесь цикл вирощування найважливіших культур для певної місцевості, спостерігали за розвитком рослин, досліджували

різні випадки їх захворювання, застосовували засоби боротьби з хворобами, фіксували періоди росту рослин, проводили різні сільськогосподарсько-метеорологічні спостереження і дослідження [23, с. 4].

У 1896 р. керуючий К. Гамалей розробив новий організаційний план інтенсивного ведення господарства. Для відродження родючості землі він пропонував на перших порах застосовувати в основному органічні добрива, а потім, коли були зроблені аналізи ґрунту, використовували мінеральні туки. Підвищення родючості планувалося і за рахунок посіву трав із сімейства метеликових. Після того, як у 1893 р. для господарства придбано 127 дес., земельне володіння школи становило 620 дес. К. Гамалей запровадив ефективну, виходячи з тих умов, дванадцятипільну сівозміну. Головна її мета – збирати якнайбільшу кількість кормів і при цьому не виснажувати землю, а підвищувати її родючість. У сівозміні відводилося належне місце цінним культурам, зокрема, зерновим, урожай яких йшов на потреби школи і на продаж. Що стосується господарства, то в школі використовувалася трипільна система обробки землі. Найбільше десятин землі використовували під жито – 47,01, це вдвоє більше ніж у школі такого ж типу в Російській імперії, під овес використано 25,27 дес., гречку – 6,14 дес., горох – 3 дес., інші культури – 1–2 дес. землі [22, с. 27].

25 лютого 1885 р. створено сільськогосподарську школу I-го розряду в Глухівському повіті Чернігівської губернії [24, с. 15]. Мета створення школи: переважно за рахунок практичних занять дати основні знання із сільського господарства, частково із садівництва й виноробства, а також навчити учнів столярному і слюсарному ремеслу. Курс навчання тривав 3 роки. При школі існував підготовчий клас, у якому учні могли пройти курс двокласного сільського училища. Школа фінансувалася за рахунок щорічних асигнувань Міністерства державного майна у розмірі 3500 крб. упродовж 12 років, внесків приватних осіб і товариств на утримання в школі стипендіатів та суми, що надавали засновники. Школа знаходилася у віданні Міністерства державного майна, департаменту землеробства. Приймалися на навчання до школи учні у віці 14 років, у підготовчий клас – 12 років. Умовою вступу у підготовчий клас було знання загальноосвітніх предметів в обсязі курсу початкових народних училищ, а у 1-й клас сільськогосподарської школи – знання за курс двокласного сільського училища. Прийом учнів у підготовчий клас здійснювався упродовж 15 вересня – 1 жовтня, а у 1-й клас – з 1 квітня. Навчання у школі було платним, але були учні, які навчалися за кошти засновників школи, земств, приватних осіб або товариств і були на повному утриманні, були учні, які навчалися і харчувалися в школі, а також були учні, які тільки навчалися у школі, але мешкали окремо. У статуті школи зазначалося: "Содержание в школе – в отношении пищи, одежды, образа жизни – просто, и приравнено к условиям местного крестьянского быта" [24, с. 17].

У школі вивчалися загальноосвітні предмети: – Закон Божий, церковний спів, російська мова, арифметика, географія, російська історія, креслення; спеціальні – способи виміру землі, основи природничих наук, практичне землеробство із коротким оглядом садівництва і виноробства із вивченням шкідників і способів їх винищення, скотарство і основи ветеринарії, основи правознавства [24, с. 22]. Усього в школі процес навчання здійснювало 7 викладачів: управляючий школою, три викладачі спеціальних предметів, законовчитель, два викладачі підготовчих класів [24, с. 27].

У 1898 р. відкрилася Борзенська школа садівництва, городництва та бджільництва II-го розряду, яку до 1917 р. закінчило 250 осіб. Аналіз статуту школи садівництва, городництва, бджільництва II-го розряду свідчить про те [25, с. 994], що вона заснована на підставі затвердженого 26 травня 1904 р. положення про сільськогосподарську освіту Борзенським повітовим земством у м. Борзні, на відведеній земством ділянці землі і підпорядковувалася Головному управлінню землеустрою і землеробства департаменту землеробства. Мета школи: підготовка, переважно шляхом практичних занять, знаючих, умілих знавців із садівництва, городництва і бджільництва [25, с. 499].

Курс навчання тривав 3 роки. Прийом учнів проводився 10 січня, а випуск – у грудні. На навчання приймалися юнаки після 14 років, які закінчили 1-й клас шкіл Міністерства народної освіти або витримали відповідне випробування. У перші роки існування в школу щорічно набирали усього 30 учнів, але кількість їх могла бути й збільшена. При школі був безкоштовний інтернат на 30 осіб. Утримання учнів щодо їжі, одягу, способу життя було простим і пристосованим до умов місцевого селянського побуту. До школи приймали молодь усіх станів. У звіті школи за 1911 р. зазначалося, що у ній навчалося 11 дітей селян, 33 – міщан, 1 – дворян, 5 – почесних громадян. Аналіз навчальних планів і програм свідчить про те, що в училищі прагнули підготувати спеціалістів з достатніми теоретичними знаннями і практичним досвідом. Тому курс навчальних предметів поділявся на теоретичні та практичні. Теоретичний курс включав у себе такі предмети, як: Закон Божий, російську мову, арифметику, географію та історію, природознавство, латинську грамоту,



найпростіші способи вимірювання землі, плідівництво, городництво, садівництво, бджільництво. Практичні заняття – плідівництво, городництво, бджільництво, технічну переробку плодів і овочів, ремесла, які мали відношення до садівництва: столярне, корзиноплетіння тощо. На час створення педагогічний колектив школи складався із управляючого, законовчителя та двох учителів спеціальних предметів. Вступники проходили випробування перед спеціальною комісією і отримували свідоцтва. Варто наголосити на тому, що в основу навчання школи покладалися на практичні заняття. Практичні роботи відбувалися упродовж всього року, на класні заняття відводилося не менше 20 тижнів на рік. Постійні класні заняття у школі продовжувалися з 1 жовтня – по 1 квітня. Рада школи складала розподіл уроків і практичних занять для кожного класу і з кожного предмету, при цьому теоретичні заняття складали 30 год. на тиждень, а практичні – 256 год. на тиждень [26, с. 995].

У звіті про зміст навчальної дисципліни “Городництво” зазначалося, що: у II кл. вивчаються наступні теми: облаштування городу; обробка і удобрення ґрунту; посів рослин на грядках; догляд за рослинами на грядках, культура рослин (капустяних, коренеплідних і бульбоплідних, гарбузових, бобових, десертних і пряних), збір овочів, заготівля та сушка, збереження овочів. У III кл. – облаштування парників, повторення курсу в II кл. [25, с. 499].

Як свідчить аналіз статуту Борзенської школи садівництва, городництва і бджільництва II-го розряду [25, с. 996], практичні заняття проводилися за особливим планом і розподілялися між учнями таким чином, щоб кожен із них, за час свого навчання у школі, виконав усі передбачені планом роботи і міг не тільки самостійно виконувати їх, але й пояснювати, чому саме потрібно виконувати такі дії інакше, що було характерним і для досліджуваної нами жіночої школи. Загальна тривалість робочого дня учнів, не рахуючи відпочинку й обідньої перерви, становила 10–12 год. Крайні учні школи, для удосконалення здобутих знань і вмінь, запрошувалися пройти річну практику на зразкових господарствах за окрему винагороду, яка визначалася адміністрацією школи із господарями [26, с. 343–344]. Борзенська школа фінансувалася за рахунок щорічних асигнувань у розмірі 2 тис. крб., Чернігівського губерньського земства – 2 тис. крб. та повітового земства – біля 900 крб. [27, с. 68].

Борзенська школа садівництва, за 10 років свого існування, тобто до 1909 р., випустила 61 випускника, із них 24 стали садівниками в інших губерніях Російської імперії, 12 – служили садівниками у Чернігівській губернії (із них 6 – у Борзенському повіті) і тільки 7 осіб працювали у Борзенському повіті у власному господарстві [28]. Акцентуємо увагу на тому, що сільськогосподарські навчальні заклади мали служити джерелом сільськогосподарських знань для оточуючих, а отже, мали бути не відокремленими від місцевих сільськогосподарських інтересів, а підтримувати тісний зв'язок із населенням, щоб кожен місцевий землероб мав змогу отримати не тільки необхідні йому знання, пояснення, а й насіння, потрібне обладнання тощо. Наголошувалося на важливості створення при подібних навчальних закладах сільськогосподарських складів, організації місцевих сільськогосподарських з'їздів, виставок [26, с. 241]. Зазначене свідчить про те, що на початку XX ст. у сільськогосподарських навчальних закладах здійснювалася так звана “консультативна робота”, співпраця з місцевим населенням, що теж було важливим досягненням розвитку цієї галузі професійної освіти.

Ще дві сільськогосподарські школи Чернігівської губернії, які виникли та існували при безпосередній участі приватної особи, а саме відомого не тільки в Україні та Російській імперії, а й у всьому світі громадського діяча, письменника М. Неплюєва (1851–1908 рр.), який у селі Воздвиженському нинішнього Ямпільського району створив Воздвиженську чоловічу і Преображенську жіночу сільськогосподарські школи. М. Неплюєв, син родового поміщика Глухівського повіту Чернігівської губернії, уродженець Ямполья (нині – Сумська область) – богослов, громадський діяч, педагог і мислитель. Він був одним із трьох дітей губерньського предводителя чернігівського дворянства князя Миколи Івановича Неплюєва. Роздумуючи про історичне покликання російського поміщика, він кардинально переосмислив ідею служіння, скерувавши усі свої помисли й сили до підвищення духовного і матеріального рівня життя селянства. За велінням сумління він вирішив перейняти на себе особисто моральну провину своїх предків-поміщиків перед народом і присвятити своє життя турботам про його просвіту і добробут. М. Неплюєв створив братство, яке уособлювало модель вільного людського братерства християн. З організаційно-православної точки зору воно було кооперативним товариством виробництва і споживання із колективною формою власності на засоби виробництва. Це був справжній виклик можновладцям, адже поміщик поєднав у братстві бідних і заможних християн. Його батько відкрито не поділяв поглядів сина, але виділив йому невеликий будинок у містечку Ямпіль. У цьому будинку 4 серпня 1881 р. і утворюється майбутня школа [29, с. 18], що складалася спочатку з 10 селянських дітей. У 1883 р. він подав прохання у Міністерство державного майна про заснування нижчої сільськогосподарської школи. У серпні 1885 р. школа отримала державну дотацію і розпочала

функціонування. Восени 1885 р. школа М. Неплюєва розширюється за рахунок 60 дес. землі, отриманих від батька і перебирається на хутір Воздвиженський. У цілому М. Неплюєв виділив школі понад 73 дес. землі, з яких 60 дес. – займали навчально-дослідні поля, 12 дес. – луг, 0,5 дес. – город і 0,75 дес. – розсадник [30, с. 52].

Навчальний рік у школі тривав упродовж 1 жовтня – 1 квітня, решту часу учні працювали на ланах і в майстернях. Навчання було безкоштовним. Улітку канікул як таких не було, відпустки тривали короткий час. Школою керувала педагогічна рада, до складу якої входили запрошені учителі, а також вихованці – братчики. Серед перших учителів був М. Неплюєв. У систему виховання був покладений принцип всебічного розвитку дитини, який поєднував розумове, фізичне і моральне виховання. Метою функціонування школи було впровадження християнської правди в життя за допомогою його гармонізації, спілкування і праці на засадах любові до Бога. Навчальний процес у школі був розрахований на п'ять років: упродовж перших трьох років учні здобували загальноосвітню та загальну сільськогосподарську підготовку, а останніх двох – спеціальних – відбувалася поглиблене вивчення профільних предметів, спеціалізація за інтересами, напрацювання навичок в організації виробництва та управління. Вступати до навчального закладу дозволялося дітям 12–17 років [31, с. 107].

Випускники школи отримували пільги щодо відбування військової повинності. Досить висока якість навчання гарантувала вихованцям можливість отримати роботу поза братством, хоча це дуже засмучувало його засновника, який мріяв, щоб усі вихованці вступали до "братських колоній", а не подавалися "торгувати на ярмарок життя" [31, с. 102].

Унікальність школи була в тому, що вона поєднувала у собі навчання сільськогосподарським дисциплінам із виховним процесом, основою якого була духовність і віра у Бога. Якщо спочатку селяни поставилися до М. Неплюєва із недовірою, то з часом дітей стали привозити не тільки із місцевих губерній (Чернігівської, Полтавської, Київської), а й із Петербурга, Вятки, Естляндії та Кавказу. З часом у братських школах був вступний іспит, але і це не зменшило конкурс. Основною вимогою для вступу була обов'язкова грамотність. Щороку приймалося близько 20 дітей. Таким чином, у перші роки свого існування загальна чисельність учнів коливалася у межах 68–85 учнів. У деякі роки вступників було до 85 осіб при прийомі 25. Упродовж 1889–1894 рр. сільськогосподарську школу закінчили 47 осіб, з яких 32 віддали перевагу пов'язати своє подальше життя з братством. На початку 1912 р. у школі налічувалося 80 учнів; із 149 вступників до школи зараховано лише 26. На 1912 р. до школи вступило 524 учні, а курс закінчили 222 учні [32, с. 9].

Аналіз архівних матеріалів свідчить про те, що професійна підготовка передбачала вивчення учнями школи таких предметів, як: катехізис, Євангеліє, православне богослужіння, російська мова, співи, малювання, географія, арифметика, геометрія, фізика, хімія, анатомія і фізіологія тварин, тваринництво, ентомологія, ботаніка, російська історія, законодавство, бджільництво, скотарство, конярство, молочне господарство, городництво, садівництво, лісівництво, землеробство, професійна гігієна і охорона праці, сільськогосподарське рахівництво. Крім того, професійне спрямування мали й такі загальноосвітні предмети, як землемірство (геодезія), ботаніка, зоологія, мінералогія [33, с. 108].

У 1893 р. створюється аналогічна сільськогосподарська Преображенська школа II-го розряду для дівчат (з 13 років, навчання тривало 4 роки). Хоча за статусом, цей заклад належав до шкіл II-го розряду, однак за умовами вступних іспитів і за характером теоретичного викладання, він був на рівні шкіл I-го розряду. Школа утримувалася на гроші засновників. Вихованок навчали сільському і домашньому господарству, безпосередньо молочному господарству, городництву, садівництву, кравецтву, давали елементарні знання з педагогіки, а також виховували у дівчат чесність і благородство. Загальноосвітні предмети займали 2/3 обсягу навчального часу, а спеціальні – 1/3. Оскільки кількість бажаючих навчатися у школі перевищувало заплановану кількість місць, прийом здійснювався за конкурсом. На 1 грудня 1895 р. у школі навчалася 45 учениць віком 13–19 років. Вступниками були дівчатка різних станів і національностей. З них 58 % – селян, 6 % – дворян, 10 % – духовенство, 3 % – купців, 15 % – міщан, 7,5 % – різночинців [34].

"Черниговская земская неделя" у 1914 р., через декілька років після смерті М. Неплюєва, зазначала, що в усій Чернігівській губернії з її 3 млн населенням нараховується загалом 8 сільськогосподарських шкіл, причому тільки 2 з них ("неплюєвські") – безкоштовні, і вони до того ж мають значну перевагу над рештою щодо рівня політехнізації, обсягу й глибини набутих знань, а також щодо рівня організації навчального процесу. Навчальні заклади отримували державну субсидію (3500 крб. в рік – чоловіча і 2000 крб. – жіноча) [28, с. 67].

Необхідність серйозної й широкої організації сільськогосподарської освіти в Україні, як і у цілому в Росії, аграрній країні, усвідомлена була досить пізно. Тільки на початку 80-х рр. XIX ст. сформовано нормативно-правову базу для створення основних типів навчальних закладів. Із державної скарбниці витрачалося на цю справу менше одного відсотка бюджету. Кількість

сільськогосподарських шкіл було мізерною порівняно із кількістю землеробського населення, яке не мало не тільки спеціальної, а й загальної освіти. Тому становлення професійної освіти було пов'язане із просвітництвом та матеріальними пожертвуваннями на ці цілі від тих осіб, яких хвилювала доля України та українського селянства. Важливо наголосити на тому, що значна кількість нижчих шкіл були відкриті саме "не державними" засновниками. Із 18 шкіл, що існували в Україні в 1895 р. тільки 4 були створені державою.

Отже, реформи 60-х рр. XIX ст. поступово втягували сільське господарство Росії у товарно-грошові відносини. У цих умовах діяльність нижчих сільськогосподарських освітніх закладів скеровувалися на підтримку хлібороба в нових умовах землекористування. Це сприяло розвитку в селян потреби у нових формах організації господарства, що було неможливо без застосування досягнень агрономічної освіти і науки.

### *Список використаних джерел*

1. Становлення і розвиток аграрної освіти та науки в Україні (з найдавніших часів до наших днів) / Д. О. Мельничук, М. В. Зубець, Л. Ю. Бернштейн, С. С. Коломієць, Б. Я. Панасик, С. К. Рудик, С. К. Гузеватий. – К.: НАУ, 2005. – 224 с.
2. Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. праць. Вип. 7. – К.: УААН, ЦНСГБ. – 212 с.
3. Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. праць. Вип. 8. – К.: УААН, ЦНСГБ. – 266 с.
4. Онопрієнко В. І. Історія української науки XIX–XX століть. Навчальний посібник / В. І. Онопрієнко. – К.: Либідь, 1998. – 302 с.
5. Береговий М. П. Видатні вітчизняні ботаніки / М. П. Береговий, М. І. Лагутін. – К.: Рад. школа, 1969. – 222 с.
6. Рудик С. К. З історії лікувальної справи в Україні / С. К. Рудик. – К.: 1996. – 52 с.
7. Рудик С. Історія всесвітньої ветеринарної освіти / С. Рудик. – К.: Нора принт, 2002. – 200 с.
8. Коваленко Н. Д. Професор П. В. Будрін – один з організаторів дослідних робіт з проблем селекції польових культур на Україні / Н. Д. Коваленко // Український селянин. – 2001. – № 3. – С. 10–15.
9. Пшеничний Н. И. Сельскохозяйственное опытное дело в России и на Украине от его зарождения до Великой Октябрьской социалистической революции: автореф. дис. д-ра с.-х. наук. / Н. И. Пшеничный. – К., 1964. – 57 с.
10. Рябко В. М. Истоки, достижения и перспективы науки в Аскании-Нова / В. М. Рябко. – К.: Аграрна наука, 2001. – 258 с.
11. Третяк А. М. Історія земельних відносин і землеустрою в Україні / А. М. Третяк. – К.: Аграрна наука, 2002. – 278 с.
12. Улюкаев С. Г. Содержание и обучение в низших сельскохозяйственных учебных заведениях Украины (1883–1916 гг.): дис... канд. пед. наук: 13.00.01 / С. Г. Улюкаев. – К., 1994. – 220 с.
13. Киевская губерния // Энциклопедический словарь / [Сост. Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон]. – СПб., 1903. – Т. XXIX. – Кн. 29. – С. 257–260.
14. Сельское хозяйство // Энциклопедический словарь / [Сост. Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон]. – СПб., 1903. – Т. XXIX. – Кн. 57. – С. 384–386.
15. Сельскохозяйственное образование // Энциклопедический словарь Русского Библиографического института Гранат. 11-е стереотипное издание. – Т. 38. – М.: Тип. Госиздата "Красный Пролетарий". – С. 184–212.
16. Школы сельскохозяйственные // Энциклопедический словарь / [Сост. Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон]. – СПб., 1903. – Т. XXIX. – Кн. 78. – С. 626–633.
17. Профессиональное образование в России // Народная энциклопедия научных и прикладных знаний. – М.: Тип. т-ва И.Д. Сытина, 1912. – 334 с.
18. Богданов С. М. Иллюстрированный сельскохозяйственный словарь. Энциклопедия сельского хозяйства / С. М. Богданов. – К., 1895. – 1446 с.
19. Справочник по сельскохозяйственным опытным учреждениям России / [Составл. секцией опытного дела под ред. и с введением А. Г. Дояренко]. – М., 1912. – XXXII, 372, /2/, 68 с.
20. Михайлюк О. І. Формування мережі і розвиток сільськогосподарських освітніх закладів Полтавщини в XIX – на поч. XX ст.: дис... канд. іст. наук: 07.00.07 / О. І. Михайлюк. – К., 2001. – 183 с.
21. Сборник сведений по сельскохозяйственному образованию. Вип. III. Постановления по сельскохозяйственным учебным заведениям за время 1836–1899 гг. – СПб., 1900. – 415 с.
22. Сельскохозяйственные учебные заведения, подведомственные департаменту земледелия, в конце 1895 г. – СПб., 1896. – С. 134.
23. Войтюк Г. Тернистий шлях благородної справи. Нариси історії Бобровицького (Майнівського) технікуму / Г. Войтюк // Чернігівщина. – 2012. – С. 1–7.
24. Держархів Чернігівської обл., ф. 707, оп. 296, спр. 110, арк. 15–30.
25. Держархів Чернігівської обл., ф. 1230, оп.1, спр. 2, 1000 арк.
26. Держархів Чернігівської обл., ф. 1230, оп.1, спр. 1, 1430 арк.
27. Мачача Ю. М. Особливості розвитку аграрної освіти в Україні / Ю. М. Мачача. – Режим доступу: [irbis-nbuv.gov.ua/.../cgiirbis\\_64.exe?](http://irbis-nbuv.gov.ua/.../cgiirbis_64.exe?)
28. Сільськогосподарські навчальні заклади Чернігівської губернії // Чернігівська земська неділя. – 1913. – № 14–15. – С. 65–70.
29. Неплюев Н. Н. Трудовое братство. Собрание сочинений. В 3 томах. / Н. Н. Неплюев – СПб., 2007. – С. 558.
30. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-674, оп. 1, од. зб. 403, арк. 101–118.
31. Ткаченко В. М. Християнський гуманізм Миколи Неплюєва (з нагоди 150-річчя з дня народження) / В. М.Ткаченко // Сіверянський літопис. – 2001. – № 5. – С. 97–108.
32. Воздвиженская сельскохозяйственная школа // Черниговская земская неделя. – 1913. – 18. – С. 9–10.
33. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-674, оп. 1, од. зб. 403, арк. 101–118.
34. Христианское мировоззрение в понимании и деятельности Неплюева Н. Н. – Режим доступу: <http://www.bestreferat.ru/referat-151172.html>.

**Викторія Малюга**

**РАЗВИТИЕ АГРАРНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В НИЗШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ  
ЧЕРНИГОВЩИНЫ (ВТОРАЯ ПОЛОВИНА XIX – НАЧАЛО XX ВВ.)**

*На основании анализа архивных и литературных источников автором осуществлен теоретический анализ деятельности низших учебных заведений на Черниговщине во второй половине XIX – начале XX вв. Определена основная цель создания школ соответствующего типа. Исследована деятельность земств и общественных деятелей по созданию условий для формирования и функционирования низших сельскохозяйственных учебных заведений в данном регионе. Выяснено, что особенностью функционирования таких школ, является их практическая направленность.*

*Ключевые слова: низшее сельскохозяйственное образование, Черниговская губерния, губернское и уездное земство, теоретические и практические занятия, учебные заведения.*

**Viktorija Maljuga**

**DEVELOPMENT OF AGRICULTURAL EDUCATION IN LOWER EDUCATIONAL  
INSTITUTIONS CHERNIGIV REGION  
(SECOND HALF OF XIX TH. – BEGINNING OF XXTH. CENTURY)**

*On the basis of archival and literary sources the theoretical analysis of the activities of lower schools in Chernihiv region in the second half of XIX – early XX th. Century was carried out by the author. The main purpose of establishing schools of that type was defined. The activity of zemstvos and public leaders according to creating of conditions for the formation and functioning of lower agricultural education institutions in the region was studied. The practical orientation is the feature of the functioning of such schools was founded.*

*Key words: lower agricultural education, Chernigov province, provincial and district zemstvo, theoretical and practical training, educational institutions.*

**УДК 94(477)**

**Микола Луговий**

**УКРАЇНСЬКЕ СІЧОВЕ СТІЛЕЦТВО І БЕРЕЖАНЩИНА**

*У статті аналізується військове становище та бойовий шлях легіону Українських Січових Стрільців на території Бережанського повіту. Відображено перебіг боїв на горі Лисоні, сіл Куропатники та Конюхи.*

*Ключові слова: легіон Українських Січових Стрільців, Бережанщина, гора Лисоня, Куропатники, Конюхи.*

Актуальність проблематики ґрунтується на тому, що упродовж двох останніх десятиліть розвитку української історіографічної науки значна частина досліджень присвячується Українському Січовому Стрілецтву (далі – УСС). За невеликий проміжок часу УСС зуміло сформулювати національну ідею та розпочати боротьбу за її втілення. В сучасних умовах стрілецька спадщина викликає значний інтерес українського суспільства, а тому досліджувана тема є актуальною, оскільки висвітлює історичні умови, в яких зароджувалася стрілецька національна ідея.

Наукова новизна полягає у тому, що у публікації проаналізовано історичні реалії, у яких відбувалися битви на горі Лисоні, біля сіл Конюхи та Куропатники Бережанського повіту в роки Першої світової війни.

Основна мета публікації полягає у тому, щоб розкрити бойову діяльність легіону УСС на теренах Бережанщини.

Основа джерельної бази статті складають мемуарні матеріали учасників битв на горі Лисоні, біля сіл Конюхи та Куропатники Бережанського повіту.

Певні аспекти досліджуваної проблеми проаналізовано науковцями: М. Лазаровичем [4], М. Литвином [5], С. Ріпецьким [7, 8], Б. Гнаткевичем [10].

Початок XX ст. став трагічним для українського народу. Розпочалася Перша світова війна, Східний фронт якої проходив, власне, через українські етнічні території. Загалом, населення Галичини пережило масштабну трагедію, спричинену безпосередньо перебігом воєнних дій у цьому краї. Бережанщина не стала винятком у цій трагічній ситуації. На території тогочасного Бережанського повіту (тепер це Бережанський, Козівський та Підгаєцький райони Тернопільської

області – примітка автора) відбулося ряд важливих битв Першої світової війни, які залишили кривавий слід у пам'яті народу.

У другій половині 1916 р. ситуація на фронті для легіону УСС виявилася вкрай важкою. У першій половині червня розпочався наступ російської армії, який увійшов в історію як Брусиловський прорив. В результаті якого Галичина стала ареною запеклих боїв. 11 серпня 1916 р. полк УСС, згідно із наказу командування Південного фронту, залишив лінію річки Стрипи та рушив на нові позиції над Золотою Липою, через села Антонівку, Вівся, Криве, Літятин до села Потутори, біля Бережан [10, с. 59]. Чисельність полку становила 47 старшин і 1685 стрільців, яких очолював підполковник Антін Варивода [5, с. 37].

12 серпня 1916 р. УСС прибули на нове місце дислокації у межиріччі Ценівки та Золотої Липи. Завдання легіону УСС полягало в обороні залізничного шляху Підгайці-Бережани, який на той час мав стратегічне значення. Через відсутність оборонних позицій, УСС довелося їх споруджувати самотужки. На схід від села Потутори розташовувався Другий курінь, а на північ від цього ж населеного пункту – Перший курінь УСС. 13 серпня позиції стрільців виявила ворожа розвідка, а згодом із протилежних пагорбів розпочався обстріл із гармат та кулеметів. Надвечір російські війська, які обійшли стрільців із лівого флангу та тилу, розпочали стрімку атаку. Сотні УСС під командуванням Василя Дідушка змушені були відступити у бік Бережан. Таким чином, російські сили здійснили невеликий прорив стрілецької лінії оборони. У такій загрозливій ситуації одна із сотень Першого куреня продовжувала бій. За цей час підійшли резерви Другого куреня Сеня Горука із Потутор та перегрупувалися стрілецькі сотні, що відступили. Розпочався контрнаступ, в результаті якого УСС відкинули ворога назад та повернулися на втрачені позиції [10, с. 65]. Цей прорив став причиною для звинувачень УСС у зраді тими, хто був противником українського стрілецтва. У серпні 1916 р., під час боїв на горі Лисоні, багато стрільців потрапило у російський полон, серед яких Михайло Матчак, Євген Ясеницький [6, с. 28].

Другий етап кровопролитних боїв розпочинається 2 вересня. "УСС стрільці будуть битись за свою стрілецьку честь та добру славу українського імені!". Це стало девізом стрільців у цій битві. Наступ на Лисоні розпочали російські війська, метою яких було захоплення узгір'я між річками Ценівкою та Золотою Липою, форсування Золотої Липи і захоплення Бережан [8, с. 113].

Російська 113-а піхотна дивізія розпочала масштабний наступ при активній підтримці артилерії. Невдовзі оборона австрійської армії була прорвана на позиціях 35-го Золочівського полку. За наступом російської піхоти просувалася кавалерія. Таким чином, російські підрозділи захопили позиції у лісі й на пагорбі, на Лисоні [2, с. 142]. Внаслідок цього виникла реальна загроза для полку УСС. Першими у цій ситуації прийняли бій підрозділи Романа Сушка та Андрія Мельника. Однак у нерівному бою сотня Р. Сушка втратила половину особового складу, а її сотник потрапив у полон. Наступного дня на Лисоню підійшли сотні Кучабського, Будзиновського та група Лисняка, які об'єдналися із сотнею А. Мельника і залишками сотні Р. Сушка [5, с. 38]. Ось такий опис цього бою подає сотник Богдан Гнатевич: "...Перед моїми очима була кривава картина, якої я не забуду ніколи! Переді мною малий відтинок окопів. На цьому місці збилося кількадесят стрільців, а кругом них москалі. Між зеленою куцтвою та звалищами землянок роєм сіріють малі російські кашкети. Наступають завзято, намагаються замкнути перстень, не жаліють життя. Стрільці змагаються на всі боки. Півгодинний завзятий бій віч-у-віч прорідив ряди стрілецтва. Тут і лежать в калюжах крові побиті та важкопоранені. Стогін ранених продирається крізь гамір бою. Немає як і кому їх відси забрати. Багато з них догорає таки на місці, а ці, що не стратили ще всіх сил, шукають захорони під стінами окопів або пнями дерев..." [10, с. 67–68].

Наступного дня, 4 вересня, у бій австрійське командування ввело нові сили – курінь С. Горука та частини австрійської бригади. Бій продовжувався весь день. За цей час Лисоня не один раз переходила із рук в руки. Це призвело до загибелі та захоплення у полон сотень стрільців. У цей день в полон потрапили А. Мельник, Р. Кучабський, І. Андрух та інші [5, с. 39].

У час боїв на Лисоні австрійське командування перекинуло дві дивізії союзних турецьких військ біля села Посухів. 16 вересня оборона турецьких підрозділів не витримала артилерійського обстрілу та штикового бою із російською піхотою. Внаслідок чого російські війська здійснили прорив австрійської лінії оборони та зайшли із флангу та тилу до позицій легіону УСС. Стрілецькі підрозділи здійснили стрімку контратаку, зупинили просування противника та навіть повернули втрачені турецькі траншеї. Однак втримати здобуті позиції не змогли [5, с. 39].

29 вересня розпочався третій етап боїв на Лисоні. Російські війська штурмували позиції австрійської армії упродовж трьох днів. 30 вересня російські війська розбили угорський полк і вийшли у район села Потутори, у якому дислокувався легіон УСС. Стрільці стримували оборону, однак сили були нерівні. Лише командат легіону УСС А. Варивода з групами чотарів Цяпки та Труха зуміли пробитися до Бережан. У тилу залишилася неушкодженою технічна сотня [10, с. 71].

Бої на горі Лисоні стали однією із найбільш трагічних сторінок історії українського стрілецтва, оскільки після цих боїв у лавах УСС залишилося 150 стрільців та 16 старшин, а понад 700 – загинуло та потрапило у полон. Однак, втрати російської армії на Лисоні значно перевищували ці цифри. Саме про події у російському таборі та втрати царської армії на горі Лисоні висвітлює у своїх спогадах колишній поручик російської армії, українець, Іван Кожушко, що командував двома ротами 450-го Зміївського піхотного полку в боях за Лисоню проти легіону УСС на початку вересня 1916 р. Ось як запам'яталися йому бої на Лисоні: "...Страсть тут набитих... Окопів копати не можна було, бо ворог був лише за 60 метрів вище, до того було багато каміння. Дав наказ робити бруствери з убитих... Генерал-лейтенант Савич поклав біля Лисоні 25 тисяч вояків раненими і вбитими". Свій спогад він закінчує такими словами: "Українським Січовим Стрільцям – слава! ", оскільки вже у цей час українці в російській армії знали, що УСС "б'ються з москалями за волю України" [3, с. 3].

Після боїв на Лисоні залишки легіону УСС були відправлені на вишкіл, після якого поповнили свої сотні новобранцями у Розвадові та Верині, після чого він знову вступив у бій 17 лютого 1917 р. біля села Куропатники, яке знаходилося під окупацією російської армії. На той час легіон УСС очолював Франц Кікаль, який у 1914–1916 рр. служив у 24-ому Коломийському піхотному полку австрійської армії, який майже на 80 % складався із українців. Упродовж 17 березня – 1 липня 1917 р. він був командиром легіону УСС. Ф. Кікаль – єдиний командир-іноземцем у легіоні УСС [8, с. 75]. Біля Куропатників позиції противників розташовувалися на відстані 700–800 м через річку Ценівку. У Куропатниках для стрільців полку УСС провели вишкіл із захисту проти нового виду зброї – хімічної. Керівником вишколу був чотар І. Іванець [10, с. 89].

На час боїв біля Куропатників припадає російська революція, яка несла надії для українців, що воювали по обидва боки цього фронту. Власне у Куропатниках стояли по різні боки українські військові як у складі російської армії, так і австрійської армії. Саме цей факт засвідчує найбільшу трагедію Першої світової війни для українського народу. Однак поміж боями над лінією фронту лунали українські пісні, які на той час стала об'єднуючим чинником в умовах війни.

В умовах загрози російського наступу, легіон УСС перекинули із Куропатників до Конюх. На цей час стало зрозумілим, що сподівання на мир виявилися марними, і що війна розгориться знову із новою силою. 29 червня 1917 р. о 5 год. ранку розпочався масштабний наступ російської армії із шквального артилерійського обстрілу із 520 батарей на лінії 30-ти кілометрів від села Бишок – до Зборова. На цей час українські стрільці займали позиції біля так званого "Звіринця", у запасі першої бойової лінії. У цьому місці було вкрай важко тримати оборону, в разі стрімкої атаки російські війська могли зайти в тил українським стрільцям. Внаслідок тривалого гарматного обстрілу позицій легіону УСС укріплення стрільців були зруйновані, а четверту сотню знищено [10, с. 90–91].

Російські війська прорвали лінію оборони 4-ої Фінляндської дивізії і обійшли позиції УСС із тилу. Ситуація погіршувалася неможливістю стрільців вийти із землянок, оскільки вогонь російської батареї скеровувала авіація. 1 липня у ході бою сотні стрільців потрапили у полон разом із пораним підполковником Ф. Кікалем. Від полону врятувалася половина кулеметної сотні, відділ мінометів, технічна та будівельна сотні. Загалом, чотири сотні стрільців. Ці залишки легіону УСС почали контрнаступ та відкинули російські війська із захоплених позицій [5, с. 48].

Полонені стрільці разом із австрійськими вояками були відправлені до Тернополя. На шляху вони зустріли українізовані частини російської армії під синьо-жовтими прапорами, які прямували на фронт. Через тиждень після подій під Конюхами шість сотень легіону УСС здійснили рейд в напрямку містечка Козова і в результаті дводенних боїв захопили його. Після цього стрільці вирушили у напрямку села Купчинців [5, с. 49].

У боях на Лисоні та біля Куропатників і Конюхів УСС проявили надзвичайну витривалість та мужність. Ось як оцінили стрілецьку звитягу німецькі офіцери, котрі воювали із українцями: "Ми були на французькому фронті. Там були дуже завзяті бої, не менші від сих, але там йшли муж проти мужа, а тут б'ють ся чорти проти чортів. З вами варто до бою" [1, с. 22]. Однак, така висока оцінка здобулася надзвичайно високою ціною: величезні людські втрати убитими, поранилими та полоненими; воювати доводилося проти таких же українців, які воювали у лавах російської армії. Саме у цьому й полягала найбільша трагедія українського народу в період Першої світової війни.

#### *Список використаних джерел*

1. Дзіковський В. Коло Потугор. 13.VIII – 30.IX.1916.: Репр. вид. 1917 р. / В. Дзіковський / [Автори передмови Надія Голод, Микола Проців]. – Бережани, 2012. – 36 с.
2. Думін О. Історія Легіону Українських Січових Стрільців. 1914–1918 / О. Думін // Дзвін. – 1992. – № 5–6. – С. 131–136.
3. Кожушко І. На Стрипі і Ценівці – з "другого боку" / І. Кожушко // Свобода. – 12 жовтня 1954. – С. 3.
4. Лазарович М. В. Легіон Українських січових стрільців: формування, ідея, боротьба / М. В. Лазарович. – Тернопіль: Джура, 2005. – 592 с.
5. Литвин М. Р. Історія галицького стрілецтва / М. Р. Литвин, К. Є. Науменко. – Львів: Каменяр, 1991. – 200 с.
6. Навроцький О. Початки УВО у Львові // Срібна сурма. Статті й матеріали до діяння Української Військової Організації [Упор. З. Книш]

/ О. Навроцький – Торонто, Б.р.36. – 288 с. 2: Початки УВО у Галичині. – Торонто, 1963. – 167 с. 7. Ріпецький С. За волю України: Історичний збірник УСС. 1914–1964 / [За ред. С. Ріпецького] / С. Ріпецький. – Нью-Йорк: Червона Калина, 1967. – 610 с. 8. Ріпецький С. Українське січове стрілецьтво / С. Ріпецький. – Нью-Йорк: "Червона Калина", 1956. – Режим доступу: <http://www.fineprint.com>. 9. Тернопільський Енциклопедичний Словник. – Тернопіль: ВАТ ТВПК "Збруч", 2005. – Т. 2. К-О. – 706 с. 10. Українські січові стрільці. 1914–1920 / [За ред. Б. Гнаткевича та ін.; іл. фформл. І. Іванця]. – Репринт. відтворення з вид 1935 р. – Львів: Слово, 1991. – 160 с.

**Николай Луговой**

### **УКРАИНСКОЕ СИЧОВОЕ СТРЕЛЕЦТВО И БЕРЕЖАНЩИНА**

*В статтє проанализировано тяжелое положение и боевой путь легиона Украинских Сичевих Стрельцов на территории Бережанского уезда. Отображено ход битв на горе Лысоня, деревень Куропатники и Конюхи.*

*Ключевые слова: легион Украинских Сичевих Стрельцов, Бережанщина, гора Лысоня, Куропатники, Конюхи.*

**Mykola Lugovyi**

### **UKRAINIAN SICH RIFLEMENS AND BEREZHANY REGION**

*The article analyzes the difficult military position and battle way of Legion of Ukrainian sich riflemens on the territory of Berezhany district. Highlights movement of battles on the the mountain Lysonia, battles for the villages Kuropatnyky and Koniuchy.*

*Key words: Legion of Ukrainian Sich Riflemens, Berezhany region, battle on the mountain Lysonia, Kuropatnyky, Koniuchy.*

**УДК: 94(477)"1920":[061:2:355](043-3)**

**Оксана Грибан**

### **СТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКИМ ЧЕРВОНИМ ХРЕСТОМ СИСТЕМИ САНІТАРНОЇ ОСВІТИ У 20-ТІ РР. ХХ СТ.**

*У статті на основі архівного матеріалу та періодичних видань проаналізовано формування Українським товариством Червоного Хреста у 1920-ті рр. системи санітарної освіти.*

*Ключові слова: санітарна освіта, Український Червоний Хрест, добровільні товариства, гурток санітарних знань, масовість.*

В Україні відбувається процес становлення демократичної політичної системи. Вона не можлива без існування різного роду незалежних від держави громадських об'єднань, профспілок та добровільних товариств. Тому актуальним є вивчення історії масової громадської ініціативи у період формування у радянській Україні тоталітарної держави.

Досліджуючи роль різноманітних добровільних товариств у політичному та соціально-економічному житті суспільства, важливо проаналізувати їх форми і методи впливу на громадян УСРР, визначити ступінь залежності від компартійних органів. Важливе місце у системі масових громадських об'єднань 20–30-х рр. ХХ ст. займало Українське товариство Червоного Хреста (далі – УТЧХ).

Питання історії УТЧХ у радянський період розглядалися дослідниками у контексті історії військово-оборонних товариств. Серед робіт того періоду необхідно виділити публікації Д. Пихи [1]. Серед сучасних українських істориків деякі питання історії червонохрестних товариств висвітлили у своїх монографіях С. Свистович [2], М. Журба [3], але ґрунтовної праці присвяченої історії УТЧХ у 20–30-ті рр. ХХ ст., на жаль, немає.

Метою статті є дослідити особливості використання компартійними органами УТЧХ у мілітарних кампаніях, складовою частиною яких було створення системи військово-санітарної підготовки населення кінця 1920 – початку 1930-х рр.

У 1924–1925 р. в Червоній армії розпочалася військова реформа, яка передбачала перехід до принципу поєднання кадрової армії із територіальними формуваннями. Тобто, організація Червоної армії змінювалася з метою зменшення постійної значної кількості військовослужбовців строкової служби і заміну її на проходження військової підготовки за місцем проживання, без відриву від виробництва. Бойова підготовка змінного складу в військових частинах мала проводитися влітку на щорічних зборах та військових навчаннях тривалістю 1–3 місяці упродовж п'яти років, після цього військовослужбовці територіально переводилися у запас.

Нова система комплектування армії, передбачала зменшення державних витрат на підготовку військовозобов'язаних, збільшення їх кількісного складу. До кінця 1924 р. на територіально-міліційну систему переведено більше половини усіх стрілецьких дивізій Червоної армії. В Українському військовому окрузі у 1925 р. нараховувалося 6 кадрових і 10 територіальних стрілецьких дивізій [4, с. 77].

Проведення військової реформи передбачало широке використання масових військово-оборонних добровільних товариств при проведенні підготовки допризовної молоді та військовослужбовців, що проходили службу без відриву від виробництва. Закон про загальний військовий обов'язок передбачав допризовну підготовку серед молоді з 19 – до 21 року. Після закінчення курсів частина молоді призивалася до кадрової армії, частина проходила службу за територіальним принципом. Реалізовувати програму допризовної освіти мали добровільні товариства зі сприяння армії і флоту, а з 1927 р. – Товариство сприяння обороні і авіаційно-хімічному будівництву (далі – Тсоавіахім). Одночасно військово-санітарну підготовку допризовної молоді здійснював і УТЧХ.

Ще у квітні 1923 р. ЦК КП(б)У підняло питання про посилення в діяльності УТЧХ військово-санітарної складової, яка мала сприяти посиленню обороноздатності країни. 28 квітня 1923 р. Політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову, у якій обґрунтовувалася необхідність таких змін у роботі товариства. У постанові зазначалося: "...це спричинить поступову внутрішню підготовку військово-санітарного апарату, але не може бути здійснене виключно силами Військово-Санітарного відомства республіки; не тільки в силу грандіозності завдання, але виходячи із досвіду підготовки військової організації буржуазних держав, необхідно визнати, що для цієї справи повинна бути залучена допоміжна організація, а саме, Червоний Хрест" [5, арк. 83].

Постанова визначала і завдання для товариства щодо військово-санітарної підготовки. Зокрема, підготовка та резервування людського санітарного матеріалу (масова підготовка санітарів і обслуговуючого персоналу для госпіталів) із жінок-членів профспілок і комнезамів, які мають пройти короточасні курси при медичних установах УТЧХ; підготовка і резервування майна (перевірка та відбір малопридатного і списаного зі складів військово-санітарного майна, виготовлення і ремонт військово-санітарного приладдя); проведення пропаганди військово-санітарної справи серед населення республіки [6, арк. 85].

Проведення військової реформи співпало з початком поступової мілітаризації радянського суспільства та поступової підготовки до майбутньої війни із капіталістичним світом. У суспільній думці другої половини 1920-х рр. активно формується міф про необхідність побудови держави як єдиного мілітарного організму. Це призводить до мілітаризації усіх сфер життя суспільства, зокрема і діяльності масових громадських об'єднань. Масова військова робота стала одним із основаних завдань такої громадської організації як УТЧХ, яке раніше займалося виключно мирними справами. Після створення у 1927 р. масового військово-оборонного товариства Тсоавіахім, УТЧХ мало стати його помічником і виконувати усі розпорядження цього товариства у сфері військово-оборонної роботи. Зокрема, до компетенції УТЧХ відносилось створення гуртків військово-санітарних знань, фінансування різного роду оборонних кампаній, допомога Тсоавіахіму в підготовці інструкторських кадрів, проведення військово-санітарної та протихімічної підготовки населення. Контроль за мілітарною роботою товариства мали здійснювати компартійні функціонери та керівники Тсоавіахіму. У 1927 р. до його керівного складу увійшли представники керівних органів УТЧХ. Так, до Всеукраїнської ради Тсоавіахіму входили голова УТЧХ П. Лінніченко та його заступник І. Холодний. Першим номером у списку Всеукраїнської ради Тсоавіахіму був голова РНК УСРР В. Чубар, він же голова Тсоавіахіму та член центрального комітету УТЧХ, а його заступником член УТЧХ та командувач Українським військовим округом М. Каширін [7, с. 30].

Компартійні органи у грудні 1926 р. визнали організацію військово-санітарної справи пріоритетною у діяльності червонохрестних товариств СРСР [8, с. 17]. IX з'їзд КП(б)У прийняв постанову про необхідність посилення впливу комуністів при організації оборонно-масової роботи та в діяльності військових та військово-санітарних гуртків та куточків. Організація військово-оборонної справи передбачала здійснення заходів із політичного і військово-патріотичного виховання населення, організація економічної допомоги Червоній армії та військово-морському флоту та створення системи військово-санітарної та медичної підготовки населення країни.

У 1927 р. ЦВК СРСР запропонував виконкому Червоного Хреста СРСР розпочати активну співпрацю із Червоною армією, яка полягала у пристосовуванні існуючих медичних установ до потреб військових відомств, створення запасів медичного матеріалу, здійснення масової підготовки населення щодо надання допомоги пораненим і хворим воїнам, а також полоненим і біженцям, забезпечення функціонування комітетів товариства на випадок війни [9, с. 59]. УТЧХ мало займатися військово-медичною роботою одночасно із медичними службами військових частин, розташованих в УСРР.



За прикладом зарубіжних червонохрестних організацій централізовано в усіх республіканських товариствах Червоного Хреста в середині 1920-х рр. розпочалося створення гуртків першої медичної допомоги та санітарних дружин. Голова російського товариства Червоного Хреста З. Соловйов, визначаючи завдання республіканським та крайовим червонохрестним організаціям, писав, що створення військово-санітарних організацій є "тими найбільш доцільними формами, які дають вихід на широкий шлях практичної діяльності у справі підготовки до санітарної оборони трудящих мас нашої країни в разі військових нападів на неї" [10, л. 1].

На базі "куточків оборони" у 1920-ті рр. організувалися курси з вивчення основ надання першої медичної допомоги та підготовки молодшого медичного персоналу. У 1928 р. випускниками гуртків першої медичної допомоги і гуртків з підготовки медичного персоналу на випадок хімічної війни стали 30 тис. осіб [11, л. 67].

З кінця 1920-х рр. УТЧХ розпочав підготовку медичних сестер, дезінфекторів, зубних техніків і т.п. У той же час розпочалися кампанії з організації перших військово-санітарних формувань (санітарних дружин), учасниками яких ставали члени товариства. Одночасно зі створенням санітарних дружин стали організовуватись і перші гуртки військово-санітарних знань. У 1927 р. виконком Червоного Хреста затвердив програму зі створення санітарної авіації.

У травні 1927 р. між Червоним Хрестом та Тсоавіахімом укладено договір про спільну діяльність товариств при організації військово-оборонної роботи. Згідно із договором, уся військово-санітарна підготовка населення повністю переходила до відання червонохрестних організацій [12, с.16]. Основними формами роботи Червоного Хреста визначалася діяльність гуртків першої допомоги і боротьба із санітарною неграмотністю населення, розповсюдження знань серед населення про першу санітарну допомогу і взаємодопомогу. Для цього товариство активно використовувало профспілку медпрацівників, яка скеровувала до товариства лікарів для консультацій та на постійну роботу. Скрізь в Україні створювалися добровільні санітарні дружини, періодично організувалися їх збори.

Окремим напрямом роботи українських червонохрестних організацій партійне керівництво визначало охоплення військово-санітарною пропагандою дівчат та жінок. У січні 1927 р. ЦК ВЛКСМ прийняло постанову про роботу комсомолу в Червоному Хресті. Одним із основних завдань для комсомольців-членів Червоного Хреста, постанова визначала масове залучення до санітарних гуртків і дружин молодих дівчат і жінок [13, арк. 273]. Бюро Харківського окружного партії у червні 1927 р. розглянуло та затвердило залучення жінок до зміцнення оборони країни. План передбачав популяризацію серед жінок завдань військово-санітарної оборони, залучення їх до військово-санітарних гуртків та куточків.

У другій половині 1920-х рр. воєнно-санітарна підготовка здійснювалася через систему санітарних гуртків, дружин та курсів. Програма навчання у гуртках складалася із теоретичних і практичних занять та вивчення та організація боротьби із отруйними газами. Ініціатором створення військово-санітарної освіти став голова російського Червоного Хреста З. Соловйов. Він запропонував використати досвід Німеччини з організації військово-санітарної справи під час бойових дій та у мирний час. У посібнику "Гурток першої медичної допомоги" 1927 р. він наголошував на тому, що німецький досвід найкраще підходить для товариств Червоного Хреста СРСР. Перші гуртки, на думку З. Соловйова, мали б працювати упродовж двох місяців за 32 год. програмою підготовки [14, с. 24]. Наступного року навчальна програма була розширена до 96 год., а навчання мало тривати шість місяців [15, л. 54].

Одночасно із гуртками створювалися і курси надання першої медичної допомоги, які організувалися в окружних та районних центрах при стаціонарних лікарнях та підприємствах. Гуртки створювалися у селах та невеликих містечках при місцевих амбулаторіях чи фельдшерських пунктах. Роботою гуртка керував місцевий лікар чи фельдшер. Попередньо лікарі проходили підготовку на курсах захисту від отруйних речовин та підготовку з організацію військово-санітарної освіти. Програма курсу передбачала 100 год. занять з надання первинної медичної допомоги та протидії хімічному отруєнню. У 1927 р. на 125 червонохрестних курсах первинної медичної допомоги навчалася 6 тис. осіб, а в гуртках – 8 тис. осіб [16, арк. 32]. У 1928 р. функціонувало 185 курсів першої медичної допомоги, 860 гуртків першої допомоги, у яких навчалася близько 30 тис. слухачів [17, с. 31]. У 1929 р. в УСРР функціонувало 1081 гурток такого профілю [18, с. 75].

До організації військово-санітарного навчання осередки товариства залучали і жінок з родин командного складу Червоної армії. Вони організували червонохрестні гуртки при сільських хатах-читальнях та пункти першої допомоги при військових частинах. Останні були розраховані на залучення до військово-санітарної освіти місцевого населення та допризовної молоді.

У 1932 р. для підготовки червонохрестного середнього медичного персоналу УТЧХ спільно із Наркоматом охорони здоров'я УСРР розпочало кампанію з відкриття червонохрестних медичних

технікумів. У 1934 р. відкрито медичний інститут УТЧХ. Інститут мав готувати медичних працівників з ухилом на вивчення окремих дисциплін санітарно-оборонного спрямування. Інститут до 1936 р. мав забезпечити підготовку щорічно до 500 червонохрестних лікарів [19, с. 160].

Одночасно центральне керівництво союзного Червоного Хреста спільно із Наркоматом освіти та охорони здоров'я здійснювало підготовку навчальних плакатів, таблиць та спеціальних фільмів і радіопрограм. Окремо Центральний комітет всесоюзного товариства затверджував перелік червонохрестних установ, придатних для їх фільмування. У 1932 р. комітет затвердив 54 показових установи. Наприклад, червонохрестні санаторії, лікарні, курси підготовки медсестер, ударні червонохрестні бригади [20, л. 40]. Фільмовані успіхи Червоного Хреста активно використовувалися при проведенні навчання в технікумах та інституті Червоного Хреста. Так, у 1932 р. Червоним Хрестом замовлено 3 агітаційно-пропагандистські фільми про санітарну роботу червонохрестних організацій СРСР [21, л. 1]. Радіопередачі та кінофільми, присвячені діяльності Червоного Хреста (пропагандистські) та організації санітарних дружин і постів, надання першої медичної допомоги (науково-популярні) показувалися під час лекцій та роботі гуртків. Вони виконували роль свого роду навчальних червонохрестних посібників.

До початку 1930-х рр. організації Червоного Хреста України розгорнули підготовку медичних сестер запасу, військових санітарів та дезінфекторів, а також здійснювали перепідготовку військовозобов'язаних лікарів. Підготовка середнього і молодшого медичного персоналу здійснювалася у спеціально створених школах і на курсах, а покращення знань лікарів – у групах командирського навчання при місцевих комітетах Червоного Хреста. Загалом до початку березня 1932 р. в Україні підготовлено 10 тис. медичних сестер запасу, 900 дезінфекторів, 2600 військових санітарів, перепідготовлено 1000 лікарів [22, арк. 7].

На початку 1930-х рр. посилюється військова складова у підготовці санітарних працівників. Військово-політичне керівництво СРСР в межах кампанії із модернізації Червоної армії та створення у ній нових моторизованих частин і здійснення технічного переозброєння військ задекларувало і зміну в характері діяльності системи організації військово-медичної справи. Реформа передбачала розгортання Червоним Хрестом системи військово-санітарної освіти та модернізацію технічного оснащення військово-санітарних частин.

Компартійні органи активно слідкували за процесом формування та діяльності санітарних підрозділів. Дніпропетровський обком партії у 1935 р. спеціально заслуховував керівництво обласного комітету Червоного Хреста з питань комплектації санітарних дружин політруками і здійснення їх перевірки по партійно-комсомольській лінії. За результатами наради обласному комітету Червоного Хреста наказано сформувавати для роботи на підприємствах області 300 санітарних ланок, забезпечити їх політкерівниками та розіслати їх на підприємства Дніпропетровська, Запоріжжя, Каменського та Кривого Рогу. На найбільших підприємствах області сформувавати вісім санітарних дружин [23, с. 26]. До початку 1936 р. в Україні сформовано 104 санітарні дружини [24, арк. 182].

У 1934 р. прийнято постанову ЦК ЛКСМУ про створення на підприємствах, колгоспах, радгоспах та МТС військово-санітарних пунктів. Пункти організували свою роботу за 120 год. програмою, яка передбачала організацію військово-санітарної освіти молоді, без відриву від виробництва. Під час навчання слухачі знайомилися із транспортуванням і доглядом за хворими і пораненими, організацією боротьби з отруйними речовинами. До програми входили заняття із стрілецької та фізичної підготовки за нормами ГПО та "ворошиловський стрілок". Заняття проводилися тричі на тиждень. Кожна червонохрестна дружина, для проведення практичних занять, отримувала комплект аптечок для надання першої медичної допомоги [25, арк. 40]. Згідно з архівними даними, упродовж 1934 р. у Київській області норми на значок ГПО склали 22778 осіб [26, арк. 61].

У наступному році для залучення молоді до військово-санітарних пунктів та гуртків, в межах кампанії підготовки медичних сестер, УТЧХ провів олімпіаду серед курсантів медичних курсів. Програма якої передбачала змагання серед випускниць курсів на отримання відзнак УТЧХ – "Активіст військово-санітарної справи" та змагання між районними комітетами Червоного Хреста [27, с. 9].

Окремо товариство організувало кампанії прихованої політичної пропаганди у межах військово-санітарної агітації у пресі, радіо, кіно та організацію військово-санітарних вечорів і зборів. Їх ініціаторами виступали районні і міські осередки товариства. Політична пропаганда в УТЧХ була однією зі складових елементів "виховного процесу", який здійснювало товариство. Вона реалізовувалася за допомогою червонохрестної преси, усної пропаганди і за рахунок залучення до роботи в товаристві штатних комсомольських і партійних пропагандистів, які своїм прикладом мали демонструвати успіхи держави у створенні нового політично свідомого та активного радянського громадянина. Так, у 1934 р. розгорнуто кампанії із підготовки і здачі комсомолками санітарного

мінімуму за програмою ГПО. У постанові ЦК ВЛКСМ, ВЦРПС, Тсоавіахіму, Червоного Хреста від 18 лютого 1934 р. наголошувалося на обов'язковості освоєння усіма комсомольцями мінімуму знань і навиків зі спеціальної санітарної і військово-технічної підготовки [28, с. 1]. Військово-технічний мінімум передбачав здачу норм ГПО 1 ступеня, “ворошиловський стрілок” 1 ступеня, вміння читати топографічну карту, знання авіаційного, автомобільного і тракторного моторів, для комсомольців допризовного віку обов'язкова підготовка за схемою Тсоавіахіму. Обов'язковою була підготовка за системою військово-санітарної освіти у військово-санітарних пунктах.

Інформація про політичну ситуацію всередині країни, основні рішення партійних з'їздів, виступи керівників держави і т.п., зазвичай, розміщувалася на передових сторінках червонохрестної преси. Вони мали обговорюватися під час навчального процесу на санітарних курсах та при підготовці чи перепідготовці медичного персоналу навчальними центрами товариства. Місцеві червонохрестні осередки відсутність власних друкованих видань компенсували випуском стінгазет, які поряд з плакатами і перехідними прапорами, прикрашали червоні куточки райкомів і осередків товариства. Якість наглядної агітації впливала на загальну оцінку роботи осередку чи комітету.

До навчальних програм, які розроблялися виконкомом УТЧХ, неодмінно включалися теми з “елементами політичної підготовки населення”. Розповідалося про створення Червоного Хреста, досягнення радянської держави у галузі охорони здоров'я та військової медицини. Окремо обговорювалися рішення і резолюції вищих компартійних органів та виступи партійних функціонерів. Не оминалися питання “політичної освіти” і при організації військово-санітарних вечорів, свят, кінолекторіїв.

Програма червонохрестних заходів змінювалася у залежності від можливостей організаторів, аудиторії та напрямку пропаганди. В межах проведення оборонного вечора, зазвичай, організовувався перегляд агітаційного кінофільму, перед яким читалася лекція на червонохрестну тематику, після проводилася бесіда, виступи активістів товариства, які демонстрували надання першої медичної допомоги [29, с.15]. За таким же сценарієм проходили і “неділі санітарної оборони”. До їх плану заходів додавалися паради червонохрестних активістів, спільні оборонні заходи із Тсоавіахімом. Так, при проведенні “тижня санітарної оборони” у Києві в грудні 1930 р. передбачалося організувати пункт первинної медичної допомоги, де мали працювати медсестра і санітари товариства, проведення спеціальних занять із санітарної перепідготовки за участю лікарів і середнього медичного персоналу, пленуми районних комітетів товариства, збори червонохрестного активу. Загалом політична пропаганда в УТЧХ здійснювалася тими ж методами, як і пропаганда в організаціях Тсоавіахіму чи в інших масових громадських об'єднаннях того часу. Тому заклики лекторів і пропагандистів різнилися не стільки в оцінці подій, скільки у тематиці доповідей: одні розповідали про успіхи в сільському господарстві і на виробництві, інші – про успіхи в покращенні обороноздатності країни.

У кінці 1920-х – на початку 1930-х рр. УТЧХ поступово перетворюється на оборонне добровільне товариство, яке у своїй діяльності орієнтувалося на забезпечення потреб Червоної армії. Стали заохочуватися ті види робіт в осередках і комітетах товариства, які не викликали сумнівів в їх оборонному характері. Отримали новий розвиток раніше апробовані оборонні програми: підготовка медичних кадрів, організація системи військово-санітарної освіти та навчання населення військовим спеціальностям.

Програми гуртків військово-санітарних знань у 1934 р. були уніфіковані і отримали назву “Підготовка до складання нормативів на отримання значка ГПО та БГПО”. Одночасно згортаються програми напряму не пов'язані із оборонною діяльністю товариства (утримання дитячих оздоровчих та виховних закладів, організація проти епідеміологічної та протитуберкульозної роботи та ін.). У 1930-і рр. усі дитячі та медичні установи передаються на баланс Наркомату охорони здоров'я. За осередками Червоного Хреста залишається діяльність з організації шкільних санітарних постів та підготовка школярів за програмами БГПО.

### *Список використаних джерел*

1. Пиха Д. Д. Деятельность коммунистической партии по подготовке трудящихся к защите СССР / Д. Д. Пиха. – К.: Вища школа, 1979. – 168 с.
2. Свистович С. М. Громадський вимір соціалістичного експерименту в Україні (20–30 рр. ХХ ст.) / С.М Свистович – К.: Варта, 2007. – 568 с.
3. Журба М. А. Міжнародні зв'язки Українського Червоного Хреста: Монографія / М. А. Журба. – К.: МП Леся, 2007. – 212 с.
4. Киевский Краснознаменный. История Краснознаменного Киевского военного округа 1919–1972. – М.: Воениздат, 1974. – С. 77.
5. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр.1670, арк. 83.
6. Там само, арк. 85.
7. Литовченко Т. А. Військово-оборонна діяльність Українського товариства Червоного Хреста у 20-х роках ХХ сторіччя / Т. А. Литовченко // Збірник наукових праць. – 2 (39). – 2004. – С. 28–33.
8. Попов Г. Н. Спутник дружинника РОКК / Г. Н. Попов. – М.-Л., 1930. – С. 17.
9. Томан И. Россия и Красный Крест (1917–1945) / И. Томан. – М.: МККК, 1998. – 104 с.
10. Государственный архив Российской Федерации (далі – ГАРФ), ф. 9051, оп. 1, д. 100, л. 1. 11. ГАРФ, ф. 9501, оп. 1, д. 363, л. 67.
12. Отчет о деятельности РОКК. 1926–1927. – М., 1928. – С. 16.
13. Держархів Дніпропетровської обл., ф. 10, оп. 1,

спр. 322, арк. 273. 14. Соловьев З. П. Кружок первой медицинской помощи / З. П. Соловьев. – М., 1927. – С. 24. 15. ГАРФ, ф. 9051, оп. 1, д. 43, л. 54. 16. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2529, арк. 32. 17. Литовченко Т. А. Військово-оборонна діяльність Українського товариства Червоного Хреста у 20-х роках ХХ сторіччя / Т. А. Литовченко // Збірник наукових праць. – 2 (39). – С. 28–33. 18. Барсуков Н. И. Красный Крест и Красный Полумесяц / Н. И. Барсуков. – М., 1955. – С. 160. 19. Литовченко Т. А. Українське товариство Червоного Хреста за умов голодомору на Україні у 1932–1933 рр. / Т. А. Литовченко // Вісник Академії праці і соціальних відносин. – 2004. – № 2 (26). – С. 156–164. 20. ГАРФ, ф. 9501, оп. 2, д. 22, л. 40. 21. ГАРФ, ф. 9501, оп. 2, д. 22, л. 1. 22. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 9, спр. 122, арк. 7. 23. За санитарную оборону. – 1935. – № 8. – С. 26. 24. ЦДАГО України, ф. 7, оп. 1, спр. 1181, арк. 182. 25. Там само, спр. 1053, арк. 40. 26. Там само, спр. 1316, арк. 61. 27. Олімпіада медсестер // Червоний Хрест. – 1935. – № 7–8. – С. 9. 28. Об общественном военно-техническом экзамене комсомольцев и трудящейся молодежи Постановление ЦК ВЛКСМ, ВЦСПС, ЦС Осоавиахима, ЦС Автодора, президиума исполкома СОКК и КП и ВСФК // За санитарную оборону. – 1934. – № 5. – С. 1. 29. Певзнер А. Как организовать беседу о санитарно-оборонной работе / А. Певзнер // За санитарную оборону. – 1939. – № 9. – С. 15.

**Оксана Грибан**

### **СОЗДАНИЕ УКРАИНСКИМ КРАСНЫМ КРЕСТОМ СИСТЕМЫ САНИТАРНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В 20-Е ГГ. ХХ В.**

*В статті на базі архівного і періодического матеріала проаналізовано формування Українським обществом Красного Креста в 1920-е гг. системи санитарного образования.*

*Ключевые слова: санитарное образование, Украинский Красный Крест, добровольное общество, кружок санитарных знаний, мсовость.*

### **CREATION BY UKRAINIAN RED CROSS OF THE SYSTEM OF SANITARY EDUCATION IN 20TH XX CENTURY**

*The article based on archival material and periodic analyzes of formation of Ukrainian Red Cross Society in the 1920s. of health education.*

*Key words: sanitary education, Ukrainian Red Cross, voluntarily societies, group of sanitary knowledge, mass.*

**УДК 94(477)''1921/1929''**

**Олександр Литвиненко**

### **АГРОНОМІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЗЕМЕЛЬНИХ ОРГАНІВ УСРР В 1920-Х РР.**

*У статті охарактеризовано структуру апарату земельних органів УСРР, динаміку його кількісного і якісного складу, з'ясовано його роль у наданні агрономічної допомоги населенню.*

*Ключові слова: агрономія, агрорайон, агрономічна діяльність, земельні органи, кваліфіковані кадри.*

Історія виникнення і розвитку громадсько-агрономічної організації є порівняно нетривалою. Проте, на думку вченого-аграрника Є. Храпливого, утвердження громадської агрономії відчутно посприяло піднесенню національної економічної культури українського селянства. Зважаючи на це, в сьогоденні посилюється актуальність досвіду роботи професійних організацій, що першими почали надавати кваліфіковану агрономічну допомогу селянським господарствам.

Варто зазначити, що в радянський період аграрна історія та її агрономічна складова у 1920-х рр., певною мірою, висвітлювалася у монографічних працях, зокрема А. Дедусенка [1], Б. Мигалія [2] та енциклопедичному виданні "Історія народного господарства Української РСР" [3]. Проте вказана література носила специфічний характер, оскільки реалії 1920-х рр. розглядалися в контексті марксистсько-ленінської ідеології. Окремі праці, що вийшли у роки незалежної України, за авторством В. Калініченка [4; 5], Т. Дорош [6], Ю. Волосника, В. Головка, М. Дорошко [7], у яких розроблялися проблеми селянського господарювання та діяльності земельних громад, сільської інтелігенції та аспектів повсякденного життя. Однак, у сучасній історіографії відсутні дослідження, присвячені діяльності земельних органів УСРР щодо обслуговування сільських господарств, що і зумовлює актуальність проблематики.

Мета статті – з'ясувати структуру земельних органів УСРР та їх вплив на агрономічне забезпечення сільськогосподарського виробництва, проаналізувати кадрове забезпечення районної агрономії.

Складна економічна ситуація в радянській державі на початку 1920-х рр. зумовила організаційні перетворення в системі агрономічної допомоги. Вперше проблему консолідації усього

агроперсоналу і пошуку нових форм обслуговування селянських господарств порушено на I-му Всеукраїнському агрономічному з'їзді, який відбувся у 1922 р. [8, с. 1]. Відповідно до визначеного курсу щодо розвитку та раціоналізації сільського господарства, новий тип агрономії – районний – мав стати в УСРР низовим апаратом агрообслуговування і працювати в складі відповідних районних земельних відділів. Кожен центр районної агрономії складався із групи спеціалістів, які обслуговували окремий адміністративний район. Вказаний персонал виконував обов'язки, що включали безпосередню агрономічну допомогу населенню, низовим державним і громадським установам, розробку питань щодо виконання завдань Народного комісаріату земельних справ (далі – НКЗС) і його місцевих органів щодо розвитку сільського господарства і контролю на місцевому рівні за виконанням різними установами, організаціями й окремими господарствами за розпорядженнями з питань регулювання сільськогосподарського виробництва [9, с. 69]. Загалом, утворення районної агрономії (у 1920-х рр. мала назву "районової") зумовлене низькою організаційною ефективністю місцевих агрономічних організацій та їх слабким зв'язком із центром.

Нова система агрономічної діяльності передбачала застосування інфраструктури до сільськогосподарських підприємств різних типів: агропунктів, дослідних установ, колгоспів тощо. Чим гущіша була мережа таких підприємств, тим більше агропоміччя ставала продуктивнішою на місцях [10, с. 6]. Форми агропоміччя і методи обслуговування селянства в пореволюційний період розвивалися відповідно до стану та загального розвитку сільського господарства. Першочерговим стояло питання забезпечення посівної площі насінням, господарства – робочою худобою, відновлення культури цукрового буряка в лісостепу, розвитку засіву кукурудзи в степу тощо [11, с. 80].

Згідно з інструкціями губернських земельних відділів, у 1923 р. організація районної агрономії передбачала утворення визначеної кількості агрорайонів на основі відповідної кількості селянських господарств. Один агрорайон мав охоплювати в середньому 15 тис. господарств. Кількість агрорайонів розподілялася у губерніях наступним чином: Волинська – 18, Київська – 46, Чернігівська – 27, Полтавська – 40, Подільська – 22, Харківська – 36, Одеська – 43, Катеринославська – 38, Донецька – 30 (усього 300 агрорайонів) [12, с. 44]. Рішення про утворення районної агрономії закріплено у 1924 р. Всеукраїнською агронарадою, що визначила новий напрям агропоміччя, згідно із яким, праця агрономів зосереджувалася, головним чином, у певному селищі чи групі селищ [11, с.80]. Принципи агрономічної районізації мали визначатися економічним станом місцевості [13, с. 8].

Обслуговування агрорайонів відбувалося за допомогою персоналу земельних органів, до складу яких входили агрономи. Згідно із даними НКЗС, на 1 вересня 1922 р. кількість агрономічних працівників становила 585 осіб, а за наступні три місяці зросла до 1825. З них 605 були районними агрономами, 610 – їх помічниками і 610 – спеціалістами сільськогосподарських галузей [14, с. 54].

У подальшому з метою покращення якісних показників агроперсоналу у січні 1923 р. НКЗС у своїх інструкціях до губернських земельних відділів пропонував провести скорочення працівників. Це зумовило зменшення чисельності штату агрономії до 1273 осіб [15, с. 57]. У наступні роки кількісні показники агрономії зростали і важливу роль у цьому відігравали освітні заклади, що готували нових спеціалістів. Згідно із даними окружних земельних управлінь, у 1924 р. в УСРР у місцеві органи працевлаштування 241 працівник: 33 – в губернські земельні відділи, 39 – в окружні і 169 – в районні. Зростання кадрів земельних органів УСРР у 1924–1925 рр. подано у таблиці 1.

Таблиця 1

Дата	Губернські земельні управління	Окружні земельні управління	Районні земельні управління	Разом
1 січня 1924 р.	117	204	805	1126
1 жовтня 1924 р.	106	251	862	1219
1 січня 1925 р.	150	243	974	1367

[16, с.124].

Утвердження агрономічної мережі в середині 1920-х рр. у вигляді районних організацій відбувалося, зазвичай, проблематично. Більшість районів не забезпечувалися відповідними фахівцями у тій кількості, яка б забезпечила розподіл спеціалістів, згідно з окремими галузями сільського господарства так, як цього вимагав принцип роботи районної агромережі. Загалом, у 1925 р. в УСРР налічувалося 538 агрорайонів, у яких працювало 980 фахівців, з них 538 районних агрономів, 241 – спеціаліст і 201 – агротехнік [8, с.2]. Водночас спостерігалася відсутність належної кількості агрономів-організаторів та агрономів-економістів. Останнє стало однією з основних передумов збільшення території агрономічних районів. За рахунок розширення території агрорайону влада намагалася компенсувати кількість потрібних висококваліфікованих агрономів. З метою наближення агрономічної допомоги до населення, штати агрономічного персоналу

збільшились до 3–4 осіб на агрорайон. В організаційному відношенні агроному й спеціалісту потрібно було обслуговувати територію усього району, а не обмежуватися її окремими частинами. Проте на практиці агрономи могли "таємно" між собою ділити територію агрономічного району щодо обслуговування між собою. При цьому такий спосіб вважався продуктивним, оскільки об'їхати усю територію агрорайону, що становила в середньому 1 тис. км<sup>2</sup>, місцевим агроперсоналом було проблематично [17, с.17].

Для вирішення усіх кадрових питань НКЗС ставив окружним та районним земельним відділам наступні завдання: утримати стабільний склад агроперсоналу у кожному адміністративному районі у кількості 4-х осіб; здійснювати перевірку складу агропрацівників і заповнювати вакансії лише особами із відповідною спеціальною освітою; запроваджувати розподіл праці між фахівцями в окремих галузях сільського господарства; поліпшувати умови праці і забезпечити збільшення заробітної плати [8, с.1].

Вказані заходи позитивно позначилися на роботі агрономічного апарату. Між іншим, НКЗС звернув увагу на поширення агромережі і збільшення кількості агропунктів, про що клопотав перед Раднаркомом. Це стосувалося, насамперед, тих округів, у яких проводилася боротьба із посухою, а саме: Одеського, Миколаївського, Херсонського, Криворізького, Мелітопольського, Запорізького, Маріупольського. Сталінського, Сталінського, Луганського і Старобільського. Крім цього НКЗС клопотав про збільшення кількості агрономів у решті округ до двох на кожен адміністративний район. Округи, у яких активно розвивалося бурякосіяння, виділяли не менше трьох агрономів. Загалом НКЗС підняв питання про збільшення кількості районних агрономів на 450 осіб [18, с. 123].

У 1925–1926 рр., згідно із планом НКЗС, передбачалося збільшити штат районних агропрацівників до 1600 осіб, насправді ж їх чисельність у кінці 1926 р. становила 1433 особи [8, с.2]. Однак, до 1927 р. запланований показник був майже досягнутий. 1 квітня 1927 р. в складі районної агрономії працював 1561 фахівець: райагрономів – 623, спеціалістів з рільництва – 222, спеціалістів із скотарства – 228, фахівців із спеціальних культур – 191, агротехніків – 172, агрономів, що обслуговували переселенців – 50, агрономів-землевпорядників в районах бурякосіяння – 25 [19, с.137]. Загальна динаміка кількісного складу агромережі земельних органів у 1926–1928 рр. подана в таблиці 2.

Таблиця 2

Регіон	1926–1927 рр.					1927–1928 рр.				
	Агрорайонів	Райагрономів	Спеціалістів	Агротехніків	Кількість господарств на 1 агропрацівника (в тис.)	Агрорайонів	Райагрономів	Спеціалістів	Агротехніків	Кількість господарств на 1 агропрацівника (в тис.)
Полісся	66	66	41	46	3,4	62	62	70	22	3,5
Правобережжя	167	167	146	83	4,0	164	164	218	33	3,8
Лівобережжя	131	131	129	44	3,2	131	131	192	14	3,1
Степ	191	191	278	24	2,9	189	189	358	12	2,6
Разом в УСРР	605	605	662	197	3,5	593	593	921	102	3,1

[20, с. 68].

Таким чином, за два роки в УСРР кількість агрорайонів скоротилася із 605 – до 593 в результаті укрупнення окремих із них за рахунок інших. Разом з тим агрорайони продовжували укомплектовуватися спеціалістами з різних галузей сільського господарства. У свою чергу це зумовило зменшення обсягу виробничого обслуговування одного агропрацівника – з 3,5 – до 3,1 тис. господарств.

Швидкий темп очікуваного зростання сільського господарства УСРР стимулював зростання агрономічної мережі земельних органів, колгоспів і кооперативних організацій у кількісних і якісних показниках. Завдання прискореного курсу розвитку сільського господарства та підвищення врожайності в УСРР потребувало від агроперсоналу не лише напруженої праці, а й перегляду форми роботи. Зокрема, 1929 р. членом Українського бюро агросекції В. Вороніним запропоновано комплекс принципів подальшої роботи агрономії. Ключова позиція якого полягала у побудові нової

структури агрономічної мережі, яка повинна була включати в себе земельні органи, колективні, кооперативні господарства, інші організації та установи залежно від особливостей регіону і потреб агрономічної сили. Агрперсонал цієї структури мав би завдання, скеровані на виконання єдиного районного плану агрономічного забезпечення [21, с. 41].

Отже, розвиток агрономії у 1920-х рр. зумовив утворення і функціонування цілого ряду її видів [22, с. 45]: агрономії земельних органів, агрономії радгоспів, агроперсоналу освітніх закладів, агрономії колгоспів та кооперативної агрономії. Діяльність земельних органів стала ключовою у проведенні організаційної агрономічної роботи у 1920-х рр. Новий напрям обслуговування господарств – районний, на відміну від дорадянського – "участкового", зумів об'єднати усю агророботу адміністративних одиниць і забезпечити надання спеціалізованої агрономічної допомоги через колектив агрономів з 3–4 осіб: райагронома, спеціалістів та агротехніка. Проте утримання стабільного складу агроперсоналу у кожному адміністративному районі ускладнювалося фаховим рівнем працюючих, необхідністю заповнення вакансій особами із відповідною спеціальною освітою. Зрештою, це мало позитивні наслідки і призводило до суттєвих змін і в якісному складі агроперсоналу, і в кількісному. Кількість агрономів, задіяних у земельних органах УСРР упродовж 1922–1929 рр. зросла у 2,5 рази – з 585 – до 1290 осіб, що допомогло набути роботі агрономічного апарату системного дієвого характеру. Подані аспекти порушеної теми спонукають до подальшого вивчення таких напрямів наукових пошуків, як, зокрема, агрономія кооперації, колективних господарств та освітніх закладів.

#### *Список використаних джерел*

1. Дедусенко А. Ф. Агрономическая помощь населению / А. Ф. Дедусенко. – Х., 1923. – 138 с. 2. Мигаль Б. К. Здійснення аграрної політики на Україні у відбудовний період. (1921–1925 рр.) / Б. К. Мигаль. – Х.: Вища школа, Вид-во при ХДУ, 1974. – 167 с. 3. Історія народного господарства Української РСР / АН УРСР. Ін-т економіки; гол. ред. І. І. Лукінов: у 3-х т., 4-х кн. – Т. 2. Створення соціалістичної економіки (1917–1937) – К.: Наукова думка, 1984. – 439 с. 4. Калініченко В. В. Селянське господарство України в доколгоспний період (1921–1929) / В. В. Калініченко. – Х.: Основа, 1991. – 131 с. 5. Калініченко В. В. Земельна громада в Україні (1922–1930 рр.) / В. В. Калініченко // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К., 1998. – С. 93–120. 6. Дорош Т. О. Аграрна інтелігенція Радянської України (20-і рр. ХХ ст.): соціально-історичний аспект: автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 "Історія України" / Т. О. Дорош. – Луганськ, 2010. – 20 с. 7. Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.): Колективна монографія / [Ю. П. Волосник, В. В. Головок, М. С. Дорошко та ін.] Відп. ред. С. В. Кульчицький: В 2 ч. – Ч 1. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – 445 с. 8. ЦДАВО України, ф. 27, оп. 9, спр. 158, 33 арк. 9. Положення про районну агрономію (проект) // Український агроном. – 1925. – № 1. – С. 69–72. 10. Терниченко А. Шляхи агрономії / А. Терниченко // Агроном. – 1923. – № 1. – С. 4–6. 11. Воронін А. Агродопомога на Україні на 10 роковини Жовтня / А. Воронін // Український агроном. – 1927. – № 10–11. – С. 79–83. 12. Держархів Полтавської обл., ф. Р-3464, оп. 1, спр. 39, 73 арк. 13. Бломквіст Б. Методи агрономічної роботи / Б. Бломквіст // Агроном. – 1923. – № 1. – С. 7–9. 14. ЦДАВО України, ф. 27, оп. 2, спр. 453, 57 арк. 15. ЦДАВО України, ф. 27, оп. 4, спр. 368, 146 арк. 16. Сябро М. Агрономічна сітка на Україні / М. Сябро // Земельник. – 1925. – № 4–5. – С. 123–129. 17. Слісаренко О. Районна агрономія та адміністративні райони / О. Слісаренко // Агроном. – 1924. – № 1. – С. 16–18. 18. Збільшення агрономічного персоналу на Україні // Агроном. – 1926. – № 3–4. – С. 123. 19. ЦДАВО України, ф. 27, оп. 7, спр. 383, 291 арк. 20. Андрущенко Ф. Агромережа в складі бюджету місцевих земорганів / Ф. Андрущенко // Український агроном. – 1928. – № 5–6. – С. 66–72. 21. Воронін А. Про організацію об'єднаної агрономічної роботи на Україні / А. Воронін // Український агроном. – 1929. – № 4. – С. 41–42. 22. Положення про організацію об'єднаної агрономічної роботи на Україні // Український агроном. – 1929. – № 4. – С. 42–46.

#### **Александр Литвиненко**

#### **АГРОНОМИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ЗЕМЕЛЬНЫХ ОРГАНОВ УССР В 1920-Х ГГ.**

*В статье охарактеризованы структура аппарата земельных органов УССР, динамика его количественного и качественного состава, выяснено его роль в оказании агрономической помощи населению.*

*Ключевые слова: агрономия, агрорайон, агрономическая деятельность, земельные органы, квалифицированные кадры.*

#### **Oleksandr Lytvynenko**

#### **AGRONOMIC ACTIVITY OF LAND AUTHORITIES OF USSR IN 1920'S**

*In this article is considering the structure of the system of land USSR, the dynamics of its quantitative and qualitative composition revealed its role in providing agronomic care.*

*Key words: agronomy, agroregion, agronomic activity, land agencies, skilled workforce.*

---

**УДК 631.37 "1930"****Костянтин Сидоров****ОПЛАТА ПРАЦІ І КУЛЬТУРНО-ПОБУТОВЕ ОБСЛУГОВУВАННЯ  
ТРАКТОРИСТІВ МТС НА ЖИТОМИРЩИНІ У 30-Х РР. ХХ СТ.**

*У статті розглядається система оплати праці і культурно-побутове обслуговування трактористів МТС на Житомирщині у 30-х рр. ХХ ст. Цей час характеризувався утворенням та розвитком мережі машинно-тракторних станцій на тлі кризових явищ в сільському господарстві у 20-х рр. ХХ ст. З метою стимулювання роботи працівників станцій було сформовано систему оплати праці та здійснювалося їх культурно-побутове обслуговування.*

*Ключові слова: машинно-тракторна станція (МТС), Житомирська область, культурно-побутове обслуговування, сільське господарство, оплата праці.*

Вагому роль в укріпленні МТС кваліфікованими кадрами та підвищенні якості їх роботи відіграла система оплати праці та культурно-побутове обслуговування працівників. Посилення механізації сільського господарства супроводжувалося постійним зростанням кількості спеціалістів масових сільськогосподарських професій та підвищення їх професійного рівня. Висока заробітна плата мала зацікавити працівників МТС у результатах своєї роботи та підвищити продуктивність їх праці. Від умов життя та матеріально-технічного забезпечення спеціалістів залежав розвиток МТС.

Окремі аспекти питання оплати праці та культурно-побутового обслуговування трактористів МТС Житомирщини у 30-х рр. ХХ ст. уже стали предметом вивчення учених-істориків, однак в комплексі це питання висвітлено досі не було. Зокрема, у дисертаційній роботі Л. Ровчак "Машинно-тракторні станції в Україні (50-ті рр.)" частково розкривається проблематика соціального забезпечення працівників МТС [1]. Більш детально це питання розглядається у статті вказаної дослідниці, у якій здійснено порівняльну характеристику особливостей оплати праці колгоспників і робітників МТС [2]. У монографії І. Зеленіна "Радгоспи СРСР в роки довоєнних п'ятирічок 1928–1941 рр." виділена глава "Організація і оплата праці" у якій приділена увага вивченню оплати праці і організації роботи в радгоспах різного типу [3].

Питання оплати праці та матеріально-побутового обслуговування трактористів МТС в Житомирській області досі не стало предметом спеціального наукового дослідження. Тому метою статті є висвітлення питання, створення та налагодження системи оплати праці та матеріально-побутового забезпечення робітників впродовж 30-х рр. ХХ ст.

До 1938 р. витрати на утримання МТС покривалися за рахунок плати, яку вони одержували від колгоспів за їх виробниче обслуговування (натуроплатою чи грошима). Крім того станції отримували бюджетні асигнування з фонду освоєння сільськогосподарського виробництва, а також із союзного бюджету на формування власних обігових коштів. Державний банк кредитував МТС тільки в частині, яка покривалася натуроплатою чи грошовою оплатою їх роботи у колгоспах [4, с. 48]. Держава до 1938 р. хоча і здійснювала асигнування на розвиток МТС, але їх було недостатньо, щоб відразу покрити усі витрати у цій сфері. Державний банк покривав витрати станцій тільки в частині натуроплати і грошовій оплаті.

Перш ніж створити стійку систему оплати праці і якісного обслуговування працівників, владі потрібно було вирішити проблему розподілу сільськогосподарської техніки та підготовки масових кадрів. У деяких МТС спостерігалася нерівномірність техніки та працівників. Це стало причиною значних простоїв тракторів, недовиконання норм виробітку, перевитрати палива, передчасного псування тракторів тощо. Поряд з цим поставало питання про закріплення трактористів на постійну роботу на тракторах, зменшення їх плинності та зацікавленості працівників у піднятті рівня своєї кваліфікації. Постановою колегії Наркомзему УРСР від 1933 р. закріплено постійний склад трактористів за технікою не менше ніж на 2 роки із розрахунку по 2 працюючих трактористи на кожному тракторі і одного резервного тракториста, який мав працювати на причіпному інвентарі. До роботи на тракторі не допускалися працівники, які не досягли 18 років [5, арк. 168].

Трактористів, яких виділяли колгоспи, затверджували директори МТС за поданням завідувача виробничою ділянкою. До роботи на тракторі допускалися працівники, які мали досвід роботи на таких ділянках у 1932 р. і закінчили у 1933 р. курси трактористів, пройшли перевірку кваліфікаційної комісії і мали посвідчення на право роботи на тракторі. Особлива увага була приділена укомплектуванню тракторних загонів старшими трактористами. Їх підбір проводився з найбільш кваліфікованих працівників зі стажем роботи не менше одного року, які були перевірені у роботі. Цим трактористам підпорядковувалися змінні трактористи та причіплювачі. Старших трактористів відбирав завідувач виробничою частиною і затверджував директор МТС. На допомогу їм, при двозмінній роботі, виділявся помічник, який заміщав його на період відсутності. Помічники ж



старших трактористів виділяли із числа трактористів, які працювали у загоні і не звільнялися від роботи на тракторі. З метою заохочення трактористів підвищувати свій рівень професійної кваліфікації, було розроблено критерії поділу їх на три категорії. Перша категорія – трактористи, які працювали на тракторі більше 1 року, вміли вільно керувати усіма марками тракторів, самостійно розібрати і зібрати його окремі механізми, проводити ремонт техніки. Механізатори другої категорії, зазвичай, працювали на тракторах від 0,5 – до 1 року, або ж більше 1 року, вміли вільно керувати однією маркою трактора і проводили ремонт, а також збирали і розбирали окремі механізми трактора під керівництвом старшого тракториста. До третьої категорії належали трактористи, які тільки-що закінчили курси і працювали на тракторі півроку, вміли вільно керувати однією маркою трактора і проводити ремонт, а також розбирати і збирати трактори під керівництвом старшого тракториста. Розподіл механізаторів за категоріями здійснювала кваліфікаційна комісія у складі директора МТС, керівника політичного відділу, завідувача майстернею, старшого механіка і представника комсомолу [5, арк. 170].

Кожному трактористу, після пройденої атестації, видавалося посвідчення єдиної форми на право працювати на тракторі. Особи, які не мали такого посвідчення, до роботи не допускалися. Після найбільш складних сільськогосподарських робіт (парової оранки та зябу) двічі на рік здійснювалася перевірка трактористів, за результатами якої мало відбутися присвоєння працівникові, відповідно вищої, або ж нижчої категорії в залежності від успішності роботи тракториста. Оплата за виконання денної норми виробітку залежала від кваліфікаційного рівня механізатора: старшим трактористам – 2,25 трудовні, трактористам 1 категорії – 2,25, 2 категорії – 2 трудовні та 3 категорії – 1,75 трудовні [5, арк. 170].

Для трактористів, які працювали у нічну зміну, встановлювалися підвищені розцінки праці – із розрахунку на 20 % вище від денних. Нарахування трудовнів проводилося у формі погодинної оплати, за результатами виконаних робіт (оранки, молотьби, перевезення вантажів тощо). За проведення планово-попереджувального ремонту встановлювалися додаткові нарахування, але не більше 10 % від загальної кількості трудовнів, вироблених кожним працівником. Щодня здійснювалося нарахування трудовнів механізаторам після прийому їх роботи старшим трактористом загону, а завідувач виробничою частиною МТС здійснював нарахування трудовнів старшим трактористам, після виконання виробничого завдання усього загону, але не рідше 1 разу в місяць і у розмірі 2,25 трудовня за умови якісного виконання плану [5, арк. 171].

Додаткова оплата старшим трактористам від МТС проводилася у розмірі 30–50 крб. у місяць, залежно від кваліфікації. Розмір доплати кожному із них встановлював директор МТС. За умов перевиконання, чи, навпаки, недовиконання плану, зарплата робітників збільшувалася чи зменшувалася у відповідній пропорції. Гарантована оплата праці за трудовні для першої і другої категорії колгоспників за трудовдень встановлювалася таким чином: тракторист першої категорії отримував, при виконанні денної норми виробітку, оплату в розмірі – 2 крб. 92 коп., а тракторист 2 категорії – 2 крб. 60 коп. [5, арк. 171].

Окрім цього, частина оплати здійснювалася натурою у вигляді пайка. Для робітників він складався наступним чином: старшого агронома – 375 крб., старшого механіка – 325 крб., роз'їзного механіка – 175 крб., дільничного агронома – 210 крб. "Пайок для робітників в повному обсязі складався з: 600 грам хліба, 1 кг цукру на місяць, 1 кг крупи на місяць і 1 кг риби на місяць, але і цього вони своєчасно не отримували, а інколи траплялися випадки коли зовсім не отримували" [6, арк. 6].

Для забезпечення своєчасної виплати трактористам гарантованої грошової оплати за вироблені трудовні, колгоспи щомісячно перераховували в МТС певні суми для оплати трудовнів. Обов'язком МТС в свою чергу було вчасно видавати зарплату кожному механізатору. Суми, виплачувані в рахунок гарантованої оплати трудовнів, зараховувалися трактористам до частини грошової оплати, яка їм належала при закінченні розподілу прибутків, але не нижче 1 крб. 30 коп. за трудовдень. Трактористи, які працювали у тракторних загонах та обслуговували декілька колгоспів, видачу натуральної продукції як то зернової, чи іншої, як при авансуванні, так і кінцевому розподілі прибутків проводили для кожного тракториста в розмірі, встановленому на трудовні у тих колгоспах, де працював тракторист, але не нижче, ніж у тому колгоспі, членом якого він був. Натуральна продукція видавалася працівникам через виробничий відділ МТС. Правління колгоспів, у яких працювали трактористи, мали своєчасно і повністю вносити натуральну (зернову) продукцію. Директори МТС і завідувачі виробничих частин несли відповідальність за нарахування трудовнів і своєчасну видачу трактористам натуральних авансів, а також проведення кінцевих розрахунків у кінці року. Робота тракторного парку МТС значною мірою залежала від створення матеріально-побутових умов трактористам, які більшість часу працювали. Такі питання ставали предметом обговорення на засіданнях МТС. Так, на одному з них у Мархлевській МТС піддавалася критиці дирекція за недостатнє приділення уваги питанням поліпшення матеріальних і побутових умов

трактористів. Не завжди дирекція МТС була обізнаною із тим, як і де харчуються трактористи. Керівництву вказувалося на те, що жодного голови колгоспу не притягнуто до відповідальності за погану організацію житлових умов трактористів під час роботи. Далеко не завжди трактористи у достатній кількості забезпечувалися належним спецодягом, внаслідок чого окремі із них працювали босоніж, не маючи жодного взуття. Не були забезпечені працівники й милом та аптечками. Окремим пунктом йшлося про неналежний рівень політико-виховної роботи. Керівництво звинувачувало у недостатньому проведенні масової політико-виховної роботи серед трактористів, в тому що вони не читають газет, відсутнє соціалістичне змагання та ударництво [7, арк. 32].

Про важливість проблеми свідчить той факт, що питання покращення культурно-побутових умов трактористів у 30-х рр. XX ст. вирішувала колегія Наркомзему УССР за сприянням директорів МТС і правлінь колгоспів. На колгоспи покладался обов'язок забезпечення механізаторів речами особистої гігієни (милом, рушниками), спецодягом (захисними окулярами, брезентовими рукавицями та плащами і робочими костюмами) [5, арк. 172].

Кожен тракторний загін, який був далеко від садиби колгоспу, забезпечувався вагоном-будинком, який був відповідно обладнаний. Харчування трактористів здійснювалося за рахунок колгоспу під час робіт тракторного загону на полях колгоспів, приготування гарячих страв було не менше одного разу для кожної зміни. Культурне обслуговування кожного тракторного загону здійснювалося шляхом забезпечення їх газетами, журналами, літературою. У більшості тракторних бригад була відсутня будь-яка політично-масова робота серед них, заступники директорів МТС із політчастини не займалися цією справою. Лекції, бесіди серед трактористів не проводилися, газет, журналів в бригади не доставляли і трактористи їх не читали. Причинами цього було те, що керівництво МТС такими швидкими темпами не могло налагодити усієї системи роботи новоутворених станцій. З іншого боку, трактористи у тракторних бригадах не мали змоги і часу брати участь у політмасовому вихованні через обсяги робіт, що ставилися перед ними керівництвом. Директори МТС слідували за трудовою дисципліною працівників – за невихід на роботу, зрив роботи тракторного загону, відповідно до постанови 3-ї сесії ЦК СРСР від 30 січня 1933 р. здійснювалося штрафування винних, а у випадку повторення не виходів на роботу – зняття з трактора і виключення з колгоспу. За неналежне ставлення до техніки, поломку тракторів, крадіжки палива, запчастин і матеріалів, винуватих негайно виключали із колгоспу і притягали до судової відповідальності на основі закону "Про охорону громадської власності" від 7 серпня 1932 р. [5, арк. 173].

З метою підвищення якості тракторних робіт, у кожному колгоспі проводили здачу і прийом роботи від тракторного загону. Прийом робіт проводився після виконання завдання загоном, але не рідше одного разу в неділю комісією у складі голови колгоспу, бригадира польової бригади, на ділянці якого проводилася робота, дільничного агронома і бригадира тракторного загону. Комісія своїм рішенням встановлювала підвищення або пониження від 10 – до 30 % розцінок трактористам і колгоспникам на причіпних машинах, залежно від якості їх роботи. За незадовільне виконання робіт трактористам і колгоспникам, які працювали на причіпних машинах, не нараховувалися трудовні. У випадках, коли роботу можна було переробити, нарахування трудовнів проводилося після виконаної роботи.

Отже, процес налагодження системи оплати праці та культурно-побутового обслуговування трактористів МТС на Житомирщині розпочався у 30-х рр. XX ст. у зв'язку зі створенням МТС у різних областях України. На етапі утворення МТС та створення стійкої системи оплати праці і якісного обслуговування трактористів існували проблеми техніки та кадрів, які потрібно було вирішувати в першу чергу. Оплата праці трактористам здійснювалася за рахунок грошової оплати за трудовні та систему натуроплати трактористам, тобто, натуральної продукції як то зернової, так і іншої.

Вирішення культурно-побутового обслуговування покладалося на керівництво МТС, проте інколи з його боку спостерігалася байдужість до цього питання. Адже дуже важко було організувати роботу всіх систем новостворених МТС одночасно. На початковому етапі асигнування на розвиток цієї сфери були мізерними. Трактористи за відсутності вільного часу не мали змоги займатися політмасовою справою, обсяги робіт, що ставилися перед ними не сприяли цьому.

#### *Список використаних джерел*

1. Ровчак Л. В. Машинно-тракторні станції в Україні (50-ті р.р.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Лариса Володимирівна Ровчак. – Донецьк, 2000. – 162 с.
2. Ровчак Л. В. Оплата праці робітників машинно-тракторних станцій України в 50-х роках / Л. В. Ровчак // Видання ЧДУ імені Петра Могили. – Том 5. – 2000. – Вип. 1. – С. 99–102.
3. Зеленін І. С. Радгоспи СРСР в роки довоєнних п'ятирічок, 1928–1941 / І. С. Зеленін. – М.: "Наука". – 238 с.
4. Куц М. Т. Питання колгоспного будівництва на Україні (1929–1941 рр.) / М. Т. Куц. – Львів: Вид-во Львівського університету, 1965. – 280 с.
5. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6286, арк. 168.
6. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6294, арк. 6.
7. ЦДАВО України, ф. 27, оп. 14, спр. 64, арк. 32.

**Константин Сидоров**

**ОПЛАТА ТРУДА И КУЛЬТУРНО-БЫТОВОЕ ОБСЛУЖИВАНИЕ  
ТРАКТОРИСТОВ МТС НА ЖИТОМИРЩИНЕ В 30-Х ГГ. XX В.**

*В статье рассматривается система оплаты труда и культурно-бытовое обслуживание трактористов МТС на Житомирщине в 30-х гг. XX в. Это время характеризовалось образованием и развитием сети машинно-тракторных станций на фоне кризисных явлений в сельском хозяйстве в 20-х гг. XX в. С целью стимулирования работы сотрудников станций была сформирована система оплаты труда и осуществлялось их культурно-бытовое обслуживание.*

*Ключевые слова: машинно-тракторная станция (МТС), Житомирская область, культурно-бытовое обслуживание, сельское хозяйство, оплата труда.*

**Kostyantyn Sydorov**

**WAGES AND CULTURAL COMMUNITY SERVICE TRACTORISTIV MTS IN THE  
ZHYTOMYR REGION IN THE 30-IES OF XX CENTURY**

*In the paper the wage system and cultural and community services MTS tractor in Zhytomyr in the 30-s of XX century. This time is characterized by the formation and development of a network of machine-tractor stations against the backdrop of the crisis in agriculture in the 20-ies. XX century. In order to encourage employee stations were formed remuneration system and carried their cultural and community service.*

*Key words: machine-tractor stations (MTS), Zhytomyr region, cultural and community services, agriculture, wages.*

**УДК 94 (477.8)**

**Руслан Гусак**

**ЛІВОРАДИКАЛЬНИЙ РУХ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ  
ТА ЗАХІДНОЇ ВОЛИНИ МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ**

*У статті розкрито підґрунтя поширення впливу Москви на Захід, прагнення поставити у свою залежність, спекулюючи на суспільно-політичних та соціально-економічних проблемах західних українців. На зміну російській імперській політиці “захисту православних слов’ян” прийшла нова доктрина, адаптована до нових міжнародних реалій – “соціальної справедливості”. Комуністична ідеологія справила певний вплив і її жертвами стали десятки тисяч галицьких патріотів.*

*Ключові слова: Галичина, Волинь, комуністична ідеологія, партії, ліворадикальний рух.*

Західна Україна міжвоєнного періоду опинилася “на перехресті” великодержавної політики Польщі, націонал-демократичних політичних традицій, міфологем про “державу робітників і селян” у радянській Україні та організованого націоналістичного руху. Модернізація суспільства за “класовими ознаками” приваблювала найбільш вразливі верстви суспільства – робітництво, яке формувалося у адміністративних центрах. Незважаючи на спільні риси інтегрального націоналізму з ідеологіями тоталітарних держав, існувала принципова відмінність – український націоналізм виступав політичною теорією бездержавної, пригнобленої нації. Її ідеологи шукали тактичної зброї для вирішення стратегічного національного завдання – відродження Української Самостійної Соборної Держави. Кожен із політичних таборів мав свою мету, форми й методи боротьби. Стихійна хвиля народних мас не мала одноцільного спрямування і керівництва, що було на користь польській владі. Однією із перешкод для консолідованих дій української спільноти залишалася й складність етноконфесійної ситуації в регіоні.

Мета статті – охарактеризувати політичну складову західних українців через призму діяльності ліворадикальних сил та підтримки з боку УСРП (УРСР) і СРСР.

Об’єкт дослідження – суспільно-політичне життя Західної України міжвоєнної доби.

Предмет – причини поширення ліворадикального руху в Галичині та Волині.

У вивченні зазначених проблем вагомий внесок зроблено вітчизняними науковцями – Л. Алексієвець [1], М. Кугутяком [2], С. Качарабою [3], О. Красівським [4], О. Мальярчуком [5], В. Смолесом [6] та багатьма іншими. У них на основі широкої джерельної бази комплексно висвітлено державно-політичне, культурно-освітнє, соціально-економічне, духовне відродження західних українців. Документальні збірники опубліковані у радянський період присвячувалися проблемам “возз’єднання” українського народу, боротьбі проти фашизму і “націоналізму”:

"Політична ситуація на Західній Україні та завдання КПЗУ (Тези IV-го Пленуму ЦК КПЗУ і резолюція ЦК КПЗУ 3 грудня 1930 р.)" (Львів, 1930) [15], "Під прапором Жовтня. Вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на піднесення революційного руху на Західній Україні (1919–1939). Документи і матеріали" (Львів, 1966) [18], "Проти фашизму та війни. Антифашистський конгрес діячів культури у Львові у 1936 р. Збірник документів і матеріалів" (Київ, 1984) [19], "3 історії революційного руху у Львові (1917–1933). Документи і матеріали" (Львів, 1957) [20], однак охоплюють тенденційно підібрані матеріали.

Внаслідок поразки національно-визвольної боротьби українців у 1917–1920 рр. постала УСРР, контрольована більшовиками з Москви. За умовами Ризького договору від 18 березня 1921 р., кордон із відродженою Польщею проходив уздовж річки Збруч. На території УСРР насаджувалася комуністична ідеологія, яка унеможлилювала існування будь-яких легальних чи нелегальних політичних партій. На території Східної Галичини та Західної Волині, які опинилися під польською окупацією з 1919 р., загострилися внутрішні політичні проблеми, що суттєво дестабілізували ситуацію [2, с. 155; 18].

Відновлена у 1920 р. Комуністична партія Східної Галичини (далі – КПСГ) виступала ініціатором створення "єдиного пролетарського фронту" українських, польських і єврейських робітників у боротьбі за возз'єднання з УСРР. Як і інші партії – вона переживала перманентну внутрішню кризу. Відсутність єдиної політичної програми з національного і організаційного питань призвело до розколу в рядах КПСГ і напружених відносин з Комуністичною робітничою партією Польщі (далі – КРПП). Налагодженню спірних питань присвячувався I з'їзд КПСГ 30 жовтня 1921 р. У день його відкриття, у приміщенні Святоюрського собору у Львові усі делегати з'їзду були заарештовані й ув'язнені [2, с. 161].

Після кризи початку 1920-х рр., притаманної усім політичним партіям Західної України, з ініціативи КП(б)У і КРПП вона піддалася посиленій "більшовизації". У квітні 1924 р. під цим гаслом пройшла V конференція партії і в жовтні 1925 р. II з'їзд уже перейменованої у Комуністичну партію Західної України (далі – КПЗУ). Рядові члени партії та їх керівництво на місцях виступали заручниками агресивних далекоглядних намірів кремлівських політиків – "експорту революції" [20].

За ініціативи комуністів 10 жовтня 1926 р. на спільному з'їзді народовольців (Соціалістична селянська партія "Народна воля", яка відокремилася у 1924 р. від москвофільської Галицько-руської організації на чолі з К. Вальницьким) і делегатів Українського соціалістичного об'єднання "Селянський союз", утворена легальна політична партія Українське селянсько-робітниче об'єднання – "Сельроб". Політичну діяльність "Сельробу" спрямовувала КПЗУ. Нова партія найбільший вплив мала на Волині та Холмщині. Прихильники "Сельробу", як і більшість політичних партій, своїм головним методом боротьби вважали традиційні "сходи села", які при певних обставинах переростали у страйки [18].

У радянофільське русло, яке своїм підґрунтям мало москвофільство XIX ст., вкладалися надзвичайно різні політичні підходи та концепції – від патріотичного захоплення культурним розвитком радянської України – до сповідування ідей українського націонал-комунізму. Частина українських політиків помилково вірила у швидкий розвал повоєнної європейської політичної системи та в неминучу перемогу радянської Росії над Польщею, яка б мала увінчатися включенням західноукраїнських земель до Наддніпрянської України. Поширенню таких поглядів сприяла політика українізації, яку проводило у той час керівництво республіки [20].

КПЗУ на чолі з К. Савричем (Максимовичем), Й. Крїликом (Васильківим), Р. Кузьмою (Турянським) "стояла" на позиції українського комунізму і солідаризувалася з опозицією О. Шумського проти генерального секретаря ЦК КП(б)У Л. Кагановича. У зв'язку з цим у 1927 р. партія знову розкололася на "більшість" і "меншість". "Більшість" виступила на захист К. Саврича, який на лютнево-березневому пленумі ЦК КП(б)У підтримав О. Шумського в національному питанні. Розкол свідчив про незгоду українських комуністів і, зокрема, західноукраїнських проти диктаторських методів Й. Сталіна та його оточення. На початку 1928 р. спільними заходами Комінтерну, КП(б)У і КПП "більшість" була усунена від керівництва КПЗУ. Ліквідувавши групу Максимовича-Васильківа-Турянського, на чолі КПЗУ опинилися М. Заячківський (Косар), Г. Іваненко (Бараба) та інші. Внаслідок цього партія втратила дві третини своїх членів і у її рядах нараховувалося біля 600 комуністів [2, с. 177].

З 1927 р. ліворадикальні сили розпочали "практичне вирішення" селянського питання, яке зводилося до організації аграрних страйків. З другої половини 1928 р., після часткового подолання розколу всередині КПЗУ та "Сельробу", ліворадикали заявили про себе. "Сельробу" вдалося закріпитися на селі, маючи свої осередки у 1274 селах Східної Галичини та у 422 селах Волині [7, с. 138]. У листопаді 1928 р. ЦК КПЗУ, підводячи підсумки проведеної роботи, проаналізував страйки, визнавши низку допущених помилок: проведення виступів на віддалених одна від одної

територіях, відсутність належної координації з боку партійних осередків та інші. Загалом це зводило усі намагання партії нанівець [8, с. 86].

Популярною формою роботи у масах залишалися народні віча, на яких ухвалювалися резолюції з вимогою припинення колонізації краю, насаджування осадництва, полонізації шкіл тощо. Найбільшого піднесення вічевий рух набув влітку 1928–1929 рр., які проводилося на селі. Депутат Галицького сейму і польського сенату І. Макух у спогадах зазначав, що лідером в організації вічевого руху на Галичині залишалося Українське національно-демократичне об'єднання (далі – УНДО) – 60 %, близько 10 % Українська соціалістично-радикальна партія (далі – УСРП) [12].

Внутріпартійна криза і новий курс більшовицької політики в радянській Україні на межі 20–30-х рр. ХХ ст. спричинилися до послаблення політичного впливу КПЗУ в регіоні. Прихильники комуністичної ідеології намагалися відстояти тезу про те, що організатором національно-визвольного руху, під більшовицькими гаслами, стала КПЗУ. Це потребувало більш детально розгляду, адже в умовах Західної України КПЗУ не мала широкої соціальної опори в особі робітництва, яке за національним складом було в основному польським, а дрібні ремісники-кустари – євреями, вірменами, німцями. Дещо іншою ситуація виглядала на Волині, де попередня російська окупація краю сприяла поширенню більшовизму і проросійських настроїв. Робітники-поляки були в основному зайняті у нафтовій промисловості, залізничному транспорті, підприємствах державної промисловості та комунального господарства. Більшість з них, на нашу думку, входила до профспілок, які перебували під політичним впливом Польської партії соціалістичної (далі – ППС), значна кількість – у християнських (католицьких) та проурядових профспілкових об'єднаннях. Робітники-поляки більшою мірою піддавалися великопольській пропаганді і чимало з них вважало Західну Україну інтегральною частиною Польщі. Робітники-українці працювали здебільшого в лісовій, деревообробній, харчовій, будівельній промисловості. Значна їх частина, особливо на Прикарпатті, ще не порвала остаточно із селом. Вони володіли крихітними наділами землі, що впливало на їх селянські консервативні політичні настрої. На таких робітників мали політичний вплив УНДО і Організація українських націоналістів (далі – ОУН). Робітники-євреї головним чином служили у власників дрібних напівкустарних підприємств та майстерень, торговельних закладів. Політичним впливом серед них користувалися Бунд, Поалей-Ціон та численні сіоністські організації, які не підтримували політику уряду і в той же час, не схилилися до співпраці з українцями.

Світова економічна криза, яка охопила II Річ Посполиту восени 1929 р., відразу вдарила по незахищеному українському селянству. Українсько-польські суперечності поглиблювалися в міру загострення економічної ситуації в країні. Здобувши низку депутатських місць у сеймі та сенаті 1928 р., УНДО активізувало свої виступи проти польської політики. Поряд із формуванням легальної опозиції, виникло нелегальне об'єднання політичних сил – ОУН, яка висувала радикальну програму боротьби. ОУН основним засобом протидії колонізаційній політиці Польської держави вважала акції терору й саботажу, що проявилось у масових підпалах поміщицьких маєтків. Питання, чи була ОУН організатором селянських виступів 1930 р., залишається відкритим. Ненависть українських селян до польських осадників і поміщиків була такою великою, що акція невеликої групи "самовільних" бойовиків переросла в стихійний рух, який охопив мало не всю Галичину. Пізніше ОУН узяла на себе відповідальність, скоріше всього бажаючи збільшити свій політичний капітал [12, с. 415].

Початок розгортання сільськогосподарських страйків, які пізніше охопили усю Польщу, поклав страйк селян с. Батятичів на Львівщині у січні 1929 р. Радянський дослідник О. Карпенко із марксистсько-ленінських підходів детально висвітлює ці події. Такі методи боротьби проти влади і, зокрема, поміщиків (поляків) та їх управителів (євреїв) були притаманні сільським громадам, які здавна відстоювали свої права. Радянський учений М. Івасюта, досліджуючи революційний рух в регіоні вказував, "що тільки за три місяці (серпень-жовтень) 1930 р. в Західній Україні здійснено 180 актів саботажу проти буржуазно-поміщицького ладу в Польщі, в тому числі 89 відбулось на Тернопільщині" [11, с. 99].

Лідер УСРП, сенатор І. Макух у спогадах писав: "Оуністи почали палити панські скирти збіжжя і соломи. Але в тих пожарах було багато очевидної провокації. Також самі власники палили скирти лихого збіжжя, щоб дістати високе страхове відшкодування. Були випадки, що сама поліція підпалювала скирти. Це стверджено, наприклад, у Бучаччині. Таких провокаційних випадків було багато, а всі вони йшли на рахунок ОУН" [12, с. 399]. На переконання комуністів, страйковий рух під їх керівництвом мав охопити передусім Східну Галичину. Однак у той час на селі розгортала свою діяльність й інша радикальна сила – українські націоналісти, які об'єдналися в єдиний табір. Для ліворадикальних сил несподіваним ударом став факт, що у запланованій ними масштабній акції ініціативу перехопили їх ідеологічні супротивники. Представники ОУН стверджували, що для того, щоб ці акції не могли використати для своєї пропаганди комуністи, на місцях підпалів бойовики залишали синьо-жовті прапорці [13, с. 180]. У тій ситуації доволі важко було визначити, які акції здійснили націоналісти, а які – комуністи чи інші політичні сили та приватні особи з метою помсти.

Брутальна "пацифікація" – "умиротворення" українських селян набула світового розголосу [12, с. 416].

Керівництво партії, переосмисливши свою діяльність і виходячи з того, що комуністи не стали домінуючою силою у здійсненні саботажницьких акцій, дало своє трактування подій. У комуністичній інтерпретації "пацифікація" – намагання польських владних кіл закріпити свої позиції на Західній Україні через своєрідний торг з українською буржуазією за вигідніші умови цього союзу. Деякі комуністи підтримували позицію, що саботажні акції були лише ознакою переростання тертя між українською та польською буржуазією у конфлікт, який призвів до ліквідації їх союзу і т. д. Дії націоналістів трактувалися як акції своєрідного посередництва для здійснення тиску на владу. Звучали навіть твердження про те, що участь бойовиків Української військової організації (далі – УВО) в кампанії демонструвала поширення революційних гасел навіть на представників націоналістичних сил. Керівництво КПЗУ визнало, що партія не змогла проявити себе належним чином і під час саботажницьких акцій і в період "пацифікації", оскільки не зуміла достойно організувати заходи протесту проти політики влади, у той час, як українські національно-демократичні сили одразу розпочали активну роботу на міжнародній арені [14, с. 80–81].

Не уникнули критики з боку комуністів й інші українські політичні сили за своє ставлення до подій 1930 р. Усі українські легальні партії відмежовувалися від організації будь-яких саботажницьких акцій та категорично засудили їх. Вони демонстрували, що такі дії є виключно справою радикалів. Комуністи подібні заяви сприймали як доказ міцного та дедалі сильнішого зміцнення союзу "української буржуазії з польським фашизмом" [15, с. 16].

КПЗУ діяла нелегально. Вона мала значну фінансову й політичну підтримку з боку СРСР. Польська громадськість, у своїй більшості, не намагалася зрозуміти прагнення українців, сприймаючи їх національні почуття як чужу, ворожу польській молодій державності інтригу. Її затіяли зовнішні ворожі сили і втілюють через "українських агітаторів" та "більшовицьких провокаторів" [16, арк. 11].

Комуністи не дали об'єктивної оцінки політичним змінам, що відбулися і за інерцією продовжували вести роботу в масах, керуючись попередніми стратегічними і тактичними лозунгами. Робітники групувалися в різноманітних партіях, профспілках і молодіжних організаціях. У черговий раз, на заводі стали так звані "внутрішні труднощі", які переживала партія. У 1933 р. проти керівництва КПЗУ висунуто необґрунтоване звинувачення у націоналізмі та зраді. В результаті безпідставного усунення керівництва КПЗУ, низка окружних партійних організацій і низових ланок партії не мали контакту із центром, не отримували директивних настанов, порад, інформаційних матеріалів і проводили окремі важливі акції на власний розсуд [17, с. 28].

КПЗУ пропагувала орієнтацію на радянську Україну як нібито справді Українську державу. У своїх програмових засадах партія закликала до радикальних дій в боротьбі за соціальні права: страйків, бойкоту, пролетарської революції. Основою для роботи партії на селі стало гасло "Земля селянам без викупу". IV з'їзд КПЗУ, який "був важливої віхою в двадцятирічній діяльності партії" і проходив у Ворзелі поблизу Києва упродовж 28 жовтня – 5 листопада 1934 р. виробив програму вимог негайного поліпшення становища основної маси селянства: скасування ґрунтового, військового, шляхового й церковного податків і шарварків; анулювання податкової заборгованості, системи штрафів; ліквідація поборів за паспортизацію тварин; скасування боргів [17, с. 49].

З'їзд КПЗУ поставив завдання створення єдиного робітничого антифашистського народного фронту, організації для спільної боротьби робітників, трудящих та селян усіх національностей проти польської окупації. За таких обставин комуністи не могли розраховувати на особливий успіх. Пропозиції КПП і КПЗУ під різним приводом були відхилені. Радянські дослідники І. Шумейко і П. Яцків обґрунтовують думку про те, що "розпочавши кампанію за створення єдиного робітничого фронту, КПП і КПЗУ ще не до кінця пройнялися розумінням сутності моменту і надалі поточним завданням вважали безпосередньо боротьбу за встановлення диктатури пролетаріату. Цей стратегічний курс на підготовку соціалістичної революції, якого продовжували дотримуватися Комінтерн і компартії більшості капіталістичних країн, не відповідав реальній обстановці" [17, с. 27].

На практиці комуністи не змогли реалізувати намічених планів, більша частина партійних осередків була ліквідована, а тим, що вдалося зберегти – не проявляли активності. На відміну від Східної Галичини, на Волині, де комуністи мали сильніші позиції, пройшла хвиля робітничих страйків селян Ковельщини Луцького повіту, проти яких була проведена "пацифікація". У партійних резолюціях наголошувалося, що "за винятком Волині, боротьба селянських мас на Західній Україні мала розпорошений характер". Польська влада влаштувала над 56 активістами революційних подій у 1934 р. судовий процес і засудила їх на довгі терміни ув'язнення. Через місяць після луцького процесу розпочався процес 63-х у Ковелі. У багатьох країнах світу пройшла кампанія на захист жертв дефензиви. Видатні письменники А. Барбюс та Р. Роллан заявили рішучий протест проти звірств у польських в'язницях [18, с. 220].

Специфіка політичної ситуації у Західній Україні полягала в тому, що Львівщина знаходилася в епіцентрі суспільного життя, де відбувалися партійні з'їзди, наради, маніфестації і знаходилися керівні органи різноманітних об'єднань. З партійної звітності можна почерпнути інформацію, що найретельніше обговорювалися матеріали IV з'їзду КПЗУ у Львівській комсомольській організації, а також Дрогобицького і Станиславівського округів. На відміну від попередніх років керівництво страйками почали здійснювати не страйкові комітети, а професійні спілки. У 1935 р. першими застрайкували львівські друкарі, до них приєдналися будівельники, робітники бетонного заводу, комунальники, каменярі, малярі. У день 1 травня у селах і містечках Волині вийшли на демонстрації колони селян і робітників. Біля м. Колки, внаслідок збройного нападу поліції, було вбито і поранено 50 осіб, відбулися арешти. Пролилася кров на околиці м. Торчин і в с. Варковичі Дубнівського повіту. Прокотилася нова хвиля “пацифікації” і судів [17, с. 62]. Це видавалося “за велику перемогу комуністів”.

Польський прем'єр уряду “сильної руки” М.-З. Косцялковський проголосив лінію безкомпромісної боротьби проти “небезпеки комунізму”. У свою чергу, КПП і КПЗУ вважали “бурхливий 1936 р.” переломним у боротьбі за створення єдиного робітничого і широкого народного фронту. Після розстрілу 23 березня демонстрації страйкарів у Кракові застрайкували робітники різних міст. В день похорон у Кракові страйками підтримали й робітники та безробітні різних міст Західної України. 15 квітня 1936 р. поліцією розстріляно демонстрацію безробітних у Львові, декілька десятків людей вбито і поранено, а також заарештовано і передано слідчим органам. “Класові бої” та конфлікти продовжилися під час святкування 1 травня [18].

Знаковим став антифашистський конгрес діячів культури у Львові 16 травня 1936 р. у будинку профспілки комунальних робітників, авторські вечори делегатів. Серед української, польської та єврейської інтелігенції виокремилася крило діячів літератури і мистецтва, які підтримали комуністичні ідеали. На конгресі були присутні Я. Галан, О. Гаврилюк, П. Козланюк, С. Тудор, К. Пелехатий, В. Василевська, Л. Кручковський, Е. Зегадлович, В. Броневський, В. Ржимовський та інші. В резолюціях делегати конгресу заявили, що вони переходять до безкомпромісної боротьби на захист миру, солідаризуються із революційною боротьбою робітників, селян і закликають “усіх прихильників поступу і свободи, всіх чесних людей без огляду на переконання і національність” до спільних зусиль, щоб створити “могутню, непереможну перепону” руйнівному наступові фашизму [19, с. 100].

Розмах страйкової боротьби у 1937 р. був порівняно меншим, ніж у 1936 р., однак перевищував рівень 1935 р. Якщо два роки тому загальна кількість страйкуючих становила 450, у 1936 р. – 675, то у 1937 р. – 565 тис. осіб. За цим показником Польща вийшла на друге місце у світі після США [20, с. 665–667]. У Західній Україні переважали економічні страйки, акції, що проводилися проурядовими спілками, віча які організували різні політичні сили, а їх на свій рахунок записували комуністи.

УНДО скерувало своїх уповноважених, щоб стримати селян від виступу, маючи на увазі гіркий досвід попередніх “пацифікацій”. КПП вирішила взяти дійову участь у підготовці і проведенні селянського страйку, а КПЗУ – розгорнути виступ міського пролетаріату і ослабити “антирадянське спрямування”. Політичні сили взаємно звинувачували одна одну у політичних спекуляціях, зрадах і т. д. Санаційний режим придушив розрізнені виступи, декілька тисяч осіб було арештовано, деякі судові справи тягнулися аж до вересня 1939 р.

У Західній Україні “непоправимого удару” ліворадикальним силам завдано необґрунтованим розпуском з волі Й. Сталіна у 1938 р. КПП та її автономних організацій – КПЗУ і КПЗБ. Розколи і фракційна боротьба була притаманна усім політичним угрупованням, а що стосується комуністичного руху, то він зазнав “удару від своїх” методом властивим більшовицькій тоталітарній системі. У своїй діяльності КПЗУ, яка формально перебувала у складі КПП з 1925 р., а фактично була складовою (закордонним філіалом) КП(б)У УСРР, заперечувала право українського населення Східної Галичини і Західної Волині на власний національний розвиток. У своїй діяльності КПЗУ різко виступала проти окупації Західної України Другою Річчю Посполитою, прагнучи включити її до складу СРСР і вела постійну боротьбу проти українських національно-демократичних партій та організацій, особливо націоналістичних. Кількість її членів була незначною, сягнувши на початок 1930-х рр. максимуму – 3,5 тис. осіб. Комуністичний рух намагався претендувати на ознаки масовості, як це мали українські національно-демократичні сили. Історичний досвід міжвоєнного періоду свідчить про те, що захоплення ліворадикальними ідеями призвело до напруження в міжнаціональних відносинах і підготувало ґрунт до майбутнього поширення впливу Москви, формування “п'ятої колони”, спекуляцій на ідеалах “соціальної рівності”.

**Список використаних джерел**

1. Алексієвець Л. М. Польща: утвердження незалежної держави. 1918–1926 / Л. М. Алексієвець. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2006. – 448 с.
2. Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939 р.) / М. Кугутяк. – Івано-Франківськ, 1993. – 200 с.
3. Качараба С. П. Еміграція з Західної України 1919–1939 / С. П. Качараба. – Львів: Львівський нац. ун-тет ім. І.Франка, 2003. – 416 с.
4. Красівський О. Галичина у першій чверті XX ст.: Проблеми польсько-українських стосунків / О. Красівський. – Львів, 416 с.
5. Малярчук О. М. Тоталітаризм проти західноукраїнського села / О. М. Малярчук. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2008. – 228 с.
6. Смолей В. Польське цивільне і військове аграрне осадництво у Західній Україні: історико-правовий контекст (1919–1939 рр.) / В. Смолей. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2003. – 112 с.
7. Лилик С. Селянське питання в діяльності КПЗУ. Актуальні проблеми історії КПЗУ. До 70-річчя створення партії / С. Лилик. – Львів: Світ, 1990. – 312 с.
8. Панчук М. "Білі плями" героїчного літопису: із історії Комуністичної Партії Західної України / М. Панчук. – К.: Політвидав України, 1989. – 129 с.
9. З історії західноукраїнських земель / [Васюта М. І., Карпенко О. Ю., Ковальчук Г. І. та ін.]; під ред. І. П. Крип'якевича. – К.: Вид-во Академії наук УРСР, 1957. – Вип. I. – 172 с.
10. Зайцев О. Націоналізм і релігія: Греко-католицька церква та український націоналістичний рух на Галичині (1920–1930 рр.) / О. Зайцев, О. Баган, В. Стефанів. – Львів, 2011. – 450 с.
11. З історії західноукраїнських земель / [Васюта М. І., Карпенко О. Ю., Ковальчук Г. І. та ін.]; під ред. І. П. Крип'якевича. – К.: Вид-во Академії наук УРСР, 1957. – Вип. I. – 172 с.
12. Макух І. На народній службі / І. Макух. – К.: Основні цінності, 2001. – 325 с.
13. Ленкавський С. Український націоналізм. Твори. – Т. 1: [за ред. О. Сича] / С. Ленкавський. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2002. – 600 с.
14. Пиріг М. Ліворадикальні сили у саботажницьких акціях 1930 року та їх наслідки / М. Пиріг // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія /. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2012. – Вип. 2. – С. 77–83.
15. Політична ситуація на Західній Україні та завдання КПЗУ (Тези IV-го Пленуму ЦК КПЗУ і резолюція ЦК КПЗУ 3 грудня 1930 р.). – Львів: Вид-во Центрального Комітету К.П.З.У., 1930. – 62 с.
16. ЦДІАЛ України, ф. 344, оп. 1, спр. 78, 100 арк.
17. Шумейко І. М. Комуністична партія Західної України у боротьбі за народний фронт. – Львів / І. М. Шумейко, П. М. Яцків. – Львів: Вид-во при Львівському держ. ун-ті вид-чо об'єднання "Вища школа", 1985. – 167 с.
18. Під прапором Жовтня. Вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на піднесення революційного руху на Західній Україні (1919–1939). Документи і матеріали. – Львів, 1966. – 490 с.
19. Проти фашизму та війни. Антифашистський конгрес діачів культури у Львові у 1936 р.: Зб. док. і матеріалів. – К., 1984. – 480 с.
20. З історії революційного руху у Львові (1917–1933): документи і матеріали. – Львів: Книжково-журнальне видавництво, 1957. – 795 с.

**Руслан Гусак****ЛЕВОРАДИКАЛЬНОЕ ДВИЖЕНИЕ ВОСТОЧНОЙ ГАЛИЧИНЫ И ЗАПАДНОЙ ВОЛЫНИ МЕЖВОЕННОГО ПЕРИОДА**

*В статье раскрыта почва для распространения влияния Москвы на Запад, стремление поставить в свою зависимость, спекулируя на общественно-политических и социально-экономических проблемах западных украинцев. На смену российской имперской политике "защиты православных славян" пришла новая доктрина, адаптированная к новым международным реалиям – "социальной справедливости". Коммунистическая идеология оказала определенное влияние и ее жертвами стали десятки тысяч галицких патриотов.*

*Ключевые слова: Галичина, Волынь, коммунистическая идеология, партии, леворадикальное движение.*

**Ruslan Gusak****RADICAL LEFT-WING MOVEMENT OF EASTERN GALICIA AND WESTERN VOLYN OF INTER-WAR PERIOD**

*The article deals with the basis of spreading Moscow influence to the West, aspirations to put in their dependence, speculating on socio-political and socio-economic problems of Western Ukrainians. Instead of Russian imperial policy of "protecting the Orthodox Slavs" came a new doctrine, adapted to the new international realities – "social justice". Communist ideology had some influence and its victims were tens of thousands of Galician patriots.*

*Key words: Galicia, Volyn, communist ideology, parties, radical left-wing movement.*



УДК 94(477) "1941/1944"

Ольга Смолянчук

### ПЛАТЕЖІ ПОДАТКОВОГО ХАРАКТЕРУ ЯК ДЖЕРЕЛО БЮДЖЕТНИХ НАДХОДЖЕНЬ У РАЙХСКОМІСАРІАТІ "УКРАЇНА" (1941–1944 РР.)

*Автор публікації аналізує управлінсько-розпорядчу діяльність фінансових установ окупаційного апарату Райхскомісаріату "Україна" у сфері податкової політики щодо місцевого населення.*

*Ключові слова: податки, збори, окупаційна адміністрація, місцеві органи влади, Райхскомісаріат "Україна".*

Гітлерівська окупація України в роки Другої світової війни передбачала суворе економічне пограбування місцевого соціуму, перетворення його на невичерпний резерв сировини, продовольства та робочої сили для Німеччини. Українське суспільство мало забезпечувати Німеччину та вермахт усім необхідним для успішного завершення війни. Звісно, що в цих умовах зростала роль та значення заходів у податковій сфері, одним із елементів якої стала система зборів.

Метою публікації є з'ясування системи платежів податкового характеру, які стягувалися із місцевого населення Райхскомісаріату "Україна" (далі – РКУ).

Незважаючи на значну кількість наукових публікацій, предметом яких є нацистський окупаційний режим на теренах, питання створення системи зборів із місцевого населення донині вивчено недостатньо й потребує спеціальних пошукових зусиль. Лише окремі сегменти розглянуті у працях вітчизняних дослідників: О. Перехреста, Н. Глушенка, О. Гончаренка, В. Орлика, Л. Маренець та М. Куницького [1–8]. Водночас ці автори не враховують того факту, що одним із видів позаекономічного примусу, який застосовувався окупаційною адміністрацією у відношенні до місцевого соціуму поряд із податками, були обов'язкові податкові платежі, які стягувалися із населення, а також те, що видовою їх формою стали збори та податкові плати (мити, плата за торговий патент тощо).

Зазначимо, що за рахунок зборів формувалися не лише бюджети окупаційних органів влади, у першу чергу місцевих, а й наповнювалися цільові, у тому числі й позабюджетні фонди. Сума цих видів відрахувань у значно меншому розмірі, аніж податки, надходила до бюджетів. За їх рахунок здійснювалося задоволення певних потреб органів влади. Зазвичай, збори сплачувалися за певні послуги, надані тогочасними державними установами, а мито являло собою плату за здійснення на користь платника юридичних дій. Цим і обумовлюється актуальність дослідження.

Із початком гітлерівської окупації України місцеве населення піддано системному та суворому податковому тиску. Але, як і в будь-якій іншій податковій системі, одночасно із податками запроваджувалися збори та митні платежі. Ця частина надходжень мала не менш важливе значення, аніж податки. До того ж окупаційна влада надзвичайно широко та на власний розсуд користувалася правом самостійно визначати кількість та рівень податкових платежів. Тому перелік зборів, які накладалися на місцеве населення, досягав високого рівня і був різноманітним за своїми видами.

Однією із особливостей окупаційного адміністрування в податковій сфері стало прагнення німецької влади до "перекладення" на плечі місцевого населення завдань щодо утримання управлінського апарату районних, міських та сільських управ. Це стосується передусім районного збору, який у повному обсязі скеровувався на утримання управлінського апарату органів місцевого управління. Сплачували його усі працездатні мешканці відповідного адміністративно-територіального утворення, які отримували сумарний прибуток понад 300 крб. [9, арк. 42]. А в окремих регіонах рішенням місцевої влади вводився збір на утримання агрономів [10, арк. 1].

Місцеві управлінці вводили цей вид збору, користуючись нехитрим способом калькуляції: необхідна сума на утримання органів влади ділилася на кількість платників та доводилася до їх відома. Так, для отримання 3093,2 тис. крб. районного збору із працездатного населення, яке мешкало на теренах Андрушівської районної управи на Житомирщині, враховано 26777 осіб. "Для одержання 3093,2 тис. крб. необхідно оподаткувати кожного працездатного по 120 крб.", – зазначалося у тогочасних інструкціях [11, арк. 1]. За кожен день несплати цього виду зборів встановлювалася пеня в розмірі 0,05 % [12, арк. 15]. Аналогічно здійснювалося фінансування роботи закладів культури [13]. На теренах РКУ запроваджувався збір із видовищ, який передбачав отримання відповідних коштів із касових надходжень від вистав драматичних театрів та роботи кінотеатрів [14, арк. 3].

Аналогічні принципи покладалися в основу збору на підтримку сільських управ, який використовувався на фінансування роботи сільських управ [15, арк. 22]. Сплаті коштів за цим видом збору підлягали усі працездатні особи, які мешкали на теренах сільської громади, окрім робітників та службовців радгоспів та членів їх сімей, непрацездатні та неповнолітні особи [16, арк. 72].

Таким чином, у цій сфері податки й збори мали відносно низький рівень диференційованості, а межі між ними, які, як відомо, і без того були розмитими, дедалі більше зникали.

Наступним аргументом на користь твердження про "стирання" граней між податками й зборами в окупаційний період стало широке застосування адміністрацією РКУ так званих "одноразових податків". За своєю правовою сутністю вони були зборами, хоч в окупаційній практиці визначалися як податки. Здебільшого ці податкові платежі збиралися задля реалізації конкретних завдань, які поставали перед окупаційною владою: ремонту та відновлення шляхів сполучення, мостів, зруйнованої комунальної інфраструктури [17, арк. 5; 18, арк. 3].

Зазначені тенденції проявляються в усіх регіонах окупованої України. Так, відповідно до постанови № 4 Устимівської районної управи від 29 листопада 1941 р. (Кіровоградщина) визнано, "що для утримання установ Устимівської районної управи та відбудови моста і ремонту помешкань необхідні бюджетні кошти – які можна отримати шляхом нарахувань податку". Як вихід із ситуації, цим збором на утримання управлінського персоналу та відновлення інфраструктури обкладено усе працездатне населення району [19, арк. 7]. Ці платежі стягувалися так само, як і збори, на утримання управлінського персоналу місцевих владних інституцій РКУ.

Аналогічні підходи пропонувалися й німецькими адміністраторами. Так, голови місцевих управ Запорізької області отримували вказівки німецького керівництва, відповідно до яких підставами для встановлення розмірів зборів "є виконання завдань управління", а з іншого – платоспроможність місцевого населення. А от податок "для відбудови" навіть не вносився до кошторисів органів місцевого управління [20, арк. 42].

У практику роботи органів місцевої влади в усіх регіонах РКУ введено адміністративний збір, який передбачав сплату населенням коштів за надані послуги, видачу різноманітних довідок та витягів із документів. При цьому перелік наданих послуг різнився в залежності від регіону. Єдиного підходу до цього питання у німецького керівництва не було, а місцева влада самотужки визначала перелік зборів та розмір оплати [21, арк. 128, 129].

У Полтаві вводився схожий на адміністративний – канцелярський збір, який передбачав збір коштів за видачу мешканцям міста різноманітних довідок та витягів із рішень місцевих судових установ. Плата за видачу яких була відносно невеликою – від 1 – до 2 крб. [22, арк. 1, 2].

Як свідчать документи місцевих управ, розмір адміністративного збору навіть у межах відділів одного органу влади був неоднаковим. Тому керівництвом управ ініціювалися приписи, відповідно до яких встановлювалися фіксовані суми оплат [23, арк. 4]. Розмір плати за видачу цих довідок встановлювався фінансовим відділом місцевих управ [24, арк. 8].

До адміністративного збору наближалися й платежі за надання права на прописку, видачу різноманітних документів, які уповноважували особу. Так, у Луцьку реєстрація проживання обходилася заявнику в 10 крб. [25, арк. 1]. А якщо врахувати, що окупаційна влада ставила досить суворі вимоги до наявності цих документів та неодноразово змінювала їх форми, то стає зрозумілим факт охоплення цим видом збору всього наявного дорослого населення. За обмін документів особи встановлювалася порівняно невисока плата – розміром 5–15 крб. [26, арк. 33].

В усіх регіонах окупованої України вводився збір за послуги відділу РАЦС. Щоправда, розмір сплати цього збору відрізнявся. Так, в окремих районах Запорізької області цей вид збору передбачав: реєстрацію (запис в книгу) факту смерті та народження (безкоштовно), виписку із книги про народження (3 крб.), повторну видачу документів про громадянський стан (6 крб.), реєстрацію шлюбів (20 крб.), засвідчення підпису на документі (1 крб. за кожен підпис), видачу довідок і посвідчення (2 крб.), прописку (2 крб.), видачу паспортів (3 крб.). Але з часом розміри цих платежів було збільшено. Так, за реєстрацію укладення шлюбу доводилося сплачувати 50 крб., розлучення – 200–300 крб. Збільшено плату й за інші послуги відділу РАЦС [27, арк. 1, 9].

У практику податкових заходів місцевої окупаційної адміністрації вводилися збори за реєстрацію. При цьому спостерігається високий рівень локальної нормотворчості місцевих управлінців та різноманіття цього виду зборів. Так, на теренах Генеральної округи "Волинь та Поділля" вводилися збори за видачу номерів для собак, велосипедів, мотоциклів, автомобілів та возів [28, арк. 1, 3]. Плата за реєстрацію в органах місцевої влади статутів підприємств становила близько 100 крб. [29, арк. 1, 2].

Намагаючись збільшити джерела фінансових надходжень до місцевих бюджетів, окупаційною адміністрацією ініціювався збір за реєстрацію собак. Реєстрація проводилася фінансовими відділами управ. Передбачалася видача номера, який прикріплювався на ошийнику собаки. Реєстраційний збір відрізнявся у залежності від регіону України. Так, у Запоріжжі цей збір становив

90 крб. За несплату реєстраційного збору й не вибір знака власники собак підлягали штрафу в трикратному розмірі. Крім того, у них конфісковували собаку [30, арк. 1]. Реєстрація домашніх тварин обходилася мешканцям Луцька в 10 крб. [31, арк. 3].

Як і в будь-якій іншій управлінській системі, у роботі адміністрації РКУ досить широке місце відводилося створенню системи зборів за надання дозволів на певну виробничу діяльність. Так, за надане владою право на відкриття ремісничої майстерні, закладу харчування та торгівлі, олійниці, млинів, базарних лотків необхідно було сплатити певні кошти. Збори мали диференційований характер. Якщо, наприклад, за відкриття ресторану претендент сплачував близько 500 крб., то у разі відкриття іншого закладу громадського харчування, приміром їдальні, – плата становила вже 300 крб. Надання дозволу на відкриття ремісничої майстерні обходилося в суму розміром 150–250 крб. [32, арк. 2]. Місцева влада постійно коригувала розмір сплати цих коштів як у бік збільшення, так і, навпаки, певного зменшення [33, арк. 15, 23].

Збори могли диференціюватися у залежності від населеного пункту, у якому вони відкривалися. Так, на теренах Житомирщини вищий рівень сплати зборів за відкриття закладів торгівлі та харчування встановлено у Житомирі, Бердичеві, Коростишеві та Звягелі. У інших містах Генеральної округи розмір коштів, сплачених за надання дозволів, був дещо меншим [34, арк. 4].

Поза наданням цих дозволів будь-яка виробнича діяльність окупаційною владою заборонялася [35, арк. 92]. За самовільне відкриття ремісничих підприємств, не кажучи вже про заклади громадського харчування чи торгівлі, винні у порушенні цих правил підлягали адміністративним покаранням [36, арк. 24]. Покарання полягало у накладенні грошових штрафів. Широко застосувалося й вилучення речей та знарядь виробництва, які були предметом правопорушення [37, арк. 69].

Окупаційна влада, видаючи дозволи на право займатися певною виробничою діяльністю, з особливою ретельністю розглядала ще й саму особу заявника. При наданні дозволу на надання медичних послуг вимагалися ще й відповідні документи про освіту [38, арк. 98]. Інколи для прийняття позитивного рішення необхідним був і поручитель, який особисто засвідчував благонадійність претендента на отримання дозволу [39, арк. 1, 2]. Тому досить часто колишні комуністи, представники радянського активу чи євреї цих дозволів отримати не могли. Але оскільки ще до війни євреї традиційно займали певні виробничі ніші та сферу послуг, вони також на деякий час отримували дозволи на відкриття крамниць, ресторанів, їдалень, ремісничих підприємств. При цьому плата за одержання ними дозволів, як засвідчують оригінальні документи місцевих управ, нічим не відрізнялася від рівня оплати іншими категоріями цивільного населення [40, арк. 1, 23].

Процедура видачі патентів та інших дозволів на підприємницьку діяльність проводилася виключно фінансовими відділами міських та районних управ. Дані щодо виданих патентів фіксувалися шляхом занесення до спеціальних реєстрів. У виданих реєстраційних свідоцтвах чітко фіксувався вид виробничої діяльності [41, арк. 238]. Щоправда, окупаційною владою досить часто проводилися кампанії із перереєстрації виданих патентів, а особи, яким із певних причин відмовляли у цьому праві, мусили працювати в громадських господарствах. Ці санкції застосовувалися виключно німецькими адміністраторами [42, арк. 2].

Отримавши необхідні дозволи на відповідний вид діяльності, ці особи зобов'язувалися працювати виключно у межах, регламентованих патентом або іншими нормативними приписами. В окремих управах їх зобов'язували не працювати у вихідні дні, обмежували обсяги робочого часу, забороняли одержувати плату за надані послуги в натуральному вигляді (продуктами харчування), а клієнти мали розплачуватися лише за фіксованими німецькими цінами. Осіб, які порушували ці нормативні приписи, могли не лише позбавити патенту чи оштрафувати, а й скерувати на примусові роботи [43, арк. 32; 44, арк. 152].

Окупаційною адміністрацією широко застосовувалися й інші збори, які накладалися на місцеве населення: дозволи на базарну й вуличну торгівлю, промисли, риболовлю, збирання грибів, ягід, випасу худоби, надання медичних послуг населенню, отримання спадщини, будівництво та купівлю – продаж житла. Так, за випас худоби встановлювалася плата в розмірі 5–10 крб. за сезон. За отримання права на риболовлю доводилося щоквартально сплачувати 12 крб. [45, арк. 1, 9, 10].

Запроваджений окупаційною владою базарний збір мав диференційований характер. Так, за торгівлю з рук або із землі сплачувалося 2 крб. на день, за продаж великої рогатої худоби – 10 крб. за голову, дрібну худобу – 3 крб., за торгівлю з воза чи автомобіля – 10 крб. [46, арк. 1].

Отже, із початком гітлерівської окупації України місцеве населення було піддане системному та жорсткому податковому тиску. Одночасно із податками в окупованій Україні запроваджувалися збори та митні платежі. Ця частина надходжень мала не менш важливе значення, ніж податки. Окупаційна влада надзвичайно широко та на власний розсуд користувалася правом самостійно визначати кількість та рівень податкових платежів. Тому перелік зборів, які накладалися на місцеве

населення, досягав високого рівня й був різноманітним за своїми видами. При цьому грані між податками й зборами втрачали свої відмінності й поступово нівелювалися.

### *Список використаних джерел*

1. Перехрест О. Г. Системи оподаткування та обов'язкових поставок сільськогосподарської продукції як форми економічного пограбування селянства України за нацистської окупації (1941–1944 рр.) / О. Г. Перехрест // Український селянин: Збірник наукових праць. – Черкаси, 2003. – Вип. 7. – 2. Глушенюк Н. Податкова політика німецької влади на окупованій території Півдня України у 1941–1943 рр. / Н. Глушенюк // Наукові праці: Науково-методичний журнал. Історичні науки. – Миколаїв, 2004. – Т. 32. – Вип. 19. – С. 53–57. 3. Орлик В. До питання фіскальної політики нацистів в окупованій Україні / В. Орлик, Л. Маренець // Архіви України. – № 1–3. – 2005. – С. 233–240. 4. Гончаренко О. М. Функціонування окупаційної адміністрації Райхскомісаріату "Україна": управлінсько-розпорядчі та організаційно-правові аспекти (1941–1944 рр.): монографія / О. М. Гончаренко. – К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. – 600 с. 5. Гончаренко О. Проблеми функціонування цивільної адміністрації Райхскомісаріату "Україна": фінансово-правовий аспект (1941–1944 рр.) / О. Гончаренко // Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації (до 65-річчя Великої Перемоги). Матеріали міжнародної наукової конференції / [Відповідальний редактор: Легасова Л. В.]. – К., 2011. – С. 426–433. 6. Куницький М. Українське суспільство як об'єкт податкової політики окупаційної адміністрації Райхскомісаріату "Україна" (1941–1944 рр.) / М. Куницький // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. / [Гол. ред. В. М. Вашкевич]. – К.: ВІР УАН, 2013. – Випуск 76 (№ 9). – С. 22–26. 7. Куницький М. П. Соціально-правовий статус місцевого населення Райхскомісаріату "Україна" (1941–1944 рр.): монографія / М. П. Куницький. – К.: ПП "НВЦ "Профі", 2014. – 564 с. 8. Гончаренко О. Функціонування гебітскомісаріатів у системі органів влади Райхскомісаріату "Україна": організаційна структура та службова компетенція (1941–1944 рр.) / О. Гончаренко // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. – Вип. 25. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – С. 60–64. 9. Держархів Запорізької обл., ф. Р-5728, оп. 1, спр. 3, арк. 42. 10. Держархів Житомирської обл., ф. Р-1154, оп. 1, спр. 44, арк. 1. 11. Там само, ф. Р-1233, оп. 1, спр. 150, арк. 1. 12. Там само, спр. 151, арк. 15. 13. Життя Зінківщини. – 3 січня 1942. 14. Держархів Київської обл., ф. Р-2412, оп. 2, спр. 3, арк. 3. 15. Держархів Житомирської обл., ф. Р-1154, оп. 1, спр. 44, арк. 22. 16. Там само, ф. Р-1187, оп. 1, спр. 1, 72. 17. Держархів Кіровоградської обл., ф. Р-2494, оп. 1, спр. 1, арк. 5. 18. Держархів Полтавської обл., ф. Р-2575, оп. 1, спр. 5, арк. 3. 19. Держархів Кіровоградської обл., ф. Р-2495, оп. 1, спр. 1, арк. 7. 20. Держархів Запорізької обл., ф. Р-1433, оп. 3, спр. 1, арк. 42. 21. Держархів Вінницької обл., ф. Р-1312, оп. 1, спр. 1333, арк. 128, 129. 22. Держархів Полтавської обл., ф. Р-2303, оп. 1, спр. 10, арк. 1, 2. 23. Держархів Волинської обл., ф. Р-1, оп. 1, спр. 11, арк. 4. 24. Держархів Запорізької обл., ф. Р-1433, оп. 3, спр. 1, арк. 8. 25. Держархів Волинської обл., ф. Р-1, оп. 1, спр. 11, арк. 1. 26. Там само, спр. 336, арк. 33. 27. Держархів Запорізької обл., ф. Р-3063, оп. 2, спр. 2, арк. 1, 9. 28. Держархів Волинської обл., ф. Р-1, оп. 1, спр. 11, арк. 1, 3. 29. Держархів Дніпропетровської обл., ф. Р-2443, оп. 1, спр. 87, арк. 1, 2. 30. Держархів Запорізької обл., ф. Р-1433, оп. 3, спр. 16, арк. 1. 31. Держархів Волинської обл., ф. Р-1, оп. 1, спр. 11, арк. 3. 32. Там само, спр. 9, арк. 2. 33. Там само, спр. 337, арк. 15, 23. 34. Держархів Житомирської обл., ф. Р-1535, оп. 1, спр. 1, арк. 4. 35. Держархів Херсонської обл., ф. Р-1520, оп. 1, спр. 99, арк. 92. 36. Держархів Полтавської обл., ф. Р-2341, оп. 1, спр. 14, арк. 24. 37. Там само, ф. Р-2795, оп. 1, спр. 8, арк. 69. 38. Держархів Вінницької обл., ф. Р-1311, оп. 1, спр. 286, арк. 98. 39. Держархів Полтавської обл., ф. Р-2974, оп. 1, спр. 8, арк. 1, 2. 40. Держархів Волинської обл., ф. Р-1, оп. 1, спр. 1406, арк. 1, 23. 41. Держархів Вінницької обл., ф. Р-1357, оп. 1, спр. 5, арк. 238. 42. Держархів Полтавської обл., ф. Р-2575, оп. 1, спр. 7, арк. 2. 43. Держархів Запорізької обл., ф. Р-3063, оп. 2, спр. 2, арк. 32. 44. Держархів Херсонської обл., ф. Р-1520, оп. 1, спр. 19, арк. 152. 45. ЦДАВО України, ф. 2077, оп. 1, спр. 7, арк. 1, 9, 10. 46. Держархів Запорізької обл., ф. Р-3063, оп. 2, спр. 2, арк. 1.

**Ольга Смолянчук**

### **ПЛАТЕЖИ НАЛОГОВОГО ХАРАКТЕРА КАК ИСТОЧНИК БЮДЖЕТНЫХ ПОСТУПЛЕНИЙ В РЕЙХСКОМИССАРИАТЕ "УКРАИНА" (1941–1944 ГГ.)**

*Автор публикации анализирует управленческую деятельность финансовых учреждений оккупационного аппарата Рейхскомиссариата "Украина" в сфере налоговой политики, проводимой по отношению к местному населению.*

*Ключевые слова: налоги, сборы, оккупационная администрация, местные органы власти, Рейхскомиссариат "Украина".*

**Olga Smolianchuk**

### **PAYMENT TO THE TAX CHARACTER AS A SOURCE OF BUDGET REVENUES IN REICHSKOMISSARIAT "UKRAINE" (1941–1944)**

*Author of the publication analyzes managerial-administrative activities of financial institutions occupation power apparatus Reichskommissariat "Ukraine" in tax policy on the local population.*

*Key words: taxes, fees, occupation administration, local authorities, Reichskommissariat "Ukraine".*

---

**УДК 94 (477) "1941/1942"****Ніна Колісник****ЗМІНИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СТАТУСУ ОСОБИ В ПРАКТИЦІ  
РОБОТИ МІСЦЕВИХ СУДОВИХ УСТАНОВ НА ТЕРЕНАХ  
РАЙХСКОМІСАРІАТУ "УКРАЇНА" (1941–1944 РР.)**

*У статті автор досліджує особливості роботи місцевих судових установ, які своїми рішеннями вносили зміни у громадський статус осіб, які проживали на теренах, підконтрольних окупаційній адміністрації Райхскомісаріату "Україна".*

*Ключові слова: громадянський статус особи, окупація, Райхскомісаріат "Україна", місцеві органи влади, судові установи.*

Війни, як домінуючий засіб реалізації агресивних зовнішньополітичних програм правлячих еліт, супроводжують історію людської цивілізації впродовж усього її існування. Найбільшою з них стала Друга світова війна. Але й сьогодні війни стають атрибутом буденності, входячи у життєвий простір цивілізаційних орієнтирів та цінностей ХХІ ст. Тому вивчення особливостей функціонування окупаційних режимів продовжує залишатися актуальним завданням історичної науки. Тим більше, актуальність теми дослідження зростає, якщо згадати, що декілька місяців тому частина України виявилася загарбаною Російською Федерацією, а на теренах Криму постала нова для населення суспільна буденність, життя у системі кардинально змінених соціально-політичних та духовно-ментальних координат.

Незважаючи на значну кількість наукових публікацій, присвячених реконструкції подій гітлерівського окупаційного режиму, встановленого на теренах України, поза полем зору науковців продовжують залишатися питання повсякденного соціального життя окупованого суспільства, встановлення нового або ж внесення змін до громадянського статусу особи, участі в них місцевих цивільних судів. Лише окремі проблеми функціонування судових установ на теренах Райхскомісаріату "Україна" (далі – РКУ) та окремі елементи порядку внесення ними змін до громадянського статусу цивільних осіб розглядаються у працях В. Шайкан [1, с. 123–134; 2, с. 56–65; 3], О. Гончаренка [4, с. 78–82; 5, с. 23–27; 6, с. 105–112; 7, с. 59–64; 8, с. 181–187; 9, с. 13–16; 10, с. 36–41; 11, с. 29–33; 12, с. 99–105], М. Куницького [13, с. 104–108; 14, с. 36–40; 15, с. 299–325; 16, с. 275–309] О. Лисенка [17, с. 56–74]. Цим порівняно незначним за обсягом напрацювань сучасних вітчизняних дослідників доводиться й обмежити аналіз історіографії проблеми.

Мета статті – провести аналіз судової практики в РКУ щодо виявлення особливостей порядку та меж внесення юридичних змін у громадянський статус цивільних осіб, які проживали на окупованих територіях.

У результаті успішної для Німеччини військової кампанії літа-осені 1941 р., частина України була загарбана вермахтом. Для управління відповідними територіями влітку 1941 р. створено РКУ – найбільше за територією та кількістю населення окупаційне адміністративно-територіальне утворення. Восени 1942 р. до нього приєднано ще частину окупованих територій. У результаті – на Україні постав "новий порядок", як його іменували гітлерівці, із системою тотальної економічної експлуатації, жорстокого фізичного терору, винищення окремих груп населення за етнічним та політичним принципом, обмеженням та позбавленням цивільного населення більшості соціально-економічних прав, формально наданих радянською владою.

Повністю соціальне життя в окупованій Україні не могло припинитися, адже значна його частина базових елементів взагалі не підвладна державно-правовому впливу. А такі питання, як встановлення часу народження та смерті, безвісної відсутності особи, зміна імені, прізвища та сімейного стану, взагалі потребують реєстраційної діяльності відповідних управлінських органів, які репрезентують публічну владу. Для цього в організаційній структурі органів місцевого управління створені відділи РАЦС, які й відали відповідною службовою компетенцією й мали право на здійснення цих фіксуєчих дій. Інколи їх офіційна назва була іншою, але від цього їх призначення не змінювалося. Паспортно-реєстраційні заходи стали неодмінним атрибутом їх діяльності. Водночас зміна сімейного стану (особливо щодо припинення шлюбних відносин), встановлення часу та місця народження й інші питання контролю за встановленням та зміною громадянського статусу особи потребували інших, більш складних процедур і службових перевірок, у тому числі й судових.

Зазначимо, що службовці органів місцевого управління були переобтяжені завданнями, наданими безпосередньо німецькими адміністраторами. Тому покладати лише на них питання встановлення та зміни громадянського статусу особи з боку німецьких керівників виглядало б безвідповідально. Та, власне, й німецькі адміністратори, володіючи інформацією про рівень масових зловживань та корупції у середовищі працівників міських, районних та сільських управ, не

особливо довіряли місцевим управлінцям, а щодо паспортно-реєстраційних заходів узагалі проводили постійні переформатування типових зразків посвідчень особи, свідоцтв про народження тощо. Крізь пильний контроль окупаційної адміністрації не міг пройти жоден політичний чи расовий ворог Німеччини – у такому лейтмотиві реалізувалися заходи гітлерівців у сфері внесення змін у громадянський статус особи.

Потреба у встановленні та зміні громадянського статусу неймовірно загострилася на початковому етапі окупації. На окупованій території України опинилося немало осіб, які походили з інших місцевостей, а частина із них втратила документи, які засвідчували особу. Цьому сприяли як недавні бойові дії, так і радянська евакуація населення та устаткування підприємств, установ та організацій. Немало із евакуйованих так і не змогли потрапити до місць призначення, опинившись за лінією фронту. Немало радянських військовослужбовців, потрапивши в оточення чи дезертирувавши, намагалися будь-якими способами інтегруватися до місцевого соціуму. Усім їм потрібні були документи, які б засвідчили їх особу. Те ж саме відбувалося й під час окупації, коли особи, які потерпіли від бойових дій радянських партизанів та окупаційних гарнізонів і поліції, у масовому порядку зверталися до цивільних судів із позовами, у яких вимагали встановити час народження дітей і видати нові свідоцтва про народження тощо. До цього додалися й спроби жертв гітлерівських спецслужб порятуватися від переслідувань та фізичного знищення. Передусім це стосується єврейського населення України, яке (за задумами гітлерівських верховод) підлягало тотальному знищенню. Тому, зазнавши переслідувань із перших днів окупації, ці особи залишали помешкання, де їх добре знали, й намагалися переховатися в інших місцях [18, с. 23–31]. Але для цього були потрібні документи, які б засвідчували неєврейське походження. Без документів, які засвідчували особу, успішно здійснити задумане було неможливо. Зазначимо, що поширеними були випадки, коли осіб, котрі не мали документів, відправляли до таборів радянських військовополонених або приєднували до груп євреїв і разом із ними розстрілювали [19, с. 3–7]. Відомі також випадки, коли позивачі вимагали від суду встановити факт їх хрещення у Православній церкві [20, арк. 1]. Звісно, що навіть отримання цього документа не гарантувало порятунку, але все ж певний шанс на збереження життя ці люди отримували.

Ще однією із причин масових звернень людей до судів із позовами щодо отримання відповідних документів особи стало те, що усе цивільне населення отримувало продуктивні карточки. Норми видачі продуктів харчування поширювалися й на утриманців. Тому без наявних документів, які засвідчували особу неповнолітньої дитини або іншої особи, отримання мізерного у тих умовах продуктового набору було неможливим. Як уже зазначалося, із початком окупації завдання внесення змін до громадянського статусу осіб покладалося на відділи місцевих управ. У крайньому разі питання могло розглядатися у поліції, куди з'являлося ще й декілька місцевих мешканців, які могли поручитися за ідентичність особи затриманого [21, с. 32–39]. Щоправда, рівень покарання за виявлений обман був суворий. Навесні 1941 р., зі створенням місцевих судів, які розглядали цивільні справи, це завдання було у повному обсязі покладалося на цивільні судові установи (суди шліфенів – примітка автора). Досить поширеними справами, які розглядалися виключно у судовому порядку, стало припинення шлюбних стосунків. Суд, намагаючись будь-що примирити сторони, вимагав назвати певні підстави для винесення позитивного для позивача рішення. Цими підставами, як засвідчує судова практика, були подружня зрада [22, арк. 1, 18], вади здоров'я одного із подружжя, наприклад, неможливість мати дітей [23, арк. 1, 4], безвісна відсутність одного з подружжя [24, арк. 3, 7], у разі, якщо один із подружжя у попередньому шлюбі мав сімейні стосунки із євреєм [25, арк. 9, 10], побиття дружини чоловіком [26, арк. 1, 35, 37]. У останньому випадку, при проведенні процедури касаційного нагляду, гебітскомісаріат міг ініціювати кримінальне переслідування того з подружжя, який вчинив щодо іншого фізичне насильство.

Виключно у судовому порядку проводилася процедура оголошення особи безвісно відсутньою чи померлою [27, арк. 27–36; 28, арк. 9]. Звісно, що недавні масштабні військові дії стали причиною відсутності сотень тисяч осіб, про долю яких родичі нічого не знали. Але для здійснення певних дій, які врегульовувалися цивільним законодавством, їх родичі мали здійснити процедуру оголошення їх безвісно відсутніми. У цьому сегменті судового процесу спостерігається суттєвий відхід від встановлених нормативних приписів. Німецькі нормативні установки пропонували встановлювати десятирічний термін для оголошення людини безвісно відсутньою [29, арк. 28]. Українські шліфени часто діяли всупереч цьому правилу. Для рішень багатьох судів достатнім виявлявся й трирічний термін для оголошення людини безвісно відсутньою.

Однією з проблем, яка чи не щодня потрапляла на розгляд судів, стало одруження неповнолітніх осіб. справа у тому, що в умовах масового вивезення української молоді на роботи до Райху, вони, намагаючись уникнути цього, прагнули оформити шлюбні стосунки. Але за тогочасними німецькими нормативними установками виключно особи, які досягали 21 річного віку, мали право на укладення шлюбу. Лише у виняткових випадках суди могли прийняти позитивне

рішення, дозволивши позивачам одружуватися. Теж саме вони могли здійснити й щодо неповнолітніх осіб [30, арк. 1, 2, 3; 31, арк. 4; 32, арк. 3; 33, арк. 3].

Різні перипетії воєнної доби ставали причиною того, що батьки втрачали документи на своїх неповнолітніх чи малолітніх дітей. Тому для встановлення часу й місця народження неповнолітніх дітей зацікавленим особам доводилося звертатися до суду. Поширеною причиною втрати документів дітей позивачі називали військові дії, які не так давно точилися у місцях їх проживання. Це було досить характерно для тих районів, які знаходилися у безпосередній близькості до прифронтових районів. Називався і той факт, що в результаті військових дій, усі документи, які знаходилися у відділах місцевих управ, були знищені [34, арк. 1; 35, арк. 1, 5; 36, арк. 1; 37, арк. 1].

Судова процедура передбачала опитування декількох свідків, які відповідали по суті справи. Лише після цього суд міг ухвалити позитивне рішення, яке службовими інстанціями передавалося до відділу РАЦС для виконання [38, арк. 1, 5, 6; 39, арк. 3; 40, арк. 7]. Свідки допитувалися лише при їх особистій явці до суду. У разі ж їх відсутності, справа не розглядалася, а осіб, які без поважних причин ігнорували виклик до шліфена, могли й оштрафувати [41, арк. 9, 10].

Поширеними були факти, коли батьки намагалися в судовому порядку зменшити на рік-другий вік своїх дітей. Та для них це було надзвичайно важливо. Ці справи набули особливого поширення у 1942–1943 рр., коли, як відомо, українська молодь у примусовому порядку відправлялася на роботи до Німеччини. Тому, зменшивши вік своєї дитини принаймні на рік, батьки отримували можливість врятувати її від примусового вербування.

Судді усвідомлювали істинні мотиви й прагнення позивачів по цих справах. Тому шліхтери (мирові судді – примітка автора) досить прискіпливо ставилися до вирішення даних питань, направляли запити за попереднім місцем проживання, вимагали будь-якого документального підтвердження факту народження дитини, викликали додаткових свідків тощо. Незважаючи на ці заходи, багатьом позивачам за допомогою свідків усе ж вдавалося зменшити вік дітей [42, арк. 1; 43, арк. 1, 2; 44, арк. 1, 6; 45, арк. 1, 7; 46, арк. 1, 5].

На судових засіданнях розпочиналися словесні баталії між батьками та свідками, з одного боку, та суддями – з іншого. Але, якщо обман усе ж виявлявся, справу передавали до кримінального суду, відповідно до рішення якого винних чекало ув'язнення. А оскільки досить часто шліфени виконували ще й функції шефенів (суддів у кримінальних справах – примітка автора), то розгляд цієї судової справи відбувався тут же [47, арк. 1, 5, 11].

Процедури всиновлення неповнолітніх дітей та встановлення факту батьківства також проводилися виключно у судовому порядку [48, арк. 1, 15, 16]. Для прийняття судом позитивного рішення вимагалось отримання від позивачів довідок про їх матеріальний стан, забезпеченість житлом – тобто, доведення того факту, що дитині буде краще мати саме цих батьків. Зазвичай, у всиновленої дитини змінювалося й прізвище, а відділ РАЦС уповноважувався видати її батькам виправлені документи [49, арк. 1, 6, 10, 11].

Отже, у період 1942–1944 рр. будь-які зміни в громадянському статусі особи проводилися виключно у судовому порядку. До цього часу окремі дії могли здійснюватися службовцями органів місцевого управління РКУ. Після створення судових органів ця компетенція передавалася установам шліфенів. До відповідної підсудності шліфенів належали: встановлення особи, часу й місця її народження, зміна прізвища, надання права на одруження та розлучення, оголошення особи безвісно відсутньою чи померлою.

### *Список використаних джерел*

1. Шайкан В. Стан системи судочинства на території Рейхскомісаріату "Україна" та військової зони в роки гітлерівської окупації / В. Шайкан // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. – К., 2007. – Вип. 11. – С. 205–210.
2. Шайкан В. Німецька система судочинства та діяльність українських правових відділів у роки тимчасової гітлерівської окупації України / В. Шайкан // Безсмертя подвигу: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, Київ, 22 квітня 2005 р. – К.: ВПЦ МВС України, 2006. – С. 111–121.
3. Шайкан В. Повсякденне життя українців у роки німецької окупації. 1941–1944 / В. Шайкан. – Київ, 2010. – 80 с.
4. Гончаренко О. Функціонування правових відділів органів місцевого управління в системі судочинства Рейхскомісаріату "Україна" (1941–1944 рр.) / О. Гончаренко // Часопис української історії / [За ред. доктора історичних наук, професора А. П. Коцура]. – Київ, 2009. – Вип. 14. – С. 78–82.
5. Гончаренко О. До питання про застосування окремих аспектів особистих немайнових прав місцевого населення у практиці окупаційної адміністрації Рейхскомісаріату "Україна" (1941–1944 рр.) / О. Гончаренко // Український вимір. Міжнародний збірник інформаційних, освітніх, наукових, методичних статей і матеріалів з України та діаспори. У 3 т. – Т. III. – Чернівці, ЧДПУ імені Т. Г. Шевченка, 2009. – С. 23–27.
6. Гончаренко О. Особливості регулювання особистих немайнових правовідносин (право інтелектуальної власності) у період нацистської окупації України (1941–1944 рр.) / О. Гончаренко // Сумська старовина: Науковий журнал з історії та культури України. – № XXIV. – Сумський державний університет, 2008. – 225 с.
7. Гончаренко О. Судова та управлінсько-розпорядча практика установ окупаційної адміністрації Рейхскомісаріату "Україна" у сфері припинення сімейних правовідносин

(1941–1944 рр.) / О. Гончаренко // Часопис української історії [За ред. доктора історичних наук, професора А.П.Коцура]. – Київ, 2009. – Вип. 16. – С. 59–64. 8. Гончаренко О. Інститут шлюбу в системі сімейного законодавства окупаційної адміністрації Рейхскомісаріату "Україна": аналіз нормативно-правової бази (1941–1944 рр.) / О. Гончаренко // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. – Вип. 22. – Переяслав-Хмельницький, 2009. – С. 181–187с. 9. Гончаренко О. Повсякденне життя українського населення крізь призму документів судочинства органів цивільної адміністрації Рейхскомісаріату "Україна" (1941–1944 рр.) / О. Гончаренко // "Історія повсякденності: теорія та практика": матеріали Всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 14–15 трав. 2010 р. / [Упоряд.: Лукашевич О. М., Нагайко Т. Ю.]. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – С. 151–153. 10. Гончаренко О. Українські мирові суди в системі органів правосуддя гітлерівського окупаційного апарату влади Рейхскомісаріату "Україна": організаційна структура, службова компетенція та основний зміст діяльності (1941–1944 рр.) / О. Гончаренко // Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. – Випуск № 202. – Частина II. – Черкаси, 2011. – С. 36–41. 11. Гончаренко О. Громадянський статус місцевого населення окупованої України: аналіз нормативних заходів комендатур Вермахту та цивільної адміністрації райхскомісаріату "Україна" (1941–1944 рр.) / О. Гончаренко // Мандрівець. – № 3. – 2011. – С. 29–33. 12. Гончаренко О. Повсякденне життя місцевого населення Райхскомісаріату "Україна" у контексті функціонування окупаційної системи цивільних судів (1941–1944 рр.) / О. Гончаренко // "Історія повсякденності: теорія та практика: матеріали Всеукр. наук. конф., [м. Переяслав-Хмельницький], 5–6 жовтня 2012 р. / [упоряд.: О. М. Лукашевич, Т. Ю. Нагайко, В. В. Коцур]. – Переяслав-Хмельницький, 2012. – 200 с. 13. Куницький М. Функціонування установ шліфенів та шефенів на теренах Райхскомісаріату "Україна": аналіз судової практики (1941–1944 рр.) / М. Куницький // Часопис української історії / [За ред. доктора історичних наук, професора А. П. Коцура]. – Київ, 2014. – Вип. 29. – С. 104–108. 14. Куницький М. Судові засоби захисту прав та інтересів місцевого населення Райхскомісаріату "Україна" (1941–1944 рр.) / М.Куницький // Мандрівець. – 2013. – № 6 (108). – С. 36–40. 15. Гончаренко О. М. Функціонування окупаційної адміністрації Райхскомісаріату "Україна" управлінсько-розпорядчі та організаційно-правові аспекти (1941–1944 рр.): монографія / О. М. Гончаренко. – К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. – 600 с. 16. Куницький М. П. Соціально-правовий статус місцевого населення Райхскомісаріату "Україна" (1941–1944 рр.): монографія / М. П. Куницький. – К.: ПП "НВЦ "Профі", 2014. – 564 с. 17. Гончаренко О. М. Система органів місцевого управління на території райхскомісаріату "Україна" та "військової зони". 1941–1944 рр. / О. М. Гончаренко, М. П. Куницький, О. Є. Лисенко. – К., 2014. – 151 с. 18. Гончаренко О. "Порятунок" як форма громадянського опору населення в умовах нацистського окупаційного режиму в Україні (1941–1944 рр.) / О. Гончаренко // Соборність України: історична спадщина і виклики часу. Збірник наукових статей. – Випуск 3. – Переяслав-Хмельницький, 2005. – С. 23–31. 19. Гончаренко О. Участь населення Київщини у порятунку євреїв-військовополонених (1941–1944 рр.) / О. Гончаренко // Вісник Черкаського університету. – Випуск 77. – Серія: Історичні науки. – Черкаси, 2005. – С. 3–7. 20. Держархів Полтавської обл., ф. Р-2763, оп. 1, спр. 14, арк. 1. 21. Гончаренко О. Проблеми геноциду єврейського населення Генерального округу "Київ" в матеріалах кримінальних справ на колишніх колаборантів (1941–1944 рр.) / О. Гончаренко // Історія української науки на межі тисячоліть: 36. наук. праць / [Відп. редактор О. Я. Пилипчук]. – К., 2008. – Вип. 35. – С. 32–39. 22. Держархів Полтавської обл., ф. Р-2302, оп. 1, спр. 31, арк. 1, 18. 23. Там само, ф.Р-2763, оп. 1, спр. 2, арк. 1, 4. 24. Там само, ф. Р-2302, оп. 1, спр. 45, , арк. 3, 7. 25. Там само, ф. Р-2302, оп. 1, спр. 2, арк. 9, 10. 26. Там само, ф. Р-2347, оп. 1, спр. 2, арк. 1, 35, 37. 27. ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 2, спр. 224, арк. 27–36. 28. Держархів Полтавської обл., ф. Р-2342, оп. 1, спр. 7, арк. 9. 29. ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 2, спр. 224, арк. 28. 30. Держархів Полтавської обл., ф. Р-2302, оп. 1, спр. 50, арк. 1, 2, 3. 31. Там само, ф. Р-2357, оп. 1, спр. 46, арк. 4. 32. Там само, ф. Р-2357, оп. 1, спр. 44. 33. арк. 3. Там само, ф. Р-2357, оп. 1, спр. 38, арк. 3. 34. Там само, ф. Р-2763, оп. 1, спр. 5, арк. 1. 35. Там само, ф. Р-2763, оп. 1, спр. 7, арк. 1. 36. Там само, ф. Р-2763, оп. 1, спр. 8, арк. 1. 37. Там само, ф. Р-2763, оп. 1, спр. 10, арк. 1. 38. Там само, ф. Р-2763, оп. 1, спр. 5, арк. 1, 5, 6. 39. Там само, ф.Р-2763, оп. 1, спр. 7, арк. 3. 40. Там само, ф.Р-2763, оп. 1, спр. 8, арк. 7. 41. Там само, ф.Р-2341, оп. 1, спр. 14, арк. 9, 10. 42. Там само, ф. Р-2763, оп. 1, спр. 15, арк. 1. 43. Там само, ф. Р-2763, оп. 1, спр. 16, арк. 1. 44. Там само, ф.Р-2763, оп. 1, спр. 17, арк. 1, 6. 45. Там само, ф. Р-2763, оп. 1, спр. 18, арк. 1, 7. 46. Там само, ф. Р-2763, оп. 1, спр. 19, арк. 1, 5. 47. Там само, ф. Р-2763, оп. 1, спр. 13, арк. 1, 5, 11. 48. Там само, ф. Р-2763, оп. 1, спр. 21, арк. 1, 15, 16. 49. Держархів Запорізької обл., ф. Р-3077, оп. 2, спр. 2, арк. 1, 6, 10, 11.

**Нина Колесник**

#### **ИЗМЕНЕНИЯ В ГРАЖДАНСКОМ СТАТУСЕ ЛИЧНОСТИ В ПРАКТИКЕ РАБОТЫ МЕСТНЫХ СУДЕБНЫХ УЧРЕЖДЕНИЙ НА ТЕРРИТОРИИ РЕЙХСКОМИССАРИАТА "УКРАИНА" (1941–1944 ГГ.)**

*В статье автор исследует особенности работы местных судебных учреждений Рейхскомиссариата "Украина", которые своими решениями вносили изменения в гражданский статус лиц, проживающих на территориях, подконтрольных оккупационной администрации Рейхскомиссариата "Украина"*

*Ключевые слова: гражданский статус личности, оккупация, Рейхскомиссариат "Украина", местные органы власти, судебные учреждения.*



**Nina Kolisnik**

### **CHANGES OF CIVIL PERSON'S STATUS IN THE PRACTICE OF LOCAL JUDICIAL INSTITUTIONS ON THE TERRITORY REICHSKOMISSARIAT "UKRAINE" (1941–1944)**

*In the article author explores the features of the local judiciary, whose decisions made changes in social status of persons residing in the territory controlled by the occupation administration Reichskommissariat "Ukraine".*

*Key words: civil status of a person, occupation, Reichskommissariat "Ukraine", local authorities, judicial institutions.*

**УДК 94(477.7) "1944/1954"**

**Світлана Кислинська**

### **ОСОБЛИВОСТІ ГРОШОВОЇ РЕФОРМИ ТА ВІДМІНИ КАРТКОВОЇ СИСТЕМИ 1947 Р. НА ПІВДНІ УКРАЇНИ**

*У статті розглядаються особливості перебігу процесів грошової реформи та відміни карткової системи на території Південної України у 1947 р. Автор вважає питання, якому присвячене дослідження, доволі актуальним через необ'єктивність висвітлення радянськими істориками та таким, що вимагає подальшого вивчення. Основний зміст дослідження складає аналіз даного процесу, а саме, вказуються причини грошової реформи та відміни карткової системи у повоєнний час, на основі широкої джерельної бази виділяються та описуються особливості даного явища, порівнюються офіційне трактування органів влади та реальні думки пересічного населення. У статті досліджуються характерні методи впливу тогочасної командно-адміністративної системи на події та свідомість населення. Автор обґрунтовує закономірні наслідки грошової реформи та відміни карткової системи як для економіки країни в цілому, так і для широкого загалу зокрема.*

*Ключові слова: Південна Україна, п'ятирічний план, карткова система, грошова реформа, повоєнний час.*

Однією із найскладніших сторінок історії України був період повоєнної відбудови країни, що проходив у неймовірному напруженні сил та можливостей народу. Актуальність дослідження цієї теми зумовлена необхідністю комплексного, неупередженого аналізу питання на території Півдня України, адже попередні дослідження радянських істориків мають низку серйозних недоліків, адже проводилися вони під впливом тогочасної тоталітарної ідеології. Лише на початку 90-х рр. XX ст. почали з'являтися об'єктивні, змістовні та цікаві наукові видання. Над питаннями повоєнного періоду працювали О. Бажан [1] В. Баран, В. Даниленко [3] та інші.

Ця стаття має на меті на основі доволі значної джерельної бази провести комплексне дослідження та аналіз перебігу процесів здійснення грошової реформи та відміни карткової системи у 1947 р. на території південної України.

Друга світова війна завдала величезних втрат економіці, культурі, освіті та іншим сферам життя країни. Одним із наслідків війни було складне становище фінансової системи держави. Позаяк уряд СРСР відмовився від пропозиції допомоги у відбудові за американським "планом Маршалла", то пошуки фінансування запланованих економічних проектів здійснювалися за рахунок внутрішніх резервів країни, у той час, як європейські країни, що зазнали менших руйнувань та мали більший економічний потенціал, не приховували проблем в усіх сферах життєдіяльності країн та використовували будь-які можливості для їх якнайшвидшого подолання. Керівництво СРСР весь тягар відбудовчого процесу переклало на плечі народу, не виключенням стала й фінансова сфера. Особливістю відбудовчого процесу економіки України було те, що відновлювалася вона не як самодостатня самостійна структура, а як частина загальної всесоюзної економіки. Головний акцент у процесі відновлення фінансової стабільності країни робився на заходах зі скорочення фінансування сільського господарства, соціальної сфери, легкої промисловості та режиму тотальної економії.

Не припиняв своєї дії і механізм "мобілізації коштів населення", запроваджений радянським урядом ще на початку війни. У травні 1946 р. запроваджено першу державну позику відбудові і розвитку народного господарства на суму 21,8 млрд крб., 1947 р. – другу позику на суму 22,5 млрд крб., 1948 р. – третю на 22,6 млрд крб., 1949 р. – четверту на 23,8 млрд крб., 1950 р. – п'яту на 27 млрд крб. (усі терміном на 20 років) [1, с. 21].

Необхідність переходу від нормованого постачання – до розгорнутої радянської торгівлі проголошена ще в четвертому п'ятирічному плані відновлення та розвитку народного господарства

СРСР на 1946–1950 рр. За цим планом відміна карткової системи запланована на кінець 1946 р. [2, с. 15]. Проте через гострі проблеми у сільському господарстві країни у серпні 1946 р. відміну карткової системи перенесено на наступний рік. Через декілька тижнів Рада Міністрів СРСР запровадила зближення комерційних та пайкових цін, знизивши комерційні та підвищивши пайкові. Ця подія негативно позначилася на становищі населення, що перебувало на централізованому постачанні за пайковими цінами, хоча уряд і вжив певних "пом'якшувальних" заходів – запровадив так звану "хлібну" надбавку до заробітної платні низькооплачуваних категорій робітників та службовців [3, с.17].

16 серпня 1944 р. на усіх підприємствах, установах, навчальних закладах в обідню перерву проводилися бесіди із робітниками та службовцями щодо роз'яснення цієї події. Хоча в офіційних звітах рапортували про те, що "більшість робітників із схваленням зустріли постанову уряду, як життєво необхідне для нашої країни" [4, арк.72]. Наприклад, робітниця консервного заводу м. Одеса Макарчук зазначала наступне: "Нема чого гріха таїти, нам буде важкувато, але раз так вчиняє уряд, значить іншого виходу немає. Нам потрібно більше та краще працювати, цим ми підвищимо свою заробітну платню та допоможемо уряду швидше відновити зруйноване війною господарство" [4, арк.73]. Проте у звітах про моральний стан та настрої населення щодо зближення комерційних та пайкових цін подається багато свідчень про невдоволення та обурення цією подією пересічних робітників. Так, робітник Одеського хлібозаводу Дементьев у розмові з іншими робітниками, заявляв: "Жити стало важко, хліб подорожчав у 4 рази, а заробіток маленький, як далі будемо жити, якщо весь заробіток витрачається на хліб"; слюсар Одеського трамвайного парку Р. наголошував: "До чого ж народ терплячий, що з ним не роблять, мовчить, ніякого бунту чи заколоту не піднімає, ось як добре його прибрали до рук, що й пискнути не можна" [4, арк. 74].

Різке збільшення державних видатків під час Другої світової війни, скорочення роздрібного товарообігу, зростання інфляції та обіг фальшивих коштів стали основними причинами, що обумовлювали необхідність проведення грошової реформи, позаяк заходи зі зниження комерційних та підвищення пайкових цін не змогли впоратися із вилученням значної кількості грошової маси, що знаходилася в той час у населення та через це унеможлиблювала скасування карткової системи.

Зміст грошової реформи 1947 р. полягав у тому, що одночасно введено обмін 1 крб. нового зразка на 10 колишніх крб. Заощадження на суми до 3 тис. крб. (які складали біля 80 % усіх вкладів у ощадних касах) обмінювалися по номіналу 1:1. Внески на суми до 10 тис. крб. перераховані в наступних співвідношеннях: 3 тис. крб. – в пропорції 1:1, внески більш ніж 3 тис. крб. – у співвідношенні 2 крб. нового зразка за 3 колишніх. Внески більш ніж 10 тис. крб. перераховані в наступних співвідношеннях: перші 10 тис. крб. – так, як зазначено вище, у той час як внески на суми більші, ніж 10 тис. крб. були перераховані у зменшувальній пропорції, як 1:2 [5, арк. 31].

Грошова реформа та скасування карткової системи призначалися на 14 грудня 1947 р. Держбанк СРСР мав упродовж тижня здійснити обмін грошей на нові. Відстежимо більш детально безпосередню підготовку до проведення реформи у Миколаївській області, що розпочалася ще наприкінці вересня 1947 р. У той час в м. Миколаїв завезено спецвагонами 100 млн крб. нових зразка 1947 р. Їх розсилку у райони здійснено згідно із графіком упродовж 4 грудня – 9 грудня під посиленою охороною в облаштовані пункти із видачі грошей. Розподіл коштів між районами та м. Миколаєвом здійснено, згідно із наказом правління Держбанку: 40 млн крб. пропорційно фондам заробітної платні, 40 млн крб. пропорційно кількості дорослого населення та останні 20 млн крб. на утворення резерву. Усього в Миколаївській області влаштовано 197 обмінних пунктів [5, арк. 86]. Підготовку до грошової реформи засекречено, проте деяка частина населення ще до її початку все ж дізналася та почала вилучати внески із ощадних кас та скуповувати різні товари або проводити вилучення значних сум та одночасне внесення їх маленькими сумами у великій кількості. Так, за довідкою від 14 грудня 1948 р. секретарю обкому КП(б)У товаришу Гордєєву про грубі порушення постанови Ради Міністрів СРСР та ЦК ВКП (б)У від 14 грудня 1947 р. про відміну карткової системи та грошової реформи окремими партійними, радянськими та торгівельними працівниками – за викривлення законів про радянську торгівлю порушено 68 справ та залучено до відповідальності 105 осіб, з яких 52 особи заарештовано та 23 засуджено на різні терміни [6, арк.1]. Наприклад, бухгалтер Казанківської райспоживспілки Миколаївської області Кокотихин здав у сільпо в рахунок виручки власних коштів 6 тис. крб., для того, щоб згодом відшкодувати цю суму повноцінними коштами (засуджений на 15 років) [6, арк. 2]. Також керуючий Лисогірським відділенням Держбанку Навоєв незаконно оформив внески на себе, свого сина та посадових осіб зранку 14 грудня 1947 р. – розголосив державну таємницю про порядок проведення грошової реформи (мала розпочатися о 14 год.), використав службове становище з метою обходу грошової реформи [6, арк. 15]. Посадові особи фінансових закладів Лисогірського району використовували службове становище та незаконно користувалися пільгами, встановленим вкладникам [6, арк. 13].

Грошова реформа мала відверто конфіскаційний характер, цілком у дусі радянської традиції перерозподілу власності, що офіційно обґрунтовувалося необхідністю обмежити спекулятивні

грошові нагромадження. Слід зазначити, що після відміни карткової системи, встановлені нові ціни на усі види продуктів і промислові товари, новий рівень цін перевищували довоєнний утричі. Воднораз вилучення у процесі реформи значної кількості грошей і скорочення в такий спосіб загальної купівельної спроможності населення створювало можливості для зниження цін на товари. У 1948 р. державні роздрібні ціни стали на 17 % нижчими від рівня цін, який існував напередодні реформи. Відбувалося зниження цін на колгоспних ринках, поступово зростав товарообіг. У 1948–1949 рр. державні роздрібні ціни знизилися проти четвертого кварталу 1947 р. на 29 %, що супроводжувалося подальшим розгортанням товарообігу. На кінець четвертої п'ятирічки роздрібний товарообіг державної та кооперативної торгівлі в СРСР трохи перевищив довоєнний рівень, а в Україні сягнув 97 % рівня 1940 р. [3, арк.18].

Одночасно із грошовою реформою скасовувалися і картки, про цьому ціни залишилися на рівні пайкових, оскільки завдяки грошовій реформі у населення була вилучена значна кількість грошової маси. У 1948 р. державні роздрібні ціни стали на 17 % нижчими від рівня цін, який існував напередодні реформи. Згідно із рішенням уряду, в м. Миколаєві відкрилися 5 чергових продовольчих магазинів та 27 хлібних магазинів, які у вихідні дні забезпечували продаж необхідної кількості продуктів харчування та хліба, встановленого лімітом на кожен вихідний день. У звичайні дні працювали 20 хлібобулочних магазинів, 40 продуктових магазинів, 32 хлібних ларьки та 50 змішаних магазинів [7, арк. 93].

Відбувалося зниження цін на колгоспних ринках, поступово зростав товарообіг. У 1948–1949 рр. державні роздрібні ціни знизилися проти четвертого кварталу 1947 р. на 29 %, що супроводжувалося подальшим розгортанням товарообігу. У Миколаївській області план товарообігу у 1947 р. за фондами продовольчих товарів виконано у розмірі 1033,5 млн крб., або 100,5 %, в тому числі у містах на 745 млн крб., а споживча кооперація – на 288 млн крб. Продано населенню міст Миколаївської області сільгосппродукції на 48 млн крб. Обіг закладів громадського харчування у 1947 р. становив 203,5 млн крб. (у 1946 р. – 119,9 млн крб.). Торгова мережа області збільшилася на 490 одиниць, столових та чайних стало 382 одиниці [6, арк. 32].

Незважаючи на заходи для якісного перебігу процесу скасування карткової системи та налагодження вільної торгівлі продовольчими та промисловими товарами, у роботі торгівельної мережі існували серйозні недоліки. Тільки за 16 днів грудня 1947 р. та січень 1948 р. за порушення правил торгівлі, обважування, обмірування та розкрадання притягнуто до кримінальної відповідальності у Миколаївській області 105 осіб, з яких 52 заарештовано та 23 особи засуджено на різні терміни. Знято із посад 50 осіб, накладено адміністративних стягнень на 128 осіб та оштрафовано 37 осіб [7, арк. 94].

Грошова реформа 1947 р. мала несправедливий характер, та називалася “останньою жертвою населення”, однак завдяки їй фінансова ситуація в країні стабілізувалася. Таке ставлення тоталітарної держави до громадян цілком передбачуване та адекватне, зважаючи на номенклатурно-бюрократичну систему влади, що мала за основу свого ладу підпорядкування та водночас байдужість до людей та їх потреб. Водночас, завдяки існуючій системі агітації та пропаганди у тогочасному суспільстві поширювалися надії на те, що заходи ЦК ВКП(б) призведуть до зміцнення СРСР, а відтак і до покращення матеріально-побутового рівня трудящих у майбутньому.

#### *Список використаних джерел*

1. Бажан О. Г. Особливості відбудовчого періоду в Українській РСР у другій половині 40-х – на початку 50-х років ХХ ст. / О. Г. Бажан // Наукові записки НаУКМА. Історичні науки. – Т. 41. – К.: КМ Академія, 2005.– С.20–28.
2. Закон о пятилетнем плане восстановления и развития народного хозяйства УССР на 1946–1950 гг. – Киев, 1946. – 47 с.
3. Баран В. К Україна крізь віки: В 15 т. / В. К. Баран, В. М. Даниленко, В. А. Смолій (ред.). – Т. 13: Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.). – К.: Альтернативи, 1999. – 303 с.
4. Держархів Одеської обл, ф. 11, оп. 12, сп. 155, арк. 72–74.
5. Держархів Миколаївської обл., ф. 7, оп. 4, спр. 586, арк. 31, 86.
6. Там само, спр. 620, арк. 1–2, 13, 15, 32.
7. Там само, спр. 693, арк. 93–94.

**Светлана Кислинская**

#### **ОСОБЕННОСТИ ПРОЦЕССА ДЕНЕЖНОЙ РЕФОРМЫ И ОТМЕНЫ КАРТОЧНОЙ СИСТЕМЫ 1947 Г. НА ЮГЕ УКРАИНЫ**

*В статье рассматриваются особенности течения процесса денежной реформы и отмены карточной системы на территории Южной Украины в 1947 г. Автор считает вопрос, которому посвящено исследование, достаточно актуальным из-за необъективности освещения советскими историками и таким, который требует последующего изучения. Основное содержание исследования составляет анализ данного процесса, а именно, называются причины денежной реформы и отмены карточной реформы в послевоенное время, на основе широкой базы*

*источников выделяются и описываются особенности данного явления, сравниваются официальная трактовка органов власти и реальные мнения простого населения. В статье исследуются характерные методы влияния командно-административной системы на события и сознание населения. Автор обосновывает закономерные последствия денежной реформы и отмены карточной системы как для экономики страны в целом, так и для простого населения отдельно.*

*Ключевые слова: Юг Украины, пятилетний план, карточная система, денежная реформа, послевоенное время.*

**Svitlana Kyslynska**

### **SPECIAL CHARACTERISTICS OF THE CURRENCY REFORM AND ABOLISHMENT OF THE RATIONING SYSTEM OF 1947 IN THE SOUTH OF UKRAINE**

*This article presents the special aspects of the currency reform process and abolishment of the rationing system on the territory of South Ukraine in 1947. The author considers the issue, which was researched, reasonably important because of its biased coverage by Soviet historians and demanding the ensuing study. The main content of the study is comprised of the analysis of this particular process i.e. the reasons of the currency reform and abolishment of the rationing system in the post-war period are named. The peculiarities of this phenomenon are emphasized and described on the ground of a large resource base. The official representation of the government and the actual opinions of the population are compared. The article researches the typical methods of command-and-control system's influence on the events and people's minds. The author proves natural aftermath of the currency system and abolishment of the rationing system for the country's economy in general as well as for the population in particular.*

*Key words: the South of Ukraine, the five-year-plan, the rationing system, the currency reform, the post-war period.*

**УДК 94(477.8)**

**Лариса Капітан**

### **ФОРМИ ОРГАНІЗАЦІЇ ВИРОБНИЦТВА ТА СЕЛЯНСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ У ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТ.**

*У статті охарактеризовано різноманітні види самоорганізації українського сільського населення, системи та способи регулювання аграрних відносин, форми організації виробництва та використання земельних багатств Західної України, що сформувалися упродовж століть.*

*Ключові слова: громада, схід села, громадські ради, селянські комітети, загальні збори селян.*

Сьогодні, коли ми прагнемо осмислити минуле та знайти орієнтири на майбутнє, необхідно всебічно вивчати проблеми української ментальності, які сприяли духовному відродженню нації. Життя українців пов'язане із працею на землі, сільським побутом, традиційними заняттями й ремеслами, народною творчістю.

Настав час об'єктивно відтворити історію українського селянства на різних етапах, вільну від ідеологічних нашарувань та цензури. Насаджуючи "соціалістичні перетворення" на селі радянський тоталітарний режим усіма наявними у його розпорядженні засобами і методами прагнув не допустити політичного самовираження українського селянства. Відсутність селянських організацій ускладнювало знаходження спільної мови, вироблення загальної лінії щодо політики на селі.

Мета статті – охарактеризувати форми організації виробництва та селянського самоврядування у Західній Україні в першій половині ХХ ст., трансформаційні зміни в селянському укладі.

Суспільно-політичні процеси в Україні, проблеми соціально-економічного розвитку сільських територій у західному регіоні стали предметом висвітлення науковцями у низці дисертаційних досліджень і спеціальних монографічних видань. Цій проблематиці присвячені наукові праці Р. Вепріва [1], Н. Коростіль [2], Р. Котовського [3], О. Малярчука [4], І. Рибак [5], В. Нечитайла [6] та багатьох інших дослідників аграрної історії України.

Упродовж віків українське селянство виробило власні системи регулювання аграрних відносин, форми організації виробництва та використання земельних багатств. Існували різноманітні види самоорганізації сільського населення, створені як власним досвідом, так і запозичені в інших народів. Так, І. Кривко та С. Лях виділяють три види селянських організацій: традиційні інститути селянського самоврядування (громада); організації, що виникли в ході революційної, політичної або

економічної боротьби селян самостійно чи за ініціативи представників національних та загальноросійських опозиційних партій (Селянський союз, селянські ради); організації, створені владою (земельні комітети, комітети взаємодопомоги, комітети незаможних селян) [7, с. 252].

Громади мали давні історичні корені й виконували функції адміністративно-поземельного інституту. Дослідники О. Малярчук і Н. Коростіль зауважують, що виробничі відносини і місцеве самоврядування були прерогативою громад. Схід села у Західній Україні з часів Австро-Угорщини і Другої Речі Посполитої залишався найавторитетнішою інстанцією і формував громадські ради. При потребі, із авторитетних осіб створювався громадський суд, який на основі традицій, моралі визначав способи подолання різноманітних конфліктів. Ведення приватного селянського господарства сприяло формуванню індивідуалістичних підходів. Водночас поширеними були супряги, коли для посіву чи збирання урожаю декілька господарів об'єднували свою робочу худобу, реманент, зусилля. У сільському житті багато робіт виконувалося громадою – толокою. Відчуття громадської підтримки єднало під час подолання труднощів у нелегкій долі українського селянина [8, с. 73–79].

Громада на чолі зі священником чи учителем місцевої школи, були авторитетною інстанцією у певній окрузі. Громаду становили усі господарі, які щонеділі збиралися після літургії у церкві з метою обговорення повсякденних суспільних справ. Крім вирішення поточних питань, різноманітних суперечок, обговорювалися такі проблеми, як підтримання у належному стані доріг, гребель, протипожежного стану, а також подій політичного життя. При необхідності, із поважних г'аздів створювався й громадський суд, який, на основі традицій, визначав способи подолання конфліктів. Сільська громада уповноважувала представників розбирати різні спірні питання й вони вирішувалися мирним шляхом.

За часів "панської Польщі" офіційною владою на селі вважалися вибрані громадою війти, а також декілька його помічників. Війт, його заступники, громадський писар і члени ради обиралися безпосередньо селянами. Війт на чолі із радними мали завдання – збирання від мешканців села однорічного державного податку, заготівлю дров для школи й канцелярії, ремонт доріг і мостів, організація охорони села. До сільської ради обиралися також сільські судді. Вони офіційно "полагоджували" між селянами дрібні справи на зразок "сварки на межах", "поділу спадщини", бійки і т. д. Внаслідок адміністративної реформи в Польщі були створені г'міни. У селах ліквідовувалися громадські ради і селом керував уже солтис і підсолтис, а функції громадського писаря перейшли до секретаря г'міни. Проте, польська влада не зруйнувала довіру між селянами, що при певних обставинах, породжувало можливість організованого опору [9, с. 55].

Споконвіку село жило своїми сезонними турботами відповідно до звичаїв та місцевих особливостей. Повсякденність регламентувалася правилами поведінки щодо різних аспектів політичного, громадського та сімейного життя. Бути осторонь від життя сільської громади було не тільки не вигідним, а й по суті неможливо. Громади впливали на культурне та господарське життя села, а також на окремих недбалих осіб. За часів Другої Речі Посполитої універсальним методом боротьби виступали селянські страйки, віча, а також підпали, "потрави паші" й "порубки лісу". Ще часів Австро-Угорщини сягала традиція, що правлячі кола під тиском знизу йшли на окремі поступки селянським масам: збільшення заробітної плати, скорочення робочого дня найманим працівникам, зменшення шарварків, податків та інших оплат. Аграрне й податкове законодавство, окремі особи й урядовці йшли на дрібні поступки селянству.

Село упродовж століть виробило свої органічні господарські традиції, виходячи із місцевих умов. Вхідження дрібних селянських господарств у внутрішні та світові аграрні ринки за часів Австрії і Польщі, відбувалося вкрай повільно. Вони відзначалися неефективністю і низьким рівнем рентабельності. У гірських районах Карпат провідне місце посідало тваринництво. Територія пригірських і низинних регіонів сприяла комплексному розвитку землеробсько-тваринницького господарства та формування упродовж віків своєрідної традиційної господарської спеціалізації. Тваринництво й землеробство орієнтувалися на задоволення власних потреб селян у зерні, молочних продуктах, м'ясі, вовні, шкірі, тягловій силі. Виробники тільки частково їх продавали, щоб мати змогу сплатити державні податки. Невелика кількість заможних господарств мала характер товарного виробництва [2, с. 13].

Саме торгівельне скотарство стало важливою ланкою прибутків українських селян. Загалом Галичина була важливим постачальником м'яса за часів Австро-Угорської імперії. Така спеціалізація склалася не випадково, оскільки цьому сприяли географічно-ландшафтні умови. Наддністрянська низовина – найбільша у Східній Галичині, територія її покрита травами, що сприяло розвитку тваринницької галузі. Підприємці наймали пасовиська у землевласників на весь сезон випасу. Вважалося економічно вигіднішим здавати свої пасовища в оренду, ніж перетворювати їх на сінокоси. Значним районом товарного скотарства були також Карпати, де тваринництво було провідною галуззю сільського господарства. Цьому сприяли полонини –

високогірні або середньогірні пасовиська. Українське селянство розв'язувало економічні проблеми на основі принципів самозахисту та самоорганізації через кооперування [8, с. 75].

Радянська влада, відкинувши попередні напрацювання, запропонувала "соціалістичну перебудову" на докорінно інших засадах, підпорядкувавши селянина інтересам держави. З перших днів "золотого вересня" 1939 р., створені радянською владою селянські комітети – приступили до складання відповідних списків поміщицьких і церковних земель на місцях. Усю землю, ліси, угіддя націоналізовано. Земельні володіння поміщиків, буржуазії і церкви ліквідовувалися. Вчення марксизму-ленінізму проголошувало, що передача поміщицьких і церковних земель селянам-біднякам є однією із найважливіших умов успішної перебудови життя трудящих мас на шляху до соціалізму. Практика "творення нового суспільства" в СРСР переносилася на західні землі України. "Декоративні" Народні збори Західної України проголошували: "Віднині вся земля Західної України з її надрами, всі ліси та ріки оголошуються всенародним добром, тобто державною власністю" [10, с. 312]. Декларація, прийнята Народними зборами, надавала законодавчу базу під конфіскацію (націоналізацію) і передачу селянам поміщицьких та церковних земель. Селянські комітети виступали механізмом в процесі націоналізації землі і майна, а також у насадженні політики більшовицької партії на селі [11, с. 105].

Восени 1939 р. у західних областях України до 474 тис. селян перейшло понад 1 млн 136 тис. га землі, 84 тис. коней, майже 100 тис. голів великої рогатої худоби, 14 тис. свиней, 27,2 тис. овець, значна кількість посівного і продовольчого матеріалу [10, с. 312–313]. На цих фактах партійно-радянське керівництво будувало свою подальшу агітаційно-пропагандистську роботу. Радянська влада у перші місяці схилила на свій бік найбільш вразливі верстви сільського соціуму.

Цікаві архівні матеріали наводить дослідник Р. Котовський: "Зважаючи на високу релігійність селянства і з метою не допускати "провокаційних дій" в окремих місцях та "не викликати незадоволення трудящого населення" – голова Луцького воєводського тимчасового управління В. Бегма зобов'язував питання про розподіл між селянством церковної землі, вирішувати не на засіданнях сільських комітетів, а на загальних зборах селян. І тільки після того, як загальні збори села своєю постановою вимагали розподілу – приступати до нього" [11, с. 109]. Архівні матеріали Станіславської обласної партійної організації свідчать про те, що: "Наш земельний відділ надав Уповнаркомзагу список господарств, які отримали восени при існуванні сільських комітетів 70 тис. центнерів зерна. Такий факт мав місце, адже тоді роздавали землю і надавали селянам допомогу зерном. Це була просто допомога, а зараз взяли й зарахували її як позику. Ця кількість завірена Раднаркомом і треба буде її повернути... Селяни обурювалися, адже з приходом Червоної армії це вважалося допомогою, а тепер кажуть віддати" [11, с. 109–110].

На не розділених між селянами землях (панських фільварках та німецьких колоніях) створено перші соціалістичні господарства – радгоспи та машинно-тракторні станції. Радянський режим, здійснюючи перерозподіл землі й майна, створив ілюзію втілення споконвічних прагнень безземельного і малоземельного селянства. Влада свідомо закладала конфлікт між селянством, який використовувався для розгортання більшовицької політики на селі і підготовки передумов для подальшої колективізації. Бідняки і середняки отримували землю, худобу, зерно, реманент за рахунок заможних верст на дуже короткий період. Частина селянства не встигла зібрати навіть перший урожай.

Політика націоналізації у Західній Україні в цілому була продуманою і послідовною. У наявності був досвід, апробований на території СРСР і УРСР. Характеристика життя селянства за "Австрії та панської Польщі" і "під зорею радянської влади" констатувала – поворотний пункт у вересні 1939 р. відбувся. Під безпосереднім впливом тоталітарної системи сталінського зразка галицький і волинський селянський менталітет набрав нових якісних рис – зміни відносин власності. Більшовицька партія, удосконаливши тактику діяльності, зуміла взяти під свій безпосередній контроль відразу політичне і економічне життя села.

У кожній західноукраїнській області (Волинській, Дрогобицькій, Станіславській, Львівській, Ровенській та Тернопільській) створено на весну 1940 р. два-три десятки дрібних колгоспів із бідняків при невеликій кількості усупільненої землі та тяглової сили. Вони існували не для безпосередньої виробничої діяльності, а для пропаганди колективних методів господарювання на соціалістичних засадах. Як перехідну ланку у підготовці селян до суцільної колективізації, а також реальну допомогу в проведенні весняно-польових робіт, розглядалося сприяння у масовому створенні традиційних форм обробітку землі – супряг. Сусіди, родичі, просто односельці на деякий час об'єднували свої зусилля (безкінні чи однокінні господарства) з метою спільного обробітку землі. Тогочасні партійні інструкції націлювали актив села на максимальне сприяння супрягам. Партійним "оком на селі" виступали спеціальні особи – агроуповноважені. На них покладалася роль організатора робіт зі своєчасного проведення посіву, а також контроль за усією господарською роботою на селі.

Аналіз наукової літератури засвідчує, що створення соціалістичних господарств у Західній Україні відбувалося командно-адміністративними методами. Якщо на перших порах частина сільського соціуму покладала певні надії на радянську владу, то за декілька місяців наступило розчарування. Масові арешти, хвилі депортацій, тотальне беззаконня, ігнорування місцевих традицій відвернули від співпраці з владою загал селянства. Радянська влада, здійснюючи соціалістичну перебудову регіону, дбала виключно про свої інтереси. Якщо на першому етапі – соціалістичні господарства створювалися на базі поміщицьких фільварків та осадницьких колоній, то усупільнення безпосередньо селянської і розданої землі у колгоспи – розкрило справжню суть політики більшовицької партії у західноукраїнському селі. Підготовка до насадження соціалістичної колгоспно-радгоспної моделі господарювання у сільському господарстві супроводжувалася запровадженням непосильних податків і торкнулася основної маси мешканців села [3, с. 11].

З 1940 р. розпочалася втілювати політика негайного наступу на "куркуля". Партійне керівництво дало вказівки, щоб у районах, у яких незадовільно проходила хлібоздача, віддавати під суд куркулів. "Очіма селян" ситуація виглядала наступним чином – польські господарі пішли, а нові хочуть чим скоріше хліб вивезти більше хліба і сировини. Такі селянські міркування розцінювалися як ворожа агітація. Будь-які прояви іншого мислення, окрім того, що подавалися офіційною ідеологією, безпощадно присікалися правоохоронними органами – арешти і виселення на Сибір. Нарівні із "ворогами народу" під репресії потрапляли селяни, котрі не виконували вчасно завдання влади. Все ж, основний удар скеровувався проти заможної частини селянства – конфіскації зерна, продуктів, сировини. Позиція влади стосовно них була однозначною – послідовне економічне і політичне обмеження та знищення [11, с. 120].

Влада у селянах-власниках вбачала ворогів радянського ладу, а сільськогосподарське виробництво розглядала як безкоштовне джерело для розвитку промисловості й оборони країни. Позбавлені засобів виробництва й "заганні" у колгоспи селяни перетворювалися у новітніх кріпаків, повністю залежних від управлінського апарату. Село розглядалося як резерв трудових ресурсів, фінансових надходжень у бюджет, дешевої сільгосппродукції та сировини. Наступ режиму на селянство полягав у вилученні у них грошей, зерна, сировини, мобілізації робочої сили, проведенні суцільної колективізації.

Особливістю західноукраїнського регіону була наявність значної кількості хутірських господарств – біля 30 тис. Під цей критерій підпадали у своїй більшості господарства військових і цивільних осадників, німецьких колоністів, заможних українських, польських, єврейських селян. При відповідній державній підтримці, а не знищенню, маючи відповідну господарську базу та досвід, вони були надзвичайно перспективні для економіки регіону. Соціалістичній перебудові західноукраїнського села перешкодили військові дії Другої світової війни і вторгнення німецької армії в червні 1941 р. на територію СРСР [5].

З відновленням радянської влади у 1944 р. продовжилася колективізація на селі й відразу набрала примусового характеру. Це викликало загальний спротив селянства, підтриманого мережею підпілля ОУН і відділів УПА, що вилілося у значні жертви з обох боків та загальмувало її. Це змусило радянське керівництво відкласти суцільну колективізацію на перспективу. Перші колективні господарства організовувалися при районних центрах із числа колишніх колгоспників та представників сільського активу, які втекли із села під прикриття правоохоронних органів через переслідування з боку ОУН і УПА [4, с. 38].

У західному регіоні України земельні громади були з'єднувальною ланкою у подальшій насильницькій колективізації сільського господарства, вони формувалися в усіх населених пунктах. У статуті земельної громади ("як одній з форм радянської демократії") передбачалися її права та обов'язки. Вони вирішували такі громадсько-господарські функції, як порядок використання угідь загального призначення. Громада мала утримувати в належному стані шляхи, мости, меліоративні споруди тощо. Земельні громади були під контролем місцевих органів влади й пильним наглядом партійного апарату. Їм відведено функцію сумлінного виконавця наказів. Усі інші питання перебирали на себе сільські ради. Вони, на відміну від земельних громад, об'єднували усіх мешканців села, зокрема й тих, котрі не вели власного господарства. Такий перерозподіл влади на селі повністю влаштував командно-адміністративну систему. Хоча сільради мали вільно обиратися місцевим населенням, насправді ці вибори ніколи не були демократичними. Загальний наступ тоталітарного режиму на селянство виявився у насильницькій суцільній колективізації села. Одночасно із політикою підпорядкування собі традиційних об'єднань селян, радянська влада створила нові, через які впроваджувала "соціалістичні перетворення на селі". Чільне місце серед них займали партійні та комсомольські осередки, ініціативні групи зі створення колгоспів [4, с. 42].

Наприкінці 1947 р. партійно-радянські органи, зламавши опір ОУН і УПА, опанували ситуацію та забезпечили підготовку передумов до безпосередньої колективізації західноукраїнського села. Незважаючи на загрозу розкуркулення та депортації, примусова колективізація спричинила

жорсткий опір селянства. Пройшло три роки після встановлення радянської влади у регіоні, а довоєнного рівня колективізації селянських господарств не було досягнуто. У 1948 р. розпочалася суцільна організація колгоспів, що проходила із масовими порушеннями статуту сільськогосподарської артілі та принципу добровільності. Під час насадження соціалістичної моделі господарювання мільйони людей втратили власність, тисячі – життя. Влада ставилася до таких жертв цинічно [4, с. 49].

Виробнича діяльність колгоспів базувалася на роботі бригад, які здійснювали сезонні сільськогосподарські роботи закріпленим за ними реманентом і технікою. Бригади ділилися на ланки, які відповідали за вирощування окремих зернових, овочевих, технічних культур. Спочатку у ланках практикувалася персональна відповідальність за виконану роботу. З 1950 р. почала застосовуватися уніфікована система, яка нехтувала матеріальним стимулюванням. Основними підрозділами колгоспів стали виробничі дільниці, за якими закріплювалися земля, будівлі, техніка, худоба. Незалежно від роботи ланок, діяла "зрівнялівка" у нарахуванні трудоднів та розподілі прибутків. Сільськогосподарська праця в СРСР була втілена у категорію "суспільна форма праці", а тип відносин до неї визначався сукупністю суспільних відносин, передусім – економічних. В офіційній науці склалася традиційна характеристика соціалістичної всезагальної форми праці: праця є суспільною, планомірною і позбавленою експлуатації, тобто вільною, всезагальною і творчою. Таке офіційне тлумачення надзвичайно далеке від істини [1, с. 110].

Одним із аграрних експериментів, стало укрупнення невеликих колективних господарств з метою ефективнішого використання техніки, що охопило новостворені колгоспи регіону. Адміністративний тиск, без урахування економічної доцільності чи думки селянина, став всеохоплюючим. Колгоспники фактично нічого не вирішували, а усе вирішувалося вищими інстанціями – від часу початку сівби – до того, кому бути головою. Сільське господарство підпорядковувалося не економічним законам, а партійним чиновникам. Ідеологізація аграрної політики на селі зумовила масові приписки з метою приховати провали у виконанні планів [4, с. 61].

Таким чином, досліджуваний нами період був заповнений безконечними реконструкціями і реорганізаціями сільського господарства. Аграрні перебудови, ініційовані Другою Річчю Посполитою і радянською тоталітарною системою, проходили без урахування економічних законів та господарської доцільності. У свою чергу, вони блокувалися тим же адміністративно-управлінським апаратом, який створював ілюзію захисту інтересів "кресов'яків" чи "науково-технічного прогресу" в сільському господарстві. Недоліки в керівництві аграрним сектором економіки регіону призвели до однобічного його розвитку та різноманітних зловживань посадових осіб. У політиці "польської колонізації" та "колгоспного будівництва" мали місце масові порушення законності. Широкого розмаху набуло присвоєння власності державними, партійними, радянськими та господарськими органами.

Усвідомлення цих негативних тенденцій зумовило появу нових поглядів на формування програми аграрного будівництва. Вважаємо, що це дасть змогу наблизитися до більш ефективного прогнозування ситуації у сільському господарстві регіону: аграрна політика держави має передбачати рівні можливості та поєднання різноманітних форм власності на землю і господарювання (індивідуальних, фермерських, колективних, асоціативних, акціонерних), урахування землеробських традицій українських селян, притаманних тим чи іншим регіонам держави; особливу увагу слід звернути на створення правової бази аграрних реформ. Визначальними повинні стати положення Конституції України про гарантування права власності на землю, яке набувається і реалізується виключно у відповідності із законом, про непорушність права приватної власності, про право кожного на дозволена законом підприємницьку діяльність.

#### *Список використаних джерел*

1. Вепрів Р. В. Сільське господарство західних областей України: провідні тенденції та особливості розвитку (1964–1991 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Р. В. Вепрів. – Переяслав-Хмельницький, 2013. – 232 с.
2. Коростіль Н. Ж. Економічна та соціокультурна сфера українського села у Східній Галичині (1919–1939 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02 "Всесвітня Україна" / Н. Ж. Коростіль. – Ужгород, 2008. – 20 с.
3. Котовський Р. В. Село західних областей України: соціальні трансформації (вересень 1939 – червень 1941 років): спец. 07.00.01 "Історія України" / Р. В. Котовський. – Переяслав-Хмельницький, 2012. – 21 с.
4. Малярчук О. М. Тоталітаризм проти західноукраїнського села / О. М. Малярчук. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2008. – 228 с.
5. Рибак І. В. Соціальна інфраструктура українського села: зміни, труднощі, проблеми (20-ті – початок 90-х рр. XX ст.) / І. В. Рибак. – К.: Рідний край, 1997. – 166 с.
6. Нечитайло В. Українське селянство: важкий шлях до волі / В. Нечитайло. – Кам'янець-Подільський: Апостроф, 1995. – 192 с.
7. Кривко І. Селянські організації в Україні у першій чверті XX ст. / І. Кривко, С. Лях // Проблеми історії України: факти, судження, пошук. – К.: Ін-тут історії України НАН, 2002. – Вип. 6. – С. 250–255.
8. Малярчук О. Український сільський соціум Галичини міжвоєнної Польщі: стратегії виживання / О. Малярчук, Н. Коростіль // Схід. Аналітично-інформаційний журнал. – Донецьк, 2008. – № 6 (90). – С. 73–79.
9. Пащак Я. Родимий край, село



родиме. Документальний нарис / Я. Пашак. – К.: Веселка, 2001. – 206 с. 10. Возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною / [Стеблій Ф. І., Ісаєвич Я. Д., Масловський В. І. та ін.; під ред. Ю. Ю. Сливки]. – К.: Наук. думка, 1989. – 488 с. 11. Котовський Р. В. Село західних областей України: соціальні трансформації (вересень 1939 – червень 1941 років): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Р. В. Котовський. – К., 2012. – 236 с.

**Лариса Капитан**

### **ФОРМЫ ОРГАНИЗАЦИИ ПРОИЗВОДСТВА И КРЕСТЬЯНСКОГО САМОУПРАВЛЕНИЯ В ЗАПАДНОЙ УКРАИНЕ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XX В.**

*В статье охарактеризованы различные виды самоорганизации украинского сельского населения, системы и способы регулирования аграрных отношений, формы организации производства и использования земельных богатств Западной Украины, которые сформировались на протяжении веков.*

*Ключевые слова: община, сход села, общественные советы, крестьянские комитеты, общие собрания крестьян.*

**Larisa Kapitan**

### **THE FORMS OF THE PRODUCTION AND RURAL SELF-GOVERNMENT ORGANIZATION IN WESTERN UKRAINE DURING THE FIRST HALF OF THE 20TH CENTURY**

*The article deals with different types of the Ukrainian rural population self-organization, systems and methods of agrarian relations regulation, forms of the production organization and the land riches employment in Western Ukraine that have developed during a century.*

*Key words: community, the east of the village, public councils, rural committees, peasants' general meetings.*

**УДК 94(477) "1945/1953"**

**Іванна Лучаківська**

### **ЕТНОНАЦІОНАЛЬНІ ЗМІНИ У ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЯХ УКРАЇНИ У ПОВОЄННІ РОКИ (1945–1953 РР.)**

*У статті проаналізовано причини і наслідки значних змін в етнонаціональній структурі населення краю, охарактеризовано та подано політичні та соціально-економічні причини, характер і наслідки для західноукраїнського населення 1945–1953 рр.*

*Ключові слова: етнонаціональні зміни, західні області України, депортація, радянський режим, національно-визвольна боротьба.*

Переміщення цивільного населення на території України, спричинені міжвоєнними поділами та репресіями сталінського тоталітарного режиму, німецькою окупацією, а згодом державним сталінським політичним режимом повоєнних років охопили майже усі верстви населення, особливо її західних областей і відобразилися на розвитку економіки, соціальної та демографічної ситуації української нації. В історичній науці недостатньо зверталася увага на цей комплекс проблем. Поставлений в кон'юнктурні рамки радянської цензури, історичній науці, будучи дотичною до сфери ідеології, доводилося вивчати та оцінювати окреслені події у дозволених межах, тобто, під кутом зору тогочасної ідеології у вигідному їй аспекті. Тому більшість процесів та історичних явищ залишалися спотворено трактованими або зовсім замовчуваними. У той же час ці проблеми вивчалися західними ученими, особливо тими особами, які були очевидцями та учасниками цих подій.

Метою цієї публікації є дослідження етнонаціональних змін на західноукраїнських областях 1945–1953 рр.

Наукова новизна статті полягає в тому, що у публікації зроблено спробу комплексно дослідити етнонаціональні зміни на західноукраїнських землях у повоєнний період. Автором розкрито роль і місце переселенців в економічному, культурному і духовному житті Західної України.

Тема дослідження не була безпосереднім об'єктом історіографії окремі питання з цієї проблематики висвітлені у працях українських істориків, зокрема, В. Сергійчука [11], Б. Лановика [14], С. Ткачова [13] та інших. Окремі аспекти проблеми знайшли відображення у роботах О. Колянчука [8], П. Лаврива, Г. Гончарука [2], В. Вежбенця [19].

Основними джерелами для висвітлення етнонаціональних процесів в західних областях України 1945–1953-х рр. стали архівні матеріали, зокрема, ЦДАГО України. У архівних документах

прослідковується дискримінаційна політика органів радянської влади до місцевого населення. Певну джерельну основу становлять документи Держархіву Львівської обл.

Органи радянської влади відряджали у західний регіон представників з інших територій, переважно зі сходу, серед яких були працівники органів НКВС, НКДБ, прокуратури і суду, партійні і комсомольські керівники, учителі, лікарі тощо. Так, станом на 1 січня 1945 р. у Львівську область прибуло 12469 осіб. Виконуючи рішення державних та партійних органів, працівники міліції були зобов'язані проводити активну роботу з укомплектування штатів Міністерства внутрішніх справ (далі – МВС) західних областей України, де відсоток нестачі кадрів був найзначнішим. Зокрема, згідно із вказівками МВС, було достроково укомплектовано та забезпечено оперативними кадрами Волинську, Львівську, Тернопільську та Чернігівську області. Наприкінці 1946 р. МВС укомплектовано працівниками на 92,4 %. Значна кількість міліціонерів (понад 81 %), прийшли на службу в органи під час війни і після її закінчення [9, с. 25].

У зв'язку з тим, що радянська адміністрація в регіоні формувалася винятково із представників не місцевого населення, то приїжджі зі східних областей призначалися на керівні посади. Тому у 1945–1946 навчальному році в Львівській області призначено 178 директорів середніх та початкових шкіл, які прибули із східних областей України, партійних працівників – 471; комсомольських працівників – 256; працівників радянських органів – 1599; працівників органів науки, охорони здоров'я, культури і мистецтва – 2555 [5, арк.75].

До кінця 40-х рр. ХХ ст. сотні тисяч осіб приїхали сюди зі східних районів України, Росії та інших республік СРСР. Майже 44 тис. учителів скеровано у сільську місцевість. Цей факт можна пояснити значним розширенням мережі загальноосвітніх шкіл, проте представники місцевої інтелігенції часто не мали змоги займатися педагогічною діяльністю через політичну неблагонадійність, багато з них було знищено, відправлено у Сибір. Тому слід було заповнювати вакуум, який виник у результаті депортацій та арештів західноукраїнської інтелігенції. Політику знищення колишньої західноукраїнської інтелігенції передбачалося проводити й надалі, тому формування кадрових структур відбувалося шляхом підготовки фахівців у вищих навчальних закладах, особливо гуманітарного спрямування. Правда, і ці можливості у порівнянні із довоєнним рівнем, були обмежені через скорочення вузів і контингенту студентів. Так, якщо у 1940 р. в Україні налічувалося 166 вузів, у яких навчалася 127,5 тис. студентів, то у 1944 р. вузів було лише 144 із 81,3 тис. студентів [15, арк. 24].

Архівні матеріали дають змогу проаналізувати стан справ із вищими навчальними закладами у Західній Україні в порівнянні з іншими регіонами республіки. Згідно із поданою інформацією, станом на 1941 р. та 1944 р. кількість вузів у західноукраїнських землях не вказується. Очевидно, що радянська влада ще не мала чіткого уявлення стосовно їх подальшої долі. Усі заходи радянської влади скеровувалися на ідеологічне виховання місцевої молоді.

Більшість із приїжджих не завжди мали відповідну освіту й досвід роботи. Про це свідчать дані осіб вищої керівної ланки – освіта і досвід роботи перших секретарів міськомів і райкомів КП(б)У зі статистичного звіту ЦК КП(б)У на 1 червня 1944 р. Усього 738 осіб, них 14 % – вища освіта, 55 % – незакінчена вища і середня, 15 % – незакінчена середня і 16 % – початкова освіта. Стаж роботи (показники в Україні в цілому): призначених секретарями – 29 %, з 1–3 роки досвіду роботи – 43 %, 3–5 років – 19 % і понад 5 років стажу – 9 % [14, с. 335].

Інформація щодо секретарів у західноукраїнських областях: Волинська область: 20 секретарів, з них 15 % – вища освіта, 60 % – незакінчена вища і середня, 15 % – незакінчена середня і 10 % – початкова освіта. Досвід роботи: уперше призначений секретарем – 85 %, з 1–3 річним досвідом роботи – 15 %. Дрогобицька область: 17 секретарів, з них 18 % – вища освіта, 41 % – незакінчена вища і середня, 23 % – незакінчена середня і 18 % – початкова освіта. Досвід роботи: вперше призначений секретарем – 41 %, з 1–3 річним досвідом роботи – 0,6 %, 3–5 років – 54 % і понад 5 років стажу – 4,4 %. Львівська область: 19 секретарів, з них 15 % – вища освіта, 63 % – незакінчена вища і середня, 15 % – незакінчена середня і 7 % – початкова освіта. Досвід роботи: вперше призначений секретарем – 5,2 %, з 1–3 річним досвідом роботи – 78 %, 3–5 років – 16,8 %. Станіславська область: 18 секретарів, з них жодного з вищою освітою, 61 % – незакінчена вища і середня, 27 % – незакінчена середня і 12 % – початкова освіта. Досвіду роботи: вперше призначений секретарем – 44 %, з 1–3 річним досвідом роботи – 56 %. Тернопільська область: 31 секретар, з них – 19 % вища освіта, 51 % – незакінчена вища і середня, 16 % – незакінчена середня і 14 % – початкова освіта. Досвід роботи: вперше призначений секретарем – 51 %, з 1–3 річним досвідом роботи – 3 %, 3–5 років – 46 %. Це було підставою для секретаря Рівненського обкому В. Бегми заявити на серпневому (1946 р.) Пленумі ЦК КП(б)У, що керівники ряду східних областей у питанні підбору кадрів для Західної України підходили не серйозно, шаблонно і керувалися принципом – "на тобі, небоже, що мені негоже" [10, с. 213].

У той же час вихідці із місцевих жителів, багато з яких мали освіту і відповідний культурно-освітній рівень, були членами компартії і комсомолу, з належним ідейним рівнем, на номенклатурні посади не призначалися. Так, станом на 1 січня 1947 р. на посадах номенклатури обкому КП(б)У Тернопільської області з місцевого населення працювало 316 осіб, 18,3 % у відношенні до загальної кількості працюючих на вказаних посадах. Така дискримінація призводила до масового спротиву місцевих жителів, особливо передових кіл суспільства "націоналістів".

Визначальною рисою сталінської кадрової політики була недовіра до місцевого населення, хоча частина населення, серед нього й певні кола інтелігенції, не лише могли, але й виявляли бажання співпрацювати з новою владою і у переважній більшості добре ставились до приїжджих працівників. Безумовно, основним механізмом регулювання суспільними процесами в 1944–1953 рр. і надалі був масовий терор і домінування карально-репресивної системи. Крім насильницької міграції (переселення), в результаті ведення державної політики, скерованої на відбудову народного господарства, розпочалися масові переселення західноукраїнського населення у промислові райони УРСР та СРСР. Однією із причин можна вважати заробітну платню, яка в усіх регіонах була вищою, ніж у Західній Україні, бо західні області республіки організовувалися в основному як аграрні і частка промислових підприємств була незначною. Зважаючи на те, що сталінський уряд ще у 1930-х рр. взяв курс на індустріалізацію, праця в сільському господарстві оплачувалася низько. Становище з трудовими ресурсами у селах України залишалося надзвичайно напруженим. Багато працездатних колгоспників залучалося до відбудови промисловості, оскільки селянство було основним джерелом поповнення швидко зростаючого робітничого класу [1, с. 14]. Основну силу в колгоспах становили жінки які станом на 1 січня 1948 р. становили 67,2 % від всього працездатного населення колгоспів [7, с. 23].

Відбувався процес урбанізації, також тривали міжрайонні й міжобласні переселення. Паспортна система повністю унеможлиблювала природну міграцію населення. Для переїзду із одного села чи міста в інше, селянин був змушений отримати дозвіл в правлінні колгоспу чи сільради. Дещо по-інакшому було із молоддю. Можливість для переїзду в іншу місцевість з'являлася для юнаків у зв'язку із призовом в армію чи виїздом на навчання у фабрично-заводські училища (далі – ФЗУ). Зважаючи на те, що мобілізацію і демобілізацію можна прирівняти до тимчасової поворотної міграції (тому що в основному юнаки поверталася у колгоспи чи радгоспи), то цим явищем можна знехтувати. Тим більше, що як в архівних, так і у статистичних, відкритих для дослідників джерелах, відсутні ці матеріали. Процес призову молоді на навчання у системі ФЗН становить певний інтерес для дослідження, тому що набори проводилися з метою подальшого працевлаштування на підприємствах України. Значна увага приділялася забезпеченню безперебійної роботи промисловості Донбасу і пред'являлися серйозні вимоги до виконання поставлених перед нею завдань. Молодь непризовного віку скеровувалася на навчання в промислові райони України, зокрема на Донбас, на навчання у системі ФЗУ. Цей процес мав також і політичне забарвлення. За висловленням М. Хрущова, відправлення молоді у ФЗУ на Донбас позбавить поповнення бандерівські формування [12, с. 415].

Однією із важливих умов успішної роботи і виконання завдань, покладених на промисловість Донбасу, – було своєчасне забезпечення шахт, заводів і фабрик кваліфікованими кадрами. Це завдання виконували школи фабрично-заводського навчання (далі – ФЗН). ФЗН і ремісничі училища, в які лише з Львівської області в вересні-листопаді 1947 р. було зараховано 1499 осіб. Часто це проводилася насильницькими методами, тому траплялися випадки масової втечі з ФЗУ. З числа прибулої у 1947 р. з Львівської області молоді самовільно залишили школи і поїхали додому 154 учні [6, арк. 3].

Практично кількість молодих людей, яких скеровували із Західної України на навчання та роботу на Донбас, була значно більшою, ніж планувалося. Так, згідно із планом, із Львівської області планувалося скерувати 900 осіб, фактично виїхало 965. Прискорення процесу відправлення молоді на підприємства східних областей вимагали безпосередньо підприємства. Постановою РНК СРСР ЦК ВКП(б) від 18 лютого 1944 р. Харківському тракторному заводу (далі – ХТЗ) були виділені в першому кварталі 100 випускників ремісничих училищ і шкіл ФЗН. Станом на 25 квітня скеровані на роботу на завод не прибули. Заввідділом машинобудування ЦК КП(б)У звертався із проханням до головного управління трудових резервів при РНК СРСР про скерування вказаної кількості працівників на ХТЗ у зв'язку з відсутністю кваліфікованої робочої сили [18, арк. 72].

Пояснення недбалого ставлення до комплектування працівниками промислових підприємств сходу України знаходимо в архівних документах, зокрема у звіті про призов (мобілізацію) молоді у школи ФЗН, ремісничі і залізничні училища в 1944 р. На 15 листопада 1944 р. передано школам ФЗН Ворошиловградської області з інших областей – 11613 молодих спеціалістів, з них: Ворошиловградська – 5576, Вінницька – 3108, Кам'янець-Подільська – 1730 і Волинська – 1199 осіб. Не виконали плану з мобілізації молоді Вінницька – 392 осіб, Волинська – 801 осіб, Кам'янець-

Подільська – 770 осіб. Очевидним був той факт, що молодь не хотіла залишати домівки і їхати піднімати промисловість. Продовжувалися випадки масової втечі молоді, мобілізованої із Закарпатської області для роботи на Донбасі. Наведені цифри вербування робітників та учнів ФЗН у західних областях для східних областей становлять більше 8 % усіх новоприйнятих робітників на підприємства УРСР. Зазвичай, західні області України плани мобілізації молоді в школи ФЗН, ремісничі та залізничні училища не виконували [17, арк. 60].

Поряд із цим проводилися оргнабори працівників для різних галузей промисловості республіки та потреб власних областей. Для цього у I-ому кварталі 1948 р. набрано у Дрогобицькій області – 10 осіб, Львівській – 113, Ровенській – 50, Станіславській – 408. Усього – 581 осіб. Набір на промислові об'єкти сходу за відповідний період становив 3615 осіб, або більше ніж вшестеро від західних областей. Виселення західноукраїнського населення на Схід призвело до того, що з'явився дефіцит трудових ресурсів. Про це свідчить інформація Львівського обласного комітету Компартії України за № 01460 від 31 грудня 1953 р. "Про виконання плану організованого набору робітників у промисловість Львівською областю за 1953 рік". "Відповідно до народногосподарського плану, план організованого набору робітників у промисловість по області на 1953 рік був встановлений в кількості 8750 чоловік і окремим рішенням Ради Міністрів Української РСР на сезонні роботи в лісову промисловість – 1100 чол. За 1953 рік з Львівської області направлено на постійну роботу у промисловість країни 6 197 чол., або 70,8 % до плану, та на сезонні роботи у лісову промисловість 612 чол., або 55,6 % до плану" [10, с. 90].

З метою виконання плану серед населення області проводилася масово-роз'яснювальна робота із ознайомленням з умовами набору, заробітками і житлово-побутовими умовами, що надаються робітникам, які працюватимуть у промисловості. У роз'яснювальній роботі серед населення використовувалися позитивні листи членів сімей колгоспників, що працювали у промисловості, висвітлювалися питання оргнабору робітників в обласних і районних газетах, на радіо. Невиконання плану організованого набору робітників для народного господарства пояснюється тим, що ряд виконкомів районних Рад депутатів трудящих і райкомів області недооцінили важливість своєчасного виконання завдань уряду із організованого набору робітників і не займалися цим питанням, а також не підготовленістю підприємств до прийому і відсутністю відповідної турботи у працевлаштуванні робітників після прибуття їх до місця роботи [10, с. 90].

З відновленням радянської влади у Західній Україні в 1944 р. розпочався процес формування мережі навчальних закладів. У Львівській області станом на 1944 р. працювало 916 шкіл, з них середніх – 64, неповно-середніх – 263, початкових – 589, кількість учнів – 143665. У Львові працювало 59 шкіл, з них 26 середніх, 26 неповно-середніх та 7 початкових, кількість учнів – 19 528. З них дітей поляків – 15151, українців – 3688, росіян – 472 та дітей євреїв – 62. У Львові, станом на 20 листопада 1944 р. працювало 16 українських шкіл (з них початкових – 1, неповно-середніх – 6, середніх – 9), де навчалось 4439 учнів. У двох російських середніх школах навчалось 395 учнів. У 40 польських школах (початкових – 1, неповно-середніх – 24, середніх – 15) навчалось 15 945 учнів. В сільських районах Львівської області: українських шкіл – 790 (початкових – 490, неповно-середніх – 268, середніх – 32), де навчалось 115 245 учнів; польських – 53 (початкових – 29, неповно-середніх – 21, середніх – 3), де навчалось 3 987 учнів; мішаних – 16 (початкових – 12, неповно-середніх – 4), де навчалось 2 846 учнів [4, арк. 22–23].

Відновлено роботу вищих навчальних закладів. У Львові, станом на грудень 1944 р., їх нараховувалося 7. Значна частина студентів були (понад 13 %) вихідці зі східних областей УРСР. На перший курс подано 412 заяв, з них – 86 з східних областей України, що становило 21 %. Йшов планомірний процес "насичення" Західної України російськомовним населенням, в основному інтелігенцією, вплив якої на суспільство беззаперечний. За національним складом студентів львівські вузи можна поділити наступним чином. Для викладацької роботи скеровувалися спеціалісти із різних республік СРСР. У довідці про склад директорів шкіл і ремісничих училищ Львівської області станом на 1 січня 1945 р. йдеться про те, що за національним складом було: українців – 717; росіян – 11; євреїв – 2; інших національностей – 99, з них із вищою освітою – 90; з незакінченою вищою – 74; з середньою – 608; з незакінченою середньою – 52; з початковою освітою – 5, з них колишні військові – 9, члени партизанських загонів – 2 [3, арк. 12].

У відбудові народного господарства значний відсоток робітників, які працювали на промислових об'єктах, становили репатріанти із країн Західної та Центральної Європи. У довідці про репатріацію радянських громадян із Німеччини, Болгарії, Франції та Румунії знаходимо такі дані. На 1 лютого 1947 р.: із Болгарії репатрійовано 1309 осіб, у тому числі – 91 член болгарської робітничої партії комуністів; з Румунії – 1636 осіб, з них 666 чоловіків, 640 жінок і 330 дітей; з Франції – 2350 осіб. Зареєстровано до виїзду з Франції 13 тис. осіб [16, арк. 36].

Такий важливий процес як міграція населення із перенаселених у малозаселені райони, без чого неможливий успішний розвиток тієї чи іншої держави, міг бути дуже корисним і потрібним. В

умовах тоталітаризму міграція проводилася насильницькими методами для здійснення завдань, намічених партією. Усе це було сплановано і об'єднано у певну систему, що втілювалася у життя методами терору і насильства. Після входження західних областей до складу СРСР сталінська репресивна машина переселила різними методами у інші регіони країни 1,5 млн осіб. Це були, зазвичай, молоді, талановиті особи, які принесли б значну користь в розвитку держави, її освіти, культури, науки, економіки тощо. Визначальною рисою сталінської кадрової політики була недовіра до місцевого населення. Як свідчать архівні матеріали, спогади сучасників, значна частина місцевого населення, серед нього і багато вихідців із інтелігенції, виявляли бажання співпрацювати з новою владою і у переважній більшості позитивно ставилися до приїжджких працівників. Але мета радянської репресивної машини була зовсім іншою [14, с. 355].

При здійсненні масштабної міграції радянський уряд не ставив собі за мету отримати для України політичні чи економічні вигоди. Ставилася завдання знищити самобутність населення України, її західних областей, перемішати регіональні етнічні групи людей. Західні області України активно заселяли російськомовним населенням під приводом їх обізнаності із принципами соціалістичного будівництва, їх забезпечували усім необхідним, надавали квартири, доручали керівні посади. Виділялися цілі сфери зайнятості, як, наприклад, силові структури, суд, прокуратура, праця у яких була прерогативою передусім росіян. В результаті чого склалися суттєві відмінності і в галузевій структурі національностей. Російське і російськомовне населення вплило, головним чином, у промисловість, транспорт, культуру, торгівлю, але особливо в управління – найбільш привілейовану соціальну групу радянського суспільства, а отже, мало значний вплив на формування кадрової політики.

#### *Список використаних джерел*

1. Маковійчук І. М. Голод на Україні у 1946–1947 роках / І. М. Маковійчук, Ю. Г. Пилявець // Український історичний журнал. – 1990. – № 8. – С. 14–32.
2. Гончарук Г. Українська Повстанська Армія в літературі і документах: Монографія / Г. Гончарук, О. Нагайцев. – Одеса: Астропринт, 2001. – 180 с.
3. Держархів Львівської обл., ф. 3, оп. 1, спр. 112, арк. 12.
4. Держархів Львівської обл., ф. 3, оп. 1, спр. 116, арк. 22–23.
5. Там само, спр. 76, арк. 75.
6. Там само, спр. 461, арк. 3.
7. Перковський А. Л. Демографічні втрати народонаселення Української РСР у 40-х рр. / А. Л. Перковський, С. І. Пирожков // Український історичний журнал. – 1990. – № 2. – С. 15–23.
8. Колянчук О. Українська військова еміграція у Польщі (1920–1939) / О. Колянчук. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2000. – 278 с.
9. Михайленко П., Кальченко Т. Міліція УРСР у період 1946–1962 рр. / П. Михайленко, Т. Кальченко // Міліція України. – 2004. – № 1. – С. 24–25.
10. Рубльов О., Черченко Ю. Сталінщина і доля західноукраїнської інтелігенції (20–50-і роки ХХ ст.) / О. Рубльов, Ю. Черченко. – К., Наукова думка, 1994. – 350 с.
11. Сергійчук В. Трагедія українців Польщі / В. Сергійчук. – Тернопіль: Кн.-журн. видавництво, 1997. – 440 с.
12. Судоплатов П. Спецоперації. Лубянка і Кремль 1930–1950 годы / П. Судоплатов. – М.: ОЛМА-ПРЕСС Образование, 2003. – 688 с.
13. Ткачов С. Подорож до колгоспного раю: делегації польських селян в Україні 1949 року / С. Ткачов. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2004. – 128 с.
14. Українська еміграція: від минувшини до сьогодення / [Лановик Б., Траф'як М. та ін.; За редакцією професора Б. Лановика]. – Тернопіль: "Чарівниця", 1999. – 512 с.
15. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 3979, арк. 24.
16. Там само, спр. 4351, арк. 36.
17. Там само, спр. 5118, арк. 60.
18. Там само, спр. 839, арк. 72.
19. Wierzbieniec W. Between West and East. Multi-ethnicity and religious diversity as part of the cultural heritage of border cities: a case study of Przemyśl / W. Wierzbieniec // Trans-border economies – new challenges of regional development in democratic world. Wydawnictwo Państwowej Wyższej Szkoły Techniczno-Ekonomicznej im. Ks. Bronisława Markiewicza w Jarosławiu. – Jarosław, 2013. – S. 13–21.

#### **Иванна Лучакивская**

#### **ЭТНОНАЦИОНАЛЬНЫЕ ИЗМЕНЕНИЯ В ЗАПАДНЫХ ОБЛАСТЯХ УКРАИНЫ В ПОСЛЕВОЕННЫЕ ГОДЫ (1945–1953 ГГ.)**

*В статье проанализированы причины и последствия значительных изменений в этнонациональной структуре населения края, охарактеризованы и представлены политические и социально-экономические причины, характер и последствия для западноукраинского населения 1945–1953 рр.*

*Ключевые слова: этнонациональные изменения, западные области Украины, депортация, советский режим, национально-освободительная борьба.*

Ivanna Luchakivska

**ETHNONATIONAL CHANGES IN WESTERN UKRAINE AT THE EARLY  
POSTWAR YEARS (1945–1953 YEARS)**

*The article analyzes the causes and consequences of major changes in the ethno-national structure of population of the region, characterized the political and socio-economic causes, nature and consequences of the Western population 1945–1953 pp.*

*Key words: ethnonational changes, western regions of Ukraine, deportation, the Soviet regime, the national liberation struggle.*

УДК 373.1 "71""19"(477.53-21 Кременчук)

Дар'я Василенко

**РОЗВИТОК ПОВОЄННОЇ ШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ В 50-Х РР. ХХ СТ.  
(НА ПРИКЛАДІ МІСТА КРЕМЕНЧУКА ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛАСТІ)**

*Проаналізовано стан повоєнної шкільної освіти в Україні в 50-х рр. ХХ ст. на прикладі міста Кременчука Полтавської області. На основі архівних матеріалів проведено аналіз даних щодо збитків та процесу відбудови галузі області. Вказано на основні проблеми, які вирішувалися першочергово для поновлення народної шкільної освіти міста через призму кременчуцьких шкіл. Окреслені методи забезпечення оперативності відродження сфери освіти на Полтавщині.*

*Ключові слова: народна освіта, Полтавська область, відділ народної освіти, навчальна база, матеріально-технічна база.*

Суттєвий вплив спадщини шкільної освіти України радянського періоду на сучасний процес розвитку вітчизняної середньої освіти є не до кінця вивченим та проаналізованим. Ця проблематика актуальна саме з точки зору розгляду повоєнного етапу відновлення народної шкільної освіти у період 50-х рр. ХХ ст. Якісна середня освіта на сьогодні, це запорука майбутнього сталого розвитку держави.

Важливо зазначити, що для дослідження відбудови народної шкільної освіти необхідно розглянути етапи відновлення освітньої галузі з позицій мікроісторії, тобто через призму подій у регіональних промислових містах.

Метою дослідження є аналіз проблем та перспектив процесу повоєнного відновлення шкільної народної освіти в Україні в 50-х рр. ХХ ст. на прикладі міста Кременчука Полтавської області.

Завдання дослідження ґрунтуються на дослідженні методів та механізмів перебігу повоєнної відбудови Кременчука у 50-х рр. ХХ ст., вивчити та проаналізувати систему повоєнної радянської середньої освіти, щоб робити ґрунтовні кроки у розвитку сучасної української середньої освіти.

Основу джерельної бази статті становлять архівні матеріали Держархіву Полтавської обл. та Архівного відділу виконавчого комітету Кременчуцької міської ради Полтавської області (далі – АВВККМР). Деякі із них публікуються вперше.

Певні аспекти досліджуваної тематики можна віднайти у працях таких науковців, як Є. Сайдакова [1], В. Литвин [2], П. Шемет [3], Г. Москалик [4], Ю. Пугасей [5], Л. Березівська [6], Н. Брехунець [7], О. Осташко [8], В. Берека [9], М. Кабатченко [10]. У працях названих авторів висвітлюються нормативні акти, рішення та заходи влади, прийняті в галузі середньої шкільної освіти у період повоєнної відбудови, висвітлюється стан галузі в країні і зокрема у м. Кременчуці.

Незважаючи на те, що деякі аспекти студійованої проблематики вже аналізувалися науковцями, варто відзначити, що на сьогодні заявлена тематика ще не стала предметом окремого наукового дослідження. Саме в цьому й полягає наукова новизна публікації.

У жовтні 1943 р. відновив свою роботу міський відділ народної освіти (далі – міськвно), перед яким поставлено завдання із виконанням закону "Про загальну обов'язкову освіту". Складовими частинами якого в цей період були: необхідне будівництво та раціональне планування мережі шкіл; підвезення дітей до віддалених шкіл; створення і розширення груп і шкіл із подовженим днем, інтернатів (гуртожитків) при школах та шкіл-інтернатів; постійний та ретельний облік дітей шкільного віку; створення фонду загального і обов'язкового навчання, системи патронату для дітей з малозабезпечених, багатодітних та неповних сімей; індивідуальна робота із дітьми, схильними до залишення навчання [11].

Враховуючи положення закону, перед керівництвом міськвно і директорами шкіл міста, були поставлені такі завдання: виконання закону "Про загальне обов'язкове навчання"; удосконалення

навчального процесу (предметні гуртки); поповнення бібліотечних фондів; робота на присадибних ділянках шкіл; естетичне виховання (створення гуртків художньої самодіяльності); фізичний розвиток школярів (будівництво спортзалів та спортивних майданчиків) [11–12].

В організації навчально-виховного процесу в закладах освіти міста, у перші повоєнні роки створено дієву систему надання освітніх послуг, тривала робота з підготовки та розстановки педагогічних кадрів, зі створення матеріально-технічної бази шкіл, діяли заклади з виховання дітей-сиріт, задовольнялися освітні запити населення міста щодо дошкільної, середньої, вечірньої, позашкільної освіти, забезпечувалася зайнятість та відпочинок дітей у літній період. Закон про всезагальну обов'язкову освіту, чітко окреслював комуністичну ідеологію, головною умовою якої було залучення дітей та учнівської молоді до піонерських та комсомольських організацій [13, арк. 3]. З метою подальшого підвищення ідейно-політичного рівня учнів, для учителів проводилися заняття з вивчення історії ВКП(б); учителям 1–4 кл. організувалися методичні об'єднання; учителів-предметників залучали до новостворених загальнооміських секційних об'єднань [14, арк. 62].

Після звільнення міста у 1943 р. працювало 4 неповних середніх школи (2090 учнів), 7 середніх (4730 учнів), 2 школи для дорослих (222 учнів) [15]. На початок 1950 року в місті діяли 17 шкіл, у яких навчалися 10877 учнів, 3 школи робітничої молоді і 2 спецшколи – для глухонімих і для розумово відсталих [16, арк. 61]. Дані щодо мережі шкіл повоєнного періоду 1944–1950 рр. у таблиці 1.

Таблиця 1

Школи	1944 р. Кількість шкіл (учнів у них)	1945 р. Кількість шкіл (учнів у них)	1946 р. Кількість шкіл (учнів у них)	1947 р. Кількість шкіл (учнів у них)	1948 р. Кількість шкіл (учнів у них)	1949 р. Кількість шкіл (учнів у них)	1950 р. Кількість шкіл (учнів у них)
Неповні середні	4 (1567)	4 (2090)	5 (2850)	6 (4102)	8 (4433)	9 (4818)	6 (2971)
Середні	7 (3648)	7 (4730)	7 (4643)	6 (4107)	6 (4705)	7 (5392)	7 (5228)
Початкові	-	-	1 (440)	1 (428)	1 (874)	1 (365)	-
ФЗО	1 (254)	1 (405)	1 (305)	2 (909)	3 (460)	3 (611)	-

Станом на 1950–1951 навчальний рік виділяємо такі нагальні проблеми освітньої галузі міста, як: розміщення шкіл у непристосованих приміщеннях, недостатня кількість класних кімнат, шкільних меблів, наочних матеріалів, приладів для проведення практичних та лабораторних робіт, нестача підручників. Тому основними напрямками поліпшення матеріально-технічної бази шкільної освіти Кременчука були частковий та капітальний ремонт шкільних приміщень, забезпечення їх меблями і наочними посібниками, а також спорудження нових шкільних приміщень [17, арк. 4–5].

Окреслення основних методів та способів, що застосовувалися для відновлення та розбудови галузі в місті в окреслений період розглянуто на прикладі декількох шкіл Кременчука. Так, у школі № 1, що розташовувалася у дореволюційному будинку семикомплектного народного училища у 1950 р. катастрофічно не вистарчало класних кімнат, тому було прийнято рішення про перенесення гардеробної для учнів у напівпідвальне приміщення, яке раніше не використовувалося, перевагою нової гардеробної було збільшення площі. На місці колишньої роздягальні, після завершення ремонту, облаштували класну кімнату [18, арк. 15–18].

До 1953–1954 навчального року приміщення школи було своєчасно відремонтовано. Забезпечення меблями в навчальному закладі було на відповідному рівні, але у зв'язку із перевантаженням окремих класів учнями не вистарчало 20 парт. У деяких класах учні сиділи троє за партою, не вистарчало шаф для кабінету фізики та хімії. Упродовж 1955–1956 навчального року при школі створено слюсарно-токару майстерню, обладнану токарним верстатом, бормашиною, сімома слюсарними затискачами та дрібними слюсарним інструментами. Обладнання майстерень стало можливим за підтримки підприємств міста, які віддавали у користування школі необхідне обладнання. Приміщення школи № 3 розташовувалася у двоповерховому будинку дореволюційної школи, розрахованому на 400 місць, яке на 1951–1952 навчальний рік вчасно підготували до навчального року [14, арк. 26–31]. Проблемою для нормального функціонування навчального закладу стала невідповідність віковим особливостям учнів (особливо у 1, 7 та 8 кл.) шкільних

меблів, тому для учнів 9 кл. виготовлено спеціальні парти. У цей період для школи придбано 100 стільців, витягну шафу для хімічного кабінету, 16 лавок для відпочинку учнів, що розставили у коридорі. У школі виділили приміщення для бібліотеки, фізико-хімічного кабінету, буфету, медпункту [14, арк. 63]. Навчальний заклад мав 11 класних кімнат, що не давало змоги рівномірно розмістити учнів у дві зміни, два класи працювали у допоміжному приміщенні школи робітничої молоді, що було не зовсім зручно [19, арк. 24–26].

На початку 1953–1954 навчального року школа отримала асигнування на суму 2 тис. крб. для придбання наочних посібників, це значно поліпшило стан викладання навчальних дисциплін. У 1956–1957 навчальному році в учбовому закладі обладнано столярну майстерню та майстерню з обробки металу, через відсутність начальних площ майстерні розмістили у вестибюлі, що викликало додаткові незручності під час проведення уроків [20, с. 4]. Станом на 1959–1960 навчальний рік у школі відремонтовано 2 класні кімнати, що обладнали під кабінети фізики та хімії відповідно [21, арк. 38].

Навчання в школі № 6 у 1951–1952 навчальному році проводилося у спеціальному приміщенні, збудованому в 1940 р. У школі перед початком занять проведено поточний ремонт. Партами, класними стелажками, дошками школа, в основному, була забезпечена, але меблів було замало. Усі класи, крім одного, мали стандартні парти. У 1952–1953 навчальному році при школі працювали кабінети фізики і хімії, природничий кабінет; створено спеціальні кімнати для карт з історії та географії. З другого півріччя 1954–1955 навчального року були обладнані навчальні майстерні по дереву та металу, що мало позитивний вплив на якість навчання учнів та зайнятість їх після уроків, оскільки були відкриті тематичні гуртки. Школі з навчальною метою було придбано автомашину [22, арк. 10–13].

У 1956–1957 рр. фізичний кабінет обладнано розподільчим щитком, з якого струм подавався на столи, були наявні в достатній кількості навчальні прилади з електроніки, радіотехніки, оптики, механіки. Кабінет хімії обладнали відповідно до вимог навчальної програми. Усього обладнання у кабінеті закуплено на 20 тис. крб. У майстерні по металу – діючий токарно-гвинторізний та свердлильний станки. Обладнано 20 робочих місць [23]. Перед початком 1958–1959 навчального року здано в експлуатацію приміщення для крільчатника, побудовано гараж для вивчення автомашини, у якому розмістили наявний автомобіль [19]. Середня школа № 6 станом на кінець окресленого періоду була однією з найбільш забезпечених у місті.

У середній школі № 7 у 1951–1952 рр. проводилися заняття у дві зміни у трьох будинках у зимовий період, у чотирьох – в літній. Четверте приміщення (господарське) було непристосоване для навчання у зимовий період, бо не мало системи опалення. У трьох будівлях навчального закладу налічувалося 12 класних кімнат, з них 6 класних кімнат мали по 18–20 парт та 6 класних кімнат – по 14–15 парт. Приміщення навчального закладу налічувало дві учительські, кабінет директора, кабінет завуча, кімнату під їдальню та кімнату для бібліотеки [15, арк. 11].

На початку 1951–1952 навчального року школа провела капітальне будівництво на суму 47 тис. крб., унаслідок чого додатково одержала 2 класних кімнати розміром 35–38 м<sup>2</sup>, невелику кімнату під бібліотеку та будинок для господарських потреб на 90 м<sup>2</sup> (довжиною 22 м та шириною 4,5 м). Парт у школі було 212, класних дошок – 12, шаф – 9, така кількість шкільного обладнання не покривала потреб школи і викликала додаткові незручності під час навчального процесу. У центральному корпусі майже усі класні кімнати були викладені кахлями, причому – наполовину побитими, що призводило до надмірного накопичення пилу, незважаючи на постійне вологе прибирання [22]. 1953 р. у навчальному закладі обладнано столярну майстерню, яка служила для ремонту меблів, виготовлення наочності та часткового ремонту школи [24, с. 3].

Упродовж 1950–1960 рр. характеризується поліпшенням матеріально-технічної бази та навчально-виховної роботи, а також підвищенням якісного складу педагогічних кадрів. Зазначимо, що темпи відбудови галузі не дозволили досягти довоєнних показників. Так, у 1939 р. працювало 22 школи, а в 1959 р. їх було тільки 18. Це можна пояснити різними чинниками, що мали місце на цьому етапі відбудови. Так, відбулася часткова реорганізація шкіл, нестача педагогічних кадрів, оскільки в країні ще існував повоєнний дефіцит випускників педагогічних вузів, а також було присутнє бродяжництво дітей, що не дозволяло освітянам надавати освітні послуги дітям усіх вікових категорій [15; 25, с. 3].

Отже, відзначимо, що загальна тенденція шкільної повоєнної освіти в Україні в 50-х рр. ХХ ст., на прикладі м. Кременчука, була позитивною. Незважаючи на залишковий принцип фінансування середньої шкільної освіти відмітимо, що перед керівниками галузі міста постало питання про налагодження навчального процесу в школах, що означало пристосування виділених приміщень під навчальні класи, забезпечення шкіл навчально-методичним та навчально-матеріальним забезпеченням, проведення перепису дітей шкільного віку для залучення їх до навчання.

Упродовж 1950–1960 рр. поліпшено стан шкільної освіти, забезпечено постійне постачання навчальних матеріалів для проведення занять, відремонтовано шкільні приміщення, розпочато



будівництво нових шкіл. Так, за планом мережі шкіл у Кременчуку в 1959–1960 навчальному році мало б працювати 10 середніх шкіл, 4 восьмирічних, одна школа-інтернат – загалом 273 класи – 9432 учнів. Фактично працювали 10 середніх шкіл, 4 восьмирічних і одна школа-інтернат, загалом класів – 275, учнів – 9411.

### *Список використаних джерел*

1. Сайдакова Е. И. Вопросы организации всеобщего обучения / Е. И. Сайдакова. – М., 1953. – 201 с. 2. Литвин В. М. Україна в другому повоєнному десятилітті (1956–1965) / В. М. Литвин. – К.: Видавничий дім "Лі-Терра", 2004. – 272 с. 3. Шемет П. Г. Освіта і виховання на Полтавщині в минулому й сьогодні / П. Г. Шемет. – Полтава, 1991. – 210 с.; Бойко А. Історія освіти і просто освіта / А. Бойко // Зоря Полтавщини. – 1991. – № 147 (17847). – С. 4. 4. Москалик Г. Ф. Стан розвитку функціонування народної освіти міста Кременчука в післявоєнні роки / Г. Ф. Москалик // Імідж сучасного педагога. – 2007. – № 1/2. – С. 55–56. 5. Кременчук 440 // Зб. мат. наук.-практ. конф., присвяченої 440-й річниці заснування міста Кременчука; [ред. кол. В. І. Маслак]. – Кременчук: ПП Щербатих, 2011. – 278 с. 6. Березівська Л. Д. Реформування шкільної освіти в Україні у ХХ столітті: монографія / Л. Д. Березівська. – К.: Богданова А. М., 2008. – 406 с. 7. Брехунець Н. С. Навчальні заклади освіти України 50–80-х років ХХ століття: історіографія: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.06 "Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни" / Н.С. Брехунець. – К.: 2006. – 25 с. 8. Осташко О. І. Почесні громадяни міста Кременчука / О. І. Осташко, А. М. Лушакова, О. П. Шаблій. – Кременчук: Видавництво "Кременчук", 2005. – 458 с., іл. 9. Берека В. Є. Соціально-педагогічні основи розвитку позашкільної освіти в Україні (1957–2001 рр.): автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.01 "Загальна педагогіка та історія педагогіки" / В. Є. Берека. – К., 2001. – 20 с. 10. Кабатченко М. В. Народное образование в СССР. 1917–1967 / М. В. Кабатченко. – М.: Просвещение, 1986. – 187 с. 11. Держархів Полтавської обл., ф. 4298, оп.1, спр. 5, 119 арк. 12. Там само, спр. 9, 20 арк. 13. Там само, спр. 1, 14 арк. 14. АБВККМР, ф. 5, оп. 1, спр. 394, 57 арк. 15. АБВККМР, ф. 5, оп. 1, спр. 395, 110 арк. 16. Там само, спр. 396, 79 арк. 17. Держархів Полтавської обл., ф. 4298, оп. 1, спр. 47, 181 арк. 18. АБВККМР, ф. 5, оп. 1, спр. 1, 101 арк. 19. Там само, спр. 5, 75 арк. 20. Коротич С. Невпинно поліпшувати роботу шкіл / С. Коротич // Робітник Кременчуччини. – 1952. – № 2. – С. 4. 21. АБВККМР, ф. 5, оп. 1, спр. 4, 100 арк. 22. АБВККМР, ф. 5, оп. 1, спр. 408, 32 арк. 23. АБВККМР, ф. 5, оп. 1, спр. 71, 49 арк. 24. Іванченко І. Батьківські збори / І. Іванченко // Робітник Кременчуччини. – 1957. – № 32. – С. 3. 25. Шумило К. Підвищувати рівень навчально-виховної роботи в школах / К. Шумило // Робітник Кременчуччини. – 1955. – № 64. – С. 3.

**Дарья Василенко**

### **РАЗВИТИЕ ПОСЛЕВОЕННОГО ШКОЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В УКРАИНЕ В 50-Х ГГ. XX В. (НА ПРИМЕРЕ ГОРОДА КРЕМЕНЧУГА ПОЛТАВСКОЙ ОБЛАСТИ)**

*Проанализировано состояние послевоенного школьного образования в Украине в 50-х гг. XX в. на примере города Кременчуга Полтавской области. На основе архивных материалов проведен анализ данных по убыткам и процессам развития отрасли области. Указаны основные проблемы, которые решались в первую очередь для восстановления народного школьного образования города через призму кременчугских школ. Обозначенные методы обеспечения оперативности возрождения сферы образования на Полтавщине.*

*Ключевые слова: народное образование, Полтавская область, отдел народного образования, учебная база, материально-техническая база.*

**Daria Vasylenko**

### **THE POST-WAR SCHOOL EDUCATION DEVELOPMENT IN UKRAINE IN THE 50S OF THE TWENTIETH CENTURY (AS A EXAMPLE OF TOWN OF KREMENCHUK OF POLTAVA REGION)**

*The paper deals with the analysis of the state of post-war school education in Ukraine in the 50s of the twentieth century as a example of town of Kremenchuk of Poltava region. Based on archival materials it has been analyzed data concerning losses and rebuilding of the education sector in the region. The basic problems have been determined which were primarily to be solved for renewal the school education by means of Kremenchuk schools. The methods for revival efficiency provision in educational sector of Poltava region have been outlined.*

*Keywords: public education, Poltava region, Department of public education, training base, material and technical base.*

УДК 94(477.8)

Світлана Давидович

### СОЦІАЛЬНО-ПОБУТОВА СФЕРА ПРИКАРПАТСЬКОГО СЕЛА ПЕРІОДУ "ЗАСТОЮ"

У статті охарактеризовано складову соціальної сфери села періоду "розвинутого соціалізму" – побутовий комплекс, до якого входило житлово-комунальне господарство, транспорт, торгівля, служба побуту.

*Ключові слова:* Івано-Франківська область, село, соціальна політика, побут, дефіцит.

Реалізація сучасної державної політики на селі потребує врахування історичного досвіду попередніх століть. Соціально-економічний розвиток Прикарпаття у новітню добу має вагомий вплив. Історико-регіональні дослідження покликані сприяти виявленню чинників, які змінили усталену систему господарювання, взаємовідносини власності. Івано-Франківська область вирізняється серед західних областей України зональною специфікою, відмінністю природно-кліматичних умов (гірська, пригірська і низинна місцевість), особливостями економічного розвитку. Врахування досвіду минулого гарантує здійснення державного курсу без запровадження ризикованих економічних експериментів, виснаження природних ресурсів і соціальних катаклізмів.

Історико-аграрні процеси, що проходили на українських землях і в досліджуваному нами регіоні, охарактеризовано в окремих дослідженнях – В. Барана [1], М. Вівчарик [2], Р. Вепріва [3], Н. Жулканич [4], О. Малярчука [5], Г. Сургая [6] та інших. У вказаних працях дослідники ґрунтовно аналізують еволюцію радянської соціально-економічної політики, її пріоритети, характерні риси соціалістичної економічної моделі. Однак, ціла низка питань потребує свого вивчення і узагальнення.

Мета статті – охарактеризувати становлення побутової інфраструктури прикарпатського села у 60–80-ті рр. ХХ ст.

Об'єкт дослідження – соціально-економічна політика радянської влади.

Предмет – особливості реалізації державної програми соціального розвитку в умовах Івано-Франківщини.

У 60–80-ті рр. ХХ ст. зміст соціальної політики партійно-радянської влади не змінився – в його основі, як і раніше, були розподільчі відносини та централізоване адміністративне регулювання. Підвищення ефективності економіки дозволило посилити увагу до соціальних проблем. Зміни, які відбулися у цій сфері упродовж досліджуваного періоду, свідчать про те, що рівень життя людей значно покращився у порівнянні із повоєнними роками. Радянська влада концентрувала основні зусилля на подальшій індустріалізації західноукраїнського регіону та зміцненні колгоспно-радгоспної моделі господарювання у сільському господарстві, а соціальна програма фінансувалася за залишковим принципом. Водночас, інфраструктура побуту була покликана забезпечувати матеріальні умови життя населення. Як свідчать архівні матеріали, розвиток підприємств місцевої промисловості, соціально-культурні установи фінансувалися переважно з місцевих бюджетів.

Покращенню умов життя населення сприяли гарантована оплата праці колгоспникам, інтенсивне житлове будівництво, удосконалення соціально-побутової інфраструктури. Інформація щодо потреби у житловій площі на Калуському хіміко-металургійному комбінаті станом на початок 1971 р. і об'ємів капітальних вкладень на спорудження об'єктів промислового і культурно-побутового призначення на Калуському хіміко-металургійному комбінаті (в млн крб.) подано у таблицях 1–2.

Таблиця 1

Роки	Загальна кількість працівників	Загальна потреба в жилій площі – тис. м <sup>2</sup>	Фактично наявна жила площа – тис. м <sup>2</sup>	Забезпечення в середньому члена сім'ї – м <sup>2</sup>	Загальний недостаток жилої площі – тис. м <sup>2</sup>
1965	3166	60,9	40,2	5,6	20,7
1966	4144	79,7	53,4	5,7	26,3
1967	6015	115,7	69,7	5,1	46,3
1968	8291	159,5	87,3	4,6	72,2
1969	9652	185,7	93,1	4,3	92,6
1970	10800	207,8	106,6	4,3	101,1
1971	11000	Згідно плану мало бути введено 12974 м <sup>2</sup>			

[7, арк. 181].

Таблиця 2

Об'єми капітальних вкладень на спорудження об'єктів промислового і культурно-побутового призначення на Калуському хіміко-металургійному комбінаті (в млн крб.)

Показники	Згідно затвердженого проекту	П'ятирічки		Відхилення
		1966–1970 рр.	1971–1975 рр.	
Капітальні вкладення з них:	713,5	161,0	236,6	+ 77,6
А. Промисловість	558,2	140,7	221,72	+ 81,02
Б. Житлокультпобут, в тому числі:	152,3	20,3	14,88	-5,42
1. житлове будівництво	108,8	12,5	12,05	-0,45
удільна вага у %	15,24	7,77	5,1	X
2. комунальне будівництво	29,9	2,7	2,43	-0,37
удільна вага у %	4,2	1,68	1,03	X

[7, арк. 188].

У житловому будівництві продовжувала домінувати тенденція до кількісних, а не якісних показників з мінімальним набором зручностей. На зміну п'ятиповерховій забудові міст і містечок, так званим "хрущовкам", приходять шести-дев'ятиповерхове та приватне. Сформувався і набув широкого розповсюдження новий вид послуг – будівництво і ремонт житла на замовлення населення. Розширення обсягів будівництва прискорило перехід від комунального житла ("комуналок") і гуртожитків – до невеликих квартир сімейного типу [3, с. 132].

В області була створена потужна будівельна промисловість. Основна частина освоєваних коштів припадала на трести "Нафтогазбуд", "Хіметалургбуд", "Прикарпатжитлобуд". У 1966 р. будівельні і монтажні роботи вели 44 загальнобудівельні та спеціалізовані організації, у 1977 р. – 61. Житлове і промислове будівництво здійснювали спеціалізовані комбінати "Івано-Франківськпромбуд", трести "Західхімпромонтаж", "Прикарпатжитлобуд", "Прикарпатспецбуд", обласна міжколгоспна будівельна організація [8, арк. 8]. Трести і підпорядковані їм організації постійно критикувалися партійним керівництвом "за неритмічність і не справляння зі встановленими завданнями. У 1968 р. чотири із шести будівельних управлінь і, в цілому трест "Прикарпатжитлобуд", не виконали семимісячного плану підрядних робіт введення у дію житлової площі і завдань із підвищення продуктивності праці, допущено відставання у будівництві дитячих садків, клубів, об'єктів торгівлі та комунального господарства" [9, арк. 1].

Водночас з інтенсивним житловим будівництвом удосконалювалася соціально-побутова інфраструктура, головним чином в Івано-Франківську і районних центрах. Значно розширювалася система побутового обслуговування сільського населення. Станом на 1 жовтня 1975 р. в усіх колгоспах і радгоспах області організовано будинки побуту – 58 та комплексні приймальні пункти – 212 [10, арк. 177]. Розвивалися такі нові види обслуговування, як ремонт побутової техніки, транспортних засобів, хімчистки одягу, прання білизни, фотоательє, прокатні пункти. Особливо незадовільним було побутове обслуговування у невеликих селах. Наданням відповідних послуг займалися спеціалізовані підприємства – побутокмбінати, які структуру своєї діяльності не змінювали роками. Схожа ситуація спостерігалася й у республіці.

Радіофікація і телефонізація "неперспективних сіл" відбувалася вкрай повільно. Упродовж 1975 р. в області встановлено лише 11 тис. радіоточок, 3300 телефонів, з них 1500 у сільській місцевості [11, арк. 108]. Актуальним залишалася питання суцільної електрифікації сіл і приміських будинків. У архівних матеріалах наводиться різна чисельність. У листі міністру енергетики і електрифікації УРСР А. Макухіну секретар Івано-Франківського обкому КПУ В. Добрик вказував, що в області станом на 1 січня 1973 р. нараховувалося майже 6,5 тис. неелектрифікованих будинків. Це викликало цілу низку скарг мешканців сіл. Обком КПУ просив виділити у 1973 р. 0,8 млн крб. капітальних вкладень. В іншому документі зафіксовано, що "у відповідності з проведеною в районах інвентаризацією, станом на 1 січня 1973 р. у неколективізованих селах області нараховується 3,8 тис. житлових будинків, з яких згідно з висновками сільрад та райвиконкомів – 2,3 тис. будинків підлягає електрифікації. Для цих будинків необхідно збудувати 197 км низьковольтних електроліній" [12, арк. 52, 54].

Однією із проблем комунального облаштування сіл залишалася їх газифікація, що розпочалася з 1961 р., і відбувалася швидкими темпами. У Івано-Франківській області питома частка газифікованих сіл на середину 1990-х рр. становила 32–39 %. Порівняно з 3 % від газифікованих сіл Одещини та Херсонщини, що вважалося низьким показником [4, с. 24].

З інформації про хід виконання постанови ЦК КП України і Ради Міністрів УРСР № 241 "Про заходи по комплексному розвитку місцевої промисловості Української РСР на 1971–1975 рр." від 4 червня 1971 р. дізнаємося про те, що у 1972 р. обласне управління місцевої промисловості здійснило низку заходів із удосконалення технологій. Через незадовільне матеріально-технічне постачання, включення у план виробництва понад 10 млн крб. безнатурного валу, 7 підприємств і в цілому управління місцевої промисловості, не виконало річного плану реалізації на 4,5 млн крб. Населенню "недодано": оцинкованого посуду – 433 т, товарів побутової хімії на 175 тис. крб., іграшок – 615 тис. крб., скоб'яних виробів – 404 тис. крб. і т. д. У минулому році на підприємствах, що виготовляли продукцію народного споживання, проведена робота із нарощування потужностей. Побудовані і здані в експлуатацію: Надвірнянський молокозавод, Косівський сирзавод, Коломийський хлібокомбінат, Івано-Франківський м'ясокомбінат, цех Отинянської меблевої фабрики і ялинкових прикрас Івано-Франківського хімзаводу, велося будівництво Калуського молокозаводу, цеху хромових товарів Івано-Франківської шкіряної фірми, холодильника Коломийського м'ясокомбінату, цеху ширвжитку та ракеток Болехівського лісокомбінату, меблевого цеху Кутського лісокомбінату та низки інших об'єктів [13, арк. 17].

На початок 1970-х рр. реконструйовано Івано-Франківську трикотажну і Коломийську гардинну фабрики, Івано-Франківський міський молокозавод та будувалися Івано-Франківський хлібокомбінат, Долинський харчкомбінат, Долинська бавовно-прядильна фабрика, понад 200 підприємств побутового обслуговування населення. Це давало можливість збільшити загальний обсяг виробництва товарів народного споживання, у порівнянні з минулою п'ятирічкою, більш як у 1,5 рази, обсяг реалізації побутових послуг населенню удвічі [13, арк. 20]. Питома вага товарів масового вжитку в загальному обсязі виробництва області у 1974 р. становила 33 %. В окремих галузях промисловості Івано-Франківської області: лісовій і деревообробній – 45 %, легкій – 66 %, харчовій – 70 %, місцевій – 72,3 % [14, арк. 109].

На виконання постанови ЦК КПУ і РМ УРСР №241 міськкоми і райкоми партії, міськрайвиконкоми, обласне управління місцевої промисловості провели роботу, скеровану на подальше розширення виробничих потужностей, асортименту і покращення якості продукції. За роки п'ятирічки на виробництві впроваджено 10 конвеєрних ліній, встановлено понад 120 одиниць технологічного устаткування, освоєно 160 нових видів виробів. З метою дальшого удосконалення управління виробництвом, проведено укрупнення дрібних підприємств та цехів і на їх основі створено Коломийське металообробне та Долинське швейне об'єднання. Більшість із заходів, накреслених постановою бюро обкому партії, виконано.

На Тисменицькій меблевій фабриці встановлено напівавтоматичну лінію для фанерування меблів, шліфувальні напівавтомати, на Рожнятівській меблевій фабриці – лаконаливну машину і поточну лінію із виготовлення м'яких елементів меблів, на Коломийському металозаводі – напівавтоматичну лінію металічної оцинкованої посуду і т. д. [10, арк. 91]. Управління місцевої промисловості не справлялося із завданнями, доведеними контрольними цифрами п'ятирічки. Інформація щодо виконання завдань з виробництва промислової продукції підприємствами обласного управління місцевої промисловості на 1971–1975 рр. подана у таблиці 3.

Таблиця 3

	1971 р.		1972 р.		1973 р.		1974 р.		1975 р.	
	Зав-дання	Вико-нано	Зав-дання	Вико-нано	Зав-дання	Вико-нано	Зав-дання	Вико-нано	Зав-дання	Вико-нано
Вал. об'єм млн крб.	41	39,6	48	39,5	56	44,4	64	47,5	73	50
Іграшки	1,8	1,8	1,98	2,07	2,48	2,8	2,65	2,59	2,8	3,2
Меблі	3,03	3,03	3,28	3,5	3,55	3,7	4,08	3,76	4,6	4,0
Побутова хімія	5,23	5,67	6,18	5,45	6,5	5,8	7,1	5,94	8,0	6,54
Художні промисли	1,6	2,8	3,25	3,17	3,4	3,6	3,6	3,5	4,0	3,7
Сувенірні вироби	0,5	0,4	0,5	0,3	0,5	0,3	0,5	0,3	0,5	0,3
Посуд в т	4,4	4,2	4,5	4,2	5,0	4,5	5,0	5,56	5,0	4,56
Синтетичні засоби т	0,73	0,09	1,35	0,84	1,35	1,1	1,35	0,92	1,35	1,25

[10, арк. 85].

У восьми гірських районах Івано-Франківської області до вересня 1973 р. залишалося 89 неколективізованих сіл із населенням 108,2 тис. осіб. Із числа працездатного населення – 53,6 тис., тільки 25,4 тис. працювало у державних підприємствах і організаціях, а більше 16 тис. займалося кустарним виробництвом і в особистому підсобному господарстві [15, арк. 52]. У пошуках заробітку частина населення традиційно виїжджала на сезонні роботи за межі області. Зароблені кошти відкладалися на ощадні книжки, а також використовувалися на придбання вітчизняних автомобілів, спорудження приватних будинків, скуповування ювелірних прикрас і коштовного каміння. За роки радянської влади вживалися дієві заходи із розвитку підприємств місцевої, харчової промисловості, художніх промислів. Це дозволило частково вирішити питання зайнятості працездатного населення.

У довідці за підписами завідувача відділом легкої, харчової промисловості і торгівлі обкому партії М. Заміховського та інструктора Ю. Шостака зазначалося, що "в роботі управління місцевої промисловості в питаннях забезпечення завдань десятої п'ятирічки мали місце істотні недоліки. Із дев'яти – п'ять підприємств і в цілому управління, не виконували завдань п'ятирічки по темпах росту обсягів виробництва, всього не додано продукції на 4,3 млн крб. Управлінням повільно вирішувалося питання збільшення виробництва продукції із місцевої сировини. Її питома вага в загальному обсязі виробництва становила 3,9 %" [16, арк. 46–47].

Автомобільний транспорт займав усе більш важливе місце. Автобус перетворився на основний вид міського і сільського транспорту. Сполучення між віддаленими гірськими селами, а також розташованими на значній відстані від райцентрів, здійснювалося із постійними перебоями. Приміські лінії з початку 1970-х рр. почали обслуговувати угорські дизель-поїзди, названі у народі "Червона рута". Великим залізничним вузлом став Івано-Франківськ, через нього почали курсувати міжнародні експresi Варшава – Бухарест і Перемишль – Чернівці. Обласний центр отримав пряме сполучення з Києвом і Москвою, Мінськом і Одесою, Львовом і Чернівцями. З аеропорту м. Івано-Франківська пролягли повітряні лінії до багатьох міст країни та за кордон.

Згідно з даними офіційної статистики, якою широко користувалася партійна пропаганда, у 1971–1980 рр. грошові витрати держави на підвищення матеріального добробуту громадян в абсолютних показниках зросли майже удвічі. Якщо проаналізувати структуру державних інвестицій за галузями господарства, то простежується зовсім інша тенденція – в абсолютних показниках капіталовкладення на соціальні програми зросли, проте їх питома вага у загальних витратах знизилася. Упродовж 1966–1970 рр. капітальні вкладення у розвиток галузей групи "Б" становили 5,3 % усіх інвестицій, у наступній п'ятирічці вони знизилися до 4,8 %. У житловому будівництві відповідно з 17,2 % – до 15,3 %, у спорудженні торгівельних, комунальних та інших соціально-культурних підприємств – з 15 % – до 14,8 % [17, с. 233].

У галузі торгівельного обслуговування населення області здійснено низку заходів, які забезпечили виконання планів із товарообігу. Зокрема, значно розширено торгові площі магазинів. Розвивалася мережа підприємств громадського харчування. У середині 70-х рр. ХХ ст. перевиконувалися планові завдання із відкриття магазинів, цехів напівфабрикатів та кулінарної продукції, реконструкції і будівництва підприємств із випуску безалкогольних напоїв і ковбасних виробів. Характеризуючи розвиток торгівлі області, зазначимо, що як виробництво, так і реалізація товарів широкого вжитку зросли. Поряд з цим намітилася тенденція до зміни підпорядкування підприємств, які розташовувалися довкола обласного центру на території районів – безпосередньо м. Івано-Франківську. На нашу думку, обласні владні структури бажали мати більшу вигоду від заводів і фабрик для розбудови міста, а не довколишніх сіл.

Необхідно зупинитися на тому, що органи внутрішніх справ (виконуючи постанову Ради Міністрів УРСР № 612 від 4 грудня 1970 р.), вживали заходів, скерованих на виявлення, попередження і припинення фактів скуповування окремими особами хліба і хлібобулочних виробів для "згодування худобі та птиці" [18, арк. 14]. З метою надання практичної допомоги периферійним органам внутрішніх справ в організації цієї роботи, працівники МВС УРСР здійснювали виїзди в окремі області, в тому числі – Івано-Франківську. Вони "вживали активні заходи оперативного характеру із виявлення осіб, котрі з метою придбання хлібопродуктів для відгодівлі худобі та птиці, щодня відвідували декілька магазинів, примушували займатися цим членів своїх родин, а також вступали у змови з продавцями і купували у них хліб у великій кількості". Таких осіб притягалося навіть до кримінальної відповідальності, а в більшості випадків – матеріали передавалися на розгляд адміністративних комісій виконкомів місцевих Рад депутатів трудящих і проводилися товариські суди. У республіканських "інформаціях" Івано-Франківська область фігурувала другою, після Харківської [18, арк. 15].

Значна частина товарів "ширпотребу" була низької якості і не знаходила належного збуту. Типова для радянського магазину ситуація – товар нібито був, а купити нічого. Дефіцитні товари, особливо імпортного виробництва, необхідно було купляти "з-під прилавка". Влада намагалася

вивчати потреби населення на різні категорії товарів, створювалися різні міжвідомчі, місцеві й міжрегіональні комісії, які аналізували попит. На великих виробничих об'єднаннях ("Прикарпатліс", хутровій фабриці "Тисмениця") почали влаштовувати виставки-продажі товарів підвищеного попиту, зустрічі представників промисловості зі споживачами, оптові ярмарки з продажу товарів тощо. План виробництва на наступний рік формувався з урахуванням результатів купівлі і продажу, укладених договорів між оптовими базами торгівлі, роздрібними торговельними підприємствами, з одного боку, і промисловими підприємствами, об'єднаннями, фірмами, з другого [19, арк. 10].

Повсюдний дефіцит набирав усе більших масштабів і в сільських магазинах (сільмагах), особливо віддалених сіл, бракувало елементарних товарів. Поїздки мешканців сіл до обласних центрів за покупками і навіть у Київ чи в Москву, стали типовим радянським явищем. Враховуючи труднощі із постачання населення окремими продуктами харчування, Міністерством торгівлі СРСР у 1980 р. були застосовані "єдині норми відпуску товарів в одні руки": хліба печеного – не більше 2 кг, хлібобулочних виробів – 0,5 кг, крупи – 1 кг, муки – до 3 кг, макаронних виробів – до 1 кг, цукру – 0,5–1 кг і т. д. У м. Києві "в одні руки" продавалося: масла рослинного – до 1 кг, тваринного – 0,5 кг, сирів твердих – 1 кг, ковбасних виробів – до 1 кг, м'яса – до 2 кг, яєць – до трьох десятків і т. д. [19, арк. 11].

Одночасно із проблемами, пов'язаними із виробництвом сільгосппродукції, чи не більш актуальним було її належне зберігання. Матеріальна база для довготермінового зберігання овочів і картоплі в області знаходилася у незадовільному стані. З урожаю 1983 р. в організаціях державної торгівлі у буртах зберігалось 32 % овочів і 19 % картоплі, у споживчій кооперації – 45 % продукції. За час зберігання втратили товарну якість і були списані, або використані як корм худобі – 3,3 тис. т овочів, 2,2 тис. т картоплі і т. д. Миськрайвиконкоми, обласні торговельні організації не приділяли належної уваги будівництву сховищ. На Івано-Франківському плодокombінаті не було введено у дію охолоджуване овочесховище на 6 тис. т. В управлінні громадського харчування облвиконкому не побудовано охолоджувані цехи солінь і переробки плодоовочів та картоплесховище, у системі облспоживспілки – сім картоплесховищ, фруктосховище і квасильно-засолочний пункт, які були заплановані ще на 1981–1984 рр. [20, арк. 72].

У цей період почала загострюватися проблема із забезпеченням населення м'ясомолочними продуктами, овочами, фруктами. Зросла диференціація у споживанні продуктів харчування у сім'ях з різним соціальним статусом і прибутками. У зв'язку з недопоставками відчувався гострий дефіцит трикотажних, хутрових виробів, товарів дитячого асортименту, електротоварів, взуття, канцтоварів, миючих засобів, постільної білизни і т. д. Помітне місце у житті громадян стало займати споживання алкогольних напоїв та самогонваріння. Після сумнозвісного 1 червня 1985 р. – "атаки на алкоголізм", невирішеність соціальних проблем загострилася. Зросла кількість вбивств і замахів, тяжких тілесних пошкоджень, крадіжок державного, громадського і особистого майна [21, арк. 53].

Загалом, з боку держави вживалися численні заходи, які сприяли підвищенню життєвого рівня і покращенню побуту громадян. Упродовж 1965–1985 рр. середньомісячна зарплата робітників і службовців республіки зросла більш ніж удвічі. За рахунок громадських фондів споживання проводилися заходи щодо збільшення виплат населенню. Значна їх частина йшла на отримання безкоштовної освіти, на розвиток охорони здоров'я, культурного і побутового обслуговування. З 1970 р. виплати і пільги, отримані населенням республіки з громадських фондів споживання, виростили удвічі. У 1985 р. середньомісячна зарплата становила 174 крб., а з урахуванням виплат і пільг з громадських фондів споживання – майже 250 крб. [17, с. 232].

Необхідно врахувати те, що одночасно діяли приховані інфляційні механізми, а на споживчому ринку постійно зростали ціни. Зростання зарплатні не закріплювалося збільшенням товарів і послуг. Значна частина товарів широкого вжитку була низької якості, усе більшого розмаху набирав хронічний дефіцит. Ілюзію забезпеченості громадян створювали гроші, частина з яких осідала в ощадкасах. Упродовж 1965–1985 рр. в УРСР збереження населення збільшилися з 6,4 – до 63,7 млрд крб. Однак у 1965 р. річний товарообіг був майже утричі більшим, ніж залишки внесків населення в ощадкасах, натомість через два десятиріччя невикористані збереження перевищували річний товарообіг на 13 % [17, с. 234]. Це призводило до масових зловживань у системі торгівлі, спекуляції, розвитку "чорного ринку" і "тіньової економіки".

Таким чином, історія розвитку соціально-побутової сфери Івано-Франківщини з другої половини 60-х – до кінця 80-х рр. ХХ ст. засвідчує, що загалом заходи держави скеровувалися на підвищення життєвого рівня і поліпшення добробуту населення. Незважаючи на постійні декларації влади щодо пріоритетності соціальної сфери, державні служби побуту, транспорту, торгівлі, житлово-комунального господарства могли забезпечувати лише мінімум благ для громадян.

За умов наростаючої економічної кризи, незадовільний стан на споживчому ринку країни став однією із найбільш гострих проблем суспільства. Умови життя населення Івано-Франківщини були неадекватні його внеску у формування індустріальної потужності та військово-промислового

комплексу країни. Зниження ефективності економіки країни у другій половині 80-х рр. ХХ ст. призвело до зростання загального дефіциту предметів споживання, загострили ситуацію із забезпеченням населення товарами широкого вжитку.

#### *Список використаних джерел*

1. Баран В. К. Україна: новітня історія (1945–1991 рр.) / В. К. Баран. – Л.: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. – 670 с.
2. Вівчарик М. Українське село: етнонаціональний вимір (70-ті – середина 90-х рр.) / М. Вівчарик. – К.: [б. в.], 1998. – 199 с.
3. Вепрів Р. В. Сільське господарство західних областей України: провідні тенденції та особливості розвитку (1964–1991 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 "Історія України" / Р. В. Вепрів. – Переяслав-Хмельницький, 2014. – 20 с.
4. Жулканич Н. М. Аграрні перетворення в областях Українських Карпат (друга половина 60-х рр. ХХ – початок ХХІ ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 "Історія України" / Н. М. Жулканич. – К., 2009. – 39 с.
5. Малярчук О. М. Тоталітаризм проти західноукраїнського села / О. М. Малярчук. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2008. – 228 с.
6. Сургай Г. Сільське господарство України: уроки минулого і сучасний аграрний курс / Г. Сургай. – К.: Либідь, 1991. – 180 с.
7. Держархів Івано-Франківської області, ф. П-1, оп. 1, спр. 3611, арк. 243.
8. Там само, спр. 3676, арк. 176.
9. Там само, спр. 3584, арк. 141.
10. Там само, спр. 4119, арк. 194.
11. Там само, спр. 4443, арк. 145.
12. Там само, спр. 3814, арк. 100.
13. Там само, спр. 3800, арк. 48.
14. Там само, спр. 4019, арк. 191.
15. Там само, спр. 3815, арк. 152.
16. Там само, спр. 4566, арк. 189.
17. Саржан А. О. Зміни в соціально-економічній сфері Донбасу. Друга половина 40-х – кінець 80-х рр. ХХ ст. – Донецьк: ООО "Лебедь", 2004. – 412 с.
18. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 550, арк. 94.
19. Там само, спр. 2109, арк. 78.
20. Держархів Івано-Франківської області, ф. П-1, оп. 1, спр. 5083, арк. 119.
21. Там само, спр. 5467, арк. 77.

**Светлана Давидович**

#### **СОЦИАЛЬНО-БЫТОВАЯ СФЕРА ПРИКАРПАТСКОГО СЕЛА ПЕРИОДА "ЗАСТОЯ"**

*В статье охарактеризовано составляющие социальной сферы села периода "развитого социализма" – бытовой комплекс, в который входило жилищно-коммунальное хозяйство, транспорт, торговля, служба быта.*

*Ключевые слова: Ивано-Франковская область, село, социальная политика, быт, дефицит.*

**Svetlana Davidovich**

#### **SOCIAL CONDITIONS OF THE PRECARPATHIAN VILLAGE OF THE "STAGNATION" PERIOD**

*The domestic complex consisting of housing facilities, transport, trade and communal services, which is the constituent of the village social sphere during the period of "fully-fledged socialism" is characterized in the article.*

*Key words: Ivano-Frankivsk region, village, social policy, communal service, deficit.*

**УДК 94(477):331.101.262]”1943/1991”**

**Катерина Жбанова**

#### **СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ОРГАНІВ ОРГАНІЗОВАНОГО НАБОРУ РОБІТНИКІВ ТА ЇХ ПЕРЕСЕЛЕННЯ В УРСР (1943–1991 РР.)**

*У статті йдеться про формування центральних і місцевих органів, що контролювали та здійснювали організований набір робітників і їх переселення в УРСР, починаючи із 1943 р. Проаналізовано становлення та розвиток структури оргнаборів у радянській управлінській системі. Досліджено процес формування складу, устрою, компетенції, функцій та порядку роботи державних установ, що займалися міжгалузевим і міжрегіональним розподілом кадрів. Визначено основні етапи їх діяльності упродовж другої половини ХХ ст.*

*Ключові слова: організований набір робітників, трудові ресурси, трудові резерви, управління, державні установи.*

Соціально-економічний сектор незалежної України значною мірою увібрав у себе практику радянського управління цими галузями. Однією із таких була система здійснення організованого набору робітників, що упродовж другої половини ХХ ст. неодноразово реорганізовувалася відповідно до економічних та політичних умов. Розширення і поглиблення знань про створення, структурні особливості та функціонування органів оргнабору допоможуть глибше осягнути складні і неоднозначні завдання в галузі праці, які постають перед органами державної влади в нинішній перехідний період.

Мета статті – дослідити становлення та розвиток системи організованого набору робітників в УРСР у 1943–1991 рр.

Історіографія теми представлена переважно працями радянських економістів та юристів, котрі основне завдання вбачали у підтвердженні економічної доцільності оргнаборів [1–2] і їх оформленні в системі радянських трудових правовідносин [3–5]. Як метод планового поповнення робочої сили та її розподілу між різними регіонами УРСР та СРСР і галузями господарства, а також як засіб масових переселень, оргнабір залишався поза увагою істориків. Лише у контексті повоєнної відбудови господарства [6], освоєння цілинних і перелогових земель [7], змін у кількості і складі трудових ресурсів [8], заходів влади у соціальній та економічній сферах [9], підготовки і перепідготовки робітничих кадрів [10] та навчання молоді в спеціальних установах системи трудових резервів [11] дослідники так чи інакше вивчали це питання. Загалом, набір робочої сили та її перерозподіл в працях істориків характеризувався як вдалий цілеспрямований захід партії і держави, що проводився на хвилі патріотичної свідомості та ентузіазму радянського населення.

Новий етап у вивченні теми розпочався після проголошення незалежності України. Науковці критично підійшли до оцінок соціально-економічних, демографічних і міграційних процесів радянської доби, у тому числі до окремих питань системи організації наборів і переселення робітників. Так, історію формування трудових ресурсів в Україні, їх використання розробляє В. Романцов [12], розвиток сфери праці та соціальної політики – В. Ковалинський [13], організовані міграції, їх напрямки, державні заходи, пов'язані з ними – Д. Розовик [14], особливості соціально-демографічних процесів у Донбаському регіоні – М. Алфьоров [15], використання трудових ресурсів у відбудові важкої промисловості України в 1943–1950 рр. – Л. Лобода [16]. Проте формування та діяльність системи управлінь, комітетів, відділів, які проводили оргнабір робітників в УРСР у повоєнний час аж до розпаду СРСР ще потребують детального вивчення.

Одночасно з вигнанням гітлерівських військ з території УРСР, радянська влада розпочала відбудову найважливіших господарських об'єктів, а з нею відновила практику укладання трудових договорів із населенням – контрольованих державою угод між робітником і підприємством (установою, організацією), відповідно до яких перший зобов'язувався виконувати роботу, як працівник певної установи, а держава – сплачувати йому винагороду і забезпечувати умови праці та життя [17, с. 331]. Ця правова форма залучення населення до трудового процесу набрала чинності після прийняття Радою народних комісарів (далі – РНК) СРСР 28 серпня 1931 р. постанови "Про відходництво", що утвердила проведення організованого набору робочої сили для промисловості серед колгоспників [18, арк. 9]. У такий спосіб було вирішено забезпечити потреби промисловості, будівництва і транспорту в робочій силі у зв'язку з індустріалізацією народного господарства [19, с. 47].

Згідно із постановою, галузям господарства виділялися окремі райони для вербування робочої сили. Його загальний контроль до 1933 р. здійснював Народний комісаріат праці СРСР, потім безпосередньо РНК СРСР. У 1938 р. в структурі РНК утворено комісію із організованого набору робітників [18, арк. 9–11], з якої і розпочалася розбудова системи оргнабору – планомірного забезпечення народного господарства робочою силою та міжгалузевий і міжрегіональний її розподіл [2, с. 92; 20, с. 58]. За кожною областю закріплювалося одне-два відомства, діяв штат уповноважених. Для регулювання набору колгоспників в областях та районах працювали комісії на чолі із заступниками голів міських та обласних виконкомів [3, с. 126]. У повоєнній розбудові системи оргнабору, згідно із указом "Про державні трудові резерви" від 2 жовтня 1940 р. функціональні обов'язки комітету передавалися Головному управлінню трудових резервів при РНК СРСР [21, с. 3].

Восени 1943 р. в УРСР утворено республіканський комітет з обліку та розподілу робочої сили. Очолив його заступник голови РНК І. Сенін, а заступники голів обласних та міських виконкомів стали керівниками відповідних комітетів на місцях [22, арк. 111]. Орган належав до апарату РНК УРСР, був підзвітним комітету з обліку і розподілу робочої сили при РНК СРСР і діяв на основі розпоряджень Державного комітету оборони та відповідного комітету при РНК СРСР [23, арк. 1]. Утримання штату покладалося на рахунок кошторису витрат обласних виконкомів і РНК УРСР [24, арк. 132]. Орган розробляв плани кількісного залучення непрацюючого працездатного населення в промисловість і на будівництво й контролював їх виконання [22, арк. 111], а з жовтня 1943 р., спільно із обкомами партії та облвиконкомами рад, проводив мобілізацію молоді до шкіл фабрично-заводського навчання (далі – ФЗН) і ремісничих училищ [25, с. 176]. На підставі затверджених РНК планів поповнення трудових ресурсів, комітет розподіляв робітників між підприємствами (з урахуванням заявок міністерств) та визначав завдання з набору для областей і районів [18, арк. 27].

Незважаючи на те, що діяльність органу скеровувалася на координацію та контроль, а безпосередній набір робітників здійснювали уповноважені від міністерств та підприємств, для яких



здійснювалися мобілізації, відбувалися часті порушення такої системи. Керівники мобілізації в районах від імені комітету за додаткову плату самостійно проводили набір [24, арк. 17]. Цим порушувалася постанова РНК СРСР від 1933 р., що забороняла одночасну службу в двох органах у тих галузях, де існувала підзвітність однієї установи іншій [24, арк. 18–19]. Ця розповсюджена практика була прийнята до уваги, і вже в наступній реорганізації системи у 1947 р. подолана шляхом створення мережі уповноважених й інспекторів з оргнабору у самій структурі органу.

3 липня 1945 р. комітет з обліку та розподілу робочої сили мав перейти від мобілізації робітничої сили – до організованого добровільного її набору. До 1 вересня того ж року комітет на усіх рівнях провів наради, які виробили плани роботи за нових умов [24, арк. 46]. Однак на практиці методи здійснення оргнабору не відрізнялися від мобілізацій. Як і раніше, особи, що намагалися уникнути договору, або самовільно залишали робочі місця, на які їх скеровували, згідно з вироком суду, мали відбутися покарання у вигляді виправно-трудова робіт. При повторному порушенні договору таких працівників притягували до відповідальності, згідно з Кримінальним кодексом [26, арк. 15].

Четвертий п'ятирічний план, прийнятий у березні 1946 р., підтвердив загальносоюзний курс на подальшу відбудову, зокрема шахт Донбасу, рудників Кривого Рогу, металургійних заводів Придніпров'я [27, с. 17–21]. Необхідність швидкого і стабільного поповнення робітничих ресурсів промисловості, будівництва, транспорту за умов зменшення відсотку праці демобілізованих воїнів та військовополонених, сприяла зростанню значення оргнабору [21, с. 334]. Якщо раніше ЦК КП(б)У лише рекомендував підприємствам орієнтуватися на створення постійних кадрів із вільнонайманих працівників [28, арк. 15], то відтепер оргнабір внесено до щорічних загальносоюзних і республіканських народногосподарських планів [21, с. 334], що стало поштовхом до централізації системи залучення і розподілу робітничого ресурсу.

У травні 1946 р. в результаті об'єднання Головного управління трудових резервів та комітету з обліку і розподілу робочої сили, що діяли в складі РНК, створено Міністерство трудових резервів СРСР (далі – МТР СРСР). Його основним завданням стала підготовка кваліфікованих робітників. Окрім того воно мало здійснювати оргнабір робітничої сили і контроль за її використанням у промисловості, на транспорті, будовах [21, с. 5–8]. Визначалося, що МТР здійснює загальне керівництво набором робітників для вугільної і нафтової промисловості, чорної та кольорової металургії, для будівництва електростанцій, підприємств важкої індустрії, паливних підприємств, військових та військово-морських підприємств, для роботи у лісовій, цементній і азбестовій промисловості, для завантажувально-розвантажних робіт на річковому й морському транспорті [27, с. 428]. Під наглядом і контролем МТР СРСР знаходилися і ті галузі народного господарства, що самостійно поповнювали свої трудові ресурси. Для них МТР СРСР визначало території набору робітників, видавало наряди [25, с. 429].

Такі масштаби діяльності вимагали окремого структурного підрозділу, тому у складі МТР СРСР створено Головне управління організованого набору робітників, республіканські та обласні контори якого формувалися в складі республіканських і обласних управлінь МТР. В адміністративних районах оргнабір покладався на апарат уповноважених контор [25, с. 429].

В УРСР на базі комітету в грудні 1946 р. почало діяти Українське республіканське управління МТР СРСР, що мало відділи у Вінницькій, Дніпропетровській, Житомирській, Запорізькій, Кам'янець-Подільській, Київській, Кіровоградській, Полтавській, Сумській, Чернігівській областях [22, арк. 112]. У червні 1947 р., в складі республіканського управління МТР сформовано відділ організованого набору робітників із відповідними конторами у тих же областях. Останні формували свій апарат уповноважених у районах і селах [21, с. 329].

Таким чином, влада розпочала процес зосередження усієї діяльності, пов'язаної із оргнаборами робітників, у межах конкретної спеціальної структури. Міністерства вугільної промисловості східних і західних районів, чорної і кольорової металургії, нафтової промисловості, південних, східних і західних районів, будівництва підприємств важкої індустрії, будівництва військових та військово-морських підприємств, будівництва паливних підприємств та лісової промисловості мали передати до МТР (за станом на 1 січня 1947 р.) приміщення і майно, яке належало їх центральним, республіканським, обласним конторам з оргнабору, а також апарат цих контор [29, с. 329].

Республіканський відділ контролював виконання держпланів, займався організаційними питаннями оргнабору, здійснював внутрішньогалузеву роботу [25, с. 429]. Враховуючи специфіку діяльності, орган співпрацював із багатьма установами, міністерствами та обласними й міськими радами депутатів. Зокрема, ради депутатів усіх рівнів виділяли приміщення новоорганізованим конторам і рекомендували працівників на посади районних уповноважених. Міністерство торгівлі УРСР забезпечувало харчування набраного населення на пунктах збору і в дорозі, Міністерство охорони здоров'я – медичний огляд робітників за місцем проживання та їх медичне обслуговування

під час перевезення ешелонами, Міністерство внутрішніх справ – видачу паспортів громадянам, які уклали договори [29, с. 330].

Безпосередньо працювали із населенням районні уповноважені й підлеглі їм інспектори. Їх діяльність зосереджувалася у трьох основних напрямках: агітація (розповсюдження плакатів, оголошень, листівок, виступів на радіо, у місцевій пресі та на зібраннях), оргнабір (підписання з робітником трудового договору від імені контори МТР і відповідного підприємства, тресту, комбінату, міністерства для якого проводився) та провадження процесу направлення робітника до місця призначення (допомагали пройти медкомісію, повідомляли місце зборів, день і час відправлення, через органи міліції забезпечували видачу паспортів, слідкували за випискою з попереднього місця проживання та зняттям з військового обліку). У межах затвердженого плану районні уповноважені розробляли графіки і розподіляли завдання з набору між інспекторами [21, с. 335–337].

Практикувався умовний поділ району набору на дві частини. Якщо за штатним розписом районний уповноважений мав у підпорядкуванні лише одного інспектора, то він працював у околицях райцентру, охоплюючи 40 % території, решта відходила до районного інспектора. Набір проводився упродовж 5 днів, на наступний здійснювалося оформлення документації і відправка робітників до місця роботи. Для організованої передачі набраних підприємствам відводилися окремі дні відправки – 1, 6, 11, 16, 21, 26 числа кожного місяця. Двічі на місяць місцеві представники відділу звітували про оперативний хід оргнабору та один раз про загальну роботу [30, арк. 11].

Незважаючи на постійні зміни в структурі органів, які мали покращити результати роботи, держплан з кількісного укладення договорів із населенням не виконувався. Загальна чисельність скерованих робітників через оргнабір з областей УРСР на підприємства і будови за 1946–1949 рр. склала 505859 осіб, із запланованих 866319 [31, арк. 1]. Зростала плінність серед кадрів [16, с. 105–106]. Влада пов'язувала ці проблеми із недостатньою централізацією управлінської системи [25, с. 674], що призводило до порушень проведення оргнабору уповноваженими на місцях.

У 1951 р. Ради Міністрів (далі – РМ) СРСР здійснила чергове впорядкування [25, с. 674–677], остаточно заборонивши господарським організаціям самочинне залучення працівників [29, с. 829]. На території УРСР створювалися нові відділи при Ворошиловградському, Сталінському, Харківському обласних управліннях МТР [29, с. 829]. Внаслідок запроваджених змін, з 1 січня 1952 р. оргнабір робітників для постійної роботи на підприємства та будови усіх міністерств і відомств здійснювало лише МТР. Наголошувалося на тому, що пріоритетними напрямками скерування робітників за межі республіки були Північ, Урал, Сибір, Далекий Схід. Підприємства і будови набір робітників за місцем перебування проводили самостійно [29, с. 830].

У 1953 р. поповнення постійними кадрами промисловості і будови усіх міністерств передано (при збереженні порядку і умов проведення) республіканським РМ [32, с. 14]. На базі відділу організованого набору робітників Головного управління ремісничих, залізничних училищ і шкіл ФЗН УРСР утворювалося окреме Головне управління організованого набору робітників при РМ УРСР. Очолив його С. Костюченко [33, с. 173]. Розлога система відділів оргнабору при облвиконкомах охопила усю територію УРСР. Апарат 15 обласних контор нараховував біля 1000 працівників, серед яких, згідно зі штатним розписом, було 450 районних уповноважених, 200 районних інспектори, 260 працівників апарату, а також інший допоміжний персонал (супроводжуючі набраних робітників, охорона, водії) [34, арк. 1].

Обласним відділам, окрім уже звичних функцій, РМ УРСР передала оргнабір сезонних робітників для роботи на лісозаготівлі за межами України [33, с. 177]. Як і під час попередньої реорганізації, новоствореному Головному управлінню та його відділам передали у власність приміщення, майно і транспорт колишніх органів. Апарат управління цієї системи переводився на роботу в нову структуру зі збереженням заробітної плати та пільг. Її фінансування здійснював республіканський бюджет [33, с. 174–175].

З початком освоєння цілинних та перелогових земель, згідно із рішенням пленуму ЦК КПРС 1954 р., скерування українського населення на працю до Сибіру, Казахстану, Узбекистану та для роботи на підприємствах і будовах Міністерства лісової промисловості СРСР в Карело-Фінській РСР, Комі АРСР, Архангельській, Пермській, Вологодській, Тюменській і Томській областях [33, с. 983] здійснювалося, по-перше, шляхом залучення молоді за путівками комсомольських організацій, по-друге, через укладання трудового договору в системі оргнабору. Останній, на думку влади, мав виконати завдання партії із забезпечення кваліфікованими інженерно-технічними, агрономічними та механізаторськими кадрами нових господарських зон [32, с. 96–97].

Оскільки такі заходи передбачали не лише набір, але й переселення громадян, Головне управління організованого набору 1 серпня 1955 р. об'єднали із Головним переселенським управлінням в Головне управління організованого набору робітників та переселення при РМ УРСР. Реструктуризація органів у єдину структуру відбулося на усіх рівнях [33, с. 670–673], чисельність

співробітників скоротилася на 202 штатні одиниці. Начальником Головного управління був призначений О. Могила [13, с. 149]. За його головуванням у структурі управління утворено колегію у складі, затвердженому РМ УРСР. Колегія розглядала питання практичного керівництва, контролювала виконання планів з набору кадрів, заслуховувала звіти, розглядала інструкції та накази [33, с. 674]. Реорганізація передбачала розвиток системи обласних відділів оргнабору і переселення. Вони стали органом виконкому обласних рад депутатів і підпорядковувалися як обласній раді та її виконавчому комітетові, так і Головному управлінню. За аналогічним принципом на усіх рівнях працювали районні уповноважені та інспектори оргнабору [33, с. 675–677].

Функціональні обов'язки Головного управління розширювалися. Зокрема, у його відання перейшли розподіл і скерування на роботу молодих спеціалістів, що закінчили вищі та середні спеціальні учбові заклади, прийом і працевлаштування громадян, які повернулися із-за кордону, військовослужбовців, звільнених у запас [4, с. 5]. Управління спільно із профспілками організувало соціалістичні змагання між обласними відділами оргнабору та керувало ними, а спільно з державними і громадськими організаціями проводило роботу із залучення випускників загальноосвітніх шкіл до суспільно-корисної праці [33, с. 673].

Слід зауважити, що одночасно із такою системою поповнення трудового ресурсу в УРСР існувала практика громадського призову, коли, згідно із постановою ЦК КПРС, РМ СРСР, ЦК КПУ, РМ УРСР партійні, комсомольські і профспілкові організації усіх рівнів, за участю окремих міністерств скеровували робітників на будови і підприємства першочергового значення. Так, для набору робітників на будови і підприємства Донбасу та східних районів країни (необхідну кількість визначали Міністерство вугільної промисловості УРСР та Міністерство будівництва підприємств вугільної промисловості УРСР) створювалися міські і районні комісії. До їх складу входили: голова міськвиконкому (райвиконкому), представники міськвиконкому (райвиконкому) партії, міськкому (райкому) комсомолу і міністерства (підприємства, будови), які приймали робітників [33, с. 862–863]. У таких випадках Головне управління оргнабору і переселення також брало участь у відборі і скеровуванні молоді та забезпечувало її своєчасну відправку до місця роботи. Окрім того, ці скеровування йшли в рахунок плану Головного управління оргнабору і переселення [33, с. 863].

Упродовж 1955 – середини 1960 рр. структура органу періодично змінювалася. На постійній основі функціонував відділ із оргнабору робітників та їх переселення, з контролю за господарським і трудовим влаштуванням переселенців, з набору спеціалістів і кваліфікованих робітників, плановий та господарсько-адміністративний. XXIII з'їзд КПРС, а за ним вересневий пленум ЦК КПРС 1965 р., з огляду на необхідність змін в економічній сфері країни, сформулювали низку заходів для покращення управління промисловістю, вдосконалення планування і посилення економічного стимулювання виробництва [35, с. 286]. 3 грудня 1966 р. в союзних республіках утворювалися комітети із використання трудових ресурсів при РМ [35, с. 297]. Координацію діяльності республіканських органів в розподілі та перерозподілі робітників між галузями промисловості і союзними республіками здійснював Держплан СРСР, у якому створено відділ трудових ресурсів [35, с. 298]. Головне управління оргнабору та переселення УРСР ліквідовано в лютому 1967 р. Його функції перейшли до Державного комітету РМ УРСР із використання трудових ресурсів, головою якого призначено О. Денисенка [13, с. 149]. Штатний розпис комітету, згідно із постановою РМ від 13 червня 1967 р., передбачав наявність 76 спеціалістів у центральному апараті, 371 – у складі відділів облвиконкомів та Київської і Севастопольської міських рад депутатів, а також 530 – уповноважених у найбільших містах і районах [13, с. 150]. Загалом, оргнабір робітників, їх підготовка і переселення стали однією зі складових кола його широких повноважень.

Остання зміна підпорядкування і назви органу відбулася у жовтні 1976 р. Державний комітет використання трудових ресурсів реорганізувався у республіканський Державний комітет РМ УРСР із праці [36, с. 35] з підпорядкуванням відповідному союзному органу. Головою установи був призначено М. Пантелеєва. Згідно із постановою РМ УРСР від 12 січня 1978 р. [37, с. 12], Держкомітет, серед іншого, розробляв спільно із міністерствами й відомствами УРСР, виконкомами обласних, Київської і Севастопольської міських Рад народних депутатів проекти планів переселення, переселенського будівництва, організованого набору робітників та розподіляв по кварталах завдання із організованого набору робітників, міжобласному і внутрішньообласному переселенню населення, а також переселенському будівництву. У його межах до проголошення незалежності України діяло управління оргнабору робітників та переселення, що фактично перебрало на себе функції органів-попередників [13, с. 152] та їх структуру, проте було неефективним у нових радянських реаліях. Так, незважаючи на постійне реформування органів, що здійснювали оргнабір, з метою їх вдосконалення, і розробку правового законодавства, яке б регулювало цей процес, залучення робітників до праці на основі трудових договорів не забезпечувало повною мірою промисловість СРСР загалом і УРСР зокрема. Плинність кадрів була притаманна усім галузям, яким оргнабір мав допомогти вирішити проблеми із працівниками. У

цьому, як і раніше, партійне керівництво звинувачувало республіканський Держкомітет, якому закидалися недоброякісний набір кадрів, незадовільний їх підбір за спеціалізацією, недостатню організацію агітаційно-пропагандистської роботи, відсутність договірної відповідальності під час внутрішнього обласного набору.

Таким чином, у другій половині ХХ ст. радянська влада створила розгалужену структуру органів, що репрезентувала господарсько-організаторську діяльність СРСР, здійснювала набір робітників, планування підготовки трудових ресурсів та міжтериторіальний і міжгалузевий їх розподіл. УРСР пішла загальносоюзним шляхом залучення населення до праці через організований набір, створивши цілісну, жорстко централізовану, загальнодержавну систему працевлаштування, перекваліфікації і профорієнтації населення. Сформована система на різних етапах була представлена як спеціально створеними органами для здійснення управління оргнабором і переселенням робітників (українське республіканське управління Міністерства трудових резервів СРСР, Головне управління організованого набору робітників та Головне управління організованого набору робітників та переселення при РМ УРСР), так і відомствами, для яких ця діяльність була складовою їх більш широких повноважень (Головне управління ремісничих, залізничних училищ та шкіл ФЗН УРСР, Державного комітету РМ УРСР із використання трудових ресурсів, Державний комітет РМ УРСР із праці).

Розвиток органів організованого набору робітників відбувався поетапно. Період упродовж 1943–1967 рр. характеризується накопиченням і розширенням їх функціональних обов'язків: від набору робітників – до міжгалузевого та міжрегіонального розподілу робочої сили та участі у плануванні, від орієнтації на робітників масових професій – до управління кваліфікованими спеціалістами. Відбувався пошук владою можливих варіантів організаційної структури, яка б якнайкраще змогла виконати поставлені перед нею завдання. Організовані набори робітників та їх переселення у системі державних органів УРСР сьогодні є особливо актуальною темою дослідження, яка допоможе відтворити реальну картину соціально-економічної історії України другої половини ХХ ст.

#### *Список використаних джерел*

1. Сонин М. Вопросы баланса рабочей силы / М. Сонин. – М.: Госпланиздат, 1949. – 104 с. 2. Янковская Е. Перераспределение трудовых ресурсов / Е. Янковская. – К.: Наукова думка, 1978. – 132 с. 3. Гуреев П. Льготы при оргнаборе и общественном призыве / П. Гуреев. – М.: Юридическая литература, 1968. – 136 с. 4. Андреев В., Гуреев П. Организованный набор рабочих в СССР / В. Андреев, П. Гуреев. – М.: Госюриздат, 1956. – 136 с. 5. Иоффе Е. Организованный набор рабочей силы – важнейший фактор развития промышленности СССР / Е. Иоффе. – К.: Радянська Україна, 1954. – 30 с. 6. Кудлай О. Робітничий клас УРСР у боротьбі за відбудову і розвиток промисловості в післявоєнний період / О. Кудлай. – К.: Наукова думка, 1965. – 296 с. 7. Фиников В. Украинский народ целинным землям Казахстана / В. Фиников. – К.: Политиздат, 1975. – 152 с. 8. Шелест Д. Количественные и качественные изменения в составе рабочего класса Украинской ССР (1950–1970 гг.) / Д. Шелест. – Днепропетровск: Промінь, 1971. – 186 с. 9. Хорошайлов М. Компартия України – організатор відбудови та розвитку Донбасу / М. Хорошайлов. – Харьков: ХДУ, 1967. – 192 с. 10. Терещенко Г. Організаторська діяльність Комуністичної партії по підготовці робітничих кадрів на Україні / Г. Терещенко. – К.: Вища школа, 1974. – 159 с. 11. Позняков П. Коммунистическая партия в борьбе за подготовку квалифицированных кадров рабочего класса в системе государственных трудовых резервов в 1940–1950 гг. / П. Позняков. – К., 1954. – 203 с. 12. Романцов В. Робітничий клас Української РСР (1946–1970 рр.) / В. Романцов. – К.: Вид-во Київського університету, 1972. – 219 с. 13. Ковалинський В. Праця та соціальна політика: 3 історії міністерства / В. Ковалинський, Т. Кір'ян. – К.: Поліграф-Колегіум, 2002. – 278 с. 14. Розовик Д. Переселенський рух в Україні: друга половина XVI ст. – 1930-ті роки / Д. Розовик, О. Розовик. – Вінниця: Нілан-ЛТД, 2013. – 406 с. 15. Алфьоров М. Міграційні процеси та їх вплив на соціально-економічний розвиток Донбасу (1939–1959 рр.) / М. Алфьоров. – Донецьк: Український культурологічний центр, 2008. – 192 с. 16. Лобода М. Трудові ресурси у важкій промисловості України під час нацистської окупації та у відбудовчий період (1941–1950) / М. Лобода. – К.: НАН України, Інститут історії України, 2012. – 206 с. 17. Трудовой договор // Большая советская энциклопедия / [ред. Б.А. Введенский]. – 2-е изд. – Т. 43: Топсель – Уженье. – М.: БСЭ, 1956. – 669 с. 18. ЦДАВО України, ф. 4626, оп. 2, спр. 11, арк. 9, 27. 19. Коваленков П. Організований набір робітників // Українська радянська енциклопедія / [гол. ред. М.П. Бажан]. Т. 8.: Олефіни-Поплін / П. Коваленков. – К.: УРЕ, 1982. – 528 с. 20. Підпригорщук Я. Джерела і форми поповнення кадрів робітничого класу УРСР в роки п'ятої п'ятирічки / Я. Підпригорщук // Український історичний журнал. – 1968. – Вип. 11 (№ 92). – С. 53–62. 21. Трудовые резервы: сборник официальных материалов / [Сост. М. С. Розофаров]. – М.: Государственное издательство юридической литературы, 1950. – 376 с. 22. ЦДАВО України, ф. 2, оп. 7, спр. 5708, арк. 111, 112. 23. ЦДАВО України, ф. 4626, оп. 2, спр. 1, арк. 1. 24. ЦДАВО України, ф. 4626, оп. 2, спр. 3, арк. 17–19, 46, 132. 25. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам в 7 т. 1917–1967 гг.: сборник документов за 50 лет. – М.: Политиздат. – Т. 3.: 1941–1952 гг. – 1968. – 751 с. 26. ЦДАВО України, ф. 4626, оп. 2, спр. 2, арк. 15. 27. Промышленность и рабочий класс Украинской ССР. 1946–1950: сборник документов и материалов / [Ред. В.Е. Романцов]. – К.: Наукова думка, 1980. – 555с. 28. ЦДАВО України, ф. 2, оп. 7, спр. 3105, арк. 15. 29. Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень Уряду Української РСР у 7 томах. – К.:

Політвидав УРСР. – Т.2.: 1942–1951. – 1963. – 848 с. 30. ЦДАВО України, ф. 4626, оп. 2, спр. 53, арк. 11. 31. ЦДАВО України, ф. 4626, оп. 2, спр. 46, арк. 1. 32. Решення партії і правительства по хозяйственным вопросам в 7 т. 1917–1967 гг.: сборник документов за 50 лет. – М.: Политиздат. – Т.4.: 1953–1961 гг. – 1968. – 783 с. 33. Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень Уряду Української РСР у 7 томах. – К.: Політвидав УРСР. – Т. 3.: 1952–1956 рр. – 1963. – 1123 с. 34. ЦДАВО України, ф. 4626, оп. 2, спр. 46, арк. 1. 35. Решення партії і правительства по хозяйственным вопросам в 7 т. 1917–1967 гг.: сборник документов за 50 лет. – М.: Политиздат. – Т. 6.: 1966–1968 гг. – 1968. – 816 с. 36. Відомості Верховної Ради Української РСР. – 1976. – № 43. – 113 с. 37. Зібрання постанов уряду Української РСР – 1978 р. – № 1.

**Екатерина Жбанова**

### **СТАНОВЛЕНИЕ И РАЗВИТИЕ ОРГАНОВ ОРГАНИЗОВАННОГО НАБОРА РАБОЧИХ И ИХ ПЕРЕСЕЛЕНИЯ В УКРАИНСКОЙ ССР (1943–1991 ГГ.)**

*В статье идет речь о формировании центральных и местных органов, контролирующих и осуществлявших организованный набор рабочих и их переселение в УССР, начиная с 1943 г. Проанализированы становление и развитие структуры оргнабора в советской управленческой системе. Исследован процесс формирования состава, устройства, компетенции, функций и порядка работы органов, занимавшихся межотраслевым и межрегиональным распределением кадров. Определены основные этапы их деятельности в течение второй половины XX в.*

*Ключевые слова: организованный набор рабочих, трудовые ресурсы, трудовые резервы, управления, государственные учреждения.*

**Kateryna Zhbanova**

### **FORMATION AND DEVELOPMENT THE SYSTEM OF THE ORGANISED RECRUITMENT OF WORKERS AND THEIR RELOCATION IN UKRAINIAN SSR (1943–1991)**

*The article deals with the formation of national and local bodies which controlled and organized recruitment of employees and their resettlement in the Ukrainian SSR from 1943. Formation and development of organized recruitment of employees in the Soviet administrative system are analyzed. Composition, structure, competence, functions and procedure for the work of the bodies involved in inter-sectoral and inter-regional division of staff are researched. The main stages of their activities during the second half of the XXth century are determined.*

*Key words: organized recruitment of workers, labor, labor reserves, management, government agencies.*

**УДК 94:614.257(477.6)“1964/1991”**

**Вікторія Карачевська**

### **МАТЕРІАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ МЕДИЧНИХ ПРАЦІВНИКІВ В УКРАЇНСЬКОМУ ДОНБАСІ УПРОДОВЖ 1964–1991 РР.**

*У стаття проаналізовано основні джерела фінансування працівників галузі охорони здоров'я. Виділено основні критерії розміру окладу медичних співробітників. Визначено особливості оплати праці сільських медиків. Основний акцент зроблено на порівнянні зарплати лікарів, середнього і молодшого медичного персоналу. Автором проаналізовано статті прибутків і витрат родин медичних працівників регіону. Доведено, що матеріальне благополуччя в цілому зросло у 1,5 рази.*

*Ключові слова: стаж, посадовий оклад, бригадна форма організації праці, премія, “зрівнялівка”.*

Медична складова соціальної сфери, нарівні з іншими, відіграє домінуючу роль у житті населення. Тому не дивно, що питання охорони здоров'я постійно поставало на порядку денному радянського керівництва. Найефективнішим способом виявлення державного піклування було і залишається матеріальне заохочення. Особливо актуальним є питання здійснення фінансової політики СРСР у сфері медичного обслуговування.

Наукова новизна статті полягає у тому, що вперше завдяки комплексному і міжпредметному підходам, а також на основі матеріалів державних архівів Донецької і Луганської областей, детально проаналізовано матеріальне забезпечення медичних працівників Донбасу. Простежено динаміку зростання посадових окладів лікарів, середнього і молодшого медичного персоналу.

Визначено найбільш і найменш оплачувані посади і спеціальності. Доведено, що фінансування медиків здійснювалось регулярно, але другорядним чином.

Метою дослідження є аналіз державного фінансування і заохочення медичних працівників українського Донбасу у 1964–1991 рр.

Основу джерельної бази статті складають законодавчі документи, передусім, постанови Кабінету Міністрів і Міністерства охорони здоров'я СРСР. Серед архівних джерел переважають звіти, таблиці статистичних управлінь в Донецькій і Луганській областях. Це дозволяє достатньо повно охопити виконання поставлених завдань.

Історіографічна складова роботи представлена дисертацією О. Шимко [1], монографіями А. Лихолат [2], А. Романенко [3], які подають лише узагальнююче уявлення про досліджувану проблему. Тема не була предметом окремого історичного дослідження, а тому заслуговує нашої уваги.

У 1960-х рр. зменшується розрив між оплатою праці робітників виробничої і невиробничої сфер. У 1964–1965 рр. збільшено зарплату не лише працівників охорони здоров'я, а й освіти, торгівлі, громадського харчування, житлово-комунального обслуговування. Мінімальна зарплата до кінця 1970-х рр. більше, ніж удвічі перевищувала її мінімум у 1950-х рр. [2, с. 42].

На розмір заробітної плати медичного працівника впливало багато чинників. Серед них можна виділити основні: спеціальність, посада, рівень освіти, стаж роботи, кваліфікаційний рівень, наявність почесного звання або вченого ступеня, місце проживання (місто або село).

Для більшості лікарів і середнього медичного персоналу встановлювалася зменшена тривалість робочого часу – 38,5 годин на тиждень, замість звичних 40 год. Це обумовлювалося, передусім, нервово-психічною напругою в роботі. Лікарі і медичні сестри, зазвичай, працювали 6,5 год. при 6-денному тижні, а молодший медичний персонал – 7 год. Напередодні вихідних і у передсвяткові дні робота скорочувалася на 0,5–1 год. У ряді випадків, у зв'язку зі шкідливими умовами праці, для медичного персоналу (в туберкульозних та інфекційних лікарнях і відділеннях, психіатричних, психоневрологічних, наркологічних і нейрохірургічних закладах) встановлювався 6-год. трудовий день. За таких умов робочий час не скорочувався. Для деяких медичних працівників визначалася ще менша тривалість трудової діяльності. Так, 5,5 год. мали лікарі лікарсько-трудова експертних і лікарсько-консультативних комісій, лікарі-стоматологи (окрім стоматологів-хірургів стаціонару), зубні лікарі і зубні лікарі-протезисти [4].

У стаж роботи зі спеціальності зараховувалися: робота за фахом, у комітетах профспілки медичних працівників, за наймом на відповідних посадах у зарубіжних країнах, час звільненої партійної і комсомольської роботи, в органах партійно-державного і народного контролю, служба в збройних силах СРСР, органах внутрішніх справ і державної безпеки, перебування у партизанських загонах і полоні у період радянсько-німецької війни, час наукової і педагогічної, науково-методичної, навчально-методичної й організаційно-методичної роботи в навчальних і науково-дослідницьких закладах, а також час праці на посаді стажерів-дослідників і лаборантів [5]. За кожних 5 років стажу роботи заробітна плата лікарів зростала на 10–30 крб. Для аналізу візьмемо мінімальний (до 5 років) і максимальний (30 років і більше) стаж роботи медичного персоналу. Інформацію щодо посадових окладів лікарів подано у таблиці 1.

Таблиця 1

Назва посади	1964 р.		1976 р.		1986 р.		1991 р.
	мін.	макс.	мін.	мін.	макс.	макс.	
Сільський амбулаторний і дільничний лікар	105	170	145	170	210	210	340
Лікар сільського районного закладу, міських поліклінік, судово-медичної експертизи	100	170	135	160	200	200	
Лікарі санаторіїв, спеціалізованих сільських лікарень, швидкої і невідкладної медичної допомоги	95	170	120	150	190	190	
Лікарі поліклінік, будинків інвалідів, інтернатів, в робочих і курортних селищах	90	165	110	140	185	185	
Лікарі санаторіїв, будинків відпочинку, в містах і робітничих селищах	85	165	105	130	175	175	
Хірурги в лікарських закладах, диспансерах, пологових будинках на селі	*	*	*	190	230	230	

Хірурги в лікарських закладах, диспансерах селищ міського типу	*	*	*	180	220	220	395
Хірурги в лікарських закладах робітничих і курортних селищах	*	*	*	170	205	205	

\* дані відсутні  
[6–9].

Дані таблиці свідчать про те, що найвищий оклад мали дільничні й амбулаторні лікарі на селі (у середньому на 1964 р. він становив 135 крб., а на 1986 р. – 190 крб.), а найнижчий – лікарі санаторіїв і будинків відпочинку (у середньому на 1964 р. – 120 крб., а на 1986 р. – 185 крб.). Стрімкий розвиток хірургічної справи, особливо з 1980-х рр., сприяв зростанню престижу і відповідного фінансування цієї галузі (у середньому на 1986 р. зарплата хірургів становила 190–210 крб., а у 1991 р. – 395 крб.).

Специфічною рисою визначення оплати праці медичних працівників стала наявність лікарняних ліжок, а також кількість лікарських посад. Це стосувалося виключно керівного складу лікувально-профілактичних закладів Інформація щодо показників на 1964 р. подано у таблиці 2.

Таблиця 2

Кількість лікарських посад	Стаж роботи	
	до 30 років	30 років і більше
до 10	145 крб.	180 крб.
11–35	155 крб.	195 крб.
36–60	165 крб.	215 крб.
61–85	175 крб.	215 крб.
86–110	185 крб.	221 крб.
111–135	195 крб.	230 крб.
136–160	205 крб.	230 крб.
161–185	215 крб.	230 крб.
186–210	225 крб.	230 крб.
211–250	235 крб.	235 крб.
Більше 250	250 крб.	250 крб.

[6].

Як бачимо, у 1964 р. 10 лікарських посад дорівнювали у середньому 165 крб. заробітної плати, а понад 250 посад – відповідно 250 крб. на місяць. Це стало своєрідним заохоченням і водночас продовженням державного курсу укрупнення закладів охорони здоров'я.

Для кращого розуміння матеріального забезпечення медиків порівняємо їх заробітні плати з окладами педагогічних працівників. Посадові оклади педагогічних працівників початкових, восьмирічних і середніх шкіл подано у таблиці 3.

Таблиця 3

Назва посади	1964 р.		1977 р.		1985 р.	1991 р.
	мін.	макс.	мін.	макс.		
1. Директори						
мають вищу освіту	107 крб.	186 крб.	140 крб.	189 крб.	240 крб.	370 крб.
не мають вищу освіту	100 крб.	181 крб.	128 крб.	184 крб.	*	*
2. Заступники директора						
мають вищу освіту	87 крб.	155 крб.	120 крб.	160 крб.	190 крб.	335 крб.
не мають вищу освіту	80 крб.	144 крб.	108 крб.	150 крб.	*	*
3. Вчителі, вихователі						
вища освіта	80 крб.	137 крб.	100 крб.	145 крб.	150 крб.	305 крб.
учительський інститут	72 крб.	128 крб.	90 крб.	135 крб.	*	*
середня спеціальна освіта	67 крб.	111 крб.	85 крб.	115 крб.	128 крб.	240 крб.
середня загальна освіта	60 крб.	111 крб.	80 крб.	115 крб.	*	*

\* дані відсутні  
[10–14].

Отже, директори у середньому отримували 143 крб. заробітної плати у 1964 р., а в 1991 р. – 370 крб. Заступники директора у 1964 р. мали 118 крб. окладу, а в 1991 р. – 335 крб. Найменша заробітна плата була у вчителів і вихователів: 99 крб. у 1964 р., 273 крб. у 1991 р. Упродовж 1964–1991 рр. зарплата педагогічних співробітників зросла у 2,5 рази.

Розмір заробітної плати розглянутих бюджетних працівників, упродовж досліджуваного періоду, збільшився у середньому у 2,5 рази, однак рівень оплати праці "людей у білих халатах" був вищим на 30–50 крб., ніж у педагогів (особливо при максимальному стажі роботи).

Серед працівників середнього медичного персоналу найбільш високооплачуваними були посади старшого фельдшера і зубного лікаря (у середньому на 1964 р. припадало 90 крб., а на 1991 р. – 280 крб.), а найменш – лаборанта і масажиста (у середньому на 1964 р. припадало 80 крб., а на 1991 р. – 270 крб.). Посадові оклади середнього медичного персоналу на місяць подано у таблиці 4.

Таблиця 4

Назва посади	1964 р.		1976 р.		1986 р.		1991 р.
	мін.	макс.	мін.	мін.	макс.	макс.	
Старші фельдшера на підстанціях швидкої допомоги, зубний лікар	72	120	100	120	150	150	280
Старший фельдшер, акушер, старша сестра, медична сестра санітарної авіації	65	110	95	115	145	145	280
Медична сестра, лаборант, інструктор з лікувальної фізкультури, масажист	60	110	80	105	135	135	270

[6–7; 15].

На відміну від усіх інших спеціальностей, оплата праці зубних техніків залежала також від категорії: чим вищою вона була, тим збільшувалася заробітна плата. Заробітну плату за категоріями зубних техніків подано у таблиці 5.

Таблиця 5

Категорії	1976 р.	1986 р.	1991 р.
Вища	105 крб.	140 крб.	290 крб.
Перша	100 крб.	130 крб.	260 крб.
Друга	95 крб.	120 крб.	240 крб.
Третя	90 крб.	110 крб.	220* крб.

\* не мають категорії

[7–8; 15].

Низькооплачуваною вважалася робота молодшого медичного персоналу. Це було пов'язано із відсутністю вищого або спеціального освітнього і кваліфікаційного рівня. Посадові оклади молодшого медичного персоналу подано у таблиці 6.

Таблиця 6

Посади	1964 р.	1976 р.	1986 р.	1991 р.
Сестра-хазяйка	50–65 крб.	75–85 крб.	90–110 крб.	220 крб.
Молодша медична сестра	45–50 крб.	70–80 крб.	95–110 крб.	200 крб.
Санітарка	45–50 крб.	70–80 крб.	85–95 крб.	200 крб.

[6–8; 15].

Дані таблиці свідчать про те, що оклад сестер-хазяйок був найвищим і за 27 роки виріс майже втричі (у середньому з 55 – до 100 крб.), крім того він не залежав від стажу роботи. Найменше грошове забезпечення надавала посада санітарки (у середньому на 1964 р. зарплата становила 47 крб., а на 1991 р. – 200 крб.)

За звичними схемами здійснювалося фінансування й аптечної мережі. Посадові оклади провізорів і фармацевтів подано у таблиці 7.

Таблиця 7

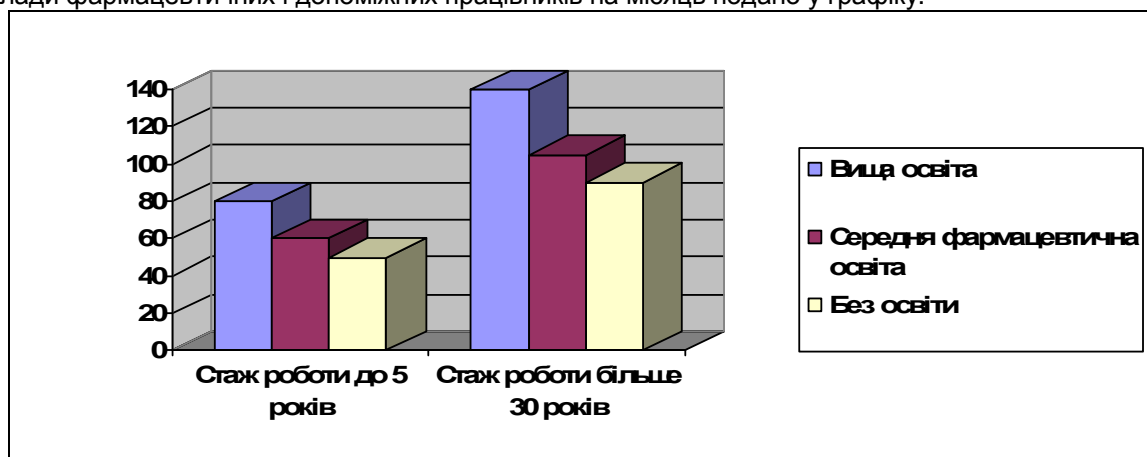
Посада	1976 р.		1986 р.		1991 р.
	мін.	макс.	мін.	макс.	
Старший провізор	115	150	150	195	335
Провізор	105	145	130	175	315
Фармацевт	85	110	110	140	275
Продавець оптики, лаборант	85	110	105	135	220
Молодший фармацевт, продавець кіоску	75	105	95	110	210

[7–8; 16].



За інформацією таблиці 7, найвищий заробіток мали старші провізори (у середньому на 1976 р. – 130 крб., 1991 р. – 335 крб.), а найнижчий – молодші фармацевти і продавці аптечних кіосків (у середньому на 1976 р. – 85 крб., у 1991 р. – 210 крб.). За рівнем заробітної плати співробітники фармацевтичної сфери посідали проміжне місце між лікарями і середнім медичним персоналом.

Слід відзначити, що медичні працівники, які не мали вищої, середньої медичної чи іншої середньої спеціальної освіти отримували зарплату на 15–25 крб. менше, ніж ті, хто її мав. Посадові оклади фармацевтичних і допоміжних працівників на місяць подано у графіку.



[6].

На прикладі графіку, можна бачити, що вища і середня фармацевтична освіта сприяла значно більшій сплачуваності. За умови вищої освіти заробітна плата педагогічних працівників збільшувалася у середньому на 17 крб. Так, держава мотивувала до здобуття наукових і практичних знань і підтримувала молодих спеціалістів.

У другій половині 1980-х рр. розроблена бригадна форма організації й оплати праці робітників медичних закладів. Вона передбачала відмову від зрівняльних тенденцій у зарплаті, а також врахування позитивних показників за лікарняними ліжками. Створювалися спеціалізовані (працівники однієї спеціальності) і комплексні (працівники різних спеціальностей) бригади. Розрахунок окладу проводився завдяки коефіцієнту трудової участі (далі – КТУ) бригади. До характеристик КТУ відносилися: зростання якості праці, ініціатива, впровадження науково-освітніх технологій, освоєння передових методів праці, висока культура роботи, участь у громадському житті, наставництво, дотримання техніки безпеки, тощо. Проте відчутних змін таке нововведення не принесло, а з новими політичними віяннями зовсім зійшло нанівець.

Траплялися у практиці оплати праці медичних працівників і затримки. Так, у 1967 р. порушувалися терміни виплат у Луганську, Кадіївці, Комунарську, Лисичанську, Краснодарі [1, с. 53]. Проте, такі випадки носили випадковий характер.

Окрім заробітної плати існували різноманітні доплати і премії: за нічне чергування; медичним працівникам морських суден у період рейсу; працівникам, зайнятих збором і переробкою крові і препаратів із неї; працівникам аптек за заготівлю лікарської сировини; надбавки за шкідливість (наприклад, працівникам закладів боротьби із чумою і структурних підрозділів з боротьби з особливо шкідливими інфекціями) тощо [17].

Стан справ у сільській місцевості мав свої особливості. Заробітна плата сільських медиків була вищою за розміром, ніж у колег із міста. Такою політикою держава намагалася компенсувати умови праці і побутові незручності. Серед молодих спеціалістів робота на селі вважалася неперспективною, тому для цієї категорії медичного персоналу визначалися додаткові пільги. Так, місяць роботи у сільській місцевості або селищі міського типу зараховувався за 1,2 місяці стажу. Окрім того, сільським медикам виділялася житлова площа. Інформацію щодо житлової площі у сільській місцевості подано у таблиці 8.

Таблиця 8

Медичний персонал	Нормативи житлової площі на 1 штатну посаду (м <sup>2</sup> )
Лікарський персонал і провізори	20,2–22,7
Середній медичний персонал і фармацевтичний персонал	13,5–15,1
Молодший медичний персонал	6,7–7,6

[18].

Частими були випадки надання так званого "службового житла". Такі заходи не залежали від місця роботи. За умови відпрацювання 10 років надана державна квартира чи будинок переходили у власність медичних працівників.

Окремим привілеєм робітників галузі охорони здоров'я стало у 1970 р. право безкоштовного користування будь-яким транспортним засобом у випадках, що загрожували життю хворого [19].

Реалії повсякденного життя є найбільш показовими для оцінки фінансового благополуччя населення.

Для простеження динаміки матеріального забезпечення соціальними службами регулярно проводилися й подавалася статистична звітність. Так, соціологічне опитування 1980 р., 1982 р., 1985 р. у Ворошиловградській області виявили наступні показники. Інформацію щодо місячних прибутків родин медичних працівників Ворошиловградської області подано у таблиця 9.

Таблиця 9

	1980 р.	1982 р.	1985 р.	% упродовж 1980–1985 рр.
Заробітна плата	265,96	265,68	298,91	+12
Премії (разові)	4,61	5,94	10,71	+132
Соц. страхування	8,23	5,35	3,20	-62
Разом	278,8	276,97	312,82	+112,2

[19, арк. 194; 20, арк. 209; 21, арк. 296].

Як бачимо, за п'ять років заробітна плата збільшилась на 12 %, разові премії зросли майже у 1,5 рази. Натомість соціальне страхування відчутно зменшується, однак воно становило незначний відсоток від усіх видатків, тому практично не впливало на фінансовий стан родин медичних працівників. Інформацію щодо прибутків медичних працівників та їх фінансової спроможності подаємо у таблиці 10.

Таблиця 10

	1980 р.	1982 р.	1985 р.	% упродовж 1980–1985 рр.
Продукти харчування	102,95	103,09	108,03	+4
Громадське харчування	12,88	7,45	11,93	-8
Непродовольчі товари	101,62	173,39	121,29	+19
Паливо	1,64	0,67	1,04	-37
Алкогольні напої	8,38	11,32	8,45	+0,8
Свійські тварини	0,65	0,72	*	*
Корми, насіння	0,62	0,68	0,26	-59
Санаторії	1,36	2,68	2,40	+76
Кінотеатри	1,71	1,16	1,32	-33
Театри, цирк	0,90	1,68	0,58	-36
Баня, пральня	0,75	0,75	0,57	-24
Транспорт	8,48	8,03	9,71	+14
Пошта, телеграф	1,23	1,48	1,47	+19
Житлова площа	3,13	2,68	3,75	+19
Опалення	0,68	1,10	0,88	+29
Електроенергія	3,24	3,31	3,06	-6
Газ	0,45	0,50	0,54	+20
Вода	1,006	1,40	1,57	+56
Подохідний податок	25,41	27,29	32,55	+28
Лотерейні квитки	0,24	0,49	0,21	-13
Ощадкаса	44,91	*	*	*
Разом	204,57	276,48	229,32	+112

\* дані відсутні

[19, арк. 195; 20, арк. 210; 21, арк. 297].

Отримані матеріали свідчать про те, що найбільшу суму коштів медичні працівники скеровували на сплату податків, харчування, алкогольні напої, транспорт. На сферу обслуговування (бані, пральні, перукарні), відвідування культурних заходів (кінотеатри, театри, цирк), купівлю лотерейних квитків витрачалося найменше. Натомість витрати на паливо, купівлю насіння і кормів для сільськогосподарських потреб мали тенденцію до падіння.

Дослідниця О. Шимко відокремлює "фактичну" зарплату, що означала масу товарів, яку фактично отримували працівники на неї. Залишки грошей опинялися на ощадних книжках населення. Упродовж 1965–1980 рр. такі внески лише у Донецькій області становили 3,105 млн крб. [1, с. 54].

Отже, прибутки медиків зросли приблизно у 1,5 рази, і в цілому покривали найнеобхідніші покупки, часто гроші навіть відкладалися на рахунки в ощадкасах. Однак, предмети розкоші (автомобіль, житлова площа, меблі, кришталь тощо) не могла собі дозволити переважна більшість медичних працівників, як і населення взагалі. До того ж, спостерігався дефіцит продовольчих і непродовольчих товарів, особливо у невеликих містах і селах.

Схожа ситуація відбувалася і в Донецькій області. Однак, у цьому регіоні розмір прибутків і відповідно витрат був трохи вищим.

Важливою складовою успішної професійної діяльності був повноцінний відпочинок. Таке право закріплювалося Конституцією СРСР [3]. Усім працівникам і службовцям надавалися щорічні відпустки зі збереженням місця роботи (посади) і середнього заробітку. У 1971 р. тривалість відпустки медичних працівників у середньому становила 30 робочих днів [22]. Однак, існували певні виключення. Так, з 1 січня 1979 р. у Луганській області встановлена щорічна додаткова оплачувана триденна відпустка лікарям дільничних лікарень та амбулаторій [23, арк. 57]. У 1980 р. у зв'язку зі шкідливими умовами праці, встановлювалась додаткова двадцятичотириденна відпустка для головних медичних сестер психоневрологічних, нейрохірургічних і наркологічних закладів [24]. У 1988 р. для медичних і аптечних працівників, що мали загальну тривалість відпустки 15 або 18 днів, встановлювалися додаткові 9 і 6 днів відповідно [25].

Після завершення активної трудової діяльності, медичні працівники виходили на заслужений відпочинок. Згідно зі статтею 20 Закону про пенсійне забезпечення громадян СРСР [26] пенсія за віком призначалася у розмірі 55 % заробітку за кожен повний рік роботи понад 25 років чоловіків і 20 років жінок, пенсія збільшувалася на 1 % від заробітку. Мінімальний розмір пенсії дорівнював 100 % мінімальної заробітної плати, але не міг перевищувати 75 %.

Отже, соціальна політика СРСР проголошувала регулярне збільшення фінансування медичної галузі. Упродовж досліджуваного періоду заробітна плата працівників медичної сфери збільшилася на 100–150 %. Незмінним залишався розрив між окладами сільських і міських лікарів. Різниця в оплаті різних ланок становила в середньому 12 крб., а у 1986 р. збільшилася до 37 крб. Таке явище можна пояснити зміною фінансового курсу, коли актуальний принцип рівності і так званої “зрівняйлівки”. Виявлялася очевидна несправедливість в оплаті праці. Тому керівництво СРСР з другої половини 1980-х рр. змінює систему. Однак на пересічних радянських медиків це впливало не завжди, або не в офіційно визначених масштабах. Проте і в такій ситуації спостерігалися позитивні зрушення: заробітна плата незначно, але регулярно зростала, держава запроваджувала спеціальні пільги для робітників цієї сфери, заохочувала додатковими преміями, доплатами, збільшувала відпустки, вводила страхування. Незважаючи на це, матеріальне забезпечення галузі відбувалося за залишковим принципом, тому медичний персонал вимушений був задовольнятися тим що мав.

### *Список використаних джерел*

1. Шимко О. В. Соціальна політика Радянської держави та її реалізація в Донбасі у середині 1960-х – середині 1980-х років.): дис. на здобуття наук. ступ. канд. істор. наук: 07.00.01 / О. В. Шимко. – Донецьк, 2012. – 330 с. 2. Развитие социально-классовой структуры / А. В. Лихолат. – К.: Наукова думка, 1988. – 288 с. 3. Здравоохранение и медицинская наука в Украинской ССР (в 3-х томах). Т. 1. Здравоохранение в украинской ССР. Пути и итоги развития / [Под ред. А. Е. Романенко]. – К.: Здоров'я, 1987. – 480 с. 4. Министерство здравоохранения СССР. Письмо от 2 октября 1987 г. № 02-14/82-14 “О порядке расширения самостоятельности и повышении ответственности руководителей организаций здравоохранения при применении Приказа Министерства Здравоохранения СССР от 13.08.87 № 955”. – Режим доступа: [www.ussrdoc.com](http://www.ussrdoc.com). 5. Министерство здравоохранения СССР. Приказ от 30 декабря 1976 г. № 1250 “Об утверждении инструкции о порядке исчисления заработной платы работников здравоохранения и социального обеспечения и других документов по оплате труда работников здравоохранения”. – Режим доступа: [www.ussrdoc.com](http://www.ussrdoc.com). 6. Министерство здравоохранения СССР. Приказ от 9 сентября 1964 г. № 496. Постановление ЦК КПСС Совета Министров СССР и ВЦСПС от 15 июля 1964 г. № 620 “Об увеличении заработной платы работникам просвещения, здравоохранения, жилищно-коммунального хозяйства, торговли и общественного питания и других отраслей народного хозяйства, непосредственно обслуживающих население”. Инструкция о порядке начисления заработной платы работникам здравоохранения и социального обеспечения. – Режим доступа: [www.ussrdoc.com](http://www.ussrdoc.com). 7. Министерство здравоохранения СССР. Приказ от 30 декабря 1976 г. № 1250 “Об утверждении инструкции о порядке исчисления заработной платы работников здравоохранения и социального обеспечения и других документов по оплате труда работников здравоохранения”. – Режим доступа: [www.ussrdoc.com](http://www.ussrdoc.com). 8. Центральный Комитет КПСС. Совет Министров СССР. Всесоюзный Центральный Совет Профессиональных Союзов. Постановление от 16 октября 1986 г. № 1240 “Про увеличение заработной платы работникам здравоохранения и социального обеспечения”. – Режим доступа: [www.ussrdoc.com](http://www.ussrdoc.com). 9. Государственный Комитет СССР по труду и социальным вопросам. Постановление от 20 марта 1991 г. № 70. Приложение № 10 “Должностные оклады врачей организаций здравоохранения, социального обеспечения и народного образования”. – Режим доступа: [www.ussrdoc.com](http://www.ussrdoc.com). 10. Государственный Комитет Совета Министров СССР по вопросам труда и заработной платы. Президиум Всесоюзного Центрального Совета Профессиональных Союзов. Постановление от 4

сентября 1964 г. № 398/П-18 "Об утверждении инструкции о порядке исчисления заработной платы работников просвещения". – Режим доступа: [www.ussrdoc.com](http://www.ussrdoc.com). 11. Министерство Просвещения СССР. Приказ от 5 января 1977 г. № 2 "Об утверждении инструкции о порядке исчисления заработной платы работников просвещения". – Режим доступа: [www.ussrdoc.com](http://www.ussrdoc.com). 12. Министерство Просвещения СССР. Приказ от 16 мая 1985 г. № 94 "Об утверждении инструкции о порядке исчисления заработной платы работников просвещения в новой редакции и перечня работников, которым устанавливаются доплаты за совмещение профессий". – Режим доступа: [www.ussrdoc.com](http://www.ussrdoc.com). 13. Государственный Комитет СССР по труду и социальным вопросам. Постановление от 20 марта 1991 г. № 70. Приложение № 1 "Ставки заработной платы учителей и других педагогических работников школы". – Режим доступа: [www.ussrdoc.com](http://www.ussrdoc.com). 14. Государственный Комитет СССР по труду и социальным вопросам. Постановление от 20 марта 1991 г. № 70. Приложение № 2 "Должностные оклады руководителей школ, интернатов". – Режим доступа: [www.ussrdoc.com](http://www.ussrdoc.com). 15. Государственный Комитет СССР по труду и социальным вопросам. Постановление от 20 марта 1991 г. № 70. Приложение № 11 "Должностные оклады среднего и младшего медицинского персонала". – Режим доступа: [www.ussrdoc.com](http://www.ussrdoc.com). 16. Государственный Комитет СССР по труду и социальным вопросам. Постановление от 20 марта 1991 г. № 70. Приложение № 13 "Должностные оклады фармацевтического персонала". – Режим доступа: [www.ussrdoc.com](http://www.ussrdoc.com). 17. Министерство здравоохранения СССР. Письмо от 25 июня 1990 г. № 02-14/53-14 "Об условиях выплаты заработной платы и выплаты компенсации врачам и другим работникам, которые привлекаются для дежурства и непосредственного оказания экстренной медицинской помощи и спасательных работ при авариях, катастрофах, стихийных бедствиях и других чрезвычайных ситуациях". – Режим доступа: [www.ussrdoc.com](http://www.ussrdoc.com). 18. Государственный Комитет Совета Министров СССР по делам строительства. Министерство здравоохранения. Постановление от 20 марта 1970 г. № 31 "Об утверждении нормативов жилищной площади в квартирах, которые подлежат строительству в городах и поселках городского типа, которые входят в состав районов (в том числе в городах и поселках городского типа, которые являются административными центрами этих районов), в комплексе со строительством объектов здравоохранения для обслуживания сельского населения". – Режим доступа: [www.ussrdoc.com](http://www.ussrdoc.com). 19. Совет Министров СССР. Постановление от 28 сентября 1970 г. № 809 "О порядке бесплатного использования транспорта медицинскими работниками в случаях, когда существует угроза жизни больного". – Режим доступа: [www.ussrdoc.com](http://www.ussrdoc.com). 20. Держархів Луганської обл., ф. Р-2519, оп. 21, спр. 695, арк. 194, 195. 21. Держархів Луганської обл., ф. Р-2519, оп. 12, спр. 5232, арк. 209, 210. 22. Положение к Постановлению Государственного Комитета Совета Министров СССР по вопросам труда и заработной платы и Президиума Всесоюзного Центрального Совета Профессиональных Союзов от 10 сентября 1971 г. № 368/П-19. – Режим доступа: [www.ussrdoc.com](http://www.ussrdoc.com). 23. Держархів Луганської обл., ф. П-179, оп. 41, спр. 11, арк. 57. 24. Министерство здравоохранения СССР от 21 апреля 1980 г. № 06-14/6 ЦК профсоюза медицинских работников 22 апреля 1980 г. № 01/173. Письмо "О длительности дополнительного отпуска главных медицинских сестер психиатрических (психоневрологических), нейрохирургических и наркологических учреждений здравоохранения". – Режим доступа: [www.ussrdoc.com](http://www.ussrdoc.com). 25. Министерство здравоохранения СССР. Приказ от 4 июля 1988 г. № 524 "О дополнительном отпуске медицинским и аптечным работникам". – Режим доступа: [www.ussrdoc.com](http://www.ussrdoc.com). 26. Союз Советских Социалистических Республик "Закон о пенсионном обеспечении граждан в СССР" от 15 мая 1990 г. № 1480-1. – Режим доступа: [www.ussrdoc.com](http://www.ussrdoc.com).

**Виктория Карачевская**

#### **МАТЕРИАЛЬНОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ МЕДИЦИНСКИХ РАБОТНИКОВ В УКРАИНСКОМ ДОНБАССЕ НА ПРОТЯЖЕНИИ 1964–1991 ГГ.**

*Статья знакомит с основными источниками финансирования работников здравоохранения. Выделены основные критерии размера оклада медицинских сотрудников. Определены особенности оплаты труда сельских медиков. Главный акцент сделан на сравнении зарплаты врачей, среднего и младшего медицинского персонала. Автором проанализированы статьи доходов и расходов семей медицинских работников региона. Доказано, что материальное благополучие в целом выросло в 1,5 раза.*

*Ключевые слова: стаж, должностной оклад, бригадная форма организации труда, премия, "уравниловка".*

**Viktoriya Karachevska**

#### **MATERIAL SECURITY OF MEDICAL WORKERS IN UKRAINIAN DONBASS DURING 1964–1991**

*The article introduces the main sources of financing of health workers. IT were allocated the basic criteria for the salary of medical staff. IT were determined the features of wage rural physicians. The main emphasis is on the comparison of salaries of doctors, middle and junior medical staff. The author analyzes the income and expenses of families of health workers in the region. It was proved that the material well-being increased by 1.5 times.*

*Key words: experience, salary, brigade form of labor organization, the premium, "uravnilovka".*

УДК 94(477)

Ірина Автушенко

**ВИРІШЕННЯ ПРОБЛЕМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЖИТЛОМ  
ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ УКРАЇНИ (1991–1996 РР.)**

*У статті досліджується проблема забезпечення житлом військовослужбовців та членів їх сімей у період формування основ та будівництва Збройних Сил України (1991–1996 рр.). Проаналізовано права військовослужбовців щодо забезпечення їх житлом, причини, які ускладнювали процес його виділення. Розглянуто роль місцевих Рад у розв'язанні житлового питання, а також механізм та розмір грошової компенсації, яку міг отримати кожен військовослужбовець за найм жилого приміщення.*

*Ключові слова: військовослужбовці, Збройні Сили України, забезпечення житлом, грошова компенсація, найм житла.*

Актуальність обраної теми визначається тим, що на сучасному етапі реформування Збройних Сил України (далі – ЗСУ), в умовах неоголошеної російсько-української війни, актуальними є питання соціального захисту військовослужбовців. Однією із найважливіших соціальних гарантій військовослужбовців є забезпечення житлом за рахунок держави. Слід зазначити, що на сьогодні житлова проблема у ЗСУ є однією із найгостріших та потребує суттєвих кардинальних заходів щодо її хоча б часткового вирішення найближчим часом.

Сьогодні практично відсутні ґрунтовні праці наукового характеру щодо висвітлення проблеми забезпечення житлом військовослужбовців ЗСУ та членів їх сімей. Це питання переважно досліджувалося у площині житлового права такими науковцями, як Н. Кузнецовою [1], В. Подрушняком, І. Чубаром [2] та іншими. Більшість праць, які останнім часом опубліковані, мають публіцистичний характер та не можуть вважатися суто науковими.

Метою статті є комплексне вивчення проблеми забезпечення житлом військовослужбовців та членів їх сімей в період формування основ та будівництва ЗСУ (1991–1996 рр.).

Забезпечення житлом військовослужбовців та членів їх сімей в досліджуваний період здійснювалося за інерцією, коли ще працював потужний будівельний комплекс Міністерства оборони і діяли закони та нормативні акти колишнього СРСР.

Закон України "Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей" від 20 грудня 1991 р. передбачав широкі права військовослужбовцям, щодо забезпечення їх житлом. У ст. 12 якого зазначено: "Військовослужбовці забезпечуються жилими приміщеннями державою.

Військовослужбовцям (крім військовослужбовців строкової служби) та членам їх сімей, які проживають разом з ними, надається жиле приміщення, що має відповідати вимогам статті 50 Житлового кодексу України.

До одержання постійного жилого приміщення військовослужбовцям, зазначеним у цьому пункті, надаються службові жилі приміщення. У разі відсутності такого житла військова частина зобов'язана тимчасово орендувати житло для забезпечення ним військовослужбовця та його сім'ї або за бажанням військовослужбовця виплачувати грошову компенсацію за піднайом (найом) ним жилого приміщення на умовах, встановлених Кабінетом Міністрів України" [3].

Механізм та розмір грошової компенсації, яку міг отримати кожен військовослужбовець України за найм жилого приміщення передбачено постановою Кабінету Міністрів України № 175 від 14 березня 1995 р. "Про грошову компенсацію військовослужбовцям за піднайом (найом) житла". Цей документ містив таку норму: "Установити військовослужбовцям (крім військовослужбовців строкової служби) у разі відсутності постійного житла, за їх бажанням, та курсантам вищих військових навчальних закладів, які мають сім'ю, за відсутності сімейних гуртожитків, грошову компенсацію за піднайом (найом) ними житлового приміщення в розмірі фактичних витрат, але не більше: у містах Києві, Сімферополі, Севастополі, обласних центрах – 5 мінімальних заробітних плат; в інших містах і населених пунктах – 2 мінімальних заробітних плат". При цьому військовослужбовцям, за наявності у них трьох і більше членів сім'ї, зазначені розміри збільшуються в 2 рази" [3].

Офіцери, прапорщики, мічмани і військовослужбовці надстрокової служби при звільненні з військової служби в запас чи у відставку за вислугою років, а також у зв'язку зі скороченням чисельності або штату військовослужбовців забезпечуються жилою площею у порядку, що визначається Кабінетом Міністрів України.

Військовослужбовці, які проходять службу на території України, батьки та члени сімей військовослужбовців, які загинули, померли, пропали безвісти або стали інвалідами при проходженні військової служби, оплачують жилу площу та комунальні послуги (водопостачання, газ, електрична, тепла енергія та інші послуги) в будинках державного житлового фонду в розмірі

50 % від встановлених ставок. Місцеві Ради народних депутатів зобов'язані виділяти земельні ділянки і надавати допомогу в будівництві та придбанні будівельних матеріалів особам офіцерського складу, прапорщикам, мічманам, військовослужбовцям надстрокової служби і батькам військовослужбовців, які загинули чи померли або пропали безвісти, а також військовослужбовцям, які стали інвалідами під час проходження служби, якщо вони виявили бажання побудувати індивідуальні жилі будинки [3].

Станом на 1 січня 1992 р. на квартирному обліку ЗСУ перебувало близько 80 тис. сімей безквартирних військовослужбовців та осіб, звільнених з військової служби у запас або відставку. Упродовж 1992–1995 рр. збудовано та отримано 39 тис. квартир (46 %) – у середньому 9750 квартир за рік; за 1996–1998 рр. – 8 тис. – у середньому 2666 квартир на рік. Отже, за період 1992–1998 рр. побудовано та отримано 47 тис. квартир. Незважаючи на це, проблема забезпечення військовослужбовців житлом залишилася нерозв'язаною [4].

Кількість безквартирних офіцерів і прапорщиків на початок 1991 р. у Київському військовому окрузі складала 20,5 тис., а на 1 січня 1992 р. – 21,5 тис. Була значна заборгованість місцевої влади областей, на території яких дислокувався округ, із виділення житла для сімей військовослужбовців. У 1991 р. при плані виділення 146 тис. м<sup>2</sup> житла отримано лише 70,5 тис. м<sup>2</sup>, що склало близько 48 % [5].

У 1992 р. становище ускладнилося фінансовими труднощами, різким (у 15–30 разів) зростанням цін на будівельні, паливно-мастильні та інші матеріали. Якщо раніше 1 млн крб. вистачало приблизно на 70-тиквартирний будинок, то у 1992 р. ледве на закладення фундаменту [5]. Наприклад, у київському гарнізоні на 1 січня 1991 р. в черзі перебувало 3600 сімей, а на 1 травня вже – 3800. Причому військовослужбовці продовжували перебувати в гарнізон. Серед черговиків кожен четвертий мав право на першочергове отримання житла. У їх числі були воїни-інтернаціоналісти, ліквідатори аварії на ЧАЕС та інші пільгові категорії. Багато офіцерів і прапорщиків, які не мали житла, підлягали звільненню у запас.

Особливо складне становище склалося у військово-навчальних закладах гарнізону, де кількість сімей, які очікували отримання квартири, перевищувало 200–230 осіб. Якщо врахувати, що у вузах квартири отримували 4–10 військовослужбовців щороку, то останні в черзі могли отримати житлову площу тільки через 20–50 років. Складність виділення житла обумовлювалася низкою об'єктивних і суб'єктивних причин. Перша з них – аварія на ЧАЕС. Саме із 1986 р. ситуація із отриманням квартир військовослужбовцями стала різко ускладнюватися. У 1990 р. київський гарнізон передав у фонд надання допомоги постраждалим від аварії більше 600 квартир, а Мінатоменерго СРСР зобов'язувалося повернути військовослужбовцям цю житлову площу, але своєї обіцянки не виконало. Багато офіцерів і прапорщиків, що отримували тоді квартири, добровільно здали ордери для розселення постраждалих від аварії. Друга причина – різке падіння темпів будівництва житла у місті. Так, міськвиконком на 31 грудня 1990 р. заборгував військовослужбовцям 100 квартир за пайовим будівництвом і приблизно стільки ж за лімітним виділенням (на 31 грудня 1989 р. заборгованості не було зовсім). Погашаючи борги 1990 р., міськвиконком у 1991 р. виділив більше 100 квартир, і боргова цифра на 7 липня 1991 р. склала 2200 м<sup>2</sup>. Третя причина – окремі командири і начальники військово-навчальних закладів недостатньо реально оцінили стан справ із забезпеченням житлом у 1991 р. Так, наприклад, у Київському вищому військовому інженерному училищі зв'язку (далі – КВВІУЗ) несвоєчасно були замовлені гроші на пайове будівництво, а коли прийшов час їх вносити у міський бюджет і формувати план для будівельних організацій на 1991 р., то з'ясувалося, що училище грошей у міській казні немає [6]. Суми, виділені низці військових вузів на пайове будівництво, були надзвичайно невеликими (100–150 тис. крб.). Адже в умовах зростання цін на будівництво командуванню цих закладів необхідно було запросити додаткові кошти, тому що 3–4 квартири на таку кількість безквартирних проблему не вирішувало [6].

Наприкінці 1990 р., на зборах київського гарнізону створено координаційну групу, яка мала займатися питаннями соціально-правового захисту військовослужбовців та членів їх сімей, опираючись на ухвали офіцерських зборів військових частин. У групі на добровільних засадах працювало 16 офіцерів від військових частин, військових вузів, установ гарнізону, штабу округу, міськвійськомату та окружного військового госпіталю [6]. Координаційна група безпосередньо зверталася до командувачів підрозділів ЗСУ для надання фінансової допомоги вузам, що їм підпорядковувалися. У результаті чого, через головнокомандувача ППО додатково виділено 150 тис. крб. для військовослужбовців Київське вище інженерне радіотехнічне училище, а через начальника зв'язку – 700 тис. крб. – для КВВІУЗ, але із застереженням, що гроші будуть гарантовано виділені у 1992 р. На серпень 1991 р. через стрімке зростання вартості житла (у 1989 р. 1 м<sup>2</sup> житлової площі коштував 240 крб., в 1990 р. – близько 700 крб., а у 1992 р. – більше 1200 крб.) виділені кошти не змогли розв'язати житлову проблему в цих закладах [6].

Порушувалося питання у міськвиконкомі щодо виділення військовослужбовцям ділянок землі у міській смузі або поряд під індивідуальне будівництво, але це питання так і не було вирішено [6].

Командування Львівського військового інституту культури житлову проблему безквартирних військовослужбовців намагалося розв'язати власними силами, прийнявши рішення здійснити перепланування і капітальний ремонт дев'ятиповерхового гуртожитку спеціального факультету, у якому раніше проживали військовослужбовці іноземних армій, переобладнавши його у сорокаквартирний житловий будинок [7].

Командування округу, заручившись підтримкою Головному сухопутних військ, вилучило гуртожиток із житлового фонду Інституту і розпочало ремонт, заздалегідь розподіливши усі квартири між офіцерами штабу округу [7]. У 1992 р. на території м. Києва 4682 сім'ї військовослужбовців не мали квартир, із них 3823 сім'ї були наймачами житла і мешкали у складних житлових умовах. З метою поліпшення становища і надання допомоги у вирішенні житлових питань військовослужбовців у м. Київ представником Президента України 18 вересня 1992 р. видане розпорядження "Про надання допомоги у вирішенні житлових питань сімей військовослужбовців у м. Києві". У ньому зазначалося "Представникам Президента України в районах м. Києва разом з керівниками підприємств, установ, організацій, професійно-технічних закладів до 1 жовтня 1992 р. провести аналіз ефективності використання гуртожитків і виділити 7–10 % вільної житлової площі для тимчасового проживання сімей військовослужбовців, що не мають житла. Площу в гуртожитках надавати згідно з розпорядженням представника Президента України в районі за поданням командира військової частини чи установи за погодженням керівника підприємства, установи, організації – власника гуртожитку. Оплату за оренду наданих житлових приміщень в гуртожитках проводити за рахунок і в межах коштів, які виділяються Міністерством оборони України для компенсації за найм жилих приміщень. Контроль за виконанням порядку надання і використання жилих приміщень в гуртожитках для військовослужбовців покладалось на представників Президента України в районах м. Києва" [8]. Аналогічне розпорядження видане і представником Президента України у Київській області, де 2987 сімей військовослужбовців не мали квартир, 1518 із них були наймачами житла [9].

Союз соціального захисту військовослужбовців, осіб, звільнених із військової служби і членів їх сімей, відкрив у Києві інформаційний пункт зі збору даних про житло, що здавалося у місті та прилеглому передмісті для тимчасового проживання, щоб якимось полегшити життя безквартирним військовослужбовцям. Зокрема, свій внесок у забезпечення військовослужбовців житлом влітку 1992 р. зробила державна будівельно-монтажна фірма "Івано-Франківськбуд" перерахувавши на рахунок Міністерства оборони України 200 тис. крб. і виділивши військовим одну квартиру [10].

На жаль, були прикрі випадки розкрадання коштів, що виділялися на будівництво житла для військовослужбовців. Зокрема, військовослужбовці військової частини № 51170, що дислокувалася у м. Кременчук, звернулися у червні 1992 р. з листом до Президента України, Верховної Ради України, голови комітету з питань соціального захисту військовослужбовців при Кабінеті Міністрів України, редакції газети "Народна армія" з проханням прибути до них в частину і розібратися із питанням забезпечення житлом військовослужбовців частини. У листі вони писали, що з 1988 р. квартири не виділялися, за виключенням заступників командира частини. Як результат, черга на отримання житла зросла до 140 осіб, що складало близько 80 % офіцерів і прапорщиків. У 1991 р. цільовим призначенням для частини виділено 2 млн крб. для будівництва житла, але кошти невідомо куди поділися. Частина військових не мала гуртожитку, тому вони були змушені орендувати житло, сплачуючи до 1,5 тис. купоно-карбованців на місяць при заробітній платі в 3–4 тис. Дружини доглядали за дітьми, тому що їх працевлаштування залежало від наявності житла, адже, знімаючи квартиру за квартиру, переїжджаючи з одного кінця міста в інший, дуже важко було утриматися на одній роботі та водити дітей в один дитсадок чи школу [11].

В Одеському військовому окрузі план будівництва у 1992 р. виконано за 5 місяців, побудовано 257 квартир, зокрема, восьмидесятиквартирний будинок в Одесі, шестидесятиквартирний – в Рауховці, сорокап'ятиквартирний – Радянському та 64 квартири в Широкому Лані [12]. На обліку в Одеському військовому окрузі перебувало 10014 безквартирних військовослужбовців, а також черга поповнювалася військовослужбовцями, які поверталися в Україну з інших республік колишнього СРСР, з проханням про переведення у ЗСУ і виведеними із Західної групи військ, що ще більше ускладнювало житлову проблему [12]. Тому для розв'язання цього питання потрібна була державна програма будівництва житла і участь в ній місцевих Рад. Однак допомога місцевої влади була недостатньою. Наприклад, заборгованість місцевих Рад військовим в Одесі складала 254 квартири (в області – 323); у Феодосії – 53; Білгород-Дністровському – 32, а по округу всього – 886 квартир [12].

Після виводу радянських військ із території колишньої НДР, уряд ФРН для їх облаштування виділив 7 млрд німецьких марок. Містом для будівництва став Кривий Ріг. За 1991–1992 рр. австрійська будівельна фірма, найнявши досвідчених робітників зі Словаччини, здала в експлуатацію 15 житлових будинків (1500 квартир), торгівельний центр, готель, поліклініку, 2 дитячих садочки, АТС,

теплові та інженерні мережі, стадіон, школи [13]. Такими заходами вдалося вирішити лише частину проблеми, тому що кошти, скеровані на житлове будівництво не були ефективно та економічно використані [14, арк. 18–24].

Показово, що квартири, побудовані закордонними будівельниками відповідали на той час європейським стандартам: під'їзди будинків із домофонами; у квартирах дверні рами зроблено із металу і обклеєно під дерево; стелі і стіни ідеально рівні; на вікнах жалюзі; в туалеті і ванній – кахель. А на якість будинків, побудованих військовими будівельниками, часто новосели скаржилися. Зокрема, мешканці будинку 4, по вул. Червоноармійській у м. Лубни Полтавської області, скаржилися, що будинок зданий зі значними недоробками. "Стіни течуть, промерзають, в квартирах сиво, скрізь гуляє вітер і все вкрито пліснявою" [15].

Отже, вирішення питання забезпечення житлом військовослужбовців та членів їх сімей у період формування основ та будівництва ЗСУ ускладнювалося недостатністю виділених коштів на будівництво житла, стрімким подорожчанням будівельних матеріалів та корумпованістю системи розподілу житла. Надання житла унеможлиблювалося тим, що на територію України постійно прибували військові частини з-за кордону, що підлягали виведенню із територій іноземних держав.

#### **Список використаних джерел**

1. Кузнецова Н. Правове регулювання житлового будівництва / Н. Кузнецова. – К.: Т-во "Знання" України, сер. II. "Громадянин і закон" / Т-во "Знання" України, – 1991. – № 7. – 32 с.
2. Чубар І. Правове регулювання житлового забезпечення військовослужбовців та членів їх сімей / І. Чубар, В. Подрушняк // Юридична наука. – 2012. – № 12. – С. 120–127.
3. Закон України "Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей" від 20.12.1991 р. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2011-12/ed19911220>.
4. Засідання Громадської ради при Міністерстві оборони України від 24 червня 2014 р. – Режим доступу: <http://www.mil.gov.ua/diyalnist/zvyazki-z-gromadskistyvu/gromadska-rada/trishennya-gromadskoi-radi/2014/06/24/trishennya-gromadskoi-radi-pri-ministerstvi-oboroni-ukraini-vid-24-cherwnya-2014-%E2%84%961/>.
5. Вертушков М. В военном совете КВО / М. Вертушков // Народная армия. – 3 марта 1992.
6. Беднин А. Квартиру офицеру: через четыре года или двадцать лет? / А. Беднин // Ленинское знамя. – 30 августа 1991.
7. Решетняк Б. Используя силовое давление / Б. Решетняк // Народная армия. – 10 марта 1992.
8. Розпорядження представника Президента України І. Салія "Про надання допомоги у вирішенні житлових питань сімей військовослужбовців у м. Києві // Народна армія. – 25 вересня 1992.
9. Розпорядження представника Президента України у Київській області пана І. М. Капштика "Про надання допомоги у вирішенні житлових питань військовослужбовців та їх сімей // Народна армія. – 25 листопада 1992.
10. Настоящая забота // Народная армия. – 10 июля 1992. – 11. Лист Президенту Украины, Верховному Совету Украины, Председателю комитета по вопросам социальной защиты военнослужащих при Кабинете Министров Украины, Редакции газеты "Народная армия" // Народная армия. – 25 июня 1992.
12. Ягодин Н. Сдано под ключ 257 квартир / Н. Ягодин // Народная армия. – 7 июля 1992.
13. Гошко В. Мы готовы с Вами сотрудничать и впредь / В. Гошко // Народна армія. – 21 серпня 1992.
14. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 32, спр. 2941, арк. 18–24.
15. Вачаев О. Под наши гости не подходит / О. Вачаев, И. Билинский // Народна армія. – 26 лютого 1992.

**Ирина Автушенко**

#### **РЕШЕНИЕ ПРОБЛЕМЫ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ЖИЛЬЁМ ВОЕННОСЛУЖАЩИХ УКРАИНЫ (1991–1996 ГГ.)**

*В статье исследуется проблема обеспечения жильем военнослужащих и членов их семей в период формирования основ и строительства Вооруженных Сил Украины (1991–1996 гг.). Проанализированы права военнослужащих по обеспечению их жильем, причины, которые усложняли процесс выделения жилья. Рассмотрена роль местных Советов в решении жилищного вопроса, а также механизм и размер денежной компенсации, которую мог получить каждый военнослужащий за наём жилого помещения.*

*Ключевые слова: военнослужащие, Вооруженные Силы Украины, обеспечение жильем, денежная компенсация, поднаем жилья.*

**Iryna Avtushenko**

#### **SOLVING THE HOUSING PROBLEM OF UKRAINIAN SERVICEMEN (1991–1996)**

*The article is devoted to the problem of housing servicemen and their families during the formation of foundations and creation of the Armed Forces of Ukraine (1991–1996). The article includes the analysis of servicemen's rights connected with their housing, the reasons that complicated the allocation of housing. The article suggests the role of local councils in solving the housing problem, as well as the mechanism and the amount of compensation which every serviceman could get for rented apartment.*

*Key words: servicemen, the Armed Forces of Ukraine, housing, compensation, rented apartment.*



---

**УДК 338.43.02 (477) "199/ 201"****Володимир Пекарчук****ШЛЯХИ РОЗБУДОВИ КУЛЬТУРНО-МИСТЕЦЬКОГО ЖИТТЯ ЕТНОМЕНШИНИ  
УКРАЇНИ ЗАСОБАМИ ЗАГАЛЬНОУКРАЇНСЬКИХ ТА ПРОФЕСІЙНИХ  
ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ: ТЕНДЕНЦІЇ 1990–2000-Х РР.**

*На основі різнопланових джерел досліджено місце і роль загальноукраїнських та професійних громадських організацій у розбудові культурно-мистецького життя етноменшин, і на цій основі з'ясовано активізацію етнічної ідентифікації, забезпечення гармонізації міжетнічних стосунків. Значна увага приділена розгляду регіонального аспекту громадського структурування та з'ясуванню етнічної мобілізації етносів в Україні.*

*Ключові слова: етнічні меншини, національно-культурні товариства, спілка, традиції, культурні товариства.*

Позитивним чинником розвитку етнонаціональної сфери є створення умов та надання можливості представникам різних національностей відроджувати та зберігати свою етнічну самобутність, культуру, традиції, звичаї і обряди. Водночас значне кількісне зростання громадських організацій з різним статусом, які не об'єднували представників однієї національної меншини, здебільшого призводило до низької ефективності їх роботи, відсутності координації зусиль і концентрації матеріальних і фінансових ресурсів, необхідних для збереження і відродження етнічної самобутності. Національно-культурні товариства нерідко виступали у формі асоціації ("Всеукраїнська асоціація болгарських національно-культурних товариств"), рад ("Чеська національна рада України"), спілок ("Демократична спілка угорців України"), альянсів ("Християнсько-демократичний альянс румунів"), земляцтв ("Естонське земляцтво в Україні"), культурних центрів, громад, клубів тощо.

Метою і завданням цієї статті є здійснення на основі різнопланових джерел дослідження проблем культурної самоідентифікації. Зазначена проблема залишалася малодослідженою в українській історіографії. Окремі її аспекти одержали фрагментарне висвітлення у працях В. Наулка, В. Євтуха, О. Курінного, М. Панчука, О. Калакури [5], Г. Москаля [6], В. Вороніна [6], Р. Чілачави, Т. Пилипенко. Вони здебільшого присвячені етнонаціональній структурі українського суспільства, сучасному стану етноменшин, політиці в галузі культури, особливостям процесів етнічного відродження. Особливе значення мало розроблення українськими ученими концептуальних підходів до аналізу етнокультури як саморегульованої системи, сфери реалізації людських цінностей, теорії етносу тощо.

Потреби етноменшин вирішувалися законодавчою та виконавчою владою, органами місцевого самоврядування через постійні комісії з питань міжнаціональних відносин і дорадчі органи, що склалися з представників етноменшин. Дорадчий орган – "Рада представників всеукраїнських громадських об'єднань національних меншин" – функціонувала при Держдепартаменті. Аналогічні дорадчі органи існували у місцях розселення національних меншин при місцевих органах влади. Етноменшинам дозволялося законодавством активно впливати на формування і реалізацію політики з питань, які стосувалися їх інтересів. Через дорадчі органи етноспільноти сприяли розробці проектів законів та нормативних актів із питань міжнаціональних відносин, розвитку культур, мов і традицій меншин, наданню організаційної та практичної допомоги національно-культурним об'єднанням на місцях тощо.

У 1990 р. створено Раду національних товариств УРСР для координації діяльності національних груп, обміну досвідом, надання допомоги новостворюваним товариствам, проведення спільних масових акцій тощо. Імпульсом культурно-національного відродження етносів став перший Всеукраїнський міжнаціональний конгрес (листопад 1991 р.), проведений в Одесі. Провідними принципами розбудови незалежної держави були визначені: рівність усіх громадян перед законом, право кожної людини на рівний доступ до державних установ, беззастережне дотримання засад "Загальної декларації прав людини".

Український фонд культури створив і реалізовував спеціальну програму "Збереження і розвиток культур народів, які живуть на території України". Особлива увага приділялася підготовці кадрів викладачів з інших етнічних груп населення. Така робота проходила у Київському, Львівському, Симферопольському, Ужгородському, Чернівецькому університетах, Київському славістичному університеті, Соломоновому університеті. У 1992 р. до складу входили такі організації, як, республіканське товариство єврейської культури, фонд "Пам'ять Бабиного Яру", українське республіканське товариство російської культури "Русь". Останнє порушувало проблему

українсько-російських культурних відносин, опікувалося збереженням і розвитком російської культури в Україні [12, арк. 101].

На організацію та фінансування заходів, скерованих на сприяння культурному розвитку етносів скерована робота фондів українсько-німецького, депортованих народів Криму, "Українська родина". У 2002 р. створено Всеукраїнську організацію "Конгрес національних громад України", до складу якої увійшли національні громади України – румунська, польська, литовська, естонська, молдавська, болгарська, німецька, татарська, ромська, вірменська, угорська, єврейська та постійно співпрацювали громадські організації кримських татарів, греків, росіян. Організація здійснювала активну діяльність щодо інтеграції етноменшин України в українське суспільство. Проводилися конференції, "круглі столи" з проблем меншин, міжнаціонального спілкування, національної освіти, виховання толерантності, моніторинг з міжнаціональних міжконфесійних відносин, стану толерантності у суспільстві [4]. Діяльність таких культурницьких об'єднань скерована на розвиток міжнаціональних відносин, захист національних інтересів громадян, відродження та розвиток етнонаціональних культур, задоволення духовних запитів іноетнічного населення.

Для підвищення ролі громадських організацій етноменшин України у прийнятті органами державної влади управлінських рішень стосовно питань розвитку національних меншин створені й діяли консультативно-дорадчі органи: комісія з питань міжнаціональних відносин та захисту національних меншин України; громадські ради при Міністерстві культури України тощо. Ради представників громадських організацій меншин діяли при переважній більшості обласних державних адміністрацій, за винятком Дніпропетровської, Тернопільської, Чернігівської обласних і Київської міської.

Не вирішення окремих правових питань щодо дотримання та захисту прав меншин у сфері культури викликало справедливе незадоволення у їх представників. У 2002 р. учасники Всеукраїнської наради керівників національно-культурних товариств з питань реалізації прав національних меншин в Україні привернули увагу до необхідності подальшого удосконалення нормативно-правової бази регулювання міжетнічних відносин та забезпечення прав національних меншин. Учасники "Асамблеї національних меншин України" (2003 р.) наголошували на тому, що залишалися невирішеними питання законодавчого затвердження концепції засад державної етнонаціональної політики, закріплення права національних меншин на національно-культурну автономію, розробка нормативно-правових актів з удосконалення державної системи матеріально-фінансової підтримки культурного розвитку національних меншин. Також актуальною залишалася проблема участі меншин у прийнятті рішень, що стосувалися їх інтересів, на чому наголошували громадські організації меншин. Асоціація національно-культурних об'єднань України вбачала забезпечення прав етноменшин на рівні європейських та міжнародних стандартів. У 2005 р. 88 громадських організацій етноменшин об'єднані в "Асоціацію національно-культурних і культосвітніх об'єднань" Одеської області, "Одеську обласну федерацію національних меншин". Крім того, в Одеській області за фінансової підтримки баварського уряду (ФРН) діяв благодійний фонд "Баварський будинок. Одеса". В АР Крим діяло 29 національно-культурних товариств і громад, які об'єднували 25 етноспільнот. У свою чергу вони об'єднувалися в "Асоціацію національних товариств і громад народів Криму", створену в 1995 р. та Кримський республіканський фонд міжнаціональної злагоди, що діяв із 2000 р. До складу фонду увійшло 17 національно-культурних товариств. Він здійснював фінансування загальних заходів зі збереження і розвитку культур, проведення фестивалів. У 2004 р. на ці цілі фонд витратив 300 тис. грн. [9].

За ініціативи "Асоціації національно-культурних об'єднань" вперше в Україні пройшов дитячий зліт "Слобожанська підкова", на якому виступило близько 150 ансамблів, танцювальних груп і виконавців [3].

В Україні діяло близько 1160 організацій етнічних меншин. У 2011 р. органами юстиції України зареєстровано 1458 громадських організацій національних меншин, з яких 44 мали всеукраїнський статус. Згідно із даними облдержадміністрацій, здійснювали свою статутну діяльність 1268 таких організацій [8, арк. 8]. Найбільшими серед громадських організацій етнічних меншин були "Рада національних товариств України", "Асоціація національно-культурних об'єднань України", "Конгрес національних громад". У цілому, громадські організації меншин були досить різними за формою. Це – асоціації, спілки, земляцтва, федерації, ради, конгреси тощо. Без перебільшення можна стверджувати, що з відновленням державності України, розпочалося відродження національно-культурного і громадського життя українських поляків, які однозначно підтримали Акт проголошення незалежності України, Всеукраїнський референдум 1 грудня 1991 р., прагнення корінного етносу побудувати незалежну, демократичну, правову державу. Польська меншина схвально поставилася до позиції її історичної батьківщини у цьому питанні, адже Польща була першою серед держав, яка офіційно визнала Україну. На базі українського відділення "Товариства радянсько-польської дружби" на межі 1980–1990-х рр. сформувалося культурно-просвітнє товариство поляків України,

яке очолив С. Галацький. У 1990–1991 рр. відбулися два конгреси поляків України, які започаткували "Спілку поляків України", очолювану С. Костецьким. Невдовзі була заснована "Федерація польських товариств України", керівником якої стала Є. Хмельова. За її ініціативи у 1996 р. проходив сейм поляків України, на якому визначено перспективні завдання національно-культурного відродження польської громади [5, с. 491].

Інтереси поляків в Україні представляв Інститут польської культури в Киві як представництво польського Міністерства закордонних справ з метою популяризації польської культури. У 2003 р. в Україні діяло 108 польських громадських організацій. "Спілка поляків України" та "Федерація польських організацій" мали всеукраїнський статус. Переважна більшість польських товариств функціонувала у Хмельницькій, Тернопільській, Івано-Франківській, Львівській, Житомирській областях та Києві. Другий конгрес поляків України (1992 р.) прийняв резолюцію про трансформацію польського культурно-освітнього товариства в Україні в незалежну "Спілку поляків України" (далі – СПУ). Прийнятий статут СПУ, зареєстрований Мінюстом України 16 січня 1992 р. і перереєстрований 30 січня 1993 р., зазначав, що основною метою СПУ є національне відродження поляків, пробудження і розвиток їх національної самосвідомості, робота в громадському та культурному розвитку громадян України польського походження, популяризація спільної історії польського та українського народів, зміцнення дружби між поляками і українцями, а також іншими народами. Визначалися найважливіші напрямки діяльності СПУ із відродження і розвитку польської культури в Україні. Передбачалося: утворення в установленому законом порядку осередків польської культури у Києві, Житомирі, Львові, Хмельницькому, Вінниці, Одесі, а також інших місцевостях, у яких були загромадження поляків; здійснення видавничої діяльності, заснування засобів масової інформації; створення професійних художніх колективів, сприяння самодіяльній творчості, літературній, а також іншим формам громадської та культурної активності; сприяння розвитку польського шкільництва на різних рівнях; участь у створенні бібліотек польської літератури та відділів польської літератури в окремих бібліотеках; увіковічення пам'яті видатних діячів польської культури; сприяння широкому розвитку особистих контактів і дружніх відносин між громадянами Республіки Польщі й України, розвитку співробітництва в області культури з Польською Республікою; всебічне ознайомлення жителів України із життям польського народу, його історією, науковою, літературою, мистецтвом, народною творчістю; виховання своїх членів у дусі патріотизму, поваги до української мови, прогресивних течій в історії українського народу, протидію націоналістичним упередженням, стереотипам, які утруднюють взаємне порозуміння, гармонійне співробітництво та співіснування між польським і українськими народами; співробітництво з органами масової інформації з метою висвітлення польської тематики у пресі, на радіо, телебаченні, популяризації досягнень поляків в усіх галузях суспільного життя тощо [14, с. 174–175].

I-й з'їзд федерації організацій польських товариств (1993 р.) визначив в Україні завданням "налагодження роботи з відбудови і розвитку національної свідомості поляків, спрямованість до зближення між польським і українським народом" [11, арк. 267]. "Федерація польських організацій в Україні" мала осередки на території 20 областей України. Голова правління Є. Хмельова входила до "Ради представників громадських організацій національних меншин України" при Президентові України, Ради представників громадських організацій національних меншин при Держкомнаціміграції України та була заступником голови ради президії Світової ради полонійських спільнот. Головною метою діяльності федерації було відзначення ювілейних дат визначних польських діячів культури, участі у міжнародних заходах та подальший розвиток співпраці між Україною і Польщею. У 2002 р. федерація проводила різноманітні культурно-просвітницькі заходи, зокрема, на Волині, у Львові, польсько-українські літературні зустрічі. Урочисто відзначено 100-річчя Дому польського у Чернівцях. У цьому аспекті проведено наукову сесію до 135-річчя з дня народження Ю. Пілсудського "Пілсудський і Україна", літературний конкурс "Молоді таланти" для молоді Волині і Полісся, перегляд польських молодіжних, дитячих театральних колективів "Подаруй дітям усмішку", олімпіаду з польської мови та літератури [6, с. 303].

Етнічна мобілізація поляків в Україні почала набувати організованих форм наприкінці 1980-х рр., коли у рамках українського відділення "Товариства радянсько-польської дружби" та "Українського товариства дружби і культурних зв'язків із закордоном" створено польську культурно-освітню секцію, яка невдовзі трансформувалася в "Культурно-просвітне товариство поляків України". Його очолив С. Галацький. Структури товариства створювалися у багатьох обласних та районних центрах з більш-менш компактним проживанням поляків. У 1992 р. засновано "Федерацію польських товариств в Україні", до складу якої увійшло "Культурно-просвітне товариство поляків" з більшістю своїх місцевих осередків. Особливу активність федерація проявляла у місцях компактного проживання польської меншини, зокрема на Житомирщині та Хмельниччині. З ініціативи федерації у зимку 1996 р. відбувся сейм поляків Поділля, на якому окреслено

першочергові та перспективні завдання щодо національно-культурного відродження Полонії, відкриття польських установ культури, заснування засобів масової інформації. Чільне ж місце посідали проблема формування культури міжетнічного спілкування. У 1995 р. у Житомирі відбувся обласний польський фестиваль "Тенча Полісся-95" ("Веселка Полісся-95"). Організувала фестиваль обласне відділення СПУ. Свята національних культур традиційно проводилися на Хмельниччині. У 1995 р. в м. Славути "Центр просвіти" провів свято польської культури. Польський фольклорний гурт із Суслів, що на Житомирщині, "Білі голубки" взяв участь у фестивалі польської пісні (Жешув) [10, арк. 214].

У 1998 р. зареєстровано СПУ. Голова С. Костецький увійшов до "Ради представників громадських організацій національних меншин" при Держкомнаціміграції України. Основна мета діяльності спілки – національне відродження поляків, зміцнення дружби між поляками і українцями та іншими народами. СПУ сприяла проведенню культурно-просвітницьких заходів. У 2002 р. проведено V конгрес СПУ. Щорічно нею проводився фестиваль польської пісні "Веселка Полісся" та міжнародні польські універсиади. При спілці функціонував дитячий хор ім. С. Монюшки. У 2003 р. проведено фестиваль "Квіти Поділля" у Городок-Подільському, тиждень польської культури у Славути, фестиваль "Тенча Полісся" у Житомирі [6, с. 303–304].

СПУ мала відділення в 12 областях та Києві. Одночасно почали з'являтися й інші організації, які часто не знаходили порозуміння між собою. Кожна з організацій хотіла мати щось виключне тільки для себе й тому їм важко було домовитися. До причин, які заважали спільній роботі, посол сейму Республіки Польща П. Міщук відносив проблему керівництва й те, що кожен хотів реалізувати свою окрему програму [2, с. 254]. СПУ нараховувала близько 5 тис. осіб із відділеннями у Києві, Житомирській, Хмельницькій, Одеській, Вінницькій, Харківській, Миколаївській, Черкаській областях та інших населених пунктах. У 2001 р. вперше в Києві проведено перший огляд художніх колективів СПУ, у якому взяли участь 400 осіб. У журі були представники з Польщі. Чотири учасники огляду були запрошені на виступи до Польщі. Також СПУ організувала 5 вечорів польської поезії за участю артиста Краківського театру Яна Адамського, з яких два пройшли у Києві, а три – у Житомирі. Також відбувся вечір, присвячений ювілею видатної польської поетеси Марії Конопницької, на якому виступили два колективи із Польщі [7, с. 204].

У 2007 р. за ініціативи СПУ у Житомирській області відкрито польський театр, метою якого було відновлення традицій театру, який закладено класиком польської літератури та драматургом Ю. Крашевським ще півтора століття тому. Упродовж 1857–1859 рр. видатний діяч світової культури Ю. Крашевський працював художнім директором театру, вистави якого йшли на рідній для багатьох мешканців Житомирщині польській мові. У подальшому на сцені польського театру виступали француженка П. Віардо, італієць Т. Сольвіні, росіянин М. Щепкін, наші класики М. Заньковецька, М. Старицький, М. Кропивницький та багато інших. Спектаклем "Балладина" за драмою класика польської літератури Ю. Словацького відкрився перший театральний сезон. Прем'єра "Балладина", яка за своєю поетикою багато у чому співзвучна знаменитій "Лісовій пісні" Лесі України, привернула увагу не лише членів польської національної громади, а усіх без винятку шанувальників театрального мистецтва [13]. На початку 2000 р. у Житомирі відкрито "Польський дім" з метою популяризації польської культури серед населення краю.

Болгарські культурно-просвітницькі організації в Україні розпочали оформлюватися ще наприкінці 1980-х рр. Першими виникли товариства в Одесі та Болграді (Одеська обл.). У Запорізькій області національно-культурний рух розвивався повільніше. Виникли товариства у Приморському районі, містах Бердянську, Запоріжжі, Мелітополі, Приазовському районі. У 1992 р. районні та міські товариства об'єдналися у "Запорізьке обласне товариство болгарської культури". У 1993 р. в Одесі утворилася "Асоціація болгарських національно-культурних товариств і організацій в Україні". До неї увійшли й болгарські товариства Запорізької області. Таким чином, завершився процес оформлення болгарського національно-культурного руху в Україні, що поставив перед собою такі основні завдання, як сприяння відродженню і розвитку самобутньої культури. У своїй діяльності ці товариства спиралися, головним чином, на власні сили, а також на допомогу з боку української держави і державних та благодійних структур у Болгарії. Болгари України виявляли досить високий рівень етнічної консолідації. Уже в кінці 1980-х рр. намітилися об'єднавчі процеси. У 1985 р. група бессарабських болгар заснувала, а у 1989 р. офіційно зареєструвала першу болгарську суспільну організацію на території СРСР – "Болгарське культурно-просвітницьке товариство ім. Св. Кирила і Мефодія". Актив товариства знаходився у Болграді Одеської області. Це було регіональне об'єднання, чия діяльність скеровувалася на захист національно-культурних, економічних та інших інтересів бессарабських болгар. У суспільно-політичній сфері основне завдання товариства – консолідація болгарського населення з метою збереження національної самосвідомості у рамках Конституції УРСР. У 1993 р. дев'ятьма болгарськими товариствами, що мали на той час юридичну реєстрацію, була заснована організація

– “Асоціація болгарських національно-культурних товариств і організацій України” (“Асоціацію болгар України”). Її засновниками стали болгарські товариства з Одеської, Запорізької областей, АР Крим, міст Харкова і Києва. Усього в установчій конференції взяли участь 39 делегатів (з 9 товариств і 3 організацій), а також 70 гостей, у тому числі з Болгарії і Молдови. На конференції обрано координаційну раду у складі: президента – Ф. Каражекова, заступників – В. Коєва, В. Міткова, В. Петрова, І. Половнюка, секретаря – Д. Костової. У 1996 р. при асоціації створено культурний центр болгарів України. У підпорядкування центру передавалося приміщення кінотеатру ім. Косовського в Одесі. Фінансову допомогу для реконструкції і реставрації будівлі надали – Одеська міська і обласна влада (60 тис. грн.) та уряд Болгарії (30 тис. дол. США) [1]. У 1999 р. відбулося урочисте відкриття центру. У рамках щорічного болгарського собору відбувалася низка різного роду культурних заходів. У 2004 р. відбулася 9-а Міжнародна наукова конференція “Болгари в північному Причорномор’ї” за участю вчених України, Болгарії і Молдови. Рік став знаменним відкриттям пам’ятника поетові-революціонеру Х. Ботеву у Таврії, створенням історико-етнографічного музею в Бессарабії, виданням нових книг і відкриттям газет болгарською мовою, проведенням художніх виставок [1].

Отже, координуючі представницькі самоорганізації етносів України здійснювали свою діяльність за різними напрямками культурницької роботи: вносили пропозиції щодо розбудови етнічного культурного простору до органів державної влади усіх рівнів, зарубіжних інституцій; розробляли програми, дбали про розширення новітніх форм етнічної творчості.

#### **Список використаних джерел**

1. Воронков В. Болгари йдуть на Собор / В. Воронков // Голос України. – 8 вересня 2005.
2. Кирилич В. П. Рідна мова і шкільництво як важливі чинники збереження національної ідентичності українців у Польщі / В.П. Кирилич // Вісник Львів. нац. ун-ту імені І. Франка (Серія “Міжнародні відносини”). – 2000. – Вип. 2. – С.253–259.
3. Культура національних меншин – невід’ємна складова української культури (оглядова довідка за матеріалами преси 2005 р. Підготовлена І.П. Нестеровською). – Режим доступу: <http://mincult.kmu.gov.ua>.
4. Конгрес національних громад України. – Режим доступу: <http://www.kngu.org/index.html/>
5. Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ столітті / О. Калакура. – К., 2007. – 673 с.
6. Міжнаціональні відносини в Україні: стан, тенденції, перспективи / Д. В. Табачник, Г. Г. Москаль, В. М. Воронін та ін. – К.: Етнос, 2004. – 584 с.
7. Polska-Ukraina: trudne pytania // Materiały III międzynarodowego seminarium historycznego “Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny światowej”, Warszawa, 8–10 października 1998 r. /Swiatowy Związek Żołnierzy Armii Krajowej; Związek Ukraińców w Polsce. – Warszawa: KARTA, 1994. – Т.4. – 367 s.
8. Поточний архів міністерства культури України (2011 р.), листування № 12 (510–545), спр. 24, 136 арк.
9. Стан дотримання та захист прав національних меншин в Україні. Спеціальна доповідь. – Режим доступу: [www.ombudsman.gov.ua/en/images/stories/.../S.../en/images/stories/.../S\\_Dopovid\\_2\\_1.pdf](http://www.ombudsman.gov.ua/en/images/stories/.../S.../en/images/stories/.../S_Dopovid_2_1.pdf).
10. ЦДАВО України, ф. 5116, оп. 16, спр. 3302, 235 арк.
11. ЦДАВО України, ф. 2, оп. 15, спр. 3627, 279 арк.
12. ЦДАВО України, ф. 2, оп. 15, спр. 3025, 264 арк.
13. Шпак В. Польський театр / В. Шпак // Урядовий кур’єр. – 10 грудня 2008.
14. Павловський А. А. Багатонаціональне розмаїття культури України: історія, розвиток, майбутнє / А. А. Павловський. – К., 2002. – 256 с.

**Владимир Пекарчук**

#### **ПУТИ РАЗВИТИЯ КУЛЬТУРНО-ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ЖИЗНИ ЭТНИЧЕСКИХ МЕНЬШИНСТВ УКРАИНЫ СРЕДСТВАМИ ВСЕУКРАИНСКИХ И ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ ОБЩЕСТВЕННЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ: ТЕНДЕНЦИИ 1990–2000-Х ГГ.**

*На основе разноплановых источников исследованы место и роль всеукраинских и профессиональных общественных организаций в развитии культурно-художественной жизни этнических меньшинств, и на этой основе активизации этнической идентификации, гармонизации межэтнических отношений. Значительное внимание уделено рассмотрению регионального аспекта общественного структурирования и выяснению этнической мобилизации этносов Украины.*

*Ключевые слова: этнические меньшинства, национально-культурные общества, союз, традиции, культурные общества.*

**Volodymyr Pekarchuk**

**WAYS OF DEVELOPMENT OF CULTURAL-ARTISTIC LIFE OF ETHNIC MINORITIES IN UKRAINE UKRAINIAN AND PROFESSIONAL MEANS OF PUBLIC ORGANIZATIONS: TRENDS 1990–2000-IES**

*Based on diverse sources the place and role place and role of Ukrainian and professional non-governmental organizations in the development of cultural – artistic life of ethnic minorities, and on this basis to intensify ethnic identification harmonization of interethnic relations. Considerable attention is paid to the regional dimension of social structure and clarify the ethnic mobilization of ethnic groups in Ukraine.*

*Key words: ethnic minorities, national-cultural society, union, traditions, cultural societies.*

**УДК 364-7.2-46:93**

**Юлія Губерт**

**РЕФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ЗАХИСТУ ДІТЕЙ-СИРИТ ТА ДІТЕЙ, ПОЗБАВЛЕНИХ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ В УКРАЇНІ (90-ТІ РР. ХХ – ПОЧАТОК ХХІ СТ.)**

*У статті розглянуто основні етапи впровадження політики реформування системи виховання дітей-сиріт та дітей позбавлених батьківського піклування в Україні. Описано основні законодавчі акти, рішення, які приймалися та втілювалися на державному рівні задля реалізації принципів захисту прав дитини-сироти згідно із "Конвенцією про права дітей". З'ясовано заходи, які проводилися щодо подолання масової безпритульності в Україні, розвитку сімейних форм виховання сиріт, реформування інтернатів, профілактики соціального сирітства, а також результати, яких вдалося досягнути завдяки реформуванню системи захисту прав дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.*

*Ключові слова: дитина-сирота, дитина, позбавлена батьківського піклування, інтернат, безпритульність, реформування.*

На початку 2000-х рр. в Україні розпочато реформу системи захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, завдяки якій менш ніж за 10 років вдалося розвинути систему сімейних форм виховання дітей-сиріт, подолати масову дитячу безпритульність. Український досвід позитивно оцінено на міжнародному рівні, темпи реформування в Україні на той момент були вищими, ніж у деяких країнах – членах ЄС, для яких реформування системи виховання сиріт було однією з вимог членства в ЄС і на це виділялися гранди, на відміну від України, яка проводила зміни за власною ініціативою і власним коштом. Тому вивчення історії впровадження реформ у системі виховання і захисту сиріт в Україні є актуальним і може стати позитивним досвідом для країн, у яких переважають колективні форми виховання сиріт.

Питання реформування системи виховання сиріт, імплементації міжнародних норм захисту прав дітей в українське законодавство, проведення реформ у державі загалом вивчали багато науковців. Теоретичні та практичні проблеми правового забезпечення соціального захисту дітей-сиріт та дітей позбавлених батьківського піклування – О. Потопахіна [1], питання державної допомоги сім'ям із дітьми як форми соціально-правового захисту – Л. Кулачок [2], проблематику, пов'язану з дотриманням прав дітей в Україні (імплементація міжнародних стандартів прав дитини в національному законодавстві України), – О. Вінгловська [3].

Мета статті – дослідити реформування системи виховання і захисту прав дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, в Україні у роки державної незалежності.

Джерельну базу дослідження становлять міжнародні угоди, у тому числі – "Конвенція про права дитини" [4]; акти органів державної влади, зокрема, ухвалені Верховною Радою України, Закон України "Про охорону дитинства" [5, с. 140], Сімейний кодекс України [5, с. 19], постанови Кабінету Міністрів України (далі – КМУ) "Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини" [5, с. 295], "Про затвердження Державної цільової соціальної програми реформування системи закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування" [6]; указ Президента України "Про першочергові заходи щодо захисту прав дітей" [7] звіти Уповноваженого Президента з прав дитини, стенограма парламентських слухань 22 грудня 2010 р. "Законодавче забезпечення та реальний стан дотримання прав дитини в Україні" [8], інтерв'ю дисертанта з экс-міністром та колишнім уповноваженим Президента України із прав дитини

Ю. Павленком [9]; особисті бесіди автора з керівниками служб у справах дітей, керівниками благодійних організацій тощо.

У процесі дослідження використано такі методи, як хронологічний, періодизації, узагальнення, абстрагування, порівняльний. Отримання даних здійснювалося з використанням методів аналізу документів, опитування, бесід, інтерв'ю тощо.

У період творення незалежної держави Україна вступила із задекларованими принципами захисту дітей. 20 листопада 1989 р. СРСР ратифіковано "Конвенцію про права дітей" [4]. Розпочався процес впровадження сімейних форм виховання дітей-сиріт [10]. Але водночас у спадок від радянського минулого незалежна Україна отримала інтернатну систему виховання сиріт [11], яку створювали відповідно до ідеології початку минулого століття, і яка навіть до кінця існування СРСР себе вичерпала [10]. В інтернатах одночасно живуть і навчаються сотні дітей, що має негативні наслідки в подальшому їх житті. За деякими підрахунками, лише 10 % випускників інтернатів успішно влаштовуються у самостійному житті, а решта потрапляє до місць позбавлення волі, веде аморальний спосіб життя, вчиняє суїцид тощо [8].

До того ж, унаслідок глибокої економічної, соціальної, політичної та духовної кризи, у 1990 – на початку 2000-х рр. країна пережила так звану "третю хвилю" соціального сирітства і дитячої безпритульності, що сягнула піку приблизно у 2002 р. [12]. Лише у 2006 р. приблизно визначили кількість безпритульних дітей – близько 70 тис., хоча благодійні організації називали цифру 250 тис. [9]. Невтішною була ситуація і у сфері усиновлення – Україна була донором міждержавного усиновлення, мала місце посередницька комерційна діяльність тощо [9; 13]. На початку становлення незалежності, в умовах невизначеності і певного політичного та економічного хаосу, держава не була готовою до таких викликів, першочергову увагу держава приділяла потребі вийти з економічної кризи, зупинити гіперінфляцію тощо [14].

На початку 2000-х рр. ухвалено низку важливих законів України, що свідчить про формування законодавчої та нормативної бази, яка мала регулювати сферу захисту прав дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Було прийнято закони: "Про охорону дитинства" (2001 р.) [5, с. 140], "Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю" (2001 р.) [5, с. 159], Сімейний кодекс України (2002 р.) [5, с. 19]. Процес захисту дітей-сиріт ускладнювався тим, що було відсутнє належне фінансування, існуюче нормативно-правове, методичне забезпечення не було достатнім, бракувало компетентних і відповідальних кадрів, не було також налагоджено чіткої системи захисту сиріт. Опіка сиротами покладалася одночасно на багато міністерств, що в процесі роботи призводило до конфліктів і дублювання; не було жодного центрального органу влади, який би координував і формував політику захисту сиріт, тому низка законодавчих актів залишалася без належного виконання. [9].

Переломний момент настав 2005 р. У цей час збіглися одразу декілька позитивних чинників: початок стабілізації економічної ситуації в країні; прихід до влади нових сил, орієнтованих на європейські цінності; президентство В. Ющенка, якому проблеми дітей були особисто близькі, бо він сам – багатодітний батько; активна позиція і тиск громадських організацій, які на той час уже мали багаторічний досвід роботи із дітьми-сиротами і більшість з яких перетворилася з невеличких об'єднань громадян на потужні благодійні фонди з налагодженими міжнародними зв'язками, їх готовність співпрацювати з державою. До того ж, до вирішення проблеми сирітства долучилися українські бізнес-еліти, які почали запускати всеукраїнські благодійні проекти. Відчутною була і безпосередня участь міжнародних благодійних організацій у процесі подолання соціального сирітства.

Проте одним із вирішальних чинників стала саме політична воля Президента, який визначив вирішення проблеми сирітства і безпритульності як пріоритетне завдання держави. На одному з перших засідань КМУ, він заявив: "Ми не маємо права спокійно спати, поки у нас діти сплять на смітниках" [9]. Починаючи з 2005 р., щороку (крім 2010 р.) проводиться нарада Президента України з приводу захисту прав дітей. Зокрема, результатом наради 2005 р. став указ Президента України "Про першочергові заходи щодо захисту прав дітей" [7], у якому КМУ доручається розробити та подати на розгляд Верховної Ради України до 1 вересня 2005 р. законопроекти про внесення змін до законодавчих актів України щодо: передачі Міністерству України у справах молоді та спорту повноважень органів управління освітою з питань усиновлення дітей; запровадження економічних механізмів стимулювання та підтримки меценатства; закріплення повноважень з питань опіки та піклування над дітьми за службами у справах неповнолітніх, перейменування цих служб на служби у справах дітей; розробки та затвердження до 1 вересня 2005 р. концепції реформування системи закладів усіх форм власності для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування; розробки механізму фінансування витрат на утримання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, незалежно від форми їх влаштування, за принципом "гроші ходять за дитиною. На думку экс-міністра Ю. Павленка, цей документ можна вважати стартом реформи [9].

Далі розробляється нова нормативно-правова база, зокрема потужний нормативний документ – постанова КМУ № 866 від 24 вересня 2008 р. "Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини" [15], завдяки якій робота служб, кожного чиновника, кожної людини, яка мала б стосунок до сироти, чітко, покровоко, детально регламентувалася. Ця постанова перекривала можливості для махінацій і самовільної діяльності, а це означало налагодження чіткої схеми і порядку захисту сиріт.

Важливим здобутком 2006–2007 рр. можна вважати створення служби у справах дітей, оснащеної технікою, з оргприміщеннями, транспортом, кадрами. Приблизно 4 тис. персоналу взято на роботу і навчено за новою нормативною базою [9]. Замість кримінальної міліції у справах неповнолітніх створено кримінальну службу у справах дітей. Це була не лише зміна назви, а зміна методів роботи [9]. Важливим кроком стало створення бази даних дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування [9; 13]. Усі ці заходи проводились у тісній співпраці з благодійними організаціями: "Надія і житло для дітей", "Сирітству – ні!", "Отчий Дім"; залучалися міжнародні експерти та міжнародний досвід. Завдяки благодійним організаціям було запущено сайт, де розміщувалась інформація про дітей, які можуть бути усиновленими; створювалися центри для безпритульних дітей; здійснювалася підтримка випускників інтернатів; розроблялися законопроекти тощо. Важливою запорукою успішного втілення реформ було їх фінансування.

З обранням 2010 р. нового Президента України процес реформування системи захисту дітей-сиріт мало не згорнули. Особливо це стосувалося реформування системи виховання сиріт, що мало своїх противників в особі тих, хто був, зацікавлений в існуванні інтернатів [16], але процес вдалося відновити і, завдяки благодійним організаціям, а також Президентові (що, як і попередній, мав особливе ставлення до сиріт, адже сам у ранньому віці залишився без батьків) політику реформування продовжено: указ Президента України "Про питання щодо забезпечення реалізації прав дітей в Україні" [17] відновлював політику розвитку сімейних форм виховання, більше того – було запроваджено посаду дитячого омбудсмена [18], а 2012 р. для запобігання сирітству штат соціальних працівників збільшено на 12 тис. працівників [19].

Загалом, якщо до 2005 р. щороку приймалося не більш як десяток законодавчих актів щодо захисту дітей-сиріт, то з початком реформи 2005 р. ця цифра щороку сягала 50–120. "База даних, накази, регламент – усе виписувалося, щомісяця знаходили нову проблему, щомісяця міняли, навчали людей, входили в конфлікти, у дискусії, щороку президент проводив нараду. з 2005 р. кожні півроку був етап, який щось змінював достатньо радикально і серйозно. Водночас у 2007 та 2010 рр. були подолані намагання реваншу з боку противників реформ" [9].

Упродовж 2005–2014 рр. позитивних змін вдалося досягти у сфері подолання безпритульності, системі виховання сиріт, у сфері усиновлення й розпочалося налагодження системи запобігання сирітству. Розпочалося стабільне щорічне зменшення кількості дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування (з 103 тис. у 2008 р. – до 92 тис. у 2013 р.) [24].

Намагання подолати масову дитячу безпритульність мали місце й раніше. Зокрема, у 1990-ті рр. цю проблему спробували вирішити, створивши мережу притулків, але це не давало бажаного результату, та й кількість притулків не відповідала реальній кількості вуличних дітей. Неефективність цього методу полягала ще й у тому, що зусилля скеровувалися на те, щоб забрати дітей з вулиці, а не те, щоб усунути причини потрапляння їх туди. До того ж, існувало певне "замкнуте коло": дітей із вулиці повертали до інтернату, з якого вони знову втікали. У 2005 р. з'ясовано, що 40 % дітей з вулиці були втікачами з інтернатів, 40 % – з асоціальних сімей, 20 % – діти, схильні до бродяжництва [9]. Тому прийнято рішення про усунення джерел дитячої безпритульності, а саме – реформу інтернатів і розвиток сімейних форм виховання, соціальний супровід сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах, кадрові чистки у середовищі міліціонерів тощо [6; 9; 12]. 2005 р. на боротьбу із безпритульністю виділено 70 млн грн. бюджетних коштів [9]. Результатом цього стало подолання "неконтрольованої" дитячої безпритульності. Зникли скупчення безпритульних дітей у великих містах України. Але з огляду на воєнні дії на сході України 2014 р. знову є ризик виникнення повторної хвилі дитячої безпритульності.

Першим кроком у реформуванні став указ Президента України 2005 р. "Про першочергові заходи щодо захисту прав дітей" [7]. Цим указом для стимулювання розвитку сімейних форм виховання КМУ доручалося розробити механізм фінансування витрат на утримання сиріт за принципом "гроші ходять за дитиною" [7]. За цим принципом фінансову допомогу отримують як самі вихованці – у розмірі 2 прожиткових мінімумів, так і один (з 2007 р. – обоє) із батьків-вихователів чи один із прийомних батьків – у розмірі 35 % від суми допомоги, що її отримують діти, але не більш ніж 5 прожиткових мінімумів для дитячого будинку сімейного типу і не більш ніж 1,5 прожиткових мінімуми для прийомної сім'ї [7]. Це був значний стимул для розвитку сімейних форм виховання сиріт – таких, як прийомна сім'я, дитячий будинок сімейного типу, опікунство, патронат, форстерні



сім'ї. Лише за 2006 р. кількість прийомних сімей зросла на 300 %, а кількість будинків сімейного типу – на 40 % [10], нині 85 % сиріт виховуються у родинах.

Наступним кроком стало закладення стратегії реформування інтернатів. Прийнято постанову КМУ від 2007 р. "Про затвердження Державної цільової соціальної програми реформування системи закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування" [6]. У результаті реформування передбачалося утворити заклади нового типу, у яких виховуватиметься не більш як 50 дітей віком до 18 років, що навчатимуться у загальноосвітніх школах, а не, як раніше, у "закритих" школах інтернату Орієнтовним терміном здійснення заходів із реформування системи закладів визначено 2007–2017 рр. [6]. Однак у 2011 р. комітет ООН із прав дитини висловлював занепокоєння щодо відсутності чіткості у стратегії реформи інтернатів [20]. Також виникає стурбованість, з приводу того, що одночасно із розвитком сімейних форм виховання, що призводить до виводу дітей із цих закладів, інтернати заповнюються дітьми із малозабезпечених родин.

До 2006 р. міждержавне усиновлення в Україні стабільно переважало над національним [13], більше того – ця сфера була пронизана комерційними схемами, і навіть всередині 1990-х рр. розгорівся "львівський скандал" з приводу закордонного усиновлення, внаслідок чого на деякий час на міждержавне усиновлення накладено мораторій [9]. З 1996 р. питаннями усиновлення займалися недержавні службовці в центрі усиновлення при Міністерстві освіти але і це не вирішувало проблему зловживань [9]. Остаточно закрити корупційні та комерційні схеми вдалося у 2006–2008 рр. У 2006 р. створено Державний департамент з усиновлення і захисту прав дітей (2010 р. його ліквідували) [21]. У 2008 р. КМУ прийняв важливу постанову "Про затвердження Порядку провадження діяльності з усиновлення та здійснення нагляду за дотриманням прав усиновлених дітей" [22], яка регламентувала порядок усиновлення. Також для підтримки національного усиновлення уряд України поступово вводив обмеження віку дітей, яких можуть усиновити іноземці, коли ставало зрозуміло, що дану вікову категорію дітей готові усиновити українці [5, с. 19].

Потреба впровадження кваліфікованого супроводу сімей, зміни принципу роботи з сім'ями, які потрапили у складні життєві обставини – не карати родини, а робити усе можливе для їх відновлення, усе це усвідомлюється останніми роками на загальнодержавному рівні, та відображається у законодавчих актах. У 2012 р. щодо формування системи запобігання соціальному сирітству, а саме: скерування додатково 12 тис. соціальних фахівців для супроводу дітей і сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах [13]. У 2012 р. видано указ Президента "Про Національну стратегію профілактики соціального сирітства на період до 2020 року" [23], головними завданням якої є підтримка та збереження сімей. Але у 2014 р. 12 тис. фахівців з соціальної роботи були скасовані через скорочення відповідного фінансування з державного бюджету [9]. Тому знову виникають підстави для спаду реформування системи захисту прав сиріт.

Отже, на наш погляд, результати, які свідчать про успішність реформування системи захисту сиріт 2005–2013 рр. є: подолання масової дитячої безпритульності, стабільне щорічне зменшення кількості дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, збільшення кількості сиріт, влаштованих до сімейних форм виховання, зміну тенденцій у сфері усиновлення: переважання національного усиновлення над іноземним [13].

У процесі реформування створено нову та вдосконалено вже наявну нормативну-правову базу; упорядковано діяльність міністерств та підпорядковано впровадження реформи системи захисту сиріт одному міністерству; впроваджено нову кадрову політику, затверджено сімейні форми виховання як пріоритетні, а не альтернативні, закладено основу стратегії перепрофілювання інтернатних закладів.

Вважаємо, що успішне реформування відбулося завдяки тому що було: забезпечено відповідне фінансування реформ; взято процес реформи під особистий президентський контроль; активізовано участь у процесі реформування громадськості, українських та міжнародних благодійних організацій, релігійних організацій. Певна річ, у цій сфері залишаються і проблеми: намагання зацікавлених осіб зберегти систему інтернатів, заповнивши їх дітьми із малозабезпечених сімей; згорання заходів щодо запобігання сирітству у 2014 р.; недостатня фінансова підтримка усиновлених дітей; пасивність місцевих органів влади у питаннях реалізації загальнодержавних реформ; недостатня профілактична і виховна робота з молоддю тощо. Однак, якщо буде збережено заданий курс реформування, українська система захисту сиріт та запобігання сирітству має шанс до подальшого удосконалення, адже запущено низку необхідних механізмів, сформовано законодавчу базу, і, чи не головне, є багато небайдужих людей, які готові втілювати ці зміни та працюють задля цього.

**Список використаних джерел**

1. Потопахіна О. М. Соціальний захист дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.05 "Трудове право; право соціального забезпечення" / О. М. Потопахіна; Одес. нац. юрид. акад. – О., 2008. – 20 с. 2. Кулачок Л. В. Державна допомога сім'ям з дітьми як форма соціально-правового захисту: автореф. дис... канд. юрид. наук: спец. 12.00.05 "Трудове право; право соціального забезпечення" / Л. В. Кулачок. – Х., 2003. – 19 с. 3. Вінгловська О. І. Імплементация міжнародних стандартів прав дитини в національному законодавстві України: автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.11 "Міжнародне право" / О. І. Вінгловська. – К., 2000. – 20 с. 4. Конвенція про права дитини. – Режим доступу: [http://zakon4.rada.gov.ua/Laws/show/995\\_021](http://zakon4.rada.gov.ua/Laws/show/995_021). 5. Київська обласна державна адміністрація, Служба у справах дітей та сім'ї: Збірник нормативно-правових актів щодо соціального захисту дітей та підтримки сім'ї. – К.: Вид. ТОВ "Інтпрес", 2013. – 391 с. 6. Постанова Кабінету Міністрів України від 17 жовтня 2007 р. № 1242 Про затвердження Державної цільової соціальної програми реформування системи закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1242-2007-п>. 7. Указ Президента України від 11 липня 2005 р. Про першочергові заходи щодо захисту прав дітей. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1086/2005>. 8. Парламентські слухання 22 грудня 2010 року "Законодавче забезпечення та реальний стан дотримання прав дитини в Україні" / Стенограма. – Режим доступу: [http://static.rada.gov.ua/zakon/skl6/11session/par\\_sl/slS2212110.htm](http://static.rada.gov.ua/zakon/skl6/11session/par_sl/slS2212110.htm). 9. Архів Ю. Губерт Аудіо запис інтерв'ю з Ю. Павленком 06. 08. 2014 р. 10. Лиханов А. За! Малых сих / А. Лиханов – М.: Изд. "Детство. Отрочество. Юность", 2007. – 1024 с. 11. Чертова К. Н. Особенности социального воспитания детей в школах-интернатах (вторая половина 50-х – 60-е годы XX столетия) / К. Н. Чертова. – Режим доступу: [http://www.rusnauka.com/ONG/Pedagogica/6\\_chertova.doc.htm](http://www.rusnauka.com/ONG/Pedagogica/6_chertova.doc.htm). 12. Проблеми бездоглядності та безпритульності дітей в Україні: Тематична Державна доповідь про становище дітей в Україні за підсумками 2003 року. – К.: ДІПСМ, 2004. – 240 с. 13. Державний комітет статистики України. Чисельність дітей, усиновлених протягом року. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>. 14. Маслов А. О. Економіка незалежної України в 90-ті роки ХХ століття / А. О. Маслов. – Режим доступу: <http://library.if.ua/books/85.html>. 15. Постанова Кабінету Міністрів України від 24 вересня 2008 р. № 866 Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/866-2008-п>. 16. Майструк С. Назад до інтернату: влада свідомо знищує майбутнє дітей. Частина I / С. Майструк. – Режим доступу: <http://ridna.ua/2011/04/nazad-do-internatu-vlada-svidomo-znyschuje-majbutnje-ditej-chastyna-i>. 17. Указ Президента України 16 грудня 2011 р. Про питання щодо забезпечення реалізації прав дітей в Україні. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1163/2011>. 18. Указ Президента України від 11 серпня 2011 р. Питання Уповноваженого Президента України з прав дитини. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/811/2011>. 19. Лист Міністерства соціальної політики України від 26. 04. 2012 р. № 228/0/15-12/56 Про покращення надання соціальних послуг найуразливішим верствам населення. – Режим доступу: [http://search.ligazakon.ua/l\\_doc2.nsf/link1/FIN74777.html](http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/FIN74777.html). 20. Заключні зауваження та рекомендації Комітету ООН з прав дитини для України 2002 р. – Режим доступу: [http://www.president.gov.ua/content/unicef\\_ukraine\\_2002.html](http://www.president.gov.ua/content/unicef_ukraine_2002.html). 21. Постанова Кабінету Міністрів України від 25 березня 2006 р. № 367 Про утворення Державного департаменту з усиновлення та захисту прав дитини. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/367-2006-п>. 22. Постанова Кабінету Міністрів України від 8 жовтня 2008 р. № 905 Про затвердження Порядку провадження діяльності з усиновлення та здійснення нагляду за дотриманням прав усиновлених дітей. – Режим доступу: [http://search.ligazakon.ua/l\\_doc2.nsf/link1/KP080905.html](http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KP080905.html). 23. Указ Президента України "Про Національну стратегію профілактики соціального сирітства на період до 2020 року" від 22 жовтня 2012 р. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/609/2012>. 24. Соціальний звіт Департаменту стратегічного планування Мінсоцполітики України за 2012 рік. – Режим доступу: <http://mlsp.kmu.gov.ua/document/152068/2012.doc&rct=j&q=&esrc=s&sa=U&ei=ia8JVPe6FInoaJTSgqAE&ved=0CBUQFjAA&sig2=q1hLcrcfCN1UTLZFso7sg&usg=AFQjCNGp2QfD0bA2p1z8pbnT9z0bM9JATA>. 25. Підсумки діяльності у 2013 році Уповноваженого Президента України з прав дитини Ю. О. Павленка. – Режим доступу: [http://www.unicef.org/ukraine/ukt/Report\\_2014\\_OBL.pdf](http://www.unicef.org/ukraine/ukt/Report_2014_OBL.pdf).

**Юлия Губерт**

**РЕФОРМИРОВАНИЯ СИСТЕМЫ ЗАЩИТЫ ДЕТЕЙ-СИРОТ И ДЕТЕЙ, ЛИШЕННЫХ РОДИТЕЛЬСКОЙ ОПЕКИ В УКРАИНЕ (90-Е ГГ. XX В. – НАЧАЛО XXI В.)**

*В статье рассмотрены основные этапы внедрения политики реформирования системы воспитания детей-сирот и детей, лишенных родительской опеки в Украине. Описаны основные законодательные акты, решения, которые принимались и внедрялись на государственном уровне для реализации принципов защиты прав ребенка-сироты согласно Конвенции о правах детей. Описаны мероприятия, проводимые для преодоления массовой беспризорности в Украине, развития семейных форм воспитания сирот, реформирования интернатов, профилактики социального сиротства, а также результаты, которых удалось достичь благодаря реформированию системы защиты прав детей-сирот и детей, лишенных родительской опеки.*

*Ключевые слова: ребенок-сирота, ребенок лишенный родительской опеки, интернат, беспризорность, реформирование.*

**Yulia Gubert**

**REFORMING THE SYSTEM OF PROTECTION OF ORPHANS AND CHILDREN DEPRIVED OF PARENTAL CARE IN UKRAINE (90'S . XX – BEGINNING XXI CENTURY)**

*In the article considers the main stages of implementation of the policy of reforming the care system of orphans and children deprived from parental care in Ukraine. The basic legislation, decisions taken and enacted at the state level in order to implement the principles of protection of the rights of orphans based on Convention on the Rights of Children. It was shown how was overcoming mass homelessness in Ukraine, developed family-based care for orphans, reforming orphanages, considers prevention of child abandonment, and the results that could be achieved through reform of the system of protection of orphans and children deprived of parental care.*

*Key words: orphan, the child deprived of parental care, family-type orphanage, homelessness, reform.*

# ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ. МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

УДК 94 (47).08 "1861/1917"

Ірина Верховцева

## ОПІКУНСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ УСТАНОВ СЕЛЯНСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

*Охарактеризовано основні напрямки опікунської діяльності установ селянського самоврядування, створених реформою 1861 р.: соціальний патронат над сиротами та неповнолітніми, позбавленими батьківського піклування; опіка над майном тих, кого визнали марнотратником чи божевільним. Автор наголошує, що через малограмотність основної маси общинників, специфіку селянської життєдіяльності, ефективний контроль сільських сходів за діяльністю опікунів був неможливим, чим відкривався шлях до формалізації опіки та зловживань.*

*Ключові слова: селянське самоврядування, сільський схід, опіка, опікун, опікунство.*

Актуальність проблематики визначається необхідністю вивчення традицій опікунської діяльності установ місцевого самоврядування в сучасних умовах оновлення і вироблення власних моделей соціального захисту населення у країнах пострадянського простору та Східної Європи, певний відтінок минулого, пов'язаний із перебуванням у складі імперії Романових.

Наукова новизна публікації полягає в аналізі основних напрямків опікунської діяльності установ селянського самоврядування в Російській імперії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. у контексті модернізації управління селом з урахуванням специфіки життєдіяльності та освітнього рівня селян того часу.

Основна мета публікації полягає у тому, щоб довести, що реалізація покладених царатом на установи селянського самоврядування соціальних функцій із забезпечення недієздатних членів сільської громади її коштом чималою мірою носила формальний характер, оскільки головним завданням було гарантувати виконання на селі фіскальних функцій; натомість через малограмотність питомої ваги складу сільських сходів та специфіку селянської життєдіяльності при реалізації означених функцій селянських установ відкривався шлях до зловживань.

Основу джерельної бази статті складають друковані (законодавчого [1] та нарративного характеру [2]) документи й архівні матеріали, що містяться у фондах національних та регіональних архівних установ України, Молдови, Росії. До архівної групи джерел належать документація сільських і волосних установ самоврядування, повітових та губернських адміністративних установ тощо.

Певні аспекти проблеми вивчали науковці початку ХХ ст., аналізуючи її в історико-правовому ракурсі [3], через ідеологічні табу фрагментарно та побіжно висвітлювали окремі радянські учені [4]. Активно вивчають питання у регіональному вимірі сучасні дослідники, зокрема у контексті історії соціально-педагогічної діяльності [5–7], формування правових основ суспільства [8], а також у суто історичному розрізі. До останньої групи належить низка праць вітчизняних [9–11] та російських науковців [12–19]. Попри це заявлена проблематика досі не стала предметом спеціального наукового дослідження, що, власне, й обумовлює необхідність цієї розвідки.

Розпочате селянською реформою 1861 р. оновлення сільського ладу у комплексі заходів царату, скерованих на модернізацію соціально-політичного життя імперії, одним із завдань ставило передачу питомої ваги функцій із соціального забезпечення сільських мешканців новоствореним установам селянського самоврядування – сільським і волосним сходом, волосним правлінням, волосним судам. Відтепер чимало з того, про що до 1861 р. мав піклуватися поміщик, переходило до відання цих установ, у тому числі – опіка "над особою і майном" тих, хто був не в змозі самостійно господарювати і, відповідно, сплачувати податки. Останнє, у свою чергу, було вельми важливою справою, адже від здатності селянина здійснювати це залежало наповнення державної скарбниці, оскільки саме селянські податки становили левову долю надходжень до неї. Як наголошують дослідники, фіскальні питання у ході вироблення засад селянської реформи визначили чимало її особливостей, зокрема, узаконення поруки в сільській громаді, збереження традиційного (звичаєвого права), покладеного в основу діяльності волосних судів тощо [20, с. 258; 21, с. 404; 22, с. 8–9]. Не менш важливе значення мало і те, що передача до відання установ

селянського самоврядування чималої кількості функцій з господарського управління місцевостями позбавляло клопоту чималий штат чиновників [23, арк. 23–24]. Та й самоврядна діяльність названих установ чималою мірою реалізовувалася у самостійному розподілі всередині сільської громади повинностей: на волосному рівні – по сільських "обществах", на сільському рівні – по домогосподарях. Опікунська діяльність належала до тих видів праці селянських установ, яка також регулювалася селянською громадою самостійно і часто сприймалася селянами як ще один різновид мирської повинності: сільські сходи призначали опікунів, здійснювали опис майна, що віддавалося під опіку, волосні – затверджували ці рішення й контролювали їх виконання. Завданням опікунів, призначених сільськими сходами, полягало у збереженні майна від повного зубожіння та сплата необхідних податків, що стягувалися з власності того, ким вони опікувалися [11, с. 6–7; 13, с. 60].

На той час термін "опіка" використовувався одночасно із термінами "попечіння", "призріння". Останні терміни близькі за значенням, означають "догляд" і стосуються виховання та захист інтересів особи, над якою здійснювалося "пклування". Натомість термін "опіка", крім іншого, означав право розпоряджатися майном особи, якою опікуються [11, с. 6]. Зазначимо, що в літературі термін "опіка" у контексті діяльності установ селянського самоврядування використовувався у двох значеннях: суспільна опіка як синонім понять "суспільне призріння", "селянська самопоміч" (у цьому випадку позначаються такі види діяльності, як влаштування коштом громади богоділень, медичних закладів, плата за перебування у них односельців тощо) [1, с. 54; 13, с. 60] та власне опікунська діяльність означених установ, регламентована урядовими інструкціями і пов'язана із відповідальністю "миру" за користування спільною земельною власністю, сплату податків, добробут кожної окремої родини за принципом поруки [12, с. 76].

У цій розвідці термін "опікунська діяльність" використовуватимемо саме в останньому значенні. Як відзначають дослідники, цей напрямок діяльності селянських установ самоврядування мав два аспекти: морально-виховний і майновий. Єдиних правил, що регламентували цю діяльність установ самоврядування в Російській імперії, не було, оскільки опікунська справа на селі у цілому носила становий характер і нормувалася звичаєвим правом: виховні функції в побутовому житті здійснювалися усією селянською громадою – "миром", а питання майнового характеру вирішувалися на сходах і контролювалися сільськими посадовцями та чиновниками. До компетенції останніх безпосередньо входило затвердження й ревізія усіх подібних заходів, що здійснювалися селянами після 1861 р. (до таких чиновників до 1874 р. належали мирські посередники, члени губернських і повітових (останні після 1874 р.) "присутствій", з 1889 р. – земські начальники). Залишаючи поза рамками цієї розвідки питання морально-виховної складової опікунської діяльності селянських установ самоврядування (норми звичаєвого права у кожній місцевості мали свою специфіку, тому досліджувати виховні аспекти проблеми доцільно у площині етнографічної спадщини), зосередимося на тих заходах означеної діяльності, які стосувалися майнових питань і здійснення яких безпосередньо входило до компетенції вказаних установ [10, с. 34–35; 16, с. 644].

"Опіка та попечіння над малолітніми" були однією із найважливіших функцій установ селянського самоврядування від початку їх створення [1, с. 53–58; 2, с. 51]. Сьогодні такі функції охоплюються поняттям "соціальний патронат" [5, с. 93; 24, с. 134]. Аналіз статей 51, 78 і 99 "Загального положення про селян, що вийшли з кріпацької залежності" свідчить про те, що, по-перше, право безпосередньо вирішувати питання опіки над означеними категоріями мешканців надавалося низовій ланці селянського самоврядування – сільській громаді, члени якої контактували із родичами дитини у побутовому житті та спільно володіли земельними ділянками і були пов'язані порукою у виконанні повинностей; по-друге, волосна ланка селянського самоврядування, компетенції якої мали певною мірою адміністративні щодо сільських установ функції, мала здійснювати нагляд за відповідною діяльністю сільської громади; по-третє, справи опіки над неповнолітніми, позбавленими піклування батьків, не дозволялося вирішувати третейськими судами, оскільки загалом ці суди не мали прав вирішувати спірні питання, пов'язані з інтересами сільських громад, володінням нерухомістю у випадках, коли серед учасників спору були особи, "обмежені за законом у правах володіння та використання" нерухомості, а саме такими і були означені категорії неповнолітніх.

Питання опіки над позбавленими батьківського піклування неповнолітніми на селі у другій половині XIX – на початку XX ст. передусім пов'язувалися із колективною земельною власністю сільської громади та виконанням фіскальних функцій. Щодо категорії мешканців, відносно яких застосовувалися вказані форми опіки, слід зазначити, що в більшості випадків – це неповнолітні сироти, батьки яких померли, позбавлені волі чи перебували за ґратами або у засланні. Також мали місце випадки, коли опіка призначалася по смерті батька (в селянському середовищі головою родини і власником усього її майна був саме батько – "большак"), а мати виходила заміж за іншого. Проте останній різновид опіки був явищем не типовим, оскільки, традиційне право, що ним регулювалися зазначені відносини, у різних місцевостях статус жінки в громаді визначали по-різному: інколи мати

залишалася природним опікуном дитини, інколи сільський схід, після смерті батька, призначав дітям опікуна через звинувачення останньої у легковажності, а тому не довіряв їй розпоряджатися майном дітей. Якщо ж вдова брала шлюб з іншим, сільський схід міг призначити опікуном неповнолітніх вітчима дітей – другого чоловіка матері. Різною була і вікова межа, що визначала "неповнолітність" опікуваного: у деяких місцевостях такою, що досягла повноліття, вважалася особа, якій виповнилося від 18 – до 21 років, але в окремих випадках ця межа могла сягати 25 років [11, с. 6–7].

Контроль за опікунською діяльністю у рамках соціального патронату здійснювався на двох рівнях: сільськими посадовцями та сільськими сходами, а також представниками місцевих адміністративних установ. "Селянський" контроль здійснювався шляхом щорічної "поверки" виконання опікунами їх обов'язків сільським сходом, про що ухвалювалося відповідне рішення. У часи між скликанням сходів сільський староста і волосний старшина мали слідкувати за здійсненням опікунами їх обов'язків. Для цього заводилися спеціальні книги опік, куди заносилися відомості про майно, що залишилося дитині. Опис майна робився старостою після призначення опікунів, тоді ж майно й оцінювалося. Останнє робилося, по суті, довільно, адже вказівок щодо цього не було, перевіряти, наскільки обґрунтованою була сума, на яку оцінювалося майно, і що власне було вказано в опікунських документах, члени сільської громади були не в змозі передусім через малограмотність. На заваді також стояв специфічний спосіб проведення сільських сходів: сучасники відмічають їх багатолюдність; збиралися частіше на дворі, біля правління; зазвичай, усі стояли; це не дозволяло навіть бажаним вникнути у сутність справи зробити це. "Поверки" виконання опікунських функцій зводилися до формального зазначення у відповідній документації результатів відносно того, як власне опікун розпоряджався майном. Зрозуміло, у цифровому відношенні ця своєрідна бухгалтерія також була формальною: вартість оціненого майна за часи виконання опікунами своїх обов'язків або залишалася без змін до копійчини, або трохи зростала [11, с. 8]. Архівні документи подають випадки, коли опікуни прагнули позбутися покладених на них обов'язків, оскільки для совісної людини це було справою обтяжливою, вимагало чималих зусиль, часу [11, с. 7; 18, с. 180; 25, арк. 2].

Контроль з боку місцевої адміністрації за опікунською діяльністю селянських установ зводився до ревізій вказаними чиновниками, в окремих випадках – сенаторами та іншими представниками вищої бюрократії. Під час ревізій перевірялася документація, її відповідність нормам законодавства, проте і з неї ставало зрозумілим: опікунська справа на селі перебувала у вкрай занедбаному стані та потребувала негайного упорядкування. У 1885 р. в звіті подільського губернатора вказувалося, що "Селянські опіки виступають вельми дурно організованими і такими, що мало гарантують цілісність майна малолітніх, ...натомість це досить серйозна у селянському побуті справа" [11, с. 8]. 1909 р. місцеві управлінці Київщини констатували: "Опікунська справа – одне з найслабкіших місць селянського самоврядування". Причини цього, на їх думку, передусім, полягали у суперечливості "місцевих звичаїв", їх невідповідності загальнодержавному праву, відтак – неможливості селянам через суд захистити права малолітніх осіб, позбавлених батьківського піклування. Земля, яка належала останнім, часто здавалася не із торгів, а за принципами кумівства приватним способом; гроші частіше розміщалися не у кредитних установах, а надавалися в позику односельцям, що позбавляло сиріт прибутку зі спадщини. Мали місце ситуації, коли втручання чиновників рятувало майно малолітніх від повного зубожіння. Так, у 1889 р. "непремений" член Харківського повітового органу у селянських справах ("присутствія") звернувся до деркачівського волосного старшини із вимогою негайно провести селянський схід та призначити опікунів над майном та особами малолітніх сиріт померлого селянина Ємця, оскільки, за повідомленнями односельців останнього, майно сиріт було занедбане. Також чиновник повідомив волосному старшині про скарги селян на те, що на усі старости волості робили описи майна померлих, відповідно повітове "присутствіє" зобов'язувало старост зробити це. Контроль з боку адміністративних установ здійснювався і щодо продажу майна малолітніх сиріт та користування їх спадщиною опікунами. У 1867 р. на прохання удови Кантемирової видати їй з Деркачівської ошадної каси (що на Харківщині) 100 крб., які були власністю її малолітніх дітей, Харківська палата держмайна відповіла відмовою [26, арк. 1–3]. У 1881р. Волчанське повітове у селянських справах "присутствіє" звернулося до Харківського губерньського "присутствія" із проханням затвердити ухвалу Козинського волосного правління щодо продажу майна братів Посохових, оскільки його частина (сарай та конюшня) була у занедбаному стані. Губерньське "присутствіє" дозволило це зробити з тим, аби отримані гроші були передані в ошадну касу "для приращення с процентами" [11, с. 8].

Контролювати ведення опікунської справи допомагали й розроблені державними інституціями спеціальні книги опік та книги записів ухвал сільських сходів (на останніх затверджувалися щорічні звіти опікунів). Названі книги представляли собою друковані бланки-таблиці, прошиті й пронумеровані. У перших сільські посадовці фіксували відомості щодо майна неповнолітніх та осіб опікунів, слідкували за веденням таких книг волосний старшина і земський начальник. У других – на

пронумерованих та зброшурованих стандартних бланках-аркушах подавалася інформація про зміст ухвали, час її виконання або скасування, натомість записи часто велися формально і неохайно. Попри усе, разом із поширенням в господарському житті села товарно-грошових відносин, відбувалися позитивні зміни: майно сиріт здавалося в оренду, капіталізувалося, гроші розміщувалися у банках з метою отримання відсотків. Приміром, у матеріалах Веселянського сільського сходу, що діяв на Мелітопольщині Таврійської губернії у 1911 р., зафіксовано ухвалу, у якій йшлося про проведення торгів щодо оренди надільної землі, яка належала сиротам померлого селянина Микити Ясука. Торги проводив опікун П. Дядько. У 1916 р. в звіті про передачу в оренду майна сиріт згадувався селянин Белко, який опікувався майном нащадків померлого козака Павла Грина з села Яцин, що на Полтавщині [11, с. 8–9].

Початок ХХ ст. відзначений інтенсивними пошуками тогочасною російською політичною елітою шляхів вирішення в імперії аграрного питання [27, с. 32]. Селянські виступи 1902–1904 рр. та початок революції у 1905 р. змусили російський істеблішмент вдатися до більш рішучих кроків з подолання господарської кризи. У 1903 р. на селі скасовано поруку [28, с. 42], царат шукав способів втримати під контролем податкову справу на селі. Одним із заходів у цьому напрямку стало поширення Сенатом в 1907 р. на установи селянського самоврядування повноважень, які вже мали інші станові установи: встановлення опіки над майном тих, хто у судовому порядку визнавався марнотратником [18, с. 644]. У 1911 р. видано закон, згідно з яким, сільські сходи, після відповідного рішення волосного суду, що розглядав справу за заявою когось із родичів домогосподаря, отримували право приймати рішення про взяття під опіку майна останнього, якщо його діяльність вела до розорення родинного господарства [29–30; 31, арк. 30 зв.]. Про це укладався спеціальний “приговор”. Приміром, на Волині до Малинського волосного суду із заявою визнати її чоловіка марнотратником, звернулася дружина Харитона Диняка, який, за свідченням жінки та інших свідків, виносив із хати речі та продавав їх, а гроші пропивав [32, арк. 25]. На Сумщині у 1915 р. подібний вирок винесено щодо козака села Житного – Леонтія Яроша. На майно, оцінене у 1861 крб., волосний суд наклав арешт. Опікунами призначено Семена Яроша та Івана Подреза [33, арк. 2–5].

Крім останнього різновиду опікунської діяльності селянських установ самоврядування у практиці останніх застосовувався, хоча і значно менше, ще один захід: встановлення опіки над майном тих, кого визнавали божевільним. Як і опіка над майном оголошених марнотратниками, через юридичну недосконалість та процедурні складнощі при застосуванні подібних рішень, означені установи приймали вельми рідко, в архівних документах вони майже не відображені, натомість у матеріалах місцевих адміністративних установ про це йдеться. Цей напрямок опікунської діяльності установ самоврядування селян представниками бюрократії віднесено до категорії таких, що свідчили про нагальну необхідність впорядкування опікунської справи на селі [34, с. 158].

Становище в опікунській системі характеризувалося як “таке, що межує зі свавіллям”, – наголошували у 1909 р. представники місцевих адміністративних установ Київщини [34, с. 157–158]. Сучасні дослідники вказують, посилаючись на результати етнографічних студій кінця ХІХ ст.: “у селян бідність не є підставою для допомоги” [12, с. 83], уся система взаємодопомоги на селі орієнтована на виживання та відповідальність засобами сільської поруки за нездатних сплачувати податки [12, с. 76], тому опікунські обов’язки сприймалися опікунами як повинність. Але були й такі, хто прагнув стати опікунами з метою особистого збагачення, отримуючи незаконним шляхом зиск при користуванні майном особи, якою опікувалися [2, с. 55; 18, с. 180; 34, с. 159].

З початком революції 1917 р., у квітні того року, рішенням Тимчасового уряду опікунські функції селянських установ передав сільським комітетам, що утворювалися [35, арк. 141]. Розпочалася епоха радикальних трансформацій на селі, у тому числі й опікунської справи. Подальше дослідження проблеми може здійснюватися у напрямку з’ясування місцевої специфіки опікунської діяльності установ селянського самоврядування в окремих регіонах.

### *Список використаних джерел*

1. Общее положение о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости // Российское законодательство Х–ХХ веков: в 9 т. – Т. 7. Документы крестьянской реформы. – М.: Юрид. лит., 1989. – С. 37–105.
2. Новиков А. Записки земского начальника / А. Новиков. – С-Пб.: Тип. Стасюлевича, 1899. – 240 с.
3. Тютрюмов И. М. Крестьянская опека (очерк обычного права) / И. М. Тютрюмов // Русская речь. – 1880. – Кн. 6. – С. 66–92.; Тур К. Крестьянские опеки / К. Тур // Санкт-Петербургские ведомости. – 1897. – № 204. – С. 1; Тимофеев П. Г. Опека в обычном праве крестьян / П. Г. Тимофеев // Вестник права. – 1903. – Кн. 5–6. – С. 1–36; Красильников А. Н. Опека над сиротами крестьянского сословия (руководство для волостных правлений и сельских управлений) / А. Н. Красильников – С-Пб.: Изд-во М. Петрова, 1904. – 14 с.
4. Бондаревский А. В. Волосне управління та становище селян на Україні після реформи 1861 року / А. В. Бондаревський. – К.: Видавництво Академії УРСР, 1961. – 121 с.
5. Быкова О. Н. Призрение детей в России: патронат, опека, усыновление / О. Н. Быкова, Т. В. Скларова // Вестник ПСТГУ. – 2007. – Вып. 3. – С. 92–109. – Режим доступу: <http://pstu.ru/download/1191320855.bykova.pdf>.
6. Сиренко Ю. В.

Развитие системы призрения и воспитания детей-сирот Уфимской губернии в XIX – начале XX веков: автореф. кан. пед. н.: 13.00.01 "Общая педагогика и история педагогики" / Ю. В. Сиренко. – Оренбург, 2008. – 23 с. 7. Соколовська Ю. В. Добročинність у системі станової опіки дітей у Харківській губернії у XIX – на початку XX ст. / Ю. В. Соколовська // Гілея: наук. вісн.: зб. наук. праць. – 2012. – Вип. 61. – С. 44–47. 8. Рудий Н. Я. Інститут опіки і піклування в Україні: історико-правове дослідження: дис. ... кан. юр. н.: 12.00.01 / Н. Я. Рудий; Львівський державний університет внутрішніх справ. – Львів, 2011. – 232 с. 9. Ступак Ф. Я. Благодійність та суспільна опіка в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.): автореф. дис. ... док. іст. наук: 07.00.01 "Історія України" / Ф. Я. Ступак. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – 46 с. 10. Лохматова А. Участие органов крестьянского самоуправления в организации опекунов над малолетними сиротами в пореформенной Украине (вторая половина XIX – начало XX века) / А. Лохматова // Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Історія та археологія. – Дніпропетровськ: Дніпропетр. нац. ун-т ім. О. Гончара, 2003. – Вип. 11. – С. 33–40. 11. Верховцева І. Г. Соціальний патронат в українському селі (друга половина XIX – початок XX ст.) / І. Г. Верховцева // Науковий вісник ІДГУ. – Вип. 33. – Ізмаїл, 2014. – С. 5–9. 12. Ефери́на Т. В. Социальные проблемы крестьянства и модели социальной поддержки населения (вторая половина XIX – конец XX в.) / Т. В. Ефери́на. – Саранск: Изд. Мордовского университета, 2003. – 308 с. 13. Толмачева С. А. Деятельность крестьянского самоуправления по опеке и социальной помощи односельчанам (1861–1914) / С. А. Толмачева // Сацьяльна-педагагічная работа. – 2009. – № 1 (95). – С. 59–64. 14. Виноградов М. А. Крестьянское самоуправление в России 1889–1914 гг. (по материалам Московской губернии): автореф. ... кан. ист. н.: 07.00.02 "Всемирная история" / М. А. Виноградов; Московский педагогический государственный университет. – Москва, 2009. – 23 с. 15. Осипова М. П. Правовые основы и организация опеки над малолетними в крестьянской среде во второй половине XIX – начале XX вв.: дис. ... кан. ист. наук: 07.00.02 "Всемирная история" / М. П. Осипова. – Липецк, 2010. – 324 с. 16. Иванова Н. А. Сословное общество Российской империи (XVIII – начало XX века) / Н. А. Иванова, В. П. Желтова. – М.: Новый хронограф, 2010. – 752 с. 17. Безгин В. Б. Правовые обычаи и правосудие русских крестьян второй половины XIX – начала XX века / В. Б. Безгин. – Тамбов, 2012. – 124 с. – Режим доступу: <http://www.rfh.ru/downloads/Books/124193008.pdf>. 18. Егорова О. В. Дети-сироты и формы их устройства в Чувашской общине. – Режим доступу: <http://sun.tsu.ru/mminfo/000063105/324/image/324-180>. 19. Мерко Е. П. Эволюция института опекунов детей-сирот в Российской империи в 1890–1914 гг. (на материалах губерний Центрального Черноземья): автореф. ... кан. ист. н.: 07.00.02 "Всемирная история" / Е. П. Мерко. – Белгород, 2012. – 27 с. 20. Христофоров И. А. Судьба реформы: Русское крестьянство в правительственной политике до и после отмены крепостного права (1830–1890-е гг.) / И. А. Христофоров. – М., 2011. – 432 с. 21. Дунаева Н. В. Между сословной и гражданской свободой: эволюция правосубъектности свободных сельских обывателей Российской империи: монография / Н. В. Дунаева. – С-Пб.: Изд-во СЗАГС, 2010. – 472 с. 22. Верховцева І. Г. "Селянська юстиція" в Росії у контексті політики модернізації села (друга половина XIX – початок XX ст.) / І. Г. Верховцева // Держава і право: проблеми становлення і стратегія розвитку: Збірник матеріалів VII Міжнародної науково-практичної конференції (17–18 травня 2014 р.). – Суми: ТОВ "Друкарський дім "Папірус", 2014. – С. 7–10. 23. Національний архів Республіки Молдова, ф. 65, оп. 1, спр. 150, 17 арк. 24. Черновалюк Ю. Ю. Патронат як форма сімейного влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування за законодавством України / Ю. Ю. Черновалюк // Університетські наукові записки. – 2009. – № 1 (29). – С. 134–138. – Режим доступу: [www.univer.km.ua](http://www.univer.km.ua). 25. Центральный исторический архив г. Москвы (далі – ЦИАМ), ф. 378, оп. 1, д. 102, 8 л. 26. Держархів Харківської області, ф. 533, оп. 1, спр. 162, 8 арк. 27. Священко З. В. Проурядові аграрні ініціативи в Російській імперії на початку XX ст.: автореф. ... док. іст. н.: 07.00.02 "Всесвітня історія" / З. В. Священко. – Донецьк, 2013. – 37 с. 28. Пушкарев С. Г. Очерки истории крестьянского самоуправления в России / С. Г. Пушкарев. – Прага, 1924. – 43 с. 29. Пособие для волостных судов при применении закона 18 мая 1911 г. "Об учреждении опеки над сельскими обывателями вследствие расточительности" / [сост. В. О. Лященко]. – Екатеринослав: тип. бывшего братства Св. Владимира, 1911. – 26 с. 30. Закон об учреждении опеки над сельскими обывателями вследствие расточительности с формальными разъяснениями Правительствующего Сената, Министерства внутренних дел и других о порядке применения сего закона в волостных судебных и уездных съездах / [сост. А. Н. Колоболоцкий]. – С-Пб.: изд. юридич. книж. магазина В. П. Анисимова, 1913. – 24 с. 31. ЦИАМ, ф. 581, оп. 1, спр. 158, 47 арк. 32. Держархів Житомирської обл., ф. 565, оп. 3, спр. 281, 26 арк. 33. Держархів Сумської обл., ф. 1094, оп. 1, спр. 64, 13 арк. 34. Труды совещания крестьянских деятелей Юго-Западного края 1–8 апреля 1909 г. – К.: Типо-литография окружного штаба, 1909. – 549 с. 35. Держархів Хмельницької обл., ф. 79, оп. 1, спр. 80, 257 арк.

### **Ірина Верховцева**

#### **ОПЕКУНСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ОРГАНОВ КРЕСТЬЯНСКОГО САМОУПРАВЛЕНИЯ В РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ (ВТОРАЯ ПОЛОВИНА XIX – НАЧАЛО XX ВВ.)**

*Охарактеризованы основные направления опекуновской деятельности органов крестьянского самоуправления, созданных реформой 1861 г.: социальный патронат над сиротами и несовершеннолетними, лишенными родительской опеки; опека над имуществом тех, кого признали расточителем или умолишенным. Автор отмечает, что из-за малограмотности основной массы общинников, специфики крестьянской жизнедеятельности эффективный*



*контроль сельских сходов за деятельностью назначаемых ими опекунов был невозможен, чем открывался путь к формализации опеки и злоупотреблениям.*

*Ключевые слова: крестьянское самоуправление, сельский сход, опека, опекун, опекунство.*

**Irina Verkhovtseva**

#### **THE GUARDIAN ACTIVITY OF THE BODIES OF PEASANT SELF-GOVERNMENT (THE SECOND HALF OF THE XIXTH – THE BEGINNING OF THE XXTH CENTURY)**

*The main directions of the guardian activity of the bodies of peasant self-government, created by the Peasant Reform of 1861 is illustrated: social patronage over orphans and youths, deprived of the parental guardianship; the guardianship over property of those who are recognized as a waster and mad are characterized. According to the author's opinion, due to the illiteracy of the majority of the community members and the specificity of peasant life, effective control by peasant assemblies over the activities of guardians, appointed them, was impossible. These facts opened the way for the formalization of the rising guardianship and abuses.*

*Key words: peasant self-government, gathering of parish, guardianship, guardian, tutelage.*

**УДК 325.54(=112.2)(6-542:430)"18/19"**

**Сергій Луценко**

#### **ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ НІМЕЦЬКОЇ КОЛОНІАЛЬНОЇ СПІЛЬНОТИ В АФРИКАНСЬКИХ ПРОТЕКТОРАТАХ НІМЕЧЧИНИ НАПРИКІНЦІ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.**

*Стаття присвячена аналізу формування культури німецького колоніального суспільства у віддалених африканських протекторатах Німеччини наприкінці XIX – початку XX ст. Автор виявляє основні аспекти розвитку колоніальної літератури, архітектури, скульптури, живопису, моди та освіти. Висвітлено основні чинники, які сприяли німецькій колоніальній спільноті, що мала прихильність до європейських культурних цінностей, виробити під впливом африканських реалій свою особливу культуру, притаманну лише німецьким колоніям. Німці в Африці створили свій культурний простір, який мав вплив як на місцеву африканську, так і на культуру далекої метрополії.*

*Ключові слова: колонії, німецька колоніальна спільнота, колоніальна література, архітектурний колоніальний стиль, колоніальний живопис.*

Вивчаючи історію німецького колоніалізму в Африці, дослідники нечасто висвітлюють роль культури у становленні та розвитку німецької колоніальної спільноти в африканських протекторатах Німеччини. Тим більше, що культура є важливою складовою будь-якої спільноти, особливо тієї, яка відірвана від батьківщини та знаходиться в оточенні іншомовного етнокультурного середовища.

Ці питання розглядалися у працях В. Спеткампа [5], А. Шеферта [6], О. Балезіна [14]. Однак, незважаючи на дослідження, багато хто із авторів у своїх наукових працях характеризує лише окремі аспекти розвитку культури в колоніях. Праці, у своїй більшості, не містять загальної характеристики ситуації в усіх німецьких колоніях та не дають змоги сформуванню цілісного уявлення про культурні процеси у "житті" "білих" колоністів у німецьких африканських колоніях.

Метою роботи є дослідження формування та розвитку культури німецьких переселенців у Африці та їх вплив на становлення німецького колоніального товариства.

Завдання дослідження ґрунтуються на тому, щоб проаналізувати основні складові елементи культури німецьких колоністів у африканських колоніях.

Екзотика колоніального життя привертала увагу пересічних громадян у метрополії. При цьому їх, передусім, цікавило не пізнання далекого і невідомого світу, а відчуття себе у ньому. Цей інтерес трансформувалася у виникнення цілого нового напрямку в німецькій літературі. Його авторами були німці, що довгий час мешкали в Африці. Німецька колоніальна література мала значне розмаїття жанрів, була представлена поезією та романами, описом подорожей та мемуарами, епістолярними матеріалами.

Одним із найбільш відомих колоніальних романів був твір, написаний Густавом Френсеном (1863–1945 рр.), присвячений героїчній загибелі німецьких молодих людей у Південно-Західній Африці під час повстання племен нама та гереро у 1905–1907 рр. [1, р. 224]. Цей твір довгий час входив до шкільної програми у Німеччині.

Дуже поширеним літературним жанром німецької колоніальної літератури були мемуари. Солдати, офіцери, цивільні особи та їх дружини описували свій нелегкий шлях до колоній і життя у них. Із цих робіт можливо отримати досить чітке уявлення про життя німців у Африці. Багато творів містять описи домашнього побуту, картини світського життя тощо. Заняття поезією в німецькому колоніальному суспільстві було так само поширеним явищем, як і написання мемуарів. Прикладом колоніальної поезії може служити "Збірка колоніальних віршів і пісень", у якій надруковані поезії різних авторів, об'єднані однією тематикою. Більшість віршів описують важке життя у колоніях, але оспівують моральне задоволення і радість, яку відчують люди на новій землі. Дуже часто у колоніальній поезії зустрічалися вірші, що оспівували і возвеличували німецького імператора. Яскравим прикладом був вірш "День народження імператора", у якому вустами африканського хлопчика із Камеруну возносилися хвалебна промова, присвячена кайзеру Вільгельму [2, s. 21–22]. Однак цей вірш був написаний німцем і явно пропагував не лише німецькі досягнення у колонії Камерун, але й створював культ особистості німецького імператора.

Усі літературні твори на колоніальну тематику мали величезний вплив на творення масової колоніальної свідомості у німців, як в Африці, так і в метрополії. Саме із цих творів багато хто черпав знання про африканські колонії. Найбільшою популярністю користувалися твори, у яких возвеличувалися успіхи німців у протекторатах. Німецькі читачі охоче приймали за правду викладені у літературі думки про розбещеність й відсталість африканців. Значною мірою це відбувалося завдяки тому, що автори творів зверталися, насамперед, до своїх співвітчизників, не розраховуючи на те, що їх стануть читати представники підкорених народів.

Культурні досягнення німецької колоніальної спільноти не обмежувалися лише літературою. В африканських колоніях досить швидко набули своїх неповторних рис архітектура і монументальна скульптура. Так, згодом у тропічній частині німецьких протекторатів склався особливий німецький архітектурний колоніальний стиль. Прикладом може служити резиденція губернатора Камеруну "Haus des Königs Maugabell", побудована у 1912 р. вона мала форму хреста, що забезпечувало кращу вентиляцію, а лоджії-балкони із широкими козирками-навісами служили надійним захистом від сонця [3, s. 5]. Однак це архітектурне рішення не було цілковито німецьким винаходом. Ще до приходу німців у тропіки, католицькі місіонери з інших країн будували великі будинки із виступаючим дахом, що утворював широку веранду з колонами, яка дозволяла захиститися від сонця [4, p. 386]. Таким чином, німці перейняли у місіонерів найбільш оптимальне інженерне рішення при будівництві будинків у тропічній зоні, вдосконаливши його.

В усіх німецьких африканських колоніях були споруджені пам'ятники, що прикрашали центри столиць та служили місцем проведення офіційних і культурних заходів. Більшість пам'ятників було присвячено О. Бісмарку, засновнику німецьких заморських територій і мало досить низьке художнє значення, хоча деякі були досить оригінальними та навіть високохудожніми. У столиці німецької Східної Африки, в м. Дар-ес-Салам у 1909 р., на кошти колоністів і пожертвування звичайних німців, відкрито пам'ятник, присвячений померлому у 1905 р. губернатору колонії Герману фон Віссманну. Меморіал складався із трьох бронзових елементів. Центральна фігура зображувала самого Віссмана у пробковому шоломі та військовій формі, що спирався на шаблю. Біля його підніжжя розташовувалася фігура африканського солдата "аскарі" із прапором у руках, в ногах, розпластавшись, лежав вбитий лев – символ Східної Африки. Загальна висота пам'ятника становила 4,5 м. Досить оригінально в алегоричній формі звучав напис, відтворений на трьох мовах – німецькою, арабською та суахілі на меморіальній дошці: "пам'ятник споруджений на честь людини, яка вгамувала узбережжя (мається на увазі арабське повстання 1888–1889 рр. – примітка автора) і яка направила дані землі на вірний шлях". Після Першої світової війни пам'ятник перевезено до Німеччини, де він стояв довгий час у м. Гамбурзі [5, s. 4–5].

Досить цікавим є монумент "фонтан-Бісмарка" що стоїть до сьогодні у м. Буеа в Камеруні. Пам'ятник являє собою незвичайне поєднання стели із портретом Бісмарка та фонтану [5, s. 8]. Найбільш відомим німецьким пам'ятником у колоніях став меморіал полеглим німцям у війні із гереро і нама 1904–1907 рр., відкритий 27 січня 1912 р. в м. Віндхук у Південно-Західній Африці. Пам'ятник являє собою постамент із необтесаних гранітних блоків, на яких височіє бронзова кінна статуя солдата охоронних військ. Вершник зображений в уніформі, пробковому шоломі та із карабіном у руці. Загальна висота монумента становить 9,5 м. З лицьового боку пам'ятника прикріплена меморіальна дошка, на якій зазначена кількість загиблих від ран і хвороб німців у війні: "військових – офіцерів 100 осіб, унтер-офіцер 254 особи, рядових 1180 чоловік. ВМФ – офіцерів 7 осіб, унтер-офіцерів 13 осіб, рядових 72 особи, цивільне населення – 119 чоловіків, 4 жінки і одна дитина" [5, s. 11–12]. Пам'ятник створено на пожертвування і відлито у Берліні, а потім доставлено у Південно-Західну Африку, де він знаходиться й сьогодні. Цей пам'ятник став широко відомим в усьому світі, його зображення досить часто використовували для обкладинок книг, журналів, листівок, присвячених німецьким колоніям.

Пам'ятники у колоніях були не тільки прикрасою, але й виступали одним із символів німецької влади над територіями, а також служили місцем проведення державних заходів. Німецький уряд і досі виділяє кошти для африканських держав на утримання та реставрацію пам'яток колоніального періоду.

Таку ж дію, хоча і не настільки активну, на масову свідомість німців мали твори живопису. Європейська мода на пейзажний живопис сформувала ідею, що німецькі художники неодмінно повинні відвідати африканські колонії, природа яких рясніла яскравими фарбами і була не схожа на німецьку. Найбільш відомий своїми колоніальними сюжетами був німецький художник Рудольф Хелгреве, чії роботи мають попит і сьогодні. 1885–1886 рр. він здійснив поїздку до Східної Африки, де написав багато картин. Він також працював в якості ілюстратора для книг дослідників Африки Карла Петерса і Германа фон Віссманна. Йому належать і створення діапозитивів з усіх німецьких протекторатів, які використовувалися як навчальний матеріал у німецьких школах [6, s. 1].

Військові компанії у колоніях, що проводилися охоронними військами, вплинули і на художні смаки. З'являється колоніальний батальний живопис. У цьому напрямку працювали: Фріц Гротемеуер, Ханс-Йоахім Хенскер, Карл Беккер, що прославляли у своїх роботах мужні німецькі війська [7, s. 1]. З масовим поширенням фотоапаратів рукотворні зображення відійшли на другий план і вже не мали того значення, що раніше. Мода у німецькій колоніальній громаді в цілому орієнтувалася на європейську. Звичайні німецькі поселенці, які не перебували на службі в охоронних військах і колоніальній адміністрації, вважали за краще носити типовий європейський одяг із незначними поправками на кліматичні умови колоній. У Південно-Західній Африці колоністи носили широкополі капелюхи для захисту від пекучого сонця, а в тропічних колоніях нерідко головним убором служив пробковий шолом. Нові модні течії доходили до колоній із запізненням. Так, пір'я страусів залишалися бажаним аксесуаром для жінок німецької громади Південно-Західної Африки, хоча мода на них у Європі вже пройшла. За зауваженням мандрівниці Клари Брокман, багато німецьких жінок у колоніях носили мішкуваті сукні старого фасону, які були ще в моді у бабусь, хоча усе частіше можна було помітити серед перехожих і нові англійські тренди: блузки, комірці, краватки, вуаль, мережива і волани. Обов'язковим атрибутом жіночого гардеробу був капелюх із легкого папіросового паперу або плетеної соломи [8, s. 116]. Фермери вважали за краще носити широкі штани і сорочки кольору хакі, а їх дружини – прості домашні сукні білого кольору, оскільки новомодні фасони із дорогих міських магазинів їм були недоступні [8, s. 72].

Для охоронних військ вводилася нова уніформа, що відповідала кліматичним умовам колоній. У Південно-Західній Африці війська мали два типи костюмів, що склалися з брюків оливкового кольору із бавовняної тканини і кітеля сірого кольору із вовняного полотна. Комір і манжети рукавів мали блакитний колір, а формені ґудзики мали зображення імперської корони. Головним убором для офіцерів був фетровий капелюх із загнутим з одного боку догори полем. Для рядових і сержантів головним убором служило кепі [9, s. 12]. У східноафриканській колонії і в Камеруні військові мали додаткову форму у вигляді кітеля і брюків білого кольору з пробковим шоломом. На формі охоронних військ Камеруну комір і манжети рукавів мали білий колір, для військ Східної Африки – червоний [10, s. 1]. Колоніальні чиновники не мали особливої колоніальної форми і на роботу ходили у чиновницькому мундирі, як і в Німеччині.

Зі збільшенням чисельності колоністів і появою у протекторатах значної кількості дітей, з'являється гостра потреба в освіті. Спочатку освіту у колоніях давали школи, відкриті християнськими місіями, але вони не забезпечували потрібного рівня викладання. Для вирішення цієї проблеми у колоніях, де проживали в основному "білі" громади, були відкриті державні школи. У 1914 р. у східноафриканській колонії працювало 4 державних школи, у Південно-Західній Африці – 20 шкіл, у яких навчалося 775 учнів. У колоніях Того і Камерун через невелику кількість дітей державних шкіл не було [11, s. 32]. У 1906 р. введено обов'язкову освіту для дітей 6–14 років у південно-західній колонії [12, s. 151].

Відвідування шкіл учнями строго контролювалося. У разі неявки дитини до навчального закладу, адміністрація школи була зобов'язана з'ясувати причину пропуску занять. Тільки на прохання батьків дитина могла отримати звільнення і то не більше, ніж на тиждень. У разі хвороби учня батькам необхідно було надати письмове свідоцтво лікаря про це директору школи [13, s. 327–328]. Навчання велося виключно за німецькими програмами і складалося із німецької мови, Закону Божого, історії Німеччини, географії, математики, природознавства та іноземної мови (англійської чи французької). Учителі для викладання у школах наймалися з метрополії [14, s. 98]. У Південно-Західній Африці, де більшість дітей було із фермерських сімей, батьки не дуже надавали значення отриманими їх дітьми знаннями. Багатьом батькам було достатньо того, що дитина після уроків історії та географії могла сказати, що Берлін є столицею Німеччини [15, s. 36].

Для колоністів друкувалися численні газети. Вони служили засобом передачі офіційної інформації колоніальної та імперської влади. При цьому преса виконувала і своєрідну "антистресову"

функцію для німців, які перебували в оточенні іншомовної культури. У Камеруні виходила "Kamerun post". У Того – "Amtsblatt für das schutzgebiet Togo". У Східній Африці випускалося дві газети: "Deutsch Ostafrikanische zeitung" і "Deutsch Ostafrikanische rundschau". Найбільша кількість газет виходила у Південно-Західній Африці – "Deutsch-Südwestafrikanische zeitung", "Keetmans-hooper zeitung", "Der Südwestbote, Amtsblatt für das schutzgebiet Deutsch-Südwestafrika".

Більшість газет виходила щотижня, деякі 1–2 рази на місяць. Кількість газет на душу населення в африканських колоніях була вищою, ніж в метрополії. У Східній Африці, де в 1911 р. проживало приблизно 4 тис. європейців, друкувалося 4300 примірників газети (в імперії одна газета припадала на 3,91 жителя). При цьому потрібно врахувати ще пресу, що привозили із метрополії [16, с. 1–2]. Газети містили численні рекламні оголошення, світську хроніку із німецьких газет, урядові вказівки та повідомлення. У першу чергу, на сторінках газет знаходили висвітлення побутові життєві питання, що цікавили німців у Африці. Але в цих статтях практично не висвітлювалися гострі соціально-політичні проблеми. Головним чином це були новини моди, світські плітки, відомості про стан ринку та ціни на ту чи іншу продукцію, що вивозилася із Африки в Європу.

З моменту появи у німецьких колоніях колоністів, починає формуватися особливе культурне середовище, у якому німецька спільнота, маючи в основі європейські цінності, під впливом колоніальної дійсності, утворює свою, оригінальну культуру. Створюється значний масив колоніальної літератури різноманітного жанру, з'являються пам'ятники, картини з колоніальними сюжетами, формується колоніальна мода. Зі збільшенням чисельності колоніальної громади, з'являється шкільна освіта, випускаються численні газети, що безсумнівно свідчить про зростання культури всередині колоній.

### **Список використаних джерел**

1. Frenssen G. Peter Moor's Journey to Southwest Africa / G. Frenssen. – London, 1908. – 244 p.
2. Sembritzki E. Kolonial-Gedicht- und Liederbuch / E. Sembritzki. – Berlin, 1911. – 72 s.
3. Lauber W. Klimagerechte Architektur in den afrikanischen Tropen: Doktor-Ingenieur: 27. 02. 2003 / W. Lauber. – Stuttgart, 2003. – 220 s.
4. Peters C. New light on dark Africa / C. Peters. – London, 1891. – 597 p.
5. Speitkamp W. Deutsche Kolonialdenkmäler in Afrika. Möglichkeiten und Grenzen des interkulturellen Transfers von Erinnerungsweisen / W. Speitkamp // Spiegel der Forschung. Wissenschaftsmagazin 17. 2000. – S. 4–12.
6. Schöfert A. Aus Deutsch-Ostafrika – Wanderbilder von R. Hellgrewe / A. Schöfert. – Режим доступу: <http://www.reichskolonialamt.de/inhalt/hellgrewe/hellgrewe.htm>.
7. Traditionsverband ehem. Schutz- und Überseetruppen // Galerie. – Режим доступу: <http://www.traditionsverband.de>.
8. Brokmann C. Briefe eines deutschen Mädchens aus Südwest / C. Brokmann. – Berlin, 1912. – 220 s.
9. Die Deutsche Schutztruppe für Südwest-Afrika – Leipzig: Verlag Moritz ruhl, 1890. – 12 s.
10. BArch RW 51/17. Uniformen der Schutztruppe: Historische Bilder und Dokumente – Das deutsche Militärwesen – Deutsches Reich 1871–1918. Режим доступу: <http://www.bundesarchiv.de/oeffentlichkeitsarbeit/bilderdokumente>.
11. Deutscher Colonialatlas. Herausgegeben von der Deutschen Kolonialgesellschaft: Colonialism. – Режим доступу: <http://www.zum.de/psm/imperialismus/kolonialatlas>.
12. Verordnung des Gouverneurs von Deutsch-Südwestafrika, betreffend die Einführung der Schulpflicht. Vom 20. Oktober 1906 // Herausgeber Dr. Köbner. Die deutsche Kolonial-Gesetzgebung. – Berlin, 1907. – S. 151.
13. Ausführungsbestimmungen des Gouverneurs von Deutsch-Südwestafrika, zur Schulpflichtverordnung. Vom 20. Oktober 1906 // Herausgeber Dr. Köbner. Die deutsche Kolonial-Gesetzgebung – Berlin, 1907. – S. 327–328.
14. Базезин А. С. Цивилизаторы в стране дикарей / А. С. Базезин. – М., 1996. – 282 с.
15. Falkenhausen H. Ansiedler-Schicksale: Elf Jahre in Deutsch-Südwestafrika 1893–1904 / H. Falkenhausen. – Berlin, 1905. – 260 s.
16. Geburtswehen und Sterbestunden der deutschen Kolonialpresse von Golf Dornseif – Режим доступу: <http://www.golf-dornseif.de>.

**Сергей Луценко**

### **ФОРМИРОВАНИЕ КУЛЬТУРЫ НЕМЕЦКОГО КОЛОНИАЛЬНОГО СООБЩЕСТВА В АФРИКАНСКИХ ПРОТЕКТОРАТАХ ГЕРМАНИИ В КОНЦЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВВ.**

*Статья посвящена анализу формирования культуры немецкого колониального сообщества в отдаленных африканских протекторатах Германии конце XIX – начала XX вв. Автор выявляет основные моменты развития колониальной литературы, архитектуры, скульптуры, живописи, моды и образования. Освещены основные факторы, которые способствовали немецкому колониальному сообществу, имевшие приверженность к европейским культурным ценностям, выработать под влиянием африканских реалий свою особенную культуру, присущую только германским колониям. Немцы в Африке создали свое небольшое культурное пространство, которое оказало влияние, как на местную африканскую, так и на культуру далекой метрополии.*

*Ключевые слова: колонии, немецкое колониальное сообщество, колониальная литература, архитектурный колониальный стиль, колониальная живопись.*

Serhiy Lutsenko

### GERMAN COLONIAL COMMUNITY CULTURE FORMATION IN GERMANS AFRICAN PROTECTORATE IN THE END XIX – EARLY XX CENTURY

*This article is dedicated to the analyzes of the German colonial culture formation in distance German African protectorates in the end XIX – early XX century. The author identifies key moments of the colonial development in literature, architecture, sculpture, painting, fashion and education. The basic factors that tribute the German colonial community which adherence to European cultural values, formed under the influence of African realities of their special culture, which inherits only to Germanic colony are highlighted. The Germans in Africa created their own cultural space which influenced both local African culture and metropolis.*

*Key words: colony, German colonial community, colonial literature, colonial style architecture, colonial paintings.*

УДК 94: 327 (047) "1918/1920"

Ігор Дацків

### УКРАЇНЬСЬКА ДИПЛОМАТІЯ ДОБИ ДИРЕКТОРІЇ УНР: ПЕРСОНАЛІЇ, СТАТУС, ФУНКЦІЇ

*У статті досліджується вплив внутрішніх і міжнародних чинників на процес формування зовнішньополітичної концепції УНР доби Директорії, а також обставини і основні напрямки її реалізації українською дипломатією. Проаналізовано альтернативні варіанти міжнародної діяльності урядів УНР, спрямованої на забезпечення сприятливих умов для захисту національної державності та її дипломатичного визнання на європейській і світовій арені.*

*Ключові слова: дипломатія, Директорія УНР, конференція, договір, міжнародні відносини.*

Із часів Київської Русі і до сьогодні здійснення активної зовнішньої політики і підтримка міцних міжнародних зв'язків завжди були одним із символів української державності. Фахові здобутки українських дипломатів є частиною новітньої історії незалежної України, адже дипломатична служба перебуває на передових позиціях державного поступу і демократичних перетворень у країні.

З огляду зовнішньої політики та дипломатії Директорія УНР, можливо, опинилася в ще важчому становищі, ніж Центральна Рада та Гетьманат П. Скоропадського. Це був період, коли пік визвольних змагань уже минув, коли тиск на Україну з боку більшовицької Росії став дедалі сильнішим. Що ж стосується західних країн, то вони практично не надавали допомоги українській справі, оскільки в їх політиці місця для незалежної, суверенної Української держави просто не було. В такій ситуації і мали діяти дипломати Директорії.

Ця проблематика, її окремі аспекти знайшли певне відображення в зарубіжній українській, радянській, сучасній вітчизняній історіографії. Першими дослідниками історії національно-визвольних змагань були діячі української революції. Вже у 1920 р. виходить праця В. Винниченка "Відродження нації" [1]. Автор аналізує внутрішню та зовнішню політику Директорії. Цінний документальний матеріал, а також власні спостереження вміщено у праці П. Христюка [2]. Значний інтерес становить фактичний матеріал, викладений у книзі О. Доцента [3]. Чимало праць присвятив аналізу революційних подій М. Шаповал [4]. У них він в тій чи іншій мірі торкається проблем, пов'язаних із зовнішньополітичною діяльністю Директорії УНР.

На окрему увагу заслуговує праця колишнього прем'єр-міністра УНР І. Мазепа "Україна в огні й бурі революції" [5]. Вона базується на особистих спогадах і документах та матеріалах.

За кордоном висвітлення зовнішньої політики УНР в добу Директорії мало здебільшого мемуарно-дослідницький характер, оскільки майже усі автори безпосередньо брали участь у революційних подіях в Україні. Найбільш значним дослідженням періоду діяльності Директорії є семитомна праця М. Стахів [6].

Наукові дослідження радянських істориків, що торкаються проблеми зовнішньополітичної діяльності Директорії і формування дипломатичної служби УНР, позначені крайнім суб'єктивізмом, пов'язаним із ідеологічними постановами КПРС щодо оцінки періоду української державності 1917–1921 рр. У дослідженнях А. Лихолата [7], Р. Симоненка [8], М. Супруненка [9] та інших, присвячених вивченню зовнішньополітичної діяльності УРСР, її міжнародних стосунків, замовчується позитивний досвід багатогранної праці українських дипломатичних представництв Директорії або навпаки оцінюється цілком негативно, як ворожий українському народові.

З початку 90-х рр. ХХ ст. розпочався новий етап української історіографії, що характеризується критичним осмисленням історіографічної спадщини попереднього періоду, спробою відходу від звичних канонів та схем радянської історичної науки, більш об'єктивним висвітленням історичних подій в Україні [10–13].

Особливості зовнішньополітичної діяльності уряду УНР у період Директорії висвітлюється у статті В. Яблонського [14]. Деяких проблем дипломатії торкаються у своїх статтях автори збірника "Симон Петлюра та українська національна революція" [15].

У 1996 р. надрукована узагальнююча праця "Історія України. Нове бачення" [16]. У розділі "Українська Народна Республіка під проводом Директорії" дано об'єктивний, стислий аналіз подій цього періоду.

Автор історіографічного нарису "Здобута і втрачена незалежність" [17] В. Капелюшний відзначає добу Директорії як найскладнішу, яка вимагає комплексного вивчення.

Складне геополітичне становище УНР, напружена і несприятлива ситуація спонукали політичний провід шукати контакти й порозуміння з іншими державами з метою домогтися визнання і зберегти незалежність у жорсткому протистоянні з більшовицькою Росією та в умовах напружених відносин з Польщею і Добровольчою армією генерала А. Денікіна. Отже, одним із першочергових завдань Директорії УНР після приходу до влади стало формування зовнішньополітичного відомства.

15 грудня 1918 р. першим міністром закордонних справ призначено М. Левицького. 26 грудня міністерство очолив за сумісництвом призначений головою Ради Народних Міністрів В. Чеховський, що свідчило про важливість цього органу в структурі Директорії УНР. Загальне керівництво відомством здійснювали міністр і два його заступники, які мали чотирьох радників і вісьмох урядовців для особливих доручень. Дорадчим органом міністра була Рада міністерства, що включала його заступників, керівників підрозділів та п'ятьох членів, призначених міністром. Загальновідомче діловодство вела канцелярія міністра у складі тридцяти п'яти співробітників, з них двадцять дипкур'єрів. Безпосередньо міністрові і Раді міністерства підпорядковувалася новостворений історичний комітет у складі семи співробітників, на яких покладалося дослідження й відтворення історії зовнішньої політики і дипломатії України, пошуки документів з історії України в іноземних архівах, наукове обґрунтування зовнішньої політики УНР [18, с. 145–146; 19, с. 71–72].

Упродовж існування Директорії УНР міністерство очолювали, представники політичних сил, які формували уряд. А оскільки за два роки уряди змінювалися чотири рази, відповідно відбувалася зміна міністрів закордонних справ, що негативно відображалася на діяльності відомства. Отже, ними перебували: водночас голова уряду, діяч УСДРП В. Чехівський (грудень 1918 – лютий 1919 рр.); в уряді С. Остапенка – член УПСФ К. Мацієвич (лютий-квітень 1919 р.); в уряді Б. Мартоса – галицький соціал-демократ В. Темницький (квітень-грудень 1919 р.); в уряді І. Мазепи – член УСДРП А. Левицький (грудень 1919 – березень 1920 рр.) та член УПСФ А. Ніковський (березень-грудень 1920 р.) [18, с.145].

У спадщину від Гетьманату міністерству дісталася широка мережа закордонних представництв, діяльністю яких керував, як і у попередньому відомстві Департамент чужоземних зносин. Позитивним аспектом було збереження попередньої, виправданої практикою, структурної організації та значної кількості дипломатів. Як писав у спогадах А. Марголін, залучений В. Чехівським до складу працівників відомства і прихильник союзу із Антантою: "Без втручання і впливу Європи, – наголошував він, – я не уявляв собі можливості уникнути довготривалої внутрішньої громадянської війни... Щоб відбити навалу більшовиків з півночі, допомога з боку Антанти була необхідною" [20, с. 374–376], коли він прийшов у міністерство зустрів чимало знайомих колишніх його працівників. Серед них були: директор департаменту А. Яковлев, його заступник М. Левитський, О. Ейхельман, К. Мацієвич, О. Шульгин та інші досвідчені дипломати [20, с. 374–376].

Зазначимо, що у зв'язку із безперервними бойовими діями, декількома евакуаціями уряду із Києва до Вінниці, потім – Проскурова, Рівного й Кам'янця-Подільського, діяльність міністерства проходила у надзвичайно складних умовах. Це негативно відображалася на організації кадрового забезпечення, постійно бракувало працівників. А головне – порушувався зв'язок із закордонними дипломатичними представництвами, які нерідко діяли за своєю ініціативою і на свій розсуд. Й лише за рахунок вдалого підбору кадрів вони продовжували цілеспрямовану діяльність в захисті інтересів України на міжнародній арені.

Незважаючи на труднощі, міністерство докладало значних зусиль для посилення дипломатичної присутності своїх представництв у світі. Відтак, щоправда під кінець існування Директорії УНР, був розроблений проект реорганізації Департаменту чужоземних зносин, згідно із яким, дипломатичний відділ поділявся на п'ять територіальних одиниць: слов'янських народів; центральних держав; англосаксонських народів; близькосхідних народів; романських народів [21, арк. 19–20].

Аналізуючи процес розбудови закордонних дипломатичних представництв України в добу Директорії, слід відзначити, що їх статус базувався на принципах, впроваджених попередніми відомствами імперської Росії та України за часів Центральної Ради і Гетьманату [22, арк. 67–68].

Одним із дипломатичних представництв, яке існувало з часів Центральної Ради, було посольство у Берліні, де Ф. Штейнгеля в грудні 1918 р. тимчасово замінив Є. Лукасевич, а 2 січня 1919 р. постановою Директорії УНР послом до Німеччини призначено соратника С. Петлюри – М. Порша, який працював у Раді міністерства закордонних справ. Його радником став П. Бендзя. Серед збереженого апарату посольства важливу посаду голови інформаційного відділу займав В. Левицький [23, арк. 26].

Незважаючи на відносно невеликий штат (14 працівників), українське посольство в Берліні виконувало значний обсяг роботи. Саме із Берліну розповсюджувалися директивні вказівки Києва для значної мережі дипломатичних осередків. С. Петлюра ставив перед одним із своїх найближчих співпрацівників М. Поршем завдання щодо закупівлі за кордоном озброєння і військово-технічних матеріалів, посилення інформаційної діяльності в Європі з метою пропаганди української справи і, найголовніше, скеровування дипломатичної діяльності на доведення до відома урядів і народів усвідомлення необхідного визнання України та надання їй потужної допомоги у боротьбі з агресією більшовицької Москви. Крім того, посольство в Берліні ініціювало процес реєстрації українських громадян за кордоном. Отже, цілком справедливо міністр закордонних справ УНР А. Ніковський відзначав: "Посольство Української Народної Республіки в Берліні стало одним з найкраще організованих, продуктивних і працездатних дипломатичних представництв за кордоном" [24, арк. 26].

М. Порш докладав чималих зусиль для розвитку українсько-німецьких стосунків й намагався перешкодити зближенню Німеччини із більшовиками. У зв'язку з тим, що влітку 1919 р. майже вся Україна була зайнята більшовиками, й Директорія утримувала невеликий район Кам'янець-Подільського, М. Порш на широкій нараді глав українських дипломатичних представництв за кордоном 9 серпня запропонував оригінальний план створення за межами України експозитури УНР. На жаль, ця ідея не була реалізована [25, арк. 12].

Важливим за своїм значенням було українське посольство у Відні, яке очолював В. Липинський. Воно було найбільш численним й відіграло велике значення, особливо в популяризації української справи в Європі. Кваліфікований дипломат зарекомендував себе патріотом батьківщини. Пізніше його замінив відомий дипломат, учасник переговорів з Антантою у Яссах, згодом голова української делегації на Паризькій мирній конференції Г. Сидоренко, який займав цю посаду до 1922 р.

У структурних підрозділах посольства у Відні працювали досвідчені співробітники: радники А. Жук і В. Полетика, завідувач консульським відділом М. Троцький, аташе В. Семенів, юрист-консульт І. Храпко, директор канцелярії В. Трохимович, завідувач пресовим відділом І. Токаржевський-Карашевич (згодом посол в Туреччині), директор пресового бюро у Відні О. Кушак та інші [26, арк. 22].

Відень 1919 р. був місцем перебування низки громадсько-політичних організацій та діячів і завдяки активній діяльності посольства УНР став основним центром координації міжнародної політики. Саме тому сюди двічі прибував міністр закордонних справ В. Темницький і скликав українських дипломатів із європейських країн на широкі наради у Відні (18–22 червня) та Карлсбаді (6–14 серпня), на яких обговорювалися питання проблеми зовнішньої політики УНР. Досвідчені дипломати, обізнані із ситуацією в Європі, насамперед А. Жук, В. Липинський пропонували поширити зовнішньополітичну орієнтацію на Антанту, Центральні держави – Чехословаччину й Румунію, відмовитися від ідеї широкої соборності України й зберегти державу бодай на її частині. Проте вироблені рішення і рекомендації не були реалізовані внаслідок об'єктивних з огляду на військові обставини, а також і суб'єктивних, враховуючи уподобання політичних партій, насамперед соціалістичного крила Директорії УНР [27, арк. 32].

Наступним постійно діючим посольством України 1-го розряду з часів Центральної Ради було представництво в Туреччині, яке з січня 1919 р. очолив О. Лотоцький, щоправда прибути до Константинополя йому з апаратом вдалося лише через три місяці. Він прийняв його від гетьманського посла М. Суковкіна у жалюгідному стані, внаслідок тривалої відсутності фінансування. До того ж М. Суковкін був проросійськи налаштований, вороже сприйняв владу Директорії УНР й відповідну проводив роботу. О. Лотоцькому та прибулим із ним українським дипломатам довелося потужно працювати в інтересах України.

Апарат посольства був добре укомплектований фаховими співробітниками. До його складу входили: радники Л. Кобилянський, І. Токаржевський-Карашевич, П. Чикаленко В. Приходько, О. Коваленко, М. Ковальський. Військовий аташат представляли генерал О. Остафіїв та полковник В. Кедровський (згодом аташе у Латвії, Естонії та Фінляндії). Зважаючи на необхідність вирішення проблеми Української автокефальної церкви у Вселенського патріарха, до складу посольства

увійшов працівник Міністерства культів В. Радзимовський. Посольство використовувало сприятливу ситуацію в Туреччині, піднесення національного руху, для розвитку міждержавних стосунків на базі протистояння із білогвардійською Росією. Розроблялися плани економічного співробітництва, уживалися заходи для повернення в Україну військовополонених, а також кораблів Чорноморського флоту, які опинилися в Туреччині. О. Лотоцький активно листувався з міністерством, вносив слушні пропозиції, звертався до української делегації в Парижі з проханням домагатися від Антанти повернення флоту. Посольство в Туреччині зайняло помітне місце в системі закордонних представництв та діяльності дипломатичної служби УНР в інтересах держави [28, с. 51–54].

Корисною спадщиною від гетьманської дипломатії було посольство в Софії, очолюване О. Шульгиним, яке мало чимало позитивних напрацювань у розвитку дружніх українсько-болгарських відносин. Враховуючи досвід і широкі міжнародні зв'язки, О. Шульгин у січні 1919 р. був призначений членом надзвичайної дипломатичної місії УНР на Паризькій мирній конференції, виконувачем обов'язків посла став радник Ф. Шульга, якого у серпні замінив В. Драгомирецький. У штаті посольства працювали П. Сікора, Д. Шелудько, Ю. Налісник, М. Лаврик, І. Додул та інші. Виконуючи основні завдання щодо розвитку дружніх відносин із Болгарією, посольство значну увагу приділяло проблемі українців – біженців та інтернованих, які намагалися знайти притулок у цій слов'янській країні. Частина із них виявляла бажання вступити в армію УНР і посольство вживало заходів переправити їх через Румунію в Україну. М. Шаповал, який за завданням С. Петлюри проінспектував табори біженців у Болгарії, доповідав Головному Отаману, що близько тисячі болгар бажали взяти участь у визвольній війні за Україну. Після ліквідації посольства, наприкінці 1920 р. в Болгарії залишився В. Драгомирецький, який продовжував підтримувати зв'язки із місцевими діячами та урядом УНР в екзилі [29, с. 87].

Міжнародна ситуація, у якій опинилася Директорія УНР, спонукала до радикального поширення закордонних дипломатичних представництв України, оскільки посольства в країнах блоку Центральних держав, що дісталися у спадщину від попередніх державних утворень, не відповідали потребам часу. Відтак, керівництво УНР і зовнішньополітичного відомства розгорнуло широкомасштабний процес відрядження за кордон тимчасових надзвичайних дипломатичних і військово-дипломатичних місій, делегацій на міжнародні мирні конференції та на переговори. Перед ними ставилися завдання зав'язувати стосунки з іншими державами, домагатися визнання УНР й засновувати базу для постійних дипломатичних представництв, вести активну інформативну діяльність з українських проблем.

Найбільш потужною за складом і чисельністю була надзвичайна дипломатична делегація УНР на Паризькій мирній конференції (18. 01. 1919 – 21. 01. 1920 рр.). У ній взяли участь 27 держав, але із новоутворених лише Польща і Чехословаччина. Керівним органом конференції була Рада десяти (згодом Рада чотирьох), але вирішальну роль відігравали країни-переможниці представлені главами урядів: Франції – Ж. Клемансо, Великобританії – Д. Ллойд Джордж і США – президент В. Вільсон. У складі їх делегацій були міністри закордонних справ, а також військові міністри, досвідчені експерти з проблем, які розглядалися: Ліга Націй, репарації, нові держави, територіальні проблеми, колонії. Важливе місце посідало питання боротьби з більшовицькою Росією та вирішення "російської проблеми". Відзначимо, що глави Антанти майже одноставно висловилися за інтервенцію і потужну допомогу антибільшовицьким силам в Росії, що вселяло Україні надію знайти порозуміння з керівниками конференції й, відтак, надіслати власну делегацію в Париж.

10 січня 1919 р. спеціальною постановою уряду міністр закордонних справ УНР В. Чехівський сформував делегацію на чолі із Г. Сидоренком у складі: генеральний секретар М. Рудницький, група дипломатів – О. Шульгин, А. Марголін, А. Галіп, В. Панейко, Д. Ісаєвич; група радників (14 осіб) – М. Кушнір, М. Туган-Барановський, С. Шелухін, Б. Матюшенко, С. Томашівський, В. Тимошенко та інші; канцелярія (34 особи) та інформаційне бюро (20 осіб, з них 6 журналістів для висвітлення роботи конференції). Уряд і Міністерство закордонних справ (далі – МЗС) України розробили спеціальну інструкцію, яка, насамперед визначала, що місія є єдиною від УНР і ЗУНР й отримала найменування "Делегація об'єднаної УНР на Мирову конференцію в Парижі" й повинна захищати спільні інтереси, Головне завдання було сформульоване так: "Добитися на мировому конгресі перед державами всього світу визнання самостійності Української Народної Республіки" [30, с. 155].

Прямуючи до Парижу, делегація зупинялася у тимчасовій столиці ЗУНР і радилася із президентом Є. Петрушевичем щодо планів вирішення східногалицької проблеми, а головне припинення агресії з боку Польщі, яку підтримувала Антанта й запросила на конференцію. У Швейцарії та Відні українці провели низку нарад із дипломатичними представництвами, отримали важливу інформацію, яка допомогла їм орієнтуватися в міжнародній ситуації навколо Паризької конференції. Зразу ж після прибуття 21 березня у Париж, делегація оприлюднила низку заяв і публікацій. У яких наголошувала на двох пріоритетних завданнях для України на форумі:



відстоювати право на незалежність і визнання та домогтися допомоги світового товариства у збройній боротьбі із більшовиками. Проте, їх чекало розчарування: уже на першому засіданні з української проблеми 24 березня міністр закордонних справ Франції С. Пішон дав зрозуміти, що керівництво конференції не має наміру змінювати попереднє ставлення до України, в чому домінувала позиція Франції. Вона будувалася на принципах: шляхом опори на антибільшовицькі військові формації А. Денікіна і О. Колчака відновити єдину Росію, допомогти Польщі, яка вела війну проти ЗУНР і УНР та була в протистоянні з Москвою, стати сильною і спільно із Румунією створити “санітарний кордон” проти проникнення більшовизму в Європу й стати противагою Німеччині [31, арк. 8].

Незважаючи на негативне ставлення проводу Паризької мирної конференції до української проблеми, місія Г. Сидоренка, з 23 липня під проводом М. Тишкевича, розвинула активну діяльність. С. Шелухін підготував декілька нот до Найвищої Ради, у яких вимагалось розгляд різних аспектів української проблеми. 12 квітня делегація передала голові Вищої військової ради союзних військ маршалові Ф. Фошу ноту, в якій виклала ситуацію в Україні і конкретні пропозиції: “Для того, щоб Українська Республіка могла звільнити свою територію і таким чином стати забором проти наступу російських більшовиків на Європу необхідно: 1) щоб союзні держави (Антанта) постачала необхідну амуніцію єдиним можливим шляхом Констанца-Чернівці-Станіславів; 2) щоб союзні держави визнали незалежність України і додали великої моральної сили урядові Української Республіки та її армії” [32, с.114].

Попри матеріальні труднощі, майже припинення фінансування наприкінці 1919 р. та у 1920 р., негативним відношенням до місії з боку верхівки конференції, українська делегація особливо з приходом М. Тишкевича продовжували дипломатичну боротьбу за інтереси України. За період перебування на чолі місії він особисто підготував і подав президії Паризької мирної конференції 13 нот. У кожній із яких обґрунтовував необхідність визнати незалежність України, правомірність надання допомоги у боротьбі з більшовиками, справедливо вирішити східногалицьку проблему, прийняти Україну в члени Ліги Націй.

Українські дипломати домоглися відрядження делегації на міжнародну конференцію в Спа (Бельгія), куди виїхали члени паризької місії М. Тишкевич і А. Марголін. На конференції 5–16 липня 1920 р. розглядалася в основному проблема польсько-більшовицького збройного конфлікту й питання кордонів. Українська делегація не була допущена на засідання, але провела низку зустрічей і переговорів із провідними дипломатами учасників та подала низку нот до глав держав з метою привернути їх увагу до українського питання [33, арк. 43].

Отже, хоча надзвичайна дипломатична місія у Парижі та делегація в Спа виявили активність і наполегливість у домаганні визнання України та надання їй допомоги в боротьбі з більшовиками, вони наштотувалися на прагматичні інтереси країн Антанти у ході вирішення “російської проблеми”, які суперечили самому існуванню незалежної України. Позитивним чинником для майбутнього було винесення українського питання на міжнародну арену, що дозволило згодом впродовж довгого часу існувати уряду УНР в екзилі, військово-політичній еміграції й знаходити прихильність світового суспільства. Аналіз діяльності МЗС УНР свідчить про те, що від початку свого існування воно широко впроваджувало відрядження за кордон саме надзвичайних дипломатичних місій, які створювали підґрунтя для встановлення дипломатичних стосунків та заснування постійних дипломатичних представництв – посольств. Відтак, вже у січні 1919 р. були сформовані й відбули за кордон 20 місій, загальна кількість дипломатів становила 140 осіб [34, арк. 11–12].

Закономірно, що у першу чергу формувалися і укомплектовувалися найбільш підготовленими кадрами місії в країни, що посідали важливе місце в зовнішній політиці України. До таких відносилися й найближчі сусіди (радянська Росія, Румунія, Польща, Угорщина та ін.).

Одною з перших, 6 січня 1919 р. була сформована українська надзвичайна дипломатична місія в Румунію, очолювану Ю. Масенком. До складу місії увійшли: радник В. Пісняченко, секретар В. Онацевич, аташе В. Медзянковський та інші. 20 червня його замінив К. Мацієвич. Колишній член Центральної та Малої Рад, учасник переговорів із представниками Антанти в Одесі, міністр закордонних справ УНР в центристському уряді С. Остапенка.

Українські дипломати вміло використали Бухарест для контактів із представництвами інших держав, домагалися від королівського уряду реальної військово-політичної допомоги, зокрема постачання зброї. І. Феценко-Чопівський у спогадах “Хроніка мого життя” писав, що 20 липня 1919 р. він з К. Мацієвичем прибув до Бухаресту і вже у серпні українська армія отримала закуплені набої та амуніцію. Автор свідчить про те, що у вересні того року до складу представництва входили: посол К. Мацієвич, його заступник і радник І. Феценко-Чопівський, військовий аташе генерал-полковник С. Дельвіг, секретар Л. Геркен, та ін. При місії в Бухаресті деякий час перебував з урядом Західно-Української Народної Республіки (далі – ЗУНР) президент Є. Петрушевич [19, с. 79–80; 35, с. 60–61].

Українській місії в Бухаресті значною мірою вдалося схилити уряд Румунії до визнання України, щоправда, шляхом відмови від претензій на Бессарабію попередніх урядів. Ця тенденція особливо проявилася після порозуміння УНР із Польщею 1920 р.

Показовою була діяльність української місії в нейтральній Швейцарії, де вона отримала напівофіційний статус. 13 січня уряд УНР підніс її до 1-го розряду й продовжив повноваження голові Є. Лукасевичу. Водночас, невиправдано були закриті українські консульства в Цюриху і Женеві. Щоправда консули, не отримуючи коштів, продовжували діяти майже до кінця 1919 р. У спогадах з тих часів Л. Васильківський, який неодноразово відвідував Берн, відзначав: "Хоч Україна й не була визнана Швейцарією де юре, наше дипломатичне представництво користувалося всіма дипломатичними привілеями. Воно було прихильно прийняте швейцарською владою, яка дуже бажала ввійти в ближчі стосунки з Україною, зокрема, в торгівельні стосунки [36, с.107].

18 травня 1919 р. наказом міністра зовнішніх справ УНР В. Темницького Є. Лукасевича відкликано із Берна [37, с.82]. Головою української місії призначено М. Василька, напрям дипломатичної діяльності переміщено із політичної в економічну площину. Це було невипадково, оскільки згідно зі свідченням Є. Лукасевича, бізнесмен М. Василько насамперед домігся призначення, щоб перевести у Швейцарію свої капітали. Проте уряд УНР у надісланому листі наголошував новому послу, що основним завданням місії є поглиблення відносин з іншими представництвами з перспективою встановлення дипломатичних відносин з їх країнами. З цією метою її посилили О. Шульгин, М. Левицький та Д. Донцов. Місія в Берні стала своєрідним закордонним департаментом зовнішньополітичного відомства УНР у процесі наполегливої діяльності української дипломатії за визнання України суб'єктом міжнародної політики [38, с. 25–26].

Певні надії на міжнародне визнання України покладало її керівництво на встановлення контактів з Ватиканом. З цією метою у січні 1919 р. формується надзвичайна дипломатична місія на чолі із графом М. Тишкевичем, членом місії в Швейцарії, який був близьким в католицьких колах, підтримував тісні стосунки з митрополитом Греко-католицької церкви А. Шептицьким. Авторитет М. Тишкевича на Заході був настільки високим, що у березні кардинал Л. Маліоне завірив українського представника, що хоча Україна не є визнаною незалежною державою, Святий Престол мав наміри увійти з нею у дипломатичні стосунки й прийняти графа М. Тишкевича. Ватикан неодноразово висловлював прихильність до України та її народу. Ватикан фактично визнав Україну й мав намір визнати де-юре, як лише хоч би одна із великих держав це здійснить [38, с.18, 27].

У листопаді до місії приєднався відомий релігійний діяч ордену редемптористів і дипломат з Галичини о. Франц-Ксаверій Бонн. Бельгієць за походженням, був патріотом України й доклав багато зусиль для захисту її інтересів, особливо коли М. Тишкевича відкликали у Париж для участі в роботі української делегації на конференції, а о. Бонн очолив місію у Ватикані, мав аудієнцію у папи, спілкувався із вищим римським духовенством [39, с.209].

У січні 1919 р. відряджена дипломатична місія до Греції під керівництвом знаного діяча Української партії соціалістів-федералістів Ф. Матушевського. До неї також входили М. Левицький, Е. Глузман, П. Галаган та інші. Повністю залежний від Антанти уряд Греції не визнавав Україну й дипломатичний статус місії. Отже, основну увагу українці зосередили на контактах з дипломатами інших країн, багато з яких виявляли зацікавленість Україною та її проблемами.

Продовжуючи дипломатичні зусилля у різних напрямках попередніх урядів, Директорія УНР та її зовнішньополітичне відомство намагалися встановити контакти й дипломатичні відносини із скандинавськими країнами. У лютому 1919 р. відряджено дипломатичну місію у Швецію і Норвегію. Її головою призначено К. Лоського. Водночас на нього покладено керівництво існуючим посольством у Фінляндії та представництвом у Данії. Якщо уряд Данії визнав дипломатичне представництво як посольство фактично існуючої держави, тобто, визнав УНР де-факто, то Швеція і Норвегія виявили стриманість, зважаючи на Антанту. Проте цікавилися економічними аспектами стосунків. Щоправда, уряди всіх цих країн надавали усі можливості для плідної праці українських дипломатів, сприяли виконанню ними консульських функцій.

К. Лоський поповнив свою делегацію досвідченими працівниками із посольства у Гельсінгфорсі В. Кучабським, Й. Майданюком, М. Діаманді. Там залишалися Володимир і Микола Залізняка, згодом прибув і очолив місію П. Сливенко. Завдяки діяльності українських дипломатів 12 червня 1920 р. уряд Фінляндії офіційно визнав УНР [40, арк.50].

У Данії надзвичайна дипломатична місія була заснована на початку березня 1919 р. під керівництвом Д. Левицького. Перші його зустрічі із впливовими діячами країни засвідчили їх зацікавлення до торгівельно-економічних стосунків. Хоча, як і інші країни, Данія не наважувалася визнавати Україну, для праці українським дипломатам були створені всі умови. Саме в Копенгагені на початку травня 1919 р. відбулася широка нарада керівників дипломатичних місій Данії, США, Великобританії, Швеції і Норвегії [41, арк.7].

У січні 1919 р. засновано українське представництво в Голландії і Бельгії. Його головою призначено визначного громадсько-політичного діяча і дипломата, керівника департаменту в МЗС УНР А. Яковліва. На початку лютого українська місія прибула в Гаагу. До її складу входили: А. Варкетін, Я. Кулішер, М. Панасович, П. Ковалів та інші. Місія не була визнана офіційно, але, як у Данії, мала усі можливості вільно працювати, виконувати консульські функції. Значну роботу виконувало інформаційне бюро, яке поширювало правду про події в Україні, кровопролитну війну з більшовиками за незалежність. Причому видання здійснювалися українською, французькою і голландською мовами [42, арк. 42].

За ініціативою А. Яковліва, українське представництво майже повністю у квітні 1920 р. перебравлося у Брюссель. Оскільки Бельгія до революції мала в Україні величезний капітал, вона більше за інших була зацікавлена у встановленні відносин з її урядом у надії на повернення своєї власності. У зв'язку із недостатніми коштами на утримання місії, її голова зарахував у штат декількох бельгійців і голландців, українських емігрантів, які працювали без оплати. А. Яковлів зустрівся з міністром закордонних справ Бельгії П. Гаймасом, вручив вірчу грамоту. Мав переговори із впливовими діячами уряду, які прихильно віднеслися до України та її проблем, висловлювали впевненість, що Бельгія визнає УНР в недалекому майбутньому. Окрім того, український дипломат зав'язав контакти із акредитованими в Брюсселі послами Великобританії, США, Італії, Польщі, Румунії та ін. Чимало уваги у своїй праці українці приділяли фінансово-економічним взаєминам з Бельгією і Голландією, представники яких цікавилися їх перспективами. Продовжувалася активна робота інформаційного бюро, яке видавало історичні та політологічні матеріали з української справи, які готували підґрунтя для визнання УНР [43, арк. 3].

Чи не найбільше уваги приділяло МЗС УНР відносинам із найближчими сусідами – Угорщиною, Чехословаччиною та Польщею. До цього спонукали, передовсім, напружені відносини між ними та ЗУНР, зокрема українсько-польська війна 1918–1919 рр. Усі три країни мали територіальні претензії до ЗУНР, з якою Директорія УНР була пов'язана військово-політичним союзом і надавала посильну військову і дипломатичну допомогу. Отже, у січні 1919 р. сформовано місію УНР до Угорщини на чолі із Р. Яросевичем, якого того ж місяця замінив М. Галаган. Місію Галагана прийняв президент М. Карої й висловився, що Угорщина де-факто визнає Україну, водночас підтвердив претензії на Закарпаття. Проте українець заявив, що долю краю повинно вирішувати його населення шляхом вільного волевиявлення [44, арк. 27].

Після перевороту лівими силами та проголошення Угорської радянської республіки, її комісар закордонних справ, комуніст Б. Кун, орієнтований на Москву, з якою Україна була в стані війни, вороже віднісся до місії М. Галагана. Але невдовзі через місію звернувся до В. Винниченка з пропозицією тісного союзу і співпраці. В. Винниченко пізніше згадував, що радянська Угорщина була "оточена з усіх боків ворогами. Всі її надії були звернені до Радянської Росії і України". Б. Кун, наголошував В. Винниченко, "заявляв бажання бути посередником між лівими українськими соціалістичними течіями й Російським Совітським Урядом у справі сформування на Україні справжнього українського національного совітського Правительства. Це правительство мало би ліквідувати Директорію, галицький Державний Секретаріат, притягти на свій бік усі соціалістичні течії, а головним чином галицьку армію. Таким чином зробився би один суцільний світський фронт: Угорщина, Галичина, Україна й Росія" [45, с.322–333]. В. Винниченко прийняв пропозицію при умові визнання самостійності радянської України, військового та економічного союзу, спільне визволення Галичини. Він усвідомлював, що пропозиція Б. Куна виходила від В. Леніна, хоча керівники радянської України Х. Раковський і Г. Пятаков були категорично проти цього стратегічного плану [45, с. 322–333].

В результаті збройного придушення радянського режиму до влади прийшов проантантівський диктатор, адмірал М. Хорті, Угорщина пішла на активне зближення із Польщею й розпочала процес укладання військово-політичного союзу, насамперед проти Чехословаччини й радянської Росії. У квітні 1920 р. ухвалено варшавські українсько-польські угоди щодо союзу, М. Галаган заявляв, що вони не відповідають інтересам соборної України й подав у відставку. У грудні того року МЗС УНР призначило головою української надзвичайної дипломатичної місії полковника (невдовзі – генерал-хорунжий) В. Сікевича. У зв'язку з поразкою визвольних змагань, еміграцією уряду і інтернуванням армії в Польщу, його посольство виконувало, головним чином консульські обов'язки та опікувалося інтернованими українськими вояками в Угорщині [46, с. 79].

Встановленню дипломатичних стосунків із Чехословаччиною значною мірою сприяла особиста прихильність до України її першого президента республіки Т. Масарика. Під час світової війни й революційних подій він перебував у Києві, активно співпрацював із М. Грушевським, В. Винниченком, С. Петлюрою, О. Шульгиним та іншими діячами Центральної Ради, підтримував національний рух і боротьбу за незалежність, щоправда із деякими застереженнями, оскільки негативно відносився до Брестських угод України з Центральними державами й перебував на

проантантівських позиціях у зовнішній політиці й прибічником українських автономістів-федералістів. Саме у Києві Т. Масарик сформував 40-тисячний чехословацький корпус, що згодом став основною опорою чехословацької державності. Т. Масарик одним із перших визнав Директорію УНР [47, с. 22–27].

Українська надзвичайна дипломатична місія була сформована і відбула до Праги у січні 1919 р. Її головою призначено відомого діяча, колишнього депутата Державної Думи, учасника українсько-російських переговорів 1918 р., радника МЗС УНР М. Славинського, який був у тісних взаєминах із Т. Масариком, знав практично усі слов'янські мови. Після прибуття в чехословацьку столицю місія здійснила офіційні візити, зокрема до президента, організувала урочисте відкриття "Товариства українсько-чехословацької дружби". Було здійснено чимало дипломатичних заходів із метою, як висловлювався голова уряду і глава МЗС В. Чехівський, наблизити "економічні, культурні та інші інтереси наших народів ...встановлення між ними федеративного зв'язку на основі повної незалежності кожного народу" [48].

Чехословаччина, зрештою, не визнала Україну де-юре, домоглася на Паризькій мирній конференції приєднання українського Закарпаття. Але зберігала тісні дипломатичні відносини, створювала умови для діяльності консульств у Празі і Кошицях, та, що напевно найголовніше, утримувала своїм коштом 15-тисячну галицьку військову бригаду, надавала широкі можливості для існування українських вищих навчальних закладів для еміграції та її громадських організацій і товариств. Безумовно, це все було наслідком діяльності української дипломатичної місії.

Зауважмо, що спроби заснувати українське представництво у Королівстві сербів, хорватів і словенців (з 1929 р. – Югославія) виявилися невдалими, внаслідок відмови прийняти місію, особливо з боку Сербії, яка традиційно тяжіла до Росії. Але у зв'язку із перебуванням там значної кількості українців, зокрема колишніх військовополонених та біженців, МЗС України вдалося відрядити у лютому 1919 р. військово-санітарну місію на чолі із В. Вербенцем і Д. Горбенком, Проте влада не визнала її правомочності й українці працювали практично нелегально до прибуття у Белград Д. Дорошенка з місією Міжнародного Червоного Хреста. Восени того року завдяки енергійній діяльності діяча ЗУНР Г. Микитея робота українців поживавилася й мала метою утворення консульства у Загребі. До справи приєднався міністр закордонних справ А. Ніковський. Консульство на чолі з С. Лук'яновичем відкрилося лише у лютому 1921 р. й проіснувало рік [49, с. 129–136].

Аналізуючи дипломатичні стосунки із державними утвореннями на території колишньої Російської імперії, варто визнати, що їх потенціал і напрацювання попередніх урядів не був використаний зовнішньополітичним відомством УНР в достатній мірі в інтересах України. Деякі результати у сфері розвитку міждержавних стосунків, досягнуті дипломатами Гетьманату, були навіть втрачені. Зокрема, не було до кінця реалізоване стратегічне партнерство УНР із Доном, які мали спільні інтереси у боротьбі із більшовиками й могли знайти компромісне рішення щодо майбутнього устрою обох держав заради збереження незалежності.

Відносини із Кубанню розпочали відновлюватися у квітні 1919 р., коли до Парижу на мирну конференцію прибула Кубанська делегація на чолі з Л. Бичем. Вона зустрілася з дипломатичною місією України Г. Остапенка, а також делегаціями Білорусії, Фінляндії, Естонії, Латвії, Литви, Грузії, Вірменії та Азербайджану. Українці прийняли кубанців як союзників, допомогли скласти й направити Раді Чотирьох меморандум із проханнями визнати Кубань, допустити до участі в конференції та прийняти Кубань у Лігу Націй. У жовтні подано спільний меморандум до Ж. Клемансо з подібними пропозиціями до усіх держав, які утворилися на постімперському просторі Росії. Один із тодішніх діячів Кубанського уряду В. Іваніс у спогадах "Боротьба Кубані за незалежність" писав, що антиденікінська позиція делегації завадила їй досягти якихось результатів, оскільки країни Антанти вважали Добрармію головною проти більшовицькою силою [50, с. 90–92].

У жовтні 1919 р., коли на Кавказ до Тифлісу, де продовжувала діяти від лютого надзвичайна дипломатична місія УНР на чолі із І. Красковським, виїхав за завданням С. Петлюри І. Сокальський. Українські дипломати отримали завдання провести зустрічі і переговори із представниками Кубані щодо створення Чорноморської федерації.

Чималим досягненням українських дипломатів стала спільна нарада 23–27 квітня 1920 р. місій УНР і Кубані. У ній взяли участь від України – І. Красковський, полковник М. Чехівський, А. Петренко і А. Тишкевич й від Кубані – І. Тимошенко, Г. Голуб, О. Гордієнко, І. Білий та інші. Було узгоджено військово-політичну угоду про союз і співробітництво. Але через військові та інші обставини договір не був підписаний. Після поразки визвольної боротьби та евакуації наприкінці 1920 р. Кубанського корпусу і уряду, відносини підтримувалися на дипломатичному рівні. Керівництво УНР сподівалося на повернення в Україну й зберігало потенційних союзників, серед яких Кубань з її українським населенням посідала помітне місце [51, арк. 51–52].

Київ намагався продовжувати і розвивати контакти з державами Кавказу: Грузією, Вірменією і Азербайджаном. У лютому 1919 р. створено українську дипломатичну місію під керівництвом

І. Красковського й скеровано до Тифлісу. 4 квітня вона прибула на місце й розгорнула діяльність, охоплюючи усі три країни. Головним завданням місії було налагодження співпраці із закавказькими республіками для виходу їх на міжнародну арену та реалізації плану створення Чорноморської Федерації. Експерти місії із проблем економіки опрацьовували плани розвитку торгівельних відносин. Так, Україна була зацікавлена в імпорті з Азербайджану нафтопродуктів, а республіки Закавказзя – в імпорті українського хліба. Стосунки української місії з цими країнами поживалися навесні 1920 р. коли армія та уряд УНР вступили у Київ і з'явилася надія на відновлення незалежної України, яка б стала могутньою опорою для захисту незалежності держав Закавказзя й Кубані. Але військам Червоної армії вдалося завдати поразки Україні й окупувати Закавказзя. 19 жовтня МЗС Грузії повідомило І. Красковського, що на вимогу більшовиків змушене припинити дипломатичні стосунки з УНР [52, с.192, 196–197].

Міждержавні зв'язки України з Фінляндією, встановлені раніше, були збережені й отримали новий імпульс, коли до влади прийшов К. Маннергейм і новостворену державу визнала у травні 1919 р. Антанта. Хоча після зайняття більшовиками Києва посол Фінляндії Г. Гуммерус разом з представниками Німеччини, Польщі, Грузії, Дону змушений залишити Україну, він у зверненнях до уряду висловлював впевненість у перемогі Директорії УНР. У січні 1919 р. МЗС УНР призначило К. Лоського головою місії у Стокгольмі, залишивши керувати посольством у Фінляндії. Саме тоді у Гельсінкі відбулася міжнародна конференція країн, які утворилися на теренах Росії. Відправляючи на неї М. Залізняка, С. Петлюра йому наказував: "Вживати всі відповідні кроки щодо забезпечення існування України як самостійної незалежної держави" [53, арк.18]

Фактичним головою місії у Гельсінкі був П. Сливенко до призначення нового посла М. Залізняка. Посол УНР розгорнув широку пропаганду щодо створення військово-політичного союзу у складі Фінляндії, країн Прибалтики, Білорусії й України. Щодо міждержавних відносин, П. Сливенко постійно підкреслював у листах про прихильне ставлення уряду до України. Щоправда після укладання угоди Фінляндії з Москвою, наприкінці 1920 р., українське представництво припинило діяльність, Але, як писав у спогадах колишній посол Фінляндії в Києві Г. Гуммерус, "настане час свободи для України і створеному чужими руками червоному харківському уряду доведеться поступитися місцем національному уряду, створеному вільною волею народу у стародавній столиці на Дніпрі" [54, с. 192].

Дипломатичні відносини Директорії УНР з країнами Прибалтики розпочалися лише на заключному етапі її боротьби за незалежність у 1920 р., коли Естонія і Литва визнані Антантою підписали перемир'я із Москвою. У січні до Риги прибула українська дипломатична місія на чолі з В. Кедровським, а у Естонії – Є. Голіцинського. Результатом їх діяльності стало, насамперед, взаємне визнання де-факто незалежності держав. Водночас В. Кедровський використав можливості для зустрічей і переговорів з представниками Антанти, зокрема Великобританії, щодо допомоги Армії УНР, домовився з урядами щодо репатріації українців на батьківщину.

Наприкінці 1920 р., після поразки національно-визвольних змагань та укладання Польщею з більшовицькою Росією Ризького договору, для прибалтійських країн і Фінляндії залишено одне українське представництво у Ризі під керівництвом В. Кедровського [55, арк. 231].

У січні 1919 р. МЗС УНР вжило заходів для встановлення дружніх взаємин із Білорусією, звернулося до її уряду із пропозицією обмінятися дипломатичними представництвами. Але у зв'язку з воєнними діями на Україні білоруська місія О. Цвікевича прибула в Кам'янець-Подільський лише у жовтні. За допомогою України уряд невизнаної ніким Білоруської Республіки сподівався навесні 1920 р. знайти порозуміння із Польщею, яка наполягала на федерацію Білорусі із Литвою. У вересні 1920 р. під час наступу польсько-українського війська і поразок Червоної армії, В. Кедровський повідомляв голову МЗС А. Ніковського про прагнення білорусів до воєнно-політичного союзу, їх пропозиції про надання допомоги у формуванні власного війська. Але ситуація, насамперед польсько-радянське порозуміння, не дозволило реалізувати цих планів.

У зв'язку з тим, що Україна за добу Директорії безперервно вела війну у захист незалежності та власної території із радянською Росією, Польщею та Добровольчою армією А. Денікіна, важливу роль відігравала військова дипломатія. Відтак, до складу багатьох дипломатичних представництв входили військові аташе, звичайно генерали або полковники Генерального штабу, які були підпорядковані закордонному відділу українського Генштабу. Вони займалися питаннями збору інформації про стан збройних сил країн акредитації та інших держав у перспективі укладання військових союзів з ними, можливості допомоги армії УНР у збройній боротьбі за незалежність України [56, арк. 22].

Іншою організаційною формою військової дипломатії були військово-санітарні місії, які мали завданням брати на облік військовополонених українців, опікуватися ними й організувати їх повернення на батьківщину [57, с. 38–42].

Військово-санітарні місії формувалися й підпорядковувалися міністру закордонних справ УНР В. Темницькому, який у червні зібрав широку нараду послів і керівників місій у Відні. Він об'єднав місії ЗУНР і УНР і надіслав до Італії, де знаходилися галичани, головного уповноваженого УНР у справах репатріації призначив О. Севрюка, а його заступником галицького старшину І.Коссака. За короткий час через Відень було переправлено в Україну, головним чином, до ЗУНР близько 53 тис. колишніх військовополонених [58, арк. 74, 80].

Незважаючи на несприятливі умови, ніж за часів Гетьманату, МЗС УНР вдалося зберегти чи заснувати нові консульські установи, хоча це було досить складно. Так, наприклад, вже у грудні 1918 р. радянський уряд прийняв постанову про ліквідацію українських консульств (37 установ) на території Росії. Щоправда, майже водночас уряд УНР ухвалив постанову про їх відкликання або ліквідацію.

Насамперед, була залишена структура і штати консульських установ Гетьманату та, по можливості, частина їх апарату. За даними В. Трембіцького консульську мережу Директорії УНР у 1919–1920 рр. складали генеральні консульства у Берліні, Данцигу, Тифлісі і Ризі. Консульства, віце-консульства і консульську агентства (всього 27) діяли у Афінах, Баку, Батумі, Берні, Брюсселі, Будапешті, Бухаресті, Варшаві, Гаазі, Гельсінкі, Єревані, Женеві, Копенгагені, Кошиці. Лондоні, Мюнхені, Парижі, Празі, Римі, Софії. Стокгольмі, Сухумі, Талліні, Цюриху, Чернівцях. Відзначимо, що на початку 1921 р., коли уряд діяв в еміграції у Польщі, їх залишилося всього декілька: в Берліні, Данцигу, Баку, Батумі і Ризі [59, арк.19–20].

Таким чином, у добу Директорії УНР, незважаючи на несприятливі умови внутрішнього і зовнішнього характеру, українська дипломатія спромоглася на продовження розбудови апарату міністерства закордонних справ за межами України, збільшити чисельність міждержавних контактів, заснувати досить широку мережу дипломатичних установ за кордоном, які сприяли її перетворення в суб'єкт міжнародної політики. Дипломатичні установи УНР набагато активніше попередніх розгорнули за кордоном пропагандистсько-інформаційну діяльність, розгорнули широкомасштабну діяльність щодо опіки українців за кордоном. Завдяки жертвній праці відданих українській справі дипломатів, світове суспільство все більш прихильніше ставилося до героїчної боротьби українського народу за незалежність своєї держави. Хоча перемоги численних і потужних ворогів не вдалося, уряди і народи багатьох країн співчували українцям, надавали притулок армії УНР, уряду, який проіснував в еміграції до здобуття Україною незалежності у 1991 р.

#### *Список використаних джерел*

1. Винниченко В. Відродження нації: (Історія української революції, (марець 1917 р. – грудень 1919 р.): В 3-х ч. / В. Винниченко. – К.; Відень, 1920. – Ч. 1. – 348 с.; ч. 2. – 328 с.; ч.3. – 535 с. 2. Христюк П. Українська революція. Розвідки і матеріали. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. В 4-х томах / П. Христюк. – Відень, 1922. – Т. IV. – 192 с. 3. Доценко О. Літопис української революції. Матеріали і документи до історії української революції / О. Доценко. – Т. 2. – Кн.4. – Львів, 1923. – 362 с. 4. Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма / М. Шаповал – Прага, 1928. – 325 с.; Шаповал М. Занепад УНР / М. Шаповал. – Прага, 1928. – 42 с.; Шаповал М. Військо і революція / М. Шаповал. – Прага, Львів, 1923. – 24 с. 5. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції / І. Мазепа. – Прага, 1942. – Т.2. – 232 с. 6. Стахів М. Україна в добу Директорії УНР: в 7-ми ч. / М. Стахів. – Торонто, 1962–1965. 7. Лихолат А. В. Разгром буржуазно-националистической Директории на Украине / А. В. Лихолат. – Москва: Госполитиздат, 1949. – 216 с. 8. Симоненко Р. Г. Провал політики міжнародного імперіалізму на Україні II половини 1919 – березень 1921/ Р.Г. Симоненко. – К., 1965. – 303 с. 9. Супруненко Н. И. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине / Н. И. Супруненко. – Москва, 1966. – 455 с. 10. Веденєєв Д. Дипломатична служба УНР доби Директорії / В. Веденєєв, А. Гошуляк // Пам'ять століть. – 1998. – № 1. – С. 73–86. 11. Солдатенко В. Ф. Українська революція: концепція та історіографія (1918–1920 рр.) / В. Ф. Солдатенко. – К.: Видавничий центр "Просвіта", 1999. – 507 с. 12. Кучик О. С. Союзницька інтервенція на Україні (1918–1919) / О.С. Кучик. – Львів: Львівський державний університет, 1999. – 69 с. 13. Павлюк О. Дипломатія незалежних українських урядів (1917–1920) / О. Павлюк, В. Сідак // Нариси з історії дипломатії України. – К.: Альтернативи, 2001. – С. 314–396. 14. Яблонський В. М. Основні проблеми зовнішньополітичної діяльності уряду УНР (червень–грудень 1919 року) / В.М. Яблонський// Вісник Київського Університету. – Серія історія. – 1994. – С. 155–164. 15. Симон Петлюра та українська національна революція: Збірник праць другого конкурсу петлюрознавців України. – К., 1995. – 368 с. 16. Історія України. Нове бачення. У 2 т. / [Під ред. В. А. Смолія]. – К., 1996. – Т. 1. 350 с.; т. 2. – 494 с. 17. Капелюшний В. Здобута і втрачені незалежність: Історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917–1921 рр.) / В. Капелюшний. – К.: КНУ ім. Т. Шевченка, 2003. – 607 с. 18. Веденєєв Д. Юність української дипломатії. Становлення Зовнішньополітичної служби в 1917–1923 роках / Д. Веденєєв, Д. Будков. – К., 2006. – 296 с. 19. Матвієнко В. Історія української дипломатії ХХ століття у постатях / В. Матвієнко, В. Головченко. – К., 2001. – 266 с. 20. Марголін А. Украина и политика Антанты / А. Марголин. – Берлин, 1934. – 397 с. 21. ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 1, спр. 166, арк. 19–20. 22. ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 22, арк. 67–68. 23. Там само, ф. 1065, оп. 1, спр. 349, арк. 26. 24. Там само, ф. 3696, оп. 2, спр. 349, арк. 26. 25. Там само, спр. 391, арк. 12. 26. Там само, спр. 20, арк. 22. 27. Там само, оп. 1, спр. 70, арк.

32. 28. Лотоцький О. В Царгороді / О. В. Лотоцький. – Варшава, 1939. – 179 с. 29. Сохань П. Проблеми військовополонених, інтернованих та біженців у міжнародних відносинах України та Болгарії (1918–1926 рр.) / П. Сохань, В. Павленко // Міжнародні зв'язки України. – Вип. 13. – К., 2004. – С. 86–95. 30. Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. Т.2. Українська Гетьманська Держава 1918 року / Д. Дорошенко. – Ужгород, 1930. – 510 с. 31. ЦДАВО України, ф. 3695, оп. 1, спр. 39, арк. 8. 32. Борщак І. Як була зорганізована Мирова конференція 1919 р. / І. Борщак // Альманах-календар Червоної Калини на 1939 р. – Львів, 1939. – С. 104–114. 33. ЦДАВО України, ф. 3695, оп. 1, спр. 236, арк. 43. 34. Там само, спр. 6, арк. 11–12. 35. Фещенко-Чопівський І. Хроніка мого життя / І. Фещенко-Чопівський. – Житомир, 1992. – 124 с. 36. Васильківський Л. Роздуми на схилі життя (IV) / Л. Васильківський // Сучасність. – 1969. – № 5. – С. 103–114 с. 37. Лукасевич Є. Причини до історії української дипломатії в 1917–1921 роки. Діяльність українського посольства в Швейцарії / Є. Лукасевич // Сучасність. – 1970. – № 11. – С. 75–92. 38. Хома І. Апостольський Престіл і Україна. 1919–1922 / І. Хома. – Рим, 1987. – 33 с. 39. Лебедович І. о. Полеві духовники У.Г.А. / о. І. Лебедович. – Вінніпег, 1963. – 325 с. 40. ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 404, арк. 50. 41. Там само, ф. 3513, оп. 1, спр. 1, арк. 7. 42. Там само, ф. 4442, оп. 1, спр. 4, арк. 42. 43. Там само, спр. 5, арк. 3. 44. Там само, ф. 3619, оп. 1, спр. 2, арк. 27. 45. Винниченко В. Відродження нації. Ч. III / В. Винниченко. – Київ; Відень, 1920. – 542 с. 46. Шевченко І. Біля витоків: Становлення української дипломатії УНР / І. Шевченко // Політика і час. – 1995. – № 9. – С. 76–82. 47. Віднянський С. В. Українське питання в поглядах Т.Г. Масарика та політиці першої Чехословацької республіки / С. В. Віднянський // Т. Г. Масарик і нова Європа. Матеріали конференції. – К., 1998. – С. 20–34. 48. Нова Рада. – 19 січня 1919. 49. Ковалів П. Дипломатична діяльність за часи української держави / П. Ковалів // Календар-альманах Червоної Калини на 1939р. – Львів. – С.129–136. 50. Іванис В. Боротьба Кубані за незалежність / В. Іванис. – Мюнхен, 1968. – 140 с. 51. ЦДАВО України, ф. 1429, оп. 3, спр. 48, арк. 52. 52. Матвієнко В. Українська дипломатія 1917–1921 років на теренах постімперської Росії / В. Матвієнко. – К., 2002. – 372 с. 53. ЦДАВО України, ф. 3695, оп. 2, спр. 270, арк. 18. 54. Гуммерус Г. Україна в переломні часи: Шість місяців на чолі посольства у Києві / Г. Гуммерус. – К., 1997. – 202 с. 55. ЦДАВО України, ф. 3697, оп. 1, спр. 2, арк. 231. 56. Там само, ф. 4186, оп. 2, спр.13, арк. 22. 57. Сідак В. З історії військового аташату Директорії УНР / В. Сідак // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – № 1. – К., 1994. – С. 38–42. 58. ЦДАВО України, ф. 4186, оп. 2, спр. 11, арк. 80. 59. Там само, ф. 3696, оп. 2, спр. 203, арк. 20.

**Игорь Дацкив**

#### **УКРАИНСКАЯ ДИПЛОМАТИЯ В ПЕРИОД ДИРЕКТОРИИ УНР: ПЕРСОНАЛИИ, СТАТУС, ФУНКЦИИ**

*В статье исследуется влияние внутренних и международных факторов на процесс формирования внешнеполитической концепции УНР периода Директории, а также обстоятельства и основные направления ее реализации украинской дипломатией. Проанализированы альтернативные варианты международной деятельности правительств УНР, направленные на обеспечение благоприятных условий для защиты национальной государственности и ее дипломатического признания на европейской и мировой арене.*

*Ключевые слова: дипломатия, Директория УНР, конференция, договор, международные отношения.*

**Igor Datskiw**

#### **UKRAINIAN DIPLOMACY IN THE PERIOD OF UNR DIRECTORY: PERSONALITY, STATUS, FUNCTION**

*The article examines the impact of domestic and international factors on the development of foreign policy concept of the UNR during the period of the Directory and also the circumstances and the basic directions of realization of Ukrainian diplomacy. There are analyzed alternatives for international activities of the UNR government aimed at providing an enabling environment for the protection of national independence and its diplomatic recognition on the European and world stage.*

*Key words: diplomacy, Directory UNR, conference, contract, international relations.*

**УДК 94 (438) "1918 / 1921"**

**Владислав Боєчко**

#### **ВСТАНОВЛЕННЯ КОРДОНІВ ПОЛЬСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ В 1919–1921 РР.: ДИПЛОМАТИЧНІ ТА СИЛОВІ МАНЕВРИ**

*У статті, на підставі аналізу здобутків історіографії та джерельної бази, досліджено особливості встановлення кордонів Польської республіки у 1919–1921 рр. Вивчено еволюцію політики провідних європейських держав щодо територіального розмежування: від підтримки польських претензій на землі колишньої Німецької імперії – до поступового стримування*

*польських територіальних апетитів. З'ясовано, що послідовно польські територіальні інтереси захищала Франція. Англія і США дотримувалися поміркованої тактики у польсько-німецькому питанні. Особливу увагу приділено процесу дипломатичного та військового протистояння Польщі з радянською Росією у визначенні державних кордонів. Охарактеризовано силове встановлення влади польського уряду на західноукраїнських територіях, проаналізовано особливості військової експансії поляків щодо білоруських та литовських земель у 1919–1920 рр.*

*Ключові слова: територіальне розмежування, Паризька конференція, Польща, східний кордон, Східна Галичина.*

Перша світова війна та її наслідки призвели до глибоких зрушень у політичному і громадському житті на польських землях. Відновленням національної державності завершилася тривала національно-визвольна боротьба польського народу. Найбільш вагомим питанням, що турбувало польську політичну еліту та уряд, впливало на особливості взаємин Польщі з сусідами, було територіальне. Встановлення кордонів Другої Речі Посполитої в сучасній українській історіографії досліджено недостатньо. Окремі аспекти означеного питання знайшли своє відображення у ґрунтовних працях Л. Алексієвець [1] та публікаціях О. Парнети [2]. Однак, висвітлення питання дипломатичних маневрів польської делегації на Паризькій мирній конференції та силове вирішення питання східного кордону потребує подальшого предметного вивчення, що і є метою статті.

Актуальним для новопосталої польської держави було визнання кордонів Веймарською республікою. На Паризькій мирній конференції воно зумовило тривалу і гостру полеміку між її керівниками, представниками Ради чотирьох (В. Вільсон, Д. Ллойд Джордж, Ж. Клемансо, В. Орландо). Основні суперечки точилися навколо: 1) познанської територіальної проблеми; 2) "польського коридору" або питання про приєднання до Польщі районів Західної Пруссії, а також територіальної проблеми Східної Пруссії; 3) гданського питання; 4) верхньосілезької проблеми [3, с. 231].

Ще наприкінці Першої світової війни основними центрами вирішення польського питання стали, з одного боку, власне країна та її народ, який зі зброєю захищав своє право на самовизначення, а з іншого, держави Антанти і США. Особливого резонансу в світі набрало послання В. Вільсона від 8 січня 1918 р. – 14 пунктів мирного повоєнного врегулювання [3, с. 232].

Тринадцятий пункт визначав кордони майбутньої Польщі й проголошував необхідність створення незалежної Польської держави з приєднанням до неї територій, на яких проживало етнічне польське населення, з вільним доступом до моря; політичну й економічну незалежність, територіальну недоторканість мали гарантувати міжнародні угоди [3, с. 233]. Це положення, після визнання країнами Центрального блоку програми В. Вільсона, як платформи для перемир'я, стало правовою базою, на основі якої світове співтовариство погодилося виправити несправедливість щодо поляків, задекларовану поділами Речі Посполитої і Віденським конгресом 1815 р. [3, с. 234].

Провідні західні країни вважали, що Польща має отримати лише території, на яких, за етнічним складом, переважали поляки, її представники не могли офіційно вимагати повернення втрачених у XIII–XVIII ст. земель, де на початку XX ст. більшість становило непольське населення. Незважаючи на це, у більшості програм, присвячених відновленню державності, польські політичні діячі зверталися до традицій великої держави, яка існувала до поділів. Тому надалі виникали значні диспропорції між планами та сподіваннями польських політичних сил і реальними можливостями для їх реалізації. Поділяємо думку українських істориків Л. Зашкільняка та Л. Алексієвець, що через великодержавну традицію, яка тягнулася від часів шляхетської Речі Посполитої та передбачала приєднання до неї територій із переважанням непольського населення і яка проявлялася у діяльності перших керівників Польщі, країні довелося пройти у 1918–1920 рр. складний шлях випробувань, що коштував полякам 250 тис. вбитих, сотні тисяч поранених і скалічених [1, с. 127–128].

Використовуючи розбіжності країн-переможниць, Німеччина прагнула закріпити за собою східні території колишньої Німецької імперії. Так, 6 березня 1919 р. Національні збори прийняли тимчасовий закон про оборону. Ним закріплювалося збереження територіальних меж Німеччини в кордонах 1913 р. Для захисту територій формувалися добровольчі корпуси. Військова верхівка Німеччини намагалася вплинути на вирішення питання про східні межі Німеччини під час роботи Паризької мирної конференції. Генерал В. Тренер, наприклад, у березні 1919 р. в листі до М. Ерцбергера, керівника німецької делегації в Парижі, радив домагатися вигідніших для Німеччини умов миру в питанні про польсько-німецький кордон, використовуючи для цього зацікавленість Англії і Франції у створенні "антибільшовицького фронту" в Європі [5, с. 296]. Особливо активізувалися німецькі дипломати, коли стало відомо про проект мирного договору, що передбачав повернення Польщі частини її західних земель.



7 травня 1919 р. в Трианонському палаці німецькій делегації вручено проект мирного договору. У ньому крім всього іншого, Німеччина мала визнати незалежність Польщі і віддати їй частину своїх східних земель. Таким чином, за проектом мирного договору до Польщі відходили такі території: 1) Верхня Сілезія у відповідності до вимог польської делегації; 2) Познанщина – без Сквешинського, половини Менджижецького і Веховського повітів, а також частини Ельблонгського і всього Злотівського повітів; 3) королівська Пруссія і Вармія без Бранево і Лідзбарка, приналежність Ольштинського і Решельського повітів визначалася плебісцитом; 4) княжа Пруссія приєднувалася до Польщі частиною Малборкського повіту (в південній частині і декількох повітів на Віслі вирішено провести плебісцит); Гданськ оголошувався вільним містом [4, с. 113].

Проект мирного договору гостро критикувала німецька сторона і переважною більшістю голосів Національні збори Німеччини 12 травня 1919 р. відхилили умови миру. Депутати наполягали на збереженні "єдності Німецької імперії". Аналогічні настрої панували й серед військових. Помірковану позицію щодо мирного врегулювання висловлював начальник Генерального штабу В. Тренер, який вважав за доцільне якнайшвидше підписати мирний договір і тимчасову відмову від західних польських земель відповідно до умов договору, оскільки німецькі війська не готові і не бажали вести бої на території Польщі і Росії. На нараді у Веймарі 19 червня 1919 р. В. Тренер висловив такі аргументи на користь підписання мирного договору: зберегти за собою східні території можна лише продовжуючи війну, однак країна до цього не готова ні матеріально, ні військово. "... Враховуючи ситуацію і неможливість мобілізації сил нашого народу для серйозної боротьби, я розцінив всі красиві промови, як безумство, а відновлення боїв, як безглуздя" [6, с. 30].

Німецьку відповідь – "Зауваження до умов миру" – союзні держави отримали 29 травня 1919 р. Німеччина визнавала незалежність польської держави, однак погоджувалася повернути останній лише території з переважаючим польським населенням. Німецькі політики прагнули зберегти за собою Верхню Сілезію, частину познанських земель, Гданськ. Окрім того, вони категорично протестували проти відторгнення Східної Пруссії [7, с. 191].

У зв'язку з відсутністю німецької делегації на Паризькій мирній конференції, значну роль у визначенні польсько-німецького кордону відіграла політика польських правлячих кіл. Польську делегацію на Паризькій мирній конференції представляли Р. Дмовський та І. Падеревський [2, с. 199]. За допомогою І. Падеревського начальник Польської держави Ю. Пілсудський намагався стримати профранцузьку політику Р. Дмовського, віддаючи перевагу відносинам з англіцями і американцями. Таким чином, Ю. Пілсудський хотів реорганізувати польську делегацію, пов'язану з Польським національним комітетом (далі – ПНК) в Парижі, і надати польській зовнішній політиці цілісного характеру [8, с. 138].

Польські інтереси в Парижі захищав головним чином Р. Дмовський. Загальні міркування Р. Дмовського про територіальні межі майбутньої польської держави були опубліковані в липні 1917 р. у Лондоні під назвою "Про проблеми Центральної і Східної Європи". Він відзначав: "Питання про кордони між Польщею і Німеччиною повинні враховувати, поза сумнівом, і етнографічний, і історичний аспекти. Історично польськими провінціями, які Пруссія привласнила собі в результаті розділів Польщі, є Познань і Західна Пруссія [9, с. 25]. Щодо польсько-німецького кордону, то він наполягав на поверненні усієї Верхньої Сілезії, Східного Помор'я і Гданська (Данцига), частини Східної Пруссії (Вармії, Мазур і Повісля). При цьому дві обставини заохочували домагання польських делегатів. Перша полягала в тому, що Польща висловлювала претензії на значну частину території переможеної Німецької імперії, що посилювало зацікавленість Франції у позитивному вирішенні польських інтересів. Ще наприкінці 1918 р. французьке Міністерство закордонних справ (далі – МЗС) і військове міністерство розробило концепцію створення сильної Польщі, яка могла б замінити Росію як східну протизагу Німеччині і водночас слугувати санітарним кордоном з більшовицькою Росією [10, с. 33]. Підтвердженням цього є слова Ж. Клемансо: "Коли постало питання про утворення Польської держави, малося на увазі не тільки виправити один з найбільших злочинів історії, але і створити бар'єр між Німеччиною і Росією" [11, с. 414]. Тому створення великої Польщі було одним з основних прагнень французької військової стратегії. За свідченням А. Тардьє: "Франція, підтримавши на конференції Польщу, вела шестимісячну боротьбу із британськими забобонами, боротьбу за Гданськ, боротьбу за Верхню Сілезію..." [12, с. 330].

Інша обставина, яка заохочувала домагання польських делегатів, полягала в тому, що поляки мали значний вплив на американську делегацію. Ставлення В. Вільсона до Польщі було прихильним завдяки І. Падеревському, позиція якого щодо польських територіальних домагань на конференції в Парижі мала характер політичного компромісу з представниками "великої четвірки" [12, с. 131].

Для детального розгляду проблеми з визначення польсько-німецького кордону Рада десяти в кінці січня 1919 р. утворила комісію з польського питання. До складу комісії увійшли її голова, представник французької делегації Ж. Камбон, а також представники американської, британської

та італійської делегації. Розглядаючи питання про визначення державного кордону між Польщею і Німеччиною, комісія насамперед враховувала національну належність населення відповідних територій Центральної Європи. Землі з етнічно польським населенням мали стати складовими частинами Польщі. Передбачалося повернути їй Гданськ і території, що лежали уздовж залізниці, що веде від Варшави до Гданська, що при збереженні за Німеччиною основної частини Східної Пруссії давало Польщі вихід до моря у вигляді коридору, прокладеного крізь німецькі землі [1, с. 128].

25 лютого 1919 р. Р. Дмовський у листі до Ж. Камбона представив меморандум про межі Польщі. У ньому він вимагав приєднати до Польщі на заході Верхню Сілезію, всю Західну Пруссію, широку зону гданського Помор'я і Ольштинський район [6, с. 45–55]. Беручи до уваги подальші листи і усні заяви польської делегації, особливо ноту від 28 лютого 1919 р. з питання про західні кордони Польщі, комісія Ж. Камбона виступила 12 березня з власним проектом польсько-німецького територіального розмежування. Проект передбачав включення до складу новопосталої польської держави Верхньої Сілезії, Познанщини, а також гданського Помор'я разом із широкою зоною територій по правому берегу Вісли. Водночас доля південної частини Східної Пруссії залежала від результатів плебісциту [9, с. 107–113].

Р. Дмовський не вважав проект, запропонований комісією, великим успіхом для Польщі, хоча визнавав, що "... поляки в Парижі були б цим у цілому задоволені" [13, с. 20]. Також він був стурбований рішенням комісії про проведення плебісциту у Вармії і Мазурах, що могло стати в майбутньому прецедентом не на користь Польщі [14, с. 105]. Прийнятий комісією Ж. Камбона проект від 12 березня 1919 р. містив дуже вигідне для Польщі встановлення західного кордону. Саме з цієї миті розпочалося досить жорстке дипломатичне протистояння між польською делегацією, німецькими політиками та провідними світовими лідерами, які мали вирішити це питання. В такій ситуації польська делегація робила все можливе, аби вплинути на вирішення територіального питання в бажаному для неї варіанті [9, с. 111–112].

На черговому засіданні Ради десяти 19 березня 1919 р. члени комісії з польського питання вирішили одногосно віддати Польщі в "необмежене володіння" території по ходу залізничної лінії Гданськ-Млава-Варшава. У декларації комісії, складеної на засіданні, основна увага зверталася на лінію етнічного розподілу і необхідність визначення кордонів на користь Польщі. Таким чином, враховуючи геополітичну ситуацію, в якій перебувала Польща, зміцнювалися межі нової польської держави [12, с. 56].

Декларація, складена комісією Ж. Камбона, стала предметом подальших дебатів на засіданнях конференції. У дискусії проти представлених пропозицій щодо польських західних кордонів виступив Д. Ллойд Джордж. У своєму виступі він зауважив, що "численність німців, які будуть включені до складу польської держави, складе 2132 тис.". На думку англійського прем'єра, "така значна численність німців могла в майбутньому викликати в Польщі великі проблеми" але, головне те, що німці можуть завагатися і не підписати договір, що містить такі умови, тому, на думку Д. Ллойда Джорджа, "слід було б також вислухати думку Німеччини" [14, с. 105].

Етнографічний критерій лежав в основі визначення західної польської межі США. Це означало виключення зі складу Польщі частини західних польських земель, позбавлення її суверенних прав на польське побережжя Балтійського моря. Питання про Гданськ В. Вільсон залишав відкритим [13, с. 42–43].

У перші місяці 1919 р. позиція Антанти щодо виходу Польщі до моря через Гданськ була сприятливою для Варшави. Це пов'язано із плануванням військових дій проти радянської Росії. Польща мала відігравати тут одну з основних ролей з огляду на те, що використання для цієї мети німецьких військ було на той час сумнівним. Проте з кінця березня 1919 р. становище корінним чином змінилося. 3 квітня 1919 р. Рада чотирьох прийняла рішення про створення на території Гданська вільного міста, що перебуває під заступництвом Ліги Націй [9, с. 203–309]. Вважаємо, що ухвалення такого рішення пов'язане із так званім "російським питанням", яке "... впливало на всю роботу конференції, на всі ухвалені нею рішення...". Ставка на Німеччину як на головну антирадянську силу, зважаючи на явну політичну і економічну слабкість Польщі, разом з прагненням стабілізувати становище берлінського уряду за умов революції, що ширилася Європою, призвела до того, що західні держави пішли на компромісне рішення щодо гданської проблеми. Тобто, йшлося про створення вільного міста без передачі його під польський суверенітет. На ухвалення цього рішення вплинула і позиція Англії, що не бажала посилення Польщі, вбачаючи в ній союзника Франції. Англія дивилася на Польщу крізь призму відносин із Росією і Німеччиною, оскільки вважала за краще погодитися з їх позицією щодо визначення меж сусідніх із Польщею держав.

Питання Гданську, найбільшого на Балтійському побережжі торгівельного порту, було актуальним для новопосталої польської держави. ПНК у Парижі ще перед початком конференції

вимагав приєднання Гданська до Польщі. Саме тому польська делегація виступила проти планів створення вільного міста і передачі його під опіку Ліги Націй. На думку Р. Дмовського, що традиційно висловлювався про історичну приналежність Гданська до польської держави, тільки таке рішення було б справедливим для Польщі, оскільки їй був необхідний доступ до моря, оскільки це мало економічне, політичне і оборонне значення. Голова Відділу друку ПНК у Парижі М. Сейда писав: "Ми боремося проти цього в дипломатичних колах, у пресі, і готуємо поле для діяльності в парламенті. Організуйте в країні якомога більше маніфестацій з приводу Гданська" [13, с. 245]. Проте вжиті в цьому напрямі заходи не вплинули на позицію країн Антанти.

Врешті-решт В. Вільсон погодився у полеміці щодо Гданська і Східної Пруссії з думкою Д. Ллойд Джорджа. Таким чином, виник конфлікт між "великою четвіркою" і комісією з польського питання (комісією Ж. Камбона), що відчувала сильний тиск з боку британських представників. Комісія, незважаючи на склад і аргументи, наполягала на неприйнятті вимог британського прем'єра, але "програла" у вирішенні польського питання.

Ще гостріше на конференції розгорнулася боротьба за Верхню Сілезію. На першому засіданні Ради десяти 29 січня 1919 р. Р. Дмовський висунув програму, в якій вимагав визнання на заході земель із етнічно польським населенням, зокрема всієї Верхньої Сілезії, що не входила перед першим розділом до складу польської держави. На доказ своїх прав Р. Дмовський посилався на дані німецької статистики [13, с. 106].

Великобританія у питанні Верхньої Сілезії відкрито підтримувала Німеччину. Захищаючи німецькі вимоги, Д. Ллойд Джордж заявляв: "... східний кордон Німеччини має бути змінений на її користь в одному або двох випадках, і ми не маємо права відділити Верхню Сілезію від Німеччини і передати її Польщі без плебісциту" [9, с. 74]. Англійський прем'єр побоювався посилення не стільки Польщі, скільки Франції, яка легко могла б після приєднання Верхньої Сілезії до Польщі збільшити за рахунок її металургійної промисловості свій економічний потенціал [3, с. 582]. Як відзначав представник польської делегації на Паризькій мирній конференції З. Грабський, "проблема Верхньої Сілезії була однією із ставок великої дипломатичної гри, в якій гравцями були Англія і Франція, а ми повинні були узяти на себе її витрати" [12, с. 54].

Тим часом позиція Польщі в питанні про Верхню Сілезію поступово погіршувалася. Після засідання конференції 29 травня 1919 р. Р. Дмовський писав Грабському: "... Декілька днів тому Пішон запевняв мене, що ніяка дискусія з німецькою делегацією з територіальних питань не буде допущена; не менше проти нас тут працює і Англія, закликаючи до можливих поступок. Побоююся, що нам запропонують або залишити Верхню Сілезію Німеччині, або прийняти хоча б плебісцит. Американці теж не зовсім впевнені" [13, с. 124–125]. Найбільшим опонентом у питанні передачі Польщі Верхньої Сілезії був радник Д. Ллойд Джорджа – економіст Дж. Кейнс. Він доводив, що Польщі не потрібно стільки вугілля, скільки видобувалося у Верхній Сілезії (47 млн т), але без цього вугілля загине промисловість Німеччини і Західної Європи.

Німецька сторона у "Зауваженнях", переданих союзним державам 29 травня 1919 р., вимагала залишити Верхню Сілезію у складі Німеччини. Свої вимоги німецькі представники підкріплювали такими аргументами: по-перше, населення спірної території не було лише польським; по-друге, Верхня Сілезія була необхідна німецькій економіці [9, с. 186–188]. Німеччина заявляла, що вона не може поступитися Верхньою Сілезією, якщо від неї вимагають сплати боргів. Заперечення проти поступки цієї провінції Польщі носили тривалий і запеклий характер. У. фон Брокдорф-Рантцау в телеграмі керівникам мирної конференції від 15 червня 1919 р. повідомляв, що Німеччина не може обійтися без Верхньої Сілезії, а Польща її не потребує [12, с. 56].

22 березня 1919 р. Рада десяти знов повернулася до питання про польсько-німецький кордон. Д. Ллойд Джордж висловився про те, що "згоден тільки умовно схвалити рішення, запропоноване комісією Камбона". У результаті Рада десяти за підтримки В. Вільсона ухвалила залишити незмінним рішення про польський західний кордон "з метою подальшого його обговорення спільно з питанням про існуючі межі Німеччини" [7, с. 130]. Тобто, дискусія про польський західний кордон не завершилася рішенням комісії Ж. Камбона, а була включена до загального обговорення майбутніх кордонів Німеччини.

Польські делегати за можливості намагалися спростувати німецькі аргументи і пом'якшити тиск з боку британських представників у вирішенні проблеми Верхньої Сілезії. Так, експертною комісією під керівництвом Т. Ромера і М. Сейди розроблена нота у відповідь на німецькі зауваження. 3 червня 1919 р. польську ноту скерували в генеральний секретаріат мирної конференції. У ній містилася апеляція до "13-го пункту" програми президента В. Вільсона і на підтвердження були наведені дані перепису населення Верхньої Сілезії 1910 р. і прусської статистики того ж року. Польська влада, передаючи ноту лідерам конференції, також стверджувала, що у Німеччини достатньо вугілля, а Верхня Сілезія потрібна їм, щоб розпочати нову війну [9, с. 201–202].

Польщу в вирішенні верхньосілезьського питання підтримувала лише Франція. За повідомленням Р. Дмовського, "Тард'є підготував французьку територіальну програму з питання східних меж Німеччини, яка повністю співпадає з нашою". Комісія у польських справах підтвердила свою колишню думку про справедливе визнання за Польщею Верхньої Сілезії без плебісциту, спростовуючи аргументи на користь Німеччини Д. Ллойд Джорджа, Ж. Камбон прагнув розвіяти сумніви і приводив численні аргументи на адресу одержаних звинувачень. Проте це мало чим допомогло [9, с. 121–124].

Дебати продовжувалися. На засіданні 4 червня 1919 р. Верховна рада під тиском Д. Ллойд Джорджа вирішила визначити подальшу долю Верхньої Сілезії шляхом проведення плебісциту [6, с. 18].

10 червня 1919 р. Рада десяти остаточно затвердила лінію німецько-польського кордону в районі Західної Пруссії з урахуванням пропозицій Д. Ллойд Джорджа на користь Німеччини. У формуванні західних кордонів Польської держави важливе значення мав Версальський договір із Німеччиною, підписаний 28 червня 1919 р. після тривалих і драматичних дискусій у комісіях; набув чинності 10 січня 1920 р. Від імені Польщі документ підписали І. Падеревський і Р. Дмовський. Версальські домовленості встановлювали західні та північні кордони Другої Речі Посполитої. Німеччину позбавили прав на частину Великої Польщі й на Східне Помор'я. У Ольштинському та Квідзинському округах Східної Пруссії, а також у Верхній Сілезії передбачали проведення плебісциту. Шляхом голосування населенню надавали змогу висловитися, до кого воно прагне приєднатися: до Польщі або до Німеччини. Стаття 87 Версальського договору обумовлювала за головними державами – Великобританією, Францією, Італією, Японією і США – право остаточного встановлення кордонів Другої Речі Посполитої. Землі, що відійшли до Польщі за Версальським договором, становили понад 45 тис. км<sup>2</sup> із населенням 3 млн осіб, із яких – 61,5 % поляки [14, с. 452].

Загалом, Паризька мирна конференція при вирішенні польсько-німецьких питань проігнорувала інтереси Польщі. Польсько-німецький кордон, встановлений рішенням конференції, залишав поза межами Польщі вихід до моря лише у вигляді вузького коридору, прокладеного через землі, що належали Німеччині. За останньою були збережені багаті польські землі, понад 2 млн осіб польського населення. Кордон Польщі проходив близько від її основних життєвих центрів. Ніяких державних територіальних змін не зазнала Східна Пруссія. Отже, рішення конференції давали німцям змогу контролювати морські зв'язки Польщі, використовувати західні польські землі як плацдарм для наступу на Другу Річ Посполиту.

Таким чином, Паризька мирна конференція юридично оформила польсько-німецький кордон, надавши Польській республіці вихід до моря у вигляді вузького коридору, прокладеного через землі, що перебували під владою німців. Німецька сторона відмовилася від деяких районів Помор'я, Познані, більшої частини Східної Пруссії. Питання про приналежність Верхньої Сілезії мало вирішуватися плебісцитом. Гданськ з областю переходив під контроль Ліги Націй і оголошувався вільним містом та включався у польську митну систему. Загалом рішення конференції не відповідали інтересам як Польщі, так і Німеччини, породжували напругу в стосунках двох країн, стали причиною перетворення Польщі на потенційну жертву Німеччини.

Дещо інакше вирішувалося питання встановлення східного кордону Польської республіки. Серед польських політичних кіл існували дві різні концепції встановлення східного кордону Польщі. Однак мета у них була одна, різнилися лише методи її досягнення. Обидві концепції передбачали включення у кордони новоствореної держави таких територій: Східної Галичини – до р. Збруч, Холмщини, Підляшшя, Полісся, Волині – до р. Случ, Проскурівського повіту і значної частини литовських та білоруських земель [15, с. 6–7]. Ю. Пілсудський, який одержав з рук Регентської Ради 11 листопада 1918 р. військову, а 14 листопада – цивільну владу, став тимчасовим начальником Польської держави. Держава, що відтворилася після 123 років поневолення, розпочала процес збирання земель, розділених у XVIII ст. між Російською, Німецькою і Австро-Угорською імперіями [16, с. 57].

10 лютого 1919 р. на відкритті сейму начальник держави зазначав у промові: "Ми не хочемо втручатися у внутрішнє життя кого-небудь з наших сусідів, але не можемо дозволити, щоб під яким-небудь приводом, навіть найпристойнішим, було порушено наше право на самостійне життя. Ми не віддамо ні п'яді польської землі і не дозволимо, щоб зменшували наші володіння, на які ми маємо право. Претензії наших сусідів привели до того, що ми знаходимося зі всіма в стані відкритої війни або принаймні в дуже напружених відносинах" [1, с. 114].

Тим часом, у лютому 1919 р. війну почала радянська Росія, займаючи території, що їх залишила німецька армія, зокрема землі Української Держави (Гетьманат П. Скоропадського), а також Білорусі та Литви [17, с. 111]. Після капітуляції Німеччини в листопаді 1918 р. і відходу її військ з території Білорусі туди рушили із заходу польські війська, а зі сходу – війська радянської Росії. Радянський наступ розпочався раніше польського і йшов більш швидкими темпами, будучи

результатом не випадкової, спонтанної ініціативи окремих воєначальників з фронтів світової війни, а частиною широкого стратегічного плану [18, с. 129].

Польсько-радянська війна домінувала над польсько-українським, польсько-білоруським і литовсько-польським конфліктами, змушуючи усі сторони припиняти дії або змінювати тактику [18, с. 111]. Польське військо стримало наступ Червоної армії. У квітні поляки зайняли Вільнюс, дійшли до Березини та Двіни. Восени 1919 р. Польща призупинила воєнні дії проти Росії, що було викликано недовірою до армії А. Денікіна, яка виступала проти більшовиків. Польське військо командування уникало співпраці зі збройними силами на Півдні Росії прихильниками “єдиної і неподільної Росії”. У 1919 р. вело таємні переговори про умови перемир'я з представником радянської Росії Ю. Мархлевським. Для Польщі були неприйнятні цілі А. Денікіна, котрий обстоював відновлення кордонів Росії на 1914 р. Ю. Пілсудський вичікував, чим завершиться боротьба більшовиків із А. Денікіним. Він відмовився розпочати спільний наступ із “білими”, на якому наполягали лідери західних країн, і розраховував на знекровлення обох сторін, щоб потім зреалізувати свою концепцію східної політики. Після провалу наступу денікінців на Москву, Ю. Пілсудський призупинив перемовини з Ю. Мархлевським і знову розпочав воєнні дії [18, с. 113].

Питання визначення східних кордонів Польщі – центральний пункт її зовнішньої і внутрішньої політики – виявилось дуже складним. До нього була прикута особлива увага держав-переможниць. У відповідь на рішення від 25 червня 1919 р. про передачу Східної Галичини під тимчасове управління Польщі за умови надання їй автономії й проведення плебісциту, Р. Дмовський 25 серпня 1919 р. від імені польської делегації домагався того, “щоб Східна Галичина була визнана за Польщею як невід'ємна частина польської держави” [19, с. 80]. 21 листопада 1919 р. Верховна рада великих держав прийняла статут для Східної Галичини. Ці землі оголошувалися підмандатною територією Ліги Націй, а Польща отримувала мандат на управління ними впродовж 25 років за умови впровадження автономії з окремим сеймом, адміністрацією, судом, військом [20, с. 524–532]. 8 грудня 1919 р., урахувавши етнічний склад населення території, та ж Рада визначила тимчасовий східний польський кордон (“лінія Керзона”), що збігався зі східними рубежами колишнього Польського Королівства (без Августова і Сувалок) [21, с. 175–177]. Ухвала допускала польську адміністрацію тільки на захід від лінії Буг-Пінськ-Німан. Однак уряд Польщі відмовився визнати цей кордон, оскільки він не відповідав ні федеративним, ні інкорпоративним інтересам.

Польща проігнорувала рішення Антанти щодо “лінії Керзона” (8 грудня 1919 р.), а також неодноразові пропозиції радянського уряду стосовно мирної угоди на вигідних для неї умовах (нота від 22 грудня 1919 р.), активно готуючись до реалізації своїх планів щодо прибалтійських країн та України. Однак Ю. Пілсудський не довіряв Москві, побоюючись, що після перемоги у громадянській війні, Червона армія розпочне наступ на Польщу, щоб експортувати революцію до Європи. Спроба об'єднатися з Фінляндією, Естонією, Латвією та Литвою в січні 1920 р. успіху не мала, і Ю. Пілсудський почав активно готуватися до реалізації плану щодо України [22, с. 128].

У розпорядженні Ю. Пілсудського залишався єдиний союзник – Директорія УНР, армія якої зазнала поразки від більшовиків. Відзначимо, що УНР намагалася налагодити взаємини з Польщею, сподіваючись на її підтримку у визнанні української державної самостійності [23, арк. 1]. Упродовж певного часу тривали складні й напружені переговори між урядом УНР і Польщі [23, арк. 20–21]. 21 квітня 1920 р. укладено договір між Польщею та Україною [19, с. 94–96]. Варшавський договір визнавав незалежне державне існування України з верховною владою Директорії на чолі із С. Петлюрою. Останній підтверджував “поступку” Польщі, Східної Галичини і ряду інших областей. У другій статті договору записано, що кордон між Польщею і УНР визначатиметься колишніми кордонами між Австро-Угорщиною і Росією, далі на північ Кременецькими горами, а потім на схід від Здолбунова, уздовж східних кордонів Рівненського повіту і колишньої Мінської губернії до перетину її річкою Прип'ять, а потім по Прип'яті до її гирла [25, с. 56].

Долю українських земель на Волині та Поділлі, вже зайнятому польськими військами, пізніше мала визначити “більш точна угода”, поки ж декретом Ю. Пілсудського вони були включені до Люблінського воєводства [26, с. 75]. Шоста стаття договору регулювала важливу для польських поміщиків проблему, передбачаючи, що юридичне становище землевласників польської національності в Україні визначатиметься угодою між Польщею і УНР. України зобов'язалася з моменту “спільних дій проти більшовиків” постачати продукти для польської армії і розмістити її на своїй території. Польща узяла на себе зобов'язання забезпечувати українську армію зброєю. Згідно з військовою угодою, петлюрівські війська підпорядковувалися польському командуванню [27, с. 187]. Договір і конвенція викликали гостру критику з боку ендеків, спричинили розрив у стосунках галицьких і наддніпрянських українців. Ю. Пілсудський використав угоду з С. Петлюрою і підготував новий виступ проти Росії в Україні [28, арк. 47].

25 квітня 1920 р. польські та українські війська перейшли у наступ в Україні. Ю. Пілсудський і С. Петлюра звернулися до українців із відозвою, у якій зазначили, що "після закінчення боротьби з більшовиками польські війська повернуться на свою вітчизну" [29, арк. 32], а до цього "всім мешканцям України без розрізнення класу, походження, віросповідання армія Польської Республіки гарантує захист і покровительство" [29, арк. 32]. Проте польсько-українські дії не підтримало населення. Недовіру до польських задумів посилювали більшовики й екзильний уряд ЗУНР, обурений відмовою С. Петлюри від Східної Галичини. Реакція Заходу була неоднозначною. Франція підтримувала Польщу, а політичні діячі Великої Британії єдиної думки не мали. Згідно зі стратегічним планом польського командування, головний удар було завдано у київському напрямку. 6 травня 1920 р. союзні війська під командуванням Е. Ридза-Смігли без боїв увійшли в Київ. Фронт стабілізувався на лінії Києва у верхів'ї Дніпра та вздовж Березини і Двіни. Тим часом більшовики сконцентрували значні сили і на початку червня розпочали контрнаступ у Білорусі, а згодом в Україні, змусивши поляків залишити білоруські та українські землі. Більшовики відбили у поляків Вільнюс і 6 липня 1920 р. уклали мир із Литвою, віддали їй місто й отримали право проходу для своїх військ [17, с. 111].

Литовці, які після відступу німців утворювали власну державу, від початку були проти будь-якої унії з Польщею, побоюючись подальшої колонізації й не бажали відігравати другорядну роль у спільній державі. Додалася суперечка за Вільнюс, історичну столицю Литви, де литовці тоді становили малий відсоток мешканців. Литовці почали збройні дії. На початку серпня польські війська з боями відступили на територію Польщі; виникла загроза захоплення Варшави. У зв'язку з поразками на фронті подав у відставку уряд Л. Скульського, 23 червня 1920 р. сформовано позапарламентський, але орієнтований на сейм уряд на чолі з В. Грабським. 1 липня з його ініціативи утворено Раду оборони панства (далі – РОП), наділену всією повнотою законодавчої, виконавчої та військової влади. РОП зобов'язали мобілізувати сили для порятунку незалежності. Зовнішня небезпека згуртовувала політичні партії та більшість населення країни.

Загострення внутрішньополітичної і зовнішньополітичної ситуації змусило прем'єра Польщі В. Грабського звернутися до лідерів західних країн, які у липні 1920 р. зібралися на міжнародну конференцію в бельгійському курорті Спа. В. Грабський доводив керівникам великих держав, що польські війська захищають Європу від більшовизму. Проте Д. Ллойд-Джорж у військовій допомозі відмовив. Політична допомога була надана у вигляді поступок в гданському, литовському і в польсько-чехословацькому питаннях, відносно претензій Польщі на Тешинську Сілезію тощо [15, с. 19].

Основною умовою було визнання Польщею "лінії Керзона", тобто фактично повторення адміністративного кордону між колишнім Царством Польським і рештою території Російської імперії. У зв'язку з тим, що британський уряд "зобов'язався не допомагати Польщі для цілей, ворожих Росії" і захищати недоторканність Польщі "в кордонах її законних етнографічних кордонів", польське керівництво мало погодитися на відведення своїх військ на лінію, вказану Верховною Радою 8 грудня 1919 р. Вільнюс мав перейти до Литви, польські війська мали бути відведені на "лінію Керзона" [1, с.133]. Одночасно до Москви відправлена нота англійського міністра закордонних справ Дж. Керзона з вказівкою на узгоджену з В. Грабським лінію польсько-радянського розмежування і відведення військ у Галичині по лінії фронту. В ноті пропонувалося посередництво Великої Британії у переговорах з Польщею. Дж. Керзон пропонував проведення конференції у Лондоні за участю Росії, Польщі, новостворених держав. Однак пропозиції щодо встановлення кордону по лінії, яку визначила комісія Ж. Камбона і радянсько-польських мирних переговорів при посередництві Великої Британії, були відхилені [1, с.135].

Радянське керівництво, натхнене перемогами над поляками, вважало, що військовий конфлікт можна виграти. Перемогу над Польщею лідери Комінтерну розглядали як початок світової пролетарської революції, про яку говорив М. Тухачевський. Під час польського походу Червоної армії значного розмаху набули заходи щодо встановлення на території Польщі радянської влади, яку поляки загалом не сприймали. Більшість населення Польської Республіки вважало, що радянський наступ загрожував її незалежності. Це дало змогу польській владі змобілізувати усі ресурси країни для війни. Країни Антанти допомогли полякам. Водночас радянські резерви змушені були відволікатися на південь, де знову спалахнула громадянська війна. Розпорошуючи свої сили внаслідок недооцінки воєнного потенціалу супротивника, Червона армія просувалася до Варшави і Львова. Скориставшись цим, поляки у середині серпня перейшли у наступ під Варшавою і завдали поразки радянським військам [30, с. 105]. Переслідуючи радянські війська, поляки ввійшли на литовські землі. Під час контрнаступу, Ю. Пілсудський наказав командирів литовсько-білоруської дивізії, генералу Л. Желіговському захопити Вільнюс із навколишнім районом. На захопленій території створено маріонеткову державу Серединну Литву, яка у 1922 р. приєдналася до Польщі.

У квітні 1922 р. Ю. Пілсудський здійснив урочистий акт об'єднання Серединної Литви з Польщею. Литовський уряд в Каунасі оголосив стан війни із Польщею, який тривав до 1938 р. [4, с. 455].

Восени 1920 р. польсько-радянська війна завершилася. Переговори, що розпочались у вересні, були перенесені до Риги. 12 жовтня у Ризі підписаний “Договір про перемир'я і прелімінарні умови миру між РРФСР і УРСР з одного боку і Польщею – з іншою”, незабаром ратифікований усіма сторонами. Були прийняті нові умови, визнано за Польщею Західної України і Західної Білорусі, реституції Польщі в натурі або у формі компенсації за вивезене майно. Договір підписаний делегацією РРФСР, що діяла і від імені БССР, а також делегацією УСРР, з одного боку, і делегацією Польщі – з іншою [31, с.155].

Договір набував чинності 18 жовтня. Польські війська відійшли на визначену лінію, звільнивши Мінськ. Встановлювалася нейтральна смуга в 30 км. Згідно з угодою, Польща визнавала незалежність Білорусі. Роздроблена білоруська еліта сформувала декілька центрів різної орієнтації: на радянську Росію або на Польщу. II-й Всебілоруський з'їзд рад (грудень 1920 р.) ратифікував умови прелімінарного мирного договору з Польщею і підтвердив мандат, виданий військово-революційним комітетом Білорусі уряду РРФСР на право встановлення кордонів Білорусі, укладення миру та підписання пов'язаних з укладенням миру політичних і економічних договорів, обміні військовополоненими [31, с.156]. Остаточний мирний договір між Радянськими Росією і Україною, з одного боку, Польщею – з іншого був підписаний в Ризі 18 березня 1921 р. За договором Польща визнавала незалежність і суверенітет Білорусі і України. Сторони зобов'язувалися забезпечувати вільний розвиток культури і мови білорусів і українців в Польщі і поляків у БССР і УСРР. Вони взаємно відмовилися від відшкодування своїх військових витрат, тобто державних витрат на ведення війни між ними, рівно як і від відшкодування військових збитків, заподіяних під час російсько-українсько-польської війни. Обидві сторони зобов'язувалися не підтримувати на своїй території терористичну і іншу діяльність, направлену проти іншої сторони. Були врегульовані питання репатріації, військовополонених, могил тощо [31, с. 230–232].

Ризький договір був вигідний для Польщі: її незалежність збережено, а територіальні вимоги задоволені. Поразка більшовиків означала кінець планів експорту революції та комунізму до Західної Європи. Водночас Польща отримувала значні території з непольським населенням, що означало перемогу інкорпораційної моделі ендеків. Ризький договір став підставою для клопотання Польщі перед міжнародними організаціями щодо її прав на Східну Галичину і Волинь [4, с. 456]. 14 березня 1923 р. Рада Послів Ліги Націй ухвалила рішення про визнання східного кордону Польщі, погодившись, таким чином, із приналежністю Східної Галичини, Волині, Західної Білорусі та Віленщини до Польської держави, тобто країни Антанти визнали польський східний кордон у 1923 р. [4, с. 457].

Таким чином, створення польської держави в 1918 р. та потреба врегулювати питання її державних кордонів були вагомою складовою повоєнного влаштування в Європі. Вирішення територіальних питань Польщі лежало у двох площинах: дипломатичній боротьбі на Паризькій мирній конференції щодо західних та південних кордонів та військового конфлікту з радянською Росією на сході. Зважаючи на те, що Паризька мирна конференція залишила відкритим питання про східні кордони Польщі, польські політики, насамперед Ю. Пілсудський, мали змогу реалізувати свої плани створення польської держави. Відроджена Польща відбудовувалася в умовах постійної зовнішньої загрози. Разом із тим, до держави як дипломатичними маневрами, так і силою зброї приєднано землі із етнічно переважаючим непольським населенням, яке прагнуло створити власні держави. Це істотно впливало і на внутрішні відносини у країні, і на зовнішню політику Другої Речі Посполитої.

#### *Список використаних джерел*

1. Алексієвський Л. М. Польща: утвердження незалежної держави 1918–1926 рр. / Л. М. Алексієвський. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2006. – 448 с.
2. Парнета О. Проголошення та міжнародне визнання Польської держави. “Польське питання” на Паризькій мирній конференції / О. Парнета // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2009. – Вип. 3. – С. 194–202.
3. Ллойд Джордж Д. Правда о мирных договорах / [Пер. с англ. под ред. В.Г. Трухановского. Вст. ст. А.Д. Никонова]. В 2-х т. / Д. Ллойд Джордж. – М.: Иностран. лит-ра, 1957. Т. I., 1957. – 655 с.
4. Зашкільняк Л. О., Крикун М. Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів / Л. О. Зашкільняк, М. Г. Крикун. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. – 752 с.
5. Шейдеман Ф. Крушение Германской империи / Ф. Шейдеман. – М.: Петроград, 1923. – 327 с.
6. Sprawy polskie na konferencji pokojowej w Paryżu w 1919 r. Dokumenty i materiały. – Warszawa, 1967. – Т. II. – 547 s.
7. Traktat pokoju między Mocarstwami Sprzymierzonymi i Stowarzyszonymi a Niemcami (1919 czerwiec 28, Wersal) // Dz U RP, 1920. – Nr 35. – Poz. 200.
8. Лопатина О. В. Р. Дмовский и И. Падеревский на мирной конференции 1919 г. в Париже // История и историография зарубежного мира в лицах: Межвузовский сборник научных статей / [Отв. ред. В. В. Кутявин] / О. В. Лопатина. – Самара: Изд-во “Самарский университет”, 2001. – Вып. V. – С. 137–145.
9. Sprawy polskie na Konferencji pokojowej w 1919 r., dokumenty i

materiały. – Т. 1–3 / [Red. J. Bierzaneka i J. Kukułka]. – Warszawa: Państwowe Wydawn. Naukowe, 1965–1967. t. 1. – 313 s. 10. История дипломатии: В 3 т. / Под ред. В. П. Потемкина. – Т. 3: Дипломатия в период подготовки второй мировой войны (1919–1939 гг.) / В. П. Потемкин. – М. – Л.: ОГИЗ, Государственное издательство политической литературы, 1945. – 884 с. 11. Бекер С. Вудро Вильсон. Мировая война. Версальский мир / [Пер. с англ. А. Н. Карасика] / С. Бекер. – Петроград, 1923. – 450 с. 12. Тардье А. Мир / [Под ред. Б. Е. Штейна] / А. Тардье. – М.: Госполитиздат, 1943. – 432 с. 13. Dmowski R. Polityka polska i odbudowanie państwa / R. Dmowski. – Warszawa: Głos, 1998. Т. 2. – 293 s. 14. Historia dyplomacji polskiej. 1918–1939 / [Pod red. P. Lossowskiego]. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1995. – 733 s. 15. Баран З. А. Відродження і становлення Польської держави 1918–1921 рр. / З. А. Баран. – Львів: Вид-во ЛДУ, 1995. – 55 с. 16. Зуев Ф. Г. Международный империализм – организатор нападения панской Польши на Советскую Россию (1919–1920) / Ф. Г. Зуев. – М., 1954. – 232 с. 17. Дильонгова Г. Історія Польщі 1795–1990 / Г. Дильонгова / [Пер. з пол. М. Кірсенка]. – К.: Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2007. – 239 с. 18. Польско-советская война. 1919–1920. Ранее неопубликованные документы и материалы. – В 2-х ч. – М., 1994. – С. 111–129. 19. № 12. 1919 sierpień 25, Paryż. – Nota Delegacji Polskiej na Konferencję Pokojową w sprawie wcielenia Galicji Wschodniej do Polski // Dokumenty z dziejów polskiej polityki zagranicznej 1918–1939. – Т. 1. – 1918–1932. Red. T. Jędruszczaka i M. Nowak-Kiełbikowej. – Warszawa: Instytut Wydawn. Pax, 1989. – 540 s. 20. № 266. 1919 listopad 21, Paryż. – Projekt traktatu między Głównymi Mocarstwami Sprzymierzonymi i Stowarzyszonymi a Polską w sprawie Galicji Wschodniej, uchwalony przez Radę Najwyższą // Powstanie II Rzeczypospolitej. Wybór dokumentów 1866–1925 / [Pod red. H. Janowskiej i T. Jędruszczaka]. – Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1984. – 801 s. 21. Deklaracja Rady Najwyższej Głównych Mocarstw Sprzymierzonych i Stowarzyszonych w sprawie tymczasowej granicy wschodniej Polski // Kumaniecki K. Odbudowa państwowości polskiej. Najważniejsze dokumenty 1912–1924. – Warszawa, 1924. – S. 175–177. 22. Suleja W. Piłsudski a Petlura // Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa / Suleja W. – Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 1997. – S. 113–129. 23. ЦДАВО України, ф. 2211, оп. 41, спр. 1, 15 арк. 24. ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 1, спр. 124, 7–22 арк. 25. Варгатюк С. Варшавські переговори дипломатичної місії УНР 1920 р. // Нова політика / С. Варгатюк. – 1996. – № 2. – С. 52–58. 26. Політична історія України. XX століття. В 6 т. – Т. 2. Революція в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917–1920). – К., 2003. – 488 с. 27. Єременко Т. І. Українсько-польські стосунки в період боротьби за незалежність двох народів / Т. І. Єременко // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – К., 1998. – Вип. 7. – С. 184–187. 28. ЦДАВО України, ф. 2211, оп. 1, спр. 3, 48 арк. 29. ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 29, 55 арк. 30. Дадиани Г. А. Возвращаясь к "чуду на Висле" / Г. А. Дадиани // Международная жизнь. – 1990. – № 9. – С. 101–106. 31. Из мирного договора между Россией и Украиной, с одной стороны, и Польшей – с другой стороны. Рига. 18 марта 1921 г. // Сборник документов и материалов по истории СССР советского периода (1917–1958). – М., 1966. – С. 155–232.

**Владислав Боечко**

### **УСТАНОВКА ГРАНИЦ ПОЛЬСКОЙ РЕСПУБЛИКИ В 1919–1921 ГГ.: ДИПЛОМАТИЧЕСКИЕ И СИЛОВЫЕ МАНЕВРЫ**

*В статье, на основании анализа достижений историографии и источниковой базы, исследованы особенности установления границ Польской республики в 1919–1921 гг. Изучена эволюция политики ведущих европейских государств по территориальному разграничению от поддержки польских претензий на земли бывшей Германской империи – к постепенному сдерживанию польских территориальных аппетитов. Выяснено, что последовательно польские территориальные интересы защищала Франция. Англия и США придерживались умеренной тактики в польско-германском вопросе. Особое внимание уделено процессу дипломатического и военного противостояния Польши с советской Россией в определении государственных границ. Охарактеризованы силовое установление власти польского правительства на западноукраинских территориях, проанализированы особенности военной экспансии поляков в отношении белорусских и литовских земель в 1919–1920 гг.*

*Ключевые слова: территориальное разграничение, Парижская конференция, Польша, восточная граница, Восточная Галичина.*

**Vladyslav Boyechko**

### **POLISH REPUBLIC DELIMITATION OF FRONTIERS IN 1919–1921: DIPLOMATIC AND POWER MANEUVERS**

*The article based on analysis of the achievements of historiography and sources analyzes the features of delimitation frontiers of the Polish Republic in the 1919–1921. It is studied the development policy of the leading European states concerning the territorial demarcation of Polish claims on the ground of the former German Empire to the gradual containment of Polish territorial appetites. It is found that consistently Polish territorial interests are defended by France, England and the United States*



*of America adhered to conservative tactics in the Polish-German question. Pay attention to the process of diplomatic and military confrontation Poland and Soviet Russia during delimitation of frontiers. The author determines the process of power Polish government in Western Ukrainian territories, analyzes the features of military expansion of Poles in Belarus and Lithuanian lands in 1919–1920.*

*Key words: territorial delimitation, the Paris Conference, Poland, eastern border, Eastern Galicina.*

УДК 327 (73+5-12)

Інна Підберезних

### СТРАТЕГІЧНІ ІНТЕРЕСИ США У ПІВДЕННО-СХІДНІЙ АЗІЇ

*У статті висвітлено особливу участь адміністрації Б. Обами у розвитку країн Південно-Східної Азії та проаналізовано і зроблено певні прогнози в напрямку розвитку регіону. Досліджено як політичні події у Південно-Східній Азії та інші проблеми можуть вплинути на зусилля США мати більш тісні зносини з цим регіоном. Приділено увагу проблемам інтеграції Азійсько-Тихоокеанського регіону і місце у них США.*

*Ключові слова: зовнішня політика США, Південно-Східна Азія, АСЕАН, американсько-асеанівські відносини, Азійсько-Тихоокеанський регіон.*

Актуальність досліджуваної проблеми полягає у тому, що поняття "стратегічні інтереси США" набуває нового сенсу в умовах зростаючої світової нестабільності, і тому в Південно-Східній Азії (хто з надією, а хто із осторогою) вдивляються в політичні маневри американців на азійській геополітичній шахівниці. США готові взяти ініціативу на себе у цьому надзвичайно складному регіоні, і запропонувати співробітництво навіть тим країнам, котрі донедавна у Вашингтоні вважалися паріями.

Нова політика у Південно-Східній Азії (далі – ПСА) означає різку зміну підходів американської парадигми міжнародної політики в цьому регіоні. Усе це пов'язано із виникненням нових ризиків для Америки і системи західної демократії. Тому нинішня влада в США не бажає чекати до того часу, коли ці виклики здатні перерости у безпосередні загрози. Зміна парадигми зовнішньої політики в цьому регіоні стає безпосередньою відповіддю на зміни у ньому.

США, зміщуючи акценти міжнародної політики у цьому напрямку, починають переформатовувати свої пріоритети, намагаючись послабити зростаючі впливи Китаю у регіоні. З недавнього часу Азійсько-Тихоокеанський регіон (далі – АТР) знову набуває важливості для Білого дому, який, хоча і з деяким запізненням, намагається виправляти помилки попередніх адміністрацій.

З огляду на актуальність і ступінь наукової розробки теми, метою праці є дослідження проявів впливу США у країнах ПСА. З-поміж основних дослідницьких завдань виділимо наступні: визначити інтереси США в ПСА; прослідкувати роль адміністрації Барака Обами у зносинах з країнами ПСА; проаналізувати приклади взаємовідносин країн та визначити перспективи в подальшому дослідженні цієї проблеми.

Досліджувана проблема частково розглядається у працях зарубіжних [1] і вітчизняних дослідників [2], які зосереджують увагу на проблему лише в контексті комплексного аналізу загальних тенденцій розвитку міжнародних відносин в АТР, згадуючи при цьому країни ПСА. Проте можемо виокремити праці американського дослідника К. Д. Джексона, директора азійських досліджень, професора університету Джона Хопкінса, який приділяє значну увагу питанням, пов'язаним з особливою участю Барака Обами у розвитку країн ПСА. К. Д. Джексон веде діалог щодо того, як політичні події в ПСА та інші проблеми можуть вплинути на зусилля США мати більш тісні відносини з цим регіоном [3].

Окреслена нами проблема не знайшла ґрунтовного висвітлення у наукових публікаціях, тому аналіз історіографії та джерельної бази дослідження дозволяє нам зробити зважений висновок про те, що сьогодні у науковій літературі відсутні праці, у яких було б розкрито стратегічні інтереси політики США щодо країн ПСА.

Важливими чинниками міжнародних відносин початку ХХІ ст. є зростання ролі ПСА в глобальній економіці й політиці, її перетворення на двигун розвитку світової економіки; прискорення регіональних інтеграційних процесів у Південно-Східній і Східній Азії; піднесення регіональної і глобальної ролі Китаю; посилення суперництва за вплив у ПСА між США, Японією і Китаєм. З огляду на нові регіональні й глобальні тенденції зазнала суттєвих змін політика США щодо країн ПСА, що формують Асоціацію країн Південно-Східної Азії (далі – АСЕАН) [4].

Одне з найбільших у світі регіональних угруповань, АСЕАН є першою багатосторонньою організацією ПСА. Країни, які входять до неї, налічують більше 500 млн населення. Географічно ПСА розташована на перетині деяких найбільш важливих світових морських шляхів. У їх числі Малаккська протока, через яку проходить значний відсоток світової торгівлі. Протоки також є важливими маршрутами для військово-морських переправ США по всьому світу, в тому числі на Близький Схід і в Південну Азію.

ПСА стала центром і базою для терористичних операцій радикальних ісламістських угруповань, в тому числі "Аль-Каїда". Хоча з середини десятиліття загроза з боку таких груп корінного населення значно скоротилася, цей регіон є ключовим джерелом і точкою передачі для багатьох світових проблем з безпеки людини, включаючи контрабанду, торгівлю наркотиками, піратством, торгівлю людьми, і поширення заразних захворювань, таких як пташиний грип [4, р. 3].

ПСА є батьківщиною Індонезії, найбільш густонаселеної мусульманської країни у світі, важливої для США своїм розміром, демократичним прикладом для інших країн з мусульманською більшістю, і своїм статусом одного з найбільших світових вуглецевих емітерів (випромінювачів, постачальників), в більшості внаслідок швидких темпів вирубки лісів. Відносини США із Малайзією, другим основним членом мусульманської спільноти АСЕАН, також мають глобальне і регіональне значення через демократичний та економічний приклад Малайзії (це країна з середнім рівнем прибутків) і через її спробу заспокоїти довготривалі конфлікти між християнськими та мусульманськими угрупованнями на півдні Філіппін. Область також включає у себе двох офіційних союзників США, у яких функціонує, хоча іноді викликає занепокоєність, демократія – Таїланд і Філіппіни, а також інший близький партнер організації безпеки для США – Сингапур. Крім того, дипломатично і стратегічно, ПСА є конкурентом за впливовістю для Китаю, США, і меншою мірою для Японії. Китай, зокрема розширив свою присутність і вплив у ПСА з початку 2000-х рр. Деякі коментатори стверджують, що в Пекіні розширення впливу Китаю ставить під загрозу американський вплив. Інші оскаржили це твердження, заявивши, що США і Китай не замкнені в ситуацію з "нульовою сумою" у ПСА, що деякі дії Китаю з 2007 р. змусили країни ПСА побоюватися дій Пекіна, та/або, що китайська дипломатія в ПСА сприймається як успішна, тому що Китай, зазвичай, віддає перевагу сфері взаємної домовленості під час вирішення питань, які складніше вирішувати. Варто відзначити ще й те, лідери ПСА прагнуть збільшити присутність США в регіоні. Дійсно, одним з чинників мотивації розширення участі США в АСЕАН у 2000-х рр. було бажання підтримати політичний статус ПСА, тому що Китай розширив свій вплив у регіоні [4, р. 5–6].

До того ж, К. Д. Джексон виділяє особливу участь Б. Обама в розвитку освіти Індонезії. Президент пообіцяв виділити 165 млн доларів США упродовж п'яти років, щоб підтримати освіту як частину "всеосяжного американсько-індонезійського партнерства". Також Б. Обама виділив 136 млн доларів США упродовж трьох років для підтримки Центру з питань зміни клімату в Індонезії. Останній вклад є вигідним, так як президент Юдхойоно, інакше відомий як президент SBY, дав обіцянку в G-20, що Індонезія зменшить викиди вуглекислого газу до 41 % до 2020 р. Як зауважував К. Д. Джексон, для того щоб було справжнє партнерство, воно має бути двостороннім. Тож Індонезія в свою чергу має залучити американців вивчати культуру і суспільство країни і фінансово підтримувати їх. Обидві сторони повинні грати в цю гру [3]. Окрім того, обидві палати Конгресу США ухвалили резолюції, які підтримують альянс США із Таїландом і закликають до мирного врегулювання політичних хвилювань.

Також в світі сприймається з "оплесками" натиск Б. Обама на КОРУС (Корея). Президент Б. Обама приємно здивований прихильністю розширення американсько-кореїських економічних відносин, оголосивши на саміті G-20 у Торонто, що він зробить новий поштовх для вирішення проблем, які зайшли в "глухий кут" схвалення Конгресу з угоди про вільну торгівлю між США і Кореєю (КОРУС) упродовж останніх трьох років [3]. США і Південна Корея підписали КОРУС 30 червня 2007 р., але американські законодавці вважають, що угода не ефективно вирішуватиме нормативно-податкову політику, яка перешкоджає імпорту авто США і що Сеул ставить бар'єри для імпорту яловичини зі США. Президент Б. Обама зазначав, що він хоче переконатися, що "все буде робитися правильно" до того як він відвідує Південну Корею у листопаді. Інсайдери інтерпретували це як наказ президента США стосовно управління торгового представника США з метою врегулювання питання щодо авто і яловичини в найближчі місяці. Не дивно, що великі бізнес-групи США вітали прихильність президента Б. Обама до щодо прогресивності стосунків з КОРУС. Національна рада зовнішньої торгівлі підкреслила, що не тільки КОРУС "найбільш комерційно важлива угода за 16 років", а що й ратифікація угоди є важливою частиною досягнення мети президента щодо подвоєння експорту та створення двох мільйонів робочих місць в США упродовж п'яти років. Торгова палата США зазначила геостратегічні наслідки своєчасного затвердження КОРУС Конгресом як заявив Т. Овербі, віце-президент палати, щодо Азії: "Вільне підприємництво

мало вирішальне значення у питанні Південної Кореї, щоб залишити сили на півострові. Зараз настав час для Конгресу і адміністрації приєднатися до цієї боротьби" [3].

Члени представників Палати і Сенату також переконали адміністрацію Б. Обама продовжувати агресивну політику, пов'язану з торгівлею Китаю, який ставить американські компанії та працівників у невідгідне становище. На слуханнях комітету, член палати представників Р. Ларсен, співголова робочої групи "США-Китай", наголосив колегам, що "ряд інших питань мають більший вплив на американські робочі місця", ніж валютний курс Китаю. Він виділив для Китаю пільговий захист прав інтелектуальної власності [3].

Необхідно звернути увагу на той факт, що адміністрація президента Б. Обама почала розвертатися не лише у напрямку ASEAN (Філіппіни, Індонезія, Малайзія, Сингапур, Таїланд, Бруней, Камбоджа, Лаос, М'янма і В'єтнам), але й конкретно в бік найбільш проблемної її держави – М'янми. Так, державний секретар США Г. Клінтон відвідала цю країну і це було перша така поїздка американського держсекретаря за останні 50 років. Адміністрація Б. Обама чітко демонструє своє прагнення повернути повномасштабне залучення США до ПСА. Під час свого першого візиту до Східної Азії як держсекретаря, у лютому 2009 р., Г. Клінтон відвідала Японію, Індонезію, Південну Корею і Китай. Цей дружній жест до Індонезії, у якій Б. Обама провів дитинство, передбачав встановлення тіснішого співробітництва з цією найбільшою мусульманською країною для подальшого розширення співробітництва з АСЕАН і поліпшення іміджу США в мусульманському світі. І хоча із цих держав лише Індонезія є членом ASEAN, однак це засвідчило, що вже тоді США шукали в ASEAN партнера із цілої низки питань, а саме з питання зміни клімату, економіки, торгівлі, освіти, охорони здоров'я і начебто традиційних – дипломатії і безпеки. У багатьох із цих областей у США вже існували певні програми та було налагоджено співробітництво, але адміністрація Б. Обама прагнула ще більше розширити ці зв'язки. М'янма традиційно є найменш успішною частиною ASEAN, проте США за останній час вже вдалося досягти того, що ця країна, незважаючи на все, вже розпочала деякі позитивні зміни. Зокрема, її уряд розпочав частково звільняти політичних в'язнів. І не можна виключати того, що в перспективі м'янмське керівництво визріє до справжнього діалогу з опозицією і народом [5].

На початку травня 2010 р. прем'єр-міністр Таїланду А. Ветчачива запропонував для національного примирення дорожню карту, у якій закликав проявляти повагу до монархії; проведення реформ із вирішення соціально-економічної несправедливості; формування вільних засобів масової інформації; розслідування щодо постраждалих в результаті зіткнення 10 квітня 2010 р. між силами безпеки і так званими "червоносорочниками". У той час рух опозиції став справжнім зростанням участі громадськості в політичному житті країни. Таким чином, будь-який демократичний уряд має знайти способи боротьби з опозицією. Саме цей так званий "парламент вулиці" (проурядові "жовті сорочки" і антиурядові "червоносороченці") хоч і мали меншість, але вони є радикалами і мають право бути формально у парламенті. Але це буде можливо лише через вибори [3].

Основною причиною протиріч у таїландському суспільстві була зростаюча нерівність сільського і міського населення, яке проявляло свою політичну волю. Загалом, беручи до уваги такий потужний клубок сил та інтересів, США просто не мають права, як глобальний лідер, залишити поза своєю увагою ПСА, у якій назріває потреба вирішення потенційних і вже назрілих конфліктних питань. Наприклад, суперечка навколо спірних островів є, мабуть, лише початком. Оскільки навіть ця суперечка за несприятливих умов може вибухнути регіональним, а може й глобальним військовим конфліктом. Особливо це стає небезпечним саме зараз, коли стало зрозуміло, що пророкований провідними аналітиками США і Європи економічний спад перекинувся й на Китай. Така подія віщує досить серйозні кризові зміни, котрі буквально через лічені місяці можуть призвести до соціального і політичного напруження в самому Китаї. Не варто забувати, що ті ж аналітичні центри пророкували, що за несприятливих умов це може призвести до таких кризових проєкцій, як військовий конфлікт із сусідніми країнами, так і до внутрішнього вибуху, що призведе до розпаду самого Китаю.

Усе складається так, що попри конкуренцію в глобальному та регіональному домінуванні, США, Китай та усі гравці південно-східної азійської шахівниці просто приречені на співпрацю – якщо, звісно, не бажають катастрофічних наслідків. США зробили перший крок у цьому напрямку. Щодо прогнозів, то адміністрація президента Б. Обама наполягає на тому, що двосторонній діалог є найкращим способом вирішення економічних проблем в американсько-китайських відносинах. Розкривши визначені спектри взаємовідносин США та країнами ПСА, можна зробити висновок, що перспективи дослідження цієї проблеми невичерпні. Країни АСЕАН лише набирають обертів у політичному, економічному, соціальному та інших рівнях розвитку.

Отже, спостерігаючи за здійсненням політики США та її особливостями стосовно країн-союзників, можна зробити висновки, що така співробітницька діяльність далеко не кінець, а, можливо, лише початок в специфічних потягах США до допомоги країнам ПСА, тобто зможемо

спостерігати за проявами "милосердя" та "доброти" США ще досить тривалий час, так само як і за конкуренцією із Китаєм.

### *Список використаних джерел*

1. Beeson M. The United States and East Asia: The decline of long-distance leadership? / M. Beeson // The Asia-Pacific Journal: Japan Focus. – Режим доступу: <http://www.japanfocus.org/-Mark-Beeson/3240>; The Rise of China. Essays on the Future Competition / Ed. by Gary J.Schmitt. – N.Y., London: Encounter books, 2009. – 192 p.; Хилл, Кристофер Р. Восточная Азия и Тихий океан / U. S. Department of State. – Режим доступу: <http://usinfo.state.gov/journals/itps/0906/ijpr/eap.htm>; Wade, G. China and its neighbors / The Asia-Pacific Journal: Japan Focus. – Режим доступу: <http://japanfocus.org/events/view/19>, etc.
2. Городня Н. Країни Східної Азії в першому десятилітті XXI ст.: регіональні інтеграційні ракурси та глобальні пріоритети / Н. Городня // Дослідження світової політики. – Вип. 50. – К., 2010. – С. 198–227; Шевчук О. В. Система безпеки Азійсько-Тихоокеанського регіону: фактори формування та тенденції розвитку: Монографія / О. В. Шевчук. – Миколаїв: Видавництво ЧДУ ім. П. Могили, 2010. – 197 с.; Пронь С.В. Японія-США-Росія: співробітництво та суперництво в Азійсько-Тихоокеанському регіоні. 1951–2007 роки: монографія / С. В. Пронь. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2008. – 296 с.; Шевчук О. В. Китай між США і Росією: геостратегічні відносини: Монографія / О. В. Шевчук. – Миколаїв: ТОВ "Фірма "Ліон", 2008. – 448 с.
3. USAPC Washington Report with Prof. Karl D. Jackson. – 2010. – Режим доступу: <https://www.eastwestcenter.org/fileadmin/resources/washington/jackson0710.pdf>
4. CRS Report for Congress. U.S. Accession to the Association of Southeast Asian Nations' Treaty of Amity and Cooperation (TAC) / Mark E. Manyin, Michael John Garcia, Wayne M. Morrison. 2009. – 26 p.
5. Каспрук В. Америка повертається в Південно-Східну Азію / В. Каспрук // Український тиждень. – 2011. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/World/36177>
6. ASEAN Matters for America / America Matters for ASEAN / J. Corrigan, E. Coughlan, A. Forster, S. Ghimire, J. Lee, C. Morgan, A. Nguyen, N. Rajan, G. Ruch Clegg – 2014. – Режим доступу: [http://www.asiamattersforamerica.org/sites/all/themes/eastwestcenter/pdfs/Asean\\_Matters\\_for\\_America\\_brochure2.pdf](http://www.asiamattersforamerica.org/sites/all/themes/eastwestcenter/pdfs/Asean_Matters_for_America_brochure2.pdf)
7. ASEAN Matters for America / America Matters for ASEAN (2010) / J. Corrigan, E. Coughlan, A. Forster, S. Ghimire, J. Lee, C. Morgan, A. Nguyen, N. Rajan, G. Ruch Clegg – 2010. – Режим доступу: [http://www.asiamattersforamerica.org/sites/all/themes/eastwestcenter/pdfs/Asean\\_Matters\\_for\\_America\\_brochure2010.pdf](http://www.asiamattersforamerica.org/sites/all/themes/eastwestcenter/pdfs/Asean_Matters_for_America_brochure2010.pdf)
8. Morrison C. E. The Asia-Pacific Cooperation Agenda: Moving from Regional Cooperation Toward Global Leadership / C. E. Morrison // Honolulu: East-West Center. – 2014. – 6 p. – Режим доступу: <http://www.eastwestcenter.org/sites/default/files/private/api116.pdf>
9. Городня Н. Еволюція політики США в Південно-Східній Азії в постбіполярний період / Н. Городня // Проблеми міжнародних відносин. – Випуск 2. – Київ: КиМУ, 2011. – С. 89–105.

### **Инна Подберезных**

#### **СТРАТЕГИЧЕСКИЕ ИНТЕРЕСЫ США В ЮГО-ВОСТОЧНОЙ АЗИИ**

*В статье освещено особое участие администрации Б. Обамы в развитии стран Юго-Восточной Азии и сделаны определенные прогнозы в направлении развития региона. Исследовано как политические события в Юго-Восточной Азии и другие проблемы могут повлиять на усилия США иметь более тесные отношения с этим регионом. Уделено внимание проблемам интеграции в Азиатско-Тихоокеанский регион и место в них США.*

*Ключевые слова: внешняя политика США, Юго-Восточная Азия, АСЕАН, американо-азиатские отношения, Азиатско-Тихоокеанский регион.*

### **Inna Pidbereznyh**

#### **STRATEGIC INTEREST USA IN SOUTH-EAST ASIA**

*The article deals a special part of the Obama Administration in the development of South-East Asia and analyzed and made some projections in direction the region. Investigated as political events in South-East Asia and other problems may afford USA to have closer intercourse with the region. Attention is paid the problems of integration in Asia-Pacific region and them in the USA.*

*Key words: USA foreign policy, South-East Asia, ASEAN, US-Asian relationship, Asia-Pacific region.*

## ІСТОРІЯ НАУКИ І ТЕХНІКИ

УДК: 336.114.930.2(470+571)''18''

Наталія Пасічник

### СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК ФІНАНСОВО-ПРАВОВОЇ ОСВІТИ В ХАРКІВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ (1805–1863 РР.)

*У статті досліджується становлення фінансової та фінансово-правової освіти і науки в Харківському університеті у період дії статутів 1804–1863 рр. Визначається внесок німецьких науковців у сфері економіки, права та фінансів – Й. Ланга і Л. Якоба, які працювали у першій чверті XIX ст. в університеті і своєю діяльністю охоплювали значну кількість дисциплін економічної та фінансово-правової складової. Аналізується викладання фінансів як навчального предмету після виокремлення кафедри законів про державні повинності й фінанси (за статутом 1835 р.) та вклад Т. Степанова і М. Клобуцького у процес виокремлення фінансів і фінансового права як самостійних сфер наукового дослідження й університетських навчальних дисциплін.*

*Ключові слова:* фінанси, фінансова наука, політична економія, фінансове право, камеральні науки.

Зародження вітчизняної фінансової і фінансово-правової наук було об'єктивно пов'язано з процесами соціально-економічного розвитку суспільства й вдосконаленням системи державного господарювання. Зміна умов господарювання стимулювала реформування фінансового управління, розвиток фінансових інститутів, що передбачало їх наукове обґрунтування і кадрове забезпечення. Реалії часу вимагали освічених і висококваліфікованих фахівців для різноманітних сфер суспільного управління, здатних ефективно реалізовувати програми державної політики.

Одним із способів скорочення дефіциту державних службовців стала їх підготовка на юридичних факультетах Московського та новостворених університетах Російської імперії – Дерптському, Віленському, Казанському і Харківському. З відкриттям Харківського університету в українських губерніях Російської імперії, започатковується вища юридична освіта, в межах якої відбувалося виокремлення фінансів і фінансового права як самостійних сфер наукового дослідження й університетських навчальних дисциплін. Аналіз історії становлення і викладання фінансів і фінансового права дозволить виявити витоки цих наук і визначити внесок науковців Харківського університету в розвиток фінансово-правової освіти і науки.

Праці, у яких вперше висвітлено історію становлення Харківського університету, в основному присвячувалися ювілеям університету і факультетів. Найбільш ґрунтовними є дослідження О. Рославського-Петровського [1], К. Фойгта [2], М. Лавровського [3], І. Осипова [15]. Серед видань, дотичних до теми дослідження, можна виділити праці, присвячені діяльності окремих учених і аналізу їх наукових праць, актів промови професорів Харківського університету [4–6], щорічні огляди викладання предметів [7–8].

До 100-літнього ювілею Харківського університету впродовж 1905–1908 рр. видавалися історичні описи окремих кафедр та факультетів, де у біографічних словниках містилася інформація довідкового характеру майже про всіх викладачів фінансово-правового напрямку, які працювали у Харківському університеті у зазначений період [9–10].

Зростання інтересу до історії Харківського університету пов'язано зі святкуванням 185-річного і 200-річного ювілеїв цього навчального закладу [11]. Автори різноманітних за галузевими напрямками досліджень відтворили усі етапи становлення й розвитку університету, охарактеризували навчальний процес і науковий потенціал, роль університету у громадському житті.

В останні роки спостерігається зростання інтересу до історії фінансової і фінансово-правової наук імперського періоду. Предметом дослідження науковців виступає історія фінансової політики та законодавства та їхніх складових (податкової політики, державних фінансів, фінансового контролю), а також творча спадщина видатних представників фінансово-правової сфери. Вагомі дослідження наукового доробку українських вчених – викладачів університетів Наддніпрянської України, осмислення їх наукової спадщини з позицій нової методології, вільної від марксистської ідеології, зробили українські науковці В. Андрущенко, Л. Безгубенко, О. Василик, С. Злупко, П. Леоненко, В. Небрат, В. Орлик, В. Хохуляк, С. Юрій та ін. [12–20]. Проте, недостатньо вивченими залишається фінанси і фінансове право як університетські навчальні дисципліни.

Метою статті є дослідження становлення фінансової та фінансово-правової освіти в Харківському університеті у період дії статутів 1804–1863 рр. та характеристика творчої спадщини представників фінансово-правової науки цього періоду, які викладали дисципліни цього напрямку у вищому навчальному закладі.

На початку XIX ст. університетська освіта Російської імперії переживала період реформування. 1802 р. засноване Міністерство народної освіти, структурована загальна система народної освіти, куди включалися гімназії, повітові та парафіяльні училища, тобто, ціла низка нижчих і середніх навчальних закладів, університети являли вищий ступінь освітньої системи. Університетський статут 1804 р., загальним для всіх університетів імперії, розглядав університети як "высшее ученое сословие, для преподавания наук учрежденное. В нем приуготовляется юношество для вступления в различные звания Государственной службы" [21]. Тобто, як учене об'єднання, яке мало дві рівнозначні мети: викладання і наукову роботу. До структури університетів входило чотири факультети, котрі спочатку називалися відділеннями: відділення моральних та політичних наук, котре тоді ще називали "етико-політичних наук" (з прийняттям нового університетського статуту 1835 р. перейменоване на юридичний факультет); фізичних та математичних наук; лікувальних або медичних наук; словесних наук. Кожне відділення складалося з кафедр, які представляли основні наукові напрямки того часу. Їх мало бути 28 – за кількістю професорів (кожен професор представляв собою кафедру, науковий напрямок). Спрямування навчання на відділенні моральних та політичних наук відображалося, передусім, у складі його кафедр і дисциплін, які вивчалися. До відділення упродовж 1804–1835 рр. належало 7 кафедр: богослов'я; тлумачення Святого Писання і церковної історії; теоретичної та практичної філософії; природного, політичного і народного права; цивільного і кримінального судочинства; права шляхетних стародавніх і сучасних народів; дипломатика і політичної економії [10, с. 272]. На кафедрі дипломатика та політичної економії Харківського університету викладалися вступ до політико-камеральних наук, державне загальне право, політична економія, наука про фінанси та природне право, політична арифметика, дипломатика [22, стб. 268]. Викладання двох нових напрямків суспільствознавчої науки – камералістики і політичної економії, вивчення яких запроваджувалося у вітчизняних університетах, потребувало кваліфікованих викладачів, а у західноєвропейських університетах формування цих наукових дисциплін вже набуло форми цілісної системи знань, тому до Харківського університету були запрошені німецькі учені у сфері економіки, права та фінансів Йозеф Ланг і Людвіг Якоб, які на високому рівні забезпечили викладання економічних і фінансових дисциплін.

Випускник юридичного факультету Фрайбургського університету, прихильник ідей фізіократів, Й. Ланг (1775 р. (або 1776 р.) – 1820 р.) розпочинає свою викладацьку діяльність в Харківському університеті з самого початку його функціонування. На початку своєї наукової кар'єри в університеті він отримав посаду ад'юнкта відділення філософії і математики, потім переходить на відділення політичної економії, де працює на посаді екстраординарного (з 1810 р.), а з 1812 р. – ординарного професора кафедри дипломатика та політичної економії. За період перебування у Харкові (1803–1820 рр.)

Й. Ланг викладав значну кількість навчальних дисциплін, а саме: народну економію та політичну арифметику; науку про суспільні прибутки; науку про фінанси; природне право; загальне цивілізаційне та народне право; поліцію та науку про державні прибутки; політичну економію; логіку та метафізику; державне господарство; дипломатику (перелік дисциплін складено за щорічним оглядом публічних викладань [7]. Й. Ланг читав курси народної економії, політичної арифметики (тобто політичної економії і статистики) і науку про суспільні доходи (фінансове право) за власними записами [23, с. 586] і пропонував викладати політичну економію разом з наукою про фінанси [10, с. 14]. Учений відзначав надзвичайно важливе значення юридичних і політичних наук в системі підготовки державних чиновників, щоб вони могли діяти відповідно державним цілям [24].

Наукові дослідження Й. Ланга, написані німецькою мовою, а дисертація – латиною, відображають основні напрями творчого пошуку автора: "Про вищий принцип політичної економії" ("Ober den obersten Grundsatz der politischen Oeconomie", 1807 р.), "Основні напрями політичної арифметики" ("Grundlinien der politischen Arithmetik", 1810 р.), "Про вивчення юридичних і політичних наук" ("Ober das Studium der juridischen und politischen Wissenschaften", 1810 р.), "Принципи економіки" ("Grundsatz Oeconomie", 1813 р.), "Що є гроші?" ("Was ist das Geld?", 1815 р.). У працях з економічної проблематики Й. Ланг розвивав ідеї економічної школи фізіократів, поглиблюючи ідеї Ф. Кене (його модель народного господарства), поділяв економіку на сільськогосподарський, промисловий і грошовий сектори, відображав взаємозв'язки між ними за допомогою лінійних рівнянь, створюючи три національні баланси [25]. У праці "Що є гроші?" науковець створює вже чотирьох секторну модель макроекономічного кругообігу, взаємозв'язок між секторами показує таблицями-матрицями, де аналізуються потоки продуктів, капіталу і грошей [26], тобто, Й. Ланг, розробляв авторську модель економічної рівноваги, набагато випередивши свій час. Рання смерть

Й. Ланга, провінційність Харкова і достатньо формалізований виклад власних ідей зумовили недостатнє визнання наукових розробок автора. Слава прийшла до Й. Ланга лише наприкінці ХХ ст., завдяки дослідженням німецького професора, фахівця в галузі економіко-математичного моделювання Г. Юбе [27].

Упродовж 1807–1810 рр. кафедру дипломатики та політичної економії Харківського університету займав професор Людвіг Генріх Конрад фон Якоб (у російському варіанті – Людвіг Кіндратович Якоб) (1759–1827 рр.), який був відомим ученим, мав значний авторитет у наукових колах, як дослідник проблем політичної економії, камералістики, філософії та релігії. У Харківському університеті Л. Якоб викладав систему політичних наук, загальний вступ до політико-камеральних наук (до змісту яких входили зачатки фінансових знань), загальну внутрішню політику, державне та народне право, політичну економію (перелік дисциплін складено за щорічним оглядом публічних викладань [7]). Людвіг Кіндратович випустив 35 наукових праць, у тому числі декілька підручників, за якими викладали у німецьких університетах [28, с. 49]. Науку народного господарства Л. Якоб викладав за власним підручником "Grundsätze der National Oeconomie" [28, с. 63]. В урочистій промові "О влиянии университетов на образование и благосостояние народа" (1808 р.) професор Л. Якоб аргументував, що найважливіші посади в державі повинні займати підготовлені особи, які здобули знання з таких наук, як законодавство, державне господарство, управління благочиння і прибутків [29, с. 71].

Професор Л. Якоб першим в історії вітчизняної науки визначив та обґрунтував фінансове право як сформульовану сукупність знань, що знаходиться за межами політичної економії і має власний предмет дослідження [30, с. 219]. Л. Якоб виокремив юридичну складову в економічних дисциплінах; так, предметом науки про державне господарство науковець вважав фінансове право, а поліцейського права – економічне законодавство [31, с. 276]. При цьому науковець вважав фінансове право економічною дисципліною, а в самій економіці розрізняв три складові: політичну економію – науку про народне господарство; державну економіку, або фінансове право та економічну діяльність держави, або цивільне право [32, с. 24].

Після від'їзду Л. Якоба з Харкова кафедру дипломатики та політичної економії посідає Й. Ланг (до 1820 р.); науковець читав лекції з політичної економії за твором Л. Якоба "Grundsätze der National Oeconomie" по 4 год. на тиждень, науку про фінанси й політичну арифметику. Після смерті Й. Ланга упродовж 1820–1825 рр. курси політичної економії та науку про фінанси тимчасово викладав Рейт; з 1824 р. за джерелом і з 1825 р. за інформацією неопублікованих матеріалів Д. Багалія, ці науки також тимчасово викладав професор К. Паулович, при цьому наука про фінанси викладалася в обсязі 2 год. на тиждень за власними записами К. Пауловича і за творами А. Сміта і Д. Шльоцера [10, с. 10]. Лише із 1832 р. кафедру політичної економії і дипломатики посів відомий економіст, прихильник класичної школи політичної економії професор Т. Степанов [23, с. 578]. За даними Л. Загурського [10, с. 10] з листопада 1834 р. М. Клобуцькому (який упродовж 1839–1862 рр. викладав у Харківському університеті закони про державні повинності і фінанси) дозволили в університеті викладати всесвітню історію і статистику під керівництвом Т. Степанова.

Згідно з університетським статутом 1835 р., перелік кафедр юридичного факультету повторював розділи зібрань законів діючого законодавства. До складу факультету входили наступні кафедри: загального систематичного огляду законодавства; основних законів і закладів Російської імперії, законів про стани людей в державі; російських цивільних законів як загальних, так і особливих: кредитні, торгові і про фабрики із включенням тих місцевих законів, які діють в окремих тільки губерніях; російських кримінальних законів; законів державного благоустрою та благочинності; законів про державні повинності й фінанси; римське законодавство в поєднанні з його історією [33, стб. 488]. 1837 р. М. Клобуцького затверджено виконувачем обов'язків ад'юнкта юридичного факультету Харківського університету із дорученням читати державне право під керівництвом професора Т. Степанова. 1839 р. М. Клобуцький у Харківському університеті захистив магістерську дисертацію із державного права на тему: "Дослідження головних положень основних законів Російської імперії в їх історичному розвитку" й отримав ступень магістра, після чого був затверджений на посаді ад'юнкта по кафедрі законів про державні повинності та фінанси [28, с. 141].

1840 р. М. Клобуцького призначено виконувачем обов'язки екстраординарного професора із зобов'язанням витримати у встановлені терміни докторський екзамен. Цей екзамен він не здав і не зміг представити докторську дисертацію. 1846 р. попечитель університету висунув вимогу М. Клобуцькому складання упродовж року докторського екзамену, погрожуючи усуненням із посади. М. Клобуцький не виконав цю вимогу, у своє виправдання він послався на скрутні сімейні обставини (смерть дружини від холери) і отримав відстрочку на півроку [34]. Докторська дисертація з юридичних наук "Про походження і користь паперових грошей взагалі та введення їх в Росії" була захищена М. Клобуцьким 1853 р. у Харківському університеті [35, с. 252]. Михайло Петрович

викладав у Харківському університеті закони про державні повинності і фінанси упродовж 1839–1862 рр., керуючись збіркою "Законів Російської імперії" та теоретичними розробками Ю. Гагемейстера і Д. Рікардо (1839–1840 н.р.), Пьолиця і Д. Рікардо (1840–1841 н.р.), Пьолиця, Шльоцера, Рікардо, Вірста, Горлова та інших (1842–1849 н.р.). З 1850–1851 академічного року теоретична база викладання дисципліни розширюється за рахунок праці "История финансовых учреждений России" та інших праць вітчизняних науковців, важливих в історичному значенні [8]. Державні повинності і фінанси як навчальна дисципліна викладалася студентам 4 курсу юридичного факультету упродовж навчального року в основному 6 год. на тиждень (у 1839–1840 навчальному році – 4 год. на тиждень, 1850–1851 – 8 год. у першому півріччі та 6 год. – у другому) [8].

Згідно із університетським статутом 1863 р., на юридичному факультеті збільшується кількість кафедр до 13-ти, при цьому виділяється самостійна кафедра фінансового права, на якій виокремлюється теорія фінансів і російське фінансове право як самостійні науки (згідно § 12 статуту) і навчальні дисципліни, що викладаються в університетах Російської імперії [36].

Таким чином, упродовж першої половини ХІХ ст. відбувається виділення фінансів у самостійну сферу наукового пошуку і навчальну дисципліну. Значну роль у становленні фінансової і фінансово-правової науки у Харківському університеті відіграли німецькі науковці – Й. Ланг і Л. Якоб, які викладали значну кількість дисциплін економічної та фінансово-правової складової. Виділення за університетським статутом 1835 р. на юридичних факультетах кафедри законів про державні повинності й фінанси актуалізували роботу з підготовки науковців даного напрямку, що призвело до збільшення кількості теоретичних праць вітчизняних науковців і практиків фінансової діяльності, розробки яких мали як загальнотеоретичний, так і прикладний характер.

#### *Список використаних джерел*

1. Рославский-Петровский А. П. Об учёной деятельности Императорского Харьковского университета в первое десятилетие его существования / А. П. Рославский-Петровский // Журнал Министерства народного просвещения. – 1855. – № 7. – С. 1–36.
2. Фойгт К. Историко-статистические записки об Императорском Харьковском университете и его заведениях от основания университета до 1859 года / К. Фойгт. – Х.: Тип. ун-та. 1859. – 173 с.
3. Лавровский Н. Замечания о первоначальной истории Харьковского университета / Н. Лавровский // Харьковские губернские ведомости. – 1869. – № 26. – С. 2–3.
4. Ланг И. Об изучении юридических и политических наук / И. Ланг // Речи, произнесенные в торжественном собрании императорского Харьковского университета. – Харьков, 1810.
5. Якоб Л. О влиянии университетов на образование и благосостояние народа / Л. Якоб // Речи, говоренные в торжественном собрании императорского Харьковского университета. – Харьков, 1808.
6. Речь о сущности, важности и назначении политических наук, произнесенная в торжественном собрании Императорского Харьковского университета профессором политической экономии и дипломатии Тихоном Степановым. 30 августа 1833 г. – Харьков: Университетская типография, 1833.
7. Обзорение публичных преподаваний в Императорском Харьковском университете за 1806–1825 гг. – Х., (ежегодное издание).
8. Обзорение преподавания предметов в Императорском Харьковском университете на 1839–1864 гг. – Х., (ежегодное издание).
9. Багалея Д. И. Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования / Д. И. Багалея, Н. Ф. Сумцов, В. П. Бузескул. – Х., 1906. – 360 с.
10. Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905). Т. 1: История факультета / [под ред. М. П. Чубинского, Д. И. Багалея] – Х.: Печатное дело, 1908. – 309 с.
11. Харківський університет імені В. Н. Каразіна за 200 років. / В. С. Бакіров, В. М. Духопельников, Б. П. Зайцев та ін. – Харків: Фоліо, 2004. – 750 с.
12. Андрущенко В. Л. Орієнтири вітчизняної фінансової думки / В. Л. Андрущенко // Фінанси України. – 2000. – № 4. – С. 3–11.
13. Безгубенко Л. М. Фінансова наука і практика періоду трансформацій / Л. М. Безгубенко // Фінанси України. – 2000. – № 4. – С. 12–16.
14. Василик О. Д. Фінансова наука / О. Д. Василик // Фінанси України. – 2001. – № 1. – С. 3–10.
15. Небрат В. В. Українська фінансова думка другої половини ХІХ – початку ХХ століть / В. В. Небрат. – К.: Ін-т екон. та прогнозів. НАНУ, 2007. – 224 с.
16. Орлик В. М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період: Монографія / В. М. Орлик. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2007. – 631 с.
17. Фінанси: підручник / [За ред. С. І. Юрія, В. М. Федосова]. – К.: Знання, 2008. – 611 с.
18. Злупко С. М. Внесок українських економістів у розвиток теорії грошей, грошового обігу фінансів / С. М. Злупко // Фінанси України. – 2001. – № 8. – С. 31–49.
19. Небрат В. В. Розвиток фінансової науки в дослідженнях українських економістів другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. ек. наук: спец.: 08.01.04 "Економічна історія та історія економічної думки" / В. В. Небрат. – К., 2006. – 20 с.
20. Хохуляк В. В. Камералістика та її вплив на становлення вітчизняної науки фінансового права ХІХ століття / В. В. Хохуляк // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція. – 2013. – № 6–1. – Том 1. – С. 218–221.
21. Устав императорских российских университетов. – СПб., 1804.
22. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. – СПб. – 1864. – Т. 1. – Стб. 264–301; 971.
23. Багалея Д. И. Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам). Т. 2. (с 1815 по 1835 год.) / Д. И. Багалея. – Х.: Паровая типография и литография М. Зильберберг и С-вья, 1904. – 1136 с.
24. Lang Joseph Ober das Studium der juridischen und politischen Wissenschaften. Об изучении юридических и политических наук [параллельно на рус. и нем. яз.], в кн.: Речи, произнесенные в торжественном собрании Императорского Харьковского университета, бывшем 30



июня 1810 г., Харьков, 1811. 25. Uebe Gotz. The model of Lang, national income account in 1807 // Computers and Mathematic with Applications. 1990. 26. Winbel H. Die deutsche Nationalokonomie im 19. Jahr-hundert. Darmstadt, 1977. 27. Uebe Gotz. Joseph Lang aus Freiburg. Eine Kreislaufthe-orie von 1807. Zwischen Quesney und Marx //Jahrbtich-er für Nationalokonomie und Statistik. 1990. № 1. 28. Багалея Д. И., Сумцов Н.В., Бузескул В.П. Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905). – Харьков: Типография Адольфа Дарре, Московская, № 19, 1906. – 329 с. 29. Якоб Л. О влиянии университетов на образование и благосостояние народа / Л. Якоб // Речи, говоренные в торжественном собрании императорского Харьковского университета. – Харьков, 1808. 30. Хошуляк В.В. Камералістика та її вплив на становлення вітчизняної науки фінансового права XIX століття / В. В. Хошуляк // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція. – 2013. – № 6–1. – Том 1. – С 218–221. 31. Левитський В. Якоб Людвиг Кондратьевич / В. Левитський // Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905) / [Под ред. М.П. Чубинського, Д.И.Багалея]. – Харьков, 1908.– С. 275–277. 32. Коропецький І.-С. Українські економісти XIX століття та Західна наука / І.-С. Коропецький. – К.: Либідь, 1993. – 192 с. 33. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. – СПб. – 1864. – Т. 2. – Отд.1. – Стб. 22, 264, 406, 420, 438, 483–498, 743–769, 1144. 34. Юридичний факультет: Історія та сучасність. – Режим доступу: <http://www-jurfak.univer.kharkov.ua/history.php>. 35. Кричевский Г. Г. Диссертации университетов России 1805–1919 гг.: Библиографический указатель / Институт истории естествознания и техники АН СССР / Г. Г. Кричевский. – М.: Наука, 1984. – 409 с. 36. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. – СПб., 1864–1904. – Т. 1. – 27 с.

**Наталья Пасичнык**

### **СТАНОВЛЕНИЕ И РАЗВИТИЕ ФИНАНСОВО-ПРАВОВОГО ОБРАЗОВАНИЯ В ХАРЬКОВСКОМ УНИВЕРСИТЕТЕ (1805–1863 ГГ.)**

*В статье исследуется становление финансового и финансово-правового образования и науки в Харьковском университете в период действия уставов 1804–1863 гг. Изучается вклад немецких ученых в области экономики, права и финансов – Й. Ланга и Л. Якоба, которые работали в первой четверти XIX ст. в университете и своей деятельностью охватывали значительное количество дисциплин экономической и финансово-правовой составляющей. Анализируется преподавания финансов как учебного предмета после выделения кафедры законов о государственных повинностях и финансах (по уставу 1835 г.) и вклад Т. Степанова и М. Клобуцкого в процесс выделения финансов и финансового права как самостоятельных сфер научного исследования и университетских учебных дисциплин.*

*Ключевые слова:* финансы, финансовая наука, политическая экономия, финансовое право, камеральные науки

**Natalia Pasichnyk**

### **THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF FINANCIAL AND LEGAL EDUCATION IN THE KHARKIV UNIVERSITY (1805–1863)**

*The paper examines the financial establishment, financial and legal education in the Kharkiv University during the period of the Statutes of 1804–1863. It determines the contribution of German scholars – Y. Lang and L. Jacob – in economics, law and finance, they worked in the first quarter of the nineteenth century at the university and their activities cover a significant number of subjects of economic, financial and legal component. It is analyzes the teaching of finance as an academic subject after the separation of the Department of Laws on public service and finance (under the Statute of year 1835) and the contribution of T. Stepanov and M. Klobutskiy into the separation process of Finance and Financial law as a independent field of scientific research and university subjects.*

*Key words:* finance, financial science, political economy, financial law, cameralistic sciences.

**УДК 94:[005.745:613](470+571)“1850/1880”**

**Олег Водяний**

### **З'їзди природодослідників і лікарів та їх роль у формуванні наукових основ гігієни (1850–1880 рр.)**

*У статті висвітлюються передумови заснування з'їздів російських природодослідників та лікарів, виокремлення медичної секції та її трансформування у фахові відділи. Звертається увага на участь в роботі з'їздів українських учених-гігієністів та їх наукові пошуки в напрямку соціальної і шкільної гігієни. Зроблено огляд роботи VII з'їзду російських природодослідників та*

*лікарів в Одесі медичного напрямку і, особливо, в галузі гігієни та його фундаментальний вплив на започаткування самостійної гігієнічної секції у наступних з'їздах.*

*Ключові слова: з'їзд російських природодослідників і лікарів, медичні товариства, лікар-гігієніст, шкільна гігієна, санітарія.*

Започаткування та наукові напрацювання російських природодослідників і лікарів на початку другої половини XIX ст. викликають не лише науковий, а й практичний інтерес, оскільки дають можливість ознайомитися із суспільними формами мобілізації наукової медичної думки. Для розв'язання нагальних завдань часу. Окрім того, започаткування нових форм обміну думками, з'їздів, пришвидшувало розвиток медичної науки, сприяло підвищенню ефективності використання інтелектуальних ресурсів для подолання масових, епідемічних захворювань другої половини XIX ст. Цей досвід цікавий сьогодні, в умовах викликів XXI ст.

Історіографія проблеми обмежується незначною кількістю наукових робіт. Єдина монографія, безпосередньо присвячена темі з'їздів, вийшла у світ ще 1887 р. авторства А. Погожева "Двадцатипятилетие 1861–1886 гг. естествонаучных съездов в России: исторический обзор деятельности съездов естествоиспытателей в России и Западной Европе" [3]. Саме це видання є першою спробою реконструкції історії заснування та функціонування з'їздів природодослідників та лікарів. Водночас недоліком цієї праці є фрагментарне висвітлення роботи деяких з'їздів і завершується вона VII Одеським з'їздом (1883 р.).

Короткий аналіз матеріалів з'їздів міститься у роботі А. Ферхмина "Краткий исторический очерк съездов русских естествоиспытателей и врачей 1867–1883", розміщений в "Справочной Книжке для членов VIII съезда Русских естествоиспытателей и врачей в С.-Петербурге 28 декабря 1889 г. – 7 января 1890 г." [2]. Робота містить клопотання та постанови перших семи з'їздів, фінансові звіти та дані про розподіл членів за секціями.

Мета статті – висвітлити передумови започаткування з'їздів природодослідників на теренах України та подальше їх становлення, як з'їздів російських природодослідників і лікарів.

Завдання статті: розкрити історіографію проблеми, визначити вплив перших семи з'їздів російських природодослідників та лікарів на формування наукових основ шкільної гігієни; прослідкувати роль українських учених-гігієністів та медичних товариств у роботі розвитку гігієнічної науки, її структурування і професіоналізації на з'їздах.

Помітний слід у розвитку суспільства, науки та медицини в Російській імперії залишили 60-і рр. XIX ст.: розвиток капіталістичного виробництва, масові міграції населення, розробка природних корисних копалин сприяли прискоренню оновлення природничо-наукових знань, створенню теоретичних основ розвитку гігієни. Ще на початку XIX ст. у багатьох містах імперії виникли наукові, насамперед медичні товариства. Перші медичні товариства на теренах України, створені у Херсоні, Києві та Одесі. На початку другої половини XIX ст. кількість медичних товариств невпинно зростає, водночас з'являється потреба у їх об'єднанні з метою посилення наукової складової та ефективнішого розв'язання нагальних проблем.

Аналогічні процеси відбувалися у країнах Західної Європи. У 1815 р., за ініціативи женецького лікаря Госса, перший з'їзд проходить у Швейцарії. У Німеччині та Англії перші з'їзди відбулися відповідно у 1822 та 1831 рр. Поступово вони стають авторитетними суспільними інститутами. У 1867 р., в Європі назріла потреба міжнародного обміну напрацюваннями учених, яка в тому ж році трансформувалася в організацію міжнародних з'їздів [1, с. 2].

У 1856 р. професор Київського університету Св. Володимира, Карл Кесслер озвучив ідею проведення в Росії періодичних з'їздів природодослідників та лікарів. Того ж року він подав клопотання міністру народної освіти щодо їх започаткування. У 1858 р. міністерство звернулося з цього приводу до попечителя, у той час, Одеського навчального округу М. Пирогова. Усі намагання щодо швидкого започаткування з'їздів природодослідників "розбивалися" об консервативність та бюрократизм царської влади. Ідею київського ученого все ж таки вдалося реалізувати. 11 червня 1861 р. у м. Києві пройшов Перший з'їзд природодослідників, а згодом, у 1862 р., відбувся Другий з'їзд. Перші з'їзди були нечисленними – на першому лише 44 делегати, а другому – 61. На Другому київському з'їзді окрім представників Київського навчального округу, були присутніми ще й декілька членів з Харківського. Таким чином, перші два з'їзди в м. Києві носили локальний характер і мали відносно мале представництво від ученого світу. На Другому київському з'їзду природодослідників К. Кесслер озвучив ініціативу "Київського товариства лікарів", "Фізико-математичного товариства" та "Московського товариства дослідників природи" щодо заснування загальноросійських з'їздів природодослідників та лікарів. 12 травня 1867 р., за підтримки міністра народної освіти Д. Толстого, у м. Санкт-Петербурзі відбувся Перший з'їзд російських природодослідників. Відкривав з'їзд його ініціатор, ректор Санкт-Петербурзького університету, К. Кесслер. У своєму виступі він висловив пророчі слова "...цей з'їзд дасть великий поштовх для розвитку вітчизняної науки та

природодосліджень...” [2, с. 5–9]. І, дійсно, низка наступних з’їздів підвела підсумок науковим експедиціям, мала змістовні реферативні виступи, слугувала поштовхом до створення низки нових товариств.

Перший з’їзд у Петербурзі зібрав 465 представників наукових та освітніх установ. Більше 100 з них приїхали з різних міст імперії [2, с. 64]. На засіданнях заслухали 150 доповідей. Найчисельнішою секцією була анатомії та фізіології – 112 делегатів, що чітко вказувало на необхідність започаткування ще однієї секції – медичної. На загальних засіданнях з’їзду обговорювалися найбільш актуальні доповіді, насамперед ті, які стосувалися різних аспектів медицини, розкривали питання гігієни, освіти і виховання. Саме такими доповіді професора А. Фамінцева “Про виховне значення природничих наук”, заслуженого професора Здекауера “Природознавство в гігієні” та “Природознавство, як предмет народної освіти” Ю. Семашка. У результаті роботи з’їзду прийнято постанову, у якій йшлося про заснування товариств природодослідників при п’яти університетах (зокрема, у Києві та Одесі) і відкриття на наступних з’їздах секції наукової медицини [2, с. 10–12, 48].

Місцем проведення Другого з’їзду обрано м. Москву, яка упродовж 20–30 серпня 1869 р. прийняла 427 російських природодослідників та лікарів. Робота секцій засіданнях розпочалася 22 серпня, на яких розглянуто 228 доповідей. У підготовці роботи секцій анатомії, фізіології та наукової медицини були задіяні фахівці медичного факультету Московського університету. Третина від з’їзду, а саме: 132 делегати, були учасниками секції наукової медицини [2, с. 64].

Активну участь у роботі з’їзду взяв, на той час ще маловідомий, а згодом один із засновників санітарної освіти населення в Україні, Н. Хржонщевський з доповіддю: “Про роботу в фізіологічній лабораторії Харківського університету” [3, с. 107]. На останньому загальному засіданні з’їзду виступав основоположник педіатрії у Російській імперії, М. Тольський, на тему: “Про значення гігієни в громадському житті та особливості її застосування в навчальних закладах” [2, с. 20].

Заснування секції медицини на Другому з’їзді російських природодослідників та лікарів мало історичне значення для вітчизняної медичної науки. Це була її легалізація, яка відкрила шлях до стрімкого розвитку не лише у межах цього об’єднання, а й самостійного соціального інституту. Для лікарів медична секція стала трибуною, на якій вперше порушувалися питання медичної статистики, розробки програм розвитку гігієни тощо.

Третій загальноросійський з’їзд 1871 р. проводився у м. Києві. Незадовго до відкриття з’їзду в місті розпочалася епідемія холери, яка змусила багатьох делегатів змінити власні плани та скасувати участь у заході. Проте це не завадило бути присутніми 270 делегатам, 78 з яких обрали секцію наукової медицини [2, с. 65].

Четвертий з’їзд природодослідників та лікарів проходив у серпні 1873 р. в м. Казані та зібрав 267 делегатів. На загальних засіданнях розглянуто доповіді голови Казанського товариства лікарів – О. Петрова, який запропонував розділити секції наукової медицини на статистико-гігієнічну та медичну, а професор Варшавського університету Андреев виступив із доповіддю: “Про відношення гігієни до кожного члена суспільства”. М. Висоцький ознайомив з науковими результатами харківського ученого І. Скворцова “Гігієна і цивілізація”. У останній день з’їзду 30 серпня професор Казанського університету Петров зачитав напрацьовану постанову статистико-гігієнічного відділу, у якій регламентувався порядок організації медичної статистики, створення колегіального медичного центру та порушувалося питання автономності медичної секції у питаннях поділу на відділи. Постанова відділу, яка була досить прогресивною, відхилена з’їздом [2, с. 28–31]. Саме на казанському з’їзді вперше гігієна та медична статистика були виокремлені з медицини, що вказувало на їх самостійність та відповідало викликам часу.

Питання гігієни та медичної статистики, які обговорювалися на з’їзді, у подальшому мали широке суспільне значення. Активну участь у роботі статистико-гігієнічної комісії брали представники медичних товариств Одеси, Харкова та Чернігова. На засіданнях секції розглядалися питання шкільної гігієни, а саме: у доповідях І. Скворцова: “Щодо роботи земської медицини у статистико-гігієнічному напрямку та про з’їзди лікарів” та “По питанню важких хвороб і стану народного здоров’я в Росії”. Учений підкреслював, що основний шлях розвитку статистико-гігієнічного напрямку в земсько-медичній діяльності проходив через посилення викладання гігієни в російських університетах, водночас детально обґрунтовував необхідність викладання гігієни в народних школах та організації регулярних з’їздів лікарів по всій Російській імперії. О. Щербаков у доповіді “Про застосування барачної системи для влаштування шкіл” доводив, що саме таке влаштування шкільної будівлі мало б усунути всі недоліки шкільних будівель в гігієнічному та педагогічному відношеннях (зменшити негативний вплив старших учнів на молодших). В. Колюбакин ознайомив з “Дослідженням слухових можливостей учнів 6-ї Московської гімназії” [3, с. 125–128].

Упродовж 31 серпня – 9 вересня 1876 р. м. Варшава прийняла 344 членів П’ятого з’їзду російських природодослідників та лікарів, 90 з яких записалися до секції наукової медицини [2,

с. 126]. Організаційними питаннями секції медицини займався перший професор гігієни О. Доброславін. Шостий з'їзд, запланований на 1878 р., у зв'язку з російсько-турецькою війною, перенесено на кінець грудня 1879 р. в м. Санкт-Петербург. Столичний VI з'їзд природодослідників та лікарів відвідали 1409 делегатів, в тому числі 65 жінок. Третина всіх учасників взяли участь в секціях наукової медицини та гігієни, відповідно 412 та 52 члени [2, с. 41, 67]. Друга за чисельністю делегація прибула з Харкова – 63 особи, також були представники від Києва, Одеси, Миколаєва, Херсона, Катеринослава та Кременчука [3, с. 169].

Для обговорення важливих проблем та спільного їх вирішення, до оргкомітету з'їзду зверталися різні наукові установи та організації, у тому числі "Товариство охорони народного здоров'я", "Товариство російських лікарів", яке клопотало перед оргкомітетом щодо проведення спільного засідання медичної секції на базі товариства [2, с. 38]. На засіданні секції гігієни, професор Ф. Ерісман доводив тісний зв'язок гігієни з суспільним життям та вказував на гостру необхідність встановлення єдиних стандартів, форм та методів проведення санітарних заходів. Там же Ф. Ерісман запропонував обрати серед лікарів та гігієністів комітет для організації конгресу гігієни, до якого обрані: професори Боткін, Доброславін, Здекауер, Якобій, Янсон, Ерісман, Гюбнер, Осіпов, Ілінський та старший лікар Херсонської земської лікарні Сілуянов [3, с. 192, 195].

Секцією гігієни подані клопотання щодо проведення постійних статистичних досліджень та про дозвіл організувати всеросійські санітарні з'їзди у губернських містах [2, с. 52]. Професорами Якобієм та Доброславіним внесено пропозицію "Про єдиний спосіб дослідження гігієнічних явищ" [3, с. 190]. О. Доброславін зачитав доповідь "Про відношення гігієни до природознавства" [2, с. 38].

Завдяки спільним клопотанням "Товариства одеських лікарів", одеського міського голови місцем проведення Сьомого з'їзду обрано м. Одесу. Наприкінці літа 1883 р. Одеса прийняла 641 делегата Сьомого з'їзду російських природодослідників та лікарів. Значна частина делегатів завітала із Києва, Єлисаветграду, Харкова, Херсона, Катеринослава. У медичному напрямку і, особливо, у галузі гігієни, робота з'їзду була досить продуктивною. Так, на загальному засіданні професор І. Скворцов виступав із доповіддю: "Про відношення суспільства до гігієни", яку досить схвально оцінив професор М. Скліфосовський [2, с. 44–45].

Саме на з'їздах російських природознавців і лікарів зроблено перші кроки щодо вдосконалення земської медицини, на яку покладалося вирішення особливо гострих питань, пов'язаних з наданням медичної допомоги населенню країни. В Одесі започатковано підсекцію земської медицини. Секцію приєднано до гігієни, як до науки, тісно пов'язаної з нею [4, с. 1]. На загальному засіданні розглядалося звернення одеського міського голови Г. Маразлі, який запропонував у пам'ять про перший з'їзд в м. Одесі започаткувати дві премії по 500 крб., одна з яких медичного спрямування, за номінацією: "Вплив земських установ на покращення народного здоров'я у Південній Росії, ефективність їх функціонування в галузях гігієни та суспільного здоров'я" [2, с. 53].

Розробкою положення про медичну премію займалися члени "Одеського товариства лікарів". Основною вимогою до роботи було порівняти стан народного здоров'я у містах та селах Херсонської та Бессарабської губерній, до та після початку функціонування земських медичних закладів, результативність їх роботи та історичний огляд [3, с. 233].

На засіданні медичної секції лікар Ільїнський, за дорученням шкільно-гігієнічної комісії педагогічного музею військово-навчальних закладів, зачитав доповідь про вечірнє освітлення шкіл. У виступі він засуджував штучне освітлення шкіл та приводив приклади його впливу на збільшення короткозорості у дітей. Слухачам секції він продемонстрував напрацьоване комісією положення про використання у школах розсіяного освітлення, що, на його думку, відповідало, як санітарним, так і економічним запитам школи. Основними умовами для якісного освітлення він називав відношення площі до кількості ламп, обов'язкове фарбування стелі та стін у білий колір. Праця Ільїнського викликала бурхливе обговорення щодо доцільності такого освітлення. У ній не було чітких відповідей щодо впливу продуктів горіння на здоров'я учнів. Один із активних учасників цього обговорення, професор І. Скворцов, нагадав доповідачу про існування електричної лампи Едісона [5, с. 1–2]. У загальному розрізі з'їздів саме одеський з'їзд відіграв важливу роль у розвитку гігієнічної науки. На з'їзді ухвалено в подальшому започаткувати самостійну гігієнічну секцію. Доповіді, присвячені питанням шкільної гігієни, викликали широкий науковий інтерес та проходили в атмосфері бурхливих обговорень.

Місцем проведення наступного Восьмого з'їзду обрано м. Харків, але в силу різних обставин з'їзд не відбувся. Лише після семирічної перерви природодослідники та лікарі з'їхалися у м. Санкт-Петербург [6, с. 23]. Загалом, відбулося тринадцять з'їздів природодослідників останній із них напередодні Першої світової війни проходив у м. Тифлісі (Тбілісі) у 1913 р.

У перерві між з'їздами, в Російській імперії виникає розгалужена мережа місцевих медичних товариств, проходить широка трансформація в галузі медицини. Розпочало активну діяльність "Товариство охорони народного здоров'я". З 1881 р. створено "Московсько-Петербурзьке медичне

товариство", згодом відоме, як "Товариство російських лікарів", створене в пам'ять про М. Пирогова. У період невизначеності природничих з'їздів та на хвилі нагальної потреби серед учених-лікарів до обміну досягненнями, "Товариство російських лікарів" започатковує власні медичні з'їзди. У 1885 р. проводить перший, а згодом у 1886 р. другий, які пізніше стануть відомими під назвою "пироговські з'їзди".

Отже, перші з'їзди російських природодослідників та лікарів заклали наукове підґрунтя для розвитку медичної науки в Російській імперії, відіграли особливо важливу роль у розвитку соціальної та шкільної гігієни, зокрема вирішували питання влаштування класних кімнат, навчального навантаження, впливу школи на здоров'я учня тощо. У період свого становлення, з'їзди пройшли шлях від простої ініціативи – до потужної наукової організації. Фундаментальну роль у їх становленні відіграли українські Вчені та установи, а саме "Київське медичне товариство", Київський університет Св. Володимира та його професор К. Кесслер. В організації роботи з'їздів важливу роль відігравали участь представників медичних товариств Києва, Одеси, Харкова, Чернігова та інших міст. Презентовані на з'їздах наукові праці видатних українських вчених Н. Хржонцевського, А. Якобія, І. Скворцова мали значну наукову цінність і відігравали важливу просвітницьку роль в тогочасному суспільстві.

#### *Список використаних джерел*

1. Третий съезд общества русских врачей (Пироговский) в С.-Петербурге, (3–10 января 1889 г.), С.-Пб., 1889. – 299 с.
2. Ферхмин А. Р. Краткий исторический очерк съездов русских естествоиспытателей и врачей 1867–1883 / [под ред. В.В. Докучаева] // Справочная Книжка для членов VIII съезда Русских естествоиспытателей и врачей в С.-Петербурге 28 декабря 1889 г. – 7 января 1890 г. / А. Р. Ферхмин – С.-Пб.: Типография Е. Евдокимова, 1889. – 140 с.
3. Погожев А. В. Двадцатипятилетие 1861–1886 гг. естественнаучных съездов в России // Исторический обзор деятельности съездов естествоиспытателей в России и Западной Европе / А. В. Погожев – М.: Тип. В. М. Фришь, 1887. – 394 с.
4. Протокол заседания подсекции гигиены и земской медицины 20 августа 1883 г. – Одесса: тип. П. А. Зеленого, 1883. – 14 с.
5. Протокол второго заседания медицинской секции 25 августа 1883 г. – Одесса: тип. П.А. Зеленого, 1883. – 2 с.
6. VIII съезд русских естествоиспытателей и врачей в С.-Пб. от 28 декабря 1889 г. до 7 января 1890 г. – С.-Пб.: тип. В. Демакова, 1890. – 956 с.

**Олег Водяный**

#### **СЪЕЗДЫ ЕСТЕСТВОИСПЫТАТЕЛЕЙ И ВРАЧЕЙ И ИХ РОЛЬ В ФОРМИРОВАНИИ НАУЧНЫХ ОСНОВ ГИГИЕНЫ (1850–1880 ГГ.)**

*В статье освещаются предпосылки основания съездов русских естествоиспытателей и врачей, выделение медицинской секции и ее трансформирование в специализированные отделы. Обращается внимание на участие в работе съездов украинских ученых-гигиенистов и их научные поиски в направлении социальной и школьной гигиены. Сделан обзор работы VII съезда русских естествоиспытателей и врачей в Одессе в медицинском направлении и, особенно, в области гигиены и его фундаментальное влияние на возникновение самостоятельной гигиенической секции в следующих съездах.*

*Ключевые слова: съезд русских естествоиспытателей и врачей, медицинские общества, врач-гигиенист, школьная гигиена, санитария.*

**Oleg Vodiany**

#### **CONGRESSES OF NATURE SCIENTISTS AND DOCTORS AND THEIR ROLE IN FORMATION OF SCIENTIFIC BASES OF HYGIENE (1850–1880)**

*Prerequisites of the basis of congresses of the Russian scientists and doctors, emphasizing of medical section and its transformation in professional departments are explored in the article. The attention to participation in work of congresses of the Ukrainian scientists-hygienists and their scientific searches in the direction of social and school hygiene is paid. The review of work of the VII congress of the Russian scientists and doctors in Odessa in the medical direction and, especially, in the field of hygiene and its fundamental influence on the beginning of independent hygienic section in the subsequent congresses is made.*

*Key words: Congress of the Russian scientists and doctors, medical societies, doctor-hygienist, school hygiene, sanitation.*

УДК 908(615)

Валерій Єрмілов

**АПТЕЧНА СПРАВА І МЕДИКАМЕНТОЗНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ  
У ЗЕМСТВАХ ПІВДНЯ УКРАЇНИ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)**

*У статті висвітлюється історія розвитку аптечної справи та медикаментозного забезпечення населення і медичних закладів земськими органами самоврядування та лікарями Херсонської і Таврійської губерній в кінці ХІХ – на початку ХХ ст.*

*Ключові слова: аптечна справа, аптеки, медикаментозне забезпечення, земська медицина, Південь України.*

Актуальність обраної теми визначається тим, що при сучасних реформах соціальної сфери, охорони здоров'я передусім, слід враховувати вітчизняний історичний досвід. Адже система практичної медицини у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. діяла в умовах ринкових відносин, засади яких багато в чому пов'язані із сучасними реаліями. Отже, досвід вирішення певних проблем повчальний і сьогодні. Особливо актуальним є дослідження стану земсько-аптечної справи, яка у формах організації та методах діяльності багато в чому схожа на її сучасний період в умовах становлення і розвитку ринкової економіки. А саме у аптечній справі ринкові засади діяльності були і залишаються найбільш вираженими у медичній галузі. Вирішенням цих проблем займалися раніше і займаються сьогодні органи місцевої влади та лікарі. Тому дослідження аптечної справи і медикаментозного забезпечення населення Півдня України, де земська медицина посідала передові позиції, заслуговує, на нашу думку, на увагу як чинник підвищення загальної культури і впровадження у повсякденне життя сільських жителів наукової медицини.

Практична аптечна справа і наукова фармація впродовж останніх століть були настільки значущими складовими діяльності суспільства, що займали не тільки істотну частину історії медицини, але, як вважають сучасні вітчизняні дослідники цієї галузі, і "формувався як частина загальної історії і культури народу" [1, с. 3]. Однак бібліографія цієї частини медичної галузі досить обмежена. У роботах нашого часу З. Мнушко і співавторів, М. Сятині та Р. Богатирьової із співавторами практичній аптечній справі приділено мало уваги, а про окремі аспекти її історії в південному регіоні тільки згадується [2]. Це і призвело до того, що метою нашого дослідження стала історія земсько-аптечної справи і забезпечення медикаментами населення і медичних закладів у південному регіоні країни, який бурхливо розвивався у кінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Для досягнення поставленої мети визначено наступні завдання: дослідити особливості виникнення і становлення аптечної справи у середовищі земської медицини південного регіону; визначити способи і напрямки забезпечення сільського населення аптечними послугами і медикаментами; розкрити і показати результати зусиль органів місцевого самоврядування і лікарів у вирішенні цих питань.

Відомо, що із запровадженням земського самоврядування в Херсонській і Таврійській губерніях, вони вже упродовж 1865–1866 рр. приступили до створення системи земської медичної допомоги сільському населенню, невід'ємною частиною якої була і медикаментозна допомога. "Земству, создавшему почти из ничего сельскую медицину, на первых порах пришлось много поработать над вопросом о приобретении лекарственных средств для снабжения ими больного населения. Пользоваться услугами аптек, куда бы земские врачи направляли больных с рецептами, не было возможности из-за высоких аптечных цен и вследствие отсутствия в земских врачебных пунктах вольных аптек" [3, с. 40].

З утворенням лікарських дільниць, земські управи стали закуповувати ліки і постачати ними лікарів для безкоштовної роздачі бідним хворим. Довіра селян до земської медицини стала зростати, кількість відвідувань хворими лікарів збільшувалася і земства вирішили засновувати свої аптеки. Першими у Херсонській губернії земські аптеки утворили в 1870 р. Олександрійське земство у повітовому місті і Херсонське повітове земство у колонії Нагартана. При цьому, Олександрійське земство виклопотало у Міністерства внутрішніх справ дозвіл на вільний продаж ліків, що "покрывает расходы на содержание аптечного персонала, позволяет делать большую скидку на лекарства, отпускаемых для неимущих больных и еще приносит значительный доход" [4, с. 33]. Так, Олександрійська земська аптека відпускала медикаменти дільничним лікарям зі знижкою в середньому на 50 %, дільничним лікувальницям – на 32 %, земським – на 52 % [5, с. 42]. Спроби інших земств Херсонської і Таврійської губерній отримати право на утворення своїх аптек з вільним продажем ліків у цей період не увінчалися успіхом. У цих повітах лікарі та лікувальні заклади забезпечувалися медикаментами від приватних вільних аптек зі знижкою у середньому на 25 % або оптовими закупівлями у комерційних аптечних магазинах і складах, де вартість була дещо

нижчою, ніж в аптеках, але ці медикаменти вимагали розфасування тощо. Управи обмежували лікарів та медичні заклади певними сумами витрат для придбання ліків, але у використанні ліків при лікуванні не втручалися. Другий губернський з'їзд земських лікарів і членів управ, який відбувся у червні 1875 р., як доповідала губернська управа черговим губернським зборам, "нашел необходимым высказать желание, чтобы в выборе лекарств при лечении больного врачи не были стесняемы непременно условием дешевизны лекарств, а руководствовались в выборе более физиологическим действием лекарств, нежели их ценностью" [6, с. 76–77].

На початку існування земської медицини її можливості були обмеженими, тому деякі волосні управління самі наймали фельдшерів і влаштовували при них невеликі аптеки. Постачання яких було нікчемним: "волостные фельдшера или снабжаются лекарствами от волости, или же по договору с волостью обязаны приобретать сами лекарства за счет увеличенного им годового оклада; но как в том, так и в другом случае часто никаких лекарств не оказывается, и в шкафе волостной аптеки иногда помещается только графинчик с водкой" [7, с. 79].

Висока вартість ліків у приватних вільних аптеках викликала обґрунтоване занепокоєння в органів земських громадських самоврядувань, адже вона лягала важким тягарем на фінансування медичної допомоги населення, переважно бідного. Питома вага витрат на медикаментозне забезпечення хворих уже за 10 років існування земської медицини при сталій тенденції безкоштовної видачі хворим ліків у загальних медичних витратах окремих земств сягала 20 % і продовжувала збільшуватися. Високі ціни на медикаменти в Росії обумовлювалися законодавчо встановленими аптекарськими привілеями. При цьому неодноразово робилися спроби і ще збільшити їх. Зокрема, Міністерство внутрішніх справ обов'язкову для аптек вартість ліків з 1 травня 1881 р. збільшило на 20 %. Це викликало протести лікарської громадськості. "Товариство російських лікарів" вказувало на величезну шкоду, як воно вважало, для народного здоров'я, що випливало зі зростаючих аптекарських привілеїв [8, с. 69–79]. Комісія з аптечного питання "Товариства херсонських лікарів" встановила, що у 1881 р. середня вартість рецепту в приватних аптеках Миколаєва становила 58,71 коп. сріблом, у Херсоні – приблизно 61 коп. сріблом. і в аптеках Херсонського повіту – 79,62 коп. сріблом. При цьому найнижча вартість рецепта була 51,72 коп., а найвища – 1 крб. 2 коп. Прибуток аптек складав 100–1900 %. Тобто, вартість рецепту була вельми і невинувато високою. Комісія заявляла, що, так як "дело народного здравия лежит, большей частью, на обязанности земства и городов, то на них также должна перейти и обязанность доставления лекарств народу". На думку комісії, якщо без привілеїв обійтися не можна, то вони повинні видаватися переважно земським і міським органам самоврядування з умовою, що ліки з їх аптек повинні відпускатися "по действительной их стоимости". Комісія вважала, що "отношение фармацевтов к аптеке должно быть такое же, как отношение врача к больнице, то есть аптекарь не должен являться лицом заинтересованным в доходности самого дела, а должен довольствоваться известным содержанием за затрачиваемый им труд" [9, с. 74]. Цю думку поділяли і губернські земські збори, за дорученням яких губернська управа в листопаді 1881 р. через губернатора порушила перед урядом клопотанням про зниження аптекарської вартості на 20–30 %, але відповіді так і не отримала [10, с. 4].

Земства шукали можливості для вирішення цієї проблеми. Пропозиції про створення центрального (губернського) земського складу аптекарських матеріалів, центральної аптеки або найму спеціальної земської агентури із закупівель медикаментів після детального вивчення, що показало неможливість скорочення таким чином витрат на ліки, були відкинуті.

У 1890 р. Єлисаветградське земство відкрило свою аптеку, хоча спочатку і без вільного продажу ліків, але це дозволяло йому економити гроші на закупівлі не складних медикаментів, які стали тепер готуватися у власній аптеці. В інших повітах приватні аптеки, користуючись нестачею лікарів, намагалися їх підмінити. Так, з'їзд лікарів Тираспольського повіту в 1890 р. констатував: "наши сельские аптеки часто являются своего рода врачебными пунктами, где больные получают совет с предложением того или другого лекарства, по усмотрению аптекаря, что, конечно, не далеко стоит от знахарства" [11, с. 155].

Законодавчі привілеї приватних аптек навіть гальмували розвиток земської медицини. Адже вона прагнула надавати сільському, переважно бідному населенню, медичну допомогу (лікарська порада, медичні маніпуляції та ліки) безкоштовно. Згідно із роз'ясненнями Сенату, у поселеннях, у яких функціонували вільні аптеки, безкоштовна роздача ліків мала обмежуватися лише випадками крайньої бідності. На скільки це шкідливо відобразалося на земській медицині та здоров'ї народу "видно из указаний врачей Херсонского уезда, где упомянутое разъяснение Сената послужило поводом к установлению платы за лекарства с имущих больных. Вследствие этого больные заразными болезнями очень часто не обращаются к врачам, опасаясь, что с них будет взыскана плата, установление которой особенно вредно отзывается в городах и бойких центрах, служащих обыкновенно источником возникновения эпидемических заболеваний" [12, с. 39–40].

З розвитком земської медицини при повітових, а також дільничних лікарнях та амбулаторіях, почали створюватися аптеки або аптечні склади. Наприклад, "Аптечное дело во всех врачебных участках Бердянского земства ведется по одной и той же системе: при приемном покое каждого участка находится склад медикаментов со всей необходимой обстановкой для сельской аптеки. Приготовлением лекарств занимаются, под контролем врача, фельдшера, служащие при враче. Все медикаменты, инструменты и аптечная посуда выписываются два раза в год, весной и осенью, за счет земства, из аптечных магазинов Харькова и Ростова на Дону, по указанию участкового врача, в пределах суммы, ассигнованной на этот предмет земством для каждого участка; некоторые же более простые по способу приготовления медикаменты готовятся на месте по мере надобности" [13, с. 110].

Невеликі аптеки діяли при губернських лікарнях. У Херсоні аптека при губернській лікарні обслуговувала лікарню та її амбулаторію, губернську психіатричну лікарню, лікарів богоугодних і деяких інших земських закладів. У 1891 р. аптека видавала ліки за 69304 рецептами, середня вартість одного рецепту складала усього 6,9 коп. [14, с. 52]. Така низька вартість рецептів була забезпечена тим, що аптека з 1890 р. закуповувала медикаменти переважно у Е. Мерка (Німеччина), що коштувало їй на 10–30 % нижче вартості аналогічних препаратів від російських компаній. У повітах наслідували цей приклад. З'їзд лікарів Єлисаветградського повіту заявив, що він "не считает выгодным входить в сношения с каким-нибудь одним ближайшим дрогистом и рекомендует массовую выписку лекарств производить от заграничных фирм, за исключением конечно тех препаратов, которые выгоднее приобретать в России". У дебатах з цього питання повітовий санітарний лікар М. Тезяков зазначав, що такі закупівлі для повітових земств вигідні (дешевше майже на 35 %) і тому набувають усе більшого поширення. Російським перекупникам-посередникам це не було вигідно і вони намагалися протидіяти, заявляючи закордонним постачальникам, що розірвуть з ними контакти, якщо вони безпосередньо співпрацюватимуть із земствами [15, с. 20]. Незважаючи на це, земські управи і аптеки все частіше зверталися до іноземних постачальників, передусім до Е. Мерка.

Інтереси земств, з одного боку, що прагнули до утворення своїх аптек і аптечних складів, відпуску хворим ліків за земський рахунок (безкоштовно) і закупівель більшості медикаментів у іноземних виробників та інтереси вітчизняних перекупників з іншого боку, які заохочувалися законодавчими аптечними привілеями та високими митами, час від часу зіштовхувалися настільки, що викликали скарги та звертання аптечних комерсантів і місцевих органів управління в урядові органи. Так, XIII Херсонський губернський з'їзд лікарів і представників земських і міських управ у 1895 р., схваливши замовлення медикаментів з-за кордону, запропонував губернській управі звернутися до міністра фінансів із клопотанням про звільнення від мита аптечних товарів, що отримувалися земством, з метою їх здешевлення. Міністр фінансів через губернатора повідомляв управі що, це "не только явилось бы обременительным для казны, но нарушило бы также и интересы нашей химической промышленности, доставляющей в настоящее время уже весьма значительное количество различных медикаментов и находящей им сбыт, между прочим, благодаря таможенно-пошлинному ограждению от иностранной конкуренции" [16, с. 149].

У свою чергу, коли Міністерство внутрішніх справ у 1904 р. скеровувало на розгляд проект нового аптекарського статуту, Херсонська губернська управа заявляла, що цей проект "по основным положениям не отвечает интересам дела снабжения населения лекарственными средствами" і сформулювала конкретні пропозиції щодо його переробки [17, с. 147]. Цю позицію підтримали повітові земські органи і губернська санітарна рада. Таку ж думку мали земства і в Таврійській губернії.

Тільки з 1902 р. дрогисти (оптові постачальники медикаментів – примітка автора) Лемме в Одесі та південноросійське товариство торгівців аптекарськими товарами у Києві пропонували такі знижки, що деякі земства визнали можливим поступово відмовлятися на їх користь від замовлення багатьох медикаментів з-за кордону. Надії земств на вигоди від утворення вільних аптек, не виправдалися. Згодом виявилось, що вільні аптеки, які приносили значні прибутки приватним власникам, для земств не вигідні, тому що, як доповідав на XI з'їзді лікарів і представників земств Таврійської губернії у 1913 р. лікар Г. Братцев, який ґрунтовно вивчив стан організації аптечної справи у земській Росії і Таврійській губернії, вільні аптеки "не должны и не могут стать на дороге частных предпринимателей, в сущности, эксплуатирующих несчастье людей высокими ценами на медикаменты, и в виду того, что они требуют больших расходов по оборудованию их" і, "Наконец, погоня за барышами в аптечном деле вряд ли может входить в задачи земства, как общественного учреждения, призванного рассеивать мрак и невежество среди народа, а не опираться на них, предоставляя торгующему по ручной продаже провизору эксплуатировать в целях наживы темную массу" [18, с. 53].

Земських вільних аптек у Херсонській губернії було усього 3 (у м. Єлисаветграді та в Олександрійському повіті – в м. Олександрії і в с. Братоліубівка), а у Таврійській губернії – 2 вільні аптеки (у Ялтинському повіті – у с. Судак і у Феодосійському повіті – у м. Алушті). Але й відмовлятися



від своїх вільних аптек земства не поспішали. Адже ці аптеки “при отсутствии конкуренции частных предпринимателей держат цены пониженными против таксы, а там где является конкуренция частных лиц, они могут регулировать цены и сдерживать стремление к наживе частных конкурентов” [18, с. 52].

Постачання земських дільничних лікарів медикаментами здійснювалося по-різному. У Єлисаветграді Херсонської губернії та Мелітополі Таврійської губернії були земські аптечні склади, при яких діяли лабораторії для приготування галенових препаратів (настої, витяжки, відвари тощо) та визначення якості медикаментів. Інші повіти забезпечувалися медикаментами або через управи способом колективних замовлень за вимогливими каталогами лікарів, або безпосередньо лікарі закупували медикаменти на виділені їм управою кошти. При великих земських лікарнях були аптеки також з лабораторіями, у яких готувалися деякі лікарські (в основному галенові) препарати, визначалася якість медикаментів і місцевих харчових продуктів і води та виконувалися доступні клінічні (хімічні та бактеріологічні) аналізи. Різномісній системі доповнювався хаотичним придбанням ліків, неекономним їх витрачанням, недостатнім контролем з боку управ і лікарських рад, відсутністю раціональної аптечної звітності.

Ці та інші недоліки вимагали вдосконалення земсько-аптечної справи. Так, у Таврійській губернії пропонувалося заснувати “объединенную общегубернскую выписку аптекарских товаров, организованную или при помощи устройства центрального губернского склада с фармацевтической и аналитической лабораториями при нем, или на началах только посреднической роли губернского земства по закупке аптекарских товаров для нужд отдельных уездов” [18, с. 104]. Подібні пропозиції висловлювалися і в Херсонській губернії.

Незабаром розпочалася Перша світова війна, яка не дозволила здійснити реформаторські наміри. Виникла проблема гострого дефіциту ліків в умовах слабкості вітчизняної фармацевтичної промисловості та припинення надходження значного асортименту готових ліків від світового лідера їх постачання – Німеччини. Труднощі з цього питання досягли крайнього загострення у 1916 р. Херсонська губернска управа доповідала черговим земським зборам: “не только цены на товары подняты до невероятной высоты, не только значительное количество медикаментов, притом самих ценных, заменено в продаже фальсификатами, но часто самых необходимых вещей совершенно невозможно достать” [19, с. 138]. У таких умовах багато земства, у тому числі і Півдня України, стали звертатися за допомогою до Всеросійського земського союзу, який мав ділові зв'язки із закордонними (англійськими, японськими та американськими) фармацевтичними виробниками та аптечними торговими фірмами. Для вирішення цього питання земський союз запропонував організувати на кооперативних засадах “Всеросійське аптечне товариство”. Губернські збори прийняли рішення про входження у це товариство і внесення належного вступного внеску, однак подальші дії не дозволили здійснити цей захід й призвели до ліквідації земської медицини.

Таким чином, аптечна справа і медикаментозна допомога хворим були однією із найважливіших складових діяльності земських органів громадського самоврядування і земських лікарів Херсонської і Таврійської губерній упродовж усього періоду існування земської медицини. Здійснювалися спроби вирішення цих питань у різних формах: самостійна закупівля медикаментів лікарями, відкриття аптек при медичних закладах, функціонування вільних аптек, аптечних складів, закупівлі медикаментів у зарубіжних і вітчизняних дрогистів, виготовлення деяких ліків самостійно. Однак труднощі організації, особлива специфіка земсько-аптечної справи, відсутність достатньої кількості кваліфікованих фармацевтів на земській службі та інші причини не дозволили вирішити цю проблему на належному рівні у кінці XIX – на початку XX ст.

### *Список використаних джерел*

1. З'їзди фармації України – історія розвитку галузі / В. П. Черних, А. А. Котвицька, В. А. Георгіянци, Г. В. Зайченко // Вісник фармації. – 2012. – № 1. – С. 3–12.
2. Історія фармації України / [Р. В. Богатирьова, Ю. П. Спіженко, В. П. Черних та ін.] – Харків, Вид-во УкрФА, 1999. – 799 с.; Сятиня М. Л. Історія фармації: Навчальний посібник для вищих навчальних закладів / М. Л. Сятиня. – Львів, 2002. – 660 с.; Історія медицини та фармації / [Мушко З. М., Шевченко І. О., Шевченко О. В. та ін.]. – Харків: Видавництво НФаУ: Золоті сторінки, 2009. – 208 с.
3. Грудзинский Г. Аптечное дело и проект нового аптечного устава / Г. Грудзинский // Вестник Таврического Земства. – 1904. – № 15. – С. 33–44.
4. Приложения к протоколам съезда земских врачей и членов управ // Сборник Херсонского Земства. – 1875. – № 8. – С. 28–50.
5. Отчет Александрийской земской аптеки, представленный земской управе и съезду врачей Александрийского уезда за 1874 год // Сборник Херсонского Земства. – 1875. – № 6. – С. 41–46.
6. Доклад об устройстве медицинской части в губернии: Херсонское губернское земское собрание, сессия шестнадцатая (22–30 октября 1875 года) // Сборник Херсонского Земства. – 1875. – № 11. – С. 74–83.
7. Обзор состояния земской медицины за 1877 год в уездах Херсонской губернии // Сборник Херсонского Земства, – 1879. – Январь, февраль, март. – С. 1–119.
8. Труды Общества Русских Врачей. – СПб, 1882. – Вып. II. – С. 69–79.
9. Протоколы заседаний VIII Херсонского губернского съезда земских врачей и членов земских управ Херсонской губернии // Сборник Херсонского Земства. – 1882. – № 3. – С. 1–75.
10. Отчет Херсонской губернской земской управы об исполнении постановлений губернского собрания очередной сессии

1881 года. // Сборник Херсонского Земства. – 1882. – № 3. – С. 1–21. 11. Съезд врачей Тираспольского уезда, 20–22 января 1898 года // Врачебная хроника Херсонской губернии. – 1898. – № 11. – С. 154–156. 12. Хозяйственно-статистический обзор Херсонской губернии за 1891 год. VIII. Народное здравие // Сборник Херсонского Земства. – 1892. – № 9. – С. 1–46. 13. Педьков И.Л. Делегатские доклады. I. Бердянський уезд / И.Л. Педьков // Труды X Губернского съезда земских врачей Таврической губернии. Т. II. Делегатские доклады, инструкции и обязательные постановления. – Симферополь, 1895. – С. 89–186. 14. Отчет Херсонской губернской земской больницы за 1891 год // Сборник Херсонского Земства, – 1902. – № 5. – С. 36–75. 15. Протокол съезда земских врачей Елисаветградского уезда // Врачебная хроника Херсонской губернии. – 1893. – № 2. – С. 9–22. 16. Разные врачебные заметки // Врачебная хроника Херсонской губернии. – 1896. – № 13. – С. 149. 17. О проекте аптекарского устава: Доклады Херсонской губернской земской управы губернскому земскому собранию XL очередной сессии 1904 года // Сборник Херсонского Земства, – 1904. – № 11. – С. 142–147. 18. Братцев Г. А. Краткий обзор организации аптечного дела в земской России, постановка его в Таврической губернии и желательные изменения в ней / Г. А. Братцев // Труды XI Губернского съезда врачей и представителей земств Таврической губернии. – Том II-й, часть II-я. – Симферополь, 1913. – С. 47–114. 19. О вступлении Херсонского губернского земства в "Товарищество по закупке и продаже лекарственных материалов" // Херсонское Губернское Земское Собрание LI очередной сессии 1916 года. Доклады управы и комиссий. Журналы собрания. – Херсон, 1917. – С.138–141.

**Валерий Ермилов**

### **АПТЕЧНОЕ ДЕЛО И МЕДИКАМЕНТОЗНОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ В ЗЕМСТВАХ ЮГА УКРАИНЫ**

*В статье освещается история развития аптечного дела и медикаментозного обеспечения населения и медицинских учреждений земскими органами самоуправления и врачами Херсонской и Таврической губерний в конце XIX – начале XX вв.*

*Ключевые слова: аптечное дело, аптеки, медикаментозное обеспечение, земская медицина, Юг Украины.*

**Valeriy Yermilov**

### **PHARMACY CASE AND MEDICAL CARE IN THE TERRITORIES OF THE SOUTH OF UKRAINE**

*The article highlights the history of the development of pharmacy and medical supply and medical institutions of local self-government bodies and doctors Kherson and Taurida province in the late XIX – early XX century.*

*Key words: pharmacy, medical care, rural medicine, Southern Ukraine.*

**УДК 635.652. 001. 32: 94; 008.001.82**

**Алла Семенюшко**

### **ПОХОДЖЕННЯ Й ПОШИРЕННЯ КВАСОЛІ ЗВИЧАЙНОЇ (PHASEOLUS VULGARIS L): ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ ТА ІСТОРИКО-НАУКОВИЙ АНАЛІЗ**

*На прикладі ретроспективної історії відстежено шляхи походження та поширення цінної у продовольчому та агротехнічному значенні зернобобової культури – квасолі звичайної (*Phaseolus vulgaris* L) у землеробстві різних країн та континентів. Впевненість учених в тому, що квасоля походить з Азії переважала в літературі з середини XVIII ст., опираючись на погляди відомих систематиків: Ліннея, Айтона, Лінка та інших. Думка про походження квасолі з Америки сягає 80-х рр. XIX ст. підтверджена роботами L. Wittmack, A. Gray та H. Trumbull. Вивчення квасолі на основі матеріалів експедицій та результатів польових досліджень колекції квасолі Всесоюзного інституту рослинництва з країн Латинської Америки дозволили підтвердити американське походження квасолі. У вивченні цього питання найбільшої уваги заслуговують праці С. Букасова, М. Вавилова, П. Жуковського, М. Іванова.*

*Ключові слова: квасоля, історія, походження, поширення, історичний аспект.*

В умовах реформування агропромислового комплексу України та скорочення виробництва тваринної продукції, важливого значення набуло виробництво високобілкових продуктів рослинництва. Як наслідок цього, за останні роки різко зріс попит на насіння зернобобових культур, серед яких чільне місце займає квасоля, яка є однією із найдавніших рослин, а також найбільш

цінних продовольчих культур на землі та й зокрема в Україні. З метою збільшення площ вирощування квасолі виникає потреба представити коротку історію її походження, поширення, навести дані збільшення посівних площ і підвищення врожайності.

Опис походження та поширення культурної квасолі перших світових досліджень зустрічається в науковій літературі вкрай рідко. Статті, зазвичай, оглядові, не вирішують проблеми походження цієї рослини. Походження культурної квасолі спочатку спиралося на дані історії, лінгвістики та географії диких форм цієї культури. Та з розвитком археології, етнології та географо-агрономічного вивчення культурних рослин почало чітко вимальовуватися глибоке пізнання культурних видів квасолі та осередків їх різноманіття у порівнянні з осередками первинної культури [1, с. 309]. У пошуках батьківщини квасолі ученими були названі різні версії походження цієї культури: Австралія, Африка, Індія.

Квасоля належить до родини бобових Рід *Phaseolus* L. Згідно із останніми дослідженнями, нараховує 50–70 видів. Це трав'яниста рослина кущової форми, висотою 20–40 см. Вона містить у середньому 24 % білка, який за амінокислотним складом близький до білків тваринного походження, цукор (5 %) і вітаміни В2 і В6, а також вітаміни С, Е, РР та інші незамінні амінокислоти. Багата квасоля і на мінеральні речовини: калій, магній, залізо. У їжу використовують зріле насіння, яке може зберігатися в належних умовах декілька років, не втрачаючи поживних якостей, та недозрілі боби овочевих сортів. Насіння і недостиглі зелені боби квасолі знаходять широке застосування в кулінарії, кондитерській, хлібопекарській, консервній промисловості [2]. Цінність квасолі визначається не тільки продовольчими, але й агротехнічними показниками. Квасоля, як і інші зернобобові культури, має здатність фіксувати азот з повітря і підвищувати плодючість ґрунтів.

Основними виробниками квасолі у світі є Бразилія, Мексика, Індія, Китай, США. В Африці квасолю вирощують в Бурунді, Руанді, Уганді. Менш за все квасолі вирощують у країнах Європи – Іспанії, Португалії, Румунії, Угорщині, країнах Балканського півострова, Франції [3–4; 7]. Основні посіви цієї культури розташовані в країнах Азії (55,2 %) та Південної Америки (19,3 %). Там же збирають і найвагомішу частину врожаю – відповідно 51 % і 19 %. В Україні найбільше господарське значення має квасоля звичайна, яка займає близько 90 % площі цієї культури [5]. Невелику частину в посівах займають багатоквіткова квасоля, лімська і тепарі. Також важливого значення набула квасоля овочева. У народній медицині Китаю страви з квасолі використовують для покращення діяльності органів дихання і травлення, а із ступок бобів готують настої для лікування діабету [6]. Крім того квасоля є дієтичною стравою, яку призначають для лікування печінки, а також гострих респіраторних захворювань та захворювань центральної нервової системи [7].

Квасоля – традиційна культура України. На жаль, в останні десятиріччя площі під цією культурою були незначні, вирощували її в основному на присадибних ділянках. Але надія на те, що квасоля на полях України займе належне місце усе ж залишається. Найбільш важливими в економічному відношенні є однорічні види квасолі (*P. vulgaris* L. – звичайна, *P. lunatus* – лімська, *P. coccineus* L. – багатоквіткова, *P. acutifolius* – гостролиста). Деякі з них розповсюджені на всіх континентах світу. Згідно із даними ФАО ООН, в 1956 р. площа посівів квасолі у світовому землеробстві сягала 19 млн га [7], 1979 р. – 25,5 млн га [8]. До 1984 р. посівні площі культури зросли до 26 млн га [9].

Проблема походження та поширення квасолі має давні історичні витоки, численні думки та припущення дослідників, але єдиної думки, не існує і сьогодні. У пошуках батьківщини квасолі звичайної ботаніки перераховували усі частини світу вказавши на Австралію та Африку. Перші свідчення про квасолю відомі з 1536 р, відомості про її кущові форми – з 1542 р. До початку XVIII ст. число відомих у Голландії різновидів квасолі звичайної: витких, напіввитких та кущових сягало сотні [1].

Впевненість учених в тому, що квасоля походить з Азії переважала в літературі з середини XVIII ст. опираючись на погляди відомих систематиків: Ліннея, Айтона, Лінка, Спрангела, Моріса, Розенталя, Мартенса та італійського професора Ораціо Комеса. Роуль (1839 р.) вказував на можливість походження білого та червоного різновиду квасолі із Кабулу, Кашміру та сусідніх країн. Кальвер (1852 р.) вважав квасолю звичайну широко розповсюдженим видом в Азії, що ріс у дикому вигляді навіть біля берегів Каспійського моря. Відсутність в Індії знахідок диких видів квасолі змусила Декандоля (1855 р.) вважати батьківщиною квасолі Західну Азію (Персію, Малу Азію, Сирію та Аравію) [1].

Думка про походження квасолі з Америки сягає 80-х рр. XIX ст. і базується на доісторичних знахідках насіння, вражень перших мандрівників та завойовників окремих провінцій Америки та ареалах диких родинних видів квасолі [7]. Вперше підтверджена роботою Л. Вітмак [1] 1879 р., у якій він детально описав виявлення насіння квасолі у гробницях Перу і Аризони та американськими дослідниками А. Грей та Г. Трумбул [10].

Декандоль (1883 р.) припускав американське походження квасолі, оскільки не було підтвердження того, що квасоля не була відомою до Колумба. Азіатське походження квасолі не сприймалося ним тому, що у стародавні часи її не вирощували ні в Східній Індії, ні у південно-західній Азії, ні у Єгипті [1].

У другій чверті ХХ ст. видалася можливість провести радянські експедиції зі збору місцевих сортів у Мексиці, Центральній та Південній Америці, вивчити сортовий матеріал цих країн, що відрізнявся виключним різноманіттям форм, встановити зони агроекологічного пристосування сортових груп та дати наукове пояснення первинним та вторинним зонам культури [7, с. 8].

Вивчення квасолі на основі матеріалів експедицій та результатів польових досліджень колекції квасолі Всесоюзного інституту рослинництва із країн Латинської Америки дозволили ученим підтвердити американське походження квасолі. У вивченні цього питання найбільшої уваги заслуговують праці С. Букасова [11], М. Вавилова [12], П. Жуковського [13], М. Іванова [14],

Також, до сьогодні ведуться дискусії щодо диких предків квасолі. Так, С. Піпер [1; 7; 15] висловив припущення, що знайдений ним дикорослий вид *P. macrolepis* Pir. у Гватемалі на виверженнях вулкану Фуего, на висоті 2490 м над рівнем моря, дав початок культурним місцевим сортам звичайної квасолі, розповсюдженим у країнах Латинської Америки, хоча експериментального доведення такого припущення не існує. У 1951 р. А. Буркарт [1; 7; 15] в Аргентині, на західних схилах Кордильєрів, знайшов новий дикий вид, названий *P. aborigineus* Burk, за морфологічними ознаками близький до *P. vulgaris*, який легко схрещувався з ним, даючи при цьому фертильне потомство. На основі цього він стверджував, що *P. aborigineus* – родоначальник *P. vulgaris*. Таку думку поділяли й О. Берглунд-Бручер та Н. Бручер [1; 7; 16]. Розповсюдження його дуже широке – від аргентинських провінцій Сан-Луїс, Кордова (320° південної широти) до Карибської зони Венесуели (100° північної широти). Таку протяжність ареалу *P. aborigineus* Н. Вручер пояснює поліфілетичним походженням звичайної квасолі, відсутністю точно визначеного ареалу походження. Він вважав, що аборигенне населення Америки окультурювало дику квасолю, залучену із різних місць. Подальші дослідження виду різними методами (електрофоретичними, анатомічними та ін.) показали схожість цього виду з *P. vulgaris* і до сьогодні не має інших доказів, що вид *P. aborigineus* є прародичем звичайної квасолі.

Шляхи потрапляння квасолі в Європу також супроводжувалися суперечливими припущеннями. Згідно із міркуваннями М. Вавилова, вона потрапила туди разом із моряками Колумба [12]. Спочатку її вважали лише декоративною культурою, однак в ХVІ ст. вона набула широкого поширення як харчова культура у Франції, Італії та інших країнах Західної Європи.

В Україну квасоля потрапила двома шляхами: з півдня – країн Малої Азії, Балканського півострова та з заходу – сусідніх європейських держав [18]. Розширення площ під нею відбувалося повільно. В умовах дрібнотоварного селянського господарства Російської імперії квасоля не виходила за межі городньої культури. У 1913 р. посівні площі, зайняті нею, становили 40 тис. га. Після революції польова культура квасолі почала дедалі розширюватись і у 1935 р. займала 124 тис. га. Найбільше поширення в СРСР квасоля отримала на Північному Кавказі, в УРСР, МРСР, АЗРСР, в центральній чорноземній зоні РРФСР [19]. Найбільші площі посіву квасолі були зосереджені в Одеській, Дніпропетровській, Закарпатській, Запорізькій та Хмельницькій областях [7]. Однак досить низька продуктивність культури – 5,4–10 ц/га [20], відсутність сортів, придатних для механізованого збирання та належної збиральної техніки, яка б забезпечила високу якість і надійність у роботі, низка негативних чинників організаційно – економічного характеру, які не сприяли підвищенню уваги до культури, призвели до скорочення площі посіву під квасолею з 157,1 тис. га в 1946–1950 рр. до 57 тис. га в 1984 р. [9].

Слід зазначити, що в 1985 р. у колективних господарствах України посівами квасолі було зайнято 17,7 тис. га квасолі з урожайністю 1,19 т/га. Найбільші площі були у Чернівецькій області – 1,8 тис. га з урожайністю 1,42 т/га. В колишньому СРСР ще в 1935 р. під квасолею було зайнято 232,5 тис. га, а в 1950 р. – 165,1 тис. га (в УРСР – 75,3 тис. га) [7]. Що стосується урожайності квасолі, то у 50-х рр. ХХ ст. її врожаї були досить високими. Так, в колгоспі "Україна" Дніпропетровської області отримано 2,07 т/га, в колгоспі ім. Леніна Городенківського району Івано-Франківської області – 2,2 т/га [21]. Незважаючи на досить високі врожаї цієї культури в подальшому також спостерігався занепад її виробництва, і лише у 60-х рр. ХХ ст. після прийняття Радою Міністрів постанови "Про збільшення виробництва та державних закупок квасолі" від 7 січня 1963 р. № 29 за якою встановлена ціна 300–400 крб. / т виробництво квасолі почало помітно збільшуватись [22]. У 1985 р. в колгоспі "Росія" Волновахського району Донецької області врожайність становила 1,82 т/га; 1988 р. в колгоспі "Зоря" Житомирського району – 2,95 т/га; 1989 р. в колгоспі "Родина" Богодухівського району Харківської області – 2,05 т/га, ім. 1 травня тієї ж області – 2,09 т/га. В агрофірмі "Сейм" Конотопського району Сумської області 1991 р. на площі 20 га врожайність становила 1,56 т/га [21].

На сьогодні, обсяги виробництва квасолі в Україні також є не значними. Посівні площі цієї культури складають 25–30 тис. га, переважна більшість яких зосереджена у малих фермерських господарствах та на присадибних ділянках, промислового виробництва належить лише 1 тис. га. Найбільш поширеним є: "Алуна", "Бельцька 16", "Первомайська", "Подільська куцова", "Синельниківська 6", "Харківська штамова", "Ювілейна 250" та інші.

Отже, вивчення минулого (матеріалів розкопок, друкованих матеріалів) та сьогодення (ботанічного вивчення сортового різноманіття культурних видів квасолі індіанських племен) квасолі звичайної частково висвітлює певні центри її виникнення, пов'язані із давньою культурою індіанських племен Східної та Центральної Америки.

#### **Список використаних джерел**

1. Дитмер Э. Э. К вопросу о происхождении культурных фасолей. Фасоль. Культурная флора / Э. Э. Дитмер. – М., 1937. – 309 с. 2. Стаканов Ф. С. Фасоль / Ф. С. Стаканов. – Кишинев: Штиинца, 1986. – 196 с. 3. Яковлев Г. П. Бобовые земного шара / Г. П. Яковлев. – Л.: Наука, 1991. – 144 с. 4. Бабич А. О. Світове виробництво однорічних зернових бобових культур для вирішення проблеми білка і біологічного азоту / А. О. Бабич, В. Ф. Петриченко, А. А. Побережна // Тези I Всеукр.(міжнар.) конф. "Корми і кормовий білок". – Вінниця, 1994. – С.164–165. 5. Зернобобові культури / [За ред. А.О. Бабича]. – К.: Урожай, 1984. – 160 с. 6. Пылов А. П. Зерновые бобовые культуры (горох, чечевица, фасоль) / А. П. Пылов. – М.: Знание, 1975. – 64 с. 7. Иванов Н. Р. Фасоль / Н. Р. Иванов. – Л., 1961. – 280 с. 8. Месяц И. И. Возделывание основных зернобобовых культур в странах Европы: обзорная информация / И. И. Месяц // ВАСХНИЛ, ВНИИТЭИСХ. – М., 1981. – 64 с. 9. Минюк П. М. Фасоль / П. М. Минюк. – Минск: Ураджай, 1991. – 94 с. 10. Gray A., Trumbull H. Review of de Candolle's origin of cultivated plants / A. Gray, H. Trumbull // Amer. Journ. of sciences. – 1883. – Ser. IV. V. XXVI. P. 140–141. 11. Букасов С. М. Возделываемые растения Мексики, Гватемалы и Колумбии / С. М. Букасов // Тр. по прикл. бот., ген. и сел. – 1930. – Вып. 5. – С. 3–14. 12. Вавилов Н. И. Мексика и Центральная Америка как основной центр происхождения культурных растений Нового Света / Н. И. Вавилов // Тр. по прикл. бот., ген. и сел. – 1931. – Т. 26. – Вып. 3. – С. 135–199. 13. Жуковский П. М. Культурные растения и их сородичи / П. М. Жуковский. – Л.: Колос, 1971. – 791 с. 14. Иванов Н. Р. Географическая закономерность в распределении культурных Phaseolinae / Н. Р. Иванов // Тр. по прикл. бот., ген. и сел. – 1937. – Сер. 1. – Т. 2. – С. 41–106. 15. Piper C. V. Studies in the American Phaseolinae / C. V. Piper // Contr. U.S. Natl. Herb. – 1926. – № 22. – P. 663–701. 16. Berglund-Brucher O. Wildbohnens-Funde in Sydamerika / O. Berglund-Brucher // Naturweissenseh. – 1967. – Bd. 54. – P. 466–468. 17. Gentry H. Origin of the common bean Phaseolus vulgaris / H. Gentry // Econ. Bot. – 1969. – V. 23. – № 1. – P. 55–69. 18. Зернові бобові культури / [За ред. Д.Ф. Лихваря]. – К.: Урожай, 1964. – 316 с. 19. Пылов А. П. Зерновые бобовые культуры (горох, чечевица, фасоль) / А. П. Пылов. – М.: Знание, 1975. – 64 с. 20. Ковалев И. В. Вопросы агротехники фасоли в условиях центральной зоны БССР: автореф. дисс. на соиск. уч. степени канд. с.-х. наук / И. В. Ковалев. – Жодино, 1978. – 26 с. 21. Фриденваль С. М. Квасоля / С. М. Фриденваль. – К.: Урожай, 1964. – 158 с. 22. Чурсин А. М. Цены и качество сельскохозяйственной продукции: [справочная книга] / А. М. Чурсин, К. С. Камнева, Д. С. Голубицкая. – М.: Колос, 1984. – 208 с.

**Алла Семенюшко**

#### **ПРОИСХОЖДЕНИЕ И РАСПРОСТРАНЕНИЕ ФАСОЛИ ОБЫКНОВЕННОЙ (PHASEOLUS VULGARIS L): ИСТОРИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ И ИСТОРИКО-НАУЧНЫЙ АНАЛИЗ**

*На примере ретроспективной истории отслежены пути происхождения и распространения ценной в продовольственном и агротехническом смысле зернобобовой культур – фасоли обыкновенной (Phaseolus vulgaris L) в земледелии разных стран и континентов. Уверенность ученых в том, что фасоль происходит из Азии преобладала в литературе с середины XVIII в., опираясь на взгляды известных систематиков: Линнея, Айттона, Линка и других. Мнение о происхождении фасоли из Америки достигает 80-х гг. XIX в. и подтверждена работами L. Wittmack, A. Gray и H. Trumbull. Изучение фасоли на основе материалов экспедиций и результатов полевых исследований коллекции фасоли Всесоюзного института растениеводства из стран Латинской Америки позволили подтвердить американское происхождение фасоли. В изучении этого вопроса наибольшего внимания заслуживают работы С. Букасова, Н. Вавилова, П. Жуковского, Н. Иванова.*

*Ключевые слова: фасоль, история, происхождение, распространение, исторический аспект.*

Alla Semenyushko

**ORIGIN AND DISTRIBUTION OF COMMON BEAN (PHASEOLUS VULGARIS L):  
HISTORICAL ASPECTS AND HISTORICAL-SCIENTIFIC ANALYSIS**

*On example of retrospective history ways of origin and distribution of valuable in provision and agrotechnical sense legumes – Common Bean (Phaseolus vulgaris L) in agriculture of different countries and continents has been tracked. Confidence of scientists is that the beans came from Asia dominated in literature since the middle of XVIII century has been based on the views of famous taxonomists: Linnaeus, Ayton, Link and others. The idea of beans origin from the United States is 80 years of the XIX century and confirmed by the work of L. Wittmack, A. Gray and H. Trumbull. Study of beans on the basis of the results of field research of bean collection of Union Institute of Horticulture from Latin America has allowed confirming American origin of the beans. Studying this question worthy is research of S. Bukasov, M. Vavilov, P. Zhukovsky, M. Ivanov.*

*Key words: bean, history, distribution, origin, historical perspective..*

УДК 930.085:664.1(470+571+477)

Олексій Тарабрін

**АКАДЕМІК К. ВОБЛИЙ – АВТОР ПЕРШОЇ МОНОГРАФІЇ З ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ  
РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ЦУКРОБУРЯКОВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ**

*Монографія академіка К. Воблого була першим на той час ґрунтовним історико-економічним дослідженням розвитку цукробурякової промисловості в Росії. Важливою рисою монографії було те, що процес виникнення й розвитку цукробурякової промисловості в Російській імперії, її автор розглядає в органічному поєднанні з економікою країни, переконливо доводить, що нова галузь, її розвиток мали за мету вирішення питань виходу із кризи, яка охопила більшість господарств.*

*Ключові слова: К. Воблий, монографія, історико-економічне дослідження, цукробурякова промисловість, Російська імперія.*

В історії розвитку української науки є багато славетних постатей, багатогранна творчість яких сприяла її становленню й розвитку, успішному вирішенню прикладних галузевих і регіональних проблем, підготовці науково-педагогічних і господарських кадрів, розвитку культури взагалі. Серед відомих імен почесне місце займає видатний економіст-географ, один із фундаторів української економіко-географічної школи, автор першої монографії з історії розвитку цукробурякового виробництва та низки публікацій з цього питання академік АН УРСР, заслужений діяч науки УРСР – Костянтин Григорович Воблий.

К. Воблий народився 27(15) травня 1876 р. у смт. Царичанка Кобеляцького повіту колишньої Полтавської губернії (нині – Дніпропетровська область) у сім'ї сільського священика. Після закінчення курсу навчання у місцевій народній школі юнак вступив до Полтавського духовного училища. Закінчивши у 1896 р. семінарію у 20-річному віці він був скерований на навчання державним коштом до Київської духовної академії, яку закінчив у 1900 р. Однак схоластичний напрям навчання в академії його швидко розчарував, і він вирішив після її закінчення зі званням кандидата богослов'я здобути світську освіту. К. Воблий вступає на юридичний факультет Юр'ївського (нині – Тартуський) університету, де провчився лише один рік, посилено займаючись соціальними науками. Освіту за другий курс Костянтин Григорович одержував на юридичному факультеті Варшавського університету й одночасно працював молодшим редактором у Варшавському статистичному комітеті. Навчально-педагогічну діяльність К. Воблий розпочав уже в Київському університеті ім. Св. Володимира – спочатку професором-стипендіатом, а після складання усного іспиту за 1905/1906 навчальний рік на ступінь магістра політичної економії та отримання звання приват-доцента по кафедрі політичної економії і статистики упродовж 1907–1909 рр. – у січні 1907 р. почав викладати тут політичну економію [5, с. 7]

У 1907 р. він стає одним з ініціаторів створення Київського комерційного інституту, упродовж 1910–1912 рр. був деканом економічного факультету. У 1911 р. К. Воблий захистив докторську дисертацію і йому присвоєно учений ступінь доктора політичної економії і статистики та вчене звання ординарного професора Київського університету. На цій посаді він працював до 1920 р.

У 1917 р. К. Воблий видав дві наукові публікації з аграрного питання в Росії (думки і цифри), із земельного питання в програмах п'яти політичних партій. Таким чином, упродовж першого

(дореволюційного) періоду життя і творчості Костянтин Григорович став одним із відомих професорів-економістів українського походження у Російській імперії водночас поглиблено вивчав просторові аспекти економічних і соціальних процесів. Разом із відомими ученими: М. Туган-Барановським, М. Зіббером, Л. Яснопольським, О. Русовим, І. Пасхавером, Ю. Корчак-Чепурківським, М. Птухою й іншими були започатковані основи галузево-статистичного напрямку розвитку української економічної географії.

Другий період творчості К. Воблого припав на початок радянської ери в Україні, на буремні й новаторські 20-і рр. XX ст., коли розпочала розвиток радянська система, а з 1921 р. запроваджувався НЕП, здійснювалася політика українізації (коренізації), індустріалізації й бурхливого розвитку української науки, освіти та культури, а з 1928 р. розпочалося виконання першої п'ятирічки. Вже у 1918 р. утворено Українську академію наук, яка в 1921 р. стала Всеукраїнською АН (ВУАН). У травні 1919 р. К. Воблого, як відомого ученого-економіста і педагога вищої школи, обрано академіком ВУАН. Відтоді з АН практично пов'язано усе подальше життя відомого ученого. У 1923–1927 рр. К. Воблий був головою товариства економістів України, упродовж 1928–1930 рр. обіймав посаду віце-президента Академії наук УРСР.

На початку 20-х рр. XX ст. К. Воблий приділяв особливу увагу вивченню провідних галузей народного господарства України – промисловості, транспорту, сільському господарству та торгівлі. Кожну з яких він розглядав в історичному аспекті, описував їх виникнення, розміщення, розвиток і взаємозв'язки. Результати цих досліджень було покладено в основу підручника "Економическая география Украины", виданого у 1919 р. (обсяг 174 с.), який згодом, після доопрацювання й доповнення, витримав п'ять перевидань українською мовою. Підручник для різних типів навчальних закладів містив вступ і сім розділів, доволі ґрунтовну характеристику розвитку й розміщення окремих галузей народного господарства. У вступі обґрунтовано авторське трактування суті економічної географії та її завдання, оцінка географічних умов господарського життя України, в тому числі значення економічного районування.

У першому розділі наводяться дані про територію, кількісний склад і розміщення населення. Багато уваги відведено методам обробки статистичних матеріалів про населення й іншим демографічним питанням. Другий розділ висвітлює розвиток і географію сільського господарства. У третьому розділі розглядається гірничя, головним чином вугільна, залізорудна і металургійна промисловість; в четвертому – галузі обробної промисловості – машинобудівна, харчова, легка, скляна, фарфоро-фаянсова та ін. У п'ятому розділі подано основні відомості про розвиток і розміщення транспорту, шостий присвячений ґрунтовній характеристиці внутрішньої (за видами) та зовнішньої торгівлі. В останньому розділі зроблено спробу дати короткий історичний нарис розвитку народного господарства республіки в минулому. Автор позитивно оцінив природне та економічне районування, однак не характеризував економічні райони. У книзі проаналізовано комплексний підхід до проблеми розвитку і розміщення продуктивних сил України [4, с. 11].

Упродовж першої половини XX ст., К. Воблий залишався провідним ученим в галузі української економічної географії, проводив активну й плідну педагогічну, науково-дослідну та науково-організаційну роботу. Йому вдалося не тільки досягти вагомих результатів, а й об'єднати навколо своїх ідей однодумців: студентів, аспірантів, науковців, створивши наукову школу українських економістів-географів.

У 1930 р. відбувся гучний процес над членами СВУ, до якої зараховано й академіків УАН. Це був сфальшований політичний судовий процес, оскільки такої організації не існувало. Однак К. Воблий мав відвагу стати на захист працівників академії. Під час німецько-радянської війни К. Воблий жив і працював (1941–1943 рр.) у м. Уфа (Башкирська АРСР), куди евакуйовано установи АН УРСР. Із середини літа 1942 р. відновлено роботу Інституту економіки із чотирма відділами, у тому числі економічної географії і статистики, які очолив Костянтин Григорович; одночасно його призначено директором Інституту й на цій посаді він працював до 1947 р. [9, с. 10]. Особливістю творчості К. Воблого було те, що він, здавалося б, бажав охопити своєю діяльністю усі сфери життя, розв'язати найскладніші проблеми розвитку господарства країни. За його участі ставилися та вирішувалися практичні завдання економіки, які й досі не втратили своєї актуальності.

Наукові позиції К. Воблого неодноразово засуджувалися. Зважаючи на обставини, що склалися на той час, ученому довелося рахуватися з ними і творчо переосмислити свої наукові позиції. Він запропонував оригінальну ідею економічного районування України на основі групування областей за спільністю економічних характеристик. Ця ідея набула подальшого розвитку в повоєнний період у працях численних його послідовників: О. Смирнова, В. Поданчука, А. Ващенко, М. Паламарчука, Л. Корецького та ін. У 70–80-і рр. XX ст. з огляду на тематичне та територіальне розширення економіко-географічних досліджень і необхідність кількісного наукового дослідження соціально-економічних просторових систем економічна географія переросла в економічну та соціальну.

К. Воблий був різноплановим дослідником, адже крім його внеску в формування та розвиток економічної географії він добре знав політеконом у галузі розробки теорії страхування, статистики, аграрних питань, питань кооперації, заробітної плати, проблем методології та ін. Низку праць К. Воблий присвятив питанням історії науки: "Программа по истории экономических учений" (1914 р.), "Нарис з історії російсько-української цукробурякової промисловості" (1928 р.), "Нарис історії України" (1942 р.), "Інститут економіки АН УРСР" [6, с. 7].

У творчому доробку академіка К. Воблого особливе місце посідають праці з питань економіки розвитку цукробурякової промисловості, передумов її виникнення на теренах України. Відомий учений у галузі статистики та економічної географії, він чудово розумів значення цієї галузі для розвитку народного господарства України. Промисловий переворот, сутність якого полягала у переході від ручної праці – до машинного виробництва, в Україні розпочався із цукрової промисловості. Уже в 1820-х рр. цукроваріння розвивалось у поміщицьких маєтках відомих магнатів – Сангушків, Потоцьких, Браницьких, Бобринських, проте було малопробитковим і технічно відсталим. Цукроварні потребували кваліфікованих робітників, майстрів і вищого персоналу – управителів, директорів. Висока прибутковість цукроварень дала поштовх швидкому розвитку цукрової промисловості у середині ХІХ ст. До того ж протекціоністська митна політика царського уряду, сприяла підвищенню цін на цукор, а отже і збільшенню кількості цукроварень. Про масштаби розвитку цукрової промисловості в Україні свідчать такі дані: у 1848 р. в Російській імперії працювало 380 цукрових заводів, а загальне виробництво цукру становило 1195 тис. пудів (у середньому по 3145 пудів на один завод). Лише 56 заводів виробляли цукру більше 15 тис. пудів на рік, з яких один знаходився в Росії, а усі інші – на території України. Із 16 заводів, які щороку виробляли 10–15 тис. пудів цукру, один був у Росії, а решта – в Україні [13, с. 329]. Станом на 1848 р., в Україні працювало 183 цукроварні, або 62 % від загальної їх кількості в імперії [13, с. 331]. Як свідчать факти, завдяки потужному розвитку цукрової промисловості, Україна здійснила перший етап промислового перевороту за рахунок внутрішніх ресурсів, проте з використанням іноземної техніки, технологій та виробничого досвіду.

Наукові погляди академіка К. Воблого знайшли відображення у працях: "Кооперування цукрової промисловості" (1921 р.), "Проблемы кооперирования в свеклосахарной промышленности" (1923 р.), "Історичний нарис кооперативно-орендної цукробурякової промисловості на Україні" (1930 р.) тощо [5, с. 6]. Цей період творчої діяльності академіка увінчує вихід у Києві ґрунтовної багатотомної монографії "Нариси з історії російсько-української цукробурякової промисловості", над якою він працював упродовж десятиліть, аналізуючи архівні, статистичні, літературні й інші документальні матеріали. У 1928 р. вийшло друком два випуски першого тому обсягом понад 500 стор. У цьому ж році для широкого загалу видано його книгу "Опыт истории свеклосахарной промышленности СССР" (т. 1). Перший том монографії охоплює період у розвитку цукробурякової промисловості перед скасуванням кріпацтва. В основу праці покладено архівний матеріал а також журнальна література. Другий випуск присвячено торгівлі цукром, становищу праці, політиці цукробурякової промисловості, її ідеології [1–3].

У 1930 р. побачив світ другий том згаданої монографії обсягом 400 сторінок, яка охоплювала пореформений період до 1895 р., у 1931 р. вийшов у світ перший випуск третього тому обсягом 252 стор., що відображав період напередодні першої світової війни. На жаль, 4–5-й томи, підготовлені у 30–40-х рр. ХХ ст., не були опубліковані через заборону цензури, їх рукописи донині зберігаються у фондах Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського. Саме виникнення й розвиток цукробурякової промисловості К. Воблий аналітично та документально обґрунтовує як економічний вихід із аграрної кризи, яка на той час охопила деякі райони країни. Значний інтерес становить критична оцінка автором літератури і першоджерел, на яких базується дослідження.

Важливою рисою монографії К. Воблого було те, що процес виникнення й розвитку цукробурякової промисловості в Російській імперії, який він розглядав в органічному поєднанні з економікою країни, переконливо свідчив про те, що нова галузь, її розвиток ставили за мету вирішення питань виходу із кризи, яка охопила більшість господарств. Монографія академіка К. Воблого стала першим на той час ґрунтовним історико-економічним дослідженням розвитку цукробурякової промисловості, без сумніву, є прикладом добросовісності наукових досліджень.

#### *Список використаних джерел*

1. Воблий К. Г. Нариси з історії російсько-української цукробурякової промисловості. У 3 т. / К. Г. Воблий. – К.: Вид. Всеукраїнської Академії Наук, 1928. – Т. I. – Вип. 1 [до 1861 р.] – 248 с. 2. Воблий К. Г. Нариси з історії російсько-української цукробурякової промисловості. У 3 т. / К. Г. Воблий. – К.: Вид. Всеукраїнської Академії Наук, 1928. – Т. I. – Вип. 2 [до 1861 р.] – 254 с. 3. Воблий К. Г. Нариси з історії російсько-української цукробурякової промисловості. / К. Г. Воблий. – К.: Вид. Всеукраїнської Академії Наук, 1930. – Т. II. [1861/62 – 1894/95 рр.] – 400 с. 4. Корнійчук Л. Я. Історія економічної думки України: Навч. посіб. / Л. Я. Корнійчук. – К., 2004. – 432 с. 10. Корецький І. С. Українські економісти ХІХ століття та західна наука. – К., 1993. – С. 192. 5.



Костянтин Григорович Воблій / [За ред. Г.С. Писаренка] / І. С. Коропецький. – К.: Наукова думка, 1968. – 76. 12. Матвієнко В. М. Теоретичні аспекти української економічної і соціальної географії: автореф. дис. канд. геогр. наук; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка / В. М. Матвієнко. – К., 2000. – 20 с. 6. Вернигора Л. К. Г. Воблій – видатний український вчений-економіст (до 130-ї річниці від Дня народження) / Л. Вернигора // Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Економіка. – Вип. 86/87. – К., 2006. – С. 60–62. 7. Іщук С. І. Дослідження особливостей формування АПК у працях академіка К. Г. Воблого / С. І. Іщук, Я. Б. Олійник, В. М. Матвієнко // Вісник Київського університету. Географія. – 1999. – Вип. 44. – С. 11–15. 8. Костянтин Григорович Воблій (Некролог) // Вісник АН УРСР. – 1947. – № 6. – С. 7–8. 9. Лисоченко І. Д. Костянтин Григорович Воблій / І. Д. Лисоченко // Фонди відділу Рукописів Центральної наукової бібліотеки АН УРСР. – К.: Наукова думка, 1982. – С. 24–32. 10. Матвієнко В. М. Науково-організаційна діяльність академіка К. Г. Воблого / В. М. Матвієнко // Вісник Київського університету. Географія. – 1999. – Вип. 44. – С. 49–50. 11. Стеченко М. Д. Наукове забезпечення розвитку та розміщення продуктивних сил України в роботах К. Г. Воблого / М. Д. Стеченко, Л. М. Кушнір // Вісник Київського університету. Географія. – 1999. – Вип. 44. – С. 15–17. 12. Фещенко В. М. Дослідження проблем становлення та розвитку ринкового господарства в працях економістів України другої пол. XIX – поч. XX ст.: монографія / В. М. Фещенко. – К.: КНЕУ, 2003. – 188 с. 13. Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні / О. О. Нестеренко. – Ч. 1.: Ремесло і мануфактура. – К.: Вид. Академії наук УРСР, 1959. – 495 с.

### **Алексей Тарабрин**

#### **АКАДЕМИК К. ВОБЛИЙ – АВТОР ПЕРВОЙ МОНОГРАФИИ ПО ИСТОРИИ РАЗВИТИЯ РОССИЙСКО-УКРАИНСКОЙ СВЕКЛОСАХАРНОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ**

*Монография академика К. Воблого стала первым на то время основательным историко-экономическим исследованием развития свеклосахарной промышленности в России. Важной чертой монографии является то, что процесс возникновения и развития свеклосахарной промышленности в Российской империи он рассматривает в органическом сочетании со всей экономикой страны, убедительно показывает, что новая отрасль и ее развитие было находкой в решении вопросов по выходу из кризиса, который охватил большинство хозяйств.*

*Ключевые слова:* К. Воблій, монографія, историко-экономическое исследование, свеклосахарная промышленность, Российская империя.

### **Oleksiy Tarabrin**

#### **AN ACADEMICIAN K. WOBLY IS AN AUTHOR OF THE FIRST MONOGRAPH ON HISTORY OF DEVELOPMENT OF RUSSIAN-UKRAINIAN SUGAR-BEET INDUSTRY**

*The monograph of academician K. Wobly became the first by then sound history – economy research of development of sugar-beet industry in Russian Empire, and, no doubt, is the example of honesty of scientific researches. The important line of monograph is that the process of origin and development of sugar-beet industry in the Russian empire he examines in organic combination with all economy of country, shows convincingly, that new industry and her development was a find in the decision of questions on an exit from a crisis that overcame most economies.*

*Key words:* K. Wobly, monograph, historical and economic research, sugar-beet industry, Russian Empire.

**УДК 581.1(092)**

**Сгор Богач, Иван Григорюк**

#### **“ГЛУХІВСЬКИЙ ПЕРІОД” ДІЯЛЬНОСТІ ПРОФЕСОРА, АКАДЕМІКА УАСГН С. ЛЕБЕДЕВА**

*Висвітлено науково-педагогічну і організаційну діяльність С. Лебедева в контексті зародження і розвитку коноплярства в Україні, а також його роль в заснуванні Всесоюзного науково-дослідного інституту коноплі*

*Ключові слова:* С. Лебедев, галузь коноплярства, Всесоюзний науково-дослідний інститут коноплі, Глухівський сільськогосподарський інститут, фундаментальні дослідження в коноплярстві.

Актуальність тематики зумовлена об'єктивною необхідністю дослідження діяльності непересічної особистості видатного ученого в галузі фізіології і біохімії рослин, професора С. Лебедева. Зародження його наукової діяльності обумовлено суспільно-політичними процесами

та екстинсифікацією сільського господарства як основного джерела розвитку економіки держави. В 20-х рр. ХХ ст. діяльність багатьох учених-аграріїв скеровувалася на розвиток галузі коноплярства. Історичний досвід свідчить, про те, що зростання товаровиробництва натуральної сировини з конопель мав суттєвий позитивний вплив на добробут держави.

Комплексне дослідження джерельної бази (архівні фонди, науково-популярна література, періодичні видання) уможливило репрезентувати і відтворити цілісну історичну картину й виокремити три періоди науково-педагогічної діяльності С. Лебедева: "глухівський", "одеський" та "київський".

Метою дослідження полягає у висвітленні маловідомих і нез'ясованих фактів ("глухівського періоду" 1930–1941 рр.), що вплинули на формування наукової думки, становлення С. Лебедева як ученого-дослідника та одного із основоположників зародження галузі коноплярства в Україні. Сукупність соціально-економічних і політичних чинників спрямувала вектор наукових досліджень С. Лебедева до пізнання маловивченої культури – рослин коноплі.

Об'єктом роботи є зародження та розвиток досліджень в галузі коноплярства в Україні.

Предметом публікації є науково-педагогічна діяльність професора С. Лебедева у 1930–1941 рр. (так званий "глухівський період").

Варто констатувати, що означена проблема є недостатньою дослідженою українською історіографією. Серед існуючих праць слід зазначити роботи В. Вергунова [1; 19], С. Скорченка [2], В. Мажуги [20], І. Григорюка [3]. Діяльність професора С. Лебедева та його внесок у розвиток коноплярства в Україні висвітлено однобоко та фрагментарно. Окрім, цього на сучасному етапі розвитку нашої держави першочерговим завданням є подальший розвиток сільського господарства, інтенсифікація землеробства, підвищення традиційних технічних культур, зокрема конопель, можливі лише за умови використання набутого досвіду в цій галузі. Історичний досвід дає можливість запобігти повторенню помилок минулого і передбачити наслідок реформувальних в сучасних умовах.

Твердження, що коноплі в Україні вирощували споконвіку, особливих доказів не потребує, що засвідчено не тільки істориками чи науковцями, а й найголовнішими свідками усіх часів – фольклором та укладом селянського життя: не міг селянин обійтися без прядива – як і без хліба [1, с. 3]. Сумський край з його сприятливими природно-кліматичними умовами вважають одним із провідних центрів коноплярства в Україні.

У 20-х рр. ХХ ст. економічні важелі держави скеровувалися на суцільну індустріалізацію і колективізацію, а коноплярство розцінювалося як перспективна галузь сільського господарства, оскільки сировину – волокно експортували за кордон, яка вартувала значних коштів, що вкрай були необхідні для відновлення зруйнованої війною промисловості. Проте колективізація коноплярства наштовхнула на труднощі, пов'язані із недостатнім рівнем агротехніки, первинною обробкою конопель на волокно, відсутністю технічної бази для переходу від примітивних форм ведення господарства – до досконаліших [2].

У 1929 р. С. Лебедева, як талановитого організатора і кваліфікованого спеціаліста, призначено директором Чемерської дослідної станції, під керівництвом якого науковий колектив працював над вивченням систем науково-обґрунтованого обробітку та угноєння ґрунту в умовах Полісся України. Чималі запаси покладів торфу Чернігівської області дозволяли застосовувати його як добриво під сільськогосподарські культури. Так, у 1929 р. в журналі "Поліське господарство" виходить його стаття "Торфове добриво на картоплю". В результаті проведених дослідів, С. Лебедев наголошує на удобренні картоплі сумішшю торфу з органічними добривами, що зумовлювало збільшення приросту врожаю та якості продукції [3, с.14].

Організаторські здібності Сергія Івановича були помічені керівництвом Наркомзему УРСР, якому доручили розробити проект організації і програму діяльності Глухівської зональної дослідної станції прядильних культур (1930 р.), де він був заступником директора з наукової роботи.

Зі збільшенням площ під посіви конопель, перед господарствами і науково-дослідним станціями постала гостра потреба у висококваліфікованих спеціалістах. В Україні не було спеціальних вузів і технікумів, які б готували агрономів-коноплярів [2, с. 17]. Так, у 1931 р. на базі Глухівської зональної дослідної станції організовано Всесоюзний науково-дослідний інститут конопель (згодом Інститут луб'яних культур УААН– примітка авторів), а Чемерську дослідну станцію реорганізували і вона увійшла до складу науково-дослідного інституту (далі – НДІ) [4, с. 4]. Сергій Іванович відіграв важливу роль у його створенні і розвитку, йому, як досвідченому організатору, доручили сформуванню програму діяльності та основні завдання. Тут він обіймав посади заступника директора з наукової роботи і завідувача лабораторії фізіології та анатомії рослин [5, с. 113–114]. За досить короткий час Всесоюзний науково-дослідний інститут коноплярства (далі – ВНДІК) став одним із провідних наукових центрів підготовки висококваліфікованих спеціалістів та найновітніших впроваджень технологій вирощування конопель.

Починаючи ще із Полтавського сільськогосподарського інституту, Сергій Іванович працював пліч-о-пліч із видатними ученими М. Гришком і Д. Лихварем, з якими довгий час товаришував творчо зростав і розвивався як учений-фізіолог рослин [6]. Разом з тим, у 1931 р. М. Гришко очолив відділ селекції конопель НДІ, де спільно із Д. Лихварем проводив наукові дослідження, які спрямовані, головним чином, на підвищення продуктивності рослин коноплі та одночасного їх дозрівання [7, с. 6]. С. Лебедев працював у відділі землеробства, а з 1934 р. очолював лабораторію фізіології і анатомії рослин [8, с.8].

У працях сучасних істориків природознавства (С. Скорченко, В. Вергунов) з історії розвитку коноплярства в Україні (1917–1991 рр.) детально описано етапи становлення цієї галузі. 27 грудня 1933 р. виходить постанова РНК СРСР “Про заходи по розвитку коноплярства в СРСР”, згідно із якою, колгоспи і науково-дослідні господарства зобов’язували відводити під коноплі найродючіші ґрунти і закріплювати їх упродовж 4–5 років. Така бурхлива індустріалізація сприяла швидкому будівництву заводів первинної обробки конопель, що вимагало збільшення посівних площ і, як наслідок, розроблення ефективних науково-обґрунтованих технологій вирощування. До 30-х рр. ХХ ст. не було відповідної вітчизняної наукової літератури й досліджень в галузі коноплярства [2–3]. Тому, відразу після утворення Інституту, науковому колективу довелося розпочинати вивчення морфо-біологічних особливостей, агротехнічних заходів вирощування і одночасно проводити селекцію найпристосованіших сортів коноплі до ґрунтово-кліматичних умов Полісся України.

У 1933 р. виходить друком перший випуск “Трудів інституту коноплі”, у якому викладено перші праці з питань застосування добрив під коноплю. До складу редакційної колегії цього періодичного видання входив С. Лебедев, О. Хренников та директор інституту Г. Сарайлов [9]. Результати науково-дослідної роботи С. Лебедев підсумував у четвертому випуску “Трудів” (1934р.). Свої дослідження учений присвятив агротехніці вирощування рослин коноплі: “Обробіток ґрунту під коноплю” й “Норми висіву коноплі”. Ці наукові праці були першими в Україні. Ґрунотно опрацьовано інформацію за два роки науково-дослідної роботи відділу землеробства НДІ, що дала можливість Сергію Івановичу розробити та впровадити у виробництво найновітнішу технологію вирощування найпродуктивніших форм коноплі. У 1932 р. ним розроблено спеціальну програму досліджень з обробітку ґрунту під рослини коноплі, що включала наступні основні розділи: терміни і глибину основного обробітку ґрунту; терміни і способи передпосівного обробітку ґрунту; вплив передпосівного і післяпосівного ущільнення ґрунту; боротьба з ґрунтовою кіркою і бур’янами.

Експерименти проводили на дослідному полі розміром 2620 м<sup>2</sup> (235x12). Ґрунт – лесовидні суглинки. Вперше, на теренах України, С. Лебедевим встановлено й експериментально доведено, що зяблева оранка на глибину 15 см із одночасним застосуванням ґрунтопоглиблювача на 10 см підвищує врожай конопель на 23 %. Визначено, що рослини конопель чутливі до обробітку ґрунту, який визначає водно-повітряний режим та активність в ньому мікрофлори. У варіантах з глибокою зяблевою оранкою (25 см) урожайність конопель була меншою, ніж в контролі. Безпосередньо перед посівом здійснювали культивуацію на глибину 10–12 см. та каткування, що зумовлювало підвищення вологості ґрунту, водночас волога із нижніх шарів надходила до верхніх. Для боротьби із ґрунтовою кіркою і бур’янами в один агротехнічний прийом застосовували боронування легкими боронами до сходів рослин [10, с. 24–41, 109–136]. Доповідаючи на пленумі секції технічних культур ВАСГНІЛ 17 жовтня 1935 р. С. Лебедев зазначав, що обробіток ґрунту має колосальне значення для росту коноплі, більше ніж удобрення, хоча протиставити одне іншому неможливо [11, с. 88–89].

На підставі експериментальних досліджень С. Лебедевим у співдружності із іншими ученими інституту видано рекомендації для колгоспів та радгоспів щодо ефективного господарювання в галузі коноплярства. Він проводив активну просвітницьку роботу і читав курс лекцій із коноплярства в колгоспах Чернігівської та Сумської області [12, с. 96]. Згодом, у 1938 р. колектив учених опублікував перший навчальний посібник для районних колгоспних шкіл “Агротехніка коноплі”, у якому Сергій Іванович долучився до написання розділу “Обработка почвы под коноплю”, який став настільною книгою для учнів і студентів сільськогосподарських шкіл та технікумів. У ньому всебічно висвітлено етапи вирощування коноплі, зокрема від підготовки ґрунту до первинної обробки рослин [13, с. 45–57].

Вагомий вплив на формування наукової думки С. Лебедева мав один із основоположників коноплярства в Україні, академік АН УРСР М. Гришко. Учені упродовж десяти років на науково-дослідних ділянках і лабораторіях вивчали природу конопель, закладали підвалини галузі коноплярства шляхом виведення її в наукову площину й збагачення новими розробками та ідеями. Так, у 1935 р. за редакцією М. Гришка опубліковано фундаментальну монографію “Биология конопля” [14]. П. Горшков на урочистому засіданні Вченої ради ВНДІЛК (19 лютого 1957 р.), присвяченому 25-річчю інституту, наголошував, що вона була першою в світовій науковій літературі збіркою робіт, що широко розкривала аспекти росту та розвитку конопель [15, арк. 5–6]. У четвертому розділі “Семя конопля” Сергій Іванович ґрунотно описав морфологію, хімічний склад,

процеси дозрівання, проростання, посівні якості та визначення схожості насіння коноплі [16, арк. 32–57].

Через два роки відбулася знаменна подія в галузі коноплярства. Колективом учених узагальнено підсумок науково-дослідної роботи Інституту коноплі в ґрунтовній праці "Конопля" (1938 р.). Як зазначав М. Гришко, це видання систематизує досягнення науки і техніки в коноплярстві. Вперше були застосовані нові прийоми у вирощування коноплі, зокрема снігозатримання, підживлення, перехресний посів тощо. Виведено новий сорт коноплі, особливість якого полягала в одночасному дозріванні рослин, що вкрай необхідно для механізованого збору врожаю. У майбутньому планувалося механізувати етапи вирощування конопель від посіву – до первинної обробки. У книзі "Конопля" чільне місце посідають дослідження С. Лебедева, які присвячено вивченню впливу ґрунтової вологи на ріст і розвиток конопель. Ученим вперше вдалося встановити транспіраційний коефіцієнт для конопель відповідно до сорту в межах 1,2–3, що підтверджує високу потребу рослин у воді, під час сходів насіння та в період бутонізації рослин. Таким чином, показано, що підвищена вологість ґрунту (60–80 % від повної вологоємності) упродовж вегетаційного періоду скорочує його тривалість більш як на 10 діб [17, с. 227–241].

Ще однією актуальною темою, розробкою якої займався С. Лебедев, була яровизація конопель. Досліджуючи архівні справи звітів відділу землеробства Інституту луб'яних культур УААН, з'ясовано, що консультантом цієї теми був академік АН УРСР Т. Лисенко. Лабораторно-польовими дослідженнями упродовж 1935–1936 рр. встановлено, що яровизовані посіви конопель сортів північний та середньо-руський швидше укорінюються, а урожайність порівняно із звичайними посівами збільшується. Температурні варіанти яровизації коноплі визначались в межах 0–2 та 2–50 С протягом 15 діб [18, арк. 2–14].

Науково-дослідну роботу проводили у доволі складних побутових умовах, оскільки країна була охоплена голодом. З цього приводу Д. Лихвар згадував: "Ідучи до Глухова, я переконався, що забиваюся в убогий край, набагато злиденніший за мою Полтавщину. Значна частина місцевого населення Чернігівщини, не маючи шкіряного взуття, взувалися в лапті" [19, с. 132].

Упродовж 30-х рр. ХХ ст. проводилася боротьба із "проявами буржуазно-націоналістичної ідеології" у вигляді "чисток" закладів освіти. Органи НКВС порушили значну кількість справ проти працівників інституту конопель, педагогічного інституту та учителів шкіл міста. У трьох глухівських інститутах за цей час заарештовано більше 50 осіб, з них 28 професорсько-викладацького складу. Директор Інституту конопель Г. Сарайлов у 1935 р. був засуджений на 3 роки виправних таборів, а у 1937 р. "за контрреволюційну діяльність" до вищої міри покарання – розстрілу [20, с. 100–111]. У 1938 р. в Інституті науково-дослідна робота С. Лебедева піддана безпідставній критиці, а його праці визнавалися не актуальними та застарілими. Партійний функціонер Головного управління коноплярства СРСР Б. Дмитрієв у статті "Вредные установки в трудах Института конопли" наголошував на вилученні наукової літератури де, на його думку, замасковано "шкідництво" в Інституті коноплі [21, арк. 3–10].

С. Лебедеву довелось звільнитися із роботи. Однак, талановитий науковець не довго був безробітним, цього ж року йому запропоновано працювати в Глухівському сільськогосподарському інституті на посаді доцента кафедри ботаніки, фізіології рослин і мікробіології, де він вміло поєднував педагогічну діяльність із науковою. Свої знання і вміння Сергій Іванович передавав студентам, які у майбутньому стали відомими ученими. Випускники 1938 р. Б. Лесік – доктор сільськогосподарських наук, професор УСГА, М. Городній – доктор сільськогосподарських наук, професор УСГА, О. Колобов – завідувач відділенням агрохімії Інституту луб'яних культур, доктор біологічних наук, професор УСГА, Т. Сахарова – доктор сільськогосподарських наук, професор Всесоюзного науково-дослідного інституту цукрових буряків (м. Київ) [20, с. 105–108]. Зокрема відомостей, які висвітлюють діяльність С. Лебедева в Інституті надзвичайно мало, адже з початком Другої світової війни вивезти архів установи не було змоги, який потім був знищений. Нами виявлено лише фрагментарні згадки ім'я С. Лебедева в контексті діяльності в Глухівському сільськогосподарському інституті.

Перу С. Лебедева в досліджуваній нами період належить низка фундаментальних праць. Результати науково-дослідної роботи опубліковано в періодичних виданнях, які доповідалися на численних нарадах і з'їздах. У 1936 р. ВАК при РНК СРСР за сукупністю праць: "Некоторые данные по культуре конопли на зеленец", "Год работы Всесоюзного научно-исследовательского института конопли" (1932 р.), "Агротехнические правила по культуре конопли" (1933 р.), "Обработка почвы под коноплю", "Норма высева конопли", "Итоги двухлетней работы Всесоюзного научно-исследовательского института конопли" (1934 р.), "Ботаническая характеристика и отношение конопли к факторам роста", "Семя конопли" (1935 р.), "О стадийном развитии конопли", "О яровизации конопли", "За нормальную густоту стеблестоя в посевах конопель" (1937 р.), "Влияние влажности почвы на рост и развитие конопли", "Яровизация конопли" (1938), "Использование азота

клубенькових бактерій конопля” (1940 р.) присудив С. Лебедеву науковий ступінь кандидата сільськогосподарських наук [22, арк. 117–118].

Досліджуючи архівний фонд № 1 Всесоюзного науково-дослідного інституту конопля нами переглянуто й опрацьовано більш як 50 справ-звітів відділів землеробства, селекції, фізіології й лабораторії фізіології конопля від часу заснування Інституту в 1931 р. та призначення С. Лебедева на посаду заступника директора з наукової роботи і аж до звільнення із займаної посади у 1938 р. Також ґрунтовно опрацьовано наявну науково-популярну літературу і періодичні видання визначеного хронологічного терміну, у яких висвітлено наукову діяльність С. Лебедева. На превеликий жаль, особової справи у якій би зазначалося про його зарахування і звільнення з посади, особовий листок, список надрукованих наукових праць, характеристик й дипломів не повернуто з місць тимчасової евакуації під час війни.

Узагальнення наявних архівних матеріалів дозволяє дійти висновку щодо вагомості наукового внеску С. Лебедева в пізнання морфо-фізіологічних особливостей конопель, скерованих на одержання високих врожаїв та якості волокна. Він був одним із основоположників зародження вітчизняної галузі коноплярства, яку наповнив глибоким науковим змістом. Запроваджена ним новітня технологія вирощування конопель користувалася популярністю серед виробників. Так званий “глухівський період” діяльності професора С. Лебедева був надзвичайно продуктивним, який збагатив науку працями першорядного значення, що послужили поштовхом для подальших досліджень в галузі коноплярства.

#### *Список використаних джерел*

1. Вергунов В. А. Коноплярство в Україні: Історичні аспекти розвитку. Погляд у минуле. Проблеми сьогодення. Перспективи / В. А. Вергунов, С. Б. Скорченко. – К.: Нора-Прінт, 2002. – 143 с.
2. Скорченко С. Б. Історичні аспекти розвитку коноплярства в Україні (1917–1991) / С. Б. Скорченко. – К.: Інститут історії України, 1999. – 38 с.
3. Богач Є. М. С. І. Лебедев – організатор досліджень, розвитку і встановлення сільськогосподарської дослідної справи в Україні // Є. М. Богач, І. П. Григорюк // Історія освіти, науки і техніки в Україні: матеріали ІХ Всеукр. конф. молодих учених та спеціалістів, 22 трав. 2014 р., м. Київ. – К., ФОП “Корзун Д.Ю”, 2014. – С. 13–15.
4. Григоренко І. Я. Деякі основні та агрономічні властивості ґрунтів дослідного поля / І. Я. Григоренко, С. С. Раєвська // Видання Глухівської дослідної станції прядильних культур. – Чернігів, 1930 – Вип. 15. – С. 3–7.
5. Богач Є. Життя та діяльність професора С. Лебедева / Є. Богач // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. У двох частинах. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. – Вип. 1. – Ч. 2. – С. 112–119.
6. Богач Є. М. Вплив професора В. І. Сазонова на формування наукового світогляду та становлення С. І. Лебедева як вченого / [Електронне наукове фахове видання]. – 2014. – № 2.
7. Гришко Микола Миколайович: Бібліографічний покажчик / [Уклад.: О. А. Жуплатова, В. Г. Вировець; За ред. П. А. Голобородька]. – Суми: ПП “Нота бене”, 2008. – 23 с.
8. 75 років Інституту луб'яних культур УААН / Ілюстрований проспект. – Суми, 2006. – 12 с.
9. Труды института конопля / [Под общ. ред: Г. Г. Сарайлова, С. И. Лебедева]. – Москва-Ленинград. – Издание ВАСХНИЛ, 1933. – Вип. 1.
10. Лебедев С. И. Обработка почвы под коноплю. Норма высева конопля / С. И. Лебедев // Труды института конопля (итоги научно-исследовательской работы за 1932 г.). Ленинград. – Издание ВАСХНИЛ. – 1934. – Вип. 4. – С. 24–41.
11. Культура конопля, кенафа и канатника. Итоги пленума сессии технических культур Всесоюзной академии с.х. наук им. В. И. Ленина (17 ноября 1935 г.) / Труды ВАСХНИЛ // [Отв. ред. И. В. Якушкин]. – М.: Изд-во ВАСХНИЛ, 1936. – Вип. 4.
12. Белашов В. И. Глухов – забытая столица гетманской Украины / В. И. Белашов. – К.: Видавництво “Україна”, 1992. – 132 с.
13. Агротехника конопля (учебное пособие) / [Ф. Т. Алпато, А. З. Бахирева, А. П. Демкин, С. И. Лебедев и др. Под ред. П. Ф. Панченко]. – М.: “Сельхозгиз”, 1938. – 160 с.
14. Труды ВНИИК. Биология конопля / [Под ред. Н. Н. Гришко]. – К.: Видавництво колгоспної і радгоспної літератури УРСР, 1935. – Вип. 8. – 270 с.
15. Архів Інституту луб'яних культур НАН України, оп. 1, спр. 326, 57 арк.
16. Там само, оп. 1, спр. 23, 133 арк.
17. Конопля / [Под ред. Н. Н. Гришко, П. Ф. Панченко, А. С. Хренникова]. – М.: Сельхозгиз, 1938. – 492 с.
18. Архів Інституту луб'яних культур НАН України, оп. 1, спр. 38, 1937 – 47 арк.
19. Професор Лихвар Данило Федорович (1902–1986): Бібліогр. покажчик наук. праць / [Уклад.: В. А. Вергунов, А. С. Щоголь; Наук. ред. В. А. Вергунов]. – К.: Аграрна наука, 2002. – 258 с.
20. Мажуга В. М. Глухівський сільськогосподарський інститут / В. М. Мажуга // Глухів і округа. Випуск 1. Збірник наукових праць Глухівського міського краєзнавчого музею Відділу культури Глухівської міської ради. – Глухів: РВВ ГДПУ. – 2008. – 132 с.
21. Архів Інституту луб'яних культур НАН України, оп. 1, спр. 39, 409 арк.
22. Особова справа С. І. Лебедева // Архів Національного університету біоресурсів та природокористування України, 145 арк.

**Егор Богач, Иван Григорюк**

**"ГЛУХОВСКИЙ ПЕРИОД" ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПРОФЕССОРА,  
АКАДЕМИКА УАСХН С. ЛЕБЕДЕВА**

*Освещено научно-педагогическую и организационную деятельность С. Лебедева в контексте зарождения и развития коноплеводства в Украине, а также его роль в создании Всесоюзного научно-исследовательского института конопли*

*Ключевые слова: С. Лебедев, отрасль коноплеводства, Всесоюзный научно-исследовательский институт конопли, Глуховский сельскохозяйственный институт, фундаментальные исследования в коноплеводстве.*

**Egor Bogach, Ivan Grigoryuk**

**GLUHIV PERIOD OF PROFESSOR S. LEBEDEV**

*S. Lebedev's scientific-pedagogical and organizational activity in the context of the hempology rising in Ukraine is lighted out. Also his role in foundation of Union Research Institute of hemp is considered.*

*Key words: S. Lebedev, branch of hempology, Union Research Institute of hemp, Gluhiv Agricultural Institute, basic research in hempology.*

**УДК 378.663(477-25):636.084(091)**

**Марія Поливач**

**ГРОМАДСЬКА ТА ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ПАВЛА ПШЕНИЧНОГО**

*У статті показано процес становлення Павла Дмитровича, як науковця, громадського діяча та педагога. Відмічено вплив П. Пшеничного на розвиток зоотехнічної школи та показано його наукові здобутки під час керівництва різними учбовими закладами СРСР, зокрема кафедрою годівлі сільськогосподарських тварин у складі в Української сільськогосподарської академії (сучасний НУБіП України); ставлення до виховання підростаючого наукового покоління; загальні наукові здобутки академіка.*

*Ключові слова: П. Д. Пшеничний, НУБіП України, годівля, зоотехнія, кафедра годівлі тварин та технології кормів.*

Освіта та професійна підготовка є фундаментом людського розвитку та прогресу суспільства. Вони також виступають гарантом індивідуального розвитку, плекають інтелектуальний, духовний та виробничий потенціал суспільства. Надважливе значення освіти та професійної підготовки у розвитку людських ресурсів, визнання їх високими цінностями людини та суспільства обумовило прийняття Міжнародною організацією праці у 1975 р. "Конвенції про розвиток людських ресурсів".

Вища освіта в Україні має довгу і багату історію. Українських випускників та учених вже давно знають і цінують по всьому світу. Сьогодні основною метою освіти, відповідно до Закону України "Про освіту" – є всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, розвиток її талантів, розумових і фізичних здібностей, виховання високих моральних якостей, формування громадян, здатних до свідомого суспільного вибору, збагачення на цій основі інтелектуального, творчого, культурного потенціалу народу, забезпечення народного господарства кваліфікованими працівниками [1, с. 58]. Саме ці людські цінності намагався прищепити своїм студентам Пшеничний Павло Дмитрович більше ніж півстоліття тому.

У радянський час активно друкувалися статті, збірники та наукові праці П. Пшеничного, він був редактором багатьох сільськогосподарських журналів (наприклад, "Корма и кормление сельскохозяйственных животных"), але праць, що розкривають багатогранну особистість Павла Дмитровича не має. Написано лиш декілька статей, приурочених до ювілеїв ученого.

За роки незалежної України професору П. Пшеничному присвячено лише дві статті та збірник наукових праць, випущений у 2003 р. до 100-річчя від дня народження академіка. Основними дослідниками його життя та діяльності є І. Ібатуллін, В. Столюк, І. Березюк, Г. Танцуров, В. Кононенко, В. Отченашко, М. Сичов, Н. Слободянюк (більшість з них є учнями великого зоотехніка). Згаданими науковцями ця тема розкрита дотично і потребує подальшого поглибленого дослідження, адже П. Пшеничний, є одним з фундаторів української зоотехнії.

Метою статті є висвітлення громадської та педагогічної роботи одного з передових українських науковців у галузі зоотехнії в ХХ ст. – Павла Дмитровича Пшеничного. Також ознайомити з життєвим шляхом та науковою роботою академіка.

Народився Павло Дмитрович 12 листопада 1903 р. в слободі Савиці Ізюмського повіту Харківської губернії в сім'ї робітників. Його батько працював ковалем, слюсарем, арматурщиком на різних заводах Донбасу, Катеринослава (Дніпропетровська) і привчав сина з дитинства до складного слюсарського ремесла. Батько мріяв, щоб син став висококваліфікованим слюсарем і продовжував його робочі традиції. Після завершення в 1914 р. Савинської земської початкової школи, Павло Дмитрович у 1915–1918 рр. працює учнем і підручним слюсаря в Ізюмських головних майстернях Південно-Донецької залізниці. Однак потяг до знань не залишав юнака і він у 1920 р. закінчує Савинське вище початкове училище [2, с. 158]. Будучи випускником училища в 17 років стає комсомольцем [3, арк. 90].

Після закінчення в 1923 р. Харківської зоотехнічної профшколи, він у цьому ж році вступає до Харківського молочарсько-зоотехнічного інституту на зоотехнічний факультет. Цього ж року він стає членом профспілки.

Починаючи з 1926 р. і – до виходу на пенсію – 1978 р. Павло Дмитрович пов'язував своє життя з науковим пошуком і розробкою основних проблем тваринництва. Він був активним громадським діячем, організатором і керівником багатьох з'їздів і конференцій з тваринництва. Приділяючи значну увагу поширенню знань із тваринництва, він часто виступав з доповідями і лекціями на всесоюзних, республіканських, обласних і районних нарадах, семінарах та конференціях [2, с. 160].

П. Пшеничний мав завжди активну громадську позицію і часто керувався не вимогами існуючої ідеології, а інтересами науки. Так, працюючи науковим секретарем у Наркомземі, ним та керівником методичної групи НКВС підписано важливий документ "Про заборону нищити агрономічну літературу дореволюційних видань", надрукований у сільськогосподарському бюлетені Наркомзему, Укрколгоспцентру та Укрфілії "Трактороцентру" № 19–20 від 20 квітня 1931 р. [4, арк. 2]. Це свідчить про те, що Павло Дмитрович ще на початку своєї наукової діяльності був ревним сподвижником своєї справи, поціновувачем та збирачем якісної наукової літератури.

Постійна повсякденна праця Павла Дмитровича та прагнення досягнути нових вершин у науці принесли свої плоди. "Одні вчені мають хист узагальнювати й синтезувати все зроблене до них. Такі майже не помиляються, але рідко створюють нове, інші, вивчивши всі праці з проблеми, після глибокого всебічного обдумування ставлять експерименти. Павло Дмитрович Пшеничний поєднував у собі кращі якості обох типів учених" – такими здібностями володів П. Пшеничний за словами його учня О. Циганюка, кандидата сільськогосподарських наук, доцента кафедри птахівництва НАУ [5, с. 183].

Не забарилася й винагорода за плідну працю в царині зоотехнії. Вища атестаційна комісія та Всесоюзний комітет у справах вищої школи при РНК СРСР затвердили надати П. Пшеничному: а) у 1938 р. науковий ступінь кандидата с.-г. наук, без захисту дисертації; б) у 1939 р. науковий ступінь доцента по кафедрі "Годівлі с.-г. тварин" [3, арк. 90].

Обраний за конкурсом, Павло Дмитрович з 13 вересня 1938 р. – по 7 листопада 1943 р., працював завідувачем кафедри годівлі сільськогосподарських тварин, деканом зоотехнічного факультету, заступником директора з навчальної і наукової роботи, згодом – ректором Башкирського сільськогосподарського інституту (м. Уфа), де ним проведено капітальні дослідження за які у 1940 р. нагороджено почесною грамотою Президії Верховної Ради Башкирської АРСР [2, с. 159]. У травні 1940 р. П. Пшеничний став кандидатом у члени КПРС, а в липні 1941 р. Ждановським райкомом партії м. Уфа, прийнятий у члени КПРС (партбілет № 11132765).

Після звільнення від німецької окупації м. Харкова, П. Пшеничний повертається туди і упродовж 7 листопада 1943 р. – до 23 жовтня 1953 р. працює на кафедрі годівлі сільськогосподарських тварин Харківського зоотехнічного інституту, послідовно: доцентом кафедри – до 17 червня 1949 р., професором кафедри – до 26 січня 1950 р. та завідувачем кафедрою – до 23 жовтня 1953 р. За самовіддану роботу в роки війни у 1944 р. Павло Дмитрович нагороджений Наркомрадгоспрмом СРСР значком "Відмінник соціалістичного змагання", а у 1946 р. – Президія Верховної Ради СРСР вручила науковцю медаль "За доблесну працю в Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.". У квітні 1948 р. на науковій раді Всесоюзного інституту тваринництва Павло Дмитрович публічно захистив докторську дисертацію на тему: "Матеріали до вивчення про виховання молодняка с.-г. тварин". У червні 1949 р. Вища атестаційна комісія при Міністерстві вищої освіти СРСР затвердила П. Пшеничного у науковому ступені доктора с.-г. наук і професора на кафедрі годівлі с.-г. тварин [3, арк. 90].

Починаючи із 1939 р., науковець був учасником всесоюзних сільськогосподарських виставок у Москві. Це була одна з найавторитетніших виставок союзу, яка діяла у Москві з 1939 р. Окрім 1939 р. науковець презентував свої здобутки і у наступних роках: 1940, 1941, 1954, 1956 рр. За вагомі досягнення у розробці наукових засад розвитку сільського господарства у 1940 р. Главвиконкомом СРСР нагородив його Малою срібною медаллю, а у лютому 1957 р. – Великою срібною медаллю [3, арк. 91].

Праця над актуальними проблемами годівлі та розведення сільськогосподарської худоби, проведення дослідів, розробка нових методик і впровадження їх у життя принесла Павлу Дмитровичу в грудні 1956 р. членство в Українській академії сільськогосподарських наук. Рада Міністрів УРСР затвердила П. Пшеничного дійсним її членом [3, арк. 90], де з грудня 1959 р. він працював віце-президентом, упродовж липня 1959 р. – травня 1962 р. займав посаду академіка-секретаря відділу тваринництва. Був звільнений з цієї посади "в зв'язку з постановою ЦК КП України і Ради Міністрів УРСР від 4 травня 1962 р. № 487 "Про ліквідацію Української Академії сільськогосподарських наук і утворення в складі Академії наук УРСР відділу сільськогосподарських наук", але залишений на посаді завідувача кафедри годівлі сільськогосподарських тварин Української ордена Трудового Червоно Прапора сільськогосподарської академії [3, арк. 60].

П. Пшеничний був членом правління науково-технічного товариства сільського та лісового господарства УРСР (1953–1960 рр.), крім того обирався депутатом Київської обласної ради депутатів трудящих п'ятого скликання (1955–1959 рр.) [3, арк. 87]), також був членом районного комітету Московського райкому партії України в м. Києві (1954–1957 рр.) [3, арк. 107], членом правління республіканського товариства "Знання", українського правління радянсько-чехословацької дружби, ради техніко-економічної експертизи Держплану і колегії Міністерства сільського господарства УРСР, членом правління Українського республіканського товариства із розповсюдження політичних і наукових знань, членом парткому Української сільськогосподарської академії [3, арк. 91], членом редколегії журналів "Вісник сільськогосподарської науки", "Тваринництво України" та "Української сільськогосподарської енциклопедії", входив до складу вчених рад низки інститутів. З 1964 р. – засновник і відповідальний редактор, а з 1968 р. – член редколегії збірника наукових праць "Корми і годівля сільськогосподарських тварин", здійснив 38 видань [2, с. 160].

За значні заслуги у підготовці висококваліфікованих фахівців сільськогосподарського виробництва та фахівців вищої кваліфікації, науково-виробничу діяльність, громадську роботу Павло Дмитрович нагороджений орденами Леніна і Знаком Пошани, а також багатьма грамотами, медалями, зокрема, 4 з яких – великі срібні медалі. У 1969 р. Президія Верховної Ради УРСР указом від 4 квітня № 240, присвоїла професорові Пшеничному Павлу Дмитровичу почесне звання Заслуженого діяча науки УРСР [3, арк. 133].

Його колеги та учні були в захопленні від організаційних здібностей науковця. За словами його учня І. Березюка: "Основними традиційними принципами Пшеничного Павла Дмитровича були: чесність, трудолюбство, обов'язковість. Збереження традицій – це не підтримка жару, а збереження Вогню!" [6]. Ось як описував громадську діяльність професора у своїх спогадах його учень, О. Циганюк: "Проникливий розум, залізна логіка допомагали йому знаходити слабкі місця в загальноновизнаних теоріях великих наукових авторитетів і піддавати їх нещадній за принциповістю, яскравій і переконливій критиці. Рідкісний ерудит, з ясним поглядом і гострим розумом він не раз вносив світло в здавалося безнадійно проблеми. На цьому шляху Павло Дмитрович – сміливий і пристрасний полеміст – пережив чимало неприємностей. Він завжди ставив на перше місце моральний обов'язок людини. Враження від його виступів і самого вигляду завжди було величезним" [5, с. 184–185].

Характер у Павла Дмитровича був складний. "Прямолінійність, відсутність лоску й специфічний тембр голосу створювали уяву про деяку грубуватість. Насправді ж він був людиною доброзичливою, відвертою. До нього часто зверталися за порадою, сприянням, а інколи й допомогою. Часто його можна було бачити в оточенні співробітників, студентів і мешканців інститутського містечка. Будучи людиною працюютою, чесною й порядною, Павло Дмитрович вимагав того ж і від тих, з ким спілкувався по роботі та у громадській діяльності" [5, с. 148].

Іншою важливою сферою життя Павла Дмитровича була підготовка фахівців для сільського господарства. За 45 років педагогічної діяльності він підготував близько 5000 агрономів, учених-зоотехніків, ветеринарних лікарів. Професор П. Пшеничний приділяв значну увагу вихованню наукової зміни. За роки роботи у вузах і науково-дослідних установах він підготував 22 доктори та 138 кандидатів наук, з яких 19 – для зарубіжних країн [7, с. 286]. Помер П. Пшеничний після тривалої важкої хвороби на 82-му році життя 1 травня 1985 р. і похований у м. Києві.

Отже, Павло Дмитрович був непересічною людиною у науковому житті, його здобуткам може позаздрити будь-який сучасний науковець. Він був широко освіченою людиною, цікавився багатьма галузями наук, пов'язаними із годівлею тварин, а також літературою і філософією. П. Пшеничний своєю працею намагався вдосконалити зоотехнічну науку і виховати достойне покоління дослідників. Його життєвий шлях – був яскравим прикладом самовідданого служіння своєму народові, взірцем вірності професійним обов'язкам, а наукові досягнення не втратили своєї актуальності і потребують подальшого вивчення та систематизації.



**Список використаних джерел**

1. Пилипенко О. О. Аграрні навчальні заклади України / [Упоряд.: О. О. Пилипенко, І. І. Румик] / О.О.Пилипенко. – К.: НВ ТОВ "Відродження", 2004. – 195 с. 2. Колектив кафедри годівлі сільськогосподарських тварин і технології кормів ім. М. Д. Пшеничного. До 100-річчя від дня народження Академіка Павла Дмитровича Пшеничного // Аграрна наука і освіта. – 2004. – Том 5.– № 1–2. – С. 158–160. 3. Архів матеріалів – ВП НУБіП України, особова справа Пшеничного П. Д. 4. ЦДАВО України, ф. 27, оп. 14, од. зб. 554, арк.2. 5. Відомий вчений і педагог у галузі зоотехнії Павло Дмитрович Пшеничний (до 100-річчя від дня народження) / [уклад.: І. І. Ібатулін, В. Д. Столюк, І. М. Березюк та ін.]. – К.: НАУ, 2003. – 200 с. 6. Архівні матеріали кафедри годівлі тварин та технології кормів ім. П. Д. Пшеничного. 7. Березюк М. Пшеничний Павло Дмитрович (1903–1985) / М. Березюк// Вчені у галузі тваринництва / [наук. ред. Г. О. Богданова, В. П. Бурката]. – К.: Аграрна наука. – 1999. – С. 284–287.

**Марія Полювач****ОБЩЕСТВЕННАЯ И ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПАВЛА ПШЕНИЧНОГО**

*В статье показан процесс становления Павла Дмитриевича, как ученого, общественного деятеля и педагога. Отмечено влияние П. Д. Пшеничного на развитие зоотехнической школы и показано его научные достижения во время руководства различными учебными заведениями СССР, в частности кафедрой кормления сельскохозяйственных животных составе в Украинской сельскохозяйственной академии (современный НАУ Украины); отношение к воспитанию подрастающего научного поколения; общие научные достижения академика.*

*Ключевые слова: П. Д. Пшеничный, НАУ Украина, кормление, зоотехния, кафедра кормления животных и технологии кормов.*

**Marija Polyvach****PUBLIC AND TEACHING, WHEAT P. PSHENYCHNYY**

*The article shows the process of becoming Pavel, as a scholar, social activist and educator. PD is marked impact on the development of livestock Pshenychny school and show his scientific achievements under the leadership of various educational institutions of the USSR, including the Department of feeding farm animals with in the Ukrainian Agricultural Academy (now NUBiP Ukraine); attitude to the education of the younger generation of scientific; general scientific achievements of Academician.*

*Key words: P.D. Pshenychnyy, RULES of Ukraine, feeding, animal science, department of animal feeding and feed technology.*

**УДК 061.22:63(093)"1918/1919"**

**Тетяна Грищенко****ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ВЧЕНОГО КОМІТЕТУ УКРАЇНИ ЯК КООРДИНАЦІЙНОГО ЦЕНТРУ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ АГРАРНОЇ НАУКИ ТА ДОСЛІДНОЇ СПРАВИ (1918–1919 РР.)**

*Здійснено історичний екскурс у період офіційного становлення головного координаційного центру наукових досліджень аграрної науки та галузевої дослідної справи на початку минулого століття – Сільськогосподарського вченого комітету України. Головна увага зосереджується на аспектах його діяльності упродовж 1918–1919 рр. Набутий на цьому етапі досвід багато у чому залишається актуальним і нині, як у науково-пізнавальному, так і практично-прикладному плані.*

*Ключові слова: Сільськогосподарський вчений комітет України (СГВКУ), Національна академія аграрних наук України, аграрна наука, сільськогосподарська дослідна справа, В. Вернадський*

Фахове галузеве середовище у жовтні 2014 р. відзначило 130-річчя організаційної появи сільськогосподарської дослідної справи. Її відлік ведеться із 1884 р. – від заснування першої вітчизняної постійно діючої казенної дослідної інституції – Полтавського дослідного поля [1]. На початку 20-х рр. минулого століття однією з науково-організаційних установ, що координувала наукові роботи галузевого дослідництва, упродовж 1918–1927 рр. був Сільськогосподарський вчений комітет України (далі – СГВКУ). Слід зауважити, що від початку своєї діяльності він зосередив навколо себе науково-освітню еліту країни. Історичними пошуками єдиного на

пострадянському просторі Інституту історії аграрної науки, освіти та техніки ННСГБ НААН доведено, що СГВКУ був предтечею Національної академії аграрних наук України [2].

Нині історики науки дедалі частіше звертаються до СГВКУ в контексті висвітлення доробку різних учених-аграріїв, торкаючись аспектів їх діяльності саме у комітеті [3–6]. У 2007 р. світ побачив збірник архівних документів та матеріалів з історії становлення та діяльності СГВКУ [7]. Однак навіть попри появу окремих статей, у яких розглядаються передумови формування комітету [8–9], досі залишається комплексно не дослідженою багатоманітна діяльність цього координаційного осередку галузевої науки в системі науково-організаційного та науково-освітнього забезпечення агропромислового розвитку України на початку ХХ ст.

Методом історико-наукового, історико-порівняльного, аналітико-синтетичного аналізу із залученням доступних архівних джерел, деякі із них вперше вводяться до наукового вжитку, концептуально розкрито науково-організаційні аспекти становлення та діяльності СГВКУ у 1918–1919 рр.

Першу згадку про історію заснування та розгортання робіт СГВКУ на початковому етапі існування віднайдено у "Короткому справозданні про діяльність Сільськогосподарського вченого комітету України за 1919 рік". Звіт заслухано і затверджено на першому пленумі комітету, що відбувся 1 серпня 1920 р. [10]. Як свідчить документ, ще наприкінці 1917 р. з метою об'єднання наукової роботи, передусім у галузі сільського господарства, почали створюватися спеціальні органи управління у вигляді відомств земельних справ. Вони діяли під різними назвами: Генеральне секретарство земельних справ, Міністерство земельних справ при уряді Центральної Ради УНР, Міністерство земельних справ Української держави, Народне міністерство земельних справ при уряді Директорії УНР, Народний комісаріат земельних справ УСРР тощо. Однак у межах цих відомств функціонували й окремі відділи, що проводили науково-дослідну роботу в галузі аграрної науки.

Наприкінці 1918 р., "... йдучи за вимогами життя, і гетьманське міністерство мусило стати на шлях утворення на Україні організованого осередку сільськогосподарської науки" [10, с. 3–4]. Відповідно до наказу міністра земельних справ В. Леонтовича № 162 від 1 листопада 1918 р. при Міністерстві земельних справ Української Держави СГВКУ [11].

За результатами проведених досліджень встановлено, що за короткий проміжок часу правління гетьманському уряду комітету вдалося зробити небагато. Передусім, розроблено положення про його діяльність та призначено першого голову СГВКУ – В. Вернадського [12]. Після приходу до влади Директорії 30 грудня 1918 р. визначено перший склад членів комітету. Політична ситуація в державі знову зазнала змін на початку 1919 р. після встановлення радянської влади. Народне міністерство земельних справ перейменоване у Народний комісаріат земельних справ. У науково-організаційній діяльності комітету теж не обійшлося без нововведень. Слід зазначити, що з 1 січня 1919 р. нових членів СГВКУ почали призначати, а не обирати. Голову комітету В. Вернадського звільнено з посади і переведено до складу членів комітету [13], до яких також долучилися О. Алешо, Ю. Висоцький, М. Данилевський, Б. Кречун, Г. Невадовський, П. Тутківський, М. Флоров, І. Щоголів та О. Яната. 27 січня 1919 р. затверджено перший статут СГВКУ [12, арк. 96–97], окреслені його основні напрямки та форми діяльності. Хоча, 2 травня 1919 р. прийнято новий статут під назвою "Сільськогосподарський вчений комітет України" (до цього часу в офіційних документах він значився, як "Сільськогосподарський вчений комітет при Міністерстві земельних справ") та його штатний розклад. Окремо прописувалися функції та завдання СГВКУ та його секцій [14].

Станом на 1919 р. розгалужена організаційна структура СГВКУ мала такий вигляд: президія, пленум, рада завідувачів секцій, Центральна сільськогосподарська бібліотека, канцелярія, секретаріат, 8 бюро (насіннезнавства, технічних рослин, мікології і фітопатології, лікарських рослин, бур'янів, лучної та болотяної флори і кормових рослин, флористичне, хлібних рослин), 10 секцій (ботанічна, метеорологічна, лісова, ґрунтознавства, дослідної агрономії, популяризаційна, економічна, охорони природи, технічна, зоологічна) і дві підсекції зоологічної секції (ентомологічна та зоотехнічна). До складу Президії входили: голова, заступник голови, учений секретар та 10 членів комітету. Щодо фінансування комітету, то постановою робітничо-селянського уряду від 2 липня 1919 р. для нього було виділено 63 тис. крб. [15].

СГВКУ розташовувався у Києві за адресою: вул. Велика Володимирська, 19. Там же зберігалось усе його наукове устаткування, бібліотека та майно. Варто зазначити, що упродовж перебування у місті Добровольчої армії під командуванням А. Денікіна (війська якого певний час розміщувалися у приміщенні СГВКУ), комітету вдалося зберегти майже усе майно. Суттєвих збитків зазнали лише бібліотека (розграбовано і знищено 233 назви цінних видань) та метеорологічне обладнання. Попри появу відповідного наказу про ліквідацію всіх установ Наркомзему, діяльність СГВКУ не припинялася. Завдяки проведеним архівним розвідкам вдалося встановити, що до

середини грудня 1919 р. він знаходився на бюджетному утриманні Центрального українського сільськогосподарського кооперативного союзу “Централ” [16]. Крім того, лише 16 грудня 1919 р. за рахунок збережених коштів (300 тис. крб.) СГВКУ фактично відновив свою діяльність у новому приміщенні у Києві за адресою: вул. Велика Володимирська, 24. 31 грудня 1919 р. СГВКУ подав проект кошторису – 1626068 крб. з метою їх асигнування на поточні справи у січні 1920 р. Слід наголосити на тому, що фінансово-організаційна діяльність комітету в 1919 р. була надзвичайно складною. Передусім, це пов'язано із неоднозначною політичною ситуацією в державі, що суттєво впливала на усі сфери людського життя, а також непосильною матеріальною скрутою. Однак попри різноманітні труднощі СГВКУ все ж таки займався переважно організаційною роботою. Загалом усіма справами загального характеру в комітеті займалася президія у складі: голови – П. Тутковського (січень – травень 1919 р.) та С. Франкфурта (червень 1919 – грудень 1920 рр.) [17], його заступника – О. Янати, ученого секретаря – О. Алеші та членів: В. Огієвського та О. Кривуші. За звітний період проведено 62 засідання, на яких порушувалися питання щодо структурної організації комітету, його секцій, підсекцій, бюро та окремих спеціальних установ тощо; взаємовідносин із вітчизняними галузевими організаціями (Всеукраїнське бюро з дослідної справи та ін.), губернiальними й іншими місцевими сільськогосподарськими науковими та дослідними установами; координування діяльності комітету з Наркомземом та Українською академією наук, організації систематичної підготовки відповідних фахівців (вироблені положення про інститути стипендіатів, практикантів та секцій комітету, розроблені статут і план організації Інституту популяризації новітніх успіхів сільськогосподарських знань та ін.) [16].

Значну увагу комітет приділяв комплектуванню штатів. Так, станом на 1 лютого 1919 р. працівників разом із членами комітету налічувалося 8 осіб, на 1 квітня – 49, на 1 травня – уже 79. У червні того року під час приходу Добровольчої армії до Києва, загальна кількість співробітників СГВКУ становила 107 осіб, з них: 12 членів, 45 спеціалістів, 3 фахівців технічного персоналу, 17 практикантів та стипендіатів, 6 секретарів секцій, 17 спеціалістів канцелярії, 7 кур'єрів. Варто зауважити, що після відновлення діяльності СГВКУ особовий склад налічував 70 осіб, зокрема 48 членів та спеціалістів, 21 – технічного і канцелярського персоналу. Незважаючи на скрутний матеріальний стан, упродовж 1919 р. комітет відряджав у справах організаційного характеру 17 осіб. Доречним буде виділити відрядження членів СГВКУ В. Огієвського до Петрограду для налагодження зв'язків із Сільськогосподарським вченим комітетом у Петербурзі, а також М. Успенського – до Москви та Петрограду з метою поповнення бібліотеки комітету новітніми російськими виданнями та комплектами періодики за попередні роки. Як свідчить проведений аналіз, науковий потенціал комітету сприяв якнайшвидшому налагодженню його повноцінної діяльності.

Окремо варто зауважити, що особливу увагу СГВКУ надавав вирішенню бібліотечного питання. Відтак у 1919 р. він затвердив “Положення про Центральну сільськогосподарську бібліотеку України”. Зауважимо, що комітет планував надати власній бібліотеці саме таку назву і статус. Вона стала правонаступницею книгозбірні міністерства, а потім Комісаріату земельних справ. До її складу входили: завідувач Г. Коха та бібліотекар Л. Флорова. Бібліотека зосереджувалася при секретаріаті СГВКУ. Впродовж року її фонди поповнювалися шляхом придбання галузевої літератури, обміну та отримання у дар тощо. Крім того, СГВКУ займався і видавничою діяльністю.

Отже, період становлення СГВКУ упродовж 1918–1919рр. відбувався за надзвичайно складних суспільно-політичних обставин. Однак попри різноманітні негаразди, йому вдалося вибудувати власну структуру, розробити статут і положення, укомплектувати і розширити особовий склад та вдало провадити науково-організаційну діяльність. Перебудовуючи власні аспекти роботи в залежності від політичної ситуації в країні, складно було системно розв'язувати актуальні галузеві питання науки і практики. Але СГВКУ не тільки вистояв у буремний час, але й розвивався, поширюючи свою діяльність у всеукраїнському масштабі. Заступник голови СГВКУ О. Яната зазначав: “Це ж якнайшвидше дасть змогу встановити той організований контакт між с.-г. наукою та с.-г. діяльністю, що так потрібний для піднесення на відповідну височінь земельного господарства України, без чого не зможе нормально розвиватися наша і матеріальна, і духовна культура”, а голова – С. Франкфурт додавав: “... Комітет і не міг здійснити досі багатьох завдань конкретних праць, що вимагало від нього життя. Але те, що роблено вже Комітетом та його установами (Секціями, Бюро та ін.) дає вже чимало цінних здобутків для с.-г. науки на Україні, та для поліпшення самого її сільського господарства в широкому розумінні; головне-ж вносить ту організованість в розвиток у нас с.-г. науки, без якої неможливе планомірне пристосування та скористання її для потреб реального с.-г. життя...” [18]. Як засвідчив час, керманічі СГВКУ мали рацію. Так відбулося становлення головного науково-методичного та координаційного центру наукових досліджень аграрної науки та дослідної справи у 20-х рр. ХХ ст. – СГВКУ.

**Список використаних джерел**

1. Вергунов В. А. Організаційний поступ сільськогосподарської дослідної справи в Україні (до 130-річчя створення Полтавського дослідного поля): наук. доп. / В. А. Вергунов; НААН, ННСГБ. – К.: ФОП Корзун Д. Ю., 2014. – 28 с.
2. Вергунов В. А. Сільськогосподарський науковий комітет України (СГНКУ) / В. А. Вергунов // Енциклопедія історії України: У 10-ти т. / НАН України, Ін-т історії. – К.: Наук. думка, 2012. – Т. 9: Прил.-С. – С. 576.
3. Білоцерківська А. Київська філія Сільськогосподарського наукового комітету України та А. Г. Терниченко / А. Білоцерківська // Проблеми світового розвитку в історичному контексті: Матеріали Міжнар. наук. конф. викладачів. 27 листопада 2006 р. – Луганськ, 2006. – С. 7–9.
4. Грищенко Т. Р. Сільськогосподарський науковий комітет України 1924–1925 рр. у творчій спадщині М. М. Вольфа / Т. Р. Грищенко // Історичні записки: зб. наук. праць. – Луганськ, 2009. – Вип. 21. – С. 54–58.
5. Кушнарєва В. О. Г. М. Висоцький (1865–1940 рр.) та Сільськогосподарський науковий комітет України при Наркомземі УСРР (1919–1927 рр.) / В. О. Кушнарєва // Історичні записки: зб. наук. пр. – Луганськ, 2009. – Вип. 21. – С. 118–122.
6. Підгайна Т. М. Історія функціонування Популяризаційної секції Сільськогосподарського наукового комітету України в 1919–1924 рр. та внесок К. І. Осмака в розгортання її діяльності / Т. М. Підгайна // Історія науки і біографістика. – 2013. – Режим доступу: [http://www.nbu.gov.ua/e-journals/INB/2013-5/13\\_pidgayna.pdf](http://www.nbu.gov.ua/e-journals/INB/2013-5/13_pidgayna.pdf).
7. Сільськогосподарський науковий комітет України (1918–1927 рр.): зб. док. і матеріалів / уклад.: В. А. Вергунов, А. С. Білоцерківська, Б. К. Супіханов, С. Д. Коваленко; під заг. ред. М. В. Зубця, Ю. Ф. Мельника; наук. ред. В. А. Вергунов; УААН, ДНСГБ. – К., 2006. – 528 с.
8. Коваленко С. Д. Передумови становлення Сільськогосподарського вченого комітету України (1918) / С. Д. Коваленко // Матеріали 6-ої Всеукраїнської наукової конференції "Актуальні питання історії науки і техніки". 11–12 жовтня 2007 року / Полтав. держ. аграр. акад. – Полтава: Тетра, 2008. – С. 308–310.
9. Коваленко С. Д. 3 історії становлення та діяльності Сільськогосподарського Вченого Комітету України (1919) / С. Д. Коваленко // Історичні записки: зб. наук. пр. – Луганськ: Вид-во СХУ ім. В. Даля, 2008. – Вип. 18. – С. 80–91.
10. Труды Сільськогосподарського вченого комітету України. – 1920. – Т. 1. – С. 3–16.
11. ЦДАВО України, ф. 1061, оп. 1, спр. 32, арк. 202.
12. Там само, спр. 33, арк. 216.
13. Вергунов В. А. Діяльність В. І. Вернадського зі становлення й розвитку вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи як галузі знань та організації (до 150-річчя від дня народження В. І. Вернадського): наук. доп. / В. А. Вергунов; НААН, ННСГБ. – К.: ФОП Корзун Д. Ю., 2013. – 20 с.
14. ЦДАВО України, ф. 1230, оп. 1 (1920), спр. 2, арк. 9–11.
15. Там само, спр. 6, арк. 40.
16. Коротке справоздання про діяльність Сільсько-господарського вченого комітету України за 1919 р. // Труды Сільськогосподарського вченого комітету України. – 1920. – Т. 1. – С. 3–16.
17. Вергунов В. А. С. Л. Франкфурт і розвиток вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи (1901–1920 рр.) / В. А. Вергунов // Історичні записки: зб. наук. пр. – Луганськ, 2006. – Вип. 3–4. – С. 204–240.
18. ЦДАВО України, ф. 1230, оп. 1, спр. 9, арк. 110–111.

**Татяна Грищенко**

**ИСТОРИЯ СТАНОВЛЕНИЯ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОГО УЧЕНОГО КОМИТЕТА  
УКРАИНЫ КАК КООРДИНАЦИОННОГО ЦЕНТРА НАУЧНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ  
АГРАРНОЙ НАУКИ И ОПЫТНОГО ДЕЛА (1918–1919 ГГ.)**

*Осуществлен исторический экскурс в период официального становления главного координационного центра научных исследований аграрной науки и отраслевого опытного дела в начале прошлого века – Сельскохозяйственного ученого комитета Украины. Главное внимание сосредоточено на аспектах его деятельности в течение 1918–1919 гг. Приобретенный на этом этапе опыт во многом остается актуальным и сейчас – как в научно-познавательном, так и практически-прикладном плане.*

*Ключевые слова: Сельскохозяйственный ученый комитет Украины, Национальная академия аграрных наук Украины, аграрная наука, сельскохозяйственное опытное дело, В. Вернадский.*

**Tetyana Hryshchenko**

**HISTORY OF THE FORMATION OF AGRICULTURAL SCIENTIFIC COMMITTEE OF  
UKRAINE AS A FOCAL POINT OF SCIENTIFIC RESEARCHES OF AGRARIAN SCIENCE  
AND EXPERIMENTAL DEED (1918–1919)**

*Historical overview during an official formation of the main focal point of researches of agricultural science and experimental deed in the early part of the last century – Agricultural Scientific Committee of Ukraine has done. Main focus is on aspects of its activities during 1918–1919. Gained experience at this stage largely remains relevant today – both concerning scientifically cognitive and practical applied.*

*Keywords: Agricultural Scientific Committee of Ukraine, National Academy of Agricultural Sciences of Ukraine, agricultural science, agricultural research deed, V. Vernadsky.*

УДК 631.115.8:63:001(477):929 Доманицький

Віктор Вергунов

### ПРОФЕСОР В. ДОМАНИЦЬКИЙ – ОРГАНІЗАТОР НАУКОВО-ОСВІТНЬОГО ТА КООПЕРАТИВНОГО РУХУ (20-ТІ РР. ХХ СТ.)

*Методом історико-наукового аналізу розкрито внесок В. Доманицького у розвиток науково-освітнього забезпечення ведення українського сільського господарства у часи перших сподівань державності (1917–1920 рр.), а також становлення радянської влади (1921–1922 рр.) і особливо діянь для його потреб в еміграції (Німеччина, Чехословаччина та США). Основну увагу історичної розвідки приділено практично недослідженим 1917–1922 рр. через творчі напрацювання ученого. Мова йде про працю в Українському науковому товаристві (1919–1920 рр.), Сільськогосподарському вченому комітеті України при Наркомземі з питань штучного удобрення (1920–1922 рр.) та кооперативному русі при Центральному українському сільськогосподарському кооперативному союзі "Централ" (1918–1920 рр.). Завдячуючи віднайденим, раніше не проаналізованим працям цього періоду, встановлено значний творчий доробок В. Доманицького у розгортання обох напрямів досліджень для потреб практичного і наукового забезпечення сільського господарства. Під таким кутом розглянуто і подальші напрацювання вченого у роки еміграції.*

*Ключові слова:* Віктор Миколайович Доманицький, сільськогосподарська кооперація, Сільськогосподарський вчений комітет України, Українська господарська академія, Український технічно-господарський інститут.

У 130-річчя організаційної появи сільськогосподарської дослідної справи в Україні (після створення 28 жовтня (10 листопада) 1884 р. першої галузевої вітчизняної постійно діючої казенної інституції – Полтавського дослідного поля) як складової культури та природознавства є державницька потреба максимально зважено, без політичних уподобань, заповнити пантеони її персоніфікованої слави. Зі зрозумілих причин за радянської доби системно таке зробити було неможливо через несприйняття не тільки зробленого непересічними особистостями за часів царату, а й відносно тих, хто за різних обставин залишив країну. Останнє стосувалося усіх без винятку. Однак завжди для народів світу і, тим більше, для юриспруденції не мали прощення колабораціоністи. Хоча, їх стандартного визначення щодо переслідування або несприйняття не існує. Такого ж типу підхід стосувався і всього пов'язаного із діяльністю Церкви та його кращих представників для генеруючих потреб науково-освітнього забезпечення вітчизняного аграрного сектору. Серед дванадцяти першопричин появи сільськогосподарської дослідної справи на основі багаторічних досліджень [1–2] сьомою ставимо діяльність Церкви у запровадженні наукових підходів для потреб сільського господарства [3] та освіченості [1–2]. У цій ситуації в об'єктивній оцінці зробленому окремою особистістю слід шукати "золоту" середину все ж таки через реальні здобутки заради процвітання суверенної держави України. До таких непересічних повною мірою відноситься і професор В. Доманицький, що не тільки походив зі славетного козацького роду, а й майже три покоління через православну віру багато зробив для збереження та ідентифікації української нації.

Про місце В. Доманицького в політичній історії України написано досить змістовно, особливо в емігрантських виданнях [4–6]. Якщо не рахувати довідкові матеріали, викладені у статті Б. Рудки та М. Костриці [7], за часи державності найсистемніше таке зробили укладачі збірки "Українські кооператори (історичні нариси)" [8], а потім у фундаментальній публікації Л. Кузьменко [9]. Усі вони, в першу чергу, розглядають загальну біографію життя та діяльності В. Доманицького та творчі здобутки для потреб науково-освітнього процесу. При цьому фрагментарно говорять про його контекстовий генеруючий вплив для потреб становлення, наприклад, української науково-освітньої агрономії. Це вдалося встановити ще у 2006 р. при підготовці збірки документів і матеріалів "Сільськогосподарський науковий Комітет України (1918–1927 рр.)", що був предтечею сучасної Національної академії аграрних наук України [10]. Додаткову інформацію з цього приводу дала збірка В. Онопрієнка та Т. Щербань "Джерела з історії Українського наукового товариства" (2008 р.) [11]. На допомозі також стали матеріали ЦДАВО України [12–15]. Крім того, об'єктом аналізу та узагальнень стали статті В. Доманицького у двотижневику Центрального українського сільськогосподарського кооперативного союзу "Сільський господар" за 1918–1920 рр., а також його окремі брошури, які виходили за кордоном, але зберігаються у фондах Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки НААН.

Мета дослідження полягає у розгляді творчого внеску В. Доманицького із залученням нових архівних матеріалів у становлення сільськогосподарської дослідної справи як галузі знань та організації у роки української державності (1917–1920 рр.), а також на початковому етапі формування радянської влади на українських землях і під час еміграції.

Методологічні засади проведеного дослідження базуються на загальнонаукових принципах історичної достовірності, об'єктивності, наступності, діалектичного розуміння історичного процесу. Вони ґрунтуються на пріоритеті документів, які дають змогу проаналізувати діяльність професора В. Доманицького для потреб науково-освітньої агрономії. Для цього використані методи: бібліографічний, персоналізації та джерелознавчого і архівознавчого характеру.

Віктор Миколайович Доманицький народився 24 січня 1893 р. у селі Колодисте Звенигородського повіту Київської губернії (нині – Тальнівський район Черкаської обл.) у сім'ї сільського священика, що мала шестеро дітей: четверо синів та двох сестер-близнючок. Матір – Параскева – походила із козацького роду Завіновських Канівського повіту на Київщині. Була досить освіченою людиною, грала на фортепіано. Батько – Микола Доманицький (1854–1917 рр.) – непересічна особистість, з широкими культурно-просвітницькими інтересами, що дав усім чотирьом синам вищу освіту. Його рід сягав часів козаччини і вів свою шляхетність від Любич-Доманицьких. Славетний представник роду, полковник Олександр володів землями над Західним Бугом. Його нащадки у другій половині XVIII ст. (два брати та сестра Гапка) переїхали на Звенигородщину, де один із них став священиком саме у с. Колодистому і передавав через синів і батьків цю парафію аж на 150 років. Усе закінчилося зі смертю отця Миколи у 1917 р. [8, с. 294]. Але не усі з родини Доманицьких стали священиками. Так, брат діда Віктора Доманицького працював на державній службі в канцелярії київського губернатора.

Василь, старший брат Віктора (19(07).03.1877 р. – 11.09.(28.08.)1910 р.) – відомий український учений-філолог, історик, фольклорист політичний та громадський діяч. Випускник історико-філологічного факультету університету Св. Володимира (1900 р.), учень В. Антоновича. За його редакцією вийшло перше повне видання "Кобзаря" Т. Шевченка. Не меншою популярністю користувалися праці з питань сільськогосподарської кооперації "Про товариські крамниці" (1904 р.), "Про сільську кооперацію" (1906 р.), а також практичні відомості на кшталт: "Про шовківництво. Як розводити шовковицю та добувати кокони з шовком" (1910 р). Під час роботи І-ої та ІІ-ої Державної Думи Росії (1906–1907 рр.) – редактор друкованих органів української депутатської фракції "Український вісник" та "Рідна справа – Думські вісті" [16]. Майже відразу після його смерті земляки прийняли рішення заснувати видавничий фонд імені Василя Доманицького, щоб "збільшити число корисних українських книжок для народу" [17]. Повагу до старшого брата, що помер у 33-річному віці у Франції, В. Доманицький проніс через усе своє життя. Середущий брат – Платон (1881–1944? рр.) – український кооператор і громадський діяч [9, с. 126]. У роки перших сподівань державності був одним із творців української кредитної системи та кооперації.

Нижчу освіту Віктор здобув упродовж 1901–1902 рр. у Колодиській церковно-приходській школі. Разом зі старшим братом проводив археологічні розкопки на батьківщині. Під час навчання у Першій Київській (Олександрівській) гімназії у 1902–1911 рр. почав займатися сільським господарством. Особливий інтерес проявився у період 1905–1910 рр., коли фактично одноосібно проводив усі необхідні роботи з утримання братової пасіки у Звенигородському повіті, що налічувала 50 вуликів. У старших класах гімназії також виявив мистецькі здібності, закінчивши курс малювання професора Рябчевського й однорічний цикл дикцій і декламації актора П. Матковського. Крім того, у 1908–1911 рр. був активним членом драматичного гуртка. Здобувши повну середню освіту в 1911 р., вступив на природниче відділення фізико-математичного факультету університету Св. Володимира. Так сталося, що знову змушений був продовжити аграрні студії тепер уже у маєтностях батька, що склалися з 200 десятин землі (п'ять ділянок землі) у Звенигородському й Уманському повітах на Київщині. Під час навчання стає активним учасником вузівського студентського гуртка-природодослідників. Однак це не завадило успішно витримати державний іспит при Київському навчальному окрузі у квітні-травні 1915 р. та одержати диплом другого ступеня. У зв'язку з подіями Першої світової війни вісім місяців упродовж 1915–1916 рр. навчався в Олексіївській військово-інженерній школі в Києві [12, арк. 67]. Отримавши перше офіцерське звання – прапорщик, відряджається на службу на острів Оланд (Фінляндія) у Сведеборському мінному прапорі, де у 1916–1917 рр. вже у званні підпоручика керував будівництвом конюшень, хлібопекарні та іншими військово-будівельними роботами від імені штабу російського Балтійського флоту. Крім того, досліджував побут місцевого населення та брав участь у виготовленні карти острова [8, с. 296].

Із початком національної революції повертається до Києва й поринає у суспільно-політичне життя. Стає членом дипломатичної місії УНР, що вела перемовини із російським урядом. З 15 лютого 1918 р. – секретар торгівельного відділу Українського народного кооперативного банку

("Українбанк"), керівником якого був його брат Платон. Крім того, до 10 липня 1918 р. очолює у цій структурі ще й підвідділ хімічних фабрикантів. Трохи згодом, з 9 серпня 1918 р. переходить на роботу секретарем правління Центрального українського сільськогосподарського кооперативного союзу, що більш відомий як "Централ", та, на додаток, із липня 1920 р. керує його агрокультурним підвідділом [12, арк. 67]. Свій початок цей кооперативний союз веде із 22 жовтня 1915 р. під назвою "Київське центральне сільськогосподарське товариство". Зборами уповноважених від 2 жовтня 1918 р. змінюється статут і назва – Центральний український сільськогосподарський кооперативний союз. Згідно з п. 1 затвердженого 8 квітня 1918 р. нового статуту, головним завданням "Централу" стали: "... допомога розвитку сільськогосподарської кооперації, об'єднання допомоги сільськогосподарським кооперативам і організація постачання й виробу всього необхідного у сільському господарстві, організація збування й переробки здобутків сільського господарства й допомога в культурних вимогах населенню". З цією метою у структурі правління функціонувало п'ять відділів: а) постачання з підвідділами: 1) сільськогосподарських машин і знаряддя, 2) металу, палива й масла, 3) насіння, 4) лісу, 5) будівельних матеріалів, 6) мішків, мотузу та шпагату; б) виробу з підвідділами: 1) сільськогосподарських машин, знарядь та взагалі виробу з металів, 2) мануфактур, 3) шкіри; в) з переробки продуктів сільського господарства; г) збування продуктів сільського господарства; д) допомоги з підвідділами: 1) технічний, 2) агрономічний, 3) спільної обробки землі та 4) інструкторський [18].

Діяльність В. Доманицького зосереджувалася в агрономічному підвідділі відділу допомоги, а також секретарство у правлінні "Централу". Він об'єднував 35 кооперативних союзів і близько 250 сільськогосподарських товариств та інших кооперативів. Головними його функціями були: організація, проведення інструктажу та ревізії сільськогосподарських товариств, хліборобських артілей, городницьких, садівничих і пасічних спілок й інших фахових об'єднань; надання порад і влаштування читань із сільськогосподарської кооперації, спільного обробітку землі, сільського господарства та технічно-будівничих справ; організація будівництва кооперативних млинів, олійниць, хлібних камер, сушарень, дробарок, коптилень, цегляних та черепичних заводів, електричного освітлення тощо; облаштування дослідних полів, розплідників, насінневих господарств, садових шкіл, прокатних станцій. Крім того, "Централ" постачав плуги Гена і Сакка, культиватори, борони, жатки, молотарки, сепаратори, машини для добування торфу та інші технічні засоби для сільськогосподарського виробництва. Не менш вагомим у його діяльності була реалізація виробленої рослинницької і тваринницької продукції. Згодом, у 1926 р., до збірки "Українська сільськогосподарська кооперація", що вийшла у Подєбрадах, В. Доманицький публікує статтю "Коротка історія й напрямок діяльності Центрального Сільсько-Господарського Кооперативного Союзу "Централ" (обсягом 17 с.) [12, арк. 92], у якій розкриває місце цього об'єднання у роки перших сподівань державності.

Крім виконання своїх основних функцій, готує до публікації низку програмних статей для потреб галузевого дослідництва у друкованому органі "Централу" – двотижневику "Сільський господар". Так, у статті "Кооперація та поширення агрономічного життя", за результатами фундаментального аналізу структури посівних площ, забезпеченості посівів органічними та штучними добривами тощо наводить конкретні популяризаційні заходи щодо взаємодії кооперації агрономічних потягів-шкіл, роз'їзних лекторів, сільськогосподарських виставок, конкурсів, кінематографу, книжок, тижневиків, бібліотек та наполягає на створенні зразкових дослідницьких полів, "... котре повинен завести усякий кооператив, який би він не був. Це краще школи, краще потяга, краще агронома, краще книжки" [19]. Однак першим аспектом його наукових розвідок залишається питання штучного гною (фабрикантів), якому він присвятив велику статтю, що вийшла у № 7 [20, с. 23–27] та № 8 [21, с. 12–16] часопису "Сільський господар" за 1918 р. Вона була підготовлена, згідно із даними Південного бюро хімічного комітету при Головному гарматному управлінні. Серед 16 заходів, щоб "... врятувати становище хімічної промисловості і поліпшити стан нашого сільського господарства", В. Доманицький запропонував: 1) утворення особливого урядового комітету зі штучних гноїв, 2) виділення окремих коштів, 3) будівництво нових хімічних заводів, 4) зняття ввізного мита, 5) перегляд перевізних тарифів, 6) заснування шкіл техніків-майстрів, 7) розвиток вищої технічної освіти, 8) влаштування хімічно-технічної дослідної станції тощо. Серед них – організація Союзу підприємств, що виробляють підгноєння. Все перераховане повністю відповідало загальним завданням "Централу", а саме: а) допомога дрібному сільському господарю України у його боротьбі за кращий стан господарства і розвиток його продуктивності та б) захист його інтересів перед державними й іншими інституціями.

Знаходимо В. Доманицького серед учасників зборів уповноважених 29–31 вересня 1918 р., які проголосували (через позику) за придбання знаменитих заводів І. Гена в Одесі [22]. Остаточне рішення з цього приводу прийняли 7 жовтня 1918 р. на нараді під головуванням Б. Мартоса та секретарстві В. Доманицького, для чого вирішено асигнувати 4821000 крб., з яких 500 тис. крб.

виділив Укрінбанк [23]. 16 жовтня 1918 р. о 19.00 год. в Київському будинку "Централу" по вул. Прорізна, 19 відбулося чергове засідання представників центральних кооперативних установ, а саме: Союзбанку, Центрального українського кооперативного комітету та ін. "Централ" представляв В. Коваль та В. Доманицький. Першочерговим питанням стало обговорення і прийняття юридичних підстав щодо "... випущених Централом позичкових зобов'язань" [24]. Позика призначалася для погашення витрат із купівлі заводів Гена в Одесі. При цьому "Централ" планував отримати додаткові кредити від "Укрінбанку" у розмірі 3 млн крб., а ще 2 млн крб. від міністерств земельних справ та продовольства. Таким чином, робилася спроба замість готівки виплати за одеські заводи Гена позичковими зобов'язаннями "Централу". На звичайних зборах уповноважених Центрального сільськогосподарського кооперативного союзу, що відбулися в Києві 17–19 січня 1919 р. у складі 52 делегатів В. Доманицький у перший день виступив із доповіддю "Про позичкові зобов'язання "Централу" [25].

У резолюції за його доповіддю одностайно вирішено Центральному кооперативному комітету та Центральному фінансовому кооперативному комітету надати якнайшвидше для затвердження новий закон "Про право випуску центральними кооперативними установами облігаційних позик". Крім того, збори затвердили випущені "Централом" позичкові зобов'язання як облігації на суму 25 млн крб. Згідно з іншим виступом В. Доманицького того ж дня "Про уповноважених правління підписувати статuti нових кооперативних центрів", зібрання у таких випадках уповноважило правління виділити когось зі свого складу. Серед інших рішень – кожному члену "Централу" передплатити 2 примірники журналу "Сільського господаря". На такі організаторсько-компетентні здібності В. Доманицького швидко звернуло увагу правління "Централу" і упродовж 1919–1920 рр. він став генеральним завіренним української кооперації у Москві, чи як він сам згодом пише "на московщині ..." [12, арк. 67], або стати "... економічним консулом України" [8, с. 297] у складні роки громадянської війни. Від імені "Централу" В. Доманицький 28 травня 1919 р. бере участь у Всеросійському кооперативному з'їзді у Москві як один із восьми представників від України [26]. Пропагандистську діяльність, що ґрунтувалася на кращому зі здобутків учених, продовжував й надалі шляхом серії публікацій до часопису "Сільський господар", а саме: 1) "Всеукраїнський комітет штучних гноїв, інсектицидів та фунгіцидів" [27]; 2) "Курси хліборобства для навчителів народних шкіл" [28]; 3) "Підприємства сільськогосподарських кооперативів, їх значення та кошти на заснування їх" [29]; 4) "Білий вугіль та торф" [30]; 5) "Завдання сільськогосподарської кооперації у справі розповсюдження штучних угноєнь" [31] та ін. Низку публікацій друкує під криптонімом В. О.

Бажанню займатися наукою сприяла тісна співпраця "Централу" зі створеним 1 листопада 1918 р. Сільськогосподарським вченим комітетом України (далі – СГВКУ) на чолі з В. Вернадським при Міністерстві земельних справ [32, арк. 216]. Особливо воно поглибилося зі вступом до Києва військ Добровільної армії на чолі з генералом М. Бредовим, який оголосив наказ про ліквідацію всіх установ профільного відомства. У цій ситуації "Централ" узяв на себе бюджетне утримання СГВКУ до середини грудня 1919 р. Такій державницькій політиці "Централу", крім С. Франкфурта, багато в чому сприяв саме В. Доманицький. Тому його перехід з 29 вересня 1920 р. на посаду завідувача бюро фабрикантів та угноєнь секції ґрунтознавства [33, арк. 56] за пропозицією її очільника М. Флорова був не випадковим. Мало того, він був серед дієвих розробників нового статуту СГВКУ як структурного підрозділу "Централу" для "... координування наукою її діяльності всіх відповідних державних, земських, міських, кооперативних і приватних установ на Україні...", пов'язаних "... з сільським господарством у широкому розумінні" [33, арк. 18–19]. До речі, відповідно до § 26 статуту призначення В. Доманицький головою бюро фабрикантів відбулося шляхом обрання. Восени 1919 р. він стає асистентом при кафедрі економіки та організації дрібного трудового господарства під керівництвом професора І. Подільського при кооперативному відділі Київського інституту народного господарства (нині – Київський національний економічний університет ім. В. Гетьмана). Крім викладацької, займається й науковою роботою з питань економічного аналізу бюджету селянських господарств, а також громадською (як член ради закладу від асистентів). Крім того, обирається ученим секретарем кооперативної секції Українського товариства економістів при Всеукраїнській академії наук (нині – Національна академія наук України). Знаходимо прізвище В. Доманицького серед кандидатів у члени заснованої 13 квітня 1919 р. агрономічної секції Українського наукового товариства (далі – УНТ). Перед її 40 членами та 10 кандидатами у члени 12 вересня 1920 р. він виступав із доповіддю "Про еволюцію агро- і зоокультури на Московщині за останні часи" [34, арк. 1–1 зв.]. Співпраця В. Доманицького з УНТ тривала до його еміграції.

Від імені СГВКУ бере участь у роботі I-го Всеукраїнського агрономічного з'їзду в м. Харкові 10–20 листопада 1920 р. На зібранні порушувалися питання сільськогосподарської політики радянської влади, стану сільського господарства УСРР, земельної справи, сільськогосподарської кооперації, діяльності агрономічних організацій у республіці, реформи галузевої освіти та дослідної справи, а



також її координаційного органу. На з'їзді В. Доманицький виступив із доповіддю: "Науково-досвідна і досвідна справа та кооперація" [15, арк. 2, 90, 122].

Із переходом координації галузевих наукових досліджень до крайового принципу з 5 травня 1921 р. стає ученим секретарем Київського крайового управління з сільськогосподарської дослідної справи. Водночас його обрано на таку ж посаду до Київської філії СГНКУ. Трохи згодом, з 6 вересня 1921 р. він – очільник відділу пристосування (сільськогосподарської пропаганди) або дорадництва Уманської сільськогосподарської дослідної станції з виконанням обов'язків завідувача її господарством. Навесні 1922 р. його обирають ученим секретарем Київського відділу Всеукраїнського агрономічного товариства. Разом з іншими представниками науково-освітньої та культурної інтелігенції, що остаточно так і не сприйняли радянські ідеали, змушений емігрувати спочатку до Польщі, а потім до Німеччини. З літа 1922 р. – викладач на курсах українознавства, а з 26 січня 1923 р. – інструктор (лектор) студентів агрономічного відділу і керівник господарської практики Технічної школи Американської У.М.С.А. у Вінздорорі, поблизу Берліна. Водночас вивчає аграрну економіку у Вищій сільськогосподарській школі в Берліні. В цей час у Львові виходить його poradnik "Як господарюють селяни в чужих краях" (1923 р.). З 10 липня 1923 р., крім виконання інструкторських обов'язків, стає викладачем ботаніки, мікробіології, метеорології, городництва, садівництва та кооперації. Трохи згодом, 19 січня 1924 р. професорською радою Української господарської академії (далі – УГА), що розміщувалася у Чехословаччині в м. Подебрадах, обраний асистентом кафедри загального хліборобства. На цій посаді його затвердив міністр закордонних справ Чехословацької Республіки (далі – ЧСР) розпорядженням від 26 червня 1924 р., а до виконання обов'язків учений приступив із 25 серпня 1924 р. Професорська рада УГА 1 жовтня 1924 р. доручає В. Доманицькому читання курсу "Лісова ботаніка". За його ініціативи у 1925–1926 рр. у навчальному закладі відкрито кабінети селекції та сортознавства, а також загального хліборобства з величезною колекцією (понад 200 видів) польових культур, що зібрали студенти на створених ним дослідних і селекційних ділянках. Його експонати неодноразово отримували відзнаки виставок: велику державну бронзову медаль у Празі (1926 р.), почесний диплом Міністерства хліборобства ЧСР (1924 р.), похвальний диплом хліборобської єдності (1924 р.) та ін. Рішенням березневої 1925 р. ради УГА В. Доманицький стає її професором і починає викладати курс "Селекція сільськогосподарських рослин та сортознавство" [12, арк. 67 зв.].

Після виступів окремих студентів агрономічного факультету 31 серпня 1926 р. із претензіями щодо зависених вимог до програм дисциплін, які читав В. Доманицький, і особливо під час їх закріплення через кабінет загального хліборобства [12, арк. 57–58], змушений за власним бажанням від 15 вересня 1926 р. звільнитися з академії за станом здоров'я і виїхати за кордон на лікування [12, арк. 59]. Професорська рада агрономічно-лісового факультету 23 вересня 1926 р. висловила підтримку В. Доманицькому. На прохання деканату факультету від 4 листопада 1926 р. [12, арк. 62–63] наприкінці місяця він повертається до Інституту. Після цього йому додатково доручається ще й викладання спецкурсу "Сільськогосподарська дослідна справа". У травні 1927 р., крім членства у факультетських комісіях, обирається членом статутної комісії УГА [12, арк. 66]. Після того, як у березні професорська рада УГА підвищила його у кваліфікації на ступінь лектора, тогоріч восени виступає з відкритою лекцією на тему: "Проблема організації сталого розвитку степу". На її основі (у двох частинах видає 160-сторінкову монографію) 17 травня 1928 р. захищається (габілітується) й отримує звання доцента [12, арк. 68].

Професорська рада агрономічно-лісового факультету 14 червня 1928 р. більшістю голосів обирає В. Доманицького завідувачем кафедри загального землеробства замість професора В. Чародеева [12, арк. 85]. Продовжує друкуватися і для потреб українського сільського господарства. Так, у Львові великим накладом виходить його брошура "Цукровий буряк" – короткий poradnik про те, чому, де і як треба вирощувати цукрові буряки та яку користь від того можна мати" [35]. Викладений добірною державною мовою, складається з семи розділів і розкриває усі елементи технології виробництва, збирання, переробки, а також реалізації цукрового буряку через кооперативні спілки. Від 1928 р. співпрацював із часописом "Український пасічник", у якому опублікував серію проблемних статей. Крім того, у цей період дослідник готує наукову працю: "Типи і розповсюдження сільськогосподарських рослин" та фундаментальну статтю "Найближчі завдання у галузі підвищення сільськогосподарської продукції" (вийшла окремими частинами на сторінках газети "Діло" упродовж грудня 1927 р.). Авторські проблемні статті висвітлює і на шпальтах інших періодичних галузевих видань: "Сільський господар", "Кооперативне молочарство", "Молодий агроном", "Сільський світ", "Кооперативна Республіка", "Українська громада", "Технічні вісті" та календарі "Приятель Господаря". Редагує переклад Л. Безручка книги К. Флексербергера "Визначник колоскових хлібів" (Подебради, 1927 р.), а також укладений Б. Чекаленком "Російсько-український словник" (Подебради, 1927 р.) [12, арк. 92].

За власним бажанням В. Доманицький бере активну участь у політичних семінарах на економічному факультеті під проводом професора О. Мицюка. Не менш плідною виявилася його співпраця з Українським агрономічним товариством при УГА, а також Центральним союзом українського студентства у Празі. Під науковим керівництвом завідувача кафедри спеціального хліборобства УГА, доцента В. Доманицького в якості спеціалістів підготовлено низку унікальних галузевих досліджень не тільки прикладного характеру, а й методичного і програмного. Серед них слід виділити серію праць інженера Антона Романенка, зокрема: "Наслідки польових дослідів у Галичині" та "Методика масових польових дослідів" [12, арк. 72–75].

Архівні документи свідчать про те, що упродовж 1930–1931 рр. В. Доманицьким підготовлено до друку дві монографії державною мовою: "П'ятдесят років праці сільськогосподарських досвідних установ на Україні" (6 др. арк.) та "Досвідні кружки" (Versuchsringe), а також підручник "Вступ до сортівництва та сортознавства" (6 др. арк.) [12, арк. 91]. Не менший інтерес для сьогодення становить його підручник із двох частин "Насіннярство" загальним обсягом 400 сторінок. Перша частина – "Організація насінневих господарств і державні та громадські заходи для піднесення сортівництва та насіннярства" складалася із чотирьох розділів: "Насіння як фактор сільськогосподарського виробництва"; "Організація насінневих господарств"; "Методи польової культури і обробка насінневих матеріалів у насінневих господарствах"; "Державні і громадські заходи для піднесення сортівництва та насінництва". Друга – "Техніка насінєвих культур" включала сім підрозділів: "Культура збіжжєвих і зернових стручкових рослин на насіння"; "Культура коренеплодів на насіння"; "Культура метелкоцвітних трав на насіння"; "Культура колоскових трав на насіння"; "Продукція посадочних матеріалів у рослин, що помножуються вегетативно"; "Городнє насіннярство"; "Справочні відомості" [12, арк. 89, 89 зв, 90, 90 зв.].

Львівське видавництво у 1931 р. друкує його книгу рекомендаційного характеру "Чому треба чергувати рослини на полях і як саме?", що після доопрацювання вийшла й у Кракові в 1940 р. До речі, того року світ побачила не менш відома праця В. Доманицького "Яким насінням і як сіяти в полі: практичний poradnik".

В. Доманицький – дієвий учасник різноманітних професійних зібрань. Так, 5–8 червня 1931 р. він відвідав міжнародний хліборобський конгрес у Празі. Важливою моральною віхою у сприйнятті дійсності стала його активна участь у створенні кооперативного фонду імені Василя Доманицького у Подєбрадах при управі кредитного товариства "Єдність". Учений з 19 лютого 1928 р. стає головою його управи. Фонд проіснував недовго й надрукував чотири видання. У 1935 р. в Подєбрадах видає два курси лекцій "Державні та громадські заходи й закони для поширення й поліпшення пасічництва" та "Методика суспільно-агрономічної праці в царині пасічництва" [7, с. 238], що з багатьох позицій не втративши у генеруючих пропозиціях актуальності до сьогодення.

У липневому номері журналу "Український пасічник" виступив з ініціативою створити Український досвідний інститут пасічництва ім. П. Прокоповича, щоб "... вічно пригадувати новим поколінням заслуги померлих геніїв" [36]. Для цього, на його думку, потрібно було при Центральному комітеті, при Головній пасічницькій секції крайового товариства "Сільський господар" та субкомітетами на Волині, Румунії, Чехословаччині, Канаді, США створити відповідний фонд. Нова інституція, згідно із його планом, повинна мати у власній структурі декілька дослідних і селекційних пасік, лабораторії, бібліотеку, музей, відділи пропаганди, економіки та організації українського пасічництва тощо. Таким чином, ним вперше задекларована ідея інституалізації дослідництва у галузі бджільництва України, що реалізувалася аж 26 червня 1989 р. шляхом створення у Києві українського науково-дослідного інституту технологічного інституту бджільництва. 14 квітня 1992 р. установа отримала назву Інститут бджільництва ім. П. І. Прокоповича (нині – ННЦ "Інститут бджільництва ім. П. І. Прокоповича НААН").

Крім науково-педагогічної роботи в Подєбрадах, В. Доманицький займається й громадською. Так, у 1936–1937 рр. очолює "Товариство українських інженерів у ЧСР" і комітет фундації ім. К. Мацієвича у Празі, співпрацює з Українським історично-філологічним товариством тощо. Найбільш плідною виявилася його діяльність у створеному в 1930 р. "Товаристві українських інженерів" у Празі. Кількість його членів неухильно зростала як, до речі, і авторитет, особливо після І-го конгресу українських інженерів у 1932 р. У доповіді "Традиції українського технічно-господарського шкільництва", заслуханої на загальних зборах "Товариства українських інженерів" 19 травня 1937 р. [14, арк. 8], він виступив як один із кращих українських істориків і знавців аграрної освіти. Ще більшим підтвердженням цього стала його участь від імені товариства у складі емігрантського авторського колективу у підготовці "Української загальної енциклопедії", що видавалася у Львові упродовж 1930–1934 рр., а також "Сільськогосподарської енциклопедії", що теж готувалася у цьому місті упродовж 1936–1939 рр.

Після перетворення УГА в Український технічно-господарський інститут (далі – УТГІ) із заочною формою навчання з 1934 р. увійшов до педагогічного складу факультету права і

суспільних наук, створеного у січні 1921 р. у Відні, і тогоріч – Українського вільного університету (далі – УВУ), що переїхав до Праги. Завдячуючи праці "Проблеми організації сталого господарства в Степу", призначається спочатку приват-доцентом курсу аграрної політики, а потім доцентом-суплетом кафедри політичної економіки. Після захисту у 1938 р. дисертації "Індивідуальне та колективне господарювання в сільському господарстві" отримує звання професора й очолив кафедру соціології УВУ. У 1941 р. за працю "Засади українського рурбанізму" призначається професором соціології, а після смерті С. Бородаєвського, у 1942 р. рішенням професорської ради факультету обирається завідувачем кафедри кооперації УВУ. Готує унікальний підручник "Історія української кооперації", рукопис якого, на жаль, згорів після від'їзду із Чехословаччини. Упродовж декількох років очолював видавничий відділ УВУ. Також тривалий час співпрацював із Чехословацькою хліборобською академією, передусім, через комісію соціології села, а також із творчим об'єднанням національних економістів.

В. Доманицький брав активну участь у роботі фахової сільськогосподарської комісії (1941–1945 рр.) при науково-культурному видавництві Українського національного об'єднання (далі – УНО), створеної у 1933 р. у Берліні для об'єднання українців за кордоном. До цієї діяльності його залучає колега по УГА, активний учасник національних революцій в Україні 1917–1919 рр., професор С. Бородаєвський [37]. В. Доманицький став її організатором і керівником, долучившись до тих кіл, що через націоналістичні підходи, починаючи із 1937 р., розраховували на допомогу німців та мріяли змінити політичний устрій України. З цією метою був розроблений відповідний план "... переведення сільського господарства України з сучасного стану руїни через стан перехідний до стану нормального життя та розвитку...". Власні бачення цієї проблеми В. Доманицький відпрацював на посаді генерального секретаря Хліборобської палати Карпатської України (Землеробської Комори) у 1938–1939 рр. Підсумком всього комплексу робіт став збірник за його редакцією "Сільське господарство України" з 16 мапами у тексті та резюме німецькою мовою, виданий у 1942 р. у Празі [38].

Вступне слово до видання підготував голова правління видавництва, доктор М. Галаган із основною тезою, що збірка стане "... духовним маєтком поширених верств Української Нації". В. Доманицький підготував до неї перший розділ: "Сільське господарство України в умовах нової Європи", доцент А. Чернявський – другий: "Огляд особливостей клімату України". 51-у сторінку в збірці відведено третьому розділу професора В. Чародєєва "Ґрунти України, їх походження та особливості". Інженер-агроном М. Скидан на 75 сторінках проаналізував "Сільське господарство України на шляхах свого розвитку та занепаду". Доктор Я. Дикий у п'ятому розділі зазначає про "Розвиток цукрової промисловості на Україні". Шостий розділ доцента Л. Фролова мав назву "Організація української цукрової промисловості". Доцент М. Зайцев підготував сьомий – "Олійна та олійно-перероблювана промисловість на українських землях". Інженер-економіст М. Хранко – восьмий "Організація внутрішньої торгівлі продуктами сільського господарства в колишній Радянській Україні". Матеріал професора Б. Мартоса "Відбудова української кооперації" увійшов до десятого розділу. Найбільший – десятий "Завдання сільськогосподарської політики та її напрями у перехідний період" (149 сторінок) написав професор К. Мацієвич. В. Доманицький разом з іншими співробітниками УТГІ 23 квітня 1945 р. залишає ЧСР і переїжджає до Німеччини. Працює спочатку у професійних школах, викладаючи сільськогосподарську економіку, аграрну політику, загальну соціологію, соціологію села та історію української кооперації.

З дозволу американської окупаційної влади УТГІ 12 червня 1945 р. формально розгорнув роботу у м. Регенсбурзі (Баварія) у складі трьох факультетів. В. Доманицький виконує у ньому обов'язки заступника директора (професора) та керівника агрономічно-лісового відділення. Крім того, він увійшов до правничої комісії сенату вузу. Активність роботи на цих посадах сприяла обранню його у грудні 1945 р. професорською радою першим ректором УТГІ. Попрацювавши два роки, він знову нетривалий час обіймає посаду проректора закладу. У 1947 р. обирається дійсним членом НТШ. Засновує і редагує журнал "Рідна книга на чужині" у Мюнхені у 1948–1949 рр., а також стає співорганізатором часопису "Сучасне і минуле". Нетривалий час викладає у Духовній академії Української автокефальної православної церкви [8, с. 302]. Організаційні проблеми сукупно із різноманітними політичними питаннями спонукали В. Доманицького разом з іншими викладачами УТГІ, а саме: професорами Г. Маховим і Б. Іваницьким, на початку осені 1949 р. емігрувати до США.

Американський період його життя, що розпочався з вересня 1949 р. пов'язаний із м. Міннеаполісом (штат Мінесота) і присвячений науково-публіцистичній діяльності із розкриття української суспільно-гуманітарної проблематики. З цього приводу виходить серія праць відповідної тематики: "Засади українського урбанізму", "Націотворча роль Івана Мазепи" та ін.. Особливої уваги заслуговує монографія "Тарас Шевченко (Синтетично-націологічні студії його життя та творчості)"

(1961 р.) та "Етапи розвитку науки про націю" (1962 р.). Загострення хвороби не дало можливості завершити кількатомне біографічне видання під загальною назвою "На хвилях війни і революції".

Помер В. Доманицький 24 березня 1962 р. у м. Міннеаполісі (штат Мінесота, США), а похований в Українському пантеоні на православному цвинтарі Св. Андрія Первозванного у Баунд-Бруку (штат Нью-Джерсі) поряд з Є. Маланюком, В. Січинським, В. Дорошенком, Т. Осьмачкою, М. Мухінім.

Багатогранна і різноманітна творча спадщина В. Доманицького складається із 125 наукових, науково-популярних і публіцистичних праць із питань сільськогосподарської кооперації, рослинництва, агрохімії, загального землеробства, селекції та насінництва, бджільництва, історії аграрної науки й освіти, соціології, сільського господарства, історії культури, а також історії України. Однак домінуюча переважна кількість із напрацьованого і узагальненого В. Доманицьким відноситься до вирішення аграрних проблем. На жаль, значна частина з них залишається маловідомою для сучасної держави України і, безперечно, потребує перевидання у вигляді спеціальної збірки "Обране". Аналіз доступних публікацій ученого свідчить про нього як дієвого учасника процесу становлення сільськогосподарської дослідної справи в Україні у 1917–1922 рр. як галузі знань та організації. Повною мірою це стосується і питань сільської кооперації. З-поміж усього слід виділити піонерську ідею щодо організаційної інституалізації галузі бджільництва для потреб дослідництва та максимальне використання штучних угноєнь у часи негараздів для тваринництва у роки революцій та воєн на коопераційній основі. Ще більша практичність і значимість його творчої спадщини для вимог українського села простежується під час еміграції. Через певну недоступність вона потребує переосмислення, особливо, коли аграрний сектор країни сьогодні у пошуку адаптивного існування в європейській системі цінностей.

#### *Список використаних джерел*

1. Вергунов В. А. Сільськогосподарська дослідна справа в Україні від зародження до академічного існування: організаційний аспект / В. А. Вергунов; ННСГБ НААН. – К.: Аграр. наука, 2012. – 416 с. – (Іст.-бібліогр. сер. "Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії"; кн. 68).
2. Вергунов В. А. Діяльність церкви в контексті започаткування та розвитку наукових підходів у сільському господарстві України [доповідь] / В. А. Вергунов // Історико-культурні та духовні джерела аграрної науки: матеріали спільного засідання провідних вчених УААН і священноначалія Києво-Печерської Лаври, Київ, 14 лют. 2003 р. / Києво-Печерська Лавра, УААН. – К., 2003. – С. 17–30.
3. Вергунов В. А. Організаційний поступ сільськогосподарської дослідної справи в Україні (до 130-річчя створення Полтавського дослідного поля): наук. доп. / В. А. Вергунов; НААН, ННСГБ. – К.: ФОП Корзун Д.Ю., 2014. – 28 с.
4. Дучимінська О. Віктор Доманицький / О. Дучимінська. – Вінніпег: Накладом Укр. Вільної Акад. Наук, 1963–1964. – 84 с. – (Українські вчені).
5. Романенко А. Віктор Миколайович Доманицький / А. Романенко // Укр. висока політехнічна шк. на чужині. Укр. технічно-господарський ін-т (Подєбради-Регенсбург-Мюнхен). – Нью-Йорк, 1962. – Т. 2. – С. 151–154.
6. Наріжний С. Українська еміграція: культурна праця української еміграції між двома світовими війнами / С. Наріжний. – Прага, 1942. – Ч. 1. – С. 126, 162, 239, 240, 317.
7. Рудка Б. В. Доманицький Віктор Миколайович / Б. В. Рудка, М. Ю. Костиця // Енциклопедія сучасної України / НАНУ, НТШ, Ін-т енциклопед. досліджень НАНУ. – К., 2008. – Т. 8: Дл – Дя (додаток А – Г). – С. 238.
8. Віктор Доманицький (1893–1962) // Українські кооператори (історичні нариси) / Укоопспілка, Львівська комерційна академія. – Л.: Вид. Львівської комерційної академії, 2001. – Кн. 2. – С. 294–308.
9. Кузьменко Л. І. Віктор Доманицький – український вчений, педагог, громадський вчений / Л. І. Кузьменко // Українська біографістика – Biographistica Ukrainica: зб. наук. пр. Вип. 6 / Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського; редкол. Т. І. Ківшар (гол. Ред.) та ін. – К., 2010. – С. 125–135.
10. Сільськогосподарський науковий комітет України (1918–1927 рр.): зб. док. і матеріалів До 75-річчя створення Укр. акад. аграр. наук / УААН, ДНСГБ; уклад. В. А. Вергунов, А. С. Білоцерківська, Б. К. Супіханов, С. Д. Коваленко; під заг. ред. М. В. Зубця, Ю. Ф. Мельника; наук. ред. В. А. Вергунов. – К., 2006. – 526 с.: портр., фото. – (Іст.-бібліогр. сер. "Аграр. наука України в особах, документах, бібліографії"; кн. 14).
11. Справоздання про діяльність Агрономічної секції Українського наукового товариства // Онопрієнко В. Джерела з історії Українського наукового товариства / В. Онопрієнко, Т. Щербань; НАНУ, Центр дослідж. наук.-техн. потенціалу та історії науки ім. Г.М. Доброва. – К., 2008. – С. 270–272.
12. ЦДАВО України, ф. 3795, оп. 1, спр. 260.
13. Там само, ф. 4465, оп. 1, спр. 492.
14. Там само, спр. 493.
15. Там само, ф. 27, оп. 15, спр. 6.
16. Корнієвська О. В. Доманицький Василь Миколайович / О. В. Корнієвська // Енциклопедія історії України / НАНУ, Ін-т історії України. – К.: Наук. думка, 2004. – Т. 2 (Г–Д). – С. 441.
17. У. А. Пам'яті Василя Доманицького / А. У. // Рілля. – 1913. – № 21 (1 вересня). – С. 605–607.
18. Обіжники Централу // Сільський господар. – 1918. – Ч. 1–2. – С. 39.
19. Доманицький В. Кооперація та поширення агрономічного знання / В. Доманицький // Сільський господар. – 1918. – № 1–2 (1–15 липня). – С. 11–16.
20. Доманицький В. Штучні гної на світовому та вкраїнському ринках до війни, під час війни і в майбутньому (по даних Південного Бюро Хімічного Комітету при головному управлінні / В. Доманицький // Сільський господар. – 1918. – № 7 (1 жовтня). – С. 23–27.
21. Доманицький В. Штучні гної на світовому та вкраїнському ринках до війни, під час війни і в майбутньому (по даних Південного Бюро Хімічного Комітету при головному управлінні / В. Доманицький // Сільський господар. – 1918. – № 8. – С. 12–16.
22. Обіжник Ч. 8 по секретаріату // Сільський господар. – 1918. – № 7 (1 жовтня). – С. 52–53.
23. Народа представників кооперативних союзів членів "Централу"

в справі купівлі заводів І.І. Гена в Одесі // Сільський господар. – 1918. – № 8 (15 жовтня). – С. 50–53. 24. З життя “Централу”. Народа представників кооперативних установ 16 жовтня 1918 р. // Сільський господар. – 1918. – № 9 (1 листопада). – С. 32–33. 25. З життя “Централу”. Звичайні Збори Уповноважених Центрального Українського Сільськогосподарського Кооперативного Союзу сесії 1918 року 17–19 січня 1919 року // Сільський господар. – 1919. – № 2–3 (1 лютого). – С. 42–48. 26. Українська кооперація й Всеросійський кооперативний з’їзд // Сільський господар. – 1919. – Ч. 11. – С. 35. 27. Доманицький В. Всеукраїнський комітет штучних гноїв, інсектицидів та фунгіцидів / Віктор Доманицький // Сільський господар. – 1918. – № 3–4 (1–15 серпня). – С. 22–23. 28. Доманицький В. Курси хліборобства для навчителів народних шкіл / В. Доманицький // Сільський господар. – 1918. – № 5–6 (1–15 вересня). – С. 29–31. 29. Доманицький В. М. Підприємства сільськогосподарських кооперативів, їх значення та кошти на заснування їх / В. М. Доманицький // Сільський господар. – 1919. – Ч. 1–6 (1 січня). – С. 2–7. 30. Доманицький В. Білий вугіль та торф / В. Доманицький // Сільський господар. – 1919. – № 2 (15 лютого). – С. 2–4. 31. Доманицький В. Завдання сільськогосподарської кооперації в справі розповсюдження штучних угноєнь / В. Доманицький // Сільський господар. – 1920. – № 1–12. – С. 21–27. 32. ЦДАВО України, ф. 1061, оп. 1, спр. 32, арк. 216. 33. Там само, ф. 1230, оп. 2, спр. 1, арк. 56. 34. Там само, ф. Ф.Х., спр. 31933, арк. 1–1 зв. 35. Доманицький В. Цукровий буряк. Короткий порадишник про те, чому, де і як треба управляти цукрові буряки та яку користь від того можна мати / В. Доманицький. – Львів: Накладом Красового с.-г. тов.-ва “Сільський господар”, 1929. – 69 с. – (Б-ка “Сільського господаря” Ч. 52, Секція управи ріллі). 36. Доманицький В. І. Створимо Український досвідний інститут пасічництва імені Петра Прокоповича / В. І. Доманицький // Український пасічник. – 1995. – № 6. – С. 8–9. – [передрук з “Українського пасічника” за липень 1935 р.]. 37. Глушан О. С. В. Бородаєвський: документи до біографії / О. Глушан // Історія еміграції. – 2009. – С. 214–237. 38. Сільське господарство України: зб. ст.: з 16 мапами в тексті / [за ред. Віктора Доманицького]. – Прага: Культурно-наукове видавництво УНА, 1942. – 216 с. – (Праці фахової с.-г. комісії).

### Виктор Вергунов

#### ПРОФЕССОР В. ДОМАНИЦЬКИЙ – ОДИН ИЗ ОРГАНИЗАТОРОВ НАУЧНО-ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО И КООПЕРАТИВНОГО ДВИЖЕНИЯ (20-Е ГГ. XX В.)

*Методом историко-научного анализа раскрыто вклад В. Доманицького в развитие научно-образовательного обеспечения ведения украинского сельского хозяйства во времена первых надежд государственности (1917–1920 гг.), а также становления советской власти (1921–1922 гг.) и особенно действий для его нужд в эмиграции (Германия, Чехословакия и США). Основное внимание исторического изыскания уделено практически неисследованным 1917–1922 гг. путем изучения творческих наработок ученого. Речь идет о работе в Украинском научном обществе (1919–1920 гг.), Сельскохозяйственном ученом комитете Украины при Наркомземе по искусственному удобрению (1920–1922 гг.) и кооперативном движении по линии Центрального украинского сельскохозяйственного кооперативного союза “Централ” (1918–1920 гг.). Благодаря найденным, ранее не проанализированным работам этого периода, установлено значительную роль В. Доманицького в развертывание обеих направлений исследований для нужд практического и научного обеспечения сельского хозяйства. С этой точки зрения рассмотрены и дальнейшие наработки ученого в годы эмиграции.*

*Ключевые слова:* Виктор Николаевич Доманицький, сельскохозяйственная кооперация, Сельскохозяйственный ученый комитет Украины, Украинская хозяйственная академия, Украинский технический хозяйственный институт.

### Victor Vergunov

#### PROFESSOR V. DOMANYTSKYIY – ONE OF THE ORGANIZATOROV SCIENTIFIC OBRAZOVATELNOHO AND COOPERATIVE MOVEMENT (20-E FF. XX V.)

*The contribution of V. Domanitsky to the development of scientific and educational ensure maintenance of Ukrainian agriculture in the times of the first hopes of statehood (1917–1920), as well as the establishment the Soviet regime (1921–1922), and especially for his actions of its needs in the emigration (Germany, Czechoslovakia and the United States) is revealed by the method of historical and scientific analysis. The main attention is paid to the historical research virtually unexplored 1917–1922 years by examining the scientists’ creative developments. We are talking about his work in the Ukrainian Scientific Society (1919–1920), the Agricultural Scientific Committee of Ukraine in the People’s Commissariat for artificial fertilizers (1920–1922) and the cooperative movement through the Ukrainian Central Agricultural Cooperative Union “Central” (1918–1920). A significant role of V. Domanitsky in the deployment of in both directions of research for the needs of practical and scientific support to agriculture is installed thanks to those found, previously not analyzed works of this period. From this point of view further scientists’ works in the years of emigration are considered.*

*Key words:* Viktor Domanitsky, agricultural cooperatives, the Agricultural Scientific Committee of Ukraine, Ukrainian Economic Academy, Ukrainian Technical-Economic Institute.

УДК 94(477.43):636

Оксана Свідерська

## РОЗВИТОК ДОПОМІЖНИХ ГАЛУЗЕЙ РОСЛИННИЦТВА НА ПОДІЛЛІ У ДОБУ НЕП (1921–1929 РР.)

*На основі архівних джерел, наукової історичної літератури, періодичних та статистичних видань проаналізовано та встановлено вплив політики НЕП на розвиток допоміжних галузей рослинництва Поділля і південно-східної Волині.*

*Ключові слова: НЕП, сільськогосподарське виробництво, рослинництво, інтенсифікація допоміжних галузей сільського господарства, селянство.*

У сучасних умовах розвитку української державності важливого значення набуває вивчення аграрної історії. Українське селянство завжди виступало оберегом національної культури, традицій, звичаїв і методів господарювання на землі. Виходячи з цього, всебічне вивчення історії селянства є одним із найважливіших завдань сучасної української історичної науки. Поділля традиційно є селянським краєм, тому важливо скласти більш конкретне уявлення про розвиток сільськогосподарського виробництва цього регіону в добу НЕП, адже це допоможе окреслити шляхи оптимізації життєдіяльності сучасного селянства.

Ця проблема знайшла певне відображення у роботах Г. Бахметьєва [1, с. 19–53; 2, с. 7–40], В. Маєра [3, с. 71–89], С. Городецького [4, с. 18–28], В. Калініченка [5] і Рибачака [6, с. 494–502; 7]. Однак, незважаючи на це, запропонована тема потребує більш ґрунтовного вивчення. Виходячи з актуальності дослідження, а також її недостатньої вивченості автором поставлено за мету об'єктивно висвітлити вплив НЕП на розвиток допоміжних галузей рослинництва Поділля.

До допоміжних галузей рослинництва зараховують овочівництво, плодівництво, виноградарство. Овочівництво – важлива галузь сільського господарства, яка спеціалізується на вирощуванні овочевих культур до яких належать капуста, морква, хрін, редька, петрушка, огірки, гарбузи, кавуни, дині, помідори, баклажани, цибуля, часник, столові буряки, квасоля, боби, мак. Зазвичай, вони вирощувалися на незначній площі ріллі і фіксувалися тодішньою статистикою, як "городні культури". У 1925 р. із загальної площі присадибних посівів у Вінницькому окрузі (39279 десятин (далі – дес.), під овочі було відведено 8649 дес. або 22 %, у Кам'янецькому відповідно – 23391, 3556 або 9 %, у Могилівському – 15558, 3168 або 20,4 %, у Проскурівському – 20212, 5523 або 27,3 %, у Тульчинському – 32059, 6867 або 21,4 % [8, с. 12]. Овочівництво передусім мало споживчий характер. Так, вирощування овочів та їх збут у валовому прибутку селянського господарства Кам'янецького округу згідно з бюджетним обстеженням 1926 р., давало 7 карбованців (далі – крб.) 39 копійок (далі – к.), а умовно-чистого прибутку – 5 крб. 98 к. у загальній сумі прибутку 451 крб. 3 к. складало 1,3 % [9, с. 118]. Загалом, валова дохідність однієї десятини на Поділлі складала 5 крб. 59 к. [10, с. 15]. Проте виявлені нами документи свідчать про те, що ця галузь поступово набувала ринкового характеру і за умови зростання міського населення, експорту овочів могла стати прибутковою для сільського господарства. На основі розрахунків спеціалістів Кам'янецької плодоспілки, селяни для власного споживання використовували 29793,3 т. Товарні залишки овочів складали 40818 т, на суму 122454 крб. [11, арк. 12]. Найбільший попит на базарах та ярмарках Поділля і південно-східної Волині мали цибуля, часник, капуста, огірки та помідори. Обстеження селянських господарств Кам'янецького округу у 1926–1927 рр. виявили, що 79 % господарств збували на ринку цибулю та часник, 65 % – огірки та помідори, а 44 % – капусту [12, с. 18].

Найкраща продукція овочівництва регіону у другій половині 20-х років ХХ ст. почала експортуватися. У інструкції Кам'янецької плодоспілки від 3 жовтня 1929 р. щодо відбору цибулі на експорт до Німеччини та Англії зазначалося, що вона має відповідати високим вимогам та стандартам [13, арк. 15]. У Проскурівському окрузі у 1925–1928 рр. заготовлено та вивезено 1814 т овочів, переважно цибулі, що складало 19,47 % у загальній структурі товарної продукції сільського господарства [2, с. 22].

Відомості про пересічний врожай овочів надзвичайно суперечливі та неповні. Зокрема, вдалося виявити, що у Летичівському районі Подільської губернії у 1923 р. середній врожай капусти склав 1750 пудів з дес., огірків – 272 пудів, а столового буряка – 530 пудів, у Ушицькому відповідно – 1840, 297, 884, в Ольгопільському – 1530, 262, 680 [14, арк. 17–18]. У 1924 р. ціна пуда огірків в Могилівському окрузі становила 92 к., капусти – 49 к., столового буряка – 39 к. [14, арк. 19]. Відтак, овочівництво залишалося допоміжною галуззю рослинництва. Його питома вага у загальній структурі сільськогосподарських культур була незначною. Внутрішній ринок овочів залишався надзвичайно слабким, через що пропозиції значно перевищували попит. До того ж більша частина

роздрібного продажу овочів в основних центрах споживання знаходилася в руках перекупників. Вони, зазвичай, диктували селянам занижені закупівельні ціни, реально гальмуючи розвиток виробничих можливостей селянських господарств, оскільки "вимивали" значну частину їх потенційних грошових надходжень. Вирощування овочів мало передусім споживчий характер як вітамінізована добавка до традиційного селянського харчування.

Допоміжною галуззю рослинництва було плодівництво, яке спеціалізувалося на вирощуванні плодівих культур, зерняткових, кісточкових, горіхоплідних, ягідних плодів. Промислове значення на Поділлі мали яблуневі, передусім сливові насадження. На півдні губернії помітне місце посідали виноградники. У 1927 р. у Вінницькому окрузі нараховувалося 1653 господарства, які мали сади площею 255 дес., приблизно з 61935 плодівими деревами, пересічно 37,5 дерев на одне господарство, у Кам'янецькому окрузі відповідно – 2427, 232, 98289, 40,5; Могилівському – 1150, 113, 47204, 41; Проскурівському – 1790, 300, 91061, 51; Тульчинському – 728, 83, 36522, 50; Шепетівському – 1009, 66, 24325, 20 [15, с. 126]. Як бачимо, найбільша кількість відокремлених садів знаходилася у Проскурівському, Кам'янецькому, Вінницькому округах. До речі, це був найвищий показник в Україні [15, с. 216]. Згідно з довідкою Подільської губернської планової комісії "Про стан сільського господарства" від 8 грудня 1923 р. дізнаємося про те, що "найбільш розвинене садівництво у Вінницькому та Проскурівському округах" [16, арк. 30]. "Досить значну площу садів має Тульчинська округа, – писала газета "Червоний край". – Становище цих садів незадовільне. Врожай завдяки кепському догляду та розповсюдженню шкідників значно зменшився. Товарні лишки садівництва, які складають 600 тис. пудів, використовуються нерационально" [17, с. 3].

Інтенсифікації плодівництва могла сприяти кооперація. У 1925 р. на Поділлі діяло лише 9 садово-городніх кооперативів, які об'єднували понад 200 селян [8, с. 200]. Зрозуміло, що, така кількість кооперативів не могла істотно вплинути на розвиток садівництва.

У більшості селянських господарств справжніх садів не було, а вирощувалося по декілька фруктових дерев (переважно дичок слив, яблунь, вишень, рідше груш), здебільшого несортних, дрібнотоварних, які не мали значного економічного значення і відокремленої під сад площі. Валові збори фруктів тут залежали від погодних умов. Були роки, коли врожаю зовсім не було. У 1925 р. зафіксовані селянські господарства, які мали плодіві дерева на невідокремленій площі. У Вінницькому окрузі – 7173, Кам'янецькому – 5199, Могилівському – 5235, Проскурівському – 3571, Тульчинському – 7677, Шепетівському – 3222 [15, с. 216]. Складно встановити співвідношення садів, які були у селянських, кооперативних та колективних господарствах. Нами виявлено, що у 1926 р. у селянських господарствах Кам'янецького округу площа садів становила 5513 га, колгоспів – 1163,9 га, радгоспів – 456 га, кооперативів – 37 га [13, арк. 30]. Найбільш питому вагу садів складали площі у селянських господарствах та радгоспів переважали сади промислового значення, врожай яблук у яких був 16,42 %, груш – 7,52 %, вишень і черешень – 22,49 %, а слив – 51,42 % від усього валового збору фруктів [13, арк. 30].

Серйозною перешкодою на шляху інтенсифікації плодівництва та збільшення кількості товарної продукції було те, що ця галузь залишалася підсобною, другорядною у селянському господарстві. Заступник завідувача сільськогосподарського відділу Подільського губернського управління Моргенштерн повідомляв: "У правильному плодівництві плодіві дерева – яблуні та груші, – висаджують на відстані 4 сажня одне від іншого, відтак дерево займає площу 16 кв. сажнів, але в селянських господарствах, зазвичай, між плодівими деревами залишають 2½–3 сажні, і одне плодове дерево займає площу 8 кв. сажнів" [18, арк. 93]. На думку фахівців сільського господарства, "селянське садівництво, покликане стати дохідною галуззю сільського господарства, перетворилося у безприбуткову селянську садову гушавину, яка, окрім тіні у сонячний день, нічого трудівникам села не приносить. Майбутнє за великими садами промислового значення, але на цьому шляху зроблено перші і часто невмілі кроки" [19, с. 22].

Причиною низької прибутковості плодівництва була надзвичайно відстала агротехніка вирощування фруктів у селянських господарствах. Тут не насаджувалися високоврожайні плодіві дерева, грубо порушувалися умови догляду за садом, не проводилося весняного обрізування тощо. В результаті селянське садівництво було відстале. З цього приводу економіст Г. Бахметьєв зазначав: "Сприятливі природні, кліматичні, ґрунтові умови Проскурівщини сприяють розвитку садівництва. Але кількісне переважання селянського плодівництва нашого округу і надзвичайно примітивне якісне відношення (малі розміри плодів, погані смакові якості фруктів тощо) робить цю галузь надзвичайно відсталою і малоприбутковою, і через це ставлення до неї більшості селян зневажливе" [2, с. 15].

Незначну площу на Поділлі займали виноградники, які закладалися передусім у дореволюційний період у південних повітах – Кам'янецькому, Могилів-Подільському, Гайсинському. У 1911 р. на Поділлі виробили близько 55 т відер вина. Вартість відра вина фабричного виготовлення коштувала 10–30 крб., а домашнього приготування – 1,5–2,5 крб. [4, с. 151]. Усього

під виноградниками на Поділлі у 1913 р. знаходилося 1800 дес. землі [18, арк. 30]. У довідці Подільської планової комісії від 18 лютого 1924 р. зазначалося, що в "натепер ця галузь сільського господарства прийшла у занепад, під виноградниками знаходиться 400 десятин землі" [18, арк. 30]. Наприклад, у Кам'янецькому окрузі у 1926 р. старі виноградники площею 49,5 дес. збереглися у Жванецькому, Староушицькому, Китайгородському, Новоушицькому районах. Нові насадження винограду закладено на площі 34,3 дес. Всього під виноградниками перебувало 83,7 дес. землі, з них майже половина знаходилася у колективних господарствах – 41,6 дес. Крім того, виноградники були у 259 селянських господарствах, що складало 1,8 % загальної кількості селянських дворів у цих районах [11, арк. 35]. Пересічна врожайність одного гектара виноградника у Кам'янецькому окрузі становила 4 т з га. Валова продукція виноградників у чотирьох названих районах складала 193 т, а їх вартість – 36 т. 206 крб. [11, арк. 12]. Наведені дані дозволяють зробити висновок про те, що виноградництво на Поділлі не відіграло помітної ролі у сільському господарстві.

Отже, овочівництво та плідівництво були важливими допоміжними галузями сільського господарства. Проте, якщо городництво було у кожному селянському господарстві, то плідівництво мало вибіркового характеру, тобто наявність саду не була обов'язковою у селянському господарстві. Виноградництвом займалися лише окремі селянські родини. У 20-ті роки ХХ ст. частина садів і виноградників промислового значення опинилася в користуванні колективних господарств, що сприяло їх збереженню і деякому розвитку.

Селянське садівництво та виноградництво у переважній більшості господарств не перетворилося у прибуткову галузь через відсутність належних коштів для відновлення садів, відсталу агротехніку, примітивні умови догляду за садами та виноградниками. Проте, як показують матеріали дослідження, продукція плідівництва мала передусім не споживчий, а ринковий характер. Селянська родина, через низькі споживчі потреби вважала споживання фруктів розкішшю і намагалася збути цю продукцію на ринку з метою поповнення надходжень до бюджету сім'ї. Натомість плоди овочівництва, задовольняли споживчі потреби селян і лише незначний надлишок їх надходив у продаж.

#### *Список використаних джерел*

1. Бахметьев Г. М. Главные элементы сельского хозяйства Проскуровского округа / Г. М. Бахметьев // Статистичний бюлетень Проскурівського окружного статистичного бюро. – Проскурів: Державна друкарня ім. Леніна, 1926. – Ч. I: Жовтень-грудень 1925. – С. 13–53.
2. Бахметьев Г. М. Основные показатели перспективного плана по сельскому хозяйству Проскуровского округа за пятилетие 1926/27 – 1930/31 гг. / Г. М. Бахметьев // Экономика и статистика Проскуровщины. – Проскуров: Окрстатбюро, 1927. – № 1. – С. 7–40.
3. Маер В. Изменение основных элементов сельского хозяйства Проскуровщины в 1927 г. / В. Маер // Экономика и статистика Проскуровщины. – Проскуров: Окрстатбюро, 1927. – Октябрь. – № 1. – С. 71–89.
4. Городецкий С. До економічної оцінки після революційного стану селянської агротехніки на Поділлі / С. Городецкий // Записки Київського сільськогосподарського інституту – К.: б.в., 1925. – Т. 1. – С. 18–28.
5. Калініченко В. В Селянське господарство України в період непу / В. В. Калініченко – Х.: Основа, 1997. – 400 с.
6. Рибак І. В. Допоміжні галузі сільськогосподарського виробництва на Поділлі в добу непу / І. В. Рибак, О. М. Свідерська // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіном, 2009. – Т. 19: На пошану академіка В. А. Смолія. – С. 494–502.
7. Рибак І. В. Індивідуальне селянське господарство Поділля у добу непу / І. В. Рибак. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2008. – 244 с.
8. Україна. Статистичний щорічник 1925. – Х.: ЦСУ УСРР, 1926. – 407 с.
9. Кам'яниччина в цифрах. – Кам'янець-Подільський: Окрстатбюро, 1927. – 137 с.
10. Дудолькевич В. К. Нариси сільськогосподарського життя Поділля / В. К. Дудолькевич // Західноукраїнський господар. – 1925. – Ч. III. – С. 15.
11. Держархів Хмельницької обл., ф. Р-303, оп. 1, спр. 1, 76 арк.
12. Матеріали до опису округ УСРР. Кам'янець-Подільська округа. – Х.: ЦСУ УСРР, 1926. – 48 с.
13. Держархів Хмельницької обл., ф. Р-303, спр. 32, 25 арк.
14. Держархів Хмельницької обл., ф. Р-739, оп. 2, спр. 2, 25 арк.
15. Статистика України 1927. – Х.: ЦСУ УСРР, 1928. – Вип. 13. – Т. 3. – 283 с. (Серія 2. "Сільськогосподарська статистика").
16. Державний архів Хмельницької області, ф.Р-147, оп. 1, спр. 117, 135 арк.
17. Садівництво на Тульчищині // Червоний край. – 14 квітня 1928. – С. 3.
18. Держархів Хмельницької обл., ф.Р-40, оп. 1, спр. 162, 258 арк.
19. Бобр Ф. Л. Чем должно быть садоводство в стране трудящихся / Ф. Л. Бобр // Українська сільськогосподарська газета. – 5 липня 1924. – Ч. 12–13. – С. 22.



**Оксана Свидерская**

**РАЗВИТИЕ ВСПОМОГАТЕЛЬНЫХ ОТРАСЛЕЙ РАСТЕНИЕВОДСТВА НА ПОДОЛЬЕ И ЮГО-ВОСТОЧНОЙ ВОЛЫНИ В ДОБУ НЭП (1921–1929 ГГ.)**

*На основе архивных источников, научной исторической литературы, периодических и статистических изданий проанализировано и установлено влияние политики НЭП на развитие вспомогательных отраслей растениеводства Подолье.*

*Ключевые слова: нэп, сельскохозяйственное производство, растениеводство, интенсификация вспомогательных отраслей сельского хозяйства, крестьянство.*

**Oksana Sviderska**

**THE DEVELOPMENT OF SUPPORTING INDUSTRIES OF PLANT GROWING IN PODILLIA AND SOUTHEAST VOLYN AT THE TIME OF NEP AGRICULTURAL TRANSITION (1921–1929)**

*Agrarian question has always been crucial in Ukrainian history, because land always remains a major capital of any country. In modern conditions, when the reforms in the agricultural sector of the country are carried out, the need for deeper understanding of the historical agricultural science has increased. Study and analysis of experience of the past can greatly facilitate the solution of many modern issues. Podillia traditionally is a peasant land, so it is important to make a more concrete idea of the development of supporting industries of agricultural production in the region in the period of NEP.*

*The purpose of this article is to highlight objectively the influence of NEP on the development of supporting industries of plant growing.*

**УДК 930.85/8**

**Ольга Лаврут**

**ВИВЧЕННЯ РОСІЙСЬКОЇ МОВИ В ШКОЛАХ УРСР У ПЕРШІ ПОВОЄННІ РОКИ**

*Після закінчення воєнних дій нагальним питанням стало відновлення освітнього потенціалу УРСР. Одним із важливих етапів цього стало надолуження втраченого через запровадження більшої кількості годин, відведених на вивчення не лише рідної мови, але й інтернаціональної – російської. Поступово мови етносів, котрі мешкали на терені колишньої республіки, втрачали можливість еволюційності власної мовної ідентичності. Так була скорочена, а пізніше і зведена нанівець кількість етнічних шкіл: польських, угорських, молдавських тощо. Важливою передумовою успішного освітнього процесу є його науково-методологічне та матеріальне забезпечення, що залишалось досить актуальним. Незважаючи на це, рівень знань учнів бажав бути кращим.*

*Ключові слова: навчальний процес, учні, школа, російська мова, українська мова.*

На терені сучасної України проживають багато різних етносів, які намагаються зберегти власну культуру та самобутність. Навчально-виховні заклади сприяють становленню та розвитку особистості, відкриваючи їй двері для формування та прогресу власного потенціалу. Одним із показників цього є мовна та мовленнєва компетентність, котра формується в результаті долучення дітей та молоді до лінгво-філологічної культурної спадщини. Враховуючи, що Україна є багатоетнічною, кожен її етнос намагається зберегти та примножити власні надбання, серед яких – і мова. На сьогодні російська мова залишається однією із таких. Упродовж 25 травня – 1 червня 2012 р. Київський міжнародний інститут соціології (далі – КМІС) провів всеукраїнське опитування громадської думки методом очного інтерв'ю на усій території України за схотастичною вибіркою за участі населення віком від 18 років. Більше третини опитаних вважає, що держава має забезпечити можливість отримання шкільної освіти російською мовою на всій території держави, 45 % – має забезпечуватись у тих місцевостях, де більшість населення цього потребує, і 14 % – проти цього. Кожен другий українець вважає, що російську мову та літературу, як окремі предмети, потрібно викладати в усіх школах України, як україномовних, так і російськомовних; 42 % – ці предмети мають бути варіативними і 4 % – їх не треба викладати як окремі. Кожен третій українець погоджується, що вивченню російської мови в україномовних закладах повинно приділятися така ж кількість часу, як і на вивчення української; 37 % – менша, але більше, ніж на вивчення будь-якої іноземної мови; і 22 % – вони мають вивчатись в однаковій мірі на рівні з іноземними [1]. Спираючись на оновлені державні освітні стандарти, більшість українських п'ятикласників обрали

як другу іноземну мову німецьку – 52 %, російську – 23 %, французьку – трохи більше 14 %, польську – 1,6 % іспанську – 1,2 % відповідно. На сьогодні з 1 – до 9 класу на вивчення іноземної мови відведено 18 годин. Згідно із документами, на вивчення іноземних мов у 1–11 кл. передбачено 38 годин (за старою програмою – 25,5 год.). Тобто, значна частина учнів вивчають російську мову. У цьому контексті доречно звернути увагу на досвід минулих років, особливо повоєнних, коли не лише відновлювався економічний потенціал, але й у складних умовах відбувався поступовий русифікаційний наступ в освітній сфері [2].

Новизною нашого дослідження є характеристика вивчення стану викладання та засвоєння російської мови, котра викладалась у школах колишньої УРСР, спираючись на історіографічні та архівні матеріали.

Об'єктом нашої статті є російська мова в освітніх закладах республіки.

Предметом – процес її вивчення як предмету, дисципліни.

Вивчаючи зазначене питання, праці умовно можна розділити за тематичною спрямованістю. У перших автори звертали увагу на розвиток культурної сфери, зазначаючи про характерні процеси цього періоду [3]; у других – розвиток освітньої сфери, у тому числі і життя закладів (дошкільних, загальноосвітніх, вищих) [4], у яких прослідковується кількісна та якісна динаміка їх складу, матеріального забезпечення, виховної роботи тощо. Треті презентують особливості мовної політики в освітній сфері [5, с. 247–251].

Метою дослідження є характеристика питання вивчення російської мови в школах УРСР в перші повоєнні роки через окреслення історіографічної та джерелознавчої спадщини.

Джерелами до написання статті стали архівні матеріали [6, арк. 40–42] та періодичні видання вказаного періоду [7, с. 69–71]. Перші надали можливість вивчити нормативно-правове забезпечення [8, арк. 40–42] проблеми [9, арк. 78–79], інструктивно-методичні вказівки [10, арк. 14–17] до вивчення предмету [11, арк. 29]; другі – згадки учасників подій [12], біжучі питання до викладання предмету [13].

Російська мова довгий час залишалася мовою міжетнічного спілкування в колишньому СРСР та його республіках. Вона була ідеологічно-комунікативним наповненням влади. Після звільнення українських земель від німецько-фашистських загарбників, політика інтернаціоналізації продовжилася. У різних регіонах колишньої УРСР по-різному відбувалося ставлення до вивчення російськомовних предметів, зокрема й до мови. "Це нині вона (російська мова) для мене основна мова спілкування, а в дитинстві я російської й не знав. У школі ми вивчали лише дві мови – українську й німецьку. Їх я вважав рідними", – згадував уродженець Веселого Гаю, що на Запоріжжі. Значна частина корінних жителів області аж до 1945 р. не знала російської мови і не використовувала її в повсякденному житті [12].

Цьому "сприяла" послідовна політика радянського уряду. Прослідковуючи динаміку, необхідно відзначити, що упродовж повоєнного першого десятиліття кількість українських шкіл зменшилась, а російських – збільшилась у 1,5 рази. До того ж російськомовні школи були значно численнішими. У цілому ж в Україні на 1950 р. працювало 31055 шкіл, у тому числі з українською мовою викладання – 27901, російською – 2836, польською – 6 угорською – 101, румунською – 13, молдавською – 163, а 35 шкіл були двомовними і тримовними. У 1953 р. в українських школах отримували освіту 1,4 млн учні, а в російськомовних – та змішаних – 3,9 млн відповідно. Зменшилась кількість національних закладів: зокрема, вдвічі – молдавських, угорських, польських; поступово закривались румунські, узбецькі та вірменські школи. Майже усі вони стали російськомовними. Викладання у більшості вузів велося російською мовою. Не простою була ситуація у школах західноукраїнських областей. Тут члени ОУН вимагали від учителів та дирекції шкіл не викладати російську мову, не прославляти "ката Сталіна", російську й радянську культури, вилучаючи літературу, скеровану на виховання радянського патріотизму. Неоднозначну позицію займали й педагоги-поляки та інші, котрі намагались ізолюватися від дійсності та радянського впливу, зокрема вивчення не лише української, а й тим паче – російської мов. Поступово тут домінуючою стає російськомовна школа [14, с. 33–40].

Школи працювали за програмами 1945 р., затвердженими Міністерством освіти республіки. Викладання української і російської мов розпочиналося з другого класу в усіх школах з другого півріччя 1945/46 навчального року. У процесі вивчення російської мови учні користувалися підручником "Русского языка для 2 класса", який складався із декількох частин: букварної (обов'язкової для вивчення) і – частини для читання (необов'язковою, на вибір учителя). Акцентувалася увага на розвитку мовлення дітей, особливо діалогічного, збільшення їх словникового запасу, списуванні, виразному читанні тощо. Навчальне навантаження на вивчення української мови у російськомовних закладах російської і – в україномовних – складало по 3 год. на тиждень відповідно, тобто однакову кількість годин. У процесі вивчення предмету учні 1–4 класів задовільно засвоїли програмовий матеріал, важко їм далось засвоєння правопису закінчень

прикметників, правопис дієслів, прислівників та складних слів. Діти вміли складати плани до текстів, заголовки оповідань, виразно і бігло читати й переказувати текст. Учні сьомих класів, повторюючи курс російської мови, звертали увагу на фонетику і морфологію, синтаксис, будову простого і складного речень, складносурядного і складнопідрядного, заміну підрядних речень прикметниковими і дієприкметниковими зворотами [6; 12, арк. 40–42].

Обласні відділи народної освіти надали вказівки Народного комісаріату освіти від 1 березня 1946 р. до складання білетів та текстів письмових робіт у 5–7, 9 класах семирічних та середніх шкіл на 1945/46 навчальний рік. Відділи надавали тексти для граматичного розбору з мов, тексти для перевірки техніки читання з мов, які складались педагогами і затверджувались директорами навчальних закладів, потім – обласними відділами освіти. Запропоновані викладачами речення для граматичного розбору, назви творів, уривки для перевірки техніки читання записувались на окремих аркушах чи картках, де вказувались порядковий номер і видавались разом із білетами [9, арк. 78–79].

Наказ міністра освіти УРСР П. Дудника від 11 жовтня 1947 р. "Про підсумки навчально-виховної роботи шкіл Української РСР за 1946/47 навчальний рік" наголосив на тому, що учні, в переважній більшості, засвоїли програму і переведені до наступних класів: 88 % від загальної їх кількості – до старших класів, зокрема 4 клас закінчили 423347 учні, 7 клас – 148102, 10 клас – 24075 учнів відповідно. У документі наголошувалось на повному забезпеченні дітей шкільного віку навчання на їх рідній мові. Згідно із результатами іспитів, рівень грамотності учнів залишався на низькому рівні, особливо російської мови у сільських школах та у школах з неросійською та неукраїнською мовами викладання (що підтверджувало штучне насадження російської мови у освітніх закладах республіки) [10, арк. 14–17].

Згідно зі змінами, внесеними Міністерством освіти УРСР на 1947 р. до інструкції про випускні та перевідні іспити у середніх, семирічних та початкових школах УРСР (видання 1946 р.) у школах з неукраїнською і неросійською мовами навчання іспити на атестат зрілості з рідної мови та літератури складали в письмовій формі, з російської мови та літератури – письмовій та усній. У школах з неукраїнською та неросійською мовами навчання випускні іспити у 4 класах проводили із рідної та російської мов. З рідної мови – усний та письмовий іспит, учні писали переказ, з російської мови – усний та письмовий. Білети для усних перевідних іспитів в усіх класах шкіл з неукраїнською та неросійською мовами навчання складало Міністерство освіти УРСР і надсилало обласним відділам народної освіти. Якщо у регіонах функціонували школи із неукраїнською та неросійською мовами навчання, то для їх учнів білети складали обласні відділи народної освіти [11, арк. 29].

Дні іспитів встановлювали обласні відділи народної освіти і повідомляли школи до 15 квітня поточного року. У школах із неукраїнською та неросійською мовами навчання іспити необхідно було проводити і з рідної мови і з російської мови та літератури. Метою іспитів у 5–6 класах стало виявлення наявних знань, вмінь та навичок читання, висловлюватися цими мовами. У білеті мали бути завдання з читання (прочитати, переказати, розповісти напам'ять уривок), розвиток мови (розповідь про події зі свого життя, добір однокореневих слів з однаковими суфіксами, префіксами; добір слів на запропоновану тему; питання, що стосувалось складання ділових паперів: заява, протокол, акт, доручення), граматики (граматичний розбір речення, побудова речення). У білетах містились три питання: з літератури (розповідь біографії письменників, переказ сюжету твору, характеристика образів, читання та розповідь напам'ять), граматики (граматичний розбір), розвитку мови (скласти речення різної синтаксичної конструкції, переклад виразу з рідної мови на українську (російську), скласти діловий папір) [5, с. 247–251].

У 7-х класах шкіл з неукраїнською та неросійською мовами навчання проводили іспити з мов: рідної мови – усний і письмовий (переказ), з російської – відповідно, української – письмовий, пишучи диктант. У 8–9 класах цих шкіл іспити з рідної мови та літератури проводилися лише у письмовій формі (писали твір на вільну тему) [15, арк. 205–208].

Негативно на засвоєння матеріалу впливали відсутність наочних приладь, таблиць, схем тощо. Окремих підручників для шкіл із українською мовою навчання заклади не отримали, зокрема, такі: для 1 кл. – російську мову, для 3 кл. – російську мову та природознавство; для 4 кл. – російську мову, природознавство та історію; для 5 кл. – французьку, німецьку, англійську мову, граматику з російської мови; 6 кл. – граматику з української мови, російської, французької, німецької; 7 кл. – хрестоматію з української літератури, підручники з французької, німецької, англійської мов; для 8 кл. – українську літературу, хрестоматію з української літератури, підручники з іноземних мов, нової історії, історії СРСР, неорганічної хімії; для 9 кл. – українську літературу, хрестоматію з цього предмету, англійську мову, основи дарвінізму, нову історію, економічну географію капіталістичних країн; для 10 кл. – хрестоматію з української літератури, граматику французької, німецької, англійської мов, астрономію, неорганічну хімію, історію СРСР, географічні атласи. Не отримали підручників заклади освіти і з російською мовою навчання, зокрема: для 3 кл. – російську мову, 4 кл.

– історію, рідну мову, 5 кл. – англійську, французьку; 7 кл. – рідну літературу, фізику, неорганічну хімію, фізичну географію, англійську та французьку мови; 8 кл. – хрестоматію з російської літератури, іноземні мови, фізику і збірник завдань з фізики, анатомію і фізіологію людини, історію СРСР, економічну географію СРСР; 9 кл. – хрестоматію з російської літератури, збірник задач з географії, тригонометрії, основи дарвінізму, економічну географію капіталістичних країн; 10 кл. – російську літературу, хрестоматію з російської літератури, іноземні мови, неорганічну хімію. Тому, на новий 1946/47 навчальний рік необхідно було завезти російськомовних підручників із 92 назвами у кількості 637196, але завезли підручників із 12 назвами у кількості 83517 екземплярів [5, с. 247–251].

Недоліком роботи стали відсутність зв'язку уроків мови із розвитком мовлення, використання однорідних форм та методів роботи, невміння дітей застосувати теоретичний матеріал практично (вони не могли навести приклади), роботи залишалися неохайними. Також – необхідно було підняти рівень словникової роботи та розвитку зв'язного літературного мовлення і його культури, приділити увагу зв'язкам нового матеріалу із вивченим (попереднім). А з метою поліпшення викладання цього предмету в україномовних школах необхідно було видати книги для читання "Родная речь" та передивитись збірники вправ з предмету [16, арк.4].

Учні займалися не лише урочною, але й позаурочною діяльністю, зокрема – гуртковою, скеровану на розширення світогляду дітей та молоді, залучення до культурної спадщини. Ось що про це писала Аделіна Гриценко: "У 9–10 класах ми з подругами відвідували літературний гурток, який діяв при бібліотеці, що розташовувався у двоповерховій будівлі на вул. Володимирівській (тоді – Короленка), майже поруч з Оперним театром. Пізніше на цьому місці спорудили Будинок політосвіти, перетворений згодом на концертний зал з непоганою акустикою, а потім – на банк "Україна"... З радянських кінофільмів у 1947–1948 рр. найпопулярнішими були "Сказання про землю Сибірську" з Мариною Ладініною у головній ролі, довоєнний фільм "Моя любов" з Лідією Смирноюю та "Подвиг розвідника" з Павлом Кадочниковим... Всі нові фільми демонструвались у центральному кінотеатрі Києва – "Комсомолец України", у дворі якого знаходилась наша школа". А. Гриценко згадувала й туристичну поїздку до Москви, із визначними місцями якої та культурним життям, знайомили відвідувачів. "Поселили нас в школі, в класі (діло було влітку під час канікул), де, як у казармі, стояли ряди ліжок. Згадую, як Уляна Семенівна, намагаючись розмовляти російською, комусь, хто випадком заглянув в те помешкання, строго сказала: "Закрийте двері!"... Де ми тільки не були – і всю Москву оглянули, і в Мавзолеї побували, і в Кремлі, і в різних музеях, і по театрах та концертних залах ходили – вражень за десять днів турпоїздки ми отримали на десять наступних років. У Большому театрі слухали "Євгенія Онєгіна", в Будинку профспілок – чудовий концерт. Потрапила я навіть на панораму Бородинської битви, куди були страшенна черга. Правда, випадково: примазалась до екскурсії військових і якось проскочила. Щоб потрапити в музей образотворчих мистецтв ім. Пушкіна, стояли в черзі години чотири..." [13].

Отже, в процесі вивчення російської мови у школах колишньої республіки залишалися актуальними питання, пов'язані із елементарною грамотністю, культурою мовлення та письмом. Її вивчення фактично перебувало на тому ж рівні, що й української. Успішність багато в чому залежала від спроможності дітей та їх батьків навчатися. Школи переживали період відбудови, що вплинуло на забезпечення навчально-методичного, програмового матеріалу та кадрового складу. Перспективою дослідження може стати вивчення проблеми в подальші періоди історії України.

### *Список використаних джерел*

1. Думки населення України щодо статусу російської мови та місця російської мови в освіті. – Режим доступу: <http://www.kiis.com.ua/index.php?lang=ukr&cat=reports&id=58&page=2>.
2. Постанова КМУ "Про затвердження Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти" від 23 листопада 2011 р. № 1392. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1392-2011-%D0%BF>.
3. Українська педагогічна наука в другій половині ХХ століття: Монографія / О. В. Адаменко. – Луганськ: Альма-матер, 2005. – 704 с.
4. Алпатов В. М. 150 языков и политика. 1917–1997: Социолингвистические проблемы СССР и постсоветского пространства / В. М. Алпатов. – М.: РАН, Институт востоковедения, 1997. – 192 с.
5. Лаврут О. О. Вивчення української мови в школах сталінської області (друга половина 40 – початок 50-х рр. ХХ ст.) / О. О. Лаврут // Гуржіївські історичні читання. – 2013. – Вип. 13. – С. 247–251.
6. Держархів Донецької обл., ф. Р 2852, оп. 1, спр. 123, арк. 40–42.
7. Хміль Н. Діяльність журналу "Радянська школа" у 50–60-ті роки ХХ століття / Н. Хміль // Рідна школа – 2007. – № 9. – С. 69–71.
8. Держархів Донецької обл., ф. Р 2852, оп. 1, спр. 123, арк. 40–42.
9. Там само, спр. 3, арк. 78–79.
10. Там само, спр. 125, 14–17 арк.
11. Там само, спр. 36, 29 арк.
12. Як вона увійшла в життя уродженців Запорізької області. – Режим доступу: <http://incognita.day.kiev.ua/ridna-rosijska-mova.html>.
13. Аделіна Гриценко Перше мирне десятиліття. Шкільні роки (1945–1948) – Режим доступу: <http://incognita.day.kiev.ua/pershe-mirne-desyatilittya-shkilni-roki-%281945-1948%29.html>.
14. Сворак С. Д. Освіта на західноукраїнських землях у повоєнний період // Український історичний журнал. – 1997. – № 2. – С. 33–40.
15. Держархів Донецької обл., ф. Р 2852, оп. 1, спр. 125, 205–208 арк.
16. Там само, спр. 10, арк.4 арк.

Ольга Лаврут

### ИЗУЧЕНИЕ РУССКОГО ЯЗЫКА В ШКОЛАХ УССР В ПЕРВЫЕ ПОСЛЕВОЕННЫЕ ГОДЫ

*После окончания военных действий актуальным вопросом стало возрождение образовательного потенциала УССР. Одним из важных этапов этого стало возобновление утраченного из-за увеличения количества часов, отведенных на изучение не только родного языка, но и интернационального – русского. Постепенно языки этносов, которые проживали на территории бывшей республики, утрачивали возможность эволюционировать собственную языковую идентичность. Так, были сокращены, а позже и вовсе исчезли этнические школы: польские, венгерские, молдавские. Важной предпосылкой успешного образовательного процесса является его научно-методологическое и материальное обеспечение, которое оставалось очень актуальным. Несмотря на это, уровень знаний учеников желал лучшего.*

*Ключевые слова: учебный процесс, ученики, школа, русский язык, украинский язык.*

Olha Lavrut

### LEARNING RUSSIAN LANGUAGE IN A SCHOOL USSR ON FIRST POSTWAR YEARS

*Actualy question was renewing of education potential Ukrainian SSR after finishing war action. One's important etap it was made up for lose because of most quantiry hour, appointed for learning not only mother tongue, else and internationale – russian. Gradual languagies of the enhnoses, who lived in the territoria pasr republic, was losed chance of evolution own language identifical. So was reductioned, and last annuled quantiry ethnos schools: polish, hangarian, moldavian ect. Important precondition of the succesful education process is scienties-metodological and material security, that was very actual. But, education level of the pupils was wished better.*

*Key words: education process, pupils, school, russian language, ukrainian language.*

УДК 94(477) "1944-1945"

Тетяна Шелейко

### ДИЯЛЬНІСТЬ УПРАВЛІННЯ БУДІВЕЛЬНО-ВІДНОВЛЮВАЛЬНИХ РОБІТ ЗАЛІЗНИЦЬ ЗАХІДНОГО РЕГІОНУ УКРАЇНИ У ПОЧАТКОВИЙ ПЕРІОД ВІДБУДОВИ (1944–1945 РР.)

*Розглядається початковий етап відродження транспортної інфраструктури західного регіону України. Аналізуються наслідки окупації і стартові умови відбудови залізниць. Висвітлюється роль управління будівельно-відновлювальних робіт в організації цього комплексу заходів.*

*Ключові слова: Друга світова війна, західний регіон України, залізничний транспорт, відбудова, управління будівельно-відновлювальних робіт.*

Залізничний транспорт відіграв виняткову роль у німецько-радянському протистоянні періоду Другої світової війни. Стальні магістралі стали головними комунікаційними артеріями, якими транспортувалися військові вантажі, особовий склад збройних сил, поранених у тиліві райони країни, матеріальні та культурні цінності. Водночас вони перебували серед основних об'єктів авіаційних та артилерійських ударів, диверсій, саботажних акцій.

Відразу після зміщення лінії фронту розпочиналися роботи із відновлення залізничного транспорту: його рухомого складу, обслуговуючих об'єктів, штучних споруд, перешивання колії на радянський стандарт. Основний обсяг робіт при цьому лягав на управління будівельно-відновлювальних робіт залізниць разом із завданнями остаточного відродження і подальшого зміцнення залізничної інфраструктури країни.

Згідно з прийнятою 3 січня 1942 р. постановою Державного комітету оборони (далі – ДКО) "Про відбудову залізниць" відновлення роботи залізниць відбувалося, зазвичай, у три етапи: перша черга – прокладання головного шляху, відбудова мостів і мінімальної кількості колій на станціях і вузлах, відновлення тимчасового зв'язку і енергозбереження; друга черга – відновлення необхідного залізничного та енергетичного господарства для забезпечення не менше 8–12 пар поїздів на добу; третя черга – повне відновлення залізниць і доведення їх пропускної спроможності до раніше існуючої [1]. Відбудова транспортної інфраструктури здійснювалася із використанням форм і методів воєнного керівництва організації робіт через запровадження указом Президії

Верховної ради УРСР від 15 квітня 1943 р. на усіх залізницях військового стану, за яким усі робітники і службовці залізниць на період війни вважалися мобілізованими і закріплювалися для роботи на транспорті. Такий спосіб організації праці – шляхом виконання директив і розпоряджень – був притаманний командно-адміністративній системі не лише у воєнний, а й у мирний час [2, с. 149–150].

Кадрове забезпечення відновлювальних робіт на Львівській залізниці характеризують матеріали доповіді про роботу управління будівельно-відновлювальних робіт (далі – УБВР) станом на 1 липня 1944 р. У ній, зокрема, зазначалося, що апарат управління та дільниць кадрами на той час укомплектований не був. Комплектування управлінськими кадрами згідно з наказами № 295/ц і № 8396 Народного комітету шляхів сполучення (далі – НКШС) мало відбуватися за рахунок реєвакації колишніх працівників будівельного тресту Львівської залізниці і будівництва № 56 НКШС, а також шляхом відрядження 55 осіб з тилових залізниць і будов. Однак до 1 липня з тих, хто підлягав реєвакації, прибуло тільки 4 особи. Це не давало змоги заповнити вакантні посади начальників провідних відділів управління: виробничого, технічного, планового, головного бухгалтера, фінансового та відділу кадрів і суттєво гальмувало всю організаційну роботу, необхідну для проведення підготовчих робіт.

Складною залишалася ситуація і з робочою силою. За потреби у 5000 робітників УБВР мав тільки 350, переважно некваліфікованих, які прибули з Південно-Західної залізниці, згідно з наказом НКШС № 295/ц (хоча мало приїхати 500 робітників). Комплектування робочою силою мало здійснюватися за рахунок санкціонованого ДКО оргнабору у Львівській і Тернопільській областях (по 1000 осіб у кожній). Відповідно до рішення ДКО № 5746 від 27 квітня 1944 р. Львівська залізниця одержала наряд на мобілізацію робочої сили з території Тернопільської області на 2000 осіб терміном на 2 місяці. Реалізація цих розпоряджень мала розпочатися 5 липня. У наказі НКШС № 8396 від 17 червня 1944 р. наголошувалося на тому, що єдиним джерелом покриття потреб у трудових ресурсах має стати місцеве населення, тому надані наряди на 2000 осіб вважалися недостатніми: з розгортанням робіт необхідно було мобілізувати ще 3000 осіб. Однак, незважаючи на вжиті УБВР заходи, активні зусилля уповноважених НКШС, набрати необхідну кількість робітників не вдалося: у Тернопільській області мобілізували 160 осіб, у Львівській – 210. Особливо тривожна ситуація склалася на Тернопільській будівельно-відновлювальній дільниці, на якій тимчасово мобілізовані після закінчення обов'язкового терміну, поверталися додому, що перетворювало проблему нестачі робочої сили на хронічну. Тому керівники УБВР наполягали на продовженні мобілізації не тільки у Тернопільській та Львівській, а й Дрогобицькій і Станіславській, хоча у двох останніх спеціального рішення ДКО не було. Для виконання планових завдань жовтня необхідно було додатково набрати 2000 робітників. 22 квітня 1944 р. Політбюро ЦК КП(б)У ухвалило рішення, згідно з яким, на відбудовно-відновлювальні роботи передбачалося скерувати 6000 осіб з числа учасників розформованих партизанських загонів. В руслі рішення ДКО № 6230 від 21 липня 1944 р. в розпорядження УБВР Ковельської залізниці мало надійти по 1000 осіб зі Львівської та Ровенської областей. Крім того, згідно з наказом НКШС № С673/ц УБВР мало одержати 144 інженерів і техніків, у тому числі з Південно-Уральської залізниці – 30 осіб, Томської – 32, Забайкальської – 22, залізничних військ – 42, центральних курсів – 3, технікумів – 15 осіб. Однак насправді ситуація з кадровим забезпеченням відбудовних робіт на Ковельській залізниці, як і на інших залізницях західного регіону, залишалася доволі складною. Так, із 7-го будівництва до 15 червня замість 55 інженерно-технічних працівників (далі – ІТП) і службовців та 400 робітників прибуло тільки 27 ІТП та 214 робітників; з УБВР Південно-Донецької залізниці – замість 35 ІТП і 150 робітників – відповідно 5 інженерно-технічних працівників; з "Союзтранспроекту" жоден з 25 інженерів і техніків не прибув; з колишніх партизанів до 20 травня стали до роботи 1792 особи, а подальше прибуття припинилося після скасування рішення про розформування партизанських загонів і з'єднань. Згідно з рішенням ДКО № 6230 до 1 жовтня 1944 р. зі Львівської області прибуло 583 особи, Ровенської – 398, на виконання наказу № 673/ц з військових частин – 40 (замість 42), тилових залізниць – 11 (замість 102) [3, арк. 9–9 зв].

Внаслідок того, що основними об'єктами відбудови визначалися вокзалами, технічні службові споруди, житлові будинки, існувала начальна потреба в робітниках таких спеціальностей, як муляри, столяри, штукатурки, покрівельники, ковалі та інші. Однак залучити кваліфіковану робочу силу на відновлювальні роботи було доволі складно. Це у свою чергу ставило питання про організацію професійної підготовки фахівців різного профілю, адже навчання робітників, які залучалися до відбудовних робіт на короткотерміновій основі, не мало сенсу, тому необхідно було закріпити робітників на виробництві на постійних засадах. Особливо гостро УБВР відчував дефіцит ІТП. Апарату УБВР Львівської залізниці та її лінійним одиницям бракувало для заміщення вакантних посад 139 фахівців, у тому числі 3 начальників дільниць, 3 інженерів дільниць, 3 начальників виробничо-технічних відділів дільниці, 5 головних механіків дільниці, 13 старших

інженерів, 17 інженерів з організації і нормування праці, 8 прорабів, 33 будівельних майстрів, 9 старших техніків, 14 техніків. До того ж, не усі набрані керівні кадри за своїм фаховим рівнем відповідали займаним посадам. Так, головний механік УБВР Ковальов за своїми професійними якостями не "дотягував" до цієї посади, що негативно впливало на організацію робіт. Управлінський склад УБВР Ковельської залізниці також потребував доукомплектування. В апараті УБВР вакантними залишалися посади заступника начальника виробничого відділу, начальника групи праці, 10 старших інженерів і 10 інженерів, 2 техніків, у апараті дільниць – 3 головних інженерів, 4 начальників виробничо-технічних відділів, 5 начальників планових груп, 16 старших інженерів, 18 інженерів, 10 техніків, 8 прорабів. Для подолання кадрового дефіциту через курсову мережу підготовки проведено 75 колишніх партизанів, які мали освіту від 7 класів та вище, у тому числі 55 десятників та нормувальників і 20 рахівників. Без відриву від виробництва підготовлено 152 теслярів, 80 столярів, 75 мулярів, 78 штукатурів [3, арк. 12–13 зв.].

На початку 1944 р. УБВР не мали затвердженого профільним наркоматом плану робіт. Уся робоча сила використовувалася на розбиранні завалів та ліквідації наслідків нальотів авіації противника. На червень-липень начальник Ковельської залізниці затвердив план робіт на суму 1040 тис. крб. та 1200 тис. крб. Основні зусилля спрямовувалися на розбирання завалів та роботи на лінійно-шляхових будівлях, оскільки загроза з повітря унеможлиблювала відбудовні операції на головних об'єктах. 3 серпня ситуація різко змінилася у зв'язку з тим, що НКШС затвердив плани робіт: на серпень – у сумі 3 млн крб., вересень – 3,5 млн крб. При цьому пріоритетними напрямками визначалися паровозне і вагонне господарства. Хід виконання планових завдань у III кварталі 1944 р. характеризують такі дані: згідно з планом, передбачалося виконати робіт на суму 8 млн 790 тис. крб., фактично ж було виконано на суму 10 млн 249 тис. крб. (116,6 % від плану (у тому числі по паровозній службі – на 2264 тис. крб. (2605 тис. за планом), вагонів – 373 тис. (362 тис. крб. за планом), службі шляху – 823 тис. (834 тис. за планом), службі руху – 2682 тис. (2605 тис. за планом) [3, арк. 10-10зв.].

Для УБВР Львівської залізниці на III квартал план робіт встановили на суму 4 млн 100 тис. крб., для субпідрядників УБВР (без служб залізниці) – 1 млн 900 тис. крб. Загальний план не виконано в повному обсязі у зв'язку з тим, що у III кварталі УБВР ще не мав субпідрядників, на яких також розповсюджувалися планові завдання. Саме ж УБВР при виконанні планових завдань було забезпечене на 75 % робочою силою (3866 наявних робітників за потреби 5030) [3, арк. 4]. Ступінь готовності об'єктів була різною і визначалася не скільки технологічною складністю робіт, а наявністю асигнувань, матеріально-технічних засобів, кваліфікованої робочої сили тощо.

Стримуючим чинником виступала також відсутність технічної документації. Проектний відділ "Київтрансузолпроєкту" при УБВР до жовтня 1944 р. не мав кошторисників, проєктувальників цивільних і технічних будівель і штучних споруд, не склав одиничних розцінок. Не було виготовлено проєктів з подовження станційних шляхів на станціях Курляки, Каськівці, Велихо-Чортківська, Тлусте, шляхового розвитку ст. Підволочиськ, Колодзіївка, Острівець, зведення пасажирських споруд на ст. Березовиця, Острів, Великий Чортків. На важливих об'єктах тягового облаштування, відновлення яких заплановане не пізніше 15 листопада 1944 р., складання проєктів було можливим лише у грудні. Упродовж вересня підготовлено 14 проєктів та 7 кошторисно-фінансових розрахунків, чого явно не вистарчало для розгортання відбудовних робіт у запланованих масштабах.

Одночасно з кадровою проблемою УБВР необхідно було вирішувати цілу низку питань, пов'язаних з матеріально-технічним забезпеченням відбудовних робіт. Керівники управління усвідомлювали, що за значних обсягів центр не зможе забезпечити належне постачання каменю, цегли, вапна, покрівельних матеріалів тощо. Тому їх виробництво слід було налагодити на місцях. У цьому напрямі було зроблено певні кроки. На території Тернопільської області перебувало два не діючих цегельно-черепичних заводи. Львівська залізниця поставила перед обласною владою питання про їх передачу у розпорядження УБВР. Обласна влада з розумінням поставилася до потреб залізничників: на УБВР покладалося відновлення цих підприємств, їх забезпечення робочою силою, транспортом і паливом. Уся продукція в кількості 2 млн шт. цегли й 1 млн шт. черепиці вироблені на цих підприємствах, до кінця 1944 р. мали надійти на об'єкти УБВР. Крім того, в Чортківському районі був узятий в оренду цегельний завод потужністю 50 тис. шт. цегли на місяць та вапняковий кар'єр для обпалювання вапна. Однак для виробничого процесу необхідно було до 2000 м<sup>2</sup> деревини, нарядів на які УБВР не мало. Як розчин для кладки цегли передбачалося використати матеріал, отриманий від розмолу "бою" цегляних стін зруйнованих споруд. Для цього необхідні "бігуни" або шарові млини, які УБВР не могло дістати. Для заготівлі каменю обласні органи надали два кам'яні кар'єри, а "Укртрансліс" дав дозвіл на вивезення 2000 м<sup>2</sup> деревини зі Славутського ліспромгоспу. Для транспортування лісоматеріалів організували два гелікоптери, що дало змогу отримати перші партії вантажу. Але цієї кількості деревини було дуже мало, адже загальна потреба в ній оцінювалася у 20 тис. м<sup>2</sup>. Для розпилювання лісу в Тернополі створили

лісопильний завод, встановили локомотив та пилораму. Та його введення в експлуатацію затримували відсутність пил та привідних пасів. До найдефіцитніших матеріалів належало також скло, оскільки на визволеній від гітлерівців території, не було заводів з його виробництва. Крім того, УБВР зовсім не мало необхідних інструментів для проведення відбудовних робіт – лопат, пил, сокир тощо. Заявки ж на них виконувалися у край обмежених обсягах [4, арк. 1–3].

На III квартал УБВР жодних фондів на матеріали не отримало. Аналогічно видавалася і перспектива на IV квартал, що загрожувало зривом робіт у зв'язку із підготовки до зими. Через відсутність цементу, металу, лісу, скла, рулонної покрівлі, у вересні фіксувалися простої на об'єктах паровозного господарства, а на об'єктах, визначених наказом № 783/ц, це перешкоджало розгортанню робіт. Особливо гостро стояло питання про вивезення лісоматеріалів (3000 м<sup>3</sup> заготовленої деревини неможливо було перевезти на об'єкти через відсутність транспортних засобів). Складно було вивезти від виробників цеглу, черепицю, вапно, алебастр. Аби хоч якось виправити ситуацію, керівництво УБВР клопотало про надання 20 вантажних автомашин і 8 тракторів з причепами, а також 50 коней за рахунок резервів імпорту, що передбачалося наказом № 673/ц. УБВР зовсім не був оснащений будівельними механізмами. Наявні 2 розчинозмішувачі, 1 бетонозмішувач, 1 каменеподрібнювач через відсутність електродвигунів використовуватися не могли. Відсутність верстатів, механічного устаткування, механізмів ускладнювало виконання наказу № 673/ц в тій частині, що стосується організації будівельних дворів та механізації виробничих процесів. У липні 1944 р. було укладено договір з Ровенським облмісцевпромом на відновлення Квасилівського механічного заводу (за 9 км від обласного центру) терміном на 2 роки, де було створено ремонтно-прокатну базу УБВР. Вже в ході відбудовних робіт тут було виготовлено 240 сокир, 200 ломів, 120 слюсарних молотків, 60 креймейстерів, 80 викруток, 110 гайкових ключів, 30 ковальських клинців, 40 ковальських молотків, 80 ковальських і 100 слюсарних зубил, а також інший інструмент. Одночасно ремонтно-прокатна база за цей час відновила й відремонтувала 11 автомашин, 3 пилорами, 2 бетонозмішувачі, 2 лебідки, 5 моторних пил, 1 електрозварювальний агрегат. У кон'юнктурному огляді роботи УБВР Львівської залізниці станом на 1 жовтня 1944 р. зазначалося, що в кінці вересня у Львові розпочалася організація ремонтно-прокатної бази (далі – РПБ) УБВР (начальник – А. Хведченя). На виконання наказу № 260 від 4 серпня 1944 р. Центрального управління відновлювального будівництва (далі – ЦУВБ) розпочалося і мало завершитися у жовтні формування мостопоїзду № 812 "Спецмісттресту" (начальник – Кузьменко). Керівництво УБВР намагалося не тільки раціонально використовувати обмежені трудові ресурси, а й шукало шляхи інтенсифікації праці. Середньоденний виробіток на одного працюючого зріс із червня 1944 р. від 42,5 крб. (35 крб. за планом) до 65,2 крб. (52 крб. за планом) у вересні. Якщо у червні соцзмагання охоплено 860 робітників з 1687 то у жовтні – 1712, стаханівським рухом – відповідно 257 і 609, ударними формами праці – 535 і 923. Середньомісячна продуктивність праці зросла за цей час зі 117 до 123 %, а кількість тих, хто не виконував норми виробітку – з 57 до 52. За перевиконання планових завдань командування 1-го Білоруського фронту нагородило начальника 3-ї дільниці П. Карасьова медаллю "За відвагу", а начальника пожежно-сторожової охорони М. Боброва – орденом Червоної Зірки. Значком "Ударник Сталінського призиву" відзначено 5 виробничників, значком "Відмінний відбудовник" – 10, грошовими преміями начальника залізниці заохочено 62 особи, грошовими преміями начальника УБВР – 76 осіб, подяками – 80 осіб. З метою підвищення продуктивності праці в усіх господарських одиницях встановлено перехідний прапор кращій бригаді зі щотижневою премією в розмірі 1000 крб. Серед моральних стимулів використовувалися наочні засоби агітації і пропаганди – дошки пошани та передових бригад. Кадровий "голод" спостерігався упродовж всього відбудовного періоду. Станом на 1 липня 1945 р. в УБВР Львівської залізниці працювало 3445 осіб. З 1 січня 1945 р. зараховано на роботу 1533 особи: 1229 – по мобілізації, 75 за оргнабором, 265 – за вільним наймом, 14 – від служби залізниці. У той же час вибуло 1293 особи: 101 – передано до Управління будівництва і відновлення заводів (далі – УБВЗ) № 22, 13 – за станом здоров'я, 594 – виїхали до Польщі, 184 – дезертирували, 22 – засудили, 326 – у зв'язку з закінченням терміну трудової угоди, 72 – мобілізовано до Червоної армії. УБВР мало 71,3 % працівників від необхідної кількості [5, арк. 128].

На підставі постанов ДКО за № 7622/с від 2 березня 1945 р. та № 8035/с від 6 квітня 1945 р. щодо мобілізації робочої сили з числа сільського та міського населення України, у II кварталі 1945 р. необхідно було мобілізувати 11350 осіб, з яких 2350 – на будівельно-відновлювальні роботи заводів НКШС і 9000 – для Львівської і Ковельської залізниць. Однак, за станом на 5 червня 1945 р. мобілізовано лише 1457 осіб (13 %). Так, наприклад, за Зміївським і Водолазьським районами Харківської області мобілізовано відповідно 9 і 33 особи при плані по кожному 100 осіб. Аналогічно у районах Київської області (Христинівському, Таращанському і Обухівському), у яких відповідно 6, 9 і 14 осіб при плані по кожному 60. Талалаївський район Сумщини відповідно 12 при плані 50. Не кращою була ситуація і у містах: в Полтаві 27 осіб – з планових 150, Конотопі 29 – зі 100, Харкові



відповідно 19 – з 50. Найгіршою була ситуація у західних областях країни УРСР. Серед причин її називалися недостатня агітаційна робота серед місцевого населення, слабкий контроль з боку виконавчої влади за сільрадами [6, арк. 49–50].

Кадрове забезпечення більшою мірою залежало від вирішення соціальних питань. Житлово-побутове облаштування працівників, організація їх харчування були тими чинниками, що визначали закріплення кваліфікованої робочої сили, зменшували/мінімізували плинність кадрів. Побутові умови працівників, особливо колишніх партизанів, залишилися винятково складними. Ця категорія зайнятих на відбудовних роботах виходила з боями через лінію фронту і практично не мала особистих речей, майна і заощаджень. Вони, зазвичай, були найгірше вдягнені і взуті. За III квартал з централізованих фондів УБВР Ковельської залізниці одержано 1350 шкіряних черевиків (за потреби 1500), 430 бавовняних костюмів (за потреби 500), 50 брезентових костюмів (50), 1040 простирадл (за потреби 1200), 730 чохлів матраців (за потреби 2000), 1040 наволочок (за потреби 2000), 10 тис. м різних тканин (10 тис. м), 1150 тілогрійок (1150), 1150 ватних штанів (1150), 1888 м різної мануфактури, 500 чоловічих сорочок (500), 30 брюків (30), 7 піджаків (7), 100 пар жіночої і 100 пар чоловічого брезентового взуття, 1000 ватних тілогрійок (1000), 1000 комплектів чоловічої білизни (1000). Отримані товари не змогли кардинально змінити ситуацію і половина робітників виходила на роботу у вкрай зношеному одязі та взутті. Проблема харчування працівників УБВР особливо гостро стояла у травні 1944 р., коли не було централізованих фондів постачання і вони забезпечувалися за рахунок децентралізованих заготівель і фондів, які надавали обласні організації. Частина мобілізованих партизанів розмістили у помешканнях місцевого населення, яке їх і харчувало. У червні почали надходити продукти з централізованих фондів і восени в організованих на дільницях і прорабських пунктах-їдальнях працюючі отримували їжу тричі на день. Окрім того, за перевиконання норми виробітку на кожну дільницю спущені ліміти на видачу додаткових 12 тис. гарячих блюд. Упродовж травня-липня УБВР Ковельської залізниці організувало власне підсобне господарство на площі 224 га, у тому числі 24 га зернових, 18,5 га проса і гречки, 57,3 га картоплі, 3,9 га капусти, 14,5 га інших культур, 21 га садів, 83,5 га кормових культур. Відділ робітничого постачання мав тваринницьку базу із 3 свиноматок, 10 поросят, 3 корів. 7 серпня 1944 р. Ровенський облвиконком ухвалив рішення про передачу 507 га в Острозькому районі для організації радгоспу УБВР Ковельської залізниці. Однак для реалізації цієї ідеї необхідно було отримати дозвіл уряду про передачу цих земель у постійне користування [3, арк. 14–14 зв.].

У довідці про роботу УБВР на Львівській залізниці станом на 1 липня 1944 р. зазначалося, що, незважаючи на неодноразові звернення до НКШС, управління робітничого постачання (далі – УРП) ЦУВБ, фонди на хліб та інші продукти харчування в рахунок III кварталу отримані не були, у зв'язку з чим харчування робітників перебувало під загрозою зриву. УРП та УВБ не мали необхідної кількості кадрів і навіть начальника, дільничних будівельних відділів робітничого постачання. УБВР не володіло власними приміщеннями для розміщення робітників, які селилися у не пристосованих житлових площах і навколишніх населених пунктах. Зовсім не забезпечувалися робітники постільною білизною, побутовим інвентарем. ЦУВБ підготував 1000 комплектів постільної білизни, однак цього було вкрай мало для 5000 тис. робітників, задіяних на відбудові залізниці [4, арк. 2].

Житлові умови задіяних у відбудовних роботах були незадовільними. Через відсітність скла, приміщення не вдавалося утеплити. Із наближенням холодів гостро стояла проблема забезпечення робітників теплим одягом і взуттям. Керівники УБВР приділяли значну увагу продовольчому постачанню і воно було більш-менш налагоджене, хоча деякі види харчових продуктів і не були відпущені фондами. Відділ робітничого постачання (далі – ВРП) відкрив 11 їдальень, 3 котлопункти, 6 магазинів, 13 лавок, 4 хлібопекарні, 2 бані, 3 взуттєві майстерні, 5 перукарень, 1 риболовну дільницю. За потреби ВРП в обігових коштах у 372 тис. крб. йому не вистачало 227 тис. крб. (61 %). Крім того, він постійно відчував гостру потребу в інвентарі та кухонному обладнанні. Передбачені ж наказом № 673/ц УРП ЦУВБ надходження коштів та устаткування затримувалися з невідомих причин [4, арк. 6 зв – 7].

Отже, початкова фаза відбудови транспортної інфраструктури в західному регіоні республіки, слід визнати виправданою, як загальну стратегію. Насамперед це стосується поєднання відбудови зруйнованих об'єктів із експлуатаційними зусиллями УБВР, які виявилися вдалою формою організації відновлювальних заходів, навіть в умовах тотального дефіциту, фінансових, матеріальних і людських ресурсів давали відчутні економічні результати.

**Список використаних джерел**

1. Государственный комитет обороны. Постановление № ГКО-1095с от 3 января 1942 г. Москва, Кремль. – Режим доступа: [http://www.teatrskazka.com/Raznoe/PostanovGKO/194201/gko\\_1095.html](http://www.teatrskazka.com/Raznoe/PostanovGKO/194201/gko_1095.html). 2. Мазило І. 3 історії залізничного транспорту України (1943–1950 рр.) / І. Мазило // Сторінки воєнної історії України: Збірник наукових праць. – К., 2013. – Вип. 16. – С. 149–150. 3. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 77, спр. 56, арк. 4–14 зв. 4. Там само, спр. 103, арк. 1–3. 5. Там само, оп. 23, спр. 2169, арк. 128. 6. Там само, оп. 77, спр. 241, арк. 49–50.

**Татьяна Шелейко**

**ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ УПРАВЛЕНИЕ СТРОИТЕЛЬНО-ВОССТАНОВИТЕЛЬНЫХ РАБОТ  
ЖЕЛЕЗНЫХ ДОРОГ ЗАПАДНОГО РЕГИОНА УКРАИНЫ В НАЧАЛЬНЫЙ ПЕРИОД  
ВОССТАНОВЛЕНИЯ (1944–1945 ГГ.)**

*Рассматривается начальный этап возрождения транспортной инфраструктуры западного региона Украины. Анализируются последствия оккупации и стартовые условия восстановления железных дорог. Освещается роль управлений строительно-восстановительных работ в организации данного комплекса мероприятий.*

*Ключевые слова: Вторая мировая война, западный регион Украины, железнодорожный транспорт, восстановление, управление строительно-восстановительных работ.*

**Tetyana Sheleiko**

**THE ACTIVITY OF MANAGEMENT OF CONSTRUCTION AND RECOVERY WORK OF  
THE RAILWAYS OF THE WESTERN REGION OF UKRAINE IN THE INITIAL PERIOD OF  
RECOVERY (1944–1945)**

*Initial stage of the revival of the transport infrastructure of the West region of Ukraine is considered. Effects of occupation and starting conditions of the restoration of the Railways are analyzed. Role of the departments of construction and rehabilitation works in the organization of these complex actions is presented.*

*Key words: World War II, the Western region of Ukraine, railway transport, recovery, management of construction and rehabilitation works.*

**УДК 631.25**

**Світлана Вечурко**

**РОЗВИТОК ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ З РЕМОНТУ ТА  
ОБСЛУГОВУВАННЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ТЕХНІКИ ПРИ  
УКРАЇНСЬКОМУ НАУКОВО-ДОСЛІДНОМУ ІНСТИТУТІ МЕХАНІЗАЦІЇ  
В 40–60-Х РР. ХХ СТ.**

*У статті розкриті передумови системи технічного обслуговування та ремонту, а саме досліджено процес, який відповідав за безвідмовну роботу машинно-тракторного парку агропромислового комплексу України. Проаналізовано роботу Українського науково-дослідного інституту механізації, як однієї із перших наукових установ на території України щодо технічного обслуговування та ремонту.*

*Ключові слова: технічне обслуговування, ремонт, сільськогосподарська техніка, експериментальні дослідження, Український науково-дослідний інститут механізації.*

Метою роботи є відтворення цілісної картини історії становлення та розвитку наукових поглядів щодо технічного обслуговування і ремонту, виявлення концептуальних засад цього явища за рахунок використання виявлених закономірностей і тенденцій еволюції наукових ідей.

Історією розвитку процесу технічного обслуговування та ремонту займалися вчені П. Василенко, Н. Барабан, І. Коваль, В. Кирса, І. Деревець, Н. Потапенко, І. Шевченко, В. Мостовик, С. Черепанова та Н. Андрієва [1–4].

Одним із перших у СРСР та на теренах України у відповідності до постанови Раднаркому УРСР від 3 квітня і наказу УРСР від 12 липня 1930 р. за № 222/2910 у системі Наркомзему республіки створено Український науково-дослідний інститут механізації сільського господарства в м. Харкові (далі – УНДІМ) [5, арк. 1–6].

Інститут у вересні 1941 р., згідно із наказом Наркомату землеробства УРСР був евакуйований спочатку до м. Саратова, а потім, у вересні 1942 р. у селище Стройгаз Дергачевського району

Саратовської області [5, арк. 1–6]. Незважаючи на переїзд, науковці закладу продовжували свої теоретичні розробки, успішно працювали над створенням різних робочих органів сільськогосподарських машин і знарядь, пристроїв, а також обґрунтування положень технічного догляду та ремонту деталей і вузлів тракторів.

Під час Другої світової війни УНДІМ продовжив дослідження. Наприклад, реставрація деталей трактора СТЗ-НАТІ електричним наплавленням, розроблена Д. Вороною та А. Уріном у 1940 р. Робота виконувалася у створенні спеціальної обмазки (феро-марганцю, феро-хрому), а саме обмотки 08 "УНДІМ", яка давала можливість забезпечити твердість наплавленого металу в 280 одиниць за Брінеллем сталей 45; 40; 20, що стало економічно-ефективним під час реставрації деталей електричним наплавленням за допомогою змінного струму [6, арк. 1–33].

У повоєнні роки створено в СРСР пристрій для розточування гнізд корпусу коробки передач тракторів Т-60 і С-65 Д. Гранбергом у 1942 р. За допомогою пристрою здійснювали розточування гнізд у корпусі коробки швидкостей тракторів С-60 і С-65, а також розточування корпусів задніх підшипників нижнього і верхнього валів [7, арк. 1–13].

У перші наступні роки Інститут займався виконанням завдань Наркомзему і уряду УРСР. Науково-дослідна робота зводилася до підготовки для промислового виробництва розроблених Інститутом у довоєнні роки сільськогосподарських машин і різноманітних пристосувань, дослідження іноземних тракторів, комбайнів, молотарок, зернозбиральних і ґрунтообробних машин і знарядь. Після звільнення українських територій від німецьких загарбників УНДІМ повернувся до м. Харькова. У подальшому, у відповідності з постановою РНК УРСР від 14 квітня 1944 р. за № 354, УНДІМ переведено до м. Києва. Для розміщення лабораторного обладнання Інституту передано приміщення колишнього Інституту нових методів сіву в Голосієво земельною площею 55 га. Зокрема, передбачалася до 1 травня 1944 р. створити умови для переїзду наступних наукових працівників: М. Медведева, С. Васильєва, А. Василенка, та С. Подлипецького, А. Уріна, Я. Цука, К. Короленка, А. Іродова, І. Варнікова, В. Бабука [8, арк. 1–23].

На новому місці знову продовжилася робота щодо зносостійкості деталей тракторів і сільськогосподарських машин. Для поповнення Інституту науковими кадрами, на основі постанови Наркомату землеробства УРСР від 12 лютого 1945 р. за № 5 утворено аспірантуру. Упродовж 1945 р. кафедрою ремонту виконана тема за № VII/1, а саме створення технічної документації для виробництва запасних частин до американських тракторів "Мак-Кормик", "Диринг W-9", "W-6", "Фармол Н" і "Катерпиллер Д-4", відповідальними виконавцями стали О. Калашников, І. Могильний, А. Бордюк, П. Андрусенко, Ю. Водолажченко. Одночасно виконувалася тема за № VII/2, а саме дослідження зносу визначення ремонтних допусків і посадок та розробка технології ремонту головних деталей двигуна американських тракторів "Мак-Кормик" "Диринг W-9", "W-6", "Фармол Н" і "Катерпиллер Д-4" керівник В. Бабук, відповідальний А. Калашников, виконавці Ф. Максимчук, А. Горбань. Ця тематика вивчалася у зв'язку з тим що після Другої світової війни країна змушена була купувати трактори за кордоном, тому для нормальної експлуатації їх необхідно було проводити дослідження для забезпечення безвідмовної роботи перелічених агрегатів [8, арк. 1–29].

Після вересневого 1953 р. пленуму ЦК КПРС науково-дослідна робота Інституту скеровувалася на забезпечення комплексної механізації, вирощування основних сільськогосподарських культур у рослинництві та виробничих процесів у тваринництві; підвищення ефективності використання машинно-тракторного парку (далі – МТП); підвищення робочих швидкостей машинно-тракторних агрегатів; вдосконалення організації і технології ремонту тракторів і сільськогосподарських машин; більш широке застосування електроенергії в сільському господарстві.

Упродовж 2 березня 1946 р. – 14 лютого 1956 р. УНДІМ підпорядковувався Міністерству землеробства УРСР. 13 лютого 1947 р. Міністерству сільського господарства, а з 15 грудня 1953 р. Міністерству сільського господарства і заготівлі УРСР, з 4 грудня 1953 р. Міністерству сільського господарства УРСР. У 1956 р. інститут перейменовано в Український науково-дослідний інститут механізації і електрифікації сільського господарства (далі – УНДІМЕСГ) у зв'язку з дослідженням електрифікації колгоспів і радгоспів. У 1956–1970 рр. у структуру УНДІМЕСГ входив відділ механізації і експлуатації МТП в який входила лабораторія вимірювальних пристроїв [5, арк. 1–6].

Взаємини УНДІМЕСГ із галузевими інститутами побудовано за наступними принципами: робота щодо механізації і електрифікації сільського господарства виступала складовою частиною роботи кожного галузевого Інституту щодо обслуговування потреб виробництва цієї галузі; методологічне виробництво, технологічний інструктаж висновків з планів механізації галузевих інститутів для Української академії сільськогосподарських наук здійснював УНДІМЕСГ; УНДІМЕСГ об'єднував досвід окремих галузевих інститутів та винахідників у справі механізації і електрифікації, давав конструкторське оформлення ідей і пропозицій для галузей [9, арк. 1–3].

У лабораторії ремонту машин УНДІМ в 1948 р. працювали О. Калашников, який вивчав проблематику розробки технології ремонту двигунів нових вітчизняних тракторів "С-80" і "КД-35"; В. Бабук займався питаннями раціоналізації ремонту тракторів вітчизняного виробництва, а саме: розробляв робочі креслення пристроїв для ремонту базисних деталей тракторів "СХТЗ", "У-2"; досліджував поверхневе гартування частково зношених колінчастих валів під час нагріву шийок ацетиленово-кисневим полум'ям; займався питаннями зношування тракторних деталей виготовлених із високоякісних модифікованих чавунів [10, арк. 6].

Упродовж 1948 р. в Харківській науково-дослідній станції механізації сільського господарства виконано наступні завдання: С. Гуржи досліджував експлуатаційні якості режиму картерного мащення вітчизняних тракторів; В. Цюман раціоналізував організаційно-технічне обслуговування МТП за допомогою диспетчеризації [11, арк. 1–32].

У 1948 р. Б. Середенком створено спеціальний стенд (СІГ-1) для дослідження зносу гусеничних ланцюгів тракторів, який давав можливість більш детально дослідити зношування гусениць, кроком не більше 215 мм, та шириною 500 мм, тобто, ланок усіх тогочасних тракторів [15, арк. 1–87].

У 1948 р. Харківська науково-дослідна станція механізації сільського господарства обґрунтувала існуючий досвід диспетчеризації у передових машинно-тракторних станціях (далі – МТС) і впровадили цей метод управління в Старо-Бешевській показовій МТС, Сталінської обл. (сьогодні – Донецька обл.) На основі проведення цієї роботи, лабораторія уточнила типову систему і методику диспетчеризації в МТС з охопленням усього комплексу виробничих операцій [15, арк. 1–59]. А саме, раціоналізацію організаційно-технічного обслуговування МТП за допомогою диспетчеризації, досліджував В. Цюман у 1949 р., згідно з постановою Ради Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У від 5 січня 1949 р. диспетчерська система управління була вивчена й застосована на МТС [17, арк. 1–18].

У відповідності з розпорядженням Міністерства сільського господарства СРСР від 15 квітня 1949 р. за № 270 і Міністерства сільського господарства УРСР від 20 грудня 1950 р., за № 272-106 на УНДІМ покладено відповідальність за розробку типової технології ремонту тракторів "ДТ-54 Універсал-1", "Універсал-2" у майстернях МТС вузловим методом. У газетах "Социалистическое земледелие", "Радянська Україна", "Радянське село" і журналах "МТС", "Механізація сільського господарства" та іншій періодичній літературі повідомлялося, упродовж 1951–1952 рр. про народногосподарську ефективність застосування у майстернях МТС типової технології [12, арк. 3]. Авторами цієї роботи були: кандидати технічних наук: В. Бабук, Ф. Максимчук, О. Калашников, Г. Самсоненко, В. Зазимко, Б. Вовченко, В. Кондирев, А. Павловська, А. Невров та інші [13, арк. 1–22]. Запропонована технологія охоплювала ремонт 160 головних деталей інтенсивного зношування, та складалася із технологічних карт на вибракування, які в подальшому перевіряли на технологічність [14, арк. 1–423].

Згідно із наказом Міністерства сільського господарства СРСР за № 384 від 24 березня 1951 р., типова технологія ремонту вводилася як обов'язкова в усіх майстернях МТС СРСР, а саме стала організаційною ремонтною базою при відновленні складних сільськогосподарських машин вузловим методом. На початку 1951 р. Міністерство сільського господарства СРСР зобов'язувало УНДІМ розробити типову технологію ремонту тракторів "ДТ-54", відповідальним за розробку призначили О. Калашникова, Г. Самсоненко, В. Зазимко у 1952 р. [12, арк. 1–166].

У 1950 р. І. Семенюку поставлено завдання щодо удосконалення та впровадження у ремонтне виробництво, розроблених УНДІМ методів ремонту і відновлення деталей машин, а саме процес хромування деталей сільськогосподарських машин [18, арк. 1–54]. Ремонтним процесом, пов'язаним із поверхневим загартовуванням тракторних колінчастих валів ремонтних розмірів в ацетиленово-кисневому полум'ї займався у 1950 р. Ф. Максимчук. Внаслідок цього дослідження розроблена установка, апробована у ряді господарств [19, арк. 1–58].

Упродовж 1952 р. виконувалися наступні дослідження, а саме: "Визначення середньорічних норм витрати запасних частин і підшипників з сільськогосподарських машин". Ця тема була включена в тематику Інституту у відповідності з постановою Ради Міністрів СРСР за № 1857 від 1 червня 1951 р. і наказом Міністерства сільського господарства союзу за № 795 від 15 червня 1951 р., виконана І. Семенюком, який визначав необхідні норми витрати запасних частин для трьох ґрунтово-кліматичних зон УРСР: степової, лісостепової та Полісся [17, арк. 33–34].

Згідно із наказом Міністерства сільського господарства УРСР від 15 травня 1952 р. у відповідності постанови Ради Міністрів СРСР за № 535 від 21 квітня 1952 р. при УНДІМ організовано лабораторію із розробки пристроїв для кількісного і якісного обліку роботи тракторних агрегатів. У план роботи лабораторії пристроїв на період з початку її організації і до кінця 1952 р. включено перелік розробки наступних приладів: лічильника електрогенерії, а саме, пристрою, який здійснював облік виконаної роботи в індикаторних сило-годинах; лічильника палива; пристрою для

вимірювання продуктивності плуга, в напрямку обробки плугом земельного наділу та визначенням середньої глибини оранки [20, арк. 1–60].

Питаннями хромування деталей тракторів і сільськогосподарських машин, займався І. Семенюк у 1952 р., ним розроблені інструкції з електролітичного хромування плужних лемешів і лап культиваторів, а також охарактеризовано доцільність застосування хрому як антифрикційного покриття. Дослідження дало можливість створити нову методику дослідження металів на тертя і зношування за допомогою катодного осцилографа і електромагнітних збудників струму замість генератора частоти, яка була апробована на Одеському, Житомирському, Білоцерківському ремзаводі [21, арк. 1–52].

В основу складання тематичного плану УНДІМ на 1953 р. покладено рішення XIX з'їзду партії про підвищення продуктивності та подальше поширення механізації сільського господарства. Тематичний план на 1953 р. складався із сімнадцяти тем, з них вісім присвячувалися питанням підвищення продуктивності та раціонального ремонту; шість тем скеровувалися на механізацію сільського господарства в умовах Полісся, та дві теми – на механізацію процесів робіт у садівництві та городництві. З. Пахомов займався питаннями застосування газових ванн при ремонті машин у майстернях МТС; С. Марцинюк розробляв питання реконструкції карбюратора К-14 з метою економії бензину; П. Уфуков вивчав пристосування для розточування гнізд підшипників осей балансірів гусеничних тракторів марки "СХТЗ-НАТІ" і "ДТ-54" [22, арк. 10].

У 1954 р. актуальними темами із проблем ремонту стали наступні: розробка методу раціонального технічного нормування витрати палива в МТС, що відповідало фактичній витраті енергії трактора (виконавці В. Басагін, П. Ковальський, В. Павленко); створення польової лабораторії для дослідження тракторів і сільськогосподарських машин, виконавці: П. Андрусенко, П. Ковальський, П. Березовський, І. Вангер, В. Кірса, В. Гурін [22, арк. 4].

Упродовж 1957 р. науковці кафедри ремонту досліджували питання: відновлення посадочних розмірів чавунних деталей тракторів способом нагріву (О. Калашников); дослідження анодно-механічної обробки деталей при ремонті тракторів (В. Крамаров, В. Калашников); розробки режимів та технології електроіскрового нарощування спрацьованих деталей тракторів в місцях нерухомих посадок (О. Калашников); дослідження спрацьовання і розробки технології ремонту базових деталей дизельних тракторів (О. Калашников); дослідження зношування основних деталей кукурудзозбиральних та силосозбиральних комбайнів і розробкою технології їх ремонту (І. Гончар); створення комплексу тягових відлічуючих динамометрів та приладів у сільському господарстві (В. Кірса) [23, арк. 1–105].

Впровадженням та дослідженням типової технології ремонту тракторів "ХТЗ-7" займалися працівники УНДІМ В. Бабук, О. Калашник, Ф. Максимчук, А. Павловська, І. Довгич, І. Гончар в 1955 р., у зв'язку з тим, що типова технологія ремонту була основною документацією для ремонту тракторів у майстернях вузловим методом [24, арк. 1–77].

Розробкою технології ремонту силосозбиральних і кукурудзозбиральних комбайнів, займалися І. Гончар, І. Сторчак у 1956 р. на МТС Київської та Запорізької обл. Матеріали дослідження склалися із технології ремонту силосозбиральних комбайнів "СК-2,6" [25, арк. 1–64].

Розробкою методики виробничих процесів ремонту тракторів і сільськогосподарських машин у майстернях колгоспів і районних тракторних станціях (далі – РТС), займалися Ф. Максимчук, М. Довгич, у 1958 р., на МТС: Горіхівській, Ростовській, Кожухівській, які в подальшому стали РТС. Ця проблематика дослідження виникла після прийняття вересневого пленуму ЦК КПРС у 1953 р. та у червні 1958 р. щодо розформування МТС, техніка, яких продавалася колгоспам та радгоспам, а на базі виробничих приміщень створювали РТС [26, арк. 1–120].

Відновлення посадочних розмірів чавунних деталей тракторів способом нагріву досліджено: О. Калашниковим, М. Галушкою в 1958 р. На підставі приведених досліджень зроблено теоретичні узагальнення щодо теплового способу відновлення деталей тракторів і сільськогосподарських машин, згідно яких, були подані практичні рекомендації для широкого впровадження їх на ремонтному виробництві [27, арк. 1–57].

Звітування щодо проведення обґрунтування при дослідженні анодно-механічної обробки для забезпечення високої поверхневої міцності тракторних деталей в умовах ремонтного виробництва свідчили про те, що дані характеризували вплив анодно-механічної обробки чавуну в залежності від величини сили струму, напруги, крутної швидкості диску, складу і щільності електроліту тощо, а саме тих чинників які впливають на хід процесу, спираючись на основу експериментальних даних. Ця робота проводилася у 1958 р, аспірантом С. Литвиненком, приймали участь також завідувач конструкторського бюро Інституту В. Басагін, П. Есич, завідувач механічної майстерні та інші. Керівники теми В. Крамаров та О. Калашников [15, арк. 1–29].

Згідно із постановою президії ЦК КПУ від 24 листопада 1959 р. "Щодо роботи Українського науково-дослідного інституту механізації електрифікації сільського господарства" на посаду директора Інституту призначено В. Крамарова у 1959 р., відповідно його заступниками директора з наукової роботи М. Медведєва та Г. Кукту. Упродовж 1945–1962 рр. співробітниками УНДІМЕСГ

захищено 33 кандидатські дисертації [17, арк. 14]. Основні дослідження УНДІМЕСГ скеровувалися на раціональне використання сільськогосподарської техніки, створення науково обґрунтованих рекомендацій з технічного обслуговування і ремонту складних сільськогосподарських машин. Для цього накопичено організаційні матеріали: свідчення про конструкції деталей і механізмів машин; дані про технології виготовлення деталей і збирання вузлів, агрегатів при промисловому їх виробництві; інформацію щодо практичного здійснення ремонту, зміцнення чи відновлення геометричних форм і розмірів деталей та перевірку результатів цього ремонту в експлуатаційних умовах; номенклатура спеціальних досліджень стосовно пошуку раціональної технології ремонту і необхідного для цього обладнання.

Отже, аналіз діяльності УНДІМЕСГ у 40–60-х рр. ХХ ст. свідчить про важливість та значимість наукового доробку фахівців цієї установи для розв'язання проблем використання, обслуговування та ремонту техніки, що у свою чергу обумовлювало необхідність ретельного аналізу діяльності цієї установи у подальші періоди існування. Вбачаємо, що дослідження цієї проблематики доцільно дослідити у напрямках: визначення науково-технічного супроводу процесів ремонту техніки у повоєнні роки ХХ ст.; розгляд причин та значимості трансформаційних процесів УНДІМ впродовж ХХ ст.

### **Список використаних джерел**

1. Василенко П. М. Развитие механизации и электрофикации сельского хозяйства Украинской ССР / П. М. Василенко, Н. П. Барабан. – К.: Наукова думка, 1988. – 472 с.
2. Кирса В. И. Техническая диагностика машин / В. И. Кирса, И. С. Деревец, Н. Х. Потапенко, И. А. Шевченко. – К.: Урожай, 1975. – 325с.
3. Мостовик В. В. Нариси з історії виробничої діяльності держкомсільгосптехніки УРСР та НАК "Укргролізінг" / В. В. Мостовик, В. Ф. Шпак, Є. Ф. Томін. – К.: Національна акціонерна компанія "Укргролізінг", 2006. – 356 с.
4. Селиванов А. И. К истории развития технического обслуживания и ремонта сельскохозяйственной техники в СССР / А. И. Селиванов // Труды государственного всесоюзного ордена труда красного знамени научно-исследовательского института Технического института ремонта и эксплуатации машинно-тракторного парка. – М.: ГОСНИТИ, 1967. – Т.12. – С. 32–45.
5. ЦДАВО України, ф. 25, оп. 3, спр. 14, арк. 1–6.
6. Там само, ф. 5176, оп. 1, спр. 268, арк. 1–33.
7. Там само, ф. 25, оп. 2, спр. 291, арк. 1–13.
8. Там само, ф. 25, оп. 2, спр. 1254, арк. 1–29.
9. Там само, ф. 1055, оп. 1, спр. 19, арк. 1–3.
10. Там само, ф. 25, оп. 3, спр. 88, арк. 1–69.
11. Там само, ф. 25, оп. 3, спр. 90, арк. 1–32.
12. Там само, ф. 25, оп. 2, спр. 533, арк. 1–166.
13. Там само, ф. 25, оп. 3, спр. 191, арк. 1–21.
14. Там само, ф. 25, оп. 3, спр. 429, арк. 1–423.
15. Там само, ф. 25, оп. 2, спр. 396, арк. 1–87.
16. Там само, ф. 25, оп. 2, спр. 491, арк. 1–123.
17. Там само ф. 25, оп. 3, спр. 170, арк. 1–42.
18. Там само, ф. 25, оп. 2, спр. 492, арк. 1–54.
19. Там само, ф. 25, оп. 2, спр. 493, арк. 1–58.
20. Там само, ф. 25, оп. 3, спр. 188, арк. 1–60.
21. Там само, ф. 25, оп. 2, спр. 592, арк. 1–52.
22. Там само, ф. 25, оп. 3, спр. 214, арк. 1–56.
23. Там само, ф. 25, оп. 3, спр. 294, арк. 1–105.
24. Там само, ф. 25, оп. 2, спр. 728, арк. 1–77.
25. Там само, ф. 25, оп. 3, спр. 764, арк. 1–64.
26. Там само, ф. 25, оп. 3, спр. 837, арк. 1–120.
27. Там само, ф. 25, оп. 2, спр. 838, арк. 1–57.

**Светлана Вечурко**

### **РАЗВИТИЕ ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ ПО РЕМОНТУ И ОБСЛУЖИВАНИЮ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОЙ ТЕХНИКИ ПРИ УКРАИНСКОМ НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОМ ИНСТИТУТЕ МЕХАНИЗАЦИИ В 40–60-Х ГГ. ХХ СТ.**

*В статье раскрыты предпосылки системы технического обслуживания и ремонта, а именно исследован процесс который отвечал за безотказную работу машинно-тракторного парка агропромышленного комплекса Украины. Проанализировано работу Украинского научно-исследовательского института механизации, как одного из первых научных учреждений на территории Украины по вопросам технического обслуживания и ремонта.*

*Ключевые слова: техническое обслуживание, ремонт, сельскохозяйственная техника, экспериментальные исследования, Украинский научно-исследовательский институт механизации.*

**Svitlana Vechurko**

### **DEVELOPMENT OF EXPERIMENTAL RESEARCH ON REPAIR AND MAINTENANCE OF AGRICULTURAL MACHINERY IN THE UKRAINIAN RESEARCH INSTITUTE OF MECHANIZATION IN THE 40–60-TH. YEARS XX CENTURY**

*The article reveals the background redundant system maintenance and repair, namely to investigate the process which is responsible for the reliable operation of the machine and tractor agro-industrial complex of Ukraine. Analyzed the work of the Ukrainian Research Institute of Mechanization as one of the first academic institutions on the territory of Ukraine for maintenance and repair.*

*Key words: maintenance, repair, farming, experimental study, Ukrainian Scientific Research Institute of Mechanization.*

УДК 94(477)

Олег Компанієнко

## ФОРМИ МОТИВАЦІЇ ПРАЦЮЮЧОЇ МОЛОДІ ДЛЯ ОТРИМАННЯ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ

*У статті робиться спроба дослідити основні форми заохочення працюючої молоді до навчання без відриву від виробництва з боку різних керівних структур радянської держави: уряду, місцевих органів влади, профспілок, партійно-комсомольських організацій.*

*Ключові слова: школи робітничої молоді, моральне заохочення, навчання без відриву від виробництва, пільги, пов'язані з навчанням, мотивація.*

Готовність дорослої людини продовжувати освіту залежала від того, в якій мірі отримані знання могли допомогти їй вирішити актуальні питання життєвого та професійного самовизначення. Бажання навчатися зростало із розумінням того, що поєднання праці та навчання схвалюється оточенням, а прагнення людини ціняться та стимулюються.

Мета статті – показати особливості державної політики в питаннях, пов'язаних із стимулюванням отримання середньої освіти без відриву від виробництва.

Слід зазначити, що радянський етап історіографії становлення та функціонування системи освіти для дорослих УРСР не був однорідним.

В загальному контексті досліджень на дотичному рівні до окремих аспектів проблеми зверталися такі дослідники радянського часу, як І. Газова [4, с. 20], Б. Коммановський [9, с. 97–99], Ю. Орловський [10–11]. Проте безпосередньо проблема функціонування шкіл робітничої та сільської молоді все ж не стала спеціальним предметом вивчення для цих науковців.

Доволі цікаву спробу висвітлити низку важливих аспектів цієї проблеми здійснив у цей час А. Шпортенко [16]. Ці праці містять суттєвий фактологічний матеріал, у них подається аналіз розвитку системи освіти дорослих та працюючої молоді шкільного віку, як важливого чинника підвищення загального освітнього рівня населення в нових суспільно-політичних умовах постсталінської доби.

Значний обсяг матеріалів зберігається в фондах ЦДАГО України [14–15]. Особливою інформативністю відзначаються справи описів 3 та 32 ("Загальний відділ ЦК Компартії України"), які містять різнопланові дані про виконання місцевими органами влади та керівними інстанціями Міністерства освіти розпоряджень уряду відносно діяльності, розвитку мережі вечірніх шкіл.

Навчання без відриву від праці багато в чому залежало від уваги і допомоги, які надавалися вечірнім школам адміністраціями підприємств, на яких працювали учні цих шкіл, а також з боку держави. У багатьох школах робітничої і сільської молоді широко практикувалися різні засоби стимулювання. Так, поширеними були обласні, республіканські конференції кращих учнів, на яких обговорювалися проблеми залучення працюючої молоді до навчання та здійснювалося моральне заохочення. Наприклад, у жовтні 1961 р. Кримський обком КПУ організував та провів у Симферополі обласний зліт учнів-відмінників навчання та праці вечірніх шкіл. У роботі конференції взяли участь понад 500 молодих робітників та колгоспників, працівників профспілкових організацій, органів освіти. Були також запрошені керівники та секретарі партійних організацій, підприємств, колгоспів та радгоспів. Учасники зібрання обговорили результати роботи шкіл робочої та сільської молоді та нові перспективи. Багатьом з учасників вручено грамоти обкому комсомолу та обкому союзів працівників освіти, вищої школи та наукових установ, цінні подарунки за успішне поєднання навчання та роботи [15, арк. 139].

Заохочення до навчання здійснювалося різними способами: кращі учні вечірніх (змінних) шкіл від імені партійної організації, дирекції підприємства, правління колгоспу та керівництва школи нагороджувалися цінними подарунками, їм оголошувалася подяка в дні революційних свят та на випускних вечорах, їх рекомендували після закінчення школи у вузи і т.д. [10, с. 19]. Фотографії кращих учнів розміщували на "Дошках пошани". Про них писали районні та обласні газети, особливо молодіжні. Їх запрошували виступати на місцевому радіо. Нерідко кращих молодих виробничників, які успішно поєднували роботу із навчанням, обирали до складу профспілкових і комсомольських комітетів, депутатами міських і районних рад, народними засідателями в судах.

На підприємствах увага до молоді, яка без відриву від виробництва продовжувала навчатися, проявлялася в тому, що кращим із них керівники підприємств виносили подяки, нагороджували почесними грамотами та грошовими преміями, підвищували виробничі розряди, поліпшували житлові умови, профспілкові організації надавали путівки в санаторії і будинки відпочинку [2, с. 27]. Так, у Нововолинській школі робітничої молоді Волинської області лише упродовж 1959–1960 н. р.

120 кращих учнів отримали подяки і грамоти раднаргоспу, 29 були занесені на "Дошку пошани" підприємств тресту "Нововолинськвугілля" [14, с. 38].

У школах робітничої молоді міст Луцька, Нововолинська, Ковеля, Володимир-Волинська Волинської області в практику увійшло проведення вечорів, присвячених закінченню навчального року, на які запрошувалися представники партійних, комсомольських і профспілкових організацій підприємств, на яких працювали учні. На цих зборах, крім привітань на їх адресу, учням-випускникам разом із атестатом зрілості вручалися посвідчення про підвищення виробничого розряду [8, с. 141].

Важливим заходом зі стимулювання навчання, без відриву від виробництва, було закріплення у законодавстві порядку присвоєння високих кваліфікаційних розрядів за найбільш складні робітничі професії. У цілому ряді випадків таке присвоєння було можливе лише при наявності у робітника середньої освіти [16, арк. 39].

На окремих підприємствах республіки з метою стимулювання робітників до підвищення їх загальноосвітнього рівня встановлювався освітній мінімум для певних виробничих професій. Так, на Донецькому ордену Леніна металургійному заводі розроблено план підвищення загальноосвітнього і технічного рівня кадрів. Для низки професій встановлено освітній мінімум. Зокрема, визначено, що машиністи мостових кранів, електрослюсарі, слюсарі 7-го розряду і підручні горнових повинні мати не нижче, ніж середню загальну освіту, а горнові – середню технічну. З цією метою розроблено спеціальну систему заохочень для учнів вечірніх (змінних) шкіл щодо підвищення розрядів, надання робочих місць на більш відповідальних ділянках роботи [4, с. 20].

На багатьох підприємствах і колгоспах УРСР сформувалася усталена практика надання додаткових пільг і переваг тим трудівникам, які успішно поєднували працю із навчанням. Їм підвищували кваліфікаційні розряди та оплату праці, видавали грошові премії, пільгові і безкоштовні путівки до будинків відпочинку та санаторіїв, туристичні путівки республіками СРСР та за кордон до країн тогочасного соцтабору.

Широка і різнопланова система морального та матеріального стимулювання проводилася на Харківському заводі ім. Малишева, Київському заводі "Точелектроприладів". Серед колективів колгоспів особливо сприятливі умови для навчання працюючої молоді були створені, наприклад, у колгоспі ім. Г. Котовського Бершадського району Вінницької області, у радгоспі "Ольгинський" Волноваського району Донецької області [6, с. 2].

Слід підкреслити, що це були не окремі "нарадні" колективи. Подібна практика існувала у тисячах трудових колективів міст і сіл. Так, щодо матеріального стимулювання у колгоспах, то приміром, у Кіровоградській області правління колгоспу ім. Урицького встановило 10 % надбавку до зарплати тим учням, які відзначалися зразковими показниками у праці й навчанні [1, с. 30]. Цей приклад запозичили й інші колгоспи республіки. Так, у сільськогосподарських артілях ім. Г. Котовського Вінницької області та "Дружба" Чернігівської області, працююча молодь, яка успішно закінчувала вечірні школи, також отримувала підвищену зарплату в середньому на 10 % до зарплати [7, с. 73].

Правління колгоспів імені XXII з'їзду та імені Котовського Бершадського району Вінницької області розробило цілу систему матеріальних стимулів для тих, хто успішно поєднував працю у колгоспі із навчанням. У рішенні правління колгоспів передбачалося, зокрема, що тим колгоспникам, які успішно закінчать 8 класів вечірньої школи, набудуть певну виробничу спеціальність і виконуватимуть планові завдання, в колгоспі присвоюватиметься звання майстра сільськогосподарського виробництва другого класу з надбавкою до зарплати 5–10 %, а тим, хто закінчить середню школу на "відмінно", присвоюватиметься звання майстра першого класу і грошова надбавка в розмірі 10–15 % до зарплати [9, с. 99].

Усе це суттєво сприяло подальшому зростанню авторитету вечірніх шкіл і служило моральною і матеріальною підтримкою тієї частини молоді, яка, без відриву від виробництва, підвищувала свій загальноосвітній рівень. Велике значення для залучення робітників до загальноосвітнього навчання і для успішного поєднання праці з навчанням мали пільги, які надавалися відповідно до діючого законодавства учням вечірніх шкіл підприємствами. Передусім вони стосувалися збільшення вільного часу для успішного здобуття знань. Збільшення вільного часу досягалося шляхом встановлення для осіб, які навчалися в загальноосвітніх вечірніх (змінних) школах і заочних школах, в період навчального року, шляхом скорочення робочого тижня або ж скорочення тривалості робочого дня та надання спеціальної оплачуваної додаткової відпустки у зв'язку із навчанням, а також деяких інших пільг [10, с. 44]. Такий порядок закріплено постановою Ради Міністрів СРСР від 5 листопада 1959 р. [12,397].

Предбачалося, що робітникам, які успішно навчалися у вечірніх (змінних) і заочних школах, у період навчання встановлювався скорочений робочий тиждень: в школах робітничої молоді – на 1



робочий день чи відповідну йому кількість робочих годин (при скороченні робочого дня упродовж тижня), в школах сільської молоді – на 2 робочі дні чи відповідну їм кількість робочих годин (при скороченні робочого дня упродовж тижня). Відповідно до урядового положення про пільги для робітників і службовців, які поєднують роботу із навчанням у навчальних закладах, учні шкіл робітничої та сільської молоді звільнялися від роботи упродовж року не більше ніж на 36 робочих днів при шестиденному робочому тижні чи на відповідну їм кількість робочих годин [10, с. 46].

Слід зазначити, що поєднання праці із навчанням у вечірній школі розглядалося як окрема причина для скорочення робочого дня, яка не залежить від інших підстав, за якими проводиться скорочення робочого часу. Тому пільга зі скорочення робочого дня працівників, які навчалися в школах робітничої і сільської молоді, розповсюджувалася і на осіб віком до 18 років, у яких робочий день і так був скороченим в зв'язку з їх віком. За час звільнення від роботи особам, які навчалися у вечірніх школах, виплачувалося 50 % середньої заробітної плати за основним місцем роботи, але не нижче встановленого мінімального розміру заробітної плати [12, с. 397].

Окрім скороченого робочого дня чи скороченого робочого тижня з оплатою у визначеному розмірі, керівники підприємств могли надавати (без шкоди для виробничої діяльності) робітникам, які навчалися у вечірніх школах, за їх бажанням в період навчального року ще 1–2 вільні від роботи дні на тиждень без збереження заробітної плати [10, с. 52].

Варто підкреслити, що пільги, пов'язані із навчанням у школах робітничої і сільської молоді надавалися лише тим, хто успішно навчався. Тому доцільним є питання, кого варто відносити до цієї категорії? Встигаючими вважалися особи, які не мали в даному місяці незадовільних оцінок. Директорів шкіл зобов'язували щомісячно повідомляти адміністрацію підприємств про відвідування і успішність учнів. На підставі цих даних робітникам, які навчалися, надавалися пільги на наступний місяць. Так, якщо учень у березні отримав незадовільну оцінку з мови, фізики чи геометрії, відповідно, він ставав невстигаючим і в квітні вже не мав підстав користуватися скороченим робочим тижнем. Однак, якщо ж цей робітник виправив у квітні цю незадовільну оцінку і не отримав інших двійок, то в травні він знову отримував право на визначені пільги [10, с. 53].

Вільний від роботи день, або ж щоденне скорочення робочого часу надавалося за спеціальними графіками, які затверджувалися керівниками підприємств після узгодження із профспілковими комітетами і директорами відповідних вечірніх (змінних) загальноосвітніх шкіл. Передбачений порядок введення у дію графіків надання скороченого робочого дня (скороченого робочого тижня) дозволяв профспілкам здійснювати контроль за виконанням робітниками, які навчалися без відриву від виробництва, раціональним використанням наданого їм вільного часу для навчання і підвищення виробничої кваліфікації [11, с. 67].

На підприємствах, зазвичай, намагалися усунути перешкоди, які заважали в навчанні та забезпечити не лише теоретично, а й на практиці надання відповідних пільг. Так, у 1961 р. в Ужгородській школі робітничої молоді № 2 з 474 учнів, які мали право користуватися пільгами, передбаченими законодавством, ними користувалися 380 осіб, у Течівській школі – із 192 учнів користувалися пільгами 160 осіб [15, арк. 123].

Для успішного закінчення навчання важливу роль відігравали і додаткові відпустки, які надавалися на період випускних екзаменів. Термін відпусток і порядок їх оплати залежали від класу, в якому здавалися екзамени. Так, для випускників XI класів встановлено відпустку терміном у 20 робочих днів, а для учнів, які навчалися у VIII класі – 8 робочих днів. На час такої відпустки за учнями зберігалася їх заробітна плата із розрахунку тарифної ставки чи окладу. Особам, які здавали екстерном екзамени на атестат зрілості, було встановлено відпустку терміном у 20 робочих днів, а тим робітникам, які здавали екзамен за восьмирічну школу – 15 днів із збереженням середньої заробітної плати [13, с. 69]. Мета подання додаткових відпусток полягала в тому, щоб звільнити робітників, які навчалися без відриву від виробництва, від роботи на період здачі випускних іспитів. Тому вони надавалися незалежно від стажу роботи робітника на даному підприємстві. Додаткові відпустки надавалися на основі довідки школи, у якій навчався той чи інший робітник. У довідці вказувалося, що даний робітник є допущеним до складання екзаменів. Ця довідка видавалася, зрозуміло, в тому разі, коли учень вечірньої (змінної) школи мав задовільні річні оцінки. Законодавство про пільги для робітників, які поєднували працю із навчанням у загальноосвітніх школах, враховувало також те, що в цих школах учні здавали не лише випускні, але і перевідні екзамени. Для цього їм надавалося від 4 – до 6 вільних від роботи днів зі збереженням середньої заробітної плати за основним місцем роботи. Ці дні надавалися за рахунок скорочення загальної кількості днів, на які мали право робітники, що навчалися без відриву від виробництва. У зв'язку з тим, що за вільні дні зберігалася заробітна плата в розмірі 50 % від звичайної, а за дні, які надавалися для здачі перевідних іспитів – 100 %, кількість днів скорочувалася вдвічі. Так, учню 7 класу для здачі перевідних іспитів надали 5 вільних від роботи днів зі збереженням середньої заробітної плати. Відповідно, кількість днів, які надавалися йому для навчання в поточному році зі збереженням 50 %

заробітної плати, зменшувалася на 10 днів. На деяких підприємствах, зазвичай, на великих потужних заводах робітникам, які вступали до шкіл робочої молоді, видавалися путівки-направлення на навчання, у яких обумовлювалися зобов'язання підприємства створювати усі необхідні умови для регулярного відвідування занять робітниками, які навчаються в цих школах [10, с. 50].

Максимум сприятливих умов за наявних умов виробництва – такою була скерованість заходів, які проводилися в галузі освіти робітників, що навчалися без відриву від виробництва. Це проявлялося не лише у наданні їм навчальних пільг, але і щодо забезпечення трудових прав у зв'язку із навчанням. Так, за бажанням робітника, який навчався у школі робітничої чи сільської молоді, адміністрація підприємства була зобов'язувалася при наданні йому щорічної відпустки приурочувати її до часу здачі випускних чи перевідних іспитів. Це правило розповсюджувалося на всіх учнів середніх загальноосвітніх вечірніх (змінних) і заочних шкіл і застосовувалося незалежно від того, надавалася відпустка за перший робочий рік чи за наступні робочі роки. Відповідно до цього, встановлене законодавством загальне правило про надання відпустки за перший робочий рік лише після завершення 11 місяців безперервної роботи на даному підприємстві не стосувалося робітників, які навчалися у вечірніх (змінних) школах, якщо вони хотіли приурочити щорічну відпустку до здачі екзаменів в школах. За проханням робітника, який поєднував роботу із навчанням у загальноосвітній школі, адміністрація могла надати йому щорічну відпустку з таким розрахунком, щоб вона була використана до початку занять у школі, тобто, в період літніх канікул [10, с. 55].

Фактично це була ще одна і дуже суттєва, – відпустка у літній період, пільга, яка до того ж надавалася практично кожному виробничнику, учню вечірньої школи. Тогочасне законодавство передбачало й низку інших пільг для робітників і службовців, які навчалися в школах робітничої та сільської молоді. Наприклад, діяло правило про обмеження залучення робітників, які навчалися без відриву від виробництва в загальноосвітніх навчальних закладах до понаднормових робіт. Значна увага на підприємствах приділялася житлово-побутовим умовам, культурному дозвіл्लю робітників, які навчалися в загальноосвітніх школах без відриву від виробництва. Вони забезпечувалися путівками до санаторіїв і будинків відпочинку, туристичних таборів, пільговим харчуванням в заводських їдальнях і буфетах шкіл. Також підприємства часто направляли таких робітників до заводських профілакторіїв [10, с. 52].

Отже, основною скерованістю заходів, які проводилися в галузі освіти, було створення максимально сприятливих умов для навчання учнів з врахуванням всіх наявних можливостей. Проте, у той же час, на багатьох підприємствах, будовах, а особливо у колгоспах та радгоспах ще мало і неналежно дбали про те, щоб створити для молоді сприятливі умови для навчання. Це безумовно негативно впливало на організацію навчально-виховного процесу, відвідування учнями занять, а в цілому на якість отриманої освіти. Свідченням цього є перевірка проведена Українською республіканською радою профспілок у 1961 р., яка виявила порушення законодавства про пільги для працюючої молоді на цілому ряді промислових підприємств Чернігова, Ніжина, Прилук. За її результатами прийнято рішення: багато посадових осіб отримали достатньо суворі стягнення. Це однак мало на них впливало [15, арк. 118]. Так, і через декілька років в спільній постанові Міністерства освіти СРСР і ЦК ВЛКСМ та Президії ВЦРПС від 27 квітня 1967 р. зазначалося: "Деякі профспілкові, комсомольські організації і відділи народної освіти не вивчають причин, чому учні кидають школи, часто не відвідують заняття і слабо навчаються, миряться з тим, що окремі господарські керівники затримують учнів на понаднормових роботах і направляють їх у тривалі відрядження, не надають встановлених урядом пільг" [3, с. 4]. Так, у 1968 р. у довготривалих відрядженнях перебували учні 10–11 класів школи робітничої молоді м. Василівка на Запоріжжі працівники тресту "Рудбуду" [6, с. 32]. Часто залучали до надурочної роботи працюючу молодь багатьох інших підприємств Запоріжжя [5, с. 12]. Наприклад, у 1969 р. на Чернігівщині з 7 підприємств, які обслуговувала Лосинівська школа робітничої молоді Ніжинського району, тільки на одному з них учні користувалися пільгами, а всього одержували пільги в цій школі 13 учнів зі 105 [1, с. 60].

Таким чином, керівництво країни намагалось стимулювати працюючу молодь до навчання. Законодавчо закріплювалися пільги, якими мали користуватися учні вечірніх шкіл. Підприємства та колгоспи УРСР надавали пільги та переваги тим трудівникам, які успішно поєднували працю із навчанням. Їм підвищували кваліфікаційні розряди та оплату праці, видавали грошові премії, пільгові та безкоштовні путівки до будинків відпочинку та санаторіїв. Поширеними були й заходи морального стимулювання. У той же час подібна практика набула поширення не скрізь, багато підприємств намагалися уникнути додаткових витрат, пов'язаних із забезпеченням пільг, що негативно впливало на імідж вечірньої освіти для дорослих.

**Список використаних джерел**

1. Архів Міністерства освіти УРСР (далі – АМО УРСР), ф. 166, оп. 15, спр. 6869, 67 арк.
2. Бондар А. Д. З історії розвитку народної освіти на Україні за роки Радянської влади / А. Д. Бондар // Український історичний журнал. – 1967. – № 11. – С. 23–33.
3. Вечірня середня школа. – 1967. – № 4. – С. 4.
4. Газова В. И. Производительность труда стала выше / В. И. Газова // Вечірня середня школа. – 1967. – № 3. – С. 20.
5. АМО УРСР, ф. 166, оп. 15, спр. 6352, арк. 1–49.
6. АМО УРСР, ф. 166, оп. 15, спр. 6867, арк. 141.
7. АМО УРСР, ф. 166, оп. 15, спр. 5282, арк. 1–35.
8. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 73, спр. 736, арк. 130–175.
9. Коммановський Б. М. Навчальні комбінати – нова форма освіти дорослих / Б. М. Коммановський // Радянська школа. – 1964. – № 2. – С. 97–99.
10. Орловський Ю. П. Совмещение труда с обучением / Ю. П. Орловский. – Барнаул: Алт. кн. изд-во, 1987. – 88 с.
11. Орловський Ю. П. Труд молодёжи в СССР. Правовое исследование / Ю. П. Орловский. – М., 1974. – 256 с.
12. Постановление Совета Министров СССР от 5 ноября 1959 г. "Об установлении сокращенного рабочего дня или сокращенной рабочей недели для лиц, успешно обучающихся без отрыва от производства в школах рабочей и сельской молодежи – вечерних и заочных средних общеобразовательных школах" // Народное образование в СССР (1917–1973) Сборник документов / [Состав. А. А. Абаумов, Н. П. Кудин]. – М., 1974. – С. 397–398.
13. Радянська школа. – 1960. – № 7. – С. 39.
14. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 3, спр. 953, 67 арк.
15. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 73, спр. 748, 286 арк.
16. Шпортенко А. М. Становление вечерних школ на Украине / А. М. Шпортенко // Вечерняя средняя школа. – 1968. – № 1. – С. 36–39.

**Олег Компаниенко****ФОРМИ МОТИВАЦІЇ РАБОТАЮЩОЇ МОЛОДЕЖИ ДЛЯ ПОЛУЧЕННЯ СРЕДНЕГО ОБРАЗОВАНИЯ**

*В статье делается попытка исследовать основные формы поощрения работающей молодежи к обучению без отрыва от производства, со стороны различных руководящих структур советского государства: правительства, местных органов власти, профсоюзов, партийно-комсомольских организаций.*

*Ключевые слова: школы рабочей молодежи, моральное поощрение, обучение без отрыва от производства, льготы связанные с обучением, мотивация.*

**Oleh Kompaniyenko****FORMS OF MOTIVATING YOUNG WORKERS TO GET SECONDARY EDUCATION.**

*The author makes an attempt to examine the main forms of promotion of young workers getting education by government, local authorities, trade unions, party and Komsomol organizations. Encouraging studies was carried out in different ways: the best students of evening (shift) schools were awarded with valuable gifts on behalf of party organizations, management companies, the management of kolkhozes, administrations of schools. The leaders of the country tried to encourage working youth to study in every possible way. The students of the evening schools could use some legal privileges. Enterprises and kolkhozes of the Ukrainian SSR provided benefits and advantages for those workers who successfully combined work with study.*

*Key words: school for working youth, moral encouragement, training on the job, benefits associated with studying, motivation.*

**УДК 94 (477) "1950 / 1980": 338.432****Олег Поляков****ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД ХІМІЗАЦІЇ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ: ПРОРАХУНКИ ТА НЕДОЛІКИ В ЗАСТОСУВАННІ МІНЕРАЛЬНИХ ДОБРИВ (1950–1980-І РР.)**

*Стаття присвячена аналізу прорахунків та недоліків, які стали невід'ємною частиною процесу використання мінеральних добрив під час хімізації сільського господарства України у 1950–1980-х рр. Висвітлені чинники об'єктивного та суб'єктивного характеру викликали дисбаланс раціональної роботи із мінеральними добривами. Автор приходить до висновку, що допущені прорахунки і недоліки впливали на кінцевий аграрний та економічний ефект від мінерального удобрення і були породженням радянських методів ведення господарства.*

*Ключові слова: мінеральні добрива, хімізація, колгоспи, аграрні культури, сільське господарство.*

Хімізація сільського господарства, яка розпочалася в українському аграрному секторі в середині 1950-х рр., являла собою важливу складову політики "великої хімії". Практична її реалізація полягала у підвищенні ефективності функціонування різних сільськогосподарських секторів шляхом активного та багатовекторного використання продуктів хімічної промисловості, у виборі яких одне із найбільш чільних місць відводилося мінеральним добривам. Історичний досвід застосування мінеральних добрив свідчить про те, що на практиці цей процес не був позбавлений низки недоліків і прорахунків, які безсумнівно впливали на кінцеву результативність, більше того, наслідки хімізації, які проводилися у радянський період, безпосередньо пов'язані з сучасним становищем українського аграрного сектору.

Неоднозначний процес використання мінеральних добрив у його історичній ретроспективі, відображений на сторінках наукових видань досить неповно. Окремі фрагменти розглядуваної тематики потрапляли до поля зору радянських теоретиків агрохімічної науки О. Вишинського, П. Дмитренка, І. Колоші [1], М. Ковальова [2], А. Соколова [3].

У сучасній історіографії найбільш детально у вивчення означеної проблематики займаються О. Скрипник [4; 5, с. 41–44; 6, с. 312–315], яка у своїх дослідженнях "великої хімії" в УРСР зосередилася також на проблемі ефективності застосування мінеральних добрив. Серед сучасних українських істориків до наукового з'ясування визначеного питання фрагментарно долучалися В. Литвин [7] та Г. Сургай [8]. Позитивні результати використання мінеральних речовин у сільському господарстві України досліджуваного періоду висвітлені у публікації автора цієї статті [9, р. 27–30].

Для повного історичного вивчення особливостей мінерального удобрення ґрунтів під час хімізації українського аграрного сектору, необхідно з'ясувати й недоліки та прорахунки, які були допущені під час цього процесу.

Передусім слід відзначити, що різноманіття негараздів, якими супроводжувалося удобрення ґрунтів радянської України 1950–1980-х рр., було досить значним і репрезентативним. Наприклад, однією із поширених проблем було те, що мінеральні речовини, які призначалися суто для конкретних видів сільськогосподарських культур, насправді інколи використовували не за цільовим призначенням. Так, станом на 1960 р. у низці колгоспів Київщини мінеральні добрива, якими мав удобрюватися цукровий буряк, застосовували для підвищення врожайності інших культур, наслідком чого відбулося падіння темпів виробництва цукрового буряку [10, арк. 85]. Випадки порушення принципів удобрення, передбачених системою сівозмін, прийнятою у тому чи іншому господарстві, відзначалися також у 1950-х рр. на Одещині [11, арк. 20], при чому особливо це стосувалося внесення до ґрунтів гранульованих мінеральних добрив [12, арк. 41]. Далеко не усі господарства були забезпечені ґрунтовими і агрохімічними картами, отже колгоспники не мали змоги зорієнтуватися у виборі тих чи інших видів добрив для конкретних полів. У колгоспах і радгоспах Сумщини наприкінці 1970-х рр. зафіксовано немало випадків, коли мінеральні добрива вносилися на поля з грубими порушеннями чітко встановлених норм, способів і термінів [13, арк. 16]. Однією із суттєвих причин такого стану справ була недостатня кількість техніки, необхідної для внесення удобрювальних речовин на колгоспні поля. До того ж нерідко наявні в українських господарствах технічні засоби та автомашини за своїми конструктивними показниками були застарілими і повністю або ж частково не відповідали вимогам сільськогосподарського виробництва [14, арк. 2].

В окремих господарствах, як-от у колгоспах Баришівського та Бориспільського районів Київської області у середині 1960-х рр., спостерігався помітний дисбаланс в розподілі мінеральних добрив: до деяких колгоспів та радгоспів їх надходило менше, а до деяких – більше, ніж це передбачалося планом [15, арк. 13, 19–20]. Інколи траплялися випадки невчасного надсилання мінеральних добрив із заводів-виробників до колгоспів [16, арк. 3]. Внаслідок цього в господарствах порушувалися графіки обробки ґрунтів, затримувалося проведення сільськогосподарських робіт. Саме так сталося у 1962 р. в ряді колгоспів Сквирського району Київської області, де через нестачу мінеральних добрив затрималася оранка глибокого зябу [17, арк. 32].

Окремі недоліки у роботі з мінеральними добривами мали виражений суб'єктивний характер і пов'язувалися із неналежним ставленням аграріїв до організації процесу роботи з цими хімічними речовинами. Так, частина мінеральних добрив втрачалася при транспортуванні і зберіганні [18, арк. 40], в ряді господарств республіки добрива вивозилися на поля із суттєвим запізненням [19, арк. 224] або, навіть за умови їх своєчасної наявності, просто не вносилися до ґрунтів при вирощуванні окремих сільськогосподарських культур [20, арк. 29].

Зокрема, у березні 1960 р. Ковельське відділення Львівської залізниці повідомляло про те, що попри неодноразові звернення та вимоги колгоспи Володимирецького і Зарічанського районів Рівненської області систематично не вивозили добрива, у результаті чого за півроку на станціях "Антонівка" та "Рафалівка" накопичилося до 600 т мінеральних добрив, які не лише псувалися, але й загрожували безпеці руху потягів, обмежували згадані станції у використанні можливостей для

навантажувальних і розвантажувальних робіт, негативно впливали на безпеку роботи працівників залізниці [21, арк. 110]. Аналогічна ситуація в середині 1950-х рр. була характерною для Вінницької та Черкаської областей, де мінеральні добрива, вивантажені просто неба на залізничних станціях, втрачали свою цінність і створювали відповідні незручності [20, арк. 39].

У одному із квітневих протоколів зібрання виконкому Київської облради за 1966 р. йшлося про те, що завезені транзитом мінеральні добрива для радгоспів "Бобринський", "Колос", "Майданівський" тривалий час лежали на залізничних станціях під відкритим небом [22, арк. 277]. Водночас на місцевих складах "Сільгосптехніки" залишалися невивезеними близько 10 тис. т мінеральних добрив [23, арк. 99]: Зокрема, у Білоцерківському районі – 1677 т, Фастівському – 1266 т, Васильківському – 1195 т, Кагарлицькому – 825 т, Чорнобильському – 810 т [22, арк. 277]. Схожа ситуація спостерігалася й на Одещині. Через відсутність достатньої кількості транспортувальної техніки і робочої сили вивезення міндобрив зі складів "Сільгосптехніки" колгоспи здійснювали нерегулярно [24, арк. 92]. Для вирішення подібних проблем місцевими обкомами ініціювалися місячники із вивезення добрив на поля, у господарствах створювалися постійні бригади і ланки із цілорічного вивезення міндобрив [25, арк. 73]. Загалом же про масштаби проблем із транспортуванням і своєчасним вивезенням міндобрив промовисто говорить той факт, що до їх вирішення долучалися не лише пересічні аграрії, але й чиновники рівня Міністерства сільського господарства УРСР [16, арк. 3; 26, арк. 19].

Низка проблем існувала й у сфері зберігання мінеральних добрив. Приміщення, у яких вони знаходилися перед безпосереднім внесенням на поля, мали будівельні дефекти, без дотримання технологій, роками не ремонтувалися, внаслідок чого міндобрива псувалися під дією вологи, атмосферних опадів [24, арк. 92]. У 1970 р. в радгоспі "Прикордонник" на Одещині 250 т сульфату амонію, були накріті лише соломною, зберігалися під відкритим небом, а суперфосфат змішували із органічним добривом (мочевиною) [27, арк. 53]. Схожа ситуація у сфері зберігання міндобрив спостерігалася й в інших колгоспах Одеської області [11, арк. 20], а також у низці господарств Черкащини і Вінниччини [20, арк. 39]. Наприкінці 1970-х рр. на Сумщині програма будівництва складських будівель для зберігання мінеральних добрив фактично не виконувалася, внаслідок чого значна кількість добрив знаходилася у непристосованих приміщеннях, а тому псувалася і ставала непридатною для застосування [13, арк. 14].

У 1974 р. через безвідповідальне ставлення посадових осіб до належного зберігання хімічних речовин у господарствах Київщини загалом зіпсувалося більше, ніж 600 тис. т міндобрив [28, арк. 72]. Станом на листопад 1970 р. лише в Березівському районі Одеської області внаслідок неякісного зберігання повністю зіпсувалися 30 т мінеральних добрив, у тому числі цінних азотних: нітрофосу – 12 т і шлакофосфату – 18 т [24, арк. 92].

Існували також випадки, коли зі спеціалізованих складів і баз для зберігання міндобрив, колгоспам і радгоспам відпускалися мінеральні добрива, які вже були зіпсовані. Причина таких прорахунків нерідко крилася у неналежному контролі за станом хімічних речовин. Так, у 1958 р. з 24 спеціалізованих баз і складів лабораторну перевірку міндобрив проводили лише 3 [29, арк. 8–9]. Окремі склади, особливо ті, що знаходилися при залізничних станціях, елементарно були необладнані вагами, внаслідок чого здійснювали відпуск міндобрив просто "на око". На деяких складах і базах мінеральні добрива відпускалися колгоспам "в кредит", що не могло не створювати додатковий дисбаланс у розподілі хімічних речовин між колгоспами й радгоспами [20, арк. 3].

Серед причин суб'єктивного характеру, які в кінцевому результаті впливали на загальну ефективність роботи із мінеральними добривами, слід також відзначити неналежний контроль за транспортуванням, зберіганням і застосуванням хімічних речовин з боку державних, партійних і господарських керівників різних рівнів – починаючи від колгоспних і закінчуючи республіканськими [30, арк. 134].

При цьому необхідно мати на увазі те, що, незважаючи на усі прорахунки в роботі з мінеральними добривами, такий стан справ хоч і був доволі розповсюдженим, але все ж не набув всеохоплюючого характеру. У 1950–1980-х рр. в Україні існували господарства, у яких приділяли гідну увагу належному збереженню, транспортуванню і використанню мінеральних добрив: своєчасно і технічно вивірено зводилися приміщення для хімічних речовин, не допускалася тривала затримка міндобрив на залізничних станціях і базах "Сільгосптехніки" тощо [31, арк. 4].

Отже, незважаючи на високий потенціал можливої користі, яка могла бути досягнута українськими аграріями за умови раціонально організованого та відповідального використання мінеральних добрив, реалії 1950–1980-х рр. свідчили про очевидні прорахунки у роботі із хімічними речовинами, знижували кінцеву результативність роботи аграрного сектору. Позитивний виробничий та економічний ефект від застосування добрив безперечно спостерігався, але він послаблювався проблемами і недоліками, породженими радянськими методами господарювання.

**Список використаних джерел**

1. Вишинський О. М. Добрива та їх використання / О. М. Вишинський, П. О. Дмитренко, І. Л. Колоша. – К.: Державне видавництво сільськогосподарської літератури Української РСР, 1959. – 324 с. 2. Ковальов М. Д. Нове в удобренні полів / М. Д. Ковальов. – Х.: Харківське книжкове видавництво, 1961. – 220 с. 3. Соколов А. В. Химические проблемы земледелия СССР / А. В. Соколов. – М.: Издательство Академии наук СССР, 1959. – 24 с. 4. Скрипник О. М. "Велика хімія" в УРСР (1958–1988 рр.): соціоісторичний аспект: автореф. дис. ... к.і.н. "Історія України" / О. М. Скрипник. – Черкаси, 2012. – 20 с. 5. Скрипник О. М. Особливості виробництва хімічної продукції для сільського господарства в Українській РСР у 1960–1980-ті рр. / О. М. Скрипник // Наукові праці: науково-методичний журнал. – Миколаїв: Видавництво ЧДУ ім. Петра Могили, 2010. – Вип. 134. – Т. 147. Історія. – С. 41–44. 6. Скрипник О. М. Хімізація сільського господарства України та проблеми модернізації хімічної індустрії в другій половині 1950-х – 1980-ті рр. / О. М. Скрипник // Український селянин: Зб. наук. праць. – Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2010. – Вип. 12. – С. 312–315. 7. Литвин В. М. Україна у другому повоєнному десятилітті (1956–1965) / В. М. Литвин. – К.: Лі-Терра, 2004. – 272 с. 8. Сургай Г. І. Сільське господарство України: уроки минулого і сучасний аграрний курс / Г. І. Сургай. – К.: Либідь, 1991. – 184 с. 9. Поляков О. В. Мінеральне удобрення ґрунтів як провідний напрямок реалізації політики "великої хімії" в сільському господарстві України 1950–1980-х рр. / О. В. Поляков // Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Sciences, II (4), Issue: 23, 2014. – Budapest: Society for Cultural and Scientific Progress in Central and Eastern Europe, 2014. – P. 27–30. 10. Держархів Київської обл., ф. 5296, оп. 1, спр. 248, арк. 85. 11. Держархів Одеської обл., ф. Р-1103, оп. 11, спр. 147, арк. 20. 12. Держархів Одеської обл., ф. Р-1103, оп. 12, спр. 9, арк. 41. 13. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 1922, арк. 14, 16. 14. ЦДАВО України, ф. 27, оп. 22, спр. 1072, арк. 2. 15. Держархів Київської обл., ф. Р-4829, оп. 2, спр. 916, арк. 13, 19, 20. 16. ЦДАВО України, ф. Р-2, оп. 9, спр. 3384, арк. 3. 17. Держархів Київської обл., ф. Р-354, оп. 5, спр. 367, арк. 32. 18. Держархів Київської обл., ф. 880, оп. 12, спр. 2419, арк. 40. 19. Держархів Київської обл., ф. 4818, оп. 1, спр. 294, арк. 224. 20. ЦДАВО України, ф. Р-2, оп. 9, спр. 2153, арк. 3, 29, 39. 21. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 80, спр. 1278, арк. 110. 22. Держархів Київської обл., ф. 880, оп. 12, спр. 1023, арк. 277. 23. Держархів Київської обл., ф. 880, оп. 12, спр. 992, арк. 99. 24. Держархів Одеської обл., ф. 1346, оп. 1, спр. 964, арк. 92. 25. Держархів Київської обл., ф. 4818, оп. 1, спр. 295, арк. 73. 26. ЦДАВО України, ф. Р-2, оп. 9, спр. 3395, арк. 19. 27. Держархів Одеської обл., ф. 1346, оп. 1, спр. 896, арк. 53. 28. Держархів Київської обл., ф. 880, оп. 12, спр. 1797, арк. 72. 29. ЦДАВО України, ф. Р-2, оп. 9, спр. 4607, арк. 8–9. 30. ЦДАВО України, ф. Р-2, оп. 9, спр. 2826, арк. 134. 31. Держархів Київської обл., ф. Р-4829, оп. 2, спр. 916, арк. 4.

**Олег Поляков**

**ИСТОРИЧЕСКИЙ ОПЫТ ХИМИЗАЦИИ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА УКРАИНЫ:  
ПРОСЧЕТЫ И НЕДОСТАТКИ В ИСПОЛЬЗОВАНИИ МИНЕРАЛЬНЫХ УДОБРЕНИЙ  
(1950–1980-Е ГГ.)**

*Статья посвящена анализу просчетов и недостатков, которые стали неотъемлемой частью процесса использования минеральных удобрений во время химизации сельского хозяйства Украины в 1950–1980-х гг. Освещены факторы объективного и субъективного характера, которые вызывали дисбаланс рациональной работы с минеральными удобрениями в разных регионах республики. Автор приходит к выводу, что допущенные просчеты и недостатки влияли на конечный аграрный и экономический эффект и были порождением советских методов ведения хозяйства.*

*Ключевые слова:* минеральные удобрения, химизация, колхозы, аграрные культуры, сельское хозяйство.

**Oleg Polyakov**

**HISTORICAL EXPERIENCE OF CHEMICALIZATION OF AGRICULTURE IN UKRAINE:  
MISTAKES AND DISADVANTAGES OF MINERAL FERTILIZERS USAGE (1950–1980)**

*The article deals with analysis of mistakes and disadvantages, which were an integral part of the process of mineral fertilizers usage during chemicalization of agriculture in Ukraine in 1950–1980. The author highlighted objective and subjective factors, which caused an imbalance in reasonable operations with mineral fertilizers in different regions of republic. The author concludes that mistakes and disadvantages to influence the final agricultural and economic effect of mineral fertilization and to be the products of the "Soviet" agricultural methods.*

*Key words:* mineral fertilizers, chemicalization, collective farms, agricultural crops, agriculture.

УДК 930.1:94(477) "1961/1991"

Віктор Плахута

### ПОЧАТКОВА ВІЙСЬКОВА ПІДГОТОВКИ – ПЕРША ЛАНКА У ФОРМУВАННІ СИЛ ЦИВІЛЬНОЇ ОБОРОНИ В УРСР

*У статті розглянуто основні аспекти дій органів та сил цивільної оборони УРСР з підготовки населення до дій у надзвичайних ситуаціях при вивченні предмету "Початкова військова підготовка" у загальноосвітніх навчальних закладах; приділено увагу недостатньо з'ясованим аспектам проблематики, накреслено напрямки можливого подальшого дослідницького пошуку. Викладені у статті факти аналізують стан підготовки громадян до дій у надзвичайних ситуаціях в загальній середній освіті, а також досвід, накопичений у 60–80-х рр. ХХ ст., який залишитися недооціненим.*

*Ключові слова: УРСР, цивільна оборона, зброя масового ураження, сили цивільної оборони, початкова військова підготовка.*

В умовах реальної військової агресії та захоплення території України Російською Федерацією, проблема захисту Вітчизни, цивільної оборони та захисту населення від надзвичайних ситуацій, потребує кардинального покращення та посилення.

Головною метою захисту населення і територій під час надзвичайних ситуацій є запобігання і реагування на надзвичайні ситуації та ліквідацію їх наслідків, зменшення руйнівних впливів терористичних актів та воєнних дій. Якісна підготовка населення до дій у надзвичайних ситуаціях воєнного характеру залишається пріоритетним у загальному комплексі заходів в інтересах протидії агресії.

Це питання займає певне місце у науково-дослідницькій практиці як українських, так і іноземних дослідників. За період, що минув від закінчення "холодної війни" й до сьогодні, ними досліджено й висвітлено чимало питань, пов'язаних із організаційними, економічними, соціальними та ідеологічними питаннями підготовки громадян до захисту у надзвичайних ситуаціях. Разом з тим, у вітчизняних та зарубіжних виданнях майже відсутні публікації, у яких би розглядалася зазначена проблема у контексті її значення для суспільства. Враховуючи зазначене, автор ставить за мету проаналізувати дії органів державної влади, сил цивільної оборони УРСР з розширення та удосконалення мережі підготовки населення до дій в надзвичайних ситуаціях.

Визначальними у цьому плані стали праці В. Басаєва [1], Л. Єгорова, І. Шляхова [2], В. Завадського [3], О. Кириченко [4] та інших, які вказували на необхідності розвитку системи допризовної підготовки населення, як важливого чинника для підготовки громадян до дій під час виникнення надзвичайних ситуацій.

У школах СРСР початкова та допризовна військова підготовка введена у 1939 р., згідно із законом про загальний військовий обов'язок [5, с. 1–3]. Допризовна підготовка з працюючою молоддю, як обов'язковий вид навчання була скасована, оскільки досвід показав, що вона вимагала значних коштів і приносила мало користі [6, с. 2–3].

У 1950–1960-х рр. військова доктрина в СРСР в черговий раз змінюється. Відбувається скорочення збройних сил. У суспільстві стають домінуючими пацифістські настрої, виникають певні складності соціального характеру, пов'язані із облаштуванням військовослужбовців, звільнених з лав збройних сил за скороченням. При цьому авторитет армії був високий. Постановою Ради Міністрів СРСР від 25 січня 1962 р. допризовна військова підготовка в школах скасована. Відбулася ліквідація військових кабінетів, навчально-матеріальної бази, були звільнені зі шкіл військові керівники. Військово-патріотичне виховання перевели у систему позакласної роботи. Прийняття таких рішень викликано також демографічною кризою, яка призвела до відсутності необхідної кількості призовників, які були "дітьми війни" [2, с. 4–6].

Однак виключення з системи загальноосвітньої навчальної роботи початкової військової підготовки для старшокласників негативно позначалося на підготовці молоді до служби у збройних силах, їх вмінню діяти у надзвичайних ситуаціях. Відсутність у навчальних планах військової та санітарної підготовки, як обов'язкових навчальних предметів, призвело до того, що значна частина старшокласників "випадала" із загальної системи військової підготовки. У гуртках, клубах, військово-патріотичних школах різної орієнтації навчалося менше половини всіх юнаків (у містах – 35–45 %, у сільській місцевості – 20–25 %), що негативно позначалося на фізичному розвитку молоді, підготовленості її до служби у лавах радянської армії і на загальній системі виховної роботи в загальноосвітніх закладах. 12 жовтня 1967 р. третя сесія Верховної Ради СРСР прийняла закон

"Про загальний військовий обов'язок" [7, с. 384–391]. З прийняттям якого термін дійсної військової служби скорочувався на один рік, а також запроваджувалася початкова військова підготовка у школах країни. Одним з основних завдань школи стає підготовка учнів до служби у лавах збройних сил СРСР.

Перший етап – 1968–1980 рр. – введення і розвиток початкової військової підготовки (далі – ПВП) у 9–10 кл. середніх шкіл з метою посилення роботи з військово-патріотичного виховання, формування у школярів необхідних морально-політичних якостей, що дозволяють витримувати суворі випробування війни, здійснення підготовки учнівської молоді до військової служби в армії і на флоті та можливих дій у надзвичайних ситуаціях. ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняли низку постанов: "Про заходи у зв'язку з прийняттям нового Закону "Про загальний військовий обов'язок" (1967 р.), "Про строки та порядок введення початкової військової підготовки молоді" (1968 р.). Міністерство оборони СРСР затвердило "Положення про початкову військово підготовку молоді" та "Програму початкової військової підготовки учнів загальноосвітніх шкіл" (1968 р.). У зазначених документах доводилася необхідність посилення партійного і державного керівництва військово-фізичним навчанням, концентрації уваги на підготовці молоді до служби у збройних силах СРСР, на організації ПВП серед учнівської молоді, створенні навчально-матеріальної бази, підготовці педагогічних кадрів. Була визначена головна мета: забезпечити високий рівень ПВП з тим, щоб молодь в процесі навчання отримала практичні навички в обсязі підготовки солдата, освоїла основи цивільної оборони і, будучи призваною у збройні сили СРСР, змогла в короткий термін опанувати сучасну зброю і бойову техніку.

Заняття із ПВП, включаючи підготовку з цивільної оборони, наказувалося проводити у загальноосвітніх школах у IX–X (XI) кл. З дівчатами – заняття з основ військової справи та цивільної оборони повинні були проводитися у навчальні години, що відводяться на ПВП, спільно із юнаками, а за програмою підготовки санітарних дружинниць – окремо. З цією метою передбачалося поділ класів на групи юнаків і дівчат. На початкову військово підготовку молоді відводилося 140 год. У зв'язку із введенням ПВП, збільшувалася максимальна кількість обов'язкових годин, передбачених у навчальних планах, у IX–X (XI) класах загальноосвітніх шкіл на дві години на тиждень. У штати середніх шкіл вводилася посада військового керівника. На зазначену посаду передбачалося призначати, зазвичай, офіцерів запасу, які мали вищу або середню військово освіту. У міністерствах і відомствах СРСР, у підпорядкуванні яких знаходилися школи, передбачалися посади інспекторів із організації ПВП молоді та контролю за цією підготовкою. Відповідальність за створення необхідної навчально-матеріальної бази ПВП покладалася на міністерства та відомства, у підпорядкуванні яких знаходилися середні школи, спільно із Міністерством оборони СРСР, начальником цивільної оборони СРСР і ЦК ДТСААФ СРСР. Введення ПВП для молоді у середні школи передбачалося поступове упродовж 1968–1972 рр. Згідно із офіційними даними Міністерства оборони СРСР, у 1972 р. в усій країні "організовано і повсюдно перейшли до загального військового навчання" [8, арк. 234–249]. Аналогічний висновок є і у стенограмі XVII з'їзду ВЛКСМ від 25 квітня 1974 р., у якій зазначалося, що "в 1972 р. завершився процес повсюдного і планомірного введення початкового військового навчання" [9, с. 399].

Аналізуючи перераховані недоліки, можна зробити висновок про те, що постановою уряду щодо введення ПВП молоді упродовж 1968–1972 рр. у повному обсязі виконано не було. Якість навчання школярів військовим знанням, з причини відсутності у військових керівників педагогічного досвіду і слабкістю навчально-матеріальної бази, була вкрай низькою. При складанні звітних документів мали місце приписки і "окозамилування", незважаючи на вимоги керівних документів підвищити якісний рівень призовної підготовки [10, арк. 404].

2 березня 1973 р. Міністерство освіти СРСР видало інструктивний лист "Про підвищення кваліфікації військових керівників загальноосвітніх шкіл та педагогічних училищ". У якому, посилаючись на закон СРСР "Про загальний військовий обов'язок", постанови Ради Міністрів СРСР і ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР, наказ міністра освіти СРСР, визначало одне із головних завдань загальноосвітніх шкіл – забезпечення добрих знань і навичок учнів з основ військової справи. В інструктивному листі вказувалося на необхідність подальшого поліпшення організації навчального процесу ПВП школярів, підвищення ідейно-теоретичного та організаційно-методичного рівня занять. Важливою ланкою у вирішенні цього завдання стало підвищення знань і методичної майстерності військових керівників [11, арк. 22–24].

Наступні роки (1975–1980 рр.), незважаючи на сформовану систему ПВП школярів, видання достатньої кількості навчально-методичної літератури, включення вузів у підготовку студентів за спеціальністю № 2115 "Початкове військово навчання і фізичне виховання", якість призовного контингенту підвищився не так суттєво [11, арк. 65–72]. Так, кількість шкіл, у яких ПВП не проводилася через відсутність військового керівника у містах районного значення та сільській місцевості, зменшувалася щороку. У великих містах серйозних проблем із підбором військових



керівників не було, що пояснювалося наявністю у них військових частин та значною кількістю військових пенсіонерів. І цілком зрозумілим було бажання влаштуватися до школи на посаду військового керівника. На них поширювався порядок пенсійного забезпечення, а також пільги, премії і тривалість чергових відпусток, встановлені відповідно для учителів і викладачів навчальних закладів. Але й у великих містах упродовж навчального року звільнялося 5–20 % військових керівників середніх шкіл [10, арк. 407].

Над питаннями вдосконалення навчально-матеріальної бази з ПВП і військово-патріотичного виховання школярів, відповідно до рекомендацій Міністерства оборони та наказу Міністерства освіти СРСР № 151 від 20 листопада 1975 р., відділи народної освіти та директори шкіл працювали недостатньо [12, арк. 278–279]. Військові керівники найчастіше замість підвищення кваліфікації, методичної та спеціальної підготовки, самоосвіти, вишукували кошти і матеріал для створення навчально-матеріальної бази, що вкрай негативно відображалося на результатах навчально-виховного процесу. При цьому в обов'язках було чітко визначено, що військовий керівник не був заступником директора школи, тому на нього не можна покласти невластиві йому адміністративно-господарські обов'язки, а також обов'язки класного керівника [13, с. 22–23].

Навіть з урахуванням перерахованих недоліків, повсякчасно зазначалося, що “ПВП в поєднанні з військово-патріотичним вихованням сприяла зміцненню дисципліни, підвищенню організованості, зовнішньої охайності і підтягнутості учнів і кращої підготовки юнаків до військової служби в Збройних Силах”. До органів народної освіти приходили листи із військових частин про те, що юнаки успішно освоюють військову справу, швидко входять у ритм армійського життя і стають відмінниками бойової і політичної підготовки, а багато класними фахівцями. За останні роки значно збільшилася кількість бажаючих вступити у вищі військові навчальні заклади і стати офіцерами [14, с. 23–27].

Завдяки ПВП підвищувалися якісні показники набору призовників в армію, було зростання за усіма основними показниками підготовки школярів до служби у збройних силах. Особливої уваги заслуговують такі питання, як ліквідація неписьменності серед призовного контингенту, підвищення рівня фізичної підготовки та орієнтація учнів на вибір професії кадрового військового.

До 1980 р. двічі перевидається програма ПВП (1971 і 1975 рр.), включаються такі предмети, як військова топографія і військово-медична підготовка, подається військово-історичний матеріал довідкового характеру і конкретні відомості з військової справи. Уряд СРСР прийняв ще сім керівних документів, скерованих на вдосконалення ПВП. Найважливіший з них – постанова Ради Міністрів СРСР від 25 серпня 1978 р. “Про додаткові заходи щодо поліпшення початкової військової підготовки” [15, арк. 159–169].

Другий етап – 1980-і – початок 1990-х рр. в історії викладання ПВП пов'язаний із прийняттям постанови Ради Міністрів СРСР від 11 вересня 1980 р. № 785–260 “Про початкову військову підготовку молоді” [15, арк. 172], яка скасувала усі раніше прийняті ухвали з цього питання. Загальне керівництво і контроль за ПВП серед учнівської молоді покладалися на Міністерство оборони СРСР. Загальне навчально-методичне керівництво ПВП і військово-патріотичне виховання доручалося Міністерству освіти СРСР. У положенні про ПВП, введеному в дію наказом міністра оборони СРСР від 9 листопада 1980 № 220, чітко розділяється відповідальність міністерств, державних комітетів та відомств за ПВП молоді [11, арк. 29–32].

З прийняттям 11 вересня 1980 р. постанови Ради Міністрів СРСР № 785–260 “Про початкову військову підготовку” розробляються нова “Програма початкової військової підготовки молоді” [8, арк. 12]. Загальний розрахунок годин, як і в попередніх програмах ПВП, залишився колишнім (140 годин). Замість п'ятиденних (30 год.) занять на місцевості, які проводилися раніше у 9 кл. за рахунок годин виробничої практики, на завершальному етапі навчання передбачаються триденні польові заняття (збори). Для проведення цих занять на кожен клас (групу) відводилося 18 год. навчального часу. На збори залучалися усі чи декілька навчальних закладів на базі оборонно-спортивних оздоровчих таборів, чи на базі військових частин за погодженням з командирами цих частин. Порядок проведення навчально-польових занять для навчальних закладів визначали органи народної освіти. Необхідно визнати, що з прийняттям 11 вересня 1980 р. постанови Ради Міністрів СРСР № 785–260 “Про початкову військову підготовку”, розробка нового положення про ПВП і видання нової програми суттєво стан справ не покращили. Порівняння підсумків призову молоді до збройних силах військоматами Черкаської області подано у таблиці 1.

Таблиця 1

Всього відправлено до війська	1966 р.	1968 р.	1972 р.	1979 р.	1986 р.
	до введення ПВП		після введення ПВП		
з вищою та середньою освітою %	86,78	87,27	44,04	92,7	94,2
з неповною середньою			42,93	7,3	5,4

освітою %					
з початковою освітою %	13,22	12,7	–	–	0,38
спортсменів-розрядників %	49,68	41,12	67,47	64,4	59,18
членів ВЛКСМ и кандидатів в члени КПРС %	54,78	52,19	51,16	79,75	81,04
наряд на вступ до військових закладів освіти осіб.	–	–	701	760	820
відібрано кандидатів до військових училищ від плану наряда %	–	–	58	47,3	39,7
зараховано курсантами в військові училища осіб.	–	–	97	198	214

[8, арк. 13–29]

За порівняно невеликий період чітко окреслилися проблеми: зростає кількість випускників, непридатних до строювої служби, зменшується кількість спортсменів-розрядників. Усе більша кількість юнаків, які підлягають призову, притягувалися до кримінальної відповідальності і не могли бути призваними до збройних сил. У 1982 р. в Черкаській області засуджено 394 юнаки призовного віку. Високою залишилася плінність фахівців військової справи. На початок 1982–1983 навчального року зі шкіл області звільнилися 128 військових керівників. Знання, вміння і навички в перевірених середніх школах оцінювалися тільки на оцінку "задовільно". Навчально-матеріальна база ПВП нарощувалася повільно. Проблемні питання підготовки молоді до служби в армії постійно розглядалися на усіх владних рівнях. Для підвищення престижу військової підготовки у січні 1982 р. затверджується положення про Всесоюзну комсомольську військово-спортивну гру "Орлятко". Вона стає обов'язковою і основною формою позакласної роботи з оборонно-масової роботи початкової військової і фізичної підготовки учнівської молоді для кожної середньої школи. Якісні показники підготовки молоді Кіровоградської області до служби у збройних силах подано у таблиці 2.

Таблиця 2

№ з/п	Показники	1980 р. %	1983 р. %	1987 р. %
1	2	3	4	5
<b>I. Початкова військова підготовка</b>				
1.	Пройшли навчання	100	100	100
2.	Стріляли бойовими набоями.	100	99,52	100
3.	Виконали вправи стрільб.	99,7	99,73	99,49
4.	Навчальні заклади, у яких повністю обладнані елементи навчально-матеріальної бази.	8,3	37,96	53,62
<b>II. Підсумки приписки громадян до призовних дільниць</b>				
1.	Пройшли приписку в встановлені терміни із них:	99,6	99,45	99,23
	- признані придатними до строювої служби	92,9	91,40	95,60
	- признані придатними до нестроювої служби	2,4	3,25	3,25
	- с початковою та неповною середньою освітою	-	-	-
	- спортсменів-розрядників	98,9	98,06	93,98
	- членів ВЛКСМ	69,7	71,16	74,17
<b>III. Якість виконання нарядів на призов</b>				
	З'явилося на призов із них:	100	100	100
1.	Признано придатними до:			
	- строювої служби	92,8	92,71	92,71
	- нестроювої служби	2,98	2,34	2,34
2.	Направлено до війська:			
	- з вищою та середньою освітою	87,2	87,62	90,65
	- з початковою та неповною середньою	0,09	0,17	--

3.	освітою			
	- членів ВЛКСМ	85,3	86,09	87,71
	- спортсменів-розрядників	99,8	99,61	97,74
	Повернуто із військ, непридатних до служби за станом здоров'я	0,04	0,14	0,19
IV. Комплектування військових училищ				
1.	Направлено кандидатів в військові училища до встановленого наряду	27,21	25,36	50,12
2.	Зараховано курсантами від кількості скерованих.	35,5	45,37	38,74
3.	Повернуто із військових училищ непридатними за станом здоров'я, не бажаючих вчитися та недисциплінованих	2,36	10,9	6,03

[12, арк. 224–236].

У зв'язку з необхідністю підвищення якості навчання ПВП і складністю створення в усіх середніх школах повної навчально-матеріальної бази, у січні 1984 р. приймається положення про базову (опорну) середньої школи з ПВП [12, арк. 238–243]. У таких школах створюється зразкова навчально-матеріальна база, методичний кабінет для військових керівників, у якому зосереджуються методичні розробки за темами програми ПВП. На їх базі проводяться інструктивно-методичні заняття з військовими керівниками та викладачами медико-санітарної підготовки, навчально-методичні семінари з директорами шкіл та інші заходи з питань організації та проведення ПВП. З урахуванням необхідності підвищення престижу праці військового керівника, приймається рішення про видачу їм на пільгових умовах форми одягу офіцерів радянської армії – один раз на п'ять років з оплатою 50 % її вартості. Вжиті кроки із виправлення недоліків у підготовці молоді до служби в армії, зниження плинності кадрів військових керівників дали позитивний результат. У Київській області, у зв'язку з підвищенням уваги до військових керівників, скорочується їх звільнення зі шкіл з 5,5 % у 1983/1984 навчальному році до 2,2 % у 1984/1985 навчальному році [12, арк. 255–257].

Для вирішення завдання комплектування сільських шкіл військовими керівниками-офіцерами приймається рішення про навчання військових керівників, які не мають офіцерського звання, на тримісячних курсах. Після закінчення навчання їм присвоюється звання "лейтенант запасу". Такі курси були організовані при Сумському вищому артилерійському командному Червонопрапорному училищі імені М. Фрунзе, Донецькому вищому військово-політичному училищі інженерних військ і військ зв'язку імені генерала армії О. Єпішева, Львівському вищому військово-політичному училищі та інших [10, арк. 305–307].

З 1987 р. вводиться нова програма ПВП для середніх навчальних закладів, у яких за рішенням виконавчих комітетів місцевих Рад народних депутатів організуються оборонно-спортивні оздоровчі табори. У цій програмі на ПВП відводилося також 140 навчальних год., з них 30 год. – на проведення п'ятиденних навчально-польових зборів на завершальному етапі навчання. Крім того, для юнаків відводилося 70 год. на 14-денні навчально-польові збори, що проводяться в період літніх канікул. У 1987 р. в Україні працювало 153 оборонно-спортивних табори [10, арк. 294–296].

Третій етап – 1990–1991 рр. Його початком послужив наказ "Про поліпшення допризовної підготовки юнаків-учнів" від 12 червня 1990 р., виданий міністром оборони СРСР Д. Язовим і головою Державного комітету з народної освіти Г. Ягодином. З червня 1990 р. ПВП стала називатися – "Допризовна підготовка". Педагогічним колективам середніх шкіл рекомендовано активно впроваджувати нові форми і методи організації підготовки юнаків до дійсної військової служби. А головне, навчальним закладам надавалася самостійність, ініціатива, можливість ведення пошуку у вирішенні цього державного завдання. При цьому не були визначені джерела фінансування, і в умовах економічної кризи та переходу до господарської самостійності, підприємства вкрай неохоче виділяли кошти для вдосконалення навчально-матеріальної бази ПВП у підшефних школах. У 1991 р. ПВП практично перестала існувати, передусім у зв'язку зі зміною політичного курсу в країні, проблеми матеріального плану, розпад СРСР.

ПВП школярів у розглянутий період було основною частиною системи підготовки молоді до служби у збройних силах СРСР. Слід зазначити, що поряд із позитивними тенденціями у проведенні ПВП мали місце проблеми, відмічені численними перевітками різних відомств. Органи народної освіти і військові комісаріати не приділяли достатньої уваги підбору найбільш

підготовлених і досвідчених військових керівників. У результаті цього якість військових керівників у середніх школах УРСР з числа сержантів і солдатів збільшувалася з кожним роком. Значна частина з них не мали необхідної підготовки і досвіду роботи в школі. У щорічних звітах про результатах перевірок ПВП йшлося про невисоку якість проведених занять. І це не випадково. Упродовж 1972–1978 рр. військовими керівниками були офіцери запасу – 48–77 %, сержанти і солдати запасу – 21–51 % [8, арк. 234–249]. До середини 80-х рр. ХХ ст. кількість військових керівників офіцерів збільшується до 95 % тільки у міських школах. При цьому загальну вищу освіту мали 72 % військових керівників, з них 45 % були старші 55 років [12, арк. 245–246].

В основі багатьох проблем, що заважали підвищенню якості та ефективності ПВП, була слабка навчально-матеріальна база початкової військової підготовки. Прийняті урядом рішення про необхідність створення в навчальних закладах обов'язкового комплексу ПВП виконані не були. За підсумками 1987/1988 н.р. їх кількість становила 58 % від необхідного. Загальний стан матеріальної бази за іншими показниками був таким: стрілецькі тири – 51 %; військові кабінети – 99,1 %; гімнастичні містечка – 65 %; кімнати для зберігання зброї – 94 %; кімнати для збирання зброї, обладнані охоронною сигналізацією – 92 %; в тому числі з виведенням на пульт центрального спостереження – 28 %; автомати Калашникова – 98 %; малокаліберні гвинтівки – 99 %; ручні гранати – 72 %; прилади хімічної розвідки – 94 %; прилади дозиметричного контролю – 67 %; захисні костюми – 46 % [15, арк. 45–48]. Наведені проблеми не дозволили зробити цей навчальний курс ПВП ефективним. При цьому не викликає сумніву той факт, що ПВП і військово-патріотичне виховання школярів та молоді мало величезне значення в підготовці молоді до служби в лавах збройних сил.

#### *Список використаних джерел*

1. Басаев В. Р. Становление и развитие кадетских корпусов в императорской России (XVIII – начало XX века): дисер. канд. истор. наук. / В. Р. Басаев. – Омск, 2000. – 175 с. 2. Егоров Л. Т. Гражданская оборона / Л. Т. Егоров, И. А. Шляхов, Н. И. Алабин. – М.: "Высшая школа", 1977. – 261 с. 3. Завадский В. В. Владимирский Киевский кадетский корпус / В. В. Завадский. – К.: Типография Р. К. Лубковського, 1901. – 19 с. 4. Кириченко О. В. Допризовна підготовка молоді / О. В. Кириченко. – Харків: Видавнича група "Основа". – 2008. – 224 с. 5. Ведомости Верховного Совета СССР. 1939. – № 32; Известия. – № 202 (6972). – 1 сентября 1939. 6. Ворошилов К. Е. О проекте закона о всеобщей воинской обязанности: доклад на внеочередной Четвертой Сессии Верховного Совета СССР / К. Е. Ворошилов // Известия. – 1 сентября 1939. – № 202 (6972). 7. Ведомости Верховного Совета СССР. – 1967. – № 42. – 552 с. 8. ГДА МО України, ф. 1917, оп. 38013, к. 195, спр. 5, арк. 234–249. 9. XVII съезд ВЛКСМ. Стенографический отчет. – Москва, 1975. – Т. 1. 10. ГДА МО України, ф. 1917, оп. 38013, к. 195, спр. 9, арк. 294–296. 11. Там само, ф. 1213, оп. 22063, к. 21, спр. 2, арк. 29–32. 12. Там само, ф. 1917, оп. 38013, к. 195, спр. 7, арк. 245–246. 13. Сборник материалов по начальной военной подготовке. – Москва: Просвещение, 1976. – 189 с. 14. Бюллетень нормативных актов Министерства просвещения СССР. – М.: Педагогика, 1978. – № 9. – 237 с. 15. Архів Міністерства з надзвичайних ситуацій, опис справ постійного зберігання за 1960–1996 рр., од. зб. 21, арк. 45–48.

**Виктор Плахута**

#### **НАЧАЛЬНАЯ ВОЕННАЯ ПОДГОТОВКА – ПЕРВАЯ СТУПЕНЬ В ФОРМИРОВАНИИ СИЛ ГРАЖДАНСКОЙ ОБОРОНЫ В УССР**

*В статье рассмотрены основные аспекты действий органов и сил гражданской обороны УССР по подготовке населения к действиям в чрезвычайных ситуациях при изучении предмета начальная военная подготовка в общеобразовательных учебных заведениях, уделено внимание недостаточно выясненным аспектам проблематики, намечены направления возможного дальнейшего исследовательского поиска. Изложенные в статье факты анализируют состояние подготовки людей к действиям в чрезвычайных ситуациях в общем среднем образовании, а также опыт, накопленный 60–80-х гг. ХХ в.*

*Ключевые слова: СССР, Гражданская оборона, оружие массового поражения, защитные сооружения, силы гражданской обороны, начальная военная подготовка.*

**Viktor Plahuta**

#### **BASIC MILITARY TRAINING FIRST STEP IN THE PREPARATION CIVIL DEFENCE FORCES OF THE USSR**

*The condition of actual military aggression and capture the territory of Ukraine by the Russian Federation, the problem of defending the homeland, civil defense and protection from emergencies, needs radical improvement and strengthening. The article discusses the main aspects of the actions of the Civil Defence Forces and the Ukrainian SSR in training people to act in emergency situations by study and*

*subject "The initial military training" in schools, and the attention is paid to aspects the which are not fundamentally leant. The main goal of the defending population and territory in emergency situation is prevention and reaction on the emergency recovery their results, reducing the devastating effects of terrorist attacks and military operations. The quality training of people to act in emergency military situation remains a priority in the whole complex of measures for the benefit activity against aggression. Concerning the facts above, the article analyzes the actions of the public authorities, the Armed Forces of the USSR and the Ukrainian SSR civil defense forces to expand and improve the training of people to act in emergency situations in general secondary education as well as the experience gained during the 60–80-th.*

*Key words: USSR, Civil defense, weapons of mass destruction, the defenses.*

**УДК 93/94:378.1/004.3**

**Ренат Ріжняк**

### **ЕВОЛЮЦІЯ АПАРАТНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТЕХНІЧНИХ ВИШІВ КІРОВОГРАДЩИНИ УПРОДОВЖ 1970–2010 РР.**

*У статті досліджується історія апаратного та телекомунікаційного забезпечення Кіровоградського національного технічного університету з 1970 р. – до наших днів. Визначено основні етапи та встановлено часові рамки забезпечення технічної вищої школи Кіровоградщини – від набуття досвіду експлуатації та використання перших комп'ютерів у навчальному процесі та інженерних економічних розрахунках через планомірне накопичення засобів обчислювальної техніки та створення інформаційних структур в університеті – до формування потужних телекомунікаційних мереж та автоматизованої системи управління вищим навчальним закладом.*

*Ключові слова: технічна вища школа України, апаратне забезпечення, телекомунікаційне забезпечення, інформаційно-обчислювальний центр, періодизація.*

Дослідження еволюції апаратного, телекомунікаційного та технологічного забезпечення інформатизації вищих навчальних закладів (ВНЗ) України в другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. дасть можливість з'ясувати загальні проблеми становлення і розвитку інформатики – вивчення еволюції наукової думки про становлення інформатики як науки, особливості розвитку інформаційно-комунікаційних технологій у вищій школі України. Крім того, з'ясування зазначених проблем обумовить визначення методів оцінки матеріального та технологічного потенціалу окремого ВНЗ, а також позначення складових частин методики визначення наукового потенціалу вишу.

Попередні дослідження з історії інформатики та інформатизації в основному присвячувалися періодам зародження та становлення науки інформатики, розвитку її технічних засобів у всеукраїнському масштабі – роботи Л. Хоменка [1–2] (розвиток вітчизняної кібернетики та інформатики), І. Сергієнка [3] (становлення інформатики), Б. Малиновського [4] (історія обчислювальної техніки), В. Глушкова [5] (становлення та розвиток кібернетики). Важливі аспекти комплектування комп'ютерною технікою, створення комп'ютерних лабораторій, розробки нових курсів, організації кафедр, пов'язані з обчислювальною технікою та програмним забезпеченням Кіровоградського національного технічного університету (єдиний представник вищої технічної освіти у цьому регіоні (далі – КНТУ) лаконічно, але достатньо для розуміння процесу становлення та розвитку, висвітлені в праці [6]. Проте можна визнати, що історія розвитку апаратного, телекомунікаційного та технологічного забезпечення інформатизації у цьому ВНЗ України в другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. систематично та ґрунтовно науковцями не досліджувалася.

Мета статті – дослідити еволюцію апаратного та телекомунікаційного забезпечення інформатизації КНТУ в другій половині ХХ – на початку ХХІ ст.

Досягнення мети дослідження проводитиметься шляхом розв'язання таких завдань: з'ясування джерельної бази та історіографії дослідження; визначення основних фактів щодо апаратного та телекомунікаційного забезпечення КНТУ та дослідження їх взаємозв'язку на визначеному історичному проміжку; визначення основних етапів розвитку апаратного, технологічного та телекомунікаційного забезпечення вишу упродовж визначеного періоду.

Історія комплектування комп'ютерною технікою КНТУ (на той час Кіровоградського інституту сільськогосподарського машинобудування – примітка автора) сягає початку 70-х рр. ХХ ст., коли при кафедрі загальної електротехніки відкрито секцію "Автоматизації виробничих процесів", яка 1972 р. виділилася в окрему кафедру з такою ж назвою [6, с. 159]. Саме у 1971 р. на секції

"Автоматизації виробничих процесів" введена у експлуатацію перша електронно-обчислювальна машина (далі – ЕОМ) "Промінь-2". Дещо пізніше, на кафедрі автоматизації виробничих процесів (далі – кафедра АВП) з'явилися ЕОМ "Мир-1" та "Наїрі-К". "Мир-1" – серійна ЕОМ для інженерних розрахунків – цю ЕОМ прийнято вважати одним із перших персональних комп'ютерів. ЕОМ серії "Наїрі" призначалася для проведення математичних розрахунків в науково-дослідних інститутах, ВНЗ та невеликих організаціях.

Першими викладачами курсу "Обчислювальна техніка в інженерно-економічних розрахунках" були викладачі кафедри АВП В. Поярков, С. Жосан, М. Пархоменко. Згідно із наказом від 16 грудня 1974 р. № 288-1-68 лабораторія ЕОМ, що діяла при кафедрі АВП, була реорганізована в міжкафедральну лабораторію обчислювальної техніки з штатом 7 осіб (С. Чигрик, М. Пархоменко, Л. Умрихін та інші) під керівництвом В. Пояркова. З цього часу веде облік діяльності майбутній інформаційно-обчислювальний центр КНТУ (далі – ІОЦ), працівникам якого необхідно було забезпечувати навчальний процес, добудовувати приміщення ІОЦ, створювати нові класи й готувати машинний зал для універсальної ЕОМ БЕСМ-4М.

Привезли це обладнання у 1975 р. з міста Ульяновська на двох залізничних платформах і розмістили на площі в 120 м<sup>2</sup>. Аналогів такої ЕОМ в області не було, тому пізнавати все доводилося самостійно. Серед викладачів з'явилися ентузіасти: доценти В. Миронов, О. Криськов, А. Свиридов, С. Цепа та інші, які своєю наполегливою працею підняли використання обчислювальної техніки студентами на високий рівень [9, с. 2–3].

На підставі наказів Мінвузу УРСР від 11 березня 1980 р. № 141 та від 3 вересня 1980 р. № 488 міжкафедральна лабораторія обчислювальної техніки реорганізована у ІОЦ першої категорії. Першими керівниками якого були В. Поярков, В. Резніков, а з 1986 р. – М. Пархоменко. У тому ж році при ІОЦ створена госпрозрахункова група, яка розробляла програми та виконувала розрахунки для Кіровоградського ОВТУЗ, ГРП-37, ПКІ "Ґрунтопосівмаш", НДІ "Укрміськбудпроект", "Укрремдорпроект", "Укркомундорпроект", "Укрґіінтіз", ЦНТІ та обласної лікарні. Програмісти розробляли і супроводжували підсистеми АСУ-ВУЗ: "Абітурієнт", "Сесія", "Зарплата", "Стипендія" та інші. Працювали у три зміни. ІОЦ увійшов в десятку кращих обчислювальних центрів серед провідних ВНЗ України. Вагомий вклад у становлення ІОЦ внесли О. Лук'яненко, Б. Кісурін, С. Чигрик та багато інших [7; 9, с. 2–3].

У подальшому через ІОЦ пройшло декілька поколінь обчислювальних машин: 1976 р. – ЕОМ єдиної системи ЄС-1020; 1982 р. – ЕОМ ЄС-1022. У 1984 р. на баланс Інституту передана з авіаційного заводу ім. Мікояна (м. Москва) ЕОМ ЄС-1040, яка працювала до 1995 р. У 1986 р. центр управління космічними польотами (м. Калінінград Московської обл.) передав на баланс інституту потужну ЕОМ ЄС-1060 [7].

1986 р. при ІОЦ КНТУ створено сектор технічного обслуговування та експлуатації систем автоматизованого проектування (САПР) та мікро-ЕОМ, введено у експлуатацію міжкафедральну лабораторію САПР (ауд. 500) на базі АРМ-М М-400 та двох комплектів АРМ-М на базі Наїрі-4. Лабораторія САПР займалася впровадженням у навчальний процес сучасних методів проектування, двомірного моделювання та проектування технологічних процесів механічної обробки, упровадженням програмного забезпечення, що охоплювало 2D моделювання та розробку програм для верстатів з числовим програмним керуванням [7; 8, с. 10].

1986 р. введено до експлуатації лабораторію на базі 12 ПК ДВК-1 та ДВК-2 (ауд. 500) [7]. Завдяки дружнім зв'язкам із виробником – Канівським електромеханічним заводом "Магніт" – 1986 р. в КНТУ введено до експлуатації дисплейний зал № 2 (ауд. 303) [7] на базі дисплейного комплексу ЄС-7970, який включав у себе 12 інтелектуальних терміналів ТС-7063. Крім цього, 1986 р. введено до експлуатації лабораторію мікро-ЕОМ (ауд. 301) [7] на базі одного комплекту системи відлагодження СО-05, 10 терміналів ТС-7063, телетайпу РТА-80 та мікро-ЕОМ Іскра-226. З часу створення міжкафедральної лабораторії, реорганізованої в ІОЦ, уся обчислювальна техніка і класи із робочими станціями (чи ПК) підпорядковувалися ІОЦ, а використовувалися централізовано усіма кафедрами та підрозділами інституту. На ІОЦ покладалося технічне, системне та адміністративне забезпечення навчального процесу засобами обчислювальної техніки (далі – ОТ), розробка, супроводження та експлуатація задач АСУ ("Абітурієнт", "Сесія", "Зарплата", "Стипендія", тощо), виконання розрахунків за стандартними програмами для дипломного та курсового проектування за даними, представленими студентами, розробка та супроводження програм для сторонніх замовників [9, с. 2–3].

На кінець 1993 р. в інституті накопичувалися серйозні проблеми із комплектуванням та використанням засобів ОТ: відсутність єдиного підходу до комплектації засобів ОТ та програмного забезпечення, вуз володів різноманітною програмно і апаратно несумісною технікою, 40 % якої вже на той час морально та фізично застаріла; відсутність системи технічного обслуговування ПК; планомірного накопичення, розробки та обліку стандартних навчальних програм; методики

визначення ефективності використання засобів ОТ; системи організації діяльності навчальних кафедральних лабораторій ПК [7]. Причини такого стану, в основному пов'язані із помилками у прийнятті рішень щодо комп'ютеризації вишу в нових умовах його існування, а також із фінансовими проблемами університету на той період. Наслідком існування таких проблем стало те, що ІОЦ Інституту, який у свій час входив до чільної десятки кращих обчислювальних центрів України, був змушений працювати на морально застарілій та безперспективній техніці, що вже позначалося на досягненнях колективу [8, с. 10; 10, с. 6]. Окреслені проблеми і пропозиції щодо кардинальної зміни політики навчального закладу щодо комплектування та використання комп'ютерної техніки та розробки і впровадження програмного забезпечення були розглянуті на Вченій раді університету. Згідно із наказом ректора № 10-05 від 13 лютого 1996 р. створено спеціальну комісію, яка розробила і затвердила на Вченій раді 25 травня 1996 р. концепцію комп'ютеризації вишу на 1996–1997 рр. Зміст якої полягав у плануванні заходів щодо кардинальної зміни структури використання наявних засобів ОТ, заміни застарілої техніки сучасними персональними комп'ютерами, накопичення на ІОЦ централізованого фонду стандартних навчальних та прикладних програм, перегляду кадрової політики у забезпеченні кваліфікованими фахівцями ІОЦ [7; 8, с. 2–3].

Станом на 1 січня 1996 р. в інституті нараховувалося уже 160 ПК, у тому числі 79 типу IBM AT 286 та IBM AT 386, 47 IBM XT, сумісних ПК "Практик" та 34 ПК типу ДВК 2. Кінець січня механіко-технологічний факультет (далі – МТФ) університету та ІОЦ були укомплектовані двома класами по 11 робочих місць сучасних ПК типу IBM AT 486DX2-66 та IBM AT 486DX4-100, у лютому усі встановлені в ІОЦ ПК об'єднані у локальній мережі. Це відразу позначилося на наукових результатах діяльності КНТУ – на базі МТФ організовано семінар із САПР із залученням провідних фахівців СНД та безкоштовно отримане програмне забезпечення із САПР (доцент О. Криський). Комплектування університету сучасною технікою було продовжене у серпні 1996 р., коли закуплено 53 комплекти ПК, у тому числі 47 комплектів типу IBM AT 486DX2-66, 4 комплекти типу IBM AT 586DX5-133 та 2 комплекти типу IBM Pentium 133 [7].

Упродовж 1997 р. інститутом придбано ще 35 IBM AT сумісних ПК. На кінець 1997 р. в інституті налічувалося близько 250 ПК, з них більше 160 IBM сумісних, решта – морально застарілих типу "Практик", ДВК, Електроніка 585 та інші [7]. У 1998 р. інститут змінив статус, а за ним і назву – Кіровоградський державний технічний університет (далі – КДТУ). Цього року виш поповнив своє забезпечення комп'ютерною технікою – було придбано 136 IBM сумісних ПК, за рахунок яких обладнано 8 комп'ютерних класів – 3 – на факультеті економіки, 2 – на кафедрі програмного забезпечення, по 1 – на кафедрах автоматизації виробничих процесів, технології машинобудування та у Кіровоградському технікумі машинобудування, що входив до складу університету як структурний підрозділ [7; 8, с. 2–3].

Враховуючи, що інститут був підключений до мережі Internet через провайдера "Релком-Україна" ще у 1996 р., причому робота велася лише у режимі підтримки електронної пошти, то саме з 1 березня 1998 р. виш перейшов на роботу у мережі Internet в режимі online [10, с. 6]. Крім того, саме 1998 р. можна вважати роком створення та формування університетської комп'ютерної мережі [7].

У 1998 р. продовжилася робота щодо створення централізованої інформаційної системи КДТУ з використанням сучасних технологій "клієнт-сервер" (розширення впровадження та підтримка існуючих підсистем "Студент", "Співробітник", "Бібліотека"; розробка нових підсистем "Абітурієнт", "Контракт", "Сесія", "Зарплата", "Кадри"). 2000 р. створена на підставі наказу по КНТУ від 20 червня № 4-01 як структурний підрозділ ІОЦ лабораторія "Університетський центр САПР" (науковий керівник, проф. О. Криський). Основними завданнями якого визначено впровадження сучасних інформаційно-комп'ютерних технологій в підготовку фахівців інженерного спрямування (САПР в машинобудуванні на базі підсистем КОМПАС, Solid Works, T-Flex та інших). Розробкою та супроводженням функціональних задач та систем АСУ КНТУ займався сектор АСУ та ПЗ ІОЦ [9].

2000 р. в КДТУ створено серверний центр, кожен факультет отримав свій виділений сервер, кількість підключених до університетської мережі ПК сягнула числа 265, усі ПК мали вихід до мережі Internet, прокладався виділений 20-парний телефонний кабель від університету до АТС 22/24, який уведений до експлуатації у 2001 році. У результаті чого 2001 р. університет перейшов на зв'язок з мережею Internet через виділений синхронний канал на швидкості 64 Кбіт/с через СП "Інфоком". Діючий комутований канал через ВАТ "Укртелеком" залишений для забезпечення роботи електронної пошти та початку роботи Web-сторінки університету. У січні 2002 р. швидкість доступу до мережі Internet через СП "Інфоком" збільшилася до 128 Кбіт/с, цей канал в основному забезпечував навчальний процес у виші, а у квітні 2002 р. для активізації наукової, методичної та службової діяльності викладачів та співробітників вишу, введено канал через ВАТ "Укртелеком" в режимі "бізнес-паketу" при швидкості 128 Кбіт/с [10].

Цього ж року в університетському центрі САПР, що працював у КДТУ з 2000 р., впроваджене програмне забезпечення для двомірного та тримірного моделювання на 80 робочих місць та проектування технологічних процесів механічної обробки. У 2004 р. фахівцями ІОЦ, згідно із договором від 9 лютого 2004 р., розроблено "Технічний проект комп'ютерної мережі Кіровоградської обласної державної адміністрації на 95 робочих місць. Роботи успішно виконані силами ІОЦ, мережа була здана до експлуатації 10 липня 2004 р.). Цього ж року підписаний указ Президента України про створення КНТУ. В подальшому університет взяв курс на глобальну комп'ютеризацію усіх напрямків своєї діяльності. Морально застарілі ЕОМ змінили компактні і потужні ПК, кількість яких зростало щороку. З 2006 р. КНТУ став членом асоціації користувачів української науково-освітньої мережі "УРАН". У 2007 р. за сприяння ВАТ "Гідросила" в університеті впроваджена інформаційна технологія управління підприємством ERP-класу BAAN-IV. Ця система використовувалася при вивченні дисципліни "Інформаційні системи управління підприємствами та організаціями" на кафедрі маркетингу та економічної кібернетики [7]. З січня цього ж року доступ до мережі Internet здійснювався в університеті через оптико-волоконну лінію на швидкості 2 Мбіт/с, пізніше (2009 р.) – на швидкості 9 Мбіт/с, а вже з 2012 р. швидкість доступу була збільшена до 100 Мбіт/с [7].

Окремо зупинимось на еволюції автоматизованої системи управління (АСУ) КНТУ (з 1996 р.) (у деяких архівних документах вишу ця система має іншу назву – "Централізована інформаційна система"), яка у різні роки включала різні системи – "Студент", "Співробітник", "Облік та аналіз господарської діяльності", "Бібліотека", "Навчальний процес". В університеті при створенні та розробці перелічених систем взято за основу підхід, що ґрунтувався на реалізації окремих функціональних задач та їх об'єднання у системи. Так, у системі "Студент", у різний час розв'язувалися та експлуатувалися такі функціональні задачі: ще в середині 80-х рр. ХХ ст. у виші проведена постановка, розробка, впровадження та реалізація функціональних задач "Абітурієнт", "Сесія", "Стипендія" (у варіанті FoxBase) та "Звіт для державної податкової адміністрації по контингенту студентів" (у варіанті FoxPro); 1998 р. проведена розробка та впровадження задачі "Оплата згідно договорів" в системі Delphi (на основі локальних баз даних) та постановка задачі "Випускник"; 1999 р. задачі "Абітурієнт", "Оплата згідно договорів", "Сесія", "Звіт для державної податкової адміністрації по контингенту студентів" були розроблені та впроваджені в експлуатацію повторно уже на мові програмування Delphi з використанням SQL-баз даних; 2000 р. аналогічно розроблені та впроваджені на мові програмування Delphi з використанням SQL-баз даних функціональні задачі "Стипендія", "Гуртожиток" та "Випускник". У системі "Співробітник" функціональні задачі "Кадри" (у варіанті Pascal), "Зарплата" (у варіанті "Зарплата без проблем") та "Звіт для державної податкової адміністрації по контингенту співробітників" (у варіанті FoxPro) були розроблені, впроваджені та експлуатувалися вишом з середини 80-х років; у 1999–2000 рр. названі функціональні задачі були розроблені та впроваджені в експлуатацію повторно вже на мові програмування Delphi з використанням SQL-баз даних (зазначимо, що 2001 р. задачі щодо створення звітів для державної податкової адміністрації щодо контингенту співробітників та студентів зняті з експлуатації, позаяк їх функції реалізували у підсистемах "Зарплата" та "Стипендія" відповідно).

Функціональні задачі системи "Облік та аналіз бухгалтерської діяльності" реалізовані на базі бухгалтерського пакету 1-С Бухгалтерія. Лише підсистема "Облік комп'ютерної техніки" була власною розробкою ІОЦ – спочатку експлуатувалася у варіанті FoxPro, а у 1999 р. була розроблена та впроваджена у експлуатацію повторно вже на мові програмування Delphi з використанням SQL-баз даних. Аналогічно функціональна задача "Бібліотечна справа" системи "Бібліотека" була запроваджена 2000 р. на базі автоматизованої бібліотечно-інформаційної системи "Irbic". Інша задача "Методична література" цієї системи розроблена силами ІОЦ 1998 р. (у варіанті FoxPro), а 2001 р. розроблена та впроваджена в експлуатацію повторно вже на мові програмування Delphi з використанням SQL-баз даних. Функціональні задачі "Аудиторний фонд", "Завантаження кафедр", "Навчальні плани", "Навчальні програми" системи "Навчальний процес" розроблені та запроваджені фахівцями ІОЦ 2001 р. й успішно експлуатуються до сьогоднішнього дня [7; 8, с. 10; 9, с. 6].

Таким чином, формат навчального процесу КНТУ, факт, що технології, апаратна та програмна частини комп'ютерів, комунікації були одночасно предметом, інструментом і засобом професійного вивчення, моделювання, проектування та управління сприяли необхідності початку ранньої комплектації КНТУ засобами обчислювальної техніки.

Наявність матеріально-технічної бази та кваліфіковано підготовлених фахівців (як науково-педагогічних працівників, так і навчально-допоміжного персоналу) забезпечила активну співпрацю КНТУ в області розробки програмного забезпечення прикладного характеру та проведення інженерних розрахунків разом із промисловими підприємствами та проектними й науковими інститутами та організацію на базі самого вишу плідних наукових досліджень як фундаментального,



так і прикладного характеру. При розробці АСУ університетом в КНТУ взятий за основу спосіб першочергового розв'язання конкретних функціональних задач та їх наступного входження у якості підсистем АСУ.

Еволюція апаратного, технологічного та телекомунікаційного забезпечення інформатизації КНТУ в другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. пройшла за такими етапами: 1) початок 1970–1975 рр. – набуття першого досвіду експлуатації та використання у навчальному процесі та інженерних економічних розрахунках ЕОТ; 2) 1975–1985 рр. – початок активної експлуатації ЕОТ шляхом розробки та експлуатації стандартних програм для курсового та дипломного проектування; 3) 1980–1986 рр. – створення ІОЦ, розробка програмних продуктів та виконання інженерних розрахунків для промислових підприємств, проектних та дослідних інститутів, організацій, започаткування наукових досліджень, що передбачають використання ЕОТ, розв'язання перших функціональних задач майбутньої АСУ університету; 4) 1986–1995 рр. – створення сектору технічного обслуговування та експлуатації САПР, започаткування регіональних науково-практичних семінарів для викладачів ВНЗ та фахівців підприємств з проблем САПР; 5) 1995–2000 рр. – перегляд політики щодо комплектування та використання засобів ЕОТ в університеті, прийняття концепції комп'ютеризації вишу, вдосконалення та розробка нових підсистем АСУ, активізація роботи в мережі Internet; 6) з 2000 року по теперішній час – створення "Університетського центру САПР", налагодження продуктивних зв'язків з підприємствами та постачальниками програмного забезпечення САПР, продуктивне використання мережі Internet для виконання і підтримки статутної діяльності вишу, завершення формування АСУ (ЦІС) університету.

#### **Список використаних джерел:**

1. Хоменко Л. Г. Історія вітчизняної кібернетики та інформатики (етап накопичення наукової спадщини та досвіду інформатизації суспільства): автор. дис... д-ра іст. наук: 07.00.07 "Історія науки і техніки" / Інститут кібернетики ім. В.М.Глушкова НАН України. – Київ, 2000. – 36 с.
2. Хоменко Л. Г. История отечественной кибернетики и информатики. Монография / Л. Г. Хоменко. – К.: Институт кибернетики им. В. М. Глушкова НАН Украины, 1998. – 455 с.
3. Сергієнко І. В. Становлення і розвиток досліджень з інформатики / І. В. Сергієнко – К.: Наукова думка, 1998. – 204 с.
4. Малиновский Б. Н. История вычислительной техники в лицах / Б. Н. Малиновский – К.: Фирма "Кит", ПТОО А.С.К., 1995. – 384 с.
5. Глушков В. М. Кибернетика (Краткий исторический очерк развития кибернетики в АН УССР) / В. М. Глушков. – Режим доступу: <http://ogas.kiev.ua/glushkov/kybernetyka-kratkiy-ystorycheskiy-ocherk-razvytyyya-kybernetyky-v-ussr-494>.
6. Технічна освіта на Кіровоградщині: історичний нарис / [Барабаш В. А., Бондаренко Г. С., Бондаренко Л. В. та ін.]; за ред. В. М. Орлика. – Кіровоград: "Імекс-ЛТД", 2009. – 240 с.
7. Поточний архів ІОЦ КНТУ.
8. Пархоменко М. Шляхи комп'ютеризації / М. Пархоменко // Студентський вісник. – 1999. – № 16. – С. 10.
9. Пархоменко М. Інформаційно-обчислювальному центру – 30 років / М. Пархоменко // Студентський вісник. – 2004. – № 13. – С. 2–3.
10. Пархоменко М. КІСМ в Internet: за і проти / М. Пархоменко // Студентський вісник. – 1998. – № 4. – С. 6.

**Ренат Рижняк**

#### **ЭВОЛЮЦИЯ АППАРАТНОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ ТЕХНИЧЕСКИХ ВУЗОВ КИРОВОГРАДЩИНЫ НА ПРОТЯЖЕНИИ 1970–2010 ГГ.**

*В статье исследуется история аппаратного и телекоммуникационного обеспечения Кировоградского национального технического университета с 1970 г. – до наших дней. Определены основные этапы и установлены временные рамки обеспечения технической высшей школы Кировоградской области – от приобретения опыта эксплуатации и использования первых компьютеров в учебном процессе и инженерных экономических расчетах через планомерное накопление средств вычислительной техники и создания информационных структур в университете – к формированию мощных телекоммуникационных сетей и автоматизированной системы управления высшим учебным заведением.*

*Ключевые слова: техническая высшая школа Украины, аппаратное обеспечение, телекоммуникационное обеспечение, информационно-вычислительный центр, периодизация.*

**Renat Rizhniak**

#### **THE EVOLUTION OF HARDWARE TECHNICAL SUPPORT OF KIROVOHRAD UNIVERSITIES DURING THE 1970–2010**

*The article examines the history of telecommunication software and hardware of Kirovohrad National Technical University from 1970 to the present day. The main stages are defined and the time frames for such providing of technical higher school of Kirovohrad region are established – from the acquisition of service experience and the usage of the first computers in educational process, engineering economic calculations through systematic accumulation of computer facilities and the creation of*

*informational structures at the university to the formation of powerful telecommunication networks and automated system of governance of higher educational institution.*

*Key words: technical high school of Ukraine, hardware, telecommunications software, information and computer center, periodization.*

**УДК 573.6.086.83**

**Людмила Дацків**

## **СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК БІОТЕХНОЛОГІЇ РОСЛИН У СЕЛЕКЦІЙНО-ГЕНЕТИЧНОМУ ІНСТИТУТІ – НАЦІОНАЛЬНОМУ ЦЕНТРІ НАСІННЄЗНАВСТВА ТА СОРТОВИВЧЕННЯ НААН УКРАЇНИ**

*У статті проаналізовано становлення і розвиток біотехнології рослин у селекційно-генетичному Інституті – національному центрі насіннєзнавства та сортівивчення НААН України, де започатковано та інтенсивно проводяться дослідження з біотехнології сільськогосподарських рослин. Окреслено основні напрями роботи Інституту. Подано інформацію про найвідоміших науковців, їх досягнення в галузі біотехнології рослин та внесок в українську і світову біотехнологічну науку.*

*Ключові слова: біотехнологія рослин, селекційно-генетичний Інститут – національний центр насіннєзнавства та сортівивчення НААН України, відділ геноміки та біотехнології, молекулярно-генетичні дослідження, селекція сільськогосподарських рослин.*

Однією з установ Національної академії аграрних наук України (далі – НААНУ), у якій започатковано та інтенсивно проводяться дослідження з біотехнології сільськогосподарських рослин, нині є селекційно-генетичний Інститут (далі – СГІ) – національний центр насіннєзнавства та сортівивчення НААНУ.

Метою роботи є об'єктивний аналіз стану розвитку біотехнології рослин у селекційно-генетичному Інституті – національному центрі насіннєзнавства та сортівивчення НААНУ.

Для реалізації цієї мети визначено наступні завдання: проаналізувати стан наукової розробки зазначеної теми; здійснити періодизацію становлення та розвитку біотехнології сільськогосподарських рослин у вказаній установі; проаналізувати діяльність наукових шкіл.

Особливе місце в науковій літературі, що висвітлює історію й стан розвитку сільськогосподарських біотехнології рослин у СГІ – національному центрі насіннєзнавства та сортівивчення НААНУ викладено у працях академіка НААНУ С. Лифенка [1, 2], А. Стельмаха і В. Файта [3, 4] та інших.

Установа бере свій початок з 1912 р., коли при дослідному полі в Одесі (воно функціонувало із 1895 р.) створено відділ селекції. Його очолив Андрій Опанасович Сапегін (у подальшому – академік АН УРСР, віце-президент АН УРСР). Розгортання робіт та розширення цього відділу сприяли його перетворенню в 1928 р. на Український генетико-селекційний інститут, з 1935 р. – Всесоюзний селекційно-генетичний інститут Всесоюзної академії сільськогосподарських наук ім. В. І. Леніна (далі – ВСГІ ВАСГНІЛ), з 1991 р. – у СГІ Української академії аграрних наук (далі – УААН). У 1999 р. установа отримала статус національного центру і сучасну назву СГІ – національний центр насіннєзнавства та сортівивчення НААНУ.

У повоєнні роки Інститут очолювали О. Родіонов, А. Пухальський, Ф. Кириченко, О. Осійко. Важливий етап розвитку установи – 1971–1978 рр., коли її директором був Олексій Олексійович Созінов, академік НАН України, УААН і ВАСГНІЛ. Після переходу О. Созінова на посаду першого віце-президента ВАСГНІЛ Інститут очолювали Л. Січняк і С. Бірюков. З 1993 р. директор установи – член-кореспондент УААН В. Соколов [5].

У 1929 р. Інститут нараховував п'ять відділів: селекції, генетики, техноаналітики, фізіології, захисту. У 1960-х рр. створено нові підрозділи: відділ насінництва, лабораторії біохімії, фізіології стійкості та фізіології. Нині у складі Інституту 12 наукових відділів та 3 лабораторії. Серед співробітників інституту 4 академіки УААН (С. Лифенко та М. Литвиненко – фахівці у галузі селекції озимої м'якої пшениці; А. Лінчевський – селекції озимого і ярого ячменю; А. Стельмах – дослідження спеціальної генетики пшениці) та 1 член-кореспондент УААН (В. Соколов, директор установи – селекція кукурудзи) [6].

Основними напрямками роботи Інституту є розробка важливіших питань теорії селекції сільськогосподарських рослин, наукове забезпечення і удосконалення селекційного процесу та створення на цій основі високопродуктивних, високоякісних сортів, гібридів зернових, зернобобових, олійних, кормових культур. Нині здійснюється селекція озимої м'якої і твердої

пшениці, озимого та ярого ячменю, кукурудзи, сорго, соняшнику, сої, нуту, гороху, люцерни, еспарцету тощо. За час існування інституту створено більше 360 сортів і гібридів, які знайшли широке застосування у виробництві, займали та займають значні площі посіву у багатьох регіонах. Так, сорт озимої пшениці “Одеська 3” висівали свого часу майже на семи мільйонах гектарів, а кожний третій гектар озимої пшениці в Україні займав сорт “Одеська 51”. І тепер сорти селекції інституту висіваються в Україні щороку на 5–6 млн га. До Державного реєстру сортів рослин, придатних для поширення в Україні, занесено 167 сортів селекції СГІ (2009 р.) [6].

Одним із структурних підрозділів СГІ є відділ геноміки і біотехнології, завідувачем якого до серпня 2014 р. був Ю. Сиволап (9 серпня 2014 р. він помер). Саме із цим відділом пов’язані активні біотехнологічні дослідження. Становлення біотехнології рослин в Інституті бере свій початок ще з 70-х рр. ХХ ст. Саме тоді у біологічній науці почав розвиватися новий напрям – молекулярна біологія. У країні не було фахівців з цієї галузі і тому молодого науковця Інституту Ю. Сиволапа відрядили стажування у США, до відомого ученого Дж. Боннера. Повернувшись в Україну, Ю. Сиволап очолив лабораторію молекулярної біології, створену в лютому 1971 р. У липні 1988 р. лабораторію трансформовано у відділ генної інженерії, а в березні 1999 р. – у відділ молекулярної генетики СГІ. З липня 1999 р. – відділ молекулярної генетики Південного біотехнологічного центру (далі – ПБЦ) в рослинництві НААН, з квітня 2012 р. – відділ геноміки і біотехнології у складі СГІ – національного центру насіннєзнавства та сортовивчення.

ПБЦ був центром і координатором розроблень та впровадження новітніх біотехнологій у селекцію і рослинництво в системі установ НААНУ. Біотехнології, розроблені в ПБЦ, є затребуваними і конкурентоспроможними не лише в Україні. Технічна та методична простота розроблених технологій і доступність освоєння сприяють їх впровадженню й використанню для широкого спектру завдань і різних біологічних об’єктів. За результатами наукової діяльності ПБЦ з 2003 р. отримано 25 патентів. При ПБЦ створено технічний комітет з питань стандартизації у галузі “Біотехнології в рослинництві” [7]. Загалом, ця установа стала осередком розробки сучасних ДНК-технологій та методів культури рослин *in vitro* для прискорення селекції важливіших сільськогосподарських рослин.

Уперше в Україні у ПБЦ впроваджено у практику біотехнологічних досліджень рослин сучасний метод полімеразної ланцюгової реакції. Під керівництвом Ю. Сиволапа проведено пріоритетні дослідження генетичного поліморфізму та ДНК-ідентифікації сортів пшениці, ячменю, сої, винограду, хмелю, ліній кукурудзи й соняшнику. На державному рівні розглядалася розроблена принципова схема реєстрації генотипів важливих сільськогосподарських рослин у вигляді генетичних формул. За участю вченого, вперше в Україні та країнах СНД, із використанням молекулярних маркерів, селекціонерами СГІ – НЦНС створено гібрид кукурудзи [8].

Провідними фахівцями відділу геноміки і біотехнології є: Наталія Волкова, доктор біологічних наук, головний науковий співробітник, старший науковий співробітник, Світлана Ігнатова, завідувач лабораторії культури тканин, доктор біологічних наук, старший науковий співробітник, Ірина Балашова, кандидат біологічних наук, провідний науковий співробітник, Анжела Солоденко, кандидат біологічних наук, провідний науковий співробітник, Марина Бальвінська, кандидат біологічних наук, старший науковий співробітник, Олексій Галаєв, кандидат біологічних наук, старший науковий співробітник, Ірина Замбрборщ, кандидат біологічних наук, науковий співробітник [9].

У складі відділу функціонувала лабораторія молекулярної біології – один із перших наукових підрозділів такого профілю в системі ВАСГНІЛ, що створено для дослідження організації і мінливості геномів рослин та розробки методів інтеграції чужорідної ДНК у геном рослин. Методологічною основою лабораторії стали результати робіт із виділення та дослідження хроматину і ДНК лабораторії Дж. Боннера із Каліфорнійського технологічного інституту (Пасадіна, США). ПБЦ в рослинництві продовж 12 років був єдиним в системі НААНУ біотехнологічним центром із розробки теперішніх високотехнологічних методів для аграрного виробництва [10].

Основу наукових досліджень з культивування ізольованих тканин та органів в умовах *in vitro* закладено у 70–80 рр. ХХ ст. науковим співробітником відділу генетики та цитології ВСГІ С. Лук’янюк. Під її керівництвом вперше в СРСР з культури пиляків одержано гаплоїдні рослини тритикале, пшениці, ячменю, кукурудзи, а на основі віддаленої гібридизації з гаплопродюсерами (*Hordeumbulbosum*, *Secalecereale*) за допомогою ембріокультури отримано гаплоїди ячменю і пшениці [9].

Основними напрямками наукової діяльності відділу геноміки і біотехнології є: дослідження організації, молекулярно-генетичного поліморфізму та картування геномів рослин; ДНК-маркування геномічно важливих ознак; реєстрація генотипів за даними ДНК-типуювання та створення генетичних паспортів; створення баз даних сортів сільськогосподарських рослин за ДНК-типуюванням; ідентифікація і кількісна оцінка генетично модифікованих джерел рослинного

походження; розробка прийомів створення вихідного селекційного матеріалу та вдосконалення селекційного процесу за допомогою культури *in vitro*; клональне мікророзмноження цінних рослин тощо [9].

Вагомими є наукові досягнення відділу. Зокрема, дослідження організації й мінливості геномів сільськогосподарських рослин дозволили розробити ДНК-технології ідентифікації та реєстрації сортів, ліній, гібридів важливіших культур, а саме сортів, ліній, гібридів м'якої пшениці, ячменю, кукурудзи, сояшнику, жита, хмелю, рису, сорго, тритикале. Вивчення генетичних ресурсів сільськогосподарських рослин України дало можливість оцінити їх різноманітність, що сприяло плідному і цілеспрямованому використанню в селекційних програмах. Розроблено технології попереднього маркерного аналізу генотипів-кандидатів у сортовипробування за ознаками відмінності, одноманітності, стабільності для використання в Державній службі України з охорони прав на сорти рослин [11].

Створено базу даних алельних характеристик мікросателітних локусів генотипів м'якої пшениці, ячменю, кукурудзи, сояшнику вітчизняної та закордонної селекції. Розроблено ДНК-технології добору генотипів – носіїв певних генів та локусів якісних і кількісних ознак. Створено системи молекулярних маркерів генів ознак стійкості до стресових біотичних та абіотичних чинників: стійкості до патогенів (фузаріозу кукурудзи, вовчку сояшнику, твердої сажки м'якої пшениці); якості зерна (вмісту амілози, твердо-, м'язозерності пшениці, запасних білків пшениці, ячменю, кукурудзи); типу і темпів розвитку (чутливості до яровизації та фотоперіоду, скоростиглості *per se*, тривалості яровизаційної потреби пшениці); стійкості до абіотичних факторів (морозостійкості пшениці).

Створено систему молекулярних маркерів для детекції збудників фузаріозу – грибів роду *Fusarium* в зерні кукурудзи та продуктах його переробки; збудників альтернаріозу – грибів *Alternaria* spp. пшениці та кукурудзи; збудника бактеріального раку хмелю. Розроблено генно-інженерні технології детекції бактеріального раку на винограді, метод детекції вірусних хвороб за допомогою зонду дволанцюгової РНК, визначення цитоплазми сояшника, виділення і дослідження генів теплового шоку. Розроблено біотехнології створення вихідного гомозиготного селекційного матеріалу ячменю та пшениці. Розроблено біотехнології клітинної селекції пшениці *in vitro* на стійкість до фузаріозу та альтернаріозу [11].

Окрім того, є зв'язок із аграрним виробництвом. Лабораторія культури тканин однією перших у світі розробила і використала технологію виведення сортів за допомогою гаплопродюсера. Ефективним свідченням розвитку цього методу є створення подвоєних гаплоїдів ярого ячменю сортів "Одеській 115", "Прерія". Уперше в Україні за допомогою добору за молекулярними маркерами створено гібрид кукурудзи "Діалог". З використанням ДНК-технологій ідентифікації та реєстрації розроблено молекулярно-генетичні паспорти сортів рису, хмелю, тритикале, пшениці твердої, які передано замовникам. За молекулярними маркерами проведено добір зразків пшениці м'якої, що несуть цінну житню транслокацію, для подальшого селекційного процесу [9].

За останні 5 років діяльності відділу опубліковано близько 775 наукових праць, також отримано більше 45 патентів, авторських свідоцтв, грантів. Окрім того, захищено 10 дисертаційних досліджень, у тому числі: 2 дисертації на здобуття наукового ступеня доктора біологічних наук. Загалом підготовлено 55 науковців, докторів та кандидатів наук за двома пріоритетними напрямками – молекулярна генетика рослин, геноміка та молекулярна біотехнологія та біотехнологія культури клітин, органів і тканин [9].

Загалом в Інституті продовжується робота наукових шкіл із селекції та насінництва пшениці і ячменю, засновниками яких були академіки ВАСГНІЛ Ф. Кириченко і П. Гаркавий; школа з генетики якості зерна, засновником якої є академік НАНУ та НААНУ О. Созінов; школа з генетики кількісних ознак рослин, засновником якої є академік НААНУ А. Стельмах; школа з молекулярної генетики сільськогосподарських культур, засновником якої є академік НААНУ Ю. Сиволап; школа з культури *in vitro*, засновники – кандидат біологічних наук С. Лук'янюк та доктор біологічних наук С. Ігнатова [9].

Досить тісними є міжнародні наукові зв'язки, що підтримуються з Інститутом дослідження зернових культур (Прага, Чеська республіка); Інститутом біотехнології університету Гельсінкі (Фінляндія); агробіологічним Інститутом Академії наук Болгарії (Софія, Болгарія); асоціацією біотехнологів країн Чорноморського регіону; компанією "Монсанто" (Сент-Луїс, США); Всеросійським науково-дослідним інститутом сільськогосподарської біотехнології РАСГН (Москва, Росія); Інститутом генетики і цитології НАН Білорусі (Мінськ, Республіка Беларусь) тощо [9].

Ю. Сиволап, доктор біологічних наук, професор, академік УААН, відомий учений в області молекулярної генетики і біотехнології сільськогосподарських рослин. Упродовж 1999–2011 р. працював директором Південного біотехнологічного центру в рослинництві НААНУ. Ю. Сиволап – учений світового рівня [12]. Засновник напрямку використання досягнень молекулярної біології і

молекулярної генетики для розвитку теорії і практики селекції рослин в Україні і широко відомої в світі школи молекулярних генетиків сільськогосподарських рослин. Ним розроблені основні методи виділення ДНК з тканин рослин і дослідження молекулярно-генетичного поліморфізму видів і сортів. Широко відомі в світі фундаментальні дослідження Ю. Сиволапа з організації і мінливості геному рослин [13].

Ю. Сиволап з 1961–1963 рр. – працював на посаді агронома-насінневода, у елітному насінницькому господарстві. У 1963–1966 рр. навчався в аспірантурі Всесоюзного селекційно-генетичного інституту в Одесі, після закінчення якої у 1967 р. захистив кандидатську дисертацію на тему: “Изучение природы и разработка методов получения восстановителей фертильности у кукурузы”. У 1969–1970 рр. проходив стажування в лабораторії професора Дж. Боннера в Каліфорнійському технологічному інституті. Саме в цей час відбувається формування теоретичної бази молодого ученого, майбутнього лідера молекулярно-біологічних, молекулярно-генетичних і біотехнологічних досліджень рослин [14, с. 325]. У Всесоюзному селекційно-генетичному інституті Ю. Сиволап працював завідувачем лабораторії молекулярної біології у 1971–1987 рр., а у 1988–1999 рр. завідувач відділу молекулярної генетики. В Інституті генетики і цитології (м. Мінськ) захистив докторську дисертацію на тему: “Особенности организации и изменчивости геномов культурных злаков” у 1987 р. Учене звання професора присвоєно у 1989 р. Він одним із перших у СРСР та Україні розпочав дослідження ДНК сільськогосподарських рослин і став лідером у розкритті молекулярної організації, мінливості, специфічності геному рослин. У 1971 р. вчений організував одну із перших у СРСР лабораторій молекулярної біології. Ю. Сиволапом спільно з ученими країн колишнього СРСР створено всесоюзну програму “Геном рослин” [8]. За рішенням Президії УААН у 1999 р. Ю. Сиволап організував ПБЦ у рослинництві з метою забезпечення розвитку сучасних біотехнологій для розвитку теорії і практики поліпшення рослин в установах УААН та інших відомств. ПБЦ складається з двох наукових підрозділів: відділу молекулярної генетики та лабораторії культури рослин [8].

Уперше в Україні і СНД розроблено принципи та методологію використання молекулярних маркерів у дослідженні геномів сільськогосподарських рослин. Також Ю. Сиволап був віце-президентом Українського товариства генетиків і селекціонерів імені М. Вавилова, членом ради директорів біотехнологічної асоціації країн Чорноморського регіону (BSBA), членом міжвідомчої ради з питань біотехнології при Міністерстві освіти і науки України, членом постійно діючої робочої групи МАПУ з питань біобезпеки. Ю. Сиволап – член редакційної колегії журналів “Цитологія і генетика”, “Біополімери і клітина”, “Вісник Українського товариства генетиків і селекціонерів”, “Мікробіологія і біотехнологія”, “Досягнення біології і медицини”, член експертної ради з біологічних наук ВАК України за спеціальностями “Генетика і молекулярна генетика”, спеціалізованих учених рад із захисту дисертацій СГІ – НЦНС, Одеського національного університету імені Іллі Мечникова [14, с. 326].

Ю. Сиволапом опубліковано понад 500 наукових праць, у тому числі 5 монографій, 13 методичних рекомендацій, має 26 патентів України. Академіком створено відому в світі школу молекулярних генетиків. Під його керівництвом захищено 19 кандидатських та 4 докторські дисертації. Обрано у 1995 р. член-кореспондентом УААН, дійсним членом (академіком) УААН – у 1999 р. за напрямом молекулярна генетика. У 2009 р. указом Президента України присвоєно почесне звання Заслуженого діяча науки і техніки України; нагороджено Почесною грамотою Президії УААН, Почесними відзнаками УААН, голови Одеської обласної держадміністрації, знаком пошани міського голови Одеси тощо [8].

Таким чином, відділ геноміки і біотехнології СГІ – національного центру насіннезнавства та сортовивчення НААНУ – є структурним підрозділом, що упродовж свого існування відіграв ключову роль у становленні та розвитку біотехнології рослин в Україні, а також у впровадженні досягнень цієї науки у практику сільськогосподарського виробництва. Розроблені у цьому відділі біотехнології нині є затребуваними і конкурентоспроможними не лише в Україні, а наукові дослідження у галузі біотехнології рослин активно розвиваються із залученням найсучасніших методів.

#### *Список використаних джерел*

1. Лифенко С. П. Нариси з історії Селекційно-генетичного інституту / С. П. Лифенко. – Одеса: СГІ, 2002. – 122 с.
2. Лифенко С. П. Селекційно-генетичний інститут, 100 років / С. П. Лифенко. – Одеса: Астропринт, 2012. – 130 с.
3. Стельмах А. Ф. Історія досліджень з генетики рослин у Селекційно-генетичному інституті протягом 100 років / А. Ф. Стельмах, В. І. Файт. – Режим доступу: [irbis-nbuv.gov.ua/.../cgiirbis\\_64.exe?](http://irbis-nbuv.gov.ua/.../cgiirbis_64.exe?)
4. Файт В. І. Становлення та розвиток ген. досліджень у відділі генетики / В. І. Файт, А. Ф. Стельмах // 36. наук. праць СГІ. – Одеса, 2012. – Вип. 20 (60). – С. 161–171.
5. Селекційно-генетичний інститут – Національний центр насіннезнавства та сортовивчення Української академії аграрних наук – Режим доступу: <http://archive.nbuv.gov.ua/institutions/sgi/index.html>.
6. Селекційно-генетичний інститут – Національний центр насіннезнавства та сортовивчення Української академії аграрних наук – Режим доступу: <http://www.sgi.od.ua/>.
- 7.

Україна аграрна 2010. – Південний біотехнологічний центр в рослинництві НААН України – Режим доступу: <http://who-is-who.ua/main/page/agrar2010/89/462>. 8. Національна академія аграрних наук України Науково-методичний і координаційний центр з наукових проблем розвитку АПК України. – Режим доступу: <http://uaan.gov.ua/academi/1/62/>. 9. Селекційно-генетический інститут Національний центр семеноведення і сортоизучення – Режим доступу: <http://www.sgi.in.ua/index.php/ru/struktura-institutu/81-sgi/struktura-institutu/101-viddil-genomiki-i-biotekhnologiji>. 10. Новицкая Л. В тандеме с фундаментальной наукой / Лилия Новицкая // Одесский Вестник. – Режим доступу: <http://vestnik.od.ua.com/all-numbers/5180-5181/events-13>. 11. Селекційно-генетический інститут – Національний центр насіннезнавства та сортовивчення – Режим доступу: <http://www.sgi.in.ua/index.php/ru/nauchnye-kadry>. 12. Сивопап Ю. М. Вариабельность и специфичность геномов сельскохозяйственных растений: [монографія] // Ю. М. Сивопап, Н. Э. Кожухова, Р. Н. Календарь. – Одесса: Астропринт, 2011. – 336 с. 13. Українське товариство генетиків і селекціонерів ім. М. І. Вавилова. – Режим доступу: <http://utgis.org.ua/ua/prezdyia-ua/60-ukrainian-version/main-ua/ker-organy-ua/89-vice1-ua>. 14. Академік Юрій Михайлович Сивопап: до 70-річчя від дня народження // Вісник Українського товариства генетиків і селекціонерів. – К., 2009. – Т. 7. – № 2. – С. 325–326.

**Людмила Дацків**

### **СТАНОВЛЕНИЕ И РАЗВИТИЕ BIOTEKHOLOGII RASTENIY V SELEKSIONNO-GENETICHESKOM INSTITUTE – CENTRE SEMENOVEDENIYA I SORTOIZUCHENIYA NAAN UKRAINY**

*В статтє проведен анализ становления и развития биотехнологии растений в селекционнo-генетическом Институте – национальном центре семеноведения и сортоизучения НААН Украины, где начато и интенсивно ведутся исследования в области биотехнологии сельскохозяйственных растений. Освещены основные направления работы Института. Представлена информация о наиболее известных ученых, их достижениях в области биотехнологии растений, а также вклад в украинскую и мировую биотехнологическую науку.*

*Ключевые слова: биотехнология растений, селекционнo-генетический Институт – национальный центр семеноведения и сортоизучения НААН Украины, отдел геномики и биотехнологии, молекулярно-генетические исследования, селекция сельскохозяйственных растений.*

**Liudmyla Datskiv**

### **FORMATION AND DEVELOPMENT OF PLANT BIOTEKHOLOGII IN PLANT BREEDING AND GENETICS INSTITUTE – NATIONAL CENTRE OF SEED AND CULTIVAR INVESTIGATION OF NAAS OF UKRAINE**

*In this article there is analyzed the formation and development of plant biotechnology in Plant Breeding and Genetics Institute – National Centre of Seed and Cultivar investigation of NAAS of Ukraine, where the studies of biotechnology of agricultural crops were established and are intensively carrying out. There are emphasized the principal directions of the work of Institute. There is given the information about the most famous scientists, their achievements in the field of plant biotechnology and their contribution into Ukrainian and global biotechnical science.*

*Key words: plant biotechnology, Plant Breeding and Genetics Institute – National Centre of Seed and Cultivar investigation of NAAS of Ukraine, Department of Genomics and Biotechnology, molecular-genetic studies, selection of agricultural crops.*

**UDK 94(438)**

**Barbara Skoczynska-Prokopowicz**

### **BEZROBOCIE A POLITYKA SPOŁECZNA PAŃSTWA**

*Autor definiuje pojęcie bezrobocia w aspekcie przedmiotowym i podmiotowym oraz w kategoriach nauk ekonomicznych i psychologicznych. Wymienia ogólnie przyjęte podziały opisujące to zjawisko ze względu na czynniki, które je powodują oraz podmioty. Wymienione są również działania państwa na płaszczyźnie lokalnej na przykładzie miasta Rzeszowa ( Podkarpacie, Polska).*

*Słowa kluczowe: bezrobocie, przyczyny i skutki zjawiska, metody przeciwdziałania, adresat, polityka państwa.*

Bezrobocie jest jednym z najważniejszych problemów społecznych współczesnego świata, ponieważ pociąga za sobą wiele skutków, odczuwalnych nie tylko przez osoby bezrobotne, ale także całe

społeczeństwo. Ma ono wymiar nie tylko społeczny, głównie ekonomiczny, ale także socjologiczny i psychologiczny. Przyczyny występowania tego zjawiska w Polsce to m. in. likwidacja niektórych gałęzi przemysłu, ograniczenie produkcji, zmniejszenie popytu na pewne dobra lub usługi, niedostosowanie wykształcenia pracowników do potrzeb rynku, wysokie obciążenia fiskalne, restrukturyzacja gospodarki, przeniesienie zakładu pracy do innego rejonu, zbyt mała elastyczność i sprawność działania biur pracy. Dodatkowe czynniki to niewielki możliwości pozyskiwania i inwestowania kapitału oraz transformacja i restrukturyzacja gospodarki, ograniczenia legislacyjne dotyczące zmniejszania kosztów pracy.

Wiele dziedzin nauki, takich jak ekonomia, socjologia, psychologia, specjaliści z zakresu polityki społecznej, prawnicy, statystycy zajmuje się zdefiniowaniem zagadnienia bezrobocia, proponując definicje tego zjawiska oraz kryteria definiujące osobę bezrobotną. Natomiast nie istnieje jednoznaczna definicja tego pojęcia z uwagi na fakt, że jest to zjawisko złożone oraz wielowymiarowe.

Wielu badaczy tematu uważa, że nie da się określić generalnego zbioru cech bezrobocia, co wiąże się z trudnością określenia znaczenia tego pojęcia [1, s. 64].

Ważny jest sposób definiowania tych pojęć, ponieważ bezrobocie ma wyraźne odniesienie społeczne, natomiast pojęcie bezrobotny nie ma. Semantyka obu pojęć jest zdecydowanie odmienna, dlatego też nie można ich utożsamiać. Natomiast zastąpienie jednego pojęcia drugim może w rezultacie spowodować wypaczenie definiowanego zjawiska [1, s. 65].

Bezrobocie jako zjawisko makroekonomiczne i makrospołeczne, można analizować biorąc pod uwagę kategorie podmiotowe i przedmiotowe. W ujęciu podmiotowym bezrobocie jest sytuacją, w której osoby zdolne do wykonywania pracy, wyrażające chęć jej wykonywania, ponieważ jest podstawowym środkiem utrzymania, pozostają bierne zawodowo. Natomiast w ujęciu przedmiotowym jako kategoria analityczna rynku pracy, bezrobocie to "nie zrealizowana podaż pracy, będąca rezultatem nierównowagi między popytem siły roboczej (zasobów ludzkich), a popytem na pracę (chłonnością zatrudnieniową gospodarki)". Zjawisko bezrobocia można rozpatrywać punktu widzenia samych bezrobotnych, albo jako kategorię rynku pracy [1, s. 65].

Definiując bezrobocie, czyli niemożność znalezienia zatrudnienia, należy odróżnić fakt pozostawania osobą bezrobotną z przyczyn niezależnych od danej osoby od sytuacji, gdy dana osoba sama rezygnuje z bycia zatrudnionym [2, s. 40].

Definicje bezrobocia można podzielić na definicje prawne, ekonomiczne, socjologiczne, psychologiczne.

Aspekt prawny bezrobocia to "zespół norm legislacyjnych, które zawierają kryteria kwalifikacji osób bezrobotnych, określając status osoby bezrobotnej, maksymalny okres pozostawania bezrobotnym oraz wysokość świadczeń socjalnych należnych im z tego tytułu" [2, s. 40]. Definicje prawne określają, kto może mieć status bezrobotnego, czy może pobierać zasiłek, w jakiej wysokości, czy ma prawo do bezpłatnej pomocy medycznej i innej. Międzynarodowa Organizacja Pracy definiuje osobę bezrobotną jako taką, która ukończyła 15 rok życia, nie podjęła pracy oraz która w ciągu ostatniego miesiąca aktywnie jej poszukiwała, a także jest gotowa na podjęcie pracy w terminie 2 tygodni od chwili otrzymania oferty [3, s. 15].

Z ekonomicznego punktu widzenia bezrobocie polega na tym, że na rynku pracy są osoby, które chcą podjąć pracę, ale pozostają bez zatrudnienia. Zjawiskiem tym rządzi prawo popytu i podaży, ponieważ istnieją ludzie szukający pracy i pracodawcy, szukający pracowników [3, s. 17].

W aspekcie ekonomicznym bezrobocia wyróżnia się bezrobocie strukturalne oraz higieniczne. Kiedy w danym obszarze administracyjnym czy regionie następuje likwidacja lub upadłość dużych zakładów przemysłowych, gdzie było zatrudnionych wielu pracowników o jednorodnych kwalifikacjach, mówimy o bezrobociu strukturalnym. Wówczas ogromna ilość ludzi zagrożona jest grupowym zwolnieniem z pracy, a Krajowy Urząd Pracy uznaje taki region za obszar bezrobocia strukturalnego. Natomiast bezrobocie higieniczne występuje, gdy w określonym regionie geograficznym z ogólnej liczby osób w wieku produkcyjnym zatrudnionych mniej niż 7 % osób to osoby bezrobotne [3, s. 17].

Natomiast socjologowie rozpatrują problem bezrobocia inaczej niż ekonomiści, mianowicie z punktu widzenia osób nie mających zatrudnienia. Zgodnie z ujęciem socjologicznym bezrobocie jest "stanem bezczynności zawodowej jednostek zdolnych do pracy i zgłaszających gotowość od jej podjęcia, z podkreśleniem, że chodzi przede wszystkim o jednostki, dla których podstawa egzystencji są dochody z pracy" [3, s. 18].

W ujęciu socjologicznym podkreśla się, że bezrobocie jest związane z utratą dochodów, kontraktu oraz zależności pomiędzy instytucjami, a także stratą wymiany zobowiązań czy przywilejów [3, s. 18].

Katolicka nauka społeczna podkreśla, że bezrobocie występuje jako aspekt stanu społecznego i gospodarczego, z którym wiąże się utrata jednego z podstawowych praw człowieka – prawa do pracy, przez część osób pracujących [4, s. 272]. Bardzo istotny jest wymiar społeczny bezrobocia, ponieważ narusza podstawową zasadę prawa człowieka do pracy, przez co zapewnia utrzymanie swoje i rodziny.

Osoby bezrobotne tracą komfort psychiczny, ponieważ są pozbawione przynależności do grupy społecznej, nie czują się odpowiedzialne i zobowiązane wobec innych ludzi [2, s. 40 – 41].

W Polsce bezrobocie ma charakter selektywny, dotyka przede wszystkim ludzi młodych, poniżej 35 roku życia, częściej kobiety niż mężczyźni oraz osoby o niższym poziomie wykształcenia [5, s. 26].

Bezrobocie w ujęciu psychologicznym zwraca uwagę na ogromne obciążenie psychiczne dla danej osoby, która czuje się niepotrzebna, bezwartościowa oraz niepewna odnośnie swojej materialnej egzystencji. W takiej sytuacji, gdy taka osoba nie może wykorzystać swoich umiejętności zawodowych i czuje się niepotrzebna, w dalszej konsekwencji wpływa to na jej działania. Strukturalne, długookresowe bezrobocie powodujące negatywne skutki, uznać należy za patologiczne zjawisko świadczące o ułomności systemu gospodarczego, gdyż osoby bezrobotne tracą sposobność na zaspokojenie swoich potrzeb oraz pojawiają się straty psychospołeczne oraz ekonomiczne [6, s. 53 – 54].

Za bezrobotnego uważa się osobę zdolną do pracy, chcącą pracować, ale która nie może znaleźć pracy z przyczyn od siebie niezależnych. W takiej sytuacji, gdy występuje brak zatrudnienia, bezczynność jest wymuszona. Aby ustalić czy osoba jest bezrobotna, należy ustalić czy ma chęć wykonywania pracy [1, s. 66].

Natomiast jeszcze inaczej definiowane jest bezrobocie, jako niemożność znalezienia zatrudnienia. Trzy główne wskaźniki osoby bezrobotnej to: pozostawanie bez pracy, poszukiwanie pracy, gotowość do podjęcia pracy [3, s. 18].

Bezrobocie to zjawisko złożone, spowodowane wieloma czynnikami, które trwają w różnym stopniu. Biorąc powyższe pod uwagę można wyróżnić następujące rodzaje bezrobocia: bezrobocie jawne, ustalane na podstawie ewidencji urzędów pracy lub aktywności ekonomicznej, ukryte, powszechne,

koniunkturalne, związane ze spadkiem popytu na pracę, strukturalne, struktura podaży pracy jest niedopasowana do popytu towarowego i produkcji, sezonowe, frykcyjne, związane z normalnym przepływem pracowników między zakładami pracy, technologiczne, w związku z wprowadzeniem postępu technologicznego, krótkotrwałe, średniookresowe, długookresowe, chroniczne czyli masowe, różnicowanie ze względu na płeć, zawód, wykształcenie [4, s. 274–275].

Biorąc pod uwagę rolę podmiotów, można też rozróżnić dwa rodzaje bezrobocia, sprawiających, że ludzie pozostają bez pracy: bezrobocie przymusowe, bezrobotni nie mogą znaleźć pracy, mimo, że chcą pracować, bezrobocie dobrowolne, bezrobotni z własnej woli nie podejmują pracy, część z nich nie zgadza się na ustaloną na rynku płacę [3, s. 24–25].

W Polsce najważniejsze przyczyny bezrobocia są następujące: likwidacja niektórych gałęzi przemysłu, ograniczenie produkcji, zmniejszenie popytu na pewne dobra lub usługi, niedostosowanie wykształcenia pracowników do potrzeb rynku, wysokie obciążenia fiskalne, restrukturyzacja gospodarki, przeniesienie zakładu pracy do innego rejonu, zbyt mała elastyczność i sprawność działania biur pracy.

Wymienia się także zbyt niski poziom kapitału, powodujący ograniczenie inwestycji podczas recesji gospodarczej. Rezultatem ograniczenia inwestowania jest powstanie bardzo wysokich stóp bezrobocia. W Polsce innym czynnikiem były zmiany związane z transformacją gospodarczą. Poza powyższymi przyczynami na stan bezrobocia wpływają także szybki postęp technologiczny, zastępujący pracę wykonywaną przez ludzi, restrukturyzacja gospodarki, powodująca szybki rozwój nowoczesnych branż i gałęzi produkcji oraz niedostatek środków finansowych. Pracodawcy podają zbyt wysokie koszty pracy: podatki, składki ubezpieczeniowe, zasiłek, chorobowy, urlopy, itp [3, s. 28–29, 38].

Skutki bezrobocia można rozpatrywać na trzech poziomach: społeczno-ekonomicznym, indywidualnym i społeczno-politycznym.

Konsekwencje ekonomiczne są w większości negatywne: niewykorzystanie potencjału pracy jako czynnika wzrostu gospodarczego, wzrost wydatków budżetowych – zasiłki dla bezrobotnych, świadczenia socjalne, na przeciwdziałanie bezrobociu, bieda i ubóstwo – bezrobotni to słabi konsumenci, emigracja wysoko wykształconych młodych osób [6, s. 56].

Długookresowe bezrobocie pociąga za sobą negatywne skutki psychospołeczne: frustrację jednostek i grup ludzi, związaną z niemożnością włączenia się w proces pracy, patologię społeczną, w postaci alkoholizmu, narkomanii, przestępczości, niestabilność emocjonalną bezrobotnych, niska samoocena, pesymizm, depresja, apatia.

Bezrobocie powoduje, że człowiek doświadcza degradacji, traci szacunek społeczny, pozbawiony środków do życia decyduje się często na naruszenie prawa, a jednostki słabe psychicznie popadają w nałogi, doprowadzające do degradacji osobowości [4, s. 98].

Do społeczno-politycznych konsekwencji można zaliczyć: opóźnienie startu życiowego, zawodowego powoduje rozgorzyczenie, bezrobotni młodzi ludzie stają się wyborcami radykalnych ugrupowań politycznych, sekt, a nawet terrorystycznych lub przestępczych grup. Może to prowadzić do bardzo negatywnych działań: rozruchów, strajków, przemocy [4, s. 108–110].

Polityka społeczna wobec zjawiska bezrobocia



Wśród klasyfikacji środków walki z bezrobociem najbardziej popularny jest podział na metody aktywne i pasywne.

Aktywne sposoby to stosowanie metod i środków o charakterze prozatrudnieniowym, tworzącym szanse zatrudnienia i aktywizujące zawodowo osoby bezrobotne. Polegają na zwiększaniu popytu na pracę, mają na celu produkcyjne wykorzystanie zasobów pracy i zapobieganie bezrobociu, np. szkolenia, doradztwo, specjalne programy, staże, roboty publiczne i interwencyjne, pożyczki na założenie własnej działalności. Pasywne sposoby to wypłata zasiłków dla bezrobotnych oraz zasiłków i świadczeń przedemerytalnych, stanowiących osłonę socjalną. Te działania są na tyle skuteczne, o ile są należycie skoordynowane i stosowane we właściwych proporcjach. Powinny się opierać na rozwiązaniach prawnych, aby umożliwiały utrzymanie się bezrobotnego gdy pozostaje bez pracy, ale nie zwalniały go z tego obowiązku [3, s. 176].

Najważniejszym problemem państw członkowskich unii Europejskiej jest likwidacja lub ograniczenie bezrobocia. Nie ma jednolitego i sprawdzonego programu walki z bezrobociem, ale tą kwestią zajmują się ministerstwa oraz urzędy państw – członków UE. Wprowadzają własne programy przeciwdziałania bezrobociu, regulują rynek wewnętrzny, aby był bardziej konkurencyjny i przyjazny dla inwestorów. W tym celu państwa te stosują skrócony czas pracy, zachowując poziom wynagrodzeń, tworzą nowe miejsca pracy dla długookresowych bezrobotnych poprzez rozwój gospodarki, upowszechniają umowy na pół etatu, prowadzą szkolnictwo zawodowe oraz stosują konkurencyjność eksportu. W 1997 roku w Luksemburgu przyjęto priorytety przewidujące oddziaływania wśród 4 stref: poszerzanie sposobów na znalezienie pracy, zachęcanie do bycia przedsiębiorczym, pomoc w adaptacji na terenie danej formy, a także wpieranie i popularyzowanie równych szans w zatrudnieniu. Jest to związane ze zmianą systemu podatkowego, co sprzyja zatrudnianiu nowych pracowników. Inicjatywy i programy unijne wzmacniają europejski rynek pracy, gwarantując godziwe wynagrodzenie za pracę [4, s. 285–286].

Podjęto różne inicjatywy walki z bezrobociem młodych ludzi, prowadząc szkolenia, przekwalifikowania oraz praktyki zawodowe, aby nabyli nowe umiejętności i kwalifikacje. Próby tworzenia nowych miejsc pracy to m.in. inicjatywy prowadzenia polityki kształcenia zawodowego. W 1994 roku powołano Program Leonardo Da Vinci, wspierający działania w celu poprawy jakości polityki i szkolenia zawodowego, promowania współpracy międzynarodowej, wymiany doświadczeń. Program ten tworzy też warunki do wprowadzania nowych metod, treści oraz technik nauczania i szkolenia zawodowego [4, s. 286].

Zwrócono uwagę na wyrównanie szans kobiet i mężczyzn poprzez pomoc w zaktywizowaniu kobiet na rynku pracy, ich powrotu z urlopów macierzyńskich i wychowawczych, podjęto próbę zmiany stereotypów dotyczących płci, pogodzenia pracy z prowadzeniem życia rodzinnego. W krajach wspólnoty promuje się małe i średnie przedsiębiorstwa, aby mogły tworzyć jeszcze więcej nowych miejsc pracy, umożliwiono im dostęp do kredytów, informacji technicznej, ekonomicznej, wyników badań naukowych, wprowadzono ulgi podatkowe [4, s. 286–287].

Działalność w celu ograniczenia bezrobocia w krajach UE skupiona jest obecnie na funduszach strukturalnych, np. Europejski Fundusz rozwoju Regionalnego, który za zasadniczy cel stawia wyrównanie poziomu rozwoju regionów unijnych. Jest to także pośrednio związane ze zmniejszaniem bezrobocia. Fundusze mają za zadanie realizację trzech celów: promocję rozwoju i zarządzania strukturalnego regionów, opóźnionych w stosunku do innych; wspieranie konwersji gospodarczej i społecznej regionów, gdzie występują problemy ekonomiczne oraz wspieranie adaptacji i modernizacji systemu edukacji oraz polityki kształcenia zawodowego. Działania UE w formie strategii wspierają szczególnie te państwa członkowskie, które walczą z bezrobociem, ale nie potrafią same sobie z tym poradzić [4, s. 288].

W związku z regulacją rynku pracy UE należy zwrócić uwagę na uregulowania przeciwdziałające dyskryminacji dotyczącej zatrudnienia. Społeczeństwa Europy są przekonane, że wszyscy ludzie są równi, mają równe prawa i powinni mieć sprawiedliwy dostęp także do pracy. Dlatego w Traktacie z Lizbony – art. 12, 13 TWE zakazano wszelkiej dyskryminacji ze względu na przynależność państwową – art. 18 TFUE, miejsce zamieszkania czy konieczność uzyskania kwalifikacji w danym kraju. W unijnym prawie pracy uznano też za niedopuszczalną pośrednią dyskryminację, tj. gdy przynależność państwowa jest stosowana jako kryterium różnicowania [7, s. 122–123].

Ze względu na to, że bezrobocie spowodowane jest głównie przyczynami ekonomicznymi, w wielu państwach stosowano niższe sposoby jego ograniczania: preferencje dla eksportu i ograniczeniu importu, np. popieranie prac badawczych o charakterze wdrożeniowym, odwoływanie się do elementów narodowych, aby skłonić do kupowania krajowych produktów, regulacja napływu pracowników, ograniczenia w dostępie do pracy cudzoziemców podczas złej koniunktury, a udogodnienia w okresie dobrej; preferencje dla inwestycji w usługach lub pracochłonnych sektorach gospodarki, dotyczą małych i średnich przedsiębiorstw oraz tworzenia nowoczesnych sektorów gospodarki, co powoduje zmiany w zatrudnieniu lub dywersyfikację zarobków w różnych sektorach [8, s. 99].

W przypadku Polski trudno jest rozpoznać przyczyny regionalne czy lokalne bezrobocia, ponieważ występuje powiązanie wielu przyczyn, a polityka ograniczania bezrobocia jest scentralizowana. Występuje potrzeba utworzenia nowych miejsc pracy, co wymaga powstania zapotrzebowania na pracę. Polityka społeczna dotyczy także kwestii zmian warunków realizacji pracy, sytuacja na rynku pracy powoduje często naruszenie uzgodnionych warunków. W bardzo niekorzystnej sytuacji znajdują się pracujący na czarno, za których pracodawca nie płaci składek na ubezpieczenie. Pozytywne zmiany w Polsce na rynku pracy powinny nastąpić w związku z wymagającym ustawodawstwem Unii, co powinno spowodować poważniejszą modyfikację form regulacji, tj. odejście od dotychczasowych form zatrudnienia czy norm czasu pracy. Powinno to zabezpieczyć w pewnym stopniu osoby, które wykonują niestandardowe prace, opiekuńcze lub jako wolontariusze, umożliwić wyłonienie grup pracujących poza istniejącymi związkami zawodowymi [9, s. 238–240].

Inna klasyfikacja metod zwalczania bezrobocia dzieli je na: defensywne (ograniczanie dopływu i dezaktywacja istniejącej siły roboczej), ofensywne bezpośrednio (zwiększenie zatrudnienia, gdy państwo pokrywa koszty zatrudnienia osoby bezrobotnej skierowanej przez organ), ofensywne pośrednio (tworzenie nowych miejsc pracy, pobudzając inwestycje) [10, s. 119].

Środki przeciwdziałania bezrobociu można też podzielić ze względu na krąg adresatów, do których są skierowane, a więc ogólne i specjalne. Ogólne środki są skierowane do dużej liczby odbiorców, a specjalne do ściśle określonych grup w oparciu o konkretne kryteria. W przeciwdziałaniu bezrobociu ważne są usługi rynku pracy, tj. pośrednictwo pracy, poradnictwo zawodowe, pomoc w aktywnym szukaniu pracy oraz szkolenia [10, s. 119–120].

Pośrednictwo pracy udziela pomocy bezrobotnym uzyskać zatrudnienie, a pracodawcom pozyskać nowych pracowników, co skraca proces poszukiwania pracy. Osoby zainteresowane pracą poza krajem, mogą skorzystać z porad sieci EURES. Obok pośrednictwa pracy istnieje pośrednictwo i informacja zawodowa, udzielająca pomocy w wyborze zawodu i miejsca zatrudnienia, a pracodawcom w doborze pracowników o odpowiednich kwalifikacjach. Organizowane są szkolenia dotyczące umiejętności poszukiwania pracy i zajęć aktywizujących, umożliwianie dostępu do elektronicznych baz danych, akademickie biura karier [10, s. 122–123, 151].

Inna możliwość znalezienia pracy to giełdy pracy – organizowane przez urząd pracy jako forma kontaktu pracodawcy i kandydatami do podjęcia pracy, których pośrednicy dobrali spośród osób spełniających odpowiednie wymagania lub targi pracy, które także organizuje urząd pracy w celu bezpośredniego kontaktu wielu kandydatów do pracy i pracodawcami, przedstawiającymi swoje oferty lub propozycje zatrudnienia. Aby pośrednictwo pracy było skuteczne, musi być odpowiednia ilość pośredników. W stosunku do liczby bezrobotnych [10, s. 137–138].

Do aktywnych form przeciwdziałania bezrobociu należą także: roboty publiczne, prace interwencyjne, staże absolwentów u pracodawców, staże dla długotrwale bezrobotnych, prace społecznie użyteczne, pożyczki na założenie własnej działalności gospodarczej oraz na tworzenie nowych miejsc pracy, stypendia dla absolwentów [11, s. 251].

Kolejnymi środkami walki z bezrobociem są środki prawne ułatwiające mobilność zawodową i geograficzną, czyli zdobywanie, podnoszenie lub zmiana posiadanych kwalifikacji zawodowych zgodnie z potrzebami rynku pracy lub zmiana regionu zamieszkania lub dojazdu do nowego miejsca pracy. Jednak instytucje muszą wspomóc zdolności adaptacyjne pracowników, pomagając w dostosowaniu podaży miejsc pracy lub w przekwalifikowaniu się, np. poprzez szkolenia. Istnieje także możliwość uzyskania dofinansowania pewnych kosztów, gdy bezrobotny podejmuje naukę, przede wszystkim studia podyplomowe. Inny sposób pomocy w podnoszeniu kwalifikacji jest stypendium z tytułu podjęcia nauki., jednak dotyczy wyłącznie osób bez kwalifikacji zawodowych [10, s. 163–164].

Inna płaszczyzna walki z bezrobociem to środki prawne, które zachęcają pracodawców do zatrudniania bezrobotnych, np. środki minimalizujące ryzyko osobowe pracodawcy. Do takich środków należą: promocja zatrudnienia, staż, przygotowanie zawodowe dorosłych i prace interwencyjne, przewidziane w ustawie o promocji zatrudnienia. Pracodawca otrzymuje refundację określonych środków. Innym środkiem aktywizacji zawodowej jest finansowe wspieranie pracodawców, którzy zatrudniają osoby bezrobotne, np. refundacja płaconych składek na ubezpieczenie społeczne, roboty publiczne, dofinansowanie miejsca pracy [10, s. 124–125].

Zgodnie z ustawodawstwem dotyczącym osób niepełnosprawnych zakłady pracy, które zorganizują stanowiska pracy dla inwalidów. I zatrudnia te osoby przez nie mniej niż 3 lata, mogą otrzymać zwrot kosztów związanych z organizacją tych miejsc pracy. Mogą orzynać kwotę do wysokości trzydziestokrotnego przeciętnego wynagrodzenia za każde miejsce pracy i wynagrodzenie wypłacone niepełnosprawnym i składkę na ich ubezpieczenie społeczne przez 18 miesięcy od dnia rozpoczęcia zatrudnienia. Poza tym były zwolnione od płacenia podatków od płac od wynagrodzeń zatrudnionych niepełnosprawnych [10, s. 237].

Na poziomie lokalnym organizowane są różne formy pomocy osobom bezrobotnym: gminne ośrodki pomocy społecznej i parafialne zespoły Caritas organizują doraźną pomoc materialną, tj. przekazują bezrobotnym żywność, odzież, obuwie, urządzenia gospodarstwa domowego, gminy i parafie finansują obiady szkolne, podręczniki i pomoce szkolne, wyjazdy na ferie czy wakacje, oraz organizują kuchnie dla ubogich i bezrobotnych, pomagają opłacić należności za mieszkanie i media, udzielają zapomóg pieniężnych jednorazowych, okresowych i stałych, kluby pomocy koleżeńskiej powstające przy parafiach, wspierają bezrobotnych, doradcy – wolontariusze udostępniają informacje prawną, pomoc w przekwalifikowaniu, uczą aktywności, promują aktywnie bezrobotnych, kluby pracy organizowane przez rejonowe urzędy pracy, ośrodki pomocy społecznej, związki zawodowe, organizacje społeczne, parafie, których cele to: świadczenie pomocy w znalezieniu zatrudnienia, motywowanie do aktywnego poszukiwania pracy, diagnozowanie możliwości bezrobotnego, przygotowanie do ponownego wejścia na rynek pracy [12, s. 213].

W powiecie rzeszowskim przeprowadzono badania dotyczące liczebności i struktury bezrobotnych m. in. według wieku oraz postaw osób bezrobotnych. Badaniem objęto osoby w wieku od 18 do 45 lat i stwierdzono, że ponad jedna trzecia to osoby z przedziału 26–35 lat. Sprawdzano zainteresowanie osób bezrobotnych szkoleniami organizowanymi przez PUP, okazało się, że najbardziej byli nimi zainteresowani ludzie młodzi (18–35 lat), więcej mężczyzn niż kobiet. Odnośnie form aktywizacji zawodowej, osoby z wyższym wykształceniem interesują się pracą na stałe, a z niższym wykształceniem mniej stabilną. Badano także zapotrzebowanie bezrobotnych na jednorazowe środki na rozpoczęcie działalności gospodarczej, większość respondentów wykazywała lęk przed podjęciem działalności gospodarczej, obawę przed ryzykiem, brak kapitału własnego i doświadczenia. Stąd możliwość ograniczenia bezrobocia poprzez samodzielną działalność gospodarczą jest ograniczona [13, s. 9, 107, 127].

Biorąc pod uwagę możliwości wspomagania rodziny osób bezrobotnych, należy uważać, aby nawyk korzystania z pomocy socjalnej nie spowodował uzależnienia i niechęci do poszukiwania zatrudnienia. W związku z tym długofalowa polityka społeczna, socjalna i edukacyjna jest najbardziej skuteczna i wskazana jako pomoc osobom bezrobotnym [12, s. 223].

Rynek pracy nie jest zrównoważony, czego podstawą jest brak podaży na pracę, jak również niska mobilność zawodowa i kwalifikacyjna osób bezrobotnych. Bezrobotne kobiety pozostają w gorszej sytuacji niż mężczyźni. Istnieją programy przeciwdziałaniu bezrobociu oraz formy wspomagania i aktywizacji, jednakże nie są przeznaczone dla każdego i nie przynoszą zbyt wielu efektów. Nie każdy otrzymuje wsparcie na założenie własnej firmy, osoby bezrobotne nie mają wkładu własnego i obawiają się czy prowadzona działalność przyniesie zysk. Potrzeba zmian w polityce, aby konkretnie prowadziła do aktywizacji osób bezrobotnych oraz ulepszyć jej efektywność, powinna odnosić się ona do osób, które mają szczególne problemy ze znalezieniem pracy.

#### *Literatura*

1. Kojder A. Encyklopedia Socjologii / A. Kojder, K. Koseła K. i in. – Warszawa: Oficyna Wydawnicza 1998. – 180 s.
2. Szewczuk W. Encyklopedia Psychologii / W. Szewczuk. – Warszawa: Fundacja Innowacja, 1998. – 350 s.
3. Kmiecik-Baran K. Bezrobocie czynnikiem marginalizacji i ubóstwa / K. Kmiecik-Baran. – Gdańsk: Wyd. Uniwersytetu Gdańskiego, 2009. – 35 s.
4. Skorowski H. Świat u progu XXI wieku. Wybrane zagadnienia z problematyki międzynarodowej. Studium z katolickiej nauki społecznej / Skorowski H., Koral J., Gocko J. – Warszawa-Tyczyn: Wyd. Wyższej Szkoły Społeczno-Gospodarczej w Tyczynie, 2006. – 320 s.
5. Koral J. Kulturowe aspekty polskiego bezrobocia / J. Koral. – Warszawa: Wyd. Uniwersytetu Kard. Stefana Wyszyńskiego, 2009. – 190 s.
6. Łuka M. Osoba ludzka a bezrobocie. Analiza filozoficzno-pedagogiczna / M.Łuka. – Lublin: Wyd. KUL, 2011. – 120 s.
7. Gabryszak R. Europejska polityka społeczna / R. Gabryszak, D. Magierska. – Warszawa: Wyd. Difin, 2011. – 225 s.
8. Orczyk J. Polityka społeczna. Uwarunkowania i cele / J.Orczyk. – Poznań: Wyd. Akademia Ekonomiczna w Poznaniu, 2008. – 245 s.
9. Kwiatkowska W. Bezrobocie równowagi w gospodarce polskiej. Szacunki, tendencje i determinanty / W. Kwiatkowska. – Łódź: Wyd. Uniwersytetu Łódzkiego, 2009. – 225 s.
10. Staszewska E. Środki prawne przeciwdziałania bezrobociu / E. Staszewska. – Warszawa: Wyd. Lex a Wolters Kluwer business, 2012. – 260 s.
11. Ilżycka H. Działania urzędów pracy w zakresie przeciwdziałania bezrobociu i aktywizacji zawodowej bezrobotnych / H. Ilżycka // Pedagogika wobec kryzysów życiowych. – Warszawa-Radom, 1998. – 285 s.
12. Walc W., Szluz B., Marczykowska I. Opieka i pomoc społeczna wobec wyzwań współczesności / W.Walc, B. Szluz, I. Marczykowska. – Rzeszów: Wyd. Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2008. – 325 s.
13. Gajos L. Rynek pracy w Rzeszowie i w powiecie rzeszowskim. Szanse i zagrożenia w opiniach bezrobotnych i przedsiębiorców. Raport końcowy z badań L. Gajos, L. Kaliszczak, W. Kalita, M. Kurek, B. Sowa, J. Strojny. – Przemysł-Rzeszów: Wyd. Wyższej Szkoły Prawa i Administracji w Przemyslu, 2010. – 145 s.
14. Skorowski H. Moja Europa? Refleksje nad kulturowym wymiarem integracji europejskiej / H. Skorowski. – Warszawa: Wyd. Biblios, 2005. – 165 s.
15. Skorowski H.: Problematyka praw człowieka / H. Skorowski. Warszawa: Wyd. Uniwersytetu Kard. Stefana Wyszyńskiego, 2005. – 200 s.
16. Stochmiątek J. Pedagogika wobec kryzysów życiowych / J. Stochmiątek. – Warszawa-Radom: Wyd. Instytut Technologii Eksploatacji, 1998. – 320 s.
17. Szlachta B. Słownik Społeczny / B.Szlachta. Warszawa: Wyd. WAM. – 90 s.

**Барбара Скочинська-Прокопович**

### **БЕЗРОБІТТЯ І СУСПІЛЬНА ПОЛІТИКА ДЕРЖАВИ**

*Автор дає визначення поняттю "безробіття" в предметному і суб'єктному аспекті, а також в категоріях економічних і психологічних наук. Перераховує загальноприйнятні види безробіття, описує чинники, що їх спричиняють. Продемонстровано дії держави на прикладі міста Жешува ( Підкарпаття, Польща)*

*Ключові слова: безробіття, причини і наслідки явища безробіття, методи протидії, адресат, політика держави*

**Barbara Skoczynska-Prokopowicz**

### **THE NOTION OF UNEMPLOYMENT AND POLICY OF THE STATE**

*The author defines the notion of unemployment in the subjective and objective aspect and in categories of economic, legal, sociological and psychological sciences. She mentions generally accepted divisions describing this phenomenon considering factors which cause it and subjects. There are also mentioned activities of the state on a local plane on an example of the city of Rzeszów (Podkarpace, Poland).*

*Key words: unemployment, causes and results of the phenomenon, methods of counteraction, addressee, policy of the state.*

**УДК 94(438)**

**Славомір Шультіс**

### **ЗНАЧЕННЯ ВИВЧЕННЯ ІНОЗЕМНОЇ МОВИ В ПЕРІОД ОСВІТНЬОЇ МІГРАЦІЇ**

*У статті автор досліджує значення вивчення іноземної мови в період освітньої міграції, що дає можливість молодим людям ознайомитися з культурою і традиціями інших країн, а згодом виїхати туди на тимчасове або постійне місце проживання. З'ясовує, що серед причин виїзду молоді за кордон можна виокремити такі: міграційна політика громадян Євросоюзу, політичний курс Євросоюзу, можливість використання іноземних студентів для економічного розвитку, а також інтенсивний набір іноземних студентів до вищих навчальних закладів.*

*Ключові слова: освітня міграція, студент-іноземець, іноземна мова, Євросоюз, заняття з іноземних мов.*

На усіх етапах існування вищої освіти були переселення, переміщення, рух, одним словом, існувало таке явище, як міграція. Мігрували як студенти, так і викладачі, переобладнувалися школи і вузи. Університетське життя є дуже неоднорідним, різноманітним, складним, тобто – багатим.

Міграційний рух, який спостерігається останнім часом відбувається з різних причин. Як свідчать більшість досліджень, найчастіше – з економічних, орієнтуючись на конкретні країни (регіони). Беручи до уваги той факт, що міграційні процеси продовжуватимуться у майбутньому, ключовим питанням постає міграція. Підвищений інтерес до транскордонного навчання – це вихідна точка для виїзду молоді до інших країн, отже, створює можливість залишитися (тимчасово або постійно) за кордоном. Слід зауважити, що кульмінаційний період для виїзду людей за кордон припадає на 90-і рр. ХХ ст. Де в основі міграційних процесів лежали такі чинники: зростання кількості приїжджих студентів (у результаті, наприклад, розпаду СРСР і утворення ЄС); втілення у життя європейських освітніх програм (Ерасмус, Сократ); зміна ставлення органів влади (розглядали приїзд іноземних студентів як можливість підвищення економічного розвитку країни); зміна ставлення вищих навчальних закладів (почали активно проводити набір іноземних студентів як таких, що підносять престиж навчального закладу) [1, с. 8].

У ст. 149 договору про ЄС і договору про заснування європейської спільноти йдеться про те, що "Спільнота сприяє розвитку якості освіти, заохочуючи до співпраці держав-членів, у випадку необхідності, підтримуючи та доповнюючи їхні дії, поважаючи в повній мірі відповідальність держав-членів за зміст навчання й організацію освітніх систем, а також їх культурну та мовну різноманітність" (Договір про Європейський союз, ст. 149). У цій же статті йдеться і про те, що спільнота спрямовує свої дії на те, щоб: розвивати європейський вимір в освіті, зокрема, шляхом вивчення та поширення мов держав-членів; сприяти мобільності студентів та викладачів, зокрема, шляхом визнання дипломів вищих навчальних закладів та термінів навчання; сприяти співпраці навчальних закладів; розвивати обмін інформацією та досвідом з питань, які є спільними для

держав-членів і стосуються системи освіти; сприяти розвитку обміну молоддю та фахівцями з соціоосвітніх питань; заохочувати розвиток дистанційного навчання.

Така значна кількість завдань, що стосуються розробки та реалізації концепцій в освіті і підготовці кадрів для держав-членів є підтвердженням їх різноманітності та необхідності збереження. Вони представлені повною мірою в одному з документів спільноти: "Освіта в Європі відображає багатство мов, культур і систем, які є невід'ємною частиною ідентичності її країн-членів та регіонів".

Згідно із даними міжнародної організації, іноземні студенти надають перевагу суспільним (третина усіх студентів) і точним наукам (чверть усіх студентів). Майже 16 % вибирають гуманітарні науки і медицину і 10 % – сільське господарство, сферу послуг і педагогіку. В деяких країнах, однак, існують інші тенденції, наприклад, у Бельгії, Данії, Польщі, Італії та Угорщині, де студенти надають перевагу навчанню на факультетах медицини у Словаччині, Угорщині та Бельгії вони вибирають сільське господарство, а у Німеччині, Швейцарії та США – надають перевагу факультетам із точними науками [2, s. 149–157].

Міжнародна організація з міграції вказує на ключові чинники, що впливають на рішення потенційного студента щодо вибору країни, у якій він має намір навчатися. До них належать: міграційна політика країни; можливість знайти роботу в країні; взаємовизнання дипломів; кошти навчання; кошти проживання; імідж навчального закладу; вступ до вузу (іспити, Numerus Clausus); підтримка міграційного процесу "на захід" (міграційний ланцюг); привабливість країни (природа, культура, стиль і якість життя); інфраструктура для студентів.

Згадані чинники можуть бути складовими цілеспрямованої політики країни, яка намагається сприяти приїзду молоді з-за кордону на навчання, або навпаки, перешкоджати цьому. Аналізуючи політичний процес і окремі аспекти правового регулювання країн, міжнародна організація з міграції виділила чотири підходи, які стосуються навчання за кордоном.

Взаємне визнання – мета: обмін думками, налагодження партнерських відносин, обмін студентами та викладачами; студенти, які навчалися за кордоном, або наукові працівники повинні повернутися до своєї країни.

Міграція кваліфікованих працівників – мета: високий розвиток країни; стимул для іноземців для навчання у країні, преференції для талановитих студентів (в основному студенти другого освітньо-кваліфікаційного рівня) і висококваліфікованих наукових працівників, сприятлива візова політика, яка дає можливість залишитися у тій чи іншій країні за кордоном.

Принесення прибутків – мета: навчання іноземних студентів є джерелом поповнення до бюджету країни; проводиться набір іноземних студентів; збільшується кількість вузів, де студенти платять за навчання і навчання проводиться іноземними мовами.

Побудова соціального капіталу – мета: розвиток країни, з якої прибув студент; студенти, які мають намір отримати освіту за кордоном, проходять практичне навчання та одержують стипендії; міграційна політика, яка сприяє виїзду за кордон на незначний період часу, очікуючи повернення кваліфікованих фахівців [3, s. 129–133].

Дослідження, проведені Інститутом громадських справ показують, що перша хвиля іноземних студентів появилася у Польщі відносно пізніше, порівняно з іншими європейськими країнами, а також США і Канадою. Ситуація змінилася у 90-х рр. XX ст. Упродовж наступних років кількість студентів з іноземними паспортами почало зростати. Помітне збільшення приїзду молодих людей, що бажали здобувати освіту в польських вузах припадає на кінець 90-х рр. – у 1999 р. до Польщі приїхало понад 6000, а в 2001 р. – 7000 осіб. Це відбулося з декількох причин. Зміни в зовнішньополітичній системі Польщі сприяли швидшому приїзду на навчання молоді з інших країн. Польські навчальні заклади теж сприяли цьому, надаючи різноманітні та привабливі пропозиції й умови навчання. Вирішальне значення мали нові програми щодо стипендій, особливо стипендії польського уряду для молодих людей, які проживали на Сході і мали польське походження [4].

Як наслідок, серед іноземних студентів було більше осіб, що мали польське походження. Початок XXI ст. – період значного збільшення кількості іноземних студентів. Так, упродовж 2001 – 2008 рр. вона зросла удвічі (з 7380 – до 15319 осіб), а за останні десять років (2001–2010 рр.) – майже втричі і склала 21474 осіб [5, s. 2].

Таким чином, основним завданням освітньої галузі поєднання студентам необхідних знань і практичних навичок за умови інформаційного й методичного забезпечення; діяльність вузів слід спрямовувати на інтенсифікацію процесів зростання соціальної активності в студентському середовищі, ініціативності й відповідальності за доручені справи, формування творчої, національно-свідомої особистості. Друге завдання навчальних закладів – створення умов для реалізації таких складових навчання: освіта – дослідження – інновації. Партнерство між діловим світом і різними секторами навчання, професійною підготовкою та науковими дослідженнями на різних рівнях може допомогти краще зорієнтуватися у навичках і компетенціях, необхідних на ринку

праці, а також зосередитися на просуванні інноваційних технологій та підприємництва з використанням усіх методів навчання. Важливо підтримувати широке коло представників освіти та громадськості з метою створення сприятливої творчої та емоційної атмосфери для розвитку творчих здібностей і збалансованого поєднання знань, вмінь із сформованою професійною позицією та соціальними потребами.

Європейська комісія направила державам-членам рекомендації щодо розвитку основних вмінь та навичок для навчання протягом життя, що визначаються як поєднання знань, навичок і вмінь, які потребують особи для самовизначення й власного розвитку, активної громадянської позиції, соціальної інтеграції та працевлаштування.

Визначено вісім основних вмінь та навичок: спілкування рідною мовою; спілкування іноземними мовами; наявність математичних здібностей і основ науково-технічних вмінь та навичок; уміння користуватися інформаційними технологіями; уміння вчитися; наявність почуття соціальної гідності і громадянського обов'язку; прояв ініціативності та підприємництва; дбання про культурну спадщину.

Окремі вміння і навички вважаються однаково важливими, їх певні форми діяльності частково покриваються і переплітаються. Оволодіння базовими навичками мовленнєвої діяльності, читання, письма, а також навичками використання засобів інформаційних і комунікаційних технологій є необхідною умовою навчального процесу; таким чином, вміння вчитися сприяє іншим видам діяльності, пов'язаним із навчанням. Деякі питання стосуються усіх видів діяльності: критичне мислення, креативність, ініціативність, розв'язання проблем, оцінка ризику, прийняття рішень і конструктивне управління почуттями – важливими для всіх восьми основних вмінь та навичок.

Навчальна мобільність включає як молодь так і дорослих, у тому числі вчителів. Представники Ради Європи та уряди держав-учасниць вирішили ("Висновки Ради та представників урядів держав-членів, які зустрічалися в Раді 21 листопада 2008 р. щодо мобільності молоді" (2008 / С 320/03), що кожна молода людина повинна мати можливість скористатися будь-якою формою мобільності, незалежно від того, чи це відбуватиметься під час навчання, проходження стажу, перебуваючи на курсах підвищення кваліфікації, займаючись волонтерською діяльністю, зокрема: кожен учень, який одержує загальну або професійну освіту, повинен мати можливість під час навчання брати участь у програмі мобільності; кожен студент, який здобуває вищу освіту, повинен мати можливість навчатися або стажуватися за кордоном. Вищі навчальні заклади мають прагнути до того, щоб використати мобільність студентів як частину їх навчальної програми під час одержання першого або другого освітньо-кваліфікаційного рівня.

Важливим аспектом освітньої політики ЄС є сприяння вивченню іноземних мов. Європейська комісія – повідомлення ради комісії, європейського парламенту, економічного та соціального комітету та комітету регіонів, "Нова рамкова стратегія з питань багатомовності", COM (2005 р.) 596, приділяє значну увагу питанню багатомовності в країнах ЄС. Враховуючи цей факт, що 450-мільйонне населення ЄС розмовляє 23 офіційними мовами євроспільноти, приблизно 60 регіональними мовами і багатьма нерегіональними мовами (розмовляють етнічні меншини), необхідною умовою мирного співіснування жителів ЄС є вивчення іноземних мов і збереження мов етнічних меншин. Для цього, однак, необхідно розглядати цю різноманітність мов як фактор, який сприяє єдності і розвитку Європейського союзу, а не створює перешкоди для його розвитку.

Багатомовна політика ЄС ставить перед собою три завдання: заохочення до вивчення іноземних мов і сприяння використанню різних мов в євроспільноті, сприяння розвитку національних культур та ознайомлення громадян з правовими нормами, процедурами ЄС в рідній мові.

Далекосяжні завдання євроспільноти щодо вивчення іноземних мов є досить амбітними. У березні 2002 р. під час зустрічі на високому рівні, глави держав та урядів ЄС у Барселоні закликали до навчання дітей щонайменше двох іноземних мов, починаючи з раннього віку. Метою європейської комісії є сприяння громадянам євроспільноти у вивченні кількох іноземних мов з тим, щоб кожен володів навичками та вміннями спілкування, крім рідної, двома іноземними мовами; сприяння розвитку іноземних мов [3].

Європейська комісія передбачила заходи, що сприяють державам-членам у цьому питанні. Крім згаданих програм, таких, як "Навчання протягом всього життя" та "Молодь в дії", що сприяють насамперед підтримці мобільності та співробітництва з людьми з різних країн, європейська комісія забезпечує також підтримку програми "Культура", в рамках якої, між іншим, здійснюється фінансування перекладів літературних творів з одних європейських мов на інші.

Усі ці заходи та програми спричинили появу перед вищими навчальними закладами, де навчають іноземних мов, нових завдань. З одного боку, на заняттях з іноземних мов студенти початкових семестрів повинні бути підготовлені для продовження науки у вузах за кордоном, з

іншого, збільшення кількості студентів вимагає зміни методологічного підходу до занять з іноземної мови.

Крім одержання теоретичних знань і здачі заліків та екзаменів з певних предметів, студенти хотіли б дізнатися про культуру, побут людей і, можливо, також набути перших професійних вмій та навичок, наприклад, під час проходження практики. Щоправда, нині з'являється дедалі більше професій, де достатньо володіти тільки англійською мовою, або мати хоча б мінімальні знання з польської.

Відвідування занять, де навчають основ польської мови – це чудова можливість для польських студентів опанувати інші методи й навички навчання, а також навчитися мови, якою розмовляють іноземні студенти. Присутність таких студентів на практичних заняттях вимагає зміни методологічного підходу в такий спосіб, щоб вони були ефективні для всіх учасників занять. У мене немає можливості, наприклад, пояснювати граматичні правила польською мовою, або перекладати довгі абзаци тексту. Лектор повинен радше застосовувати комунікативні методи і повністю спілкуватися на заняттях іноземною мовою (тобто спілкуватися рідною мовою тільки у випадку необхідності, якомога менше вживати її під час занять) [6].

А які очікування польських студентів, які мають намір виїхати протягом семестру на навчання за кордон або продовжити навчання другого чи третього освітньо-кваліфікаційних рівнів у закордонному вузі.

По-перше, вони потребують знання іноземної мови для спілкування у реальних життєвих ситуаціях. Як відомо з досвіду, не всі першокурсники володіють іноземною мовою на рівні B1, як це зазначено в атестатах зрілості, які є перепусткою для навчання у вищому навчальному закладі. Для цієї категорії людей потрібно організувати додаткові заняття, на які, в основному, у вузі немає коштів. Єдине ефективне розв'язання проблеми сьогодні – залучення цих осіб до самоосвіти і створення можливості використовувати різні допоміжні засоби (користуватися електронними дидактичними матеріалами або навчатися через Інтернет). У зв'язку зі зростаючою кількістю зовнішніх компаній, що пропонують свої послуги за відносно низькими цінами, ми можемо звертатися до керівництва вузу з проханням про придбання пакетів для студентів. Іншим шляхом подолання проблеми є можливість розроблення власних дидактичних матеріалів з метою подальшого опрацювання їх студентами.

Другий чинник на який сподіваються студенти з-за кордону – знання основної загальної лексики, пов'язаної з навчанням у вузі та студентським життям. У цьому випадку добре було б розробити або використати доступні матеріали, щоб вивчити певний обсяг матеріалу і розширити спектр відповідних вмій та навичок.

Третім, найголовнішим чинником, є ознайомлення студентів з лексичним матеріалом з певної тематики. На багатьох напрямках це завдання є нормативно-правовим документом – національною рамкою кваліфікацій у вигляді результатів навчання – визначено основним [7]. Для навчання з метою одержання I-го кваліфікаційного рівня формулювання у багатьох випадках звучить так: студент вміє висловити свою думку в усній та письмовій формі з тематики (подається галузь науки – наприклад: педагогіка, ландшафтна архітектура, економічні науки і т. д.). Завдяки такому вивченню фахової термінології, студент зможе легко спілкуватися, користуватися літературою в оригіналі, а в майбутньому – представити результати власних спостережень (напр., брати участь у діяльності наукових товариств, у міжнародних програмах обміну студентами).

У цьому випадку, звісно, може виникнути думка, що це завдання є нездійсненним при мінімальній кількості годин, призначених для занять з іноземної мови. Учитель повинен усвідомлювати, що впродовж 120 год., відведених на вивчення іноземної мови, він не має змоги навчити студента відповідного напрямку всіх слів і виразів, необхідних для вибраної спеціальності. Однак можливо і необхідно опрацювати основну лексику і граматичні структури. Володіючи основними граматично-лексичними знаннями, студент може ще більше поглиблювати свій словниковий запас, наприклад, читаючи тексти в оригіналі. Добре було б надати студентіві встановлені шаблони (зразок якогось оповідання, анотацію дисертації іноземною мовою, а також презентацію на відповідну тему з вибраної спеціальності) [8].

Завдяки такому навчанню студент одержить базові знання з використання фахової термінології іноземною мовою із задоволенням скористається літературою в оригіналі, а в майбутньому зможе представити результати власних досліджень (наприклад, беручи участь у міжнародних наукових колах або в міжнародних програмах з обміну студентів). Такий студент з радістю скористається нагодою щодо проходження практики за кордоном (наприклад, студенти напрямку "Фізіотерапія" проходять практику у реабілітаційних клініках Німеччини).

Володіючи таким "скелетом мови", студент сам підсвідомо поглиблюватиме свої мовні вміння та навички, перебуваючи в середовищі, де розмовляють іноземною мовою, або перебуваючи поряд

з людьми інших національностей (наприклад, навчаючись англійською чи німецькою мовою в Угорщині, або французькою – у Румунії).

Іншим очікуванням, про яке дуже часто забувають, є ознайомлення студентів з основними відмінностями в культурі, з іншими культурами і системами цінностей. Ці набуті знання, без сумніву, допомагатимуть їм під час навчання за кордоном.

Отже, у наш час з'являється все більше і більше молодих людей, які хочуть знати іноземні мови. Вони розуміють важливість їх вивчення, знають про ті переваги, які дає знання іноземних мов будь-якій культурній людині. Вивчення будь-якої іноземної мови розкриває перед нами нові можливості, робить багатшим наш духовний світ. Володіючи іноземною мовою, особливо фаховою термінологією, людина автоматично переходить на вищий соціальний ступінь, оскільки стає конкурентно спроможним претендентом на високооплачувану посаду. Адже, як відомо, престижні організації, зазвичай, або самі є представниками іноземних фірм, або ведуть з ними активну партнерську діяльність. А там без знання іноземної мови не обійтися. Іноземні мови поліпшують якість нашого життя в усіх її сферах, дають можливість знайти високооплачувану працю за кордоном.

### *Список використаних джерел*

1. Studenci zagraniczni w Polsce na tle migracji edukacyjnych na świecie / Paweł Hut, Emilia Jaroszewska // Badania. Ekspertyzy. Rekomendacje. – Warszawa Instytut Spraw Publicznych, 2011. – S. 8.
2. Pietrus-Rajman M. A. Wsparcie polityki europejskiej przez programy UE dla doskonalenia komunikacji w Europie wielu kultur językowych na przykładzie projektów LINGUAPORTA, LOST IN... oraz ABC-LINGUATOUR / M. A. Pietrus-Rajman // Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu. – Nr 17. – 2008. – S. 149–157.
3. Komiariec I. Spolocenske zmeny w súčasnej multikulturalnej spoločnosti / I. Komiariec // Myśl o wychowaniu: teorie i zastosowania edukacyjne / [red. nauk. Kazimierz Szmyd et al.]. – Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2013. – S. 129–133.
4. Komisja Europejska – Komunikat Komisji do Rady, Parlamentu Europejskiego, Komitetu Ekonomiczno-Społecznego Oraz Komitetu Regionów, "Nowa strategia ramowa w sprawie wielojęzyczności", COM (2005) 596.
5. Edukacja w Europie: różne systemy kształcenia i szkolenia – wspólne cele do roku 2010: program prac dotyczący realizacji przyszłych celów systemów edukacji // Komisja Europejska. Dyrektoriat Generalny ds. Edukacji i Kultury; [oprac. Elżbieta Hoffmann; przetł. Ewa Kolanowska]. – Warszawa: Fundacja Rozwoju Systemu Edukacji, 2003. – S. 14–18.
6. Iglicka-Okólska K. Kontekst demograficzny internacjonalizacji polskich uczelni a polityka imigracyjna. – Режим доступу: [http://www.studyinpoland.pl/konsorcjum/pdf/konferencja2013/6/kontekst\\_demograficzny.pdf](http://www.studyinpoland.pl/konsorcjum/pdf/konferencja2013/6/kontekst_demograficzny.pdf).
7. Skoczyńska-Prokopowicz B. Efektywność edukacji w zakresie nauki języków obcych w perspektywie przeobrażeń społecznych / B. Skoczyńska-Prokopowicz // Myśl i praktyka Edukacyjna w obliczu zmian cywilizacyjnych. – Tom 2: Możliwości i zagrożenia dla rozwoju człowieka w perspektywie europejskiej / [red. nauk. Zofia Frączek [et al.]]. – Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2012. – S. 433–438.
8. Zalecenie Parlamentu Europejskiego i Rady nr 2006/962/WE z dnia 18 grudnia 2006 r. w sprawie kompetencji kluczowych w procesie uczenia się przez całe życie [Dz.U. L 394 z 30. 12. 2006]. – Załącznik, s. L394/13–18.
9. Kamiński I. C. Art. 149 Traktatu o Unii Europejskiej i Traktatu ustanawiającego Wspólnotę Europejską w: Unia Europejska : podstawowe akty prawne / I. C. Kamiński. – Warszawa: "LexisNexis", 2004. – S. 141–142.
10. Rozporządzenie Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego z dnia 2 listopada 2011 r. w sprawie Krajowych Ram Kwalifikacji dla Szkolnictwa Wyższego // Dziennik ustaw. – Nr 253. – Poz. 1520. – S. 14725, 14729, 14732.

**Славомир Шультис**

### **ЗНАЧЕНИЕ ИЗУЧЕНИЯ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА В ПЕРИОД ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ МИГРАЦИИ**

*В статье автор исследует значение изучения иностранного языка в период образовательной миграции, дает возможность молодым людям познакомиться с культурой и традициями других стран, а затем выехать туда на временное или постоянное место жительства. Выясняет, что среди причин выезда молодежи за границу можно выделить следующие: миграционная политика граждан Евросоюза, политический курс Евросоюза, возможность использования иностранных студентов для экономического развития, а также интенсивный набор иностранных студентов в высшие учебные заведения.*

*Ключевые слова: образовательная миграция, студент-иностранец, иностранный язык, Евросоюз, занятия по иностранным языкам.*



**Sławomir Schultis**

### **TOPICS FOR FOREIGN LANGUAGE CLASSES DURING EDUCATIONAL MIGRATION**

*Since the 1990s, and in Poland mainly after its accession to the European Union in 2004, a significant increase in students' interest in cross-border education has been observed: the functioning principles of the European Union allow free movement of its residents, free choice of the study place, residence and work. The European Union governments notice the possibility of exploiting the educated graduate's potential, who has experience in living and learning in a country other than his/her homeland, whereas university authorities take the opportunity to recruit a foreign student to their own universities, especially in the face of demographic decline in the developed European countries.*

*Key words: education, migration, foreign student, foreign language, European Union, foreign language classes.*

**УДК 069(477.46)+004**

**Сергій Куценко**

### **МУЗЕЇ ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛАСТІ В МЕРЕЖІ ІНТЕРНЕТ: КОМПЛЕКСНИЙ АНАЛІЗ**

*У статті досліджується представництво музеїв Черкаської області в мережі Інтернет в контексті проблеми інтеграції музейних установ у віртуальну мережу, змісту та актуальності розміщеної інформації на даних ресурсах, а також розширення їх діяльності в соціальних мережах для збільшення відвідувачів музейних установ. Висвітлюється ефективність використання науковцями джерельної бази вітчизняних віртуальних ресурсів музеїв. Акцентується увага на важливій ролі у вивченні питання популяризації, підтримки віртуальних ресурсів музеїв в нашій державі фаховими музейними виданнями.*

*Ключові слова: музеї, Інтернет, інформаційні технології, сайти, Черкаська область.*

Упродовж останніх десятиліть Інтернет поширився в усі сфери діяльності людини, інформаційні технології набувають усе більшого значення у житті суспільства і держави в цілому. Глобальна мережа Інтернет стає важливою частиною культурного життя взагалі і життя установ культури зокрема.

У країнах Західної Європи сфера культури є важливим чинником соціально-економічного розвитку держави і розглядається як один із чинників формування конкурентоспроможності країни в сучасному світі. Культуру розглядають як складову частину в розв'язанні економічних, політичних і соціальних проблем. Музеї, як частинка культурної сфери інтегруються та адаптуються до нових умов, поставлених перед ними суспільством і перетворюються на важливі осередки освіти, науки і навчання. Музейні установи також поступово включаються в процес впровадження елементів новітніх технологій у своїй діяльності. Комп'ютер стає прогресивним робочим інструментом музейних працівників; стрімко зростає освоєння віртуального простору [2, с. 87].

Останнім часом не тільки за кордоном, але і в українській частині всесвітньої павутини з'являється усе більше сайтів, що представляють в Інтернеті музеї з українських регіонів. Але в Україні, визнаючи усі досягнення і переваги, які отримали музейні установи, слід вказати на низку не вирішених проблем. По-перше, це розвинутість веб-ресурсів центральних музейних установ і відсутність таких у регіональних музеїв. Це наочно можливо переглянути на прикладі музейних закладів Черкаської області. По-друге, не вирішеним також залишається і відсутність фахівців із обслуговування і наповненості інформаційних ресурсів у мережі Інтернет, а також необ'єктивності та застарілості поданих даних у Інтернет-джерелах.

Питанням впровадження новітніх інформаційних технологій в музейну справу і, зокрема, проблемою становлення і розвитку Інтернет-ресурсів в музейних установах займалися в більшості російські науковці такі як Ю. Бухман [2], М. Гендина [1], М. Легеченко [3], О. Мастениця [4], М. Нікішин [5], О. Самаковська [6], В. Черненко [7–9]. Із 2004 р. в Росії Державний російський музей успішно реалізує програму створення центрів "Віртуального світу російського музею". Музеї, які беруть участь у програмі дають можливість відвідувачам детальніше ознайомлюватись із фондами та на більш якісному рівні демонструють глядачам історичні реконструкції втрачених музейних експонатів. Також вдосконалюється взаємодія між музеями та іншими подібними закладами науки та культури [7, с.13].

В Україні комплексних і глибоких досліджень по даній проблемі майже не проводилося. Лише в працях М. Рутинського і О. Стецюк [10] розглядаються питання впровадження новітніх технологій в

музейних закладах, а також висвітлюється позитивний досвід закордонних музейних установ, щодо їх інтеграції в мережі Інтернет з метою збільшення кількості відвідувачів, покращення взаємодії між даними установами та спрощення доступу до музейних фондів.

Важливу роль у вивченні проблем популяризації, підтримки і розкручуванні музейних Інтернет-ресурсів в нашій державі відіграє редакція і науковці журналу "Музеї України". На базі їх сайту створена електронна база музеїв України різних напрямів, де вказується коротка контактна інформація даних закладів і також, що є важливим, надаються електронні адреси сайтів музейних установ.

Проблеми впровадження новітніх технологій в діяльності музейних установ потребують подальшого дослідження, оскільки існує безліч невирішених питань. Насамперед, це стосується проблеми інтеграції музейних установ у мережу Інтернет, зміст та актуальність розміщеної інформації на даних ресурсах. Особливо ця проблема існує на сайтах регіональних музейних установ, де через проблеми відсутності відповідних спеціалістів, дані ресурси функціонують частково, а в більшості випадків в мережі Інтернет розміщена лише коротка інформація про установу: адреса, назва музею і контактні дані. Тому закордонні, а також і українські науковці загалом не можуть ефективно опрацьовувати матеріали із фондів регіональних музеїв і це, в свою чергу, не дає можливості цілісно і об'єктивно проводити наукові дослідження. Відсутня також і ефективна комунікація між музейними установами, що здійснюється за допомогою комп'ютерних технологій. І якщо музей у своїй діяльності знаходитиме цікаві, експериментальні, привабливі форми, співзвучні часу і адекватні суспільним потребам, його відвідуваність буде рости і науковий потенціал досліджень фондів зростатиме [10, с.53].

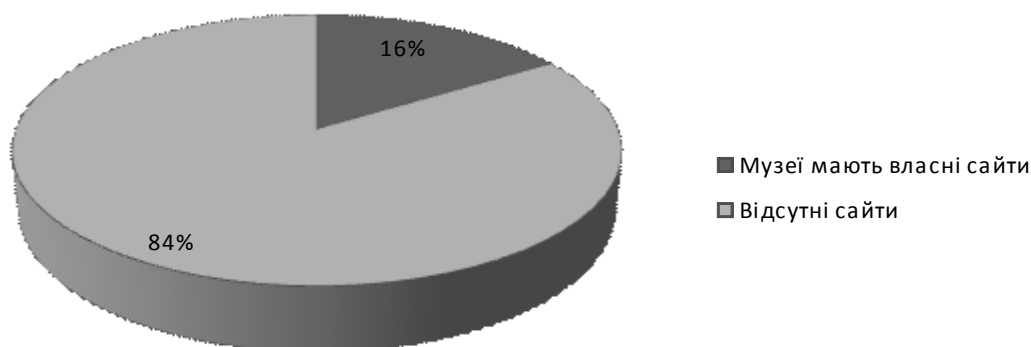
Метою дослідження є комплексний аналіз Інтернет-представництва музеїв Черкаської області, зміст та відображення актуальної інформації на даних ресурсах.

У більшості випадків музеї в Інтернеті представлені у декількох формах: в першу чергу це сторінки-візитки, на яких, зазвичай, представлена коротка контактна інформація про даний суб'єкт. По-друге, це розроблений окремий сайт, на якому розміщено відомості про музей, інформацію про фонди, вказані напрямки дослідження цієї установи. По-третє, це віртуальні музейні установи. Чіткого визначення поняття "віртуальні музеї" немає, одні вважають, що це музеї, які діють лише в Інтернет-просторі, а інші вказують, що це окрема послуга реального існуючого музею, який надає можливість відвідувачам ознайомлюватися із його фондами не виходячи із власного будинку [5, с.78–79].

Також в Україні є Інтернет-ресурси окремих періодичних видань, наприклад журналів "Музеї України" [11], "Музейний простір" [12], які у своїй діяльності мають на меті адаптувати, модернізувати роботу музейних установ до сучасних потреб, тому розробляється на сайтах даних журналів єдиний реєстр музейних установ України. Це надасть можливості пошуку детальної інформації для ознайомлення та дослідження в більшості реально діючих вітчизняних музеїв.

Згідно з даними Черкаської обласної адміністрації, на території Черкаської області на 2012 р. діло близько 50 музеїв державної та комунальної форм власності і 7 національних та державних історико-культурних заповідників (Шевченківський національний заповідник в Каневі; Національний заповідник "Батьківщина Тараса Шевченка" на Звенигородщині; Корсунь-Шевченківський національний історико-культурний заповідник; Національний заповідник "Чигирин"; Кам'янський державний історико-культурний заповідник; Державний історико-культурний заповідник "Трахтемирів"; державний історико-культурний заповідник "Трипільська культура" на Тальнівщині, а також державний історико-архітектурний заповідник "Стара Умань" [13].

За допомогою пошукових систем Google, Яндекс та електронних баз сайту "Музеї України" та "Музейний простір" виявлено близько 8 Інтернет-ресурсів музейних установ із 50 наявних в Черкаській області. Це графічно можна відобразити у вигляді діаграми.



Кількісні показники поширення музейних установ Черкаської області в мережі Інтернет подано у діаграмі.

Виявлені Інтернет-ресурси проаналізовані за наступними критеріями: структурованість, наявність інформації про основні напрями діяльності музею, відомості про керівництво та персонал (фондова, експозиційна, науково-дослідницька і робота із відвідувачами); актуальність оновлення новинної стрічки; відео та фото матеріали експонатів, а також можливість їх деталізації; наявність гіперпосилань – це допомагає науковцям і також простим відвідувачам ознайомлюватися із діяльністю музею, дозволяє розширити знайомство із додатковими джерелами; присутність музею в соціальних мережах (Facebook, Однокласники, Вконтакте); форум або інші засоби спілкування; публікації працівників музею та інші праці вчених з тематики музею; можливість віртуальної екскурсії по експозиціях музею.

Аналіз за цими критеріями дозволив визначити тип музейного представництва (сайт чи рекламна візитка лише із контактними даними закладу) цільову спрямованість музейних ресурсів (залучення відвідувачів, ефективність віртуальної діяльності музейних установ та простота у використанні даних ресурсів в наукових цілях).

У місті Черкаси діє центральний відділ краєзнавчого та художнього музею. Вони представлені добре структурованими сайтами, на яких повній мірі пред'явлена інформація про роботу усіх відділів і філіалів музею. Що ж стосується актуальності, то на Інтернет-сторінці Черкаського краєзнавчого музею [14] інформація про майбутні виставки щоденно оновлюється є безліч фото із експонатів фондів, зображення підписані і деталізуються. Гордістю Черкаського краєзнавчого музею є речі козацької доби. Це, передусім, козацька зброя: пістолі, гармати різного калібру і розміру, порохівниці. В експозиції можна побачити абордажні піки, бойові сокири, рушниці, козацькі люльки це все оцифровано і деталізовано та представлено у вигляді фото на Інтернет-сторінці музею.

Оновленість інформації художнього музею [15] є в певній мірі застарілою, інформація про заходи, як і проходять в даній установі давно не оновлювалася, хоча оцифровування експонатів музею і додавання цих даних на сайт відбувається часто. Важливу роль також відіграє безперервне оновлення сайтів за рахунок додавання нових матеріалів, особливо в рубриці “новини”, саме це формує інформаційний імідж музею, як інституції, що знаходиться у постійному розвитку і діє у контексті до вимог сучасності. Основна концепція сайтів цих двох музеїв є абсолютна відкритість і висвітленість діяльності працівників музею. На центральній сторінці сайтів музеїв вказано те, що в першу чергу потребують відвідувачі цього ресурсу. Це графік роботи музею, адреса і вартість квитка. Кожен відвідувач може запитати будь-яку інформацію, яка його цікавить. Зворотній зв'язок здійснюється на двох сайтах через форум, а також контакти музеїв – це номери телефонів, поштові скриньки. Форуми є досить розвинутими, на всі запитання відвідувачів працівниками музею надається чітка вчасна відповідь.

Інтернет-ресурс Черкаського художнього музею подає інформацію про наукові досягнення їхніх працівників в музейній та художній сфері. На сайті є чітке розміщення по відділах музейної експозиції на декоративно-ужиткове мистецтво та образотворче мистецтво – це спрощує ознайомлення та дослідження представлених колекцій музейних фондів. Для популяризації спадщини українських художників на даному ресурсі знаходиться велика кількість зображень картин. Кожен представлений експонат має підпис і коротку довідкову інформацію (автор картини, мистецький напрям, коротка історія про картину і цікаві факти), її можна наблизити і повернути в різних ракурсах для кращого детального ознайомлення.

Тут є детальний план усіх поверхів із зазначенням найцікавіших експонатів із музейних фондів (картин Данила Нарбути) і також, що є важливо, подана інформація про проведення майстер-класів з різних видів художніх мистецтв.

На сайті музею також представлена інформація, що може бути використана учителями образотворчого мистецтва. Сучасна дитина не може уявити своє життя без комп'ютера, тому в навчальному середовищі учителі можуть використовувати подібні сайти із користю. На уроках малювання ресурси музеїв будуть необхідні, щоб прищеплювати естетичні цінності, ознайомлювати із культурним спадком людства на основі висвітлення експонатів музею.

Черкаський краєзнавчий та художній музеї присутні в соціальній мережі Вконтакті. Тут розміщена основна інформація про заходи, які проходять, висвітлюється інформація про діяльність музейних установ в Україні, представлено також фото і відеоматеріали із заходів музею, і міститься цікава інформація з проблематики музеїв. Рекламується і пропагується проведення заходу “Ніч в музеї”, що проводиться раз у рік на “Міжнародний день музею” 16 травня, відвідувачі можуть знайомитися із експонатами музею на кілька годин довше чим в буденний день чи взагалі до ранку. Можна знайти інформацію про заплановані заходи для відвідувачів, наприклад, відкриття кінолекторію, можливість переночувати в приміщенні музею та ін.

Національний історико-культурний заповідник "Батьківщина Тараса Шевченка" [16], Корсунь-Шевченківський державний історико-культурний заповідник [17], Шевченківський національний заповідник м. Канів [18], Кам'янський державний історико-культурний заповідник [19] та Національний історико-культурний заповідник "Чигирин" [20] мають повноцінно діючі та структуровані сайти. Інформація із сайтів дає уявлення про тематичні напрями діяльності музеїв, керівництво та працівників установи, наявність філіалів і тематику їх діяльності. Головною ідеєю їх діяльності, як вказується на сайтах установ, є висвітлення знань про історію своєї країни та рідного краю, виховання ідей патріотизму, що дозволяє вирішити комплексне завдання духовно-морального й інтелектуального розвитку громадянина. Відбувається активне освоєння інтерактивних форм. Велике зацікавлення слухачі надають музейним сайтам, які використовують інтерактивні елементи – анімацій. Для більш об'ємного уявлення про діяльність музею, сайти музеїв включають на своїх Інтернет-сторінках архітектурні розгортки, інтерактивні плани поверхів, тривимірну графіку приміщень. На цих ресурсах можна також знайти інформацію про те, що в найближчому майбутньому музеї хочуть впровадити також ознайомитись із експонатами за допомогою віртуальних турів. Це дасть змогу детальніше оглядати інтер'єри, вільно переходити із залу в зал.

На сайті Національного історико-культурного заповідника "Чигирин" подається необхідна інформація для туриста. Це і карта автомобільних доріг, де розроблена розмітка найкоротшого шляху до музею, і графік автобусних рейсів, де турист може переглянути інформацію про зручну подорож до даного закладу, також перераховуються пам'ятні місця, які можна відвідати у місті, детально розписано інфраструктуру міста – це і заклади харчування, готелі все, що буде необхідно людині для відпочинку. В окремому розділі демонструються основні публікації з тематики музею. Серед них праці наукових працівників установи та дослідників, які працювали по тематиці діяльності музею, це дасть змогу спростити і розширити знайомство із експонатами музею. Музейні працівники слідкують також за оновленістю та актуальністю поданої інформації у новинній блоці новин. Особливо цікава і повчальна інформація подана на сайті заповідника "Батьківщина Тараса Шевченка". Музей здійснює цікаві акції серед яких, наприклад, мільйонний відвідувач (переможці отримують цінні призи наприклад, безкоштовне відвідування установи упродовж певного часу), майстер-класи з виразного читання віршів Шевченка та інших українських класиків. Також є відео і фото матеріали з відзначення українських народних свят, які відбуваються на базі музею. Це нововведення дає змогу пропагувати українські традиції і науковці зможуть вивчати дані матеріали не виходячи із власного кабінету. На Інтернет-сторінках музею є в наявності розвинуті форуми, на яких представлена актуальна інформація про діяльність закладів, кожен відвідувач може ділитися власними думками на різні теми, добре налагоджений діалог між працівниками музеїв і відвідувачами.

На головній сторінці сайту Кам'янського державного історико-культурного заповідника розміщена інформація про графік роботи та планування виставок, деталізовано основні види діяльності закладу. Фото експонатів на сайті розділено на сім груп: стародавня історія; визвольні змагання 1917–1922 рр.; український побут і етнографія; розвиток культури ХХ ст.; Друга світова війна; сучасність. Демонструються рідкісні фотографії з архіву родини сестри композитора – О. Давидової, оригінальні портрети членів цієї родини, предмети побуту того часу, які пов'язані із життям родини. Багатосторонньо представлена інформація про визвольні змагання 1917–1921 рр. На сайті музею представлені фото документів і світлини учасників повстання, оригінальні зразки зброї того часу. З світлин постають образи легендарних холодноярівських ватажків – братів Чучупаків, отаманів Хмари, Мамая, Завгороднього, Чорного Ворона, рядових козаків, селян. Із допомогою цих матеріалів дослідник має можливість реконструювати побут і події того часу, зрозуміти психологію учасників, дати об'єктивну оцінку тих чи інших персонажів. Музеї мають власні сторінки в соціальних мережах Вконтакті та Facebook. На базі даного ресурсу весь час оновлюється інформація про нові події, які організовуються, а також додається нове відео та фотографії із різних тематичних заходів.

Шевченківський національний заповідник у м. Канів намагається подавати всю інформацію на сайті спрощено, у вигляді схем та таблиць, це набагато краще сприймається глядачем, чим в текстовій формі. Тут є посилання на сторінки, де можна знайти інформацію про кращі музеї України, відомості про законодавчу базу музейної діяльності, розміщені посилання на інформацію про майбутні конференції, сайти музеїв світу, а також сторінки, що надають можливість віртуально відвідати зали деяких музеїв та багато іншого.

На центральній сторінці сайту Корсунь-Шевченківського державного історико-культурного заповідника вказується, що головною метою його діяльності у віртуальній мережі є пропагування та висвітлення серед молодого покоління спогадів про героїчне минуле Корсунщини від давнини – до ХХ ст. Експонати фондів оцифровані і для зручності віртуального перегляду їх розбито на кілька

груп: історія Корсунь-Шевченківської битви, літературна творчість І. Нечуя-Левицького, фауна та флора краю. На сайті розміщується фото та відео інформація про тематичні виставки, які проходять на території даного закладу. Детально розписано план екскурсії в музеї, вказано, що приблизні часові рамки проведення від 45 хв. залежно від їх тематики. Є інформація про те, що в музеї відбуваються концерти та презентації молодих дарувань Черкащини.

Сайт Канівського історичного музею [21] є малофункціональним він знаходиться в “замороженому” стані. Відсутня повністю інформаційна наповненість сторінки музею. Присутнє лише гіперпосилання на сайт журналу “Музеї України”.

Уманський краєзнавчий музей [22] має недостатнє представництво в мережі Інтернет. Відсутня інформація про керівництво та напрями діяльності музею. Відвідувачам сайту надаються дані про музей (коротка історична довідка), фотогалерея цінних експонатів без деталізації, інформація про нові виставки, а також афіша цікавих подій, які проходять в місті Умані. Також присутні стислі біографічні розповіді про етнографів Уманщини, які зробили значний внесок у дослідження історії краю та наповнення музею експонатами.

На основі проаналізованих джерел та сайтів музеїв можна сказати, що в майбутньому музейні заклади все більше прогресуватимуть і впроваджуватимуть у свою діяльність нововведення для збільшення відвідування установ і одним із шляхів до цього буде інтеграція у світ Інтернету.

В результаті проведеного дослідження виявлено низку недоліків, а саме: недостатня кількість поширення музейного представництва в мережі Інтернет, це пояснюється в першу чергу відсутністю якісного зв'язку з мережею Інтернет на території Черкаської області і нестача фахівців в галузі інформаційно-комунікаційних технологій. Також суттєвою проблемою є недостатньо розроблена законодавча база, яка б цей процес регулювала. Практично усі музеї намагаються викласти інформацію в загальних рисах без коментування, що не дозволяє детально ознайомлюватися із фондовою базою. Якщо аналізувати актуальність подачі новин про тематичні заходи та інформацію взагалі в музейному секторі, то черкаські музеї не завжди за цим спостерігають і в окремих випадках інформація є застарілою. Інформація про фонди, виставки та загальні дані про музеї Черкаської області в більшості випадків розміщується в текстовій та громіздкій формі, що є загалом негативним для сприймання та засвоєння поданої інформації. На сьогоднішній день музейні працівники все більше переймають досвід зарубіжних колег і вдосконалюють подачу інформації та викладають її у вигляді ілюстрацій, діаграм, таблиць та схем. Основною мовою викладу текстового матеріалу в більшості випадків є лише українська, що є проблематичним для відвідувачів із інших країн, які не в змозі отримати необхідну інформацію із веб-ресурсів музеїв. Відносно розташування інформації для відвідувачів в більшості випадків – вона візуально помітна і відразу впадає у вічі.

Технологію віртуальної екскурсії використовують лише два заклади: Національний історико-культурний заповідник “Чигирин” та Шевченківський національний заповідник м. Канів. В більшості випадків основний напрям роботи знаходиться в полі діяльності із реальними відвідувачами. Здійснюється також і спільна діяльність музеїв, це наприклад проходження спільних виставок присвячених історичним подіям та життю видатних людей, проводяться на базі музеїв конференції на різну тематику, та реалізується робота з реставрації музейних експонатів, хоч така інформація в більшості випадків висвітлюється в загальних рисах на сайтах музеїв. Таким чином, можна зробити висновок, що можливості використання Інтернету в різних напрямках діяльності музеїв Черкаської області не використовуються в повній мірі і потребує подальшого вивчення та вдосконалення.

#### *Список використаних джерел*

1. Гендина Н. И. Создание эффективного официального сайта объекта культуры: от эмпирика к разработке и реализации научно обоснованной концепции / Н. И. Гендина // Вестник Кемеровского государственного университета культуры и искусств. – 2010. – № 12. – С. 87–104.
2. Бухман Ю. В. Презентация художественных ценностей в сети Интернет / Ю. В. Бухман // Ярославский педагогический вестник. – 2007. – № 2. – С. 96–98.
3. Легеченко М. В. Некоторые аспекты культуры создания музейного веб-сайта / М. В. Легеченко // Омский научный вестник. – 2011. – № 95. – С. 209–211.
4. Мастеница Е. Н. Социальная миссия музея в эпоху глобальных перемен / Е. Н. Мастеница // Человек, культура и общество в контексте глобализации: Human being, culture and society in the context of globalization: материалы междунар. науч. конф., 25–27 ноября 2005 г. – М.: Академический проект, РИК, 2007. – С. 216–219.
5. Музей и новые технологии // На пути к музею XXI века / сост. науч. ред. Н. А. Никишин. – М.: Прогресс – Традиция, 1999. – 2016 с.
6. Самаковская О. В. Формирование контента сайтов этнографических музеев: проблемы качественного представления музейной информации в Интернете и пути их решения / О. В. Самаковская // Вестник Кемеровского государственного университета культуры и искусств. – 2012. – № 20. – С. 56–61.
7. Черненко В. В. Виртуальные выставки на сайтах отечественных музеев / В. В. Черненко // XII ежегодная международная конференция АДТИГ – 2008 “Культурное наследия регионов России в мировом информационном пространстве”, 2–7 июня 2008: тезис. – Пермь, 2008. – С. 13–15.
8. Черненко В. В. Музей или интернет-публикация? / В. В. Черненко // Музей. – 2010. – № 8. – С. 22–23.
9. Черненко В. В.

Музейное пространство XXI века / В. В. Черненко // Музей. – 2007. – № 6. – С. 33–38. 10. Рутинський М. Й. Музеєзнавство: Навч. посіб. / М. Й. Рутинський, О. В. Стецюк. – К.: Знання, 2008. – 428 с. 11. "Музеї України". – Режим доступу: [www.museum-ukraine.org.ua](http://www.museum-ukraine.org.ua). 12. "Музейний простір". – Режим доступу: <http://prostir.museum.ua>. 13. Черкаська обласна державна адміністрація. – Режим доступу: <http://www.oda.ck.ua/index.php?lng=ukr&section=9&article=17>. 14. Черкаський обласний краєзнавчий музей. – Режим доступу: <http://ckoblmuz.ck.ua>. 15. Черкаський художній музей. – Режим доступу: <http://museum.ck.ua>. 16. Національний історико-культурний заповідник "Батьківщина Тараса Шевченка". – Режим доступу: <http://www.batjkiivshhyna-tarasa.com.ua>. 17. Корсунь-Шевченківський державний історико-культурний заповідник. – Режим доступу: <http://www.korsun.ic.ck.ua>. 18. Шевченківський національний заповідник м. Канів. – Режим доступу: <http://shevchenko-museum.com.ua>. 19. Кам'янський державний історико-культурний заповідник. – Режим доступу: <http://shevchenko-museum.com.ua>. 20. Національний історико-культурний заповідник "Чигирин". – Режим доступу: <http://chigirinzapovidnyk.org.ua>. 21. Канівський історичний музей. – Режим доступу: <http://kaniv-museum.at.ua>. 22. Уманський краєзнавчий музей. – Режим доступу: <http://umanmuseum.blogspot.com>.

**Сергей Куценко**

### **МУЗЕИ ЧЕРКАССКОЙ ОБЛАСТИ В СЕТИ ИНТЕРНЕТ: КОМПЛЕКСНЫЙ АНАЛИЗ**

*В статье исследуется представительство музеев Черкасской области в сети Интернет в контексте проблемы интеграции музейных учреждений в виртуальную сеть, содержания и актуальности размещенной информации на данных ресурсах, а также расширение их деятельности в социальных сетях для увеличения посетителей в музейных учреждениях. Освещается эффективность использования учеными источниковой базы отечественных виртуальных ресурсов музеев. Акцентируется внимание на важную роль в изучении вопроса популяризации, поддержки и раскрутке виртуальных ресурсов музеев в нашем государстве профессиональными музейными изданиями.*

*Ключевые слова: музеи, Интернет, информационные технологии, история, сайты, Черкасская область.*

**Sergiy Kutsenko**

### **MUSEUMS CHERKASY REGION ON THE INTERNET: COMPREHENSIVE ANALYSIS**

*The article examines the representation of museums in Cherkasy region in the Internet in the context of integration of museum establishments in virtual network, content and relevance of the information posted on these resources and expanding their activities in social networks to increase visitors attendance to museums. We highlight the efficiency of the scientific usage the virtual source base of domestic resources of museums. Attention is focused on the important role in studying the issue of popularization, support and promotion of virtual resources of museums in our country by museum professional publications.*

*Key words: museums, Internet, Information Technology, history, sites, Cherkasy region.*

## ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА ІСТОРІОГРАФІЯ

УДК 94 (477): (323. 3+330. 34)

Олександр Любич

### ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ ПИТАННЯ ПОХОДЖЕННЯ МАЛОРОСІЙСЬКОГО КОЗАЦТВА

*У статті зроблено спробу історіографічного аналізу концепцій та теорій походження малоросійського козацького стану. З'ясовано, що існує дві групи концепцій походження малоросійського козацтва: етнічна і соціальна. Учені погоджуються в одному, що саме козацтво виступало захисником українського народу від зовнішніх ворогів, чинило активний спротив соціальному та національно-релігійному гнобленню. Обґрунтовано, що найбільш вірогідними є автохтонні концепції походження малоросійських козаків і що вони формувалися із представників різних станів. Аргументовано, що необхідною умовою розвитку малоросійського козацького стану була наявність вільних земель на території Лівобережної України.*

*Ключові слова: історія України, історіографія, козацтво, малоросійське козацтво, соціальний статус.*

До сьогоdnішнього часу більшість вітчизняних та зарубіжних дослідників теми козацтва, зводять зображення козака тільки як "запорожця-характерника" або донця у черкесці. Але мало хто знайомий із історією малоросійського козацтва, яке було славетною і самобутньою частиною українського народу і мало спільне коріння, духовну і матеріальну культуру з іншими козацькими суспільствами. Малоросійських козаків у вітчизняній та зарубіжній історичній науці, здебільшого розглядали, як мешканців Полтавщини та Чернігівщини, яких активно використовував російський уряд для своїх інтересів, або як стан, схожий до державних селян, з чим важко погодитися. У статті спробуємо з'ясувати, які концепції та теорії походження малоросійського козацтва розроблено упродовж декількох століть.

Більшість теорій про походження малоросійського козацтва можна умовно поділити на дві групи: етнічні й соціальні.

До етнічних теорій, зазвичай, відносять "чорноклобуцьку теорію" походження козаків від північнокавказьких тюркських народів, яку підтримував і розвивав польський історик М. Стрийковський (близько 1547–1582 рр.) у "Kronika Polska, Litewska, Zmodzka u wszystkiej Rusi Kijowskiej, Moskiewskiej..." (1582 р.). Згідно з теорією літописця XVIII ст. П. Симоновського, викладеній у "Кратком описании о козацком малороссийском народе" (1765 р.) попередниками козаків були косоги. Існують майже міфічні версії походження козацтва. Наприклад, російський історик В. Татищев висунув гіпотезу, згідно з якою у Єгипті було місто Черказ, мешканці якого переселилися на Кавказ і почали називатись "косогами". Пізніше татари відтіснили їх до Придніпров'я, де вони стали відомими вже під назвою "козаки". Серед інших етнічних теорій важливе місце займала теорія татарського походження козацтва. Її у свій час не оминув увагою відомий історик М. Костомаров. До речі, французький просвітитель Вольтер вважав, що козаки – це частина тих татарів, які асимілювалися з місцевим населенням середньої течії Дніпра. Відомий російський історик Є. Савельєв у книзі "История казачества" доводить, що "остатки ордынских казаков, не присоединившиеся к киргизам – своим соплеменникам, образовавшим новое ханство, могли быть первым ядром, около которого копились русские беглецы. Скоро это ядро могло исчезнуть от безженства ... и русское поколение ... остаться хозяином союза". Учений вважав малоросійських козаків корінним населенням берегів Азовського і Чорного морів, Дона і Нижнього Дніпра.

Розпочата козацьким літописцем Г. Грабянкою, продовжена автором анонімної "Истории Русов" (XVIII ст.), теорія хозарського походження козаків знайшла продовження у російського історика Л. Гумильова [1]. Цієї точки зору дотримувався французький офіцер Жан-Бенуа Шерер, який у XVIII ст. перебував в Україні й своє бачення виклав у "Літописі Малоросії, або історії козаків-запорожців та козаків України, або Малоросії". Автор вважав, що козаків, або хозарів знали вже у 948 р. На підтвердження своєї думки французький дослідник приводить приклад з літопису Нестора: "Року 6530, чи 1022, Мстислав, князь Тьмутараканський, пішов на хазар, або козаків. ... він увійшов у країну переможеного, забрав його добро, жінку, дітей, наклав на козаків податок і повернувся до Тьмутаракані". На початку XIX ст. М. Сементовський висунув теорію, за якою в країні

"Казарії" або як називав її Константин Багрянородний – Казахії, з давніх часів мешкав народ "козаки", який з X ст. жив на землях Руських – Малоросії й далі по Дніпру, Дону і Бугу [2]. До етнічних теорій можна віднести і концепцію українського професора М. Дашкевича, відому як "болоховська теорія" [3].

Найбільш ймовірно, на думку більшості сучасних істориків, серед етнічних теорій появи козацтва є автохтонна теорія. Її підтримували і розвивали такі відомі українські дослідники козацтва, як М. Грушевський [4], Д. Яворницький [5], В. Голобуцький, В. Смолій, В. Щербак і багато інших.

Слід зазначити, що термін "козацтво" у своєму первісному значенні фіксував не соціальний статус, а спосіб життя та рід занять. Спроби вирішення проблеми формування козацького стану започатковані ще у XVII ст. Тодішню західноєвропейську історіографію репрезентували насамперед праці польських та німецьких учених, зокрема Йогана Гербіна, Матія Беонеггера, Рейнольда Гейденштейна, Франціска Мелінського, Павла Пясецького та інших. Козацький родовід вони виводили із самоназви. Як стверджував П. Пясецький, назва "козак" походить від слова "коза". Український філософ і просвітитель XVIII ст. Г. Кониський вважав, що назва "козак" походить від слова "коза", позаяк "козаки, мовляв, на своїх конях такі прудкі були, як ті кози".

Згідно з іншою точкою зору, козаки ототожнювалися із людьми, які плавали річками й буцімто називались у Польщі "Kozі". Гданський історик і педагог Іоакім Пасторій (Хіртенберг) у праці "Історія Польщі" звернув увагу на те, що козаки були відомі не лише на Дніпрі; вони ходили також на Дон, Волгу, Чорне й Каспійське моря. Стосовно цього він писав так: "Виходячи із стану справ, мені особисто здається, що назва козаків перш за все пов'язана з характером їх діяльності".

Видатний військовий інженер, генерал-майор О. Ригельман (1720–1789 рр.), який вийшовши у відставку, оселився під Черніговом, написав "Летописное повествование о Малой России и ее народе и козаках вообще" (1785–1786 рр.). Він уперше розповсюдив назву "українці" не тільки на козаків, а й на усе населення України-Малоросії. Поняття "малоросіяне" і "українці", а також "Малоросія" і "Україна" використовувалися ним як тотожні. Рукопис О. Ригельмана був добре відомий історикам і використовувався Д. Бантиш-Каменським, П. Симоновським, С. Лукомським та іншими. Для них поняття "українець", "малоросійський козак" і "черкас" були тотожними. У відношенні до інших не привілейованих станів населення використовувався термін "малоросійці", для тих, хто мешкав на кордонах російської держави – "українці".

Я. Маркович (1776–1804 рр.) у "Записках о Малороссии, ее жителях и произведениях" (СПб., 1798 р.) писав, що територія "между реками Остром, Супоем, Днепром и Ворсклой" (т.т. Полтавщина і південь Чернігівщини) "известна под именами Украины". Він також називав тамошніх мешканців "степными Малороссиянами" і вважав, що вони походили від руських або половців, які прийняли козацький стиль життя. "От сих Козаков произошли и Украинцы, составлявшие прежде Малороссийское войско: остатки оного суть нынешние Козаки; но они уже не воины, а сельские жители", – зазначав Маркович. Український історик Н. Король походження малоросійських козаків пов'язував з антами – предками племен уличів і тиверців, які відбивали напади на свої селища сусідніх кочовиків-кіннотників [6].

Не менше поглядів на джерела формування малоросійського козацтва існує і серед прихильників соціальних теорій. Багато дослідників дійшли висновку, що малоросійське козацтво виникло із якогось окремого соціального стану українського суспільства. Так, польський історик XVI ст. М. Вельський вважав козацтво "туземным сословием". Французький інженер, автор "Опису України" Г. де Боплан, а за ним і козацький літописець С. Величко дотримувалися тієї точки зору, що козаки походять від дрібної шляхти. Російські учені В. Карпов і М. Туманов вважали предками козаків княжих дружинників часів Київської Русі. Частина дослідників бачила джерелом козацтва Тмутараканське князівство, у якому мешкала соціальна верства берладники або бродники (звідси ця теорія стала відомою як "бродницька"), обов'язком яких був захист кордону від нападів кочових сусідів.

Особливої точки зору на походження козацтва дотримувався історик кубанського козацтва Ф. Щербина, який пов'язував походження козацтва із давньоруськими вічовими общинами. Безпосередній зв'язок із общинним побутом княжої Русі намагався дослідити В. Антонович. Однак, під впливом критичних зауважень М. Максимовича, учений змінив погляд на проблему. У його розвідці "Про козацькі часи на Україні" малоросійське козацтво постало вже як результат народної колонізації степового прикордоння. В. Антонович дотримувався "селянської теорії" виникнення козацтва. М. Максимович писав, що "в Украине обеих сторон Днепра козачество развилось с XVI веком, как особое сословие малороссийского народа, среди прочих сословий, т.е. духовенства, шляхетства, мещанства, посольства". Малоросійське козацтво постало у вигляді самобутньої військової організації української шляхти на зразок лицарського ордену. Погляд на малоросійське козацтво, як українське лицарство, знайшов довершеність у творах П. Симоновського, який називав



козаків "военным народом". Визначний археограф й історик Д. Бантиш-Каменський говорив про малоросійських козаків як "о бесстрашных, отчаянных воинах, прославивших храбрими делами себя и свою отчизну" [7].

Витвором народної стихії постало малоросійське козацтво у праці М. Костомарова. Він, зокрема, зазначав: "Города, кроме тягостей, положенных законом на мещанское сословие, терпели еще от произвола старост и воевод, и оттого мещане, особенно молодые и бедные, которых выгоды и симпатии мало привязывали к мещанству, убегали самовольно в казаки". У подальшому М. Костомаров розвивав теорію походження малоросійських козаків від "гулящих людей". Водночас дослідник стверджував, що представники влади організовували малоросійських козаків для несення прикордонної служби.

Широкого розвитку дослідження козацької проблематики набуло на межі XIX–XX ст. в українській історичній науці. До генези козацтва звертався П. Клепатський. Підкреслюючи побутовий характер козакування на степових теренах, він зокрема писав: "Чужой пример часто вызывает подражание, тем более, что казакование, с одной стороны, было выгодно (легкая добыча), а с другой – заманчиво своей привольной жизнью, исполненной приключений". Колискою малоросійського козацтва автор називав Черкаський повіт, який за географічними умовами був найсприятливішою ареною для діяльності шукачів пригод. Зрештою П. Клепатський зробив висновок, що до Люблінської унії 1569 р. козацтво являло собою вільне неосіле населення без міцної організації, що займалося мирними промыслами і розбоями на південному порубіжжі.

Із хліборобських громад прикордоння, які перебували під татарським гнітом, виводив малоросійське козацтво І. Каманін "До питання про козацтво до Богдана Хмельницького" (1894 р.). "Владения Козаков землями и занятия промыслами", – писав учений, – "часто вдали от места своего постоянного жительства, и необходимость защиты своих земель и промыслов собственными силами, в виду отсутствия правительственных органов для этого, создавало у них военное сословие и побуждало их организовать правильную военную повинность и полный военный строй". Він наголошував на походженні козаків з української людності, зазначаючи складні обставини формування станової організації. У "Военной энциклопедии" зафіксовано, що "козак" на мові тюркського народу торків, що мешкали над Чорним морем означало "лицар", а на мові половців – "охоронець кордонів". У розумінні народу в слові "козак" ці обидва поняття завжди нерозривно зливались в одне. "... більш енергійні з незадоволених державними порядками ... ішли далі за кордон держави і оселялись "в полі" – на території, що не належала державі ... в дійсності цілковито звільнялись від підлеглості державній владі. Так виникло малоросійське і запорозьке козацтво. Лише пізніше спільноти донських та інших козаків. Малоросійське козацтво досягло повної політичної і внутрішньої незалежності" [8, с. 273–274]. Згідно з концепцією О. Єфименко, поява малоросійського козацтва як феномену у часі співпадає з активізацією татарських набігів у кінці XV ст. Вона писала з цього приводу: "Українське козацтво появилось на світ лише через те, що під боком існувало розбійницьке кримське ханство" [9].

На генетичному зв'язку козацтва з боярською верствою, насамперед, щодо походження станових привілеїв, наголошував сучасний український історик С. Леп'явко. Він вказував на витоки цієї тези у працях П. Куліша, К. Тишковського і А. Яблоновського та можливість застосування її як моделі при розгляді козацьких повстань. При цьому автор звернув увагу на привілейованість козацького стану у другій половині XVI ст. Безумовно, що С. Леп'явко мав рацію щодо значення боярства у становленні козацької верстви. Проте, не можна погодитися з тезою автора, що на цей процес мали вплив виключно представники дрібної шляхти і боярства. Згадаємо хоча б козакування князів Дмитра Вишневецького, Михайла і Богдана Ружинських чи масове покозачення селян і міщан у пізніший період.

Помітний внесок у розкриття проблеми зробили історики українського походження. Л. Винар вважав, що козацтво вийшло з "усіх суспільних верств українського населення, починаючи від середовища українських панів і кінчаючи селянством і взагалі народними низами", і зазначає, що воно оформилось як верства у перші три чверті XVI ст. В. Гришко писав, що за часів польського панування козацтво сформувалося в окремий стан, хоча формально й невизнаний.

Питання про час виникнення малоросійського козацтва ще й досі є дискусійним у історичній науці. Вперше його порушив німець-протестант із Сілезії (м. Зоммерфельд) Йоган-Йоахім Мюллер у творі "Історична дисертація про козаків, яку представлено у приміщенні філософського факультету на публічний розгляд під головуванням месіра Готфріда Вейса з Торуні у Пруссії". Автор зазначеного дослідження найдавнішу згадку про козаків відносить до 1206 р., "коли землероби, виснажені постійними нападами татар на Україну, покинули лани і, помінявши кривий леміш та серп на меч ...". Однак сучасні вчені, зокрема Я. Ісаєвич і М. Кравець, вважають її помилковою.

Як зазначав Д. Яворницький: "... за городовым, малороссийским следовало низовое или запорожское козачество". Вчений вважав, що перша документальна згадка про відокремлення низових козаків від малоросійських козаків датується 1568 р., коли козаки стали "на Низу, на Днепре, в поле и на иных входах перемешкивать" [5].

Часом завершення історії малоросійського козацтва вважається 10 жовтня 1920 р., коли у відповідності до декрету ВЦВК і Раднаркому про відміну станів і цивільних чинів юридично ліквідовано козацький стан в Україні.

Отже, більшість істориків погоджується з тим, що тільки на межі XVI–XVII ст. малоросійське козацтво сформувалося в окремий стан зі своїми особливими інтересами, економічними і громадськими пріоритетами, у цей же час відбувається регіональне відокремлення козацьких суспільств. Дослідження створення і розбудови збройних формувань на українських землях є необхідною умовою з'ясування генези та особливостей розвитку українського суспільства.

#### **Список використаних джерел**

1. Гумильов Л. Открытие Хазарии: (Историко-географический этюд) / АН СССР. Ин-т истории народов Азии / Л.Гумильов. – М.: Наука. 1966. – 191 с.
2. Сементовский Н. М. Старина малороссийская, запорожская и донская / Н. М. Сементовский. – С.-Петербург: Типография И. Фишона, 1846. – 84 с.
3. Дашкевич М. Болоховская земля и ее значение в русской истории / М. Дашкевич // Труды III Археологического съезда в России. – К., 1878. – Т. 2. – С. 120–126.
4. Грушевський М. Історія України-Русі / М. Грушевський. – К.: "Наукова думка", 1995. – Т. 7. – 624 с.
5. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. У 3-х т. / Д. Яворницький. – К.: Наукова думка, 1990. – Т.1. – 592 с.
6. Король Н. Українське козацтво – родоначальник кінного війська Московії – Росії / Н. Король. – Нью Йорк: Н.Й., ЗДА. – 1963. – 105 с.
7. Бантыш-Каменский Д. История Малой России / Д. Бантыш-Каменский. – К.: Час, 1993. – 656 с.
8. Военная энциклопедия. – С. Петербург. – Т. 11. – 1911. – 328 с.
9. Ефименко А. История украинского народа / А. Ефименко. – К., 1990. – 491 с.

**Александр Любич**

#### **ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ВОПРОС ПРОИСХОЖДЕНИЯ МАЛОРОССИЙСКОГО КАЗАЧЕСТВА**

*В статье осуществлена попытка историографического анализа концепций и теорий происхождения малороссийского казацкого сословия. Выявлено, что существует две группы концепций происхождения малороссийского казачества: этническая и социальная. Учёные сходятся в одном, что именно казачество было защитником украинского народа от внешних врагов, осуществляло активное сопротивление социальному и национально-религиозному давлению. Обосновано, что наиболее вероятными есть автохтонные концепции происхождения малороссийских казаков и что их формирование происходило из представителей разных сословий. Аргументировано, что необходимым условием развития малороссийского казацкого сословия были свободные земли на территории Левобережной Украины.*

*Ключевые слова: история Украины, историография, казачество, малороссийское казачество, социальный статус.*

**Oleksandr Lyubych**

#### **HISTORIOGRAPHICAL ANALYSIS THE ORIGIN LITTLE RUSSIAN COSSACKS**

*The article canalizes historiographical conceptions and theories dealing with the origin of Malorossiya Cossack class. It was cleared up that there were two ideas of Malorossiya Cossacks origin: ethnic and social. Scientists share the opinion that it is Cossacks who defended Ukrainian people from foreign enemies, made an active resistance to social, national and religious oppression. It is grounded that Malorossiya Cossacks were formed out of the representatives from different classes and the autochthon conceptions on Malorossiya Cossacks origin are the most evident of all. It is reasoned out that vacant lends in the left-bank Ukraine were the necessary condition for the development of Malorossiya Cossacks settlement.*

*Key words: Ukrainian history, historiography, Cossacks, Malorossiya Cossacks, ethnic, social status.*

УДК 94(477)

Петро Вівчарик

**“ГНИЛИЦЬКА СПРАВА”  
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ ГАЛИЦЬКИХ ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАНЬ)**

*У статті проаналізовано діяльність відомого галицького громадського діяча Степана Качали на початку 1880-х рр. Розкрито його діяльність щодо врегулювання “гнилицької справи”.*

*Ключові слова: Степан Качала, Галичина, “Діло”, Ольга Грабар, “гнилицька справа”.*

У 60-х рр. XIX ст. у середовищі українського національного руху на східногалицьких теренах поступово зароджується декілька течій, представники яких, перебуваючи у пошуках зовнішньополітичного союзника, намагалися відстоювати власні погляди на національну історію, мову, літературу та віровчення. З часом такими найбільшими течіями стали русофіли та народовці.

Слід зазначити, що домінуючі позиції в суспільно-політичному житті галицьких українців поступово зайняли представники русофільської течії, під вплив яких потрапило товариство “Галицько-руська матиця” Народний дім у Львові, часопис “Слово”, окрім того серед українських послів Галицького крайового сейму у 60–70-х рр. XIX ст. провідну роль відігравали також русофіли.

У 1882 р. у Галичині відбулися два гучні судові процеси, під назвами “гнилицька справа” та “Справа Ольги Грабар і її друзів”, результатом яких стало звинувачення представників русофільської течії у державній зраді, а також викриття фінансування русофілів з території Російської імперії та листування з низкою російських діячів. Безпосереднім учасником одного з цих процесів став депутат Галицького сейму, священник С. Качала.

Актуальність цієї проблематики ґрунтується на висвітленні ролі С. Качали у так званій “гнилицькій справі”, яка знайшла відображення на сторінках часописів “Діло” та “Батьківщина” у 1882–1883 рр.

Наукова новизна статті полягає у тому, що на основі публіцистичної спадщини пароха із Шельпак С. Качали, матеріалів галицьких періодичних видань другої половини XIX ст. розглянуто його участь у судовій справі, у ході розгляді якої з'ясувалася співпраця представників частини східногалицької інтелігенції із Російською імперією.

Об'єктом наукового дослідження виступають суспільно-політичні процеси, що відбувалися у Східній Галичині у другій половині XIX ст.

Предметом є діяльність С. Качали, як депутата Галицького крайового сейму та учасника “гнилицької справи”, частково “Справи Ольги Грабар і її товаришів” у 1882–1883 рр.

У контексті аналізу історіографії проблеми згадки про взаємини С. Качали із діячами “Просвіти” знаходимо у працях О. Аркуші [2], П. Вівчарика [6], Є. Дороша [7–8], І. Куцого [11], М. Мудрого [14], О. Сухого [19], І. Райківського [16], Б. Янишина [21] та інших.

Основою джерельної бази статті слугують матеріали фондів Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника, зокрема, газети “Діло” [4–5; 9–10; 15; 17], “Батьківщина” [1; 18–19], матеріали фонду Барвінських [12].

Перша половина XIX ст. характеризується поступовим зростанням впливу представників русофільської течії у Східній Галичині. Згодом під їх контроль перейшла більша частина українських культурних, громадських та науково-просвітніх інституцій: насамперед, Ставропігійський інститут, Народний дім, “Галицько-руська матиця”, часописи “Слово” (основний друкований орган русофілів), “Вісник”, “Наука”, “Руська рада”, “Слов'янська зоря”, “Галичанин”, “Пролом”, “Страхопуд” та інші. Внаслідок посилення польських впливів у Східній Галичині, русофіли чітко демонстрували небажання шукати компроміс із поляками у вирішенні тих чи інших питань. Саме тому причиною найбільшої конфронтації русофілів із народовцями була готовність останніх до пошуків порозуміння і політичних контактів з польськими діячами. Кожен прояв таких контактів при цьому сприймався русофільськими діячами, як “польська інтрига”, скерована на руйнування староруського “архетипу” [13, с. 25].

У другій половині 1870-х рр. галицькі русофіли стали об'єктом посиленних зацікавлень урядових кіл Російської імперії, що зумовлювалось зростанням у Росії українського національного руху та їх прагненням не допустити його об'єднання з рухом галицьких русинів. Становленню галицького русофільства у тій формі, в якій у ньому була зацікавлена Росія, сприяло оформлення наприкінці 60-х рр. XIX ст. російських слов'янофільських комітетів. Вони надсилали у Галичину гроші для русофільських діячів через віденський салон для руських та інших діячів, організований протоієреєм при церкві російського посольства у Відні М. Раєвським [21, с. 7]. Міністерство

внутрішніх справ імперії з тривогою відзначало, що у 1860-х рр. русинській ідеології вдалося "вкорінитись" у широких верствах населення Східної Галичини та Північної Буковини. Особливу увагу було приділено переходу греко-католицьких парафій у православ'я, у зазначений період, що значною мірою спостерігалось на Холмщині. Представники польської влади теж непокоїлися через поширення русофільського впливу, тому шукали будь-якої можливості, щоб його знівелювати [21, с. 7].

Таким каталізатором стала заява мешканців села Гнилички Збаразького повіту (сучасний Підволочиський район Тернопільської області – примітка автора) про перехід на православ'я у грудні 1882 р. Згідно з австрійським законодавством, в імперії існувала свобода віросповідання, однак, враховуючи політичне становище, перехід у православну віру означав ледь не визнання російської ідентичності.

Громада с. Гнилички належала до парохії с. Гнилиці, у якій парохом був І. Герасимович. У відповідності із законом (декретом регуляційної комісії від 12 вересня 1782 р. та 23 серпня 1810 р.) громада, населення якої нараховувало більше 700 осіб, мала свою церкву могла претендувати на утворення парафії [4, с. 2–4]. У Гниличках на той час кількість населення становила понад 800 осіб, при цьому звернення підписали майже усі громадяни [4, с. 2–4].

Звернення мешканці Гниличок обґрунтовували віддаленістю церкви, а також бажанням скласти пожертву на церковні та інші потреби для храму, який знаходився у Гниличках. Із таким проханнями, а також зверненням щодо призначення священика, вони зверталися до Львівської митрополичої консисторії, безпосередньо до о. І. Герасимовича, однак відповіді так і не отримали. Тоді єдиним варіантом, який би задовольнив потреби селян, останні почали вбачати у переході на православну віру [18, с. 10–11]. У доцільності такого вибору мешканців Гниличок їх переконував також парох зі Скалата, один із провідних діячів русофільської течії І. Наумович, який зазначав, що православ'я є вірою предків русинів і навіть погодився написати та подати звернення селян до Львівської консисторії та до православної консисторії у Чернівцях. Не заперечував проти цього і землевласник, якому належало с. Гнилички, граф Ієронім делла Скалла. Отримавши звернення від гнилицьких селян, Львівська консисторія для переконання від зміни віросповідання відправила у Гнилички комісію у складі збаразького декана Малишевського, пароха з Шельпак С. Качалу та пароха зі Збаража Костецького, натомість Чернівецька консисторія не здійснювала жодних дій, заборонивши православному священику зі Львова втручатися [18, с. 10–11].

Наслідком зазначеного звернення стало звинувачення у державній зраді у польських періодичних виданнях, котрі, як вказувалося у часописі "Батьківщина", писали, що "в тамтих сторонах від Тернополя аж до кордону народ дуже тягне за москалем", звинувачували збаразького старосту, який не зумів перешкодити такому прецеденту [18, с. 10–11].

Натомість С. Качала опублікував у газеті "Діло" статтю "Справа православ'я в Гниличках" [10, с. 2–4]. У своїй публікації він підкреслював, що звернення громади Гниличок дозволило польській пресі подати цю справу, як "злочинство, зраду стану" [10, с. 2–4]. Натомість автор інформував читачів про результати роботи комісії, у якій він брав участь. Зокрема, галицький священик зазначав, що комісія на основі бесід із селянами застерігала їх від зміни віровчення, закликаючи "зостатися при вірі в якій родилися і хрестилися" [10, с. 2–4].

Селяни ж відповідали "Вертаємо до віри батьків наших до православ'я. Мы знаємо, що отці наші не приймали унії по доброй волі...Що нам унія доброго принесла?"

Церкви відпускали жидам в оренду, перетягули шляхту і міщан, забрали маєтки наші, зробили нас жебраками, взяли клір рускій в свои руки, зробили орудієм політики польської і т. д." [10, с. 2–4]. Натомість парох із Шельпак наголошував на тому, що своїми діями громада дає підстави для сумнівів у вірності русинів австрійському престолу, у прихильності до Москви [10, с. 2–4].

У статті С. Качала вказував на причини, які спонукали до написання селянами звернення, які були з'ясовані комісією. За словами селян, власник села порадив перейти у православ'я та обіцяв переговорити із чернівецьким архієпископом щодо надання православному священику парафії у Гниличках. Комісія зробила ще одну спробу вмовити сільську громаду до відмови від зміни обряду і селяни погодилися за умов, що вони отримають окрему парафію і що їм нададуть "сотрудника", який відправлятиме літургії [10, с. 2–4].

На жаль, після роботи комісії, не вдалося владнати ситуацію, оскільки внаслідок численних публікацій у польських газетах ("Reforma", "Czas", "Dziennik polski", "Gazeta Lwowska") і справа набула широкого резонансу [10, с. 2–4].

Під тиском Відня поліцією розпочалося розслідування діяльності представників галицької інтелігенції, активних учасників русофільської течії на предмет зв'язків з представниками Російської імперії, скерованих на від'єднання Галичини від Австро-Угорщини. У поле зору поліції окрім селян Гниличок, які виступили із зверненням про перехід у православ'я І. Шпондера та О. Залуського потрапили І. Наумович із сином Миколою, А. Добрянський, його дочка О. Грабар із чоловіком,

редактор часопису “Слово” В. Площанський, редактор газет “Пролом” та “Віче” О. Марков та інші відомі діячі. Усього 21 особа. Результатом стало виявлення численних доказів фінансування галицьких русофілів Москвою, що завдало величезного удару їх становищу в Галичині у другій половині XIX ст. та сформувало основу для судового процесу про державну зраду, який у галицькій пресі отримав назву “Справа Ольги Грабар та її товаришів”. Доказовою базою слугували листи брата Ольги Грабар І. Добрянського, який проживав у Санкт-Петербурзі адресовані їй, А. Добрянському та її чоловіку Мирославу, факт передачі коштів із Російської імперії В. Площанському (100 крб.) та інше [1, с. 25–27].

Одночасно із цією справою у суд за образу честі проти редактора часопису “Діло” В. Барвінського і С. Качала подав граф І. делла Скалла. Останній, як спростування опублікував у газеті “Dziennik polski” статтю, короткий зміст якої також опубліковано у “Ділі”, у якій заперечував свою причетність до заохочення гнилицьких селян щодо переходу у православ'я [12, арк. 2–17].

Граф підтверджував те, що у 1879 р. до нього звертався селянин І. Шпондер щодо утворення окремої парафії у Гниличках, при цьому агітації щодо православ'я не було, оскільки навіть повітовий староста і начальник жандармерії у Новому Селі (сучасний Підволочиський район – примітка автора) нічого не запідозрили [5, с. 2–4; 12, арк. 2–17]. Не заперечував він і загострення відносин між громадами Гнилиць і Гниличок, через зазначені питання.

Граф стверджував, що перед поданням звернення до консисторії, до нього звернулися селяни І. Шпондер та І. Бреняк і заявили, що громада переходитиме у православ'я. На питання щодо православного священика, прав на маєтності греко-католицької церкви у Гниличках, житла для отця, селяни відповідали, що вони усе обдумали, більше того вони заявили, що мають звернення. Таким чином, І. делла Скалла наголосив, що усе відбувалося без його участі, натомість селянам активно допомагав М. Наумович. Коли ж С. Качала зачитував протокол, складений за результатами роботи комісії, то селяни нібито, здивувалися, коли у ньому було вказано ім'я графа, натомість не згадано М. Наумовича. Коли ж селяни запитали чи не варто його переписати, парох зі Шельпак заявив, що такий протокол для громади є більш корисний “Лишіть так як ми написали, бо пан, он о тоє не дбає и нічого не боїться, – ему нічого не зроблять и т. и.” [5, с. 2–4]. Землевласик окрім цього вказував на те, що І. Наумович, не маючи підтримки селян у своїй парафії в Скалаті, мав значний вплив на мешканців інших сіл і під прикриттям торгівлі насінням, роздавав листівки і брошури [5, с. 2–4].

На цю публікацію графа, С. Качала помістив відповідь у “Ділі”, у якій зазначав, що, незважаючи на те, які були взаємовідносини між графом і селянами, при зачитуванні протоколу за результатами роботи комісії, жоден із присутніх не повідомив про помилки стосовно записаних у ньому осіб. Зауваження стосувалися того, що у протоколі замість слова “православ'я” вживалося слово “шизма”, дії селян називались грішним кроком” та інше [9, с. 2–4].

Вказував С. Качала й ті умови, якими вдалося вирішити конфліктну ситуацію, зокрема, відлучення громади від церкви у Гнилицях, позбавлення необхідності сплачувати кошти за утримання церковних будинків у цьому селі. Зазначав у своїй статті парох із Шельпак про такий випадок. Коли прибула комісія, селяни попросили, щоб вона затрималася на 14 днів, тому що вони чекали відповіді графа, який знаходився у той час в Чернівцях, у православній митрополичій консисторії, що свідчило про участь графа у гнилицькому процесі. Через деякий час у Гниличках розпущено громадську раду, оскільки деякі її члени були заарештовані за підозрою у державній зраді [9, с. 2–4].

Наступним етапом у цій справі стали судові процеси між графом та С. Качалою і В. Барвінським та справа О. Грабар. Перший раз суд відбувся 23 червня 1882 р., другий – 12 червня поточного року [17, с. 5–6; 18, с. 10–11].

Граф хотів подавати в суд і на інших членів комісії. Зокрема, збаразького декана Малішевського та пароха Костецького, але суд відкинув скаргу проти них. Як наслідок суд виправдав галицьких діячів, усі судові витрати мав оплатити граф [17, с. 5–6].

Результатом “Справи О.Грабар та її товаришів”, який оголосили через тридцять днів розгляду справи, стало визнання заарештованих невинними у державній зраді, однак І. Наумовича, В. Площанського, селян І. Шпондера та О. Залуського суд визнав винними у порушенні громадського спокою, внаслідок чого І. Наумович отримав 8 місяців ув'язнення, В. Площанський – 5 місяців, І. Шпондер і О. Залуський – по 3 місяці. Кожен мав оплатити судові витрати, решту 7 осіб суд звільнив з-під арешту. Поряд з цим Львівська митрополича консисторія відлучила І. Наумовича від церкви. Наслідком цієї справи було те, що І. Наумович переїхав у Наддніпрянську Україну, А. Добрянський – емігрував за кордон, а митрополит Й. Сембратович, під тиском Ватикану, склав повноваження та виїхав до Риму [15, с. 1–6].

У Відні 13 жовтня відбувся касаційний розгляд “гнилицької справи”, 29 жовтня “Справи О.Грабар і її товаришів”. Віденський касаційний суд виправдав С. Качалу [19, с. 257–259].

Отже, обидві справи мали важливе значення для розвитку національного руху у Східній Галичині. "Справа Ольги Грабар" завдала серйозного удару становищу русофілів у Галичині і фактично сприяла тому, що у 80-х рр. ХХ ст. в політичному житті провідне місце посідають народовці. Судом доведено, що русофіли отримували фінансову допомогу від Росії, що суперечило їх деклараціям "вірнопідданства" віденському двору як "тирольців Сходу".

#### *Список використаних джерел*

1. Арештовання серед галицьких і буковинських русинів // Батьківщина. – № 4. – 1882. – С. 25–27.
2. Аркуша О. Український національно-політичний рух у Галичині наприкінці 80-х рр. ХІХ ст. / О. Аркуша // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 3–4. – Львів, 1997. – С. 118–139.
3. Барвінський О. Спомини з мого життя / О. Барвінський – К.: Смолоскип, 2004. – С. 303–306.
4. Блудни дороги // Діло. – 1882. – № 5. – С. 2–4.
5. В справі Гниличок // Діло. – № 6. – 1882. – С. 2–4.
6. Вівчарик П. С. Качала і Галицько-Руська матиця / П. Вівчарик // Матеріали ІХ Всеукраїнської наукової конференції "Проблеми та перспективи наук в умовах глобалізації" 18–22 листопада 2013 р. – Тернопіль, 2013. – С. 94–97.
7. Дорош Є. Родина Качалів в історії Галичини / Є. Дорош, В. Слюзар. – Т.: Підручники і посібники, 2010. – 160 с.
8. Дорош Є. С. Качала / Є. Дорош – Тернопіль, 2000. – 72 с.
9. Качала С. Справа Гнилицька / С. Качала // Діло. – № 8. – 1882. – С. 2–4.
10. Качала С. Справа православ'я в Гниличках / С. Качала // Діло. – № 2. – 1882. – С. 2–4.
11. Куций І. Степан Качала у контексті українського історіографічного процесу / І. Куций // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Сер. Історія. – Тернопіль, 2008. – Вип. 2. – Ч. 2. – С. 57–63.
12. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника, відділ рукописів, ф. 11, спр. 5076, 17 арк.
13. Мончаловський О. Свята Русь / О. Мончаловський. – Львів, 1903. – С. 1–110.
14. Мудрий М. Галицькі народовці в 60-х роках ХІХ століття: спроба модернізації української ідеї / М. Мудрий // Молода нація. Альманах. – Київ, 1996. – Вип. 3. – С. 213–219.
15. Процес О. Грабар і товаришів // Діло. – № 43. – 1882. – С. 1–6.
16. Райківський І. Раннє народовство та поширення етноніму "Україна" у Східній Галичині (1860-ті рр.) / І. Райківський // Галичина. – 2003. – № 9. – С. 57–72.
17. Розправа в процесі гр. Делля Скалле против о. Качали и В. Барвінського в образі чести // Діло. – № 47. – 1882. – С. 5–6.
18. Справи поточні // Батьківщина. – № 2. – 1882. – С. 10–11.
19. Справи поточні // Батьківщина. – № 44. – 1883. – С. 257–259.
20. Сухий О. Від русофільства до москвофільства (російський чинник у громадській думці та суспільно-політичному житті галицьких українців у ХІХ столітті / О. Сухий. – Львів, 2003. – 498 с.
21. Устиянович К. М. Ф. Раєвський і російський панславизм. Спомини з пережитого і передуманого / К. Устиянович. – Львів, 1894. – С. 7.
22. Янишин Б. Народовці на рубежі 70–80-х рр. ХІХ ст.: творення нової моделі політичної культури / Б. Янишин // Український історичний журнал. – 2001. – № 6. – С. 86–100.

#### **Петр Вивчарик**

#### **"ГНИЛИЦКОЕ ДЕЛО" (ПО МАТЕРИАЛАМ ГАЛИЦКИХ ПЕРИОДИЧЕСКИХ ИЗДАНИЙ)**

*В статтє проанализированы деятельность известного галицкого общественного деятеля Степана Качалы в начале 1880-х гг. Раскрыто его деятельность по врегулированию "гнилицкого дела".*

*Ключевые слова: Степан Качала, Галичина, "Дело", Ольга Грабарь, политические идеи, "гнилицкое дело".*

#### **Petro Vivcharyk**

#### **THE "CASE OF GNYLYCKY"**

#### **(ON THE BASE OF THE MATERIALS OF GALICIAN PERIODICALS)**

*Activities of the famous Galician public figure Stepan Kachala are analysed in article in the early 1880s. Exposed his its activities for settlement "case of Gnylycky".*

*Key words: Stepan Kachala, Galicia, "Dilo", Olha Hrabar, political ideas, "case of Gnylycky".*

**УДК 930.1(367)**

#### **Ярослав Оленич**

#### **КИРИЛО-МЕФОДИЇВСЬКА ПРОБЛЕМАТИКА У НАУКОВИХ ПРАЦЯХ ГАЛИЦЬКИХ УЧЕНИХ ХІХ СТ.**

*У статті приділяється увага галицьким історикам ХІХ ст., що досліджували діяльність Св. Кирила і Мефодія. Проаналізовано ключові аспекти кирило-мефодіївської проблематики у славістичній спадщині істориків.*

*Ключові слова: кирило-мефодіївська проблематика, галицькі учені ХІХ ст., українська історична славістика, кирилиця, глаголиця.*

Кирило-мефодіївська проблематика у самостійний напрям історико-славістичних досліджень виокремилася наприкінці XIX ст. Проте, ще Й. Добровський визнав її ключовою ланкою слов'янознавства, привернувши увагу до постатей Кирила і Мефодія, їх життя, а особливо – до значення діяльності просвітників. Актуальність тематики полягає в тому, що в сучасній історичній науці досі не вирішено окремі аспекти проблеми Відсутність достатніх археографічних джерел вимагає постійного наукового пошуку.

Наукове вивчення цієї проблеми в українській історичній думці було започатковано на межі XVII–XVIII ст. Д. Тупталом і Ф. Прокоповичем. Наприкінці XIX ст. увага науковців до цієї теми зумовлювалася декількома чинниками: активними дослідженнями ученими різних країн проблем ранньосередньовічної історії слов'янських народів; відкриттям В. Григоровичем і О. Горським кирилических текстів давніх служб слов'янських просвітників; а також трьома ювілейними датами – тисячоліттям місії Кирила і Мефодія в Моравії (1863 р.), смерті Кирила (1869 р.) і Мефодія (1885 р.) [1, с. 234]. З того часу жоден український учений-славист не оминав цього актуального питання науковою увагою. Прикметно, що внесок галицьких науковців XIX ст. у вивченні цього напрямку славистики ще ґрунтовно не досліджений сучасними українськими істориками.

Відтак, у пропонованій статті ставимо за мету проаналізувати науково-історичну спадщину галицьких науковців XIX ст. та з'ясувати місце та роль кирило-мефодіївської проблематики в їх славістичних студіях. З-поміж основних дослідницьких завдань виділимо наступні: визначити, котрі галицькі історики детально досліджували діяльність Св. Кирила і Мефодія; простежити ключові аспекти їх кирило-мефодіївської проблематики, що представлені в славістичній спадщині істориків.

Науковий доробок сучасних вітчизняних істориків із цієї проблематики обмежується публікаціями І. Галенко [2–3], А. Королька [4], В. Любашенко [5], Н. Григораш [6], М. Кріля [7].

Основою джерельної бази дослідження слугували історичні праці галицьких науковців [7–16], кореспонденція [17–19].

З-поміж тогочасних галицьких дослідників кирило-мефодіївської проблематики на особливу увагу заслуговує А. Петрушевич, який першим зробив спробу проаналізувати особливості прийняття християнства слов'янськими народами. Йому належить перша узагальнююча монографія з цієї проблематики під назвою "Про введення християнства" (1882 р.). А. Петрушевич справедливо наголошував на тому, що історичне дослідження діяльності Св. апостолів вважливе не тільки для церковної історії, але актуальне також для слов'ян в політичному і культурному відношенні, оскільки з введенням християнства починається нова епоха в історії слов'янських народів, утворюються слов'янські держави і виникає перша слов'янська писемність. Завдання, які ставить перед собою автор: подати короткий нарис введення християнства східного обряду в чеській, польській і галицькій землях [8, с. 3].

А. Петрушевич запропонував власну гіпотезу щодо створення слов'янського алфавіту. Історик наголошував, що глаголицю винайшов Св. Кирило [13, с. 7, 8, с. 73]. Кирилиця виникла шляхом доповнення грецького алфавіту слов'янськими літерами з глаголиці. На думку вченого, такі зміни міг зробити учень Св. апостолів – Св. Климент Охридський, котрий і назвав її так на честь свого учителя Св. Кирила [8, с. 75]. А. Петрушевич відзначав, що "руські письмена", віднайдені Св. Кирилом у Херсонесі мали готське походження. "В Криму, читаємо у дослідника, Св. Кирило знайшов письмо потомків готів, які називали себе русами, звідси – руські письмена" [13, с. 9].

Згідно з переконаннями А. Петрушевича, перша апостольська діяльність Св. Кирила розпочалася між болгарськими слов'янами, які проживали на півночі м. Солуня, де Св. Кирило охрестив декілька тисяч слов'ян. Декілька років після хрещення болгарського кагана Бориса в 859 р., розпочалося слов'янське богослужіння з такою ж ієрархією в Болгарії. На думку вченого, успішність поширення християнства в Болгарії стала відомою у Паннонії і Великій Моравії. Тому, після повернення Константина з хозарської місії, брати Кирило і Мефодій, з мощами Св. Климента відправленні у 862 р. до Великої Моравії [8, с. 71–72].

Потрібно відзначити, що хрещення Бориса датується 865 р. Пізніші легенди про те, що певну роль у хрещенні Бориса відіграв Мефодій, не варто брати до уваги серйозно: у біографіях Константина та Мефодія вони не підтверджуються [20, с. 198].

За інтерпретацією А. Петрушевича, чеський князь Боржівой разом з дружиною Людмилою, перебуваючи у дворі велико-моравського князя Святополка (870–894 рр.), прийняли християнство східного обряду. На підтвердження власної думки науковець використовує свідчення Козьми Празького, латинські і слов'янські писемні джерела XIII–XIV ст., у яких згадується про цей факт [8, с. 4]. Козьма Празький переконував, що Боржівой в 894 р. охрестив Мефодій, однак як слушно відзначав А. Власто, ці твердження виключають одне одного: достеменно відомо, що Мефодій помер у 885 р. [20, с. 112]. Згідно з гіпотезою цього вченого, дата хрещення чеського князя припадає на середину 870-х рр., а не на 880-і рр. [20, с. 112]. Слід відзначити, що А. Петрушевич хрещення Боржівой відносив до 874 р. [8, с. 7].

Спостерігаємо посилений дослідницький інтерес А. Петрушевича і до проблеми прийняття християнства в Польщі. Ключовим пунктом міркувань дослідника було твердження про існування християнської релігії східного обряду ще до прийняття християнства Мешком I у 966 р. [8, с. 19]. Як аргумент, науковець використовував свідчення "Життя Св. Мефодія", у якому зазначалося, що Мефодій ще за свого життя вислав у польський краї своїх проповідників віри. Проте, А. Петрушевич слушно зауважував, що "коли і кого вислав Св. Мефодій в джерелі не вказується. Будь які конкретні імена місіонерів є пізнішою невдалою видумкою" [8, с. 14]. Славіст переконував, що сина П'яста – Земовіта охрестили посланці (котрі згадуються в "Хроніці Галла Аноніма") великоморавського князя Святополка (870–894 рр.). Земовіт ще був охрещений немовлям, або на сьому році життя [8, с. 16]. "Через те, що Попель не прийняв християнство, пише історик, його позбавили князівського престолу. Земовіт став родоначальником династії П'ястовичів" [8, с. 20]. Князювання Земовіта співпадає із місіонерською діяльністю Св. Кирила і Мефодія у Великій Моравії, коли війська Святополка зіткнулися на півночі не тільки із землями чеського князя Борживоя, але також із привіслянською областю Земовіта, "що без сумніву, на думку А. Петрушевича, було приводом прийняття християнства по греко-слов'янському обряду і можливо вступу в тісний політичний союз з Святополком проти Німеччини, яка прагнула слов'янські народи не тільки в політичному, але і в церковному відношенні собі підкорити" [8, с. 20].

Учений подав своє бачення щодо відсутності писемних історичних джерел, які б підтверджували прийняття в Польщі християнства східного обряду. За його словами, окремі польські літописці, історики не знали того факту, – інші тенденційно мовчали тому, що це суперечило латинській ієрархії, це було б несумісним і навіть небезпечним, оскільки слов'яни любили східний обряд і він був насильно ліквідований у Польщі [8, с. 20]. Хрещення Мешка I в 966 р., А. Петрушевич трактував як "перехрещення з праотцівського-грецького, на латинський обряд" [8, с. 26].

А. Петрушевич взяв безпосередню участь науковій дискусії щодо місця знаходження могили Мефодія. Учений був переконаний в тому, що Мефодій помер у стародавньому місті Моосбург, яке по-слов'янськи називалося "Каон" або "Калан", а тоді мало угорську назву "Салавар" і знаходилося при гирлі річки Сала, яка впадала до Болотного озера. Він не погоджувався з думкою чеських дослідників про те, що Мефодій помер у моравському місті Велеград [1, с. 97].

Досліджуючи кирило-мефодієвську проблематику, А. Петрушевич звернув увагу на долю учнів та послідовників Св. Кирила і Мефодія, зокрема проаналізував їх діяльність крізь призму протистояння з латинським духовенством.

Згідно із твердженням А. Петрушевича, східний обряд найбільшого розквіту в Чехії досягнув за період князювання Болеслава I (935–967 рр.). Відтак, чеська земля, маючи слов'янське, біле і чорне духовенство, через сто років мала мати слов'янських єпископів, які б посвячували священиків [8, с. 7]. Відповідно до гіпотези ученого, Мефодій, як архієпископ, міг висвятити 4 або 5 єпископів [8, с. 54]. Однак, дослідник слушно відзначав, що за правління Болеслава II (976–999 рр.) поширюється латинське богослужіння. "В Чехії, – читаємо у А. Петрушевича, – поступово ліквідується греко-слов'янський обряду, особливо з часів празького єпископа Войтеха (983–997 рр.) і введення латинського обряду, як пануючого, з такою ж ієрархією в X ст." [8, с. 7]. Ліквідація православної релігії остаточно відбулась в кінці XIII ст. [8, с. 59].

За відсутності історичних джерел, А. Петрушевич не зміг відшукати інформації про перших слов'янських єпископів у Великопольщі при перших П'ястовичах (до Мешка I). Перший краківський єпископ Прохор (Прохір). Історик відносить смерть єпископа до 986 р, а посвячений в єпископи у 951 р., коли ще не було латинських єпископів ні у Чехії, ні в Польщі. "Тому, пише учений, краківський єпископ з грецьким ім'ям Прохір міг бути останнім краківським єпископом греко-слов'янського обряду з часів Св. Мефодія" [8, с. 24–25].

А. Петрушевич спробував пов'язати християнство е Білій Хорваті та галицько-волинському регіоні з учнями Св. Кирила і Мефодія. Додамо, що історик помітив неоднорідність хорватських племен. Західна, більша частина народу, називалася великими чи білими хорватами і займали вони Моравське та Чеське підгір'я. Східна, менша частина хорватів, проживала на північно-східних схилах Карпатських гір, котрих український науковець називав "східними" або "руськими хорватами" [8, с. 41]. Славіст пропагував тезу про те, що західні хорвати з другої половини IX ст. належала до Великоморавської держави і в цьому регіоні проповідниками Св. Мефодія було введено християнство грецького обряду [8, с. 22]. А. Петрушевич намагався подати власну інтерпретацію твердження Костянтина Багрянородного, який підкреслював, що за часів його правління (945–959 рр.) Біла Хорватія не була охрещеною. На думку галицького науковця, така "історична похибка" зумовлена тими обставинами, що візантійський імператор сповідував християнство східного обряду, тим часом, на територію Білої Хорватії, з Німецької імперії поширювався латинський обряд. "По-цій причині, – читаємо у А. Петрушевича, – грек Констянтин не признавав хорватів за істинних



християн, подібно до того, як латино-німецькі письменники називали поляків до часів польського князя Мешка також язичниками. Латинсько-польські духовні особи ще в XV ст. ще називали нашу Русь поганями, не визнаючи православної релігії" [8 с. 43]. Слід підкреслити, що процес поширення християнства вже у східній ("руській") Хорватії, А. Петрушевичем трактований неоднозначно. Згідно із твердженнями історика, коли західна Хорватія була християнізована з часів завоювання Святополка і вступила у військово-політичний союз із поляками, "то східноруські їх побратими залишалися ще язичниками" [8 с. 52]. Проте, учений підкреслював, що на території східної Хорватії християнська релігія поширювалася із Візантії, а пізніше – із Великої Моравії [8 с. 51]. А. Петрушевич був переконаний у тому, що християнізація червенських міст київським князем Володимиром відбувалася так швидко завдяки наявності в населення певних знань і уявлень про християнську релігію [8 с. 43]. "Таким чином, пише дослідник, п'ять слов'янських єпископій: Краківська, Червено-Володимирівська, Перемишльська, Галицька, Угровецько-Холмська, свій початок виводять від учнів і проповідників святих братів" [8 с. 56].

Кирило-мефодіївська проблематика входила у коло наукових зацікавлень Я. Головацького. Тому, не випадково учений почав працювати над підготовкою спеціального дослідження з життя Мефодія [7]. Наукова розвідка історика наповнена багатим фактичним матеріалом щодо імен і прізвищ церковних діячів і світських правителів, які згадуються в контексті тогочасних історичних подій. Значну увагу Я. Головацький приділив змісту грамот Римських Пап, насамперед Івана VIII і Стефана VI, понтифікат яких припадав на час місіонерсько-просвітницької діяльності святих Кирила і Мефодія. Ці грамоти важливі тим, що містять нові відомості про початки християнізації болгар і протистояння у цьому питанні римської і візантійської церков. Особливе зацікавлення викликають сюжети, пов'язані із вимогами хрестителя болгар, князя Бориса, надати болгарській церкві повну самостійність [7 с. 212].

Низка документів стосується періоду ув'язнення Мефодія (870–873 рр.), що було виконано за вказівкою зальцбурзького архієпископа. Зміст папських грамот дає змогу не лише ширше дізнатися про цей факт, а й висвітлити невідомі сторінки про знуцання високих церковників Баварської марки Східнофранкського королівства над ув'язненим владикою. На підставі цих грамот, Я. Головацький також розповідав про заходи апостольського престолу, скеровані на реабілітацію Мефодія як паннонського архієпископа і поставлення його архієпископом Моравським. У 873 р. Мефодій в супроводі папського представника прибув до Велеграду, де зміг продовжувати своє пастирство. У червні 880 р. Іван VIII видав буллу, якою вперше офіційно дозволив проводити богослужіння по-слов'янськи та іменував Мефодія своїм послом у слов'янських народів. При цьому в буллі зазначалося, що богослужіння для князя Святополка і його наближених Мефодій мав правити латинською мовою.

Останні роки життя і духовної праці Мефодія пройшли у безперервній напруженій боротьбі за збереження права слов'янської мови на богослужіння. Його непримиренним противником став нітранський єпископ, баварець Віхінг, призначений у 882 р. на цю посаду папою. Таким чином, зміцнювався ґрунт для ліквідації слов'янського слова у церковному житті та писемній культурі зокрема. У 884 р. протиріччя між велеградським і нітранським владиками настільки загострилися, що Мефодій відлучив Віхінга від церкви. У пошуках розв'язання церковного конфлікту, всупереч канонічним вимогам, Мефодій призначив своїм наступником мораванина Горазда. Питання, пов'язані із церковним протистоянням Мефодія і Віхінга, також опинилися в полі зору Я. Головацького [7 с. 212].

У наукових працях Я. Головацький проаналізував процес прийняття християнства в Моравії, Болгарії, Хорватії, Сербії, Чехії, Русі. Підкресливши, з якими труднощами слов'янське богослужіння розширювало свої межі і потрапило на територію сучасної Галичини, оскільки він був переконаний, що "Галицька Русь межувала з Великоморавською державою, – з діоцезією Св. Мефодія" [14].

Я. Головацький відзначав заслуги Кирила і Мефодія у створенні слов'янської абетки, перекладах грецьких книг на слов'янську мову В одній із неопублікованих лекцій з історії руської літератури, професор висловив власну концепцію щодо автора кирилиці. "Можливо, абетку, яку називають кирилицею, утвердив історик, уклав перед 916 р. учень Мефодія – Клемент Охридський, який був єпископом в Сербії" [2, с. 24].

У контексті кирило-мефодіївської проблематики на особливу увагу заслуговує археографічна діяльність Я. Головацького. Так, у 1837 р. вчений опублікував в "Русалці Дністровій" статтю під назвою "Коротка відомість о рукописах слов'янських і руських", у якій повідомив про дослідження слов'янських рукописних книг, які він відшукав у бібліотеці монастиря Василя Великого у Львові. Увагу славіста привернула рукописна книга, у якій тлумачилося Євангеліє від Матвія болгарського архієпископа Теофілакта і твір про життя Константина (Кирила)-філософа [15, с. 124–125]. Галицький історик продовжив пошук рукописних книг і в бібліотеці Львівського університету, де серед пам'яток XV ст. виявив "Життя Кирила", зробив із нього копію і надіслав О. Бодянському,

відомому слов'янознавцеві, котрий досліджував життя і діяльність Кирила та Мефодія [2, с. 28]. Працюючи за дорученням Російської академії наук над проблемами старослов'янської літератури, О. Бодяньський надрукував у московських "Чтениях" критичний огляд твору П. Лавровського про "Життя Кирилла и Мефодия". Своє дослідження О. Бодяньський надіслав Я. Головацькому [21, с. 64]. Характерно, що галицький дослідник у своїх історичних студіях з цієї проблематики використовував також наукові розвідки зарубіжних славистів. Так, учений дякував К. Запу за надіслану йому книгу "Kiril a Method nepřali nihdy hláhol'sky nez Kyřil'sky" [18, с. 438]. У листі до В. Ганки, Я. Головацький наголосував на тому, що "бажано підготувати літургію на честь тисячоліття діяльності Св. апостолів Кирила і Мефодія" [19, с. 231].

Діяльність солунських братів привернула увагу І. Шараневича. У "Руській читанці" галицький історик помістив коротку біографію Св. Кирила і Мефодія, у котрій звернув увагу на хозарську місію Константина, віднайдення мощей Св. Климента, поширення християнської літургії. За словами ученого, найбільшою заслугою Св. Кирила і Мефодія був переклад Святого Письма і церковних книг на слов'янську мову [16, с. 332–333]. Дослідник був переконаний у тому, що Велика Моравія в часи правління Ростислава прийняла хрещення від німецького духовенства, "однак при відсутності науки на рідній мові, віра христова не вкоренилася в душу народу" [16, с. 333]. Слов'янський обряд, твердив учений, поширився не лише у Моравії, але і в Паннонії. І. Шараневич проаналізував місію Св. Кирила і Мефодія до Риму, наголосив на релігійній боротьбі братів з латинським духовенством Німеччини. Хрещення Борживоя і Людмили історик датував 874 р. [16, с. 335]. Він відзначав, що за правління Борживоя крім слов'янської літургії вводилася й латинська. "Малоймовірно, – писав І. Шараневич, – що Мефодій, проживаючи в дружніх відносинах з Папою проти латинських обрядів виступав – навпаки, він латинським священикам в своїй епархії і в самому дворі князя Моравського перебувати не забороняв" [16, с. 336].

Отже, з галицьких учених ХІХ ст. кирило-мефодіївську проблематику досліджували А. Петрушевич, Я. Головацький, І. Шараневич. Науковий інтерес істориків до діяльності Св. Кирила і Мефодія зумовлювався ювілейними датами, а саме: тисячоліттям місії Кирила і Мефодія в Моравії (1863 р.), смертю Кирила (1869 р.) і Мефодія (1885 р.). Характерно, що наукові праці А. Петрушевича і Я. Головацького з цієї проблематики мали певне релігійне замовлення, оскільки приналежність згаданих істориків до духовного сану диктувала потребу вивчати життя святих.

Історико-славистичні студії учених Галичини з кирило-мефодіївської проблематики найбільш концептуально відображають світоглядні засади їх авторів, виразно ілюструють прагнення істориків наголосити на всесвітньому значенні діяльності Св. Кирила та Мефодія, підкреслюють зв'язок православної, кирило-мефодіївської традиції з українськими землями.

### *Список використаних джерел*

1. Копилов С. Проблеми історії слов'янських народів в історичній думці України (остання третина ХVІІ – початок ХХ ст.) / С. Копилов. – Кам'янець-Подільський: Оіом, 2005. – 464 с. 2. Галенко І. Яків Головацький як славист / І. Галенко // Проблеми слов'янознавства. – 2007. – Вип. 56. – С. 13–31. 3. Галенко І. Викладацька діяльність Якова Головацького у Львівському університеті (в контексті розвитку українознавства і славистики) / І. Галенко // Проблеми слов'янознавства. – 2008. – Вип. 57. – С. 13–27. 4. Королько А. Громадсько-політична та наукова діяльність Антона Петрушевича: дис. канд. історичних наук / 07.00.01 / А. Королько. – Івано-Франківськ, 2002. – 200 с. 5. Любашенко В. До питання про кирило-мефодіївську традицію у Галицько-Волинській Русі / В. Любашенко // Проблеми слов'янознавства. – 2010. – Вип. 59. – С. 22–40. 6. Григораш Н. Кирило-мефодіївська проблематика у працях учених України ХІХ – початку ХХ ст. / Н. Григораш // Проблеми слов'янознавства. – 2000. – Вип. 51. – С. 19–23. 7. Кріль М. Неопублікована праця Якова Головацького "Нововідкриті відомості про Св. Мефодія" / М. Кріль // Проблеми слов'янознавства. – 2004. – Вип. 54. – С. 211–220. 8. Петрушевич А. Краткое историческое извѣстiе о введенiи христiанства въ Предкарпатскихъ странахъ во времена Св. Кирилла и Мефодiя тихже учениками и проповѣдниками / А. Петрушевич. – Львов, изъ типографiи Ставропигiйского Института, 1882. – 76 с. 9. Петрушевич А. Краткое историческое извѣстiе о введенiи христiанства на Галичской Руси, особливоже объ учрежденiи святительскихъ столицъ въ Галичѣ и Львовѣ и о святителяхъ сидѣвшихъ на упомянутыхъ столицахъ / А. Петрушевич. – Львов: Типография Ставропигiйского Института, 1882. – 15 с. 10. Петрушевич А. Краткое извѣстiе о Холмской епархiи и святителяхъ ея со временъ введенiя христiанства до 1863 года / А. Петрушевич // Науковий збірник. – Львов, 1866. – С. 159–299. 11. Петрушевич А. Лингвистическо-историческiи изслѣдованiя о начаткахъ города Львова и окрестностей його, съ воззрѣнiемъ на предисторическiя времена переселенiя словенскихъ и румынскихъ племенъ изъ придунайскихъ странъ въ предкарпатскiя области / А. Петрушевич. – Львовъ. Выпускъ I – III. Иждивенiемъ Института "Народный Домъ", 1893. – 660 с. 12. Петрушевич А. Вопросы и отвѣты. Библиографическо-историческiя письма / А. Петрушевич. – Львовъ. Иждивенiемъ Института "Народный Домъ", 1893. – 149 с. 13. Петрушевич А. Лингвистическо-историческiи разсужденiя / А. Петрушевич. – Львовъ. Изъ типографiи ставропигiйского Института, подъ управленiемъ О. И. Тарнавского. – 1887. – 121 с. 14. Головацький Я. Введенiе въ исторiю русской словесности. Лекцiя перша / Я. Головацький. – Режим доступу: [http://archive.franko.lviv.ua/index.php?option=com\\_content&view=article&id=426%3A2012-10-04-19-15-41&Itemid](http://archive.franko.lviv.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=426%3A2012-10-04-19-15-41&Itemid)

238. 15. Головацький Я. "Коротка вѣдомость о рукописах славянских и русских находящихся ся в книжници монастыря Св. Василя Вел. у Львовѣ / Я. Головацький // Русалка Днѣстрова (фотокопія з видання 1837 р.). – К.: Дніпро, 1972. – С. 122–129. 16. Шараневич И. Св. Кирилъ и Методій / И. Шараневич // Руска читанка для 3 класи школ середних и семинарий учительских. Уложив О. Партицький – Львов, Накл. Кравого фонду, 1886. – С. 332–336. 17. Кореспонденція Якова Головацького в літах 1835–49. Видав Др. Кирило Студинський // Збірник фільольогічної секції Наукового Товариства ім. Шевченка. Т. XI і XII. – Львів: Накладом Наукового Товариства ім. Шевченка, 1909. – 463 с. 18. Кореспонденція Якова Головацького в літах 1850–62. Видав Др. Кирило Студинський // Збірник фільольогічної секції НТШ. Т. VIII і IX. – Львів: Накладом Наукового Товариства ім. Шевченка, 1905. – 592 с. 19. Письма къ Вячеславу Ганкѣ изъ славянскихъ земель. Издаль В. А. Францевъ. – Варшава, 1905. – 1290 с. 20. Власто А. Запровадження християнства у слов'ян: Вступ до середньовічної історії слов'янства [З англ. пер. Р. Ткачук та Ю. Терех; Худож. оформ. С. Полохайло] / А. Власто. – К.: Юніверс, 2004. – 496 с., іл. 21. Матисякевич З. Я. Ф. Головацький і Болгарія / З. Матисякевич // Проблеми слов'язнознавства. – Вип. 24. – Львів, 1981. – С. 63–69.

**Ярослав Оленич**

### **КИРИЛЛО-МЕФОДИЕВСКАЯ ПРОБЛЕМАТИКА В НАУЧНЫХ ТРУДАХ ГАЛИЦКИХ УЧЕНЫХ XIX В.**

*В статье уделяется внимание галицким историкам XIX в., исследовавшим деятельность Св. Кирилла и Мефодия. Проанализированы ключевые аспекты кирилло-мефодиевской проблематики в славистическом наследии историков.*

*Ключевые слова: кирилло-мефодиевская проблематика, галицкие ученые XIX в., украинская историческая славистика, глаголица, кириллица.*

**Yaroslav Olenych**

### **CYRIL AND METHODIUS PROBLEMS IN SCIENTIFIC STUDIES GALICIAN SCIENTISTS OF THE NINETEENTH CENTURY**

*The article focuses on Galician historians of the nineteenth century. Investigating the activities of St. Cyril and Methodius. Analyzed key aspects of Cyril and Methodius issues in Slavic heritage historians.*

*Key words: Cyril and Methodius problems, Galician scientists of the nineteenth century, Ukrainian historical Slavic Studies, Glagolitic, Cyrillic.*

**УДК 94(477)**

**Юлія Радіонова**

### **ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ІСТОРІОГРАФІЯ ТВОРЧОГО ДОРОБКУ М. АРКАСА**

*У статті досліджуються сукупність наукових принципів, підходів і методів пізнання, що дозволяють забезпечити наукову достовірність результатів пошуку стосовно творчого спадку і діяльності М. Аркаса (1853–1909 рр.). Проаналізовано диференціацію на групи джерельної бази документів, що стосуються визначного українського діяча М. Аркаса. Стисло оглянуто радянську і сучасну українську історіографію дослідження окресленої проблеми. Підкреслено, що джерельна база є загалом достатньою і дозволяє отримати сукупність наукових фактів як емпіричної основи дослідження проблеми.*

*Ключові слова: М. Аркас, Миколаїв, принципи історичного дослідження, джерельна база, історіографія.*

Розглядаючи історію діяльності і творчості М. Аркаса у найтіснішому зв'язку з історіографією його спадку в окремі періоди (радянський та якісно відмінний – сучасний) як складову історії України, аналізуємо їх не відокремлено від загальноукраїнської.

Специфікою усього дослідження є застосування біографічного підходу, створення конкретної біографії та її історіографії на основі деякого синтезування мікробіографій і повідомлень про них, щодо окремих членів родини, близьких, істориків, історіографів, інших авторів, колег і однодумців, для встановлення внутрішніх зв'язків між ними і визначення мотивації саме їх діяльності і творчістю як специфічним проявом трудової творчості останніх.

Поєднання різноманітних методів дослідження дозволить відтворити, крім суто біографічних даних М. Аркаса, як окремої історичної постаті, у системі історичної науки Півдня України, його багату і різнобічну історіографію, зокрема, і водночас як її компонент у межах колишніх Російській імперії, СРСР, а згодом – незалежної Української держави.

Такий підхід також, вочевидь, дозволить краще зрозуміти й глибше усвідомити діалектику зростання М. Аркаса, його історіографії упродовж більш як півтора столітнього відліку часу.

Джерельна база дослідження стосовно спадщини і життєдіяльності М. Аркаса в цілому складається із архівних і друкованих матеріалів, вона відображає результати бібліографічної та архівної евристики, містить аналіз опублікованих матеріалів, а також, звичайно, архівних документів і матеріалів.

Загалом коло використаних джерел можна диференціювати на декілька груп: 1. Твори М. Аркаса та історіографія його історичної і літературної спадщини; опера "Катерина" та історіографія його музичного спадку; документи миколаївської "Просвіти", підготовлені особисто М. Аркасом, інші матеріали про його громадську діяльність та історіографічний огляд публікацій визначених напрямків. 2. Архівні джерела ЦДІАЛ України, Держархіву Львівської обл., Держмузею театрального, музичного та кіномистецтва України (м. Київ), Центрального архіву-музею літератури та мистецтва України (м. Київ), Держархіву Миколаївської обл. (фонди 206, 468). 3. Архівні документи і фотоматеріали родини Аркасів з фондів Миколаївського обласного краєзнавчого музею. 4. Листування М. Аркаса з визначними діячами українського руху кінця XIX – початку XX ст., керівниками "Просвіт" українських міст імперії тощо. 5. Мемуари М. Аркаса, родинна хроніка, мемуари інших осіб, записки, спогади та ін. 6. Місцева періодична преса того часу, що висвітлювала діяльність "Просвіти" у 1907–1911 рр., у подальші роки, до 1924 р. 7. Збірки документів і матеріалів про родину Аркасів. 8. Довідникові видання – енциклопедії, галузеві і статистичні видання, довідники, тематичні словники, підручники. 9. Науковий доробок – монографії, дисертації, колективні дослідження, збірки наукових і краєзнавчих праць, журнальні та інші статті і повідомлення, які також є компонентами джерельної бази.

Аркасівський рід був одним із найвідоміших у Південній Україні. Його представники зробили значний внесок у формування етносоціокультурного середовища регіону. Адже майже 125 років проживали Аркаси у м. Миколаєві, що обумовило, на думку провідних працівників Миколаївського обласного краєзнавчого музею та інших фахівців-аркасознавців, наявність тут значної кількості фамільного архівного матеріалу [2, с. 3–5]. Водночас, вони вважають, що архів Аркасів ніколи комплексно не вивчався. Між тим, введення до наукового вжитку нових документів значно розширює діапазон дослідження цього непересічного роду окремих його представників. На превеликий жаль, аркасівський родинний архів декілька разів зазнавав помітних втрат. Що загалом негативно вплинуло на його цілісність і збереженість [2].

Уперше родинний архів Аркасів знищено у Севастополі, під час східної війни. Наприкінці 40-х – на початку 50-х рр. XIX ст. брати Захарій та Микола Аркаси (дядько і брати Миколи Миколайовича Аркаса) перебували на службі у Чорноморському флоту у Севастополі. З ними до цього міста потрапили усі родинні документи та бібліотека Андреаса Аркаса, першого з Аркасів, що емігрував із Греції в 1794 р. Севастопольські будинки Аркасів з усім їх майном було вщент знищено у 1854 р. під час англо-французьких артилерійських бомбувань.

Вдруге архів Аркасів зазнав значних втрат під час еміграції родини до Константинополя в 1919 р. Поспішна евакуація війська, цивільного населення, панічна атмосфера і хаос змусили Аркасів залишити частину багажу із матеріалами та майном на Ялтинській пристані.

Дещо краще склалося доля бібліотеки родини Аркасів. У 1919 р. вдова М. Аркаса – О. Аркас передала більшу її частину, до 4000 книг, до Миколаївської обласної державної публічної бібліотеки. Дотепер у відділі рідкісних і цінних видань Миколаївської універсальної наукової бібліотеки імені О. Гмирьова зберігається, як окрема колекція, 31 примірник видань, зі збереженими маргінальними помітками.

У 1919 р. О. Аркас передала також до Миколаївського історико-археологічного музею родинний архів. Засновником і директором музею був тоді С. Гайдученко, член ради "Просвіти", близький до родини Аркасів. Цей архів складався з епістолярію, службових паперів, звітів М. Аркаса (1818–1881 рр.) – головного командира Чорноморського флоту і портів. Досить помітну його частину склали матеріали Російського товариства пароплавства та торгівлі, засновником і головуючим директором якого був М. Аркас. Названі документи красномовно свідчать про те, що він був талановитим адміністратором, військовим теоретиком і практиком, підприємцем та господарником.

Серед епістолярного його спадку – приватні листи до дружини О. Аркас, які допомагають реконструювати особистість як М. Аркаса, так і членів родини, сімейні стосунки в цілому.

Інша частина переданого у 1919 р. в музей архіву Аркасів складалася із документів і матеріалів М. Аркаса (1853–1909 рр.). Однак, саме ця частина виявилася найбільш розпорошеною у багатьох місцях. Так, у 50-х рр. XX ст. вже музейна колекція аркасівських матеріалів потрапили до спецсховища Держархіву Миколаївської обл., як "небезпечні папери буржуазно-націоналістичного змісту". Вважаємо, що архів Аркасів мав усі шанси загинути втретє в умовах революцій, війн,

голодів і Голодомору, скрут, тоталітарного тиску тощо. Проте завдяки Ф. Камінському, близькому до родини Аркасів, директорові Миколаївського краєзнавчого музею (1923–1929 рр.) чимало цінних документів і матеріалів збереглося, вони не були знищені. Однак аркасівський архів спіткала інша небезпека: окремі папки із документами і світлинами, очевидно, головним чином під час перевезень потрапили до приватних рук. Частину цінних паперів Ф. Камінський передав до Києва у вже згадувані раніше нами архів і музей.

Однією з особливостей матеріалів М. Аркаса у фондах Миколаївського обласного краєзнавчого музею є відсутність приватних листів. Цю обставину можна пояснити хоча б тим, що його дружина О. Аркас при передачі до музею його архіву вилучила з нього особисте сімейне листування. Виключенням було те, що до музею потрапив щоденник М. Аркаса за 1875 р., зокрема, із незакінченими, або ненадрукованими його історичними та літературними творами. Цей щоденник по праву вважається перлиною музейної колекції. Як уже зазначалося, крім приватного записів, що дозволяють дослідити світоглядні пошуки молодого М. Аркаса, щоденник містить історичні, літературні, драматичні, поетичні та музичні твори, фольклорно-етнографічні вправи [3].

Загалом, у музеї зберігаються три родоводи Аркасів (Богдановичів, Аркасів і Шишкіних), 29 офіційних документів М. Аркасів, 9 документів М. Аркаса його приватного користування, 61 його лист, чотири офіційні документи М. Аркаса, переважно стосовно діяльності "Просвіти", 12 документів приватного користування, 8 його листів, 18 документів і матеріалів про творчі здобутки Аркасів, 31 фотоматеріал, чотири матеріали про останніх представників роду, 17 – спогади та документи про увічнення пам'яті М. Аркаса. Таким чином, у Миколаївському обласному державному краєзнавчому архіві зберігаються 188 документів, матеріалів і праць усіх семи Аркасів, включаючи онука Миколу Миколайовича Аркаса – третього (молодшого) [3, с. 6–19], що не поступаються фондам Держархіву Миколаївської обл. [4].

Таким чином, колекція документів і фотоматеріалів із фонду Миколаївського обласного краєзнавчого музею є цінним джерелом щодо вивчення життя і творчості роду Аркасів. До того ж вона сама може бути об'єктом самостійного історичного дослідження.

Тема родоводу Аркасів, його окремих представників чекає своїх дослідників, а атрибутика будь-якого документу та уведення його до наукового обігу збагачує аркаїстику новими знаннями і можливостями. Водночас джерельна база є загалом достатня, вона дозволяє отримати сукупність науково-краєзнавчих фактів як емпіричну основу дослідження проблеми. Отож, для вивчення проблем історіографії М. Аркаса насамперед в архівах, музеях, бібліотеках нагромаджено значний фактичний матеріал. Проаналізовані джерела вимагали від дослідників глибокого критичного і порівняльного аналізу, реалізація якого, з іншого боку, дозволила відтворити реальну картину життєдіяльності та творчості, історіографії М. Аркаса, а головне – забезпечити таким чином належну достовірність результатів пошуку.

Історіографію дослідження окресленої проблеми можна умовно поділити на дві групи: перша група – радянська; друга – сучасна українська. В основу історіографічного аналізу покладено проблемно-тематичний та проблемно-хронологічний принципи.

У 20–60-і рр. ХХ ст. були окремі, частіше спорадичні спроби прямих історичних досліджень, переважно лише згадок про М. Аркаса, як композитора і музиканта, а також перші окремі історіографічні пошуки й розвідки. Їх авторів, миколаївців Ф. Камінського, М. Лагуту, С. Цветка, репресовано за "український буржуазний націоналізм" [5]. Література із зазначеної тематики практично не випускалася.

Особливістю окремих виступів, переважно публіцистичних, був здебільшого високий ступінь суб'єктивізму, оскільки їх автори були сучасниками, активними учасниками тогочасних подій. Їх праці носили описовий характер, у них відсутній будь-який аналіз, полеміка. У 70–80-і роки ХХ ст. відбулися якісні зрушення у вивченні історії регіонів України, з'явилися персоналії, зазвичай, радянських діячів та ін. Через це використання опублікованих тоді праць, коли у одній із українських радянських енциклопедій історії України якимось дивом "проскочив" навіть невеликий фрагмент про М. Аркаса в негативному дусі, вимагає уважного, критичного ставлення.

Після 1985 р., в умовах задекларованих демократизації і гласності, перебудови, в історіографії розпочався етап оновлення тематики історичних досліджень, докорінного підвищення інтересу до регіоналістики, біографістики і просопографії. Дослідження низки київських, львівських та інших істориків стали концептуальними, що пропонують і сучасні провідні українські історики, з розширенням джерельної бази та сучасним методологічним інструментарієм [6, с. 317–318]. За своїм змістом дещо наблизилися до таких публікацій, у тому числі аркасівської проблематики, і окремі миколаївські видання.

Отже, сучасний український період в осмисленні історіографічного доробку започатковано у другій половині 80-х рр. ХХ ст., коли стався справжній прорив у цьому відношенні в умовах гласності і демократизації. Усе це дозволило по-новому оцінити на науковий доробок минулого в

Україні і на місцях, сприяло появі низки спеціальних і різноманітних, різнопланових місцевих досліджень, глибоких пошуків і справді навіть цікавих досліджень. Із аркасівської тематики з'явилося навіть аж п'ять кандидатських дисертацій, з них – четверо миколаївських дослідників і один – київський [6]. Справжній бум та розвиток всеукраїнських і регіональних історико-історіографічних і краєзнавчих видань розгорнувся уже в умовах незалежної України. Саме тоді для дослідників розпочався демонтаж цензурних обмежень, а затишні ідеологічні обмеження і табу, зрештою – цезура. У цих умовах зріс інтерес до регіональної історії, і, природно, до біографістики.

#### **Список використаних джерел**

1. Ляшук Ю. А. Історіографія Миколи Миколайовича Аркаса в контексті життєпису творчості та діяльності [за ред. В. П. Шкварця] / Ю. А. Ляшук, В. П. Шкварець. – Миколаїв: Іліон, 2012. – 136 с. 2. Каталог документів і фотоматеріалів родини Аркасів з фондів Миколаївського обласного краєзнавчого музею / [Упоряд. Т. В. Березовська]. – Миколаїв: Редакційно-видавничий відділ ПСТ КСУ, 2002. – 20 с. 3. Фонди Миколаївського обласного краєзнавчого музею. – Д-8882. Щоденник М. Аркаса за 1875 р. 4. Фонди Миколаївського обласного краєзнавчого музею. – Д-16877. Родинне дерево Богдановичів. Поч. ХХ ст. – Мал.; Д-16879. Родинне дерево Аркасів, 1910. – Мал.; Д-16878. Генеалогія родів Аркасів і Богдановичів, 1919. – Мал. 5. Шкварець В. П. Миколаївці – визначні історики і краєзнавці минулого / В. П. Шкварець. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2005. – 148 с. 6. Яковенко Н. Вступ до історії / Н. Яковенко. – К.: "Критика", 2007. – 368 с. 7. Березовська Т. В. Історичний портрет роду Аркасів: автореферат дис. канд. іст. наук. 07.00.01 "Історія України" / Т. В. Березовська. – Одеса, 2004. – 20 с.; Андріяш В. І. Життя, діяльність і творчість М. М. Аркаса, його внесок у суспільно-політичне життя України: автореферат дис. канд. політ. наук / В. І. Андріяш. – Миколаїв, 2004; Грищенко В. М. Громадська діяльність М. М. Аркаса: автореферат дис. канд. іст. наук 07.00.01 "Історія України" / В. М. Грищенко. – К., 2008. – 18 с.; Шарата Н. Г. Педагогічні погляди і громадська активність М. М. Аркаса: автореферат дис. канд. пед. наук. 13.00.01 "Загальна педагогіка та історія педагогіки" / Н. Г. Шарата. – Кіровоград, 2009. – 20 с.; Бундюченко Т. В. Науково-дослідницька і просвітницька діяльність М. М. Аркаса. Його державницькі ідеї: автореферат дис. канд. іст. наук 07.00.01 "Історія України" / Т. В. Бундюченко. – Миколаїв, 2012. – 22 с.

#### **Юлія Радионова**

##### **БАЗА ИСТОЧНИКОВ И ИСТОРИОГРАФИЯ ТВОРЧЕСКОГО НАСЛЕДИЯ Н. АРКАСА**

*В статье исследуются научные принципы, подходы и методы познания, которые позволяют обеспечить научную достоверность результатов поиска относительно творческого наследия и деятельности Н. Аркаса (1853–1909 гг.). Проанализирована дифференциация на группы базы источников и документов, которые касаются выдающегося украинского деятеля Н. Аркаса. Сжато рассмотрена советская и современная украинская историография исследования очерченной проблемы. Подчеркнуто, что база источников в целом достаточна и позволяет получить совокупность научно-краеведческих фактов как эмпирическую основу исследования проблемы.*

*Ключевые слова: Н. Аркас, Николаев, принципы исторического исследования, база источников, историография.*

#### **Yuliya Radionova**

##### **SOURCE BASE AND GENERAL HISTORIOGRAPHIC PRINCIPLES OF THE ARTISTIC LEGACY OF M. ARKAS**

*The article analyzes a set of scientific principles, approaches and methods of learning, that allow to provide a scientific certainty of the search results concerning the artistic legacy and practice of M. Arkas (1853–1909). The group differentiation of source base of documents relating to the outstanding Ukrainian representative M. Arkas has been analyzed in the article. A soviet and modern Ukrainian historiography of the research of the defined problem has been briefly examined. It is emphasized that the source base is generally sufficient and allows receiving a set of scientific and regional facts as an empirical base of the problem research. The obtained results were synthesized to create a complete picture of M. Arkas and his historiography.*

*Key words: M. Arkas, Mykolaiv, principles of historical research, source base, historiography.*

УДК 940.2(477.53-21 Кременчук)

Микола Савінцев

### “ПРИДНЕПРОВСКИЙ ГОЛОС” ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ МІСТА КРЕМЕНЧУКА ПОЛТАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ

*У статті досліджено номінальні, тематичні, хронологічні та географічні особливості розвитку газети “Приднепровский голос” у дореволюційний період. У ній охарактеризовано тогочасні умови існування часопису та становище політичної, економічної, соціальної та культурної сфер діяльності населення. Як приклад, у роботі наводяться цитати із номерів цього видання і праць тих осіб, які його попередньо досліджували.*

*Ключові слова: Кременчук, Російська імперія, газета, документ, джерело.*

Україна пройшла складний довготривалий шлях свого розвитку. Її історія не лише розповідає про події та явища, що мали місце у той чи інший період, а й допомагає проаналізувати їх з онтологічної та соціальної точок зору. Онтологічна спрямована на дослідження змісту та причинно-наслідкових зв'язків, тоді як соціальна точка зору пов'язана із визначенням їх впливу на життєдіяльність людини.

Сьогодні у концепціях дослідження різних подій одними із найважливіших її елементів є об'єкт дослідження і джерело дослідження. Якщо перший – це той, кого досліджують, то другий використовують для вивчення першого. Саме одним із таких об'єктів виступає розвиток міста Кременчука Полтавської губернії у дореволюційний період, а джерел – газета “Приднепровский голос”.

Актуальність дослідження полягає у тому, що газета “Приднепровский голос” не лише закріплює відомості про тогочасні події та явища з різних сфер соціального життя, а й активно використовується для їх аналізу, тлумачення та можливого прогнозування у наш час.

Об'єкт дослідження – пресові видання Полтавської губернії.

Предмет дослідження – газета “Приднепровский голос” як важливий атрибут у вивченні життя міста Кременчука Полтавської губернії.

Мета статті – проаналізувати “Приднепровский голос” як джерело з історії розвитку міста Кременчука Полтавської губернії.

Завдання дослідження: визначити історіографічні та інформаційні аспекти розвитку газети “Приднепровский голос”; з'ясувати тогочасні політичні, економічні та соціально-культурні умови її поширення серед громади міста; привернути увагу читачів до важливості аналізу інформаційного життя міста Кременчука на початку ХХ ст.

Наукова новизна дослідження полягає у тому, що у цій статті вперше досліджено газету “Приднепровский голос” з географічної, тематичної, номінальної, хронологічної та історіографічної точок зору, наводяться цитати з документів, які за індуктивними та змістовими показниками останніх можна використовувати у науковій діяльності.

Вивченням особливостей виникнення, розвитку та соціального статусу часопису “Приднепровский голос” займалися такі дослідники, як Н. Музиченко [1], Н. Просяник [2] та інші.

При визначенні ступеня впливу видання на життя Кременчука варто проаналізувати зміст самого видання і попередньо вивчити умови, які впливали на діяльність населення.

На початку ХХ ст. територія України перебувала під владою різних іноземних держав. Однак нас цікавить територія, яка перебувала під управлінням Російської імперії. Як і кожен період, цей етап варто дослідити за галузевими напрямками: соціально-політичним, економічним і культурним. Так, у соціально-політичній сфері розгортається боротьба владних структур з різними громадсько-політичними організаціями в умовах підтримки останніх селянами та робітничим класом, в економічному секторі ресурсний потенціал України використовувався для подолання кризової ситуації в імперії, в культурному напрямі спостерігається неоднорідний розвиток її складових частин – театру, освіти, живопису та інших.

Щодо міста Кременчука, то у кінці ХІХ – на початку ХХ ст. він був важливим центром промислового розвитку Полтавської губернії. В економічній сфері спостерігається різке збільшення кількості підприємств різних галузей. У соціально-культурному секторі зростає мережа просвітницьких закладів та інформаційних установ як за видовою, так і професійною ознаками – училища, гімназії, бібліотеки тощо. Однак, як і в усій Україні, у місті залишалися несприятливими умови роботи працівників підприємств, що стимулювало їх до співпраці із представниками антиімперських організацій, зокрема з міським органом Російської соціал-демократичної робітничої партії. Про більш детальний аналіз розвитку міста можна дізнатися на сторінках наукових праць

відомих учених та істориків, а також за допомогою інформаційних джерел, одним з яких виступає газета "Приднепровский голос".

Розвиток часопису "Приднепровский голос" варто розглядати за хронологічними, географічними, тематичними та науково-історіографічними ознаками. Якщо у географічному плані цілком зрозуміло, що часопис виходив у місті Кременчуці Полтавської губернії, то у хронологічному він потребує більш детального аналізу.

Час появи газети "Приднепровский голос" припадає на 1912–1917 рр. Її випуском займалося видавництво "Товарищество газетного дела в Кременчуге". Відомості про контору та редакцію газети розміщені у кожному її номері й включають такі дані: "КОНТОРА открыта с 10 час. утра до 7-ми час. веч. РЕДАКЦИЯ открыта от 1 ч. до 2 час. дня....Редакция и контора Приднепровского Голоса помещаются на уг. Екатер. и Херс. ул. в бывшем помещ. Русск. для внешней торговли Банка" [3, с. 1].

Часопис, зазвичай, виходив щоденно. Проте з 1913 р. ситуація певним чином змінюється. Поряд з цим виданням з'являється інше, яке носить назву "Приднепровские отклики". Про дні виходу іншого із цих часописів повідомляли на сторінках першого. Зокрема, № 464 газети за 21 листопада 1913 р. про це повідомляв так: "В Понедельник 25 Ноября выйдет газета "Приднепровские ОТКЛИКИ" [4, с. 4]. Газета "Приднепровские отклики" використовувалося для заміни першої у період її відсутності.

На титульній сторінці кожного із випусків газети вказувалася їх вартість. Наприклад, вартість випуску за 13 грудня 1912 р. становила 2 коп. Також можна було оформити передплату на часопис на тривалий термін: "...с доставкой и пересылкой на год 4 р., 50 к., на полгода 2 р. 25 к., 3 месяца 1 р. 50 к. 1 месяц 45 к....Подписчики, внесшие полностью годовую плату, получают бесплатно газету в течение Декабря с. г." [5, с. 1].

За весь період свого виходу газета "Приднепровский голос" була не лише об'єктом, а й суб'єктом заміни інших видань. Як суб'єкт, вона виконувала дві функції: інформаційну та допоміжну. Перша відповідала за інформаційну складову, а друга пов'язувалася із використанням її як альтернативи до газет "Кременчугское слово" 1911–1916 рр. та "Кременчугский голос" 1910–1916 рр. на період відсутності останніх.

Газета інформувала читачів про осіб, яким вона належала. На її сторінках опубліковано праці таких авторів, як А. Новий [6, с. 2], І. Кремнєв [7, с. 3–4], С. Недолін [6, с. 2], С. Невський [3, с. 2] та інші.

Змістовий аспект вивчення цього видання включав в себе аналіз повідомлень, а також порядок їх розміщення. Кожне із таких повідомлень розміщене під певним заголовком. Зокрема, "Около Государственной Думы", "Местная жизнь", "Речь германского канцлера" [6, с. 2].

Усі матеріали, які розміщувалися на сторінках газети, можна класифікувати за номінальним, тематичним та географічним принципами. За номінальною ознакою часопис включав оголошення, телеграми, деякі дані фінансово-економічного характеру, листи, звернення, статті та повідомлення про видатних осіб, результати засідань Державної Думи та місцевих органів влади, а також інші події, які відбулися як у межах міста, так і на загальнодержавному рівні і за кордоном. Усі вони та їх окремі частини відокремлювалися одна від одної чорною лінією як по горизонталі, так і по вертикалі. Щоб зрозуміти межі змістової насиченості документів та важливості для читача, треба розглянути їх детальніше.

Оголошення у часописі присвячено різній тематиці. Одні пов'язані із культурно-просвітницькими заходами, зокрема театральними постановками, інші – з купівлею-продажем тих чи інших товарів чи наданням послуг, пошуком зниклих речей певної особи тощо. Так, випуск № 301 газети за 9 травня 1913 р. повідомляв про те, що "7-го Мая, едучи из Новогеоргиевска на пароходе "Быстрый", утерян паспорт, взятый на имя Веры Вендиктовны Поддубняк" [8, с. 1]. Щодо надання послуг, то, наприклад, "ОПЫТНЫЙ УЧИТЕЛЬ И. И. Корсунский успешно готовит и репетирует по предметам сред. учеб. заведений групповые занятия по языкам (русскому, немецкому и французскому и математике за весьма умеренную плату..." [7, с. 1], магазин "Царица цветов" приймає "... замовлення на виготовлення із живих квітів букетів, бутоньерок, жарфіньерок та ін.." [1].

Іншим видом інформації, що друкувалася на шпальтах джерела, виступала телеграма. Вона містила оперативну інформацію про події, що відбулися у Кременчуці та інших містах, і розміщувалася під заголовком "Телеграммы". До таких подій відносили: арешти, злочини, політичне життя, безробіття, культурно-просвітницькі заходи, відрядження посадових осіб до тих чи інших міст тощо. Їх структура включала заголовок, відомості про подію, а також назву міста, з яким вона пов'язана. Наприклад, текст телеграми із заголовком "Обыски", побудований таким чином: "ЕКАТЕРИНОСЛАВЛЬ. Произведены обыски у родственников арестованных по делу Николаевского и Властелицы" [9, с. 3].



Однак не усі телеграми мають однакову структуру. Звідси їх можна поділити на прості та складні. Якщо перші мають однакову будову, то другі відрізняються від попередніх за структурою і кількістю подій, яким ці документи присвячені. До категорії складних можна віднести телеграми, які мають заголовок "Петербург". Відомості про кожну подію починаються з нового абзацу і попередньо ставилося тире. Наприклад, номер 347 газети за 4 липня 1913 р. розповідав про такі події: " – В финансовых кругах большую сенсацию вызвало то, что Государственный банк лишил кредита один из частных банков за то, что он играл на понижение на парижской бирже.... – Наш посланник в Бухаресте Шебеко назначается послом в Вену...." [10, с. 3].

Щодо відомостей фінансово-економічного характеру, то до них можна віднести матеріали, які відображали ціни на товари і послуги, баланси про активи і пасиви установ та організацій станом на певний період. Наприклад, "БАЛАНС КРЕМЕНЧУГСКОГО ОБЩЕСТВА ВЗАИМНОГО КРЕДИТА. На 1-е Декабря 1912 года" [3, с. 4], "БАЛАНС Кременчугского Городского Общественного Банка..." [11, с. 4] та інші.

Документи, що стосуються соціального та політичного життя міста, регіону та держави в цілому, закріплені у рубриках "Земская жизнь", "Около Государственной Думы", "Дневник", "Последние новости", "Местная жизнь", "Происшествия" і розповідають про різних осіб, результати засідань органів влади та неполітичних установ, відносини між державним апаратом та суспільством, між прихильниками різних політичних поглядів, зміст і характер безпосередніх подій та явищ. Так, випуск № 189 від 20 грудня 1912 р. подавав відомості про звернення Полтавської казенної палати до місцевої земської управи "... с просьбой сообщить палате сведения о поступлении в 1912 году земских сборов: поземельных, с крестьянских паделельных, потомственных, казенных и частновладельческих земель и прочих окладных земских сборов. Сведения эти палата просит доставить не позже 10 февраля" [12, с. 4]. Рубрика "Пестрые наброски" називала ситуацію, що склалася, з подальшим її аналізом і поясненням, розповідала про визначні місця та видатних діячів тієї чи іншої галузі знань.

Крім місцевих органів влади, газета розкривала відомості про характер роботи Державної Думи та її депутатів. Як і для телеграм, повідомлення про цей орган влади розміщувалися під однією рубрикою – у даному випадку "Около Государственной Думы", – а кожне з них, у свою чергу, мало власний заголовок. Як приклад, подається інформація про внесення законопроектів "...по вопросам государственной обороны" [6, с. 2], факти підготовки представників правих сил "...к резким выступлениям с протестом против правительственной декларации" [3, с. 2] та передачі справи щодо проходження "...в Думу А. Н. Хвостова...для рассмотрения в отдел по проверке полномочий депутатов" [13, с. 2].

Неабияке місце у часописі займають листи. Серед них можна виокремити пасивні, що повідомляли про певну подію та активні, які за своїм змістом стимулювали адресата до написання листа-відповіді відправникові. Наприклад, лист, у якому "... бывшие больничные врачи, из коих двое из нас – Васенко и Зубенко – заведовали заразным отделением, поражены заметкой г. И. Кремнева...об обстоятельствах выписки больного ребенка г. Гайсинского" [14, с. 3] і відповідь на нього з боку позивача як автора цієї замітки.

Щодо звернень, то вони, зазвичай, закликали суспільство до певних дій. У часописі такі документи присвячені різним цілям, у тому числі збору коштів на спорудження храму "...на земле, некогда принадлежавшей родителям Святителя Горленко, в трех верстах расстояния от Густынского монастыря..." [11, с. 4].

Якщо розглядати інформацію, подану в газеті "Приднепровский голос" за тематичною ознакою, то її можна поділити на декілька груп: соціально-політичну, фінансово-прагматичну та культурно-просвітницьку. Однак зупинятися на них не плануємо, оскільки їх зміст проаналізовано у попередній класифікації. Можна лише коротко охарактеризувати їх. До першої з них відносили події з життя Кременчука та інших міст Російської імперії в цілому та за кордоном, характер та результати роботи органів влади усіх рівнів, відомості про особисті погляди представників політичних структур. Фінансово-прагматичною виступала інформація, яка у буквено-цифровому вигляді відображала рівень економічного розвитку організацій.

Щодо третьої групи – культурно-просвітницької, – то вона висвітлювала події, пов'язані із тими чи іншими напрямками культурного життя певного регіону – театру, живопису, архітектури, літератури, виставок тощо. Окрім того, вони розміщуються як окремо, так і під заголовком "Театр и музыка". Зокрема, подавалася інформація про ті чи інші катаклізми. Газета "Приднепровский голос" повідомляла про повінь: "... вулиці Катериненська, Херсонська, Пушкінська, Гоголівська виявилися повністю затопленими. Міська дума виділила на подолання лиха сорок тисяч карбованців. Стихію приборкали" [2].

Про особливості класифікування інформації у часописі за географічним принципом повідомлялося у змісті рубрики, до яких вони належали. Зокрема, текст телеграми розпочинався із

місцевих новин. Про відомості щодо життя Кременчука дізнаємося із рубрик "Местная жизнь" і "По уезду", а про події, що відбулися за кордоном, – "Заграничная жизнь". Кожна рубрика була унікальною, адже інформувала про події, що відбулися у межах не лише одного міста, а й конкретного регіону, імперії в цілому або за кордоном.

Газета "Приднепровский голос" зробила значний внесок в інформаційний розвиток Кременчука. За характером висвітлення інформації вона слугувала джерелом для накопичення та використання інформації. Однак після приходу до влади більшовиків видання припинило своє існування. За часів денікінського режиму 1919 р. його роботу відновлено.

Таким чином, розвиток часопису "Приднепровский голос" носить складний багатогранний характер. За своїми тематичними, хронологічними та географічними ознаками він не лише відображав характер подій та явищ з різних сфер життєдіяльності людини, а й був досить популярним серед населення цього регіону, сприяв його інформаційному збагаченню.

#### **Список використаних джерел**

1. Музиченко Н. В. Садовому закладу К. І. Бера в Кременчуці – 150 років. Матеріали регіональної науково-практичної конференції "Велика вітчизняна війна в історії українського народу" / Н. В. Музиченко. – Режим доступу: [http://kremenchugtoday.com.ua/city.php?id=38&cat=2&pageNum\\_info=2](http://kremenchugtoday.com.ua/city.php?id=38&cat=2&pageNum_info=2).
2. Просяник Н. І. Кременчуцькі видання початку ХХ століття як дзеркало творення історії міста / Н. І. Просяник. – Режим доступу: <http://journlib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=246>.
3. Приднепровский голос. – 8 декабря 1912. – С. 1, 2, 4.
4. Приднепровский голос. – 21 ноября 1913. – С. 4.
5. Приднепровский голос. – 13 декабря 1912. – С. 1.
6. Приднепровский голос. – 27 ноября 1912. – С. 2.
7. Приднепровский голос. – 6 декабря 1912. – С. 1.
8. Приднепровский голос. – 9 мая 1913. – С. 1.
9. Приднепровский голос. – 16 мая 1913. – С. 3.
10. Приднепровский голос. – 4 июля 1913. – С. 3.
11. Приднепровский голос. – 2 мая 1913. – С. 4.
12. Приднепровский голос. – 20 декабря 1912. – С. 4.
13. Приднепровский голос. – 29 ноября 1912. – С. 2.
14. Васенко Н. Письмо в редакцию / Н. Васенко, Е. Зубенко, М. Глаголев // Приднепровский голос. – 6 декабря 1912. – С. 3.

**Николай Савинцев**

#### **"ПРИДНЕПРОВСКИЙ ГОЛОС" КАК ИСТОЧНИК ПО ИСТОРИИ РАЗВИТИЯ ГОРОДА КРЕМЕНЧУГА ПОЛТАВСКОЙ ГУБЕРНИИ**

*В статье исследовано номинальные, тематические, хронологические и географические особенности развития газеты "Приднепровский голос" в дореволюционный период. В ней охарактеризовано тогдашние условия существования газеты и положение политической, экономической, социальной и культурной сфер деятельности населения. В качестве примера, в работе приводятся цитаты с номеров данного издания и работ тех людей, которые исследовали его раньше.*

*Ключевые слова: Кременчуг, Российская империя, газета, документ, источник.*

**Mykola Savintsev**

#### **"PRIDNEPROVSKY VOICE" AS SOURCE FROM HISTORY DEVELOPMENT CITY OF KREMENCHUK IN THE POLTAVA PROVINCE**

*The article researches nominal, thematic, chronologic and geographical peculiarity development of newspaper "Pridneprovsky voice" in the period before revolution. She was characterized of that time conditions existence it and state of political, economic, social and cultural activities of population. As an example, the article quotes from numbers of the edition and labours of those people which research him before.*

*Key words: Kremenchuk, Russian Empire, newspaper, document, source.*

**УДК 94 (477) "1941/1944"**

**Олексій Гончаренко**

#### **ПРОБЛЕМИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ОРГАНІВ ТА УСТАНОВ ОКУПАЦІЙНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ РАЙХСКОМІСАРІАТУ "УКРАЇНА" В ЗАРУБІЖНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ**

*Автор публікації досліджує ступінь висвітлення зарубіжною історіографією проблеми функціонування органів та установ окупаційної адміністрації Райхскомісаріату "Україна".*

*Ключові слова: окупаційний режим, Райхскомісаріат "Україна", генеральна округа, генеральний комісаріат, гебітскомісаріат.*

Проблемо-тематичне поле подієвого полотна Другої світової війни та гітлерівського окупаційного режиму, встановленого на теренах найбільшого за територією та чисельністю населення адміністративно-територіального формування, яким був Райхскомісаріат "Україна" (далі – РКУ), викликає значну зацікавленість як вітчизняних, так і зарубіжних науковців. Водночас, на сьогодні не існує спеціальних досліджень зарубіжного історіографічного сегменту, у якому розглядалися б проблеми функціонування органів управління РКУ як цілісної адміністративної системи. Цим і зумовлюється актуальність дослідження.

Мета дослідження – провести аналіз напрацювань зарубіжної історичної науки в такій проблемно-тематичній ніші, як особливості функціонування німецької управлінської системи на теренах РКУ.

Здійснюючи огляд зарубіжної історіографії, слід зазначити, що вона пройшла власний шлях в інтерпретації подій окупаційного минулого. Зарубіжні дослідники розглядали окупаційний режим з інших, менш ідеологізованих позицій, які фактично заперечували офіційну радянську концепцію війни. Так, А. Даллін вважав жорстокість та непродуманість окупаційної адміністрації передумовою участі народу в боротьбі із загарбниками [1]. Монографія А. Далліна не лише справила визначальний вплив на тогочасну зарубіжну історіографію, а й продовжує впливати на сучасні концепції, які формуються в середовищі українських науковців. Провідною тезою у запропонованій дослідником реконструкції окупаційного режиму стала непослідовність та непродуманість заходів влади в усіх сферах життєзабезпечення суспільства.

В. Краль, характеризуючи злочинну сутність окупаційного режиму, створеного відповідно до установок і директив вищого політичного керівництва Третього Райху, показував реальний "розклад сил" на загарбаних гітлерівцями територіях, що суттєво обмежувало можливості для спекуляцій на тему "всенародного руху Опору" [2].

Участі вермахту в реалізації злочинної окупаційної політики Райху, поширенню у військовому середовищі нацистської ідеології, присвячена фундаментальна робота німецького історика Н. Мюллера "Вермахт та окупація". Дослідник визначив завдання вермахту як адміністративно-територіального органу в тому, щоб "насаджувати "новий порядок" усіма доступними засобами, які в нього були" [3, с. 33]. Значне місце в праці займає характеристика органів управління вермахту в окупаційній політиці на різних її хронологічних проміжках: від участі в плануванні війни – до краху стратегії "блискавичної війни", періоду інтенсифікації пограбування та відступу з радянської території. Дослідник подає структуру органів управління військової зони, розглядає співпрацю командування окупаційними військами з цивільною адміністрацією РКУ.

У 1960 р. в Лондоні видано книгу У. Ширера [4], який проаналізував плани нацистів щодо поділу захопленої радянської території, визначив елементи запланованого проти народів СРСР терору, заходи окупаційної адміністрації з організації економічної експлуатації ресурсів окупованої країни. У праці частково охарактеризовано і "новий порядок", що постав на окупованих територіях Європи та СРСР. "Втрачені можливості", – у такому контексті дослідник визначив окупаційну політику.

Американський журналіст О. Верт намагався викласти свою версію війни. Один із розділів праці присвячений діям окупантів в Україні. Проте оцінки цієї сторінки війни принципово не відрізняються від тих, що існували у радянській історіографії. Так, погляди А. Розенберга щодо майбутнього політичного устрою України він називав "як завжди, маренням", згадував й про "купку українських буржуазних націоналістів", а їх діяльність називав "трагікомедією" [5, с. 415–428].

Релігійній ситуації на окупованих територіях присвятив свої студії К. Беркгоф, який визначав основні заходи окупаційної адміністрації з нормативного врегулювання цієї сфери суспільних відносин [6, с. 16–36]. Умовам життя цивільного населення в окупованій Україні присвячене інше дослідження К. Беркхофа "Життя та смерть на Україні в роки нацистського правління". Автор праці прагнув простежити взаємовідносини між окупаційною владою й місцевим середовищем, показував низку управлінських заходів адміністрації РКУ в репресивно-каральній сфері [7].

Функціонування закладів освіти на теренах РКУ розглядала німецька дослідниця Б. Єржабкова [8]. Автор не лише розглядала "освітнянську тематику", а й приділяла значну увагу окупаційній політиці щодо України. Це важливо, адже від концептуальних підходів та планів вищого політичного керівництва Райху щодо майбутнього зайнятих територій залежали їх практичні кроки в усіх сферах життя. Тому не випадково, що у центрі уваги науковця перебував конфлікт між А. Розенбергом й Е. Кохом, які по-різному уявляли методи й засоби реалізації окупаційної політики.

У монографії В. Лауер "Творення нацистської імперії та Голокост в Україні" на прикладі генеральної округи "Житомир" розглядаються заходи окупаційної адміністрації, покладені в основу політики Голокосту. Аналізуючи цю проблему, дослідниця зупиняється на характеристиці управлінської системи. У книзі трапляються помилки. Так, заступником бургомістра м. Вінниці називається К. Бернгард, який насправді займав посаду голови Вінницької обласної управи. Відсутні

також і будь-які згадки про цей орган місцевої влади. Викликає заперечення й застосування перекладу назв "Ortskommandanturen" як "сільські командні пости", а їх керівників як "сільських командирів Вермахту" [9, с. 68, 70, 71].

Під особливим кутом зору розглядав нацистську окупацію України представник української наукової діаспори В. Косик. Висвітлюючи наміри Німеччини в особі А. Гітлера щодо майбутнього політичного устрою України, дослідник довів відсутність планів створення української державності у будь-якій формі, оскільки для реалізації своїх амбітних намірів націонал-соціалістичній Німеччині були потрібні не незалежні держави, а лише їх промислово-сировинні ресурси. Погляди ж А. Розенберга в цьому питанні доводять відсутність жодної ознаки, яка б засвідчила, що його ідеї були погоджені з А. Гітлером. "Ідея життєвого простору на Сході", як твердив дослідник, полягала в колонізації, а план "Барбаросса" був засобом для досягнення більш далекосяжних німецьких завоювань. Окремий розділ монографії стосувався окупації та утворення РКУ. Автор вказував на позицію А. Гітлера та його прибічників, які не зважали на права українців, що призвело до різко негативного ставлення до окупантів, наголошував на конфлікті між А. Розенбергом й Е. Кохом [10, с. 85, 181–184, 129–135, 264].

Про особливості організації окупаційного управлінського апарату на захоплених територіях України йдеться в працях іншого відомого ученого діаспори О. Субтельного. Він звертав увагу на позицію А. Розенберга, який припускав можливість створення українцями власної держави, що мала перебувати під опікою Німеччини. Розглядаючи особовий склад управлінців, які прибули в Україну, він називав їх "покидьками" німецького чиновництва, пихатість яких нерідко поєднувалася із невмілістю [11, с. 404–410].

Концептуальною за своєю основою є книга російського дослідника М. Семиряги "Колабораціонізм. Природа, типологія і прояви в роки Другої світової війни". Водночас у праці знайшлося місце для аналізу планів керівництва Райху щодо України, розчленування її території. Учений приділив увагу й дискусіям вищих німецьких урядовців щодо "українського питання", вважаючи, що суперечності між Е. Кохом та А. Розенбергом стосувалися питань тактики й не поширювалися на стратегічну лінію німецької політики на Сході [12, с. 119].

В. Ковальов предметом свого наукового пошуку також обрав тему колаборації. У книзі "Нацистська окупація і колабораціонізм в Росії" розглядаються окремі аспекти функціонування окупаційних органів влади, визначаються причини участі радянських громадян у різних формах співпраці з окупаційною адміністрацією [13]. Учений продовжив роботу над цією проблемою. Результатом стала праця "Колабораціонізм в Росії в 1941–1945 рр.: типи і форми", видана у 2009 р. Автор класифікував це явище як військовий, економічний, адміністративний, ідеологічний, інтелектуальний, духовний, національний, дитячий та статевий колабораціонізм [14].

Отже, аналіз історіографії проблеми дозволяє стверджувати, що продуктивними зусиллями у вивченні цієї теми відзначається західна історична наука, представники якої створили концепцію "втрачених можливостей", відповідно до якої невдачі гітлерівського окупаційного режиму пояснювалися недолюгою та непродуманою політикою керівників Третього Райху щодо України, спричиною нацистською ідеологією з її расизмом та баченням ненімецького етнічного масиву в якості "недолюдей" та матеріалу для майбутньої німецької колоніальної експансії.

Водночас проведений аналіз змістової частини історіографічних напрацювань зарубіжної історіографії дозволяє констатувати факт відсутності комплексних досліджень організаційно-правового та нормативного забезпечення функціонування окупаційної адміністрації РКУ й правового становища всіх категорій місцевого населення. У відомих на сьогодні працях частково розглянуто адміністративно-територіальний устрій РКУ та військової зони окупації, заходи в окремих сферах соціально-економічного життя підокупаційного суспільства. Проте комплексне дослідження цих проблем донині відсутнє. До того ж понятійний апарат, призначений для роботи з цим матеріалом, усе ще залишається недостатньо вивіреним та узгодженим. Детального вивчення потребує управлінська система усіх рівнів, створених на теренах РКУ, механізми службової взаємодії між органами та установами окупаційної адміністрації, повноваження, надані їм для виконання поставлених завдань.

Поза увагою істориків продовжує залишатися проблема визначення правового статусу громадян, які проживали на окупованих територіях. Визнання їх безправними є досить умовним і до того ж неточним з юридичного погляду. З усього викладеного – постає актуальне наукове завдання – здійснити реконструкцію управлінського механізму з усіма його юридичними атрибутами, покликаними забезпечити, з одного боку, легітимність окупаційного режиму, а з іншого, – ефективність і результативність.

**Список використаних джерел**

1. Dallin A. The German Rule in Russia 1941–1945 / A. Dallin. – New York, 1957. – 554 p. 2. Краль В. Преступление против Европы / В. Краль. – М.: Мысль, 1968. – 278 с. 3. Мюллер Н. Вермахт и оккупация (1941–1944). О роли вермахта и его руководящих органов в осуществлении оккупационного режима на советской территории / Н. Мюллер. – М.: Воениздат, 1974. – 387 с. 4. Ширер У. Взлет и падение третьего рейха. В 2-х томах. [Пер. с англ. с предисловием и под ред. О. А. Ржешевского] / У. Ширер. – М.: Воениздат, 1991. – Том 1. – 653 с. 5. Верт А. Россия в войне 1941–1945 [Авториз. пер. с англ. Вступит. статья и ред. д-ра ист. наук Е. А. Болтина] / А.Верт. – М.: Прогресс, 1967. – 774 с. 6. Беркгоф К. Чи було релігійне відродження в Україні під час нацистської окупації? / К.Беркгоф // Український історичний журнал. – 2005. – № 3. – С. 16–36. 7. Berkhoff K. Harvest of Despair. Life and Death in Ukraine under Nazi Rule / K. Berkhoff. – Cambridge, Massachusetts and London. – 2004. – 463 p. 8. Єржабкова Б. Шкільна справа та шкільна політика в рейхскомісаріаті “Україна” (1941–1944) у світлі німецьких документів / Б. Єржабкова. – Київ: Наук. думка, 2008. – 272 с. 9. Лауер В. Творення нацистської імперії та Голокост в Україні [Пер. з англ. Є. Ровного, С. Коломійця] / В. Лауер. – К.: Зовнішторгвидав України; Український центр вивчення історії Голокосту, 2010. – 368 с. 10. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні / В. Косик. – Париж-Нью-Йорк-Львів: Наукове товариство імені Т. Шевченка у Львові. Українознавча бібліотека НТШ. – Число 3. – 1993. – 657 с. 11. Субтельний О. Україна: історія [Пер. з англ. Ю. І. Шевчука; Вст. ст. С. В. Кульчицького] / О. Субтельний. – К.: Либідь, 1992. – 512 с. 12. Семиряга М. И. Коллаборационизм. Природа, типология и проявления в годы Второй мировой войны / М. И. Семиряга. – М.: “Российская политическая энциклопедия” (РОССПЭН), 2000. – 863 с. 13. Ковалев Б. Н. Коллаборационизм в России в 1941–1945 гг.: типы и формы / Б. Н. Ковалев. – Великий Новгород, 2009. – 372 с. 14. Ковалев Б. Н. Нацистская оккупация и коллаборационизм в России, 1941–1944 / Б. Н. Ковалев. – М.: Транзиткнига, 2003. – 483 [13] с.

**Алексей Гончаренко**

**ПРОБЛЕМЫ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ ОРГАНОВ И УЧРЕЖДЕНИЙ  
ОККУПАЦИОННОЙ АДМИНИСТРАЦИИ РЕЙХСКОМИССАРИАТА “УКРАИНА”  
В ЗАРУБЕЖНОЙ ИСТОРИОГРАФИИ**

*Автор публикации исследует степень изучения в зарубежной историографии проблемы функционирования органов и учреждений оккупационной администрации Рейхскомиссариата “Украина”.*

*Ключевые слова: оккупационный режим, Рейхскомиссариат “Украина”, генеральный округ, генеральный комиссариат, гебитскомиссариат.*

**Oleksij Goncharenko**

**PROBLEMS OF FUNCTIONING BY THE ORGANS AND INSTITUTIONS OF THE  
OCCUPATIONS ADMINISTRATION REICHSKOMMISSARIAT “UKRAINE” IN FOREIGN  
HISTORIOGRAPHY**

*Author of the publication examines the extent of coverage of foreign historiography problems in the functioning of institutions and the occupation administration Reichskommissariat “Ukraine”.*

*Key words: occupational regime, Reichskommissariat “Ukraine” authorities, the general vicinity, the general commissariat, hebitskomisariat.*

**УДК 94 (477) “1941/1945”**

**Неля Мельнічук**

**УКРАЇНСЬКО-ЄВРЕЙСЬКІ СТОСУНКИ В ДОБУ ГІТЛЕРІВСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ:  
СУЧАСНА ВІТЧИЗНЯНА ІСТОРІОГРАФІЯ**

*Автор публікації аналізує сучасну вітчизняну літературу з проблем участі місцевого населення як у порятунку, так і переслідуванні жертв гітлерівської окупаційної адміністрації на теренах Райхскомісаріату “Україна”.*

*Ключові слова: окупаційний режим, Райхскомісаріат “Україна”, репресії, євреї, Голокост.*

Проблемам українсько-єврейських стосунків у роки гітлерівської окупації України присвячено, як на перший погляд, досить немало як спеціальних досліджень, так і праць, у яких вони розглядаються контекстуально й побічно. Проблема є складною й потребує застосування адекватного дослідницького інструментарію та неупередженого стереотипами наукового пошуку відповідей на занадто складні, неоднозначні й суперечливі питання міжнаціональних взаємин.

Аналіз літератури з історіографії проблеми засвідчує відсутність спеціальних досліджень. Цим і зумовлюється актуальність цієї публікації.

Мета дослідження – проаналізувати праці сучасних вітчизняних дослідників, які вивчають проблему міжнаціональних стосунків у добу гітлерівського окупаційного режиму на теренах Райхскомісаріату "Україна" (далі – РКУ). Автором використано порівняльний, системний, типологічний, хронологічний і ретроспективний методи, які допомогли узагальнити проблему українсько-єврейських стосунків у контексті політики Голокосту, яка проводилася нацистською Німеччиною на окупованій території України.

Перші праці, предметом яких, нехай частково й опосередковано, були українсько-єврейські стосунки в добу гітлерівської окупації України, з'явилися у 90-х рр. ХХ ст. Ці аспекти проблеми згадувалися в контексті трагедійного становища місцевого населення країни, яке потрапило в окупацію, називалися окремі факти участі його окремих представників як у переслідуванні євреїв, так і в їх порятунку. Але далі констатації цих положень справа так і не пішла.

У 1991 р. С.Єлисаветський опублікував працю про події Голокосту в Бердичеві – рідному місті автора. Одночасно із сюжетами євреїв, він показав й інший бік проблеми – участь місцевого населення в їх порятунку [1].

Першим серйозним академічним дослідженням теми Голокосту й українсько-єврейських стосунків тієї доби стала публікація М. Ковалю, у якій він визнав цю проблему однією із найбільш складних в історіографії Другої світової війни, оскільки апаратними ідеологами вилучено із життя "єврейське питання", а саму назву народу – "євреї" перетворили на штучний новотвір – "радянські люди". Учений характеризував ставлення місцевого населення до Голокосту в наступному контексті: активно підтримувала антиєврейські заходи окупантів невелика його частина, а переважна більшість займала нейтральну позицію. Водночас досить багато людей допомагали жертвам окупантів [2, с. 25, 26, 28].

Одним із чинників, який начебто й призвів частину місцевого населення до участі в антиєврейських заходах окупантів, став традиційний для українців антисемітизм. Цей аспект проблеми певним чином актуалізується в окремих публікаціях, а українці звинувачуються в безпосередньому сприянні гітлерівському геноциду [3, с. 182]. При цьому ідея антисемітизму, який начебто взагалі притаманний українському соціуму, перетворюється на провідну тезу подібних "досліджень".

Серед авторів таких робіт слід назвати О. Гуру, який, розглянувши проблему міжнаціональних взаємин періоду гітлерівської окупації, формулював, на наш погляд, висновок, який має дуже мало спільного із наукою: "українці ворогують із євреями тоді, коли відчувають загрозу власному існуванню. Таке сприйняття українцями "чужородності" євреїв з'являється стихійно, стійко тримається і дуже нелегко зникає". Також автор публікації пов'язував антисемітські прояви із низьким рівнем культури та психологічними комплексами українців, відсутністю знань про євреїв, довірою до перекручених фактів і вважав, що найчастіше вони носили погромний, а не програмний характер [4, с. 193].

Ще одним із авторів, які суб'єктивно й тенденційно підходять до аналізу українсько-єврейських взаємин періоду гітлерівської окупації, є А. Погорелов, який вважає, що українці сприймали війну з боку німців виключно за звільнення від "єврейського більшовизму". Він наголошував на тому, що окупаційна влада спостерігала серед українців відхилення від комуністичних ідей, бо майже кожна родина зазнала репресій від більшовиків. Зі слів автора публікації, озлобленість українців до євреїв окупаційна влада пояснювала тим, що саме у вищому керівництві комуністичної партії, особливо у лавах ДПУ-НКВС, було немало євреїв, яких звинувачували у масштабному терорі 30-х рр. ХХ ст. проти народу України. Як стверджував А. Погорелов, джерела свідчать, що таке ставлення до єврейського населення було досить поширене серед українців у воєнний період, тому антиєврейські настрої серед населення окупаційна влада провокувала досить легко [5, с. 151, 154].

Ці тези намагаються заперечити окремі дослідники історії Голокосту в Україні. Так, О. Гончаренко у спільній із О. Тарапон публікації, пояснюючи ускладнення міжнаціональних стосунків в окупованій Україні, виходять із тези про зміцнення тоталітарного режиму в СРСР, політики державного антисемітизму, котра поєднувалася із антиукраїнськими заходами. Антисемітську складову в настроях частини місцевого населення України дослідники вважають похідною від первинної причини, що стосується кризи радянського режиму. Незадоволення суспільства політикою радянської влади й отримало форму "антисемітських проявів" [6, с. 254].

О. Гончаренко вважав, що антисемітизм, який у період окупації виступав у формі "юдо-більшовизму", був основою нацистської пропаганди в окупованій Україні та пропонував враховувати ефективність німецької пропаганди, ступінь поширення пропагованих нацистами антисемітських ідей у різних соціальних групах українського суспільства та його використання для реалізації поставлених окупантами завдань, пов'язаних із реалізацією політики Голокосту.

Використавши достатньо значну кількість архівних документів, дослідник доводив, що расистський антисемітизм, який використовувався у нацистській ідеології, не може бути ототожнений з іншими його формами. Ідеологія "юдо-більшовизму" та політика Голокосту не має нічого спільного з непростими українсько-єврейськими стосунками, які мали місце у XVII–XVIII ст. та 1917–1920 рр. і пов'язаними з єврейськими погромами. Вони проявляються передусім як загальноісторична тенденція соціокультурного розвитку відповідного регіону [7, с. 155].

У центрі уваги О. Гончаренка перебувають питання участі місцевого населення в порятунку євреїв. Він доводив, що гуманістичний потенціал українського суспільства виявився у тому, що негаразди, особисте горе й відчай відступали перед бідою інших. Рятуючи людей, прості українські жінки, відкликаючись на чужу біду, вірили, що і їх рідним, які поневірялися на чужині, хтось надасть елементарний тимчасовий притулок, нагодує чи переодягне. Саме традиції народної взаємовиручки та допомоги до "гонимих" владою стали однією із важливих передумов порятунку, який можна розглядати як окрему форму боротьби з окупантами, громадянський опір діям кривавого й безглузлого режиму. Дослідник зазначав, що цей опір не мав політичних ознак, оскільки скеровувався на допомогу людям як частині соціуму, а не носіям ідеологічних цінностей [8, с. 129].

М. Андрійчук, досліджуючи українсько-єврейські взаємини на теренах Західної Волині, дійшов до висновку, що на розвиток українсько-єврейських взаємин у роки Другої світової війни вплинув не тільки стан цих взаємин у міжвоєнний період, а й стан українсько-польських, українсько-німецьких, польсько-німецьких, польсько-єврейських та німецько-єврейських стосунків міжвоєнного періоду та періоду війни.

Аргументуючи свої твердження цікавим фактологічним матеріалом, М. Андрійчук доводить, що на українсько-єврейські взаємини у роки Другої світової війни вплинули стереотипи та характер співжиття цих етносів, а у міжвоєнний період свій відбиток наклали лише частково. У конкретних ситуаціях німецької окупації поведінка українського населення Волині визначалася моральними засадами, людяністю, співчуттям до євреїв [9, с. 68].

П. Слободянюк намагається дослідити особливості Голокосту на теренах Західної України. Але вже у перших рядках тексту автора відчувається його стереотипність у поглядах на "єврейське питання". Зокрема, він зазначав, що ще задовго до початку Другої світової війни у багатьох європейських містах масові єврейські погроми проводилися на ґрунті наклепів і чуток про те, що євреї отрутою й знахарством убивають людей, отруюють криниці тощо. В окремих німецьких містах євреїв заганяли до синагог та молитовних будинків і спалювали живцем.

Окремою сюжетною лінією у публікації П. Слободянюка постає "покірливість євреїв". Якби не вона, вважає автор, жертв серед євреїв було б менше. А створені окупантами юденрати, на його думку, стали знаряддям нацистського геноциду євреїв [10, с. 259].

Особливостями Голокосту в Україні, як доводить І. Щупак, було те, що нацистський "новий порядок", німецька окупаційна політика на "східних територіях" характеризувалися особливо жорстоким ставленням до місцевого слов'янського населення та планами "освоєння", "понімення" цих територій. "Остаточне вирішення єврейського питання" на окупованій території СРСР, і в першу чергу України, було особливо жорстоким, безжальним, тотальним. Такий характер злочинів зумовлювався нацистською ідеологією, згідно з якою, радянські євреї були не тільки втіленням "світового зла".

Знищення сотень тисяч євреїв нацистами було б неможливим без підтримки цих акцій поплічниками гітлерівців з боку місцевого населення та відносної його байдужості. Нацистська влада на певних етапах закликала місцевих мешканців до видачі передусім євреїв "з чужої місцевості" або видачі тих євреїв, які не жили в населеному пункті до певної дати (наприклад, дати набуття "правочинності" відповідного наказу, розпорядження або оголошення). Відповідальність за видачу євреїв покладалася на бургомістрів міст і старост сіл. Пересічні мешканці застерігалися від переховування євреїв під страхом смерті, зазначав І. Щупак [11, с. 413].

Виділяя дослідник і позицію сторонніх спостерігачів, котрі, на його погляд, були різними: пасивна життєва позиція, турбота за збереження власного життя, сподівання на отримання матеріального зиску за рахунок майна жертв. Очевидно, мовчазна згода з насильством могла бути зумовленою й радянською спадщиною "одностайного" засудження "ворогів народу" [11, с. 413, 414].

І. Щупак вважав, що атмосфера насильства та заохочення до вбивств, пов'язана із антисемітизмом частини населення та інші чинники, створили відповідні суспільні настрої сприйняття масового винищення євреїв як "норми" за умов нацистського "нового порядку". Дослідник стверджував, що частина місцевого населення брала участь у "полюванні" на євреїв, які проводилися німцями. Згодом настрої українців, а особливо тоді, коли вони стали свідками масових розстрілів євреїв, змінилися [11, с. 413, 414].

Розглядаючи проблему праведництва, І. Щупак зазначав, що найбільше цих людей було у тих районах України, де до війни мешкали великі єврейські общини (Вінниця, Житомир, Київ,

західноукраїнські містечка). Найчастіше рятівниками євреїв виступали місцеві мешканці (українці, росіяни, поляки тощо), які мали єврейських родичів (дружин, чоловіків, батьків одного із подружжя та їх близьких); партизани, підпільники, які сприймали рятування євреїв, як одну із форм опору окупантам; обивателі, яких поєднували із євреями сусідське життя або спільна робота, навчання до війни, а також пам'ять про добрі вчинки євреїв-сусідів у критичних ситуаціях. Досить поширеними були випадки рятування євреїв українцями через релігійні переконання, християнське ставлення до гнаних та переслідуваних. Відомі випадки, коли на допомогу євреям за критичних умов приходили службовці міських управ, а також німецькі офіцери, угорські солдати й навіть німецькі солдати та місцеві поліцаї, які брали участь у розстрілах євреїв [11, с. 414, 415–420, 423].

Предметом студій Ф. Винокурової перебувають події Голокосту на Вінниччині. Для праць дослідниці характерні скрупульозна деталізація реконструйованих подій, зважений та критичний підхід до надзвичайно широкої джерельної бази, виявленої в українських та зарубіжних архівах, прагнення розглянути проблему в її комплексному виразі. Тому в її роботах присутні як сюжети масових страт євреїв Вінниччини, так і протистояння німецьким карателям та колаборантам, індивідуальні акти порятунку й допомоги місцевого населення [12, с. 410].

Ф. Винокурова розглядає й українсько-польсько-єврейські відносини у роки німецько-румунської окупації. Для неї ці відносини пов'язані з філософсько-психологічною проблемою людського вибору в екстремальних ситуаціях у час нацистської окупації. Дослідницький процес інтегровано компаративним аналізом подій і моделей поведінки особи. Дослідниця, використавши не лише широке коло архівних джерел, а й спогадів очевидців та безпосередніх учасників тих подій, змогла передати немало конкретних життєвих доль осіб, яким довелося рятуватися та боротися з ворогом [13, с. 44].

Особливості реалізації "єврейського питання" на Тернопільщині розглядає Ф. Полянський. Дослідник виділяє основні етапи здійснення геноциду в регіоні, певним чином розкриває діяльність єврейських комітетів та створення гетто. Як зазначав автор, німецька адміністрація спробувала спровокувати українсько-єврейський конфлікт на політичному ґрунті, але із цього нічого не вийшло. Більше того, частина українців рятувала жертв окупантів [14, с. 179].

М. Шитюк та Н. Сугацька, розглядаючи проблему геноциду євреїв на теренах Південної України, зазначають, що частина місцевого населення намагалася пожитися майном євреїв, отримала від німецької влади частину їх житла. Це був один із чинників, за допомогою якого влада намагалася сформувані антиєврейські настрої серед місцевого населення [15, с. 107, 108].

Водночас Н. Сугацька наголошує на тому, що масових антисемітських проявів серед українського населення ні за весь період окупації, ні після її завершення не спостерігалось. Але й протестних акцій із боку українців у відношенні до актів знищення євреїв окупантами майже не було. Така поведінка цілком логічна в умовах загального нацистського терору та небезпеки, що загрожували життю кожної людини та її близьких в умовах окупаційного режиму, який на Півдні України був жорстокіший, ніж у більшості окупованих країн. У цих скрутних умовах усе ж знаходилися українські сім'ї, котрі, незважаючи на смертельний ризик, надавали євреям допомогу й рятували їх від знищення [16, с. 173].

"Незручну" для сучасної єврейської спільноти проблему висвітлює В. Шайкан. Якщо більшість дослідників подають євреїв виключно жертвами окупантів, то автор монографії намагається показати співпрацю частини євреїв з окупантами у створених юденратах та єврейській поліції. Таким чином, вона аналізує проблему стосунків між єврейською спільнотою, а не із зовнішнім світом, який їх оточував. В. Шайкан не відмовляється від подання масових жертв євреїв й конкретизує цей аспект діяльності окупантів, але водночас зображує юденрати як знаряддя політики гітлерівців. До основних причин виникнення єврейського колабораціонізму дослідниця відносить антирадянські настрої серед єврейської інтелігенції, страх перед геноцидом, бажання вижити за будь-яку ціну, врятувати молодь [17, с. 234].

Отже, проблема українсько-єврейських взаємин у добу гітлерівської окупації України активно розробляється вітчизняними дослідниками. При цьому сучасні науковці, розглядаючи проблему міжнародних стосунків у добу окупації, зазвичай, аналізують участь місцевого населення в переслідуванні євреїв та, навпаки, у порятунку жертв окупантів, а також мовчазному спостереганні за подіями, що відбувалися. На сьогодні відомо небагато робіт, у яких ця проблема досліджувалася би у її комплексному вимірі. Не існує й вузькопрофільних робіт, предметом яких є міжнародні стосунки в добу гітлерівської окупації України.



**Список використаних джерел**

1. Елисаветский С. Я. Бердичевская трагедия (Документальная книга) // С. Я. Елисаветский // Историчні зошити. – № 6. – 1991. – К.: АН України. Інститут історії України. – 38 с. 2. Коваль М. В. Нацистський геноцид щодо євреїв та українське населення (1941–1944 рр.) / М. В. Коваль // Український історичний журнал. – 1992. – № 2. – С. 25–32. 3. Ляховицкий Ю. Катастрофа в исторической ретроспекции / Ю. Ляховицкий, Ю. Субочева // 1-е Запорожские чтения “Еврейское население Юга Украины”. – Запорожье: “Етга-Пресс”. – С. 177–182. 4. Гура О. Становище євреїв в УРСР у перші повоєнні роки: маловідомі факти і проблеми / О. Гура // Полтавські історичні студії: ювілейний збірник на пошану Віктора Ревеука. – Полтава: ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2013. – С. 178–193. 5. Погорелов А. Деякі заходи окупаційної влади з виявлення єврейського населення Миколаївщини та антисемітської пропаганди в 1941–1942 рр. / А. Погорелов // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції “Історична пам’ять про війну та Холокост”. – Дніпропетровськ, 2013. – С. 147–154. 6. Гончаренко О. Антисемітизм у післявоєнній Україні: міфи та реалії (за документами радянських спецслужб) / О. Гончаренко, О. Тарапон // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. – Вип. 19. – Тернопіль: Астон, 2007. – С. 234–254. 7. Гончаренко О. Взаємозв’язок між антисемітизмом і участю українців в політиці Голокосту на території Київщини / О. Гончаренко // Література та культура Полісся. Вип. 27. – Ніжин, 2004. – С. 151–158. 8. Гончаренко О. До питання про участь місцевого населення у порятунку євреїв на території райхскомісаріату “Україна” (1941–1944 рр.) / О. Гончаренко // Український історичний журнал. – 2010. – № 1. – С. 128–141. 9. Андрійчук М. Українсько-єврейські взаємини на Західній Волині напередодні та в роки Другої світової війни / М. Андрійчук // Друга світова війна і доля народів України: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – К.: Сфера, 2005. – С. 67–72. 10. Слободянюк П. Я. Холокост на Правобережній Україні / П. Я. Слободянюк // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. – Вип. 26. – К., 2004. – С. 260–272. 11. Щупак І. Трагедія євреїв України / І. Щупак // Національне питання в Україні ХХ – початку ХХІ ст.: історичні нариси. – К.: Ніка-Центр, 2012. – С. 415–420. 12. Винокурова Ф. Евреи Винницы в период нацистской оккупации 1941–1944 гг. / Ф. Винокурова // Матеріали міжнародної науково – практичної конференції “Євреї в Україні: історія і сучасність”. – Житомир: Вид – во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. – С. 401–414. 13. Винокурова Ф. Україно-польсько-єврейські стосунки періоду німецько-румунської окупації (1941–1944 рр.) / Ф. Винокурова // Науковий вісник: Збірник наукових праць за матеріалами наукової конференції “Діалог національних культур Вінниччини”. – Вінниця: ВОПОПП, 2013. – Випуск 2. – С. 11–21. 14. Полянський Ф. І. Єврейське питання у німецькій окупаційній політиці на Тернопільщині (1941–1944 рр.) / Ф. І. Полянський // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2011. – Вип. XXXI. – С. 175–181. 15. Шитюк М. М. Геноцид проти євреїв Південної України в роки німецько-румунської окупації (1941–1944 рр.) / М. М. Шитюк, Н. В. Сугацька. – Миколаїв, 2008. – 154 с. 16. Сугацька Н. Відношення населення окупованих територій до антиєврейської політики окупантів (за матеріалами Миколаївської області) / Н. Сугацька // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції “Історична пам’ять про війну та Холокост”. – Дніпропетровськ, 2013. – С. 162–173. 17. Шайкан В. О. Колабораціонізм на території рейхскомісаріату “Україна” і військової зони в роки Другої світової війни. Монографія / В. О. Шайкан. – Кривий Ріг: Мінерал, 2005. – 466 с.

**Неля Мельничук****УКРАИНСКО-ЕВРЕЙСКИЕ ОТНОШЕНИЯ В ПЕРИОД ГИТЛЕРОВСКОЙ ОККУПАЦИИ:  
СОВРЕМЕННАЯ ОТЕЧЕСТВЕННАЯ ИСТОРИОГРАФИЯ**

*Автор публикации анализирует современную отечественную литературу с проблем участия местного населения как в спасении, так и преследовании жертв гитлеровской оккупационной администрации на территории Рейхскомиссариата “Украина”*

*Ключевые слова: оккупационный режим, Рейхскомиссариат “Украина”, репрессии, евреи, Холокост, спасение.*

**Nelia Melnychuk****UKRAINE-JEWISH RELATIONS IN THE PERIOD OF NAZI OCCUPATION:  
CONTEMPORARY NATIONAL HISTORIOGRAPHY**

*Author of the publication analyzes native contemporary literature of the problems participation of local people in the rescue of victims of the Nazi occupation administration in the territory Reichskommissariat “Ukraine”.*

*Key words: occupational regime, Reichskommissariat “Ukraine”, repression, Jews, Holocaust rescue.*

УДК 281.93:273

Марина Кругляк

**ІСТОРИК Б. А. КРУГЛЯК ПРО ІСТОРІЮ І СЬОГОДЕННЯ  
(З ПУБЛІЦИСТИЧНОЇ СПАДЩИНИ ПЕРІОДУ "ПЕРЕБУДОВИ")**

*У статті автор подає значний біографічний матеріал й, по суті, знайомить широкий загал з постаттю маловідомого в Україні, але авторитетного у вузьких колах дослідника економічної історії України, академіка Бориса Кругляка. На прикладі публіцистичної спадщини ученого, виданої у період "перебудови", показано еволюцію суспільних поглядів радянської інтелігенції на історію і сьогодення від комуністичної платформи – до справжнього плюралізму й демократизму.*

*Ключові слова:* "перебудова", публіцистика, партійність, комуністична ідеологія, плюралізм.

3 травня 2014 р. виповнилося б 80 років від дня народження доктора історичних наук, професора, академіка Нью-Йоркської Академії наук Бориса Абрамовича Кругляка. На жаль, 28 лютого 1996 р. серце видатного ученого перестало битися, проте його праці, зокрема, присвячені економічній історії України, є актуальними й нині.

До ювілею ученого у вересні 2014 р. у житомирському видавництві "Волинь" вийшов друком збірник праць, спогадів і матеріалів "Історик Борис Кругляк: наукове надбання Житомирщини, України і світу". 20 жовтня 2014 р. у стінах Житомирського державного університету імені Івана Франка відбувся "круглий стіл", присвячений презентації книги. Серед учасників заходу були учні Бориса Абрамовича – доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії України Житомирського державного університету імені Івана Франка В. Венгерська, кандидат історичних наук, доцент, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України В. Молчанов, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Житомирського державного університету імені Івана Франка І. Власюк та інші.

Книга умовно складається з двох частин. Перший розділ присвячений матеріалам і спогадам про Б. Кругляка, другий являє собою його праці і публікації з питань економічної історії, історії економічних вчень, міркування про історію і сьогодення, краєзнавчі матеріали. У контексті цієї статті хотілося б звернути увагу саме на групу публіцистичних розвідок Б. Кругляка, написану ним у період "перебудови" наприкінці 1980-х рр. у м. Сизрань Куйбишевської (нині – Самарської області, Російська Федерація). Адже саме у ті роки відбувався процес переоцінки цінностей, перегляду усталених шаблонів на місце особистості в історії, руйнування стереотипів й формування нової методології історичного пізнання.

Життєвий шлях Бориса Абрамовича Кругляка був непростим. Народився він 3 травня 1934 р. у родині житомирських службовців, 1941 р. опинився із матір'ю в евакуації у Свердловську. 1942 р. став напівсиротою, адже батько без вісти пропав під Сталінградом. Потім було повернення в Україну 1944 р. – через опалені й зруйновані війною Ізюм на Харківщині, Шостку на Сумщині – до рідного Житомира. Упродовж 1951–1955 рр. навчання на історичному відділенні історико-філологічного факультету Житомирського державного педагогічного інституту імені Івана Франка, а потім – недовга педагогічна діяльність у Бистрицькій середній школі Ружинського району Житомирської області, служба в армії, вчителювання у школах Житомира. Одночасно з цим Б. Кругляк активно займається туристичною діяльністю, працюючи завідувачем відділу туризму палацу піонерів і школярів [1, арк. 1–3].

Та історика вабить наука. З 1962 р. Борис Абрамович починає публікуватися на сторінках місцевої преси (газети "Радянська Житомирщина", "Комсомольська зірка"), а з 1968 р. – на шпальтах наукових видань, й серед них – "Українського історичного журналу". У 1977 р. Б. Кругляк першим серед усіх істориків Житомирщини став кандидатом наук з вітчизняної історії. Однак, попри такі здобутки, місця у вищій школі рідного краю не знайшлося. Як це не парадоксально, Б. Кругляка почали цькувати як "агента на користь "світового сіонізму" й "безрідного космополіта" [2, с. 29], а також як "українського буржуазного націоналіста" [3, с. 30]. Бажаючи викладати для студентів, а не продовжувати учителювання, Борис Абрамович залишає Україну й переїжджає до містечка Сизрань Куйбишевської області, де працює у місцевому політехнічному інституті, спочатку доцентом кафедри суспільних наук, а згодом (1983 р.) й деканом механічного факультету.

Та навіть будучи на чужині, Борис Абрамович не пориває зв'язків із Україною. Він розпочинає роботу над докторською дисертацією "Внутрішня торгівля в Україні наприкінці XIX – на початку

XX ст.", продовжує друкуватися на сторінках фахових видань ("Український історичний журнал", "Вітчизняна історія", "Історія народного господарства та економічної думки"), бере участь у роботі всесоюзних, республіканських й регіональних конференцій, причому пише свої праці українською мовою, хоч й перебуває в Росії [3, с. 30]. Активно займається популяризацією історії України на шпальтах сизранської місцевої преси, міркує про історію й сьогодення на сторінках газети "Красный Октябрь" [4, с. 7–9].

Безперечно, Б. Кругляк був доволі відомою й непересічною постаттю у російській глибинці. Не можна також назвати "сизранський" період життя засланням, як це прагне зробити дехто з сучасних науковців. Втім, Україна, рідна домівка, вабила, і Б. Кругляк у перші ж роки незалежності України вирішує повернутися додому, до рідного Житомира, аби тут втілити у життя все те, що не могло бути втілене жодним чином на чужині. А це й захист докторської дисертації (1994 р.), й завідування кафедрою соціально-політичних і гуманітарних наук Житомирського інженерно-технологічного інституту, робота віце-головою відновленого "Товариства дослідників Волині", відкриття аспірантури, співпраця з Волинським державним університетом імені Лесі Українки та Інститутом історії України НАН України, опонування дисертацій, отримання звання академіка Нью-Йоркської Академії наук (1994 р.), численні виступи на радіо й телебаченні. Однак втілити у життя усе заплановане не вдалося. В останній раз не витримало серце, стомлене війною, повоєнними негараздами, наслідками втілення у життя принципів "ленінської національної політики", цькуванням й заздощами тих, хто й близько не міг зрівнятися за рівнем обширу думки з академіком, але прагнув лаврів. 28 лютого 1996 р. Бориса Абрамовича Кругляка не стало. Однак його учні продовжили розпочату ним справу, вдало захистивши кандидатські, а дехто (І. Ярмошик, В. Венгерська) й докторські дисертації. Окрім видання ювілейної книги, у планах житомирської інтелігенції відкриття меморіальної дошки на будівлі Житомирської загальноосвітньої школи № 32, а також цикл телерепортажів. З 2004 р. у Держархіві Житомирської обл. існує особовий фонд Б. Кругляка (Ф-Р 6502, оп. 1, 20 справ), у Житомирському державному технологічному університеті підготовлено присвячений науковцеві стенд [5, с. 18–19].

Міркування про проблеми сьогодення часів "перебудови", яку Борис Абрамович ідеологічно підтримував, яскраво простежуються у серії публікацій у сизранській газеті "Красный Октябрь". Наприклад, у статті "Зберегти світ від ядерної катастрофи" (1986 р.) історик доводить неприпустимість війни як катастрофи для людства. Дві світові війни забрали близько 70 млн життів. 4,7 трл доларів США витратив світ на підготовку, проведення й ліквідацію наслідків воєн першої половини XX ст. На ці кошти, міркував Б. Кругляк, можна було б безкоштовно годувати усе населення земної кулі або забезпечити житлом понад півмільярда людей. Найбільшим же лихом для людства слід вважати використання ядерної зброї у Хіросімі й Нагасакі в серпні 1945 р. У даній публікації Б. Кругляк жодним чином не виступає опозиціонером чи дисидентом. Навпаки, він неодноразово посилається на основоположників наукового соціалізму, показуючи К. Маркса й Ф. Енгельса "послідовними й принциповими борцями за мир", наголошує на пацифістських ідеях В. Леніна, втілених у життя на прикладі "молодої радянської держави", захоплено цитує заяви Генерального секретаря ЦК КПРС М. Горбачова й засуджує американську адміністрацію, порівнюючи президента США Р. Рейгана з Геростратом, Нероном і Гітлером [6].

У публікації "У гостинному місті" Б. Кругляк прагне довести, що за часів "перебудови" зростає інтерес до розвитку історичного краєзнавства. Прикладом цього була IV республіканська українська наукова конференція, що відбулася в Миколаєві 1990 р. Історик захоплений "багатонаціональним складом конференції", дружбою, яка об'єднує краєзнавців з різних районів СРСР, наголошував на інтернаціональному, яке споріднювало радянських людей у єдину сім'ю. Автор у захопленні від міста: розповідав історію його створення, шукав її у назвах вулиць й навіть прагнув протиставити чистий Миколаїв неприбраній Сизрані. І знову відчуваємо дух радянської ідеології – Борис Абрамович ніби оспівував заводський музей міста як приклад у вихованні професійної гордості [7].

Переломною у публіцистичній і науковій спадщині Б. Кругляка була серія статей "Яким він був, В. І. Ленін?" ("Красный Октябрь", 1991 р., 6, 12, 13 квітня). Спершу автор публікацій ставить риторичне запитання: чому так сталося, що постать В. Леніна зазнала кардинальної переоцінки? Чому раніше в СРСР, відзначаючи чергову річницю від дня народження Ілліча, складалося враження, ніби весь світ радіє разом із нами, а зараз, на зміну парадності й помпезності, на адресу засновника радянської держави лунають слова осуду, ненависті? Чому В. Леніна обвинувачують в усіх сучасних негараздах? Чому усе кардинально змінилося?

"Леніна зробили спеціалістом у всіх галузях людських знань і діяльності. Навіть у книгах про балет притягалися посилання на Володимира Ілліча. Але сам В. Ленін не вважав себе універсалом й неодноразово наголошував на цьому", – стверджував Б. Кругляк [8, с. 505].

Створення ленінських музеїв, що нагадують розкішні палаци, у містах, де В. Ленін навіть ніколи не бував, Борис Кругляк назвав "даниною моді" [8, с. 505]. Історик засуджував демонтаж пам'ятників

В. Леніну в СРСР та країнах Східної Європи, не сприймав актів вандалізму у відношенні до них. Але поряд з цим питав читачів: а чи потрібно було, окрім високохудожніх скульптурних зображень вождя, ставити таку кількість халтурно зробленої скульптурної продукції, яка лише опошлила образ В. Леніна? [8, с. 505–506]. "Потворна догідливість, бажання потрафити вищестоящому керівництву і поставити "галочку" про виконання чергового заходу – ось те блюзнірство, яке багато в чому призвело до применшення авторитету Володимира Ілліча", – зауважував Борис Абрамович [8, с. 506].

А якої шкоди завдала авторитету імені В. Леніна відома формула: "Сталін – це Ленін сьогодні"! Видно, що для історика В. Ленін і Й. Сталін – абсолютно різні особистості. Б. Кругляк прагнув довести, що погляд на Й. Сталіна як "вірного учня" скомпрометував ім'я В. Леніна; що на тлі розсекречених у роки "перебудови" справ про часи "великого терору" для багатьох радянських громадян ім'я В. Леніна стало асоціюватися зі "сталінщиною"; для свідомості стало звичним приписування В. Леніну теоретичного обґрунтування терору. "Не було й не може бути рівності між Леніним і Сталінім, і час, нарешті, відокремити, відмежувати й провести чітку риску в діяльності цих людей" [8, с. 506].

Історик закликав дати об'єктивну оцінку постаті В. Леніна, а для цього необхідно, з глибоко наукових позицій, розпочати вивчення його життя, позбавитися як від непотрібного лакування, так і від ворожої упередженості [8, с. 509]. Наприкінці своїх міркувань Б. Кругляк радив звертатися до величезної теоретичної спадщини В. Леніна й шукати саме у ній дієві засоби для вирішення важливих завдань [8, с. 505–512].

Зауважимо, що саме серією публікацій про В. Леніна Б. Кругляк продовжив, розпочату у сизранській пресі дискусію про переоцінку ролі і місця особистості в історії. Апологети СРСР й старого мислення, зокрема дехто В. Беляєв, назвали погляди Б. Кругляка "звичайною кон'юнктурищиною". У відповідь, знову ж таки на шпальтах "Красного Октября", щоправда, уже влітку 1992 р., історик зазначав, що відтепер має право на відстоювання власної думки, навіть якщо вона комусь не подобається; що на зміну його поглядів щодо постаті В. Леніна вплинули "Архіпелаг ГУЛАГ" О. Солженіцина, праці радянських та зарубіжних істориків, більш ретельне вивчення ленінських робіт. Б. Кругляк переконаний, що невдовзі будуть розсекречені чергові документи, які дадуть змогу об'єктивніше підійти до постаті В. Леніна. Борис Абрамович стверджував, що В. Ленін – як архітектор, який спланував погану будівлю, – винен у перетворенні СРСР на диктаторську державу, адже система ГУЛАГ виникла ще у роки громадянської війни й цвіт російської інтелігенції був висланий за межі СРСР у 1920-і рр. "Учні" ж пішли ще далі, причому до них історик зараховував не лише Й. Сталіна, але й М. Хрущова (розстріл в Новочеркаську) та Л. Брежнєва (арешти, заслання, ув'язнення опозиціонерів у психлікарнях).

Прикметно, що Борис Абрамович не заперечував активного цитування праць В. Леніна у своїх наукових дослідженнях, у тому числі у дисертаціях, й не жалкував про це. Він доводив, що В. Леніна слід вважати неперевершеним економістом, який був сучасником тих процесів, які відбувалися у Російській імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. і становлять предмет дослідження для Б. Кругляка. Постать В. Леніна, наголошував публіцист, потребує нової об'єктивної оцінки, використання усього позитивного, що він залишив, аби не припуститися знову тих помилок, яких було чимало на тернистому шляху [9].

Варто наголосити на дискусійних матеріалах з історії сьогодення, пов'язаних із переоцінкою Б. Кругляком подій Другої світової війни. У публікації "Світло й тіні "сфери інтересів" (1989 р.) історик припускав, що якби англо-франко-радянські переговори, які велися до серпня 1939 р., завершилися успішно, навряд чи А. Гітлер вирішив би розпочати Другу світову війну. Пакт Молотова-Ріббентропа науковець оцінював як своєрідний Брестський мир 1918 р. у нових міжнародних умовах. Це був документ, необхідний на той час. Б. Кругляк упевнений, що не усі керівники знали про секретний протокол. Прикметно, що автор категорично проти вживання терміна "окупація" у відношенні до прибалтійських республік; він розглядав їх приєднання до СРСР як необхідний акт, адже ці країни перебували у безпосередній близькості від державного кордону СРСР, а тому могли стати зручним плацдармом для нападу на нього. Інша річ – жорстокі рецидиви сталінської політики, масові репресії, які розпочалися після приєднання Прибалтики до СРСР. Засуджував Б. Кругляк екстремістські рухи, що мали місце у середовищі прибалтів у роки Другої світової війни, а також виступав проти відокремлення цих республік зі складу СРСР [10].

Ще більш дискусійного характеру набула стаття Б. Кругляка "Ціна перемоги" (22 червня 1991 р.). У ній історик прагнув визначити кількість загиблих радянських воїнів та причини таких значних людських втрат. Врешті, науковець стверджував про 27 млн загиблих. Серед причин втрат автор називав ставлення радянського керівництва до людини як до "гвинтика", безболісно заміненого на інший у разі потреби; визволення міст до святкових дат; репресії командирів Червоної армії напередодні війни та у перші місяці після початку конфлікту. Історик заперечував

поширене у радянській науці твердження про раптовість нападу, називаючи його “напівправдою”. 3,7 до 1 – таким було співвідношення втрат Червоної армії та її супротивників. Не применшуючи подвигу радянських солдатів, Б. Кругляк звертається до сучасників покінчити з міфом про те, що перемога у війні досягнута тільки завдяки “мудрому керівництву” Й. Сталіна [11].

Окреме місце у публіцистичних працях Б. Кругляка посідають міркування про реформування у сфері керівництва СРСР. 20 березня 1990 р. з'являється замітка Бориса Абрамовича “Вдивляючись у майбутнє”, у якій автор підтримував скасування статті 6 Конституції СРСР про керівну й спрямовуючу роль партії, а відповідно, виступав прихильником формування багатопартійної політичної системи в СРСР й еволюції КПРС у партію парламентського типу. Борис Абрамович доводив, що багатопартійність – на благо партії, адже “через те що комуністам доведеться конкурувати у боротьбі за владу з іншими партіями й громадськими організаціями, які також будуть претендувати на роль правлячих, необхідно більш чітко підходити до формування своєї передвиборчої платформи, адже будь-яка нереальна або невиконана обіцянка підірве довіру виборців, вони віддадуть свої голоси не КПРС, а її конкурентам [12, с. 526].

Демократизм мислення Б. Кругляка й підтримка ідей “перебудови” знайшли негативну реакцію у середовищі радянських “консерваторів”. Ветеран війни і праці, член КПРС з березня 1941 р. В. Павлов у замітці “Куди й до чого кличуть нас Б. Кругляк й А. Медведев” (“Красный Октябрь”, 5 квітня 1990 р.) критично поставився до публікації “Вдивляючись у майбутнє”, звинувачуючи Б. Кругляка у зневірі в перемогу комуністів-кандидатів на виборах Рад й доводячи, що комуністи висунули зі свого середовища найкращих представників, які проводили активну роботу із виборцем, а відповідно, тепер виборець буде постійно зустрічатися зі своїми депутатами й вимагати від них звіту за депутатські справи. У той же час В. Павлов значні надії покладав на М. Горбачова, вбачаючи у його діях “твердість, діловитість й рішучість, яких не вистачало раніше” [13, с. 33].

Дійсно, демократично звучать думки історика у публікаціях літа-осені 1991 р., коли СРСР доживав свої останні місяці. Б. Кругляк не підтримував серпневий путч, називаючи свою публікацію “Не можна бути розумнішим за свій народ”. Б. Кругляк захоплювався Президентом Росії Б. Єльциним, називаючи його “сміливою й твердою людиною, яка підбрала компетентну й віддану демократії команду – команду, яка багато в чому складається з яскравих особистостей”. Історика обурювала пасивність керівників радянських республік, які зайняли вичікувальну позицію й не чинили опору заколотникам. Б. Кругляк позитивно сприймав заборону діяльності Комуністичної партії, вважаючи, що невдовзі вона відновиться, але буде іншою, позбавленою тоталітарних елементів. На його думку, керівництво партії відірвалося від народу, перестало рахуватися з його думкою [14].

Із захопленням й великою надією сприймав Б. Кругляк ідею незалежності України на тлі розпаду СРСР. У публікаціях осені 1991 р. “Парадокси Конституції” (від 3, 4, 11 жовтня 1991 р.) історик доводив недовір до Конституції СРСР, з якою “нерідко обходяться надто вже вільно” (мається на увазі серпневий “путч”), його обурює бюрократизм у формуванні депутатського корпусу всіх рівнів, непрофесіоналізм, неврахування досвіду дореволюційного міського самоврядування й муніципальної служби європейських країн [15, с. 534–535]. Захоплення Україною як передовою республікою СРСР знаходимо у публікації “Ще не вмерла Україна” (від 15 листопада 1991 р.). Автор, будучи учасником наукових конференцій, що відбулися у Луцьку й Кам'янці-Подільському, прагнув протиставити досвід України в економічній царині російському досвідові. В Україні люди живуть матеріально краще, адже у межах республіки діють купони, живуть самостійно, прагнуть повсюдно використовувати національну символіку (жовто-блакитні прапори й тризуб, гімн “Ще не вмерла Україна”), повернути в науку й реальне життя імена заборонених раніше М. Грушевського, В. Винниченка, І. Мазепи. Історик радів з того, що відродження національної свідомості не містить антиросійської складової, а російська мова нарівно вживається з українською [16, с. 536–537].

Публіцистичні нотатки Б. Кругляка у сизранській пресі відображають тривалий шлях еволюції поглядів радянського ученого – від комуніста – до демократа. Б. Кругляк не був опозиціонером, він не прагнув жодним чином опонувати головним ідеологічним засадам Комуністичної партії, у роки “перебудови”, не відходив від проголошених М. Горбачовим принципів побудови нового радянського суспільства. Швидше за все, деформацію поглядів ученого можна назвати рухом у дусі часу – планомірним, неквапним, проте свідомим й чітко скерованим. Патріот України Б. Кругляк вітав позитивні зрушення в історичній науці кінця 1980 – початку 1990-х рр., з радістю сприймає повернення із забуття відомих світочів вітчизняної історичної науки, реабілітацію невинно засуджених у радянський час. Вивчення публіцистичної спадщини історика Б. Кругляка, безперечно, цінне для вітчизняної науки, адже дозволяє визначити риси ментальності радянського інтелектуала-ученого в період трансформації суспільства.

**Список використаних джерел**

1. Держархів Житомирської обл., ф Р-6502, оп. 1, спр. 1, 4 арк. 2. Венгерська В. Споми́ни про вчителя / В. Венгерська // Історик Борис Кругляк: наукове надбання Житомирщини, України і світу: (Праці. Спогади. Матеріали). Збірник / [упоряд. М. Кругляк]. – Житомир: Вид-во "Волинь", 2014. – С. 27–29. 3. Мокрицький Г. Повернувся в Житомир, або В якому полку служили Леонід Брежнєв і Микола Щорс / Г. Мокрицький // Історик Борис Кругляк: наукове надбання Житомирщини, України і світу: (Праці. Спогади. Матеріали). Збірник / [упоряд. М. Кругляк]. – Житомир: Вид-во "Волинь", 2014. – С. 30–31. 4. Сарбей В. Г. З любов'ю до України / В. Г. Сарбей // Історик Борис Кругляк: наукове надбання Житомирщини, України і світу: (Праці. Спогади. Матеріали). Збірник / [упоряд. М. Кругляк]. – Житомир: Вид-во "Волинь", 2014. – С. 7–10. 5. Кругляк М. Економічна історія України початку ХХ ст. у науковій спадщині академіка Б. А. Кругляка / М. Кругляк // Історик Борис Кругляк: наукове надбання Житомирщини, України і світу: (Праці. Спогади. Матеріали). Збірник / [упоряд. М. Кругляк]. – Житомир: Вид-во "Волинь", 2014. – С. 15–24. 6. Кругляк Б. А. Уберець мир от ядерной катастрофы / Б. А. Кругляк // Історик Борис Кругляк: наукове надбання Житомирщини, України і світу: (Праці. Спогади. Матеріали). Збірник / [упоряд. М. Кругляк]. – Житомир: Вид-во "Волинь", 2014. – С. 495–497. 7. Кругляк Б. А. В гостеприимном городе / Б. А. Кругляк // Історик Борис Кругляк: наукове надбання Житомирщини, України і світу: (Праці. Спогади. Матеріали). Збірник / [упоряд. М. Кругляк]. – Житомир: Вид-во "Волинь", 2014. – С. 498–500. 8. Кругляк Б. А. Каким он был, В. И. Ленин? / Б. А. Кругляк // Історик Борис Кругляк: наукове надбання Житомирщини, України і світу: (Праці. Спогади. Матеріали). Збірник / [упоряд. М. Кругляк]. – Житомир: Вид-во "Волинь", 2014. – С. 504–512. 9. Что является данью моде? // Історик Борис Кругляк: наукове надбання Житомирщини, України і світу: (Праці. Спогади. Матеріали). Збірник / [упоряд. М. Кругляк]. – Житомир: Вид-во "Волинь", 2014. – С. 36–38. 10. Молчанов А. Свет и тени "сферы интересов" / А. Молчанов // Історик Борис Кругляк: наукове надбання Житомирщини, України і світу: (Праці. Спогади. Матеріали). Збірник / [упоряд. М. Кругляк]. – Житомир: Вид-во "Волинь", 2014. – С. 516–518. 11. Кругляк Б. А. Цена победы / Б. А. Кругляк // Історик Борис Кругляк: наукове надбання Житомирщини, України і світу: (Праці. Спогади. Матеріали). Збірник / [упоряд. М. Кругляк]. – Житомир: Вид-во "Волинь", 2014. – С. 522–525. 12. Кругляк Б. А. Вглядываясь в будущее / Б. А. Кругляк // Історик Борис Кругляк: наукове надбання Житомирщини, України і світу: (Праці. Спогади. Матеріали). Збірник / [упоряд. М. Кругляк]. – Житомир: Вид-во "Волинь", 2014. – С. 526–527. 13. Павлов В. Куда и к чему зовут нас Б. Кругляк и А. Медведев / В. Павлов // Історик Борис Кругляк: наукове надбання Житомирщини, України і світу: (Праці. Спогади. Матеріали). Збірник / [упоряд. М. Кругляк]. – Житомир: Вид-во "Волинь", 2014. – С. 33–35. 14. Кругляк Б. А. Нельзя быть умнее своего народа / Б. А. Кругляк // Історик Борис Кругляк: наукове надбання Житомирщини, України і світу: (Праці. Спогади. Матеріали). Збірник / [упоряд. М. Кругляк]. – Житомир: Вид-во "Волинь", 2014. – С. 528–530. 15. Кругляк Б. А. Парадоксы Конституции / Б. А. Кругляк // Історик Борис Кругляк: наукове надбання Житомирщини, України і світу: (Праці. Спогади. Матеріали). Збірник / [упоряд. М. Кругляк]. – Житомир: Вид-во "Волинь", 2014. – С. 531–535. 16. Кругляк Б. А. "Ще не вмерла Україна". Заметки участника двух научных конференций, состоявшихся в суверенной республике / Б. А. Кругляк // Історик Борис Кругляк: наукове надбання Житомирщини, України і світу: (Праці. Спогади. Матеріали). Збірник / [упоряд. М. Кругляк]. – Житомир: Вид-во "Волинь", 2014. – С. 536–538.

**Марина Кругляк****ИСТОРИК Б. А. КРУГЛЯКА ОБ ИСТОРИИ И СОВРЕМЕННОСТИ  
(ИЗ ПУБЛИЦИСТИЧЕСКОГО НАСЛЕДИЯ ПЕРИОДА "ПЕРЕСТРОЙКИ")**

*В статье автор представляет значительный биографический материал и, по сути, знакомит широкую общественность с личностью малоизвестного в Украине, но авторитетного в узких кругах исследователя экономической истории Украины, академика Бориса Кругляка. На примере публицистического наследия ученого, изданного в период "перестройки", показана эволюция общественных взглядов советской интеллигенции на историю и современность от коммунистической платформы к настоящему плюрализму и демократизму.*

*Ключевые слова: "перестройка", публицистика, партийность, коммунистическая идеология, плюрализм.*

**Marina Krygliak****THE HISTORY AND THE PRESENT DAYS BY THE HISTORIAN B.A. KRUGLIAK (FROM THE JOURNALISTIC HERITAGE OF THE "PERESTROIKA" PERIOD)**

*In the article the author presents considerable biographical material and, basically, introduces the wide audience to a little-known figure in Ukraine, yet a respected researcher in the narrow circles of the economic history of Ukraine – the academician Borys Krugliak. Based on the scientist's journalistic heritage published during the "perestroika" period, the evolution from the communistic platform to the the genuine pluralism and democracy of public opinion of the Soviet intelligentsia about the history and the present is vividly shown.*

*Key words: "perestroika", journalism, party, communist ideology, pluralism.*

УДК 303.446.4

Марія Полякова

**УКРАЇНСЬКО-КАЗАХСТАНСЬКІ ВЗАЄМИНИ: ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ**

*Упродовж багатьох років темі українсько-казахстанського співробітництва не надавалося належної уваги ані вітчизняними, ані зарубіжними науковцями. Проте з часів розпаду Радянського союзу і до сьогодні ці держави мають стабільно дружні та партнерські відносини, розвивають різні напрямки економічного, політичного та культурного співробітництва, де існують перспективні проекти, і що підтверджується потужною договірною базою у цих сферах. Тому об'єктивне вивчення історії взаємовідносин цих країн, на основі історичного аналізу, дає змогу розібратися у досягненнях і невдачах, зрозуміти особливості і специфіку співпраці. Вочевидь, що українсько-казахстанські відносини у добу незалежності потребують переосмислення.*

*Ключові слова:* українсько-казахстанське співробітництво, історіографія, Україна, Казахстан, відносини.

Питання розвитку українсько-казахстанського співробітництва в історичному аспекті залишається малодослідженим. До сьогодні не існує жодного комплексного дослідження історії їх міждержавної співпраці. Наукові розвідки, об'єктом яких були б окремі сфери взаємодії цих держав, виходили здебільшого в Україні, менше в Казахстані та Росії, де з різних точок зору та підходів автори пояснювали інтерес країн одна в одній. Серед таких підходів: цивілізаційний, геополітичний, гео економічний, менше історичний. Проблемою стало й те, що більшість учених, досліджуючи цю тему, мали справу не із віддаленим у просторі й часі об'єктом, тому здебільшого їх роботи мають публіцистичний характер, їм притаманна емоційна складова.

Починаючи з 2000 рр., друкуються низка навчальних посібників із міжнародних відносин, що висвітлюють роль України в сучасній системі міжнародних відносин. Ці роботи мають комплексний характер, у яких теоретичні напрацювання політологів-міжнародників переносяться у практичну площину, і поряд з аналізом сучасних тенденцій міжнародних відносин автори розробляють сценарії розвитку відносин нашої держави з різними державами світу. У цьому плані відзначимо роботи А. Зленко "Дипломатия и политика. Украина в процессе динамических геополитических перемен" (2004 р.), С. Андрущенко "Україна в сучасному геополітичному середовищі" (2005 р.), Л. Чекаленко "Зовнішня політика України" (2006 р.), М. Дорошко "Країнознавство країн СНД" (2006 р.) та "Держави пострадянського простору у світовій політиці" (2010 р.) [1]. У них автори з різним ступенем інтенсивності звертаються до аналізу центральноазійського вектору зовнішньої політики України, наводять основні етапи розвитку відносин, галузі співробітництва з Казахстаном, Киргизстаном, Таджикистаном, Туркменістаном, Узбекистаном. Слід відзначити, що ці праці – це одна з небагатьох спроб українських науковців охопити усі напрями українсько-казахстанського співробітництва, хоча і у форматі інформаційної довідки.

З точки зору геополітичного підходу розглядаються причини співробітництва України з Казахстаном у монографії Р. Джангужина "Новые независимые государства Центральной Азии в системе современных международных отношений" (2005 р.) [2]. Він здійснив спробу розглянути нові незалежні держави центральноазійського регіону як єдиного геополітичного і геостратегічного комплексу в перехідний період їх становлення як самостійних суб'єктів міжнародної політики. Вагомим є розгляд актуальних та потенційних торгово-економічних та культурно-цивілізаційних відносин між Україною і кожною з країн регіону окремо і надання рекомендацій щодо їх оптимізації.

Автор стверджує, що Україна і Казахстан мають значний потенціал для плідної співпраці, проте Казахстан для України є "втраченою можливістю", через непослідовну і неузгоджену зовнішньополітичну діяльність України у 90-х рр. ХХ ст. Так, він звертається до проблеми спільного використання ракетно-космічного комплексу "Байконур", що за часів СРСР будувався за участю українських фахівців. Сьогодні Україна втілює у життя єдиний проект "Дніпро", що має реалізуватися на платформі цього комплексу. Він також робить акцент на тих галузях економіки, у яких би Україна та Казахстан змогли б допомогти одна одній, де він виділяє енергетичну, авіаційну, машинобудівну та військову сфери.

Співробітництво України із Казахстаном виходить за межі відносин лише двох держав, і входить в коло стратегічних інтересів провідних країн світу. З цієї точки зору, співпраця двох країн розглядається у монографії казахського науковця М. Лаумуліна "Центральная Азия в зарубежной политологии и мировой геополитике" (2009 р.) [3]. У монографії розглядаються проблеми геополітичного положення Центральної Азії, державно-національного, економічного і політичного розвитку кожної держави регіону. Досліджується вплив на регіон стратегії і політики великих держав

і регіональних гравців: Росії, США, ЄС, КНР, Японії, Індії, Ірану, Пакистану і Туреччини. Значну частину в книзі займають проблеми політичного і економічного розвитку Казахстану, його місця в системі міжнародних відносин і впливу на зовнішню політику геополітичних процесів тощо. Розгляд цієї праці дає нам змогу оцінити важливість активізації співпраці з Казахстаном, як з політичних так і з економічних міркувань, адже налагодження діалогу з цією країною, співпраця на платформі Наради взаємодії та заходам довіри в Азії, що створена за ініціативи Президента Республіки Казахстан Н. Назарбаєва, могла б відкрити для нашої держави нові можливості у виході на нові ринки збуту своєї продукції, участі у міжнародному житті країн регіону.

Ідея, що Україні необхідно поглиблювати своє економічне співробітництво з Казахстаном знаходить своє відображення у численних публікаціях, присвячених темі інтеграційних процесів на пострадянському просторі. План створення Єдиного економічного простору разом з Росією, Білорусією та Казахстаном, що набув поширення після Ялтинського саміту 2003 р., викликав інтерес у вітчизняних науковців до дослідження економічного співробітництва України з цими трьома країнами. Робіт за темою інтеграції в межах пострадянського простору існує значна кількість, і за довгий час існування цього питання на порядку денному української зовнішньої політики змінювалось ставлення до неї як в української політичної еліти так і в наукових колах, але незмінною була думка, щодо необхідності поглиблення співпраці з Казахстаном на двосторонньому рівні. У зв'язку з цим треба відзначити навчальний посібник Я. Малика "Інтеграційні процеси на пострадянському просторі" (2007 р.) [4], де він дав аналіз двостороннім зв'язкам України з Республікою Казахстан. На перший план автор висуває економічне співробітництво, адже Казахстан багатий на нафту, нафтопродукти, кольорові метали, уран, яких потребує економіка України.

Схожа позиція викладена у монографії А. Ермолаєва "Перспективи взаимоотношений України с Таможенным Союзом Республики Беларусь, Республики Казахстан и Российской Федерации" [5], у якій розглянуто основні ризики приєднання, а також неприєднання України до цього інтеграційного угруповання. Автор спирається на дослідження досвіду Республіки Білорусь та Казахстану у їх співпраці з митним союзом. Корисними є дослідження автором основних секторів економіки Казахстану та України у пострадянський період. Він прийшов до висновків, що серед українських товарів найбільш конкурентоспроможними на ринку Казахстану є вироби з чорних металів та продукція важкого машинобудування, особливо залізничного транспорту, тому Україні вкрай важливо не втратити ринки збуту, також в разі неприєднання до МС.

Необхідно згадати дослідження А. Ірхіна "Моделі інтеграції євразійського простору та національні інтереси України" (2010 р.), а також його монографію на споріднену тему "Геополітичні цикли Євразії і національні інтереси України" (2011 р.) [6]. Хоча роботи носять теоретичний характер, вони виявилися корисними у дослідженні чинників, що зумовлюють розвиток співробітництва з такими інтеграційними проектами Євразії, як митний союз, Євразес, ОДКБ та інші, членом яких є Республіка Казахстан.

Інша група праць безпосередньо досліджує українсько-казахстанські відносини в різних сферах і здебільшого представлена статтями. Дослідивши їх можна дійти висновків, що упродовж 23 років тісної співпраці сфери взаємних інтересів майже не змінилися, найголовніші з них це енергетична політика, економічне співробітництво в різних галузях, налагодження політичного діалогу на базі провідних міжнародних організацій, розвиток культурно-гуманітарної співпраці, підтримка української діаспори в Казахстані. Примітним є те, що питання співпраці двох країн до 2000 р. висвітлюється лише на шпальтах газет чи періодичних видань (Н. Искалиев "Украина-Казахстан: сотрудничество крепнет" (1988 р.), Г. Люта "Казахские этюды" (1997 р.) [7]. Статті висвітлюють основні сфери співпраці в політичній, економічній (енергетичній) сферах.

Значний внесок у дослідження українсько-казахстанських відносин в політичній сфері зробили працівники обох посольств. Змістовними є статті посла Казахстану в Україні А. Жумабаєва "Украина – стратегический партнер" (2006 р.), "Казахстан і Україна: до нового етапу взаємовідносин" (2008 р.), "Казахстансько-українські відносини: із глибини століть – в успішне майбутнє" (2010 р.) [8], що висвітлюють різні сфери взаємних інтересів обох країн. Тут також слід відмітити статті посла України в Казахстані М. Селівона "Україна-Казахстан: 15 років партнерства" (2007 р.), "Дружбы стратегический курс" (2008 р.) [9].

Чинники, що сприяють розвиткові відносин між двома країнами наводить у своїй роботі Ю. Канигін "Пояс мира (Украина-Казахстан: фундамент Евразийского единства)" (2001 р.) [10]. Автор робить висновок про те, що територія сучасної України багато століть була місцем для переселення великих народів, що населяли "Семиречье", територію сьогоднішнього Казахстану. Тому українці та казахи мають спільні корені, в свою чергу і ментально народи дуже схожі. Як і зазначені дослідники, він звертається до геополітичного проекту відновлення "шовкового шляху",



визнаючи важливість цього проекту для обох країн, а також не оминає теми впливу сусідніх країн, передусім Росії.

Аналогічна тема, але в науковому стилі досліджується у монографії під редакцією Б. Парахонського "Центральна Азія геостратегічний аналіз та перспективні можливості для України" (2001 р.) [11], у якій автори аналізують вплив інших країн на співробітництво України з Казахстаном. В ній автори визначають основні цілі зовнішньої політики України відносно Казахстану, такі, як: "активізація зусиль у напрямі формування нової системи транспортних комунікацій на євразійському просторі; створення сприятливих умов для інтенсивнішого входження України у центральноазійський геополітичний простір; інтенсифікація розвитку рівноправних торгових взаємин та економічного співробітництва з Казахстану в умовах модернізації економічних систем; розвиток співробітництва в галузі безпеки, необхідного у зв'язку із зростанням нерегульованої міграції з азійських країн через Україну, організованої злочинності та наркобізнесу" та інше.

Інша важлива сфера у відносинах двох країн це культурно-гуманітарна співпраця. У багатонаціональному Казахстані українці третя за величиною національна меншина після казахів та росіян. Цей чинник упродовж багатьох років є з'єднувальною ланкою у відносинах двох країн, з різними культурами, традиціями, але спільною історією. Згадувана тема стала об'єктом дисертаційного дослідження Л. Мазуки під назвою "Формування української меншини в Казахстані 80-і роки ХІХ – початок 30-х років ХХ століття" (1996 р.) [12], що містить важливі наукові висновки, щодо передумов переселення українців, їх побуту в ті часи тощо. Українська діаспора упродовж ХХ ст. лише збільшувалася, через Другу світову війну, евакуацію в тил великих підприємств, потім через репресії та заслання, внаслідок програми підняття цілинних земель. Але після розпаду СРСР чисельність українців в Казахстані почала зменшуватися.

1998 р. міжнародна організація з міграції подає аналітичний звіт "Еміграційний потенціал осіб українського походження та вихідців з України – жителів Республіки Казахстан" [13], основний зміст якого, це виявлення мотивації цих громадян до еміграції з Казахстану у 90-х рр. ХХ ст. Найбільш важливим чинником, що зумовив переїзд українців у 90-х рр. ХХ ст. це бажання повернутися на Батьківщину, серед іншого також відмічається політична нестабільність та невпевненість у майбутньому.

К. Чернова у статті на споріднену тему ("Українська діаспора в Республіці Казахстан: статус, етнічність, еміграційні установи", 2007 р.) [14] приходять до висновку, що більшість українців виїжджають із Казахстану через мовні проблеми та урядову програму уряду, скеровану на поширення казахської мови, коли перевага при працевлаштуванні надається особам, що вільно володіють державною мовою. Повсякденне життя наших співвітчизників у Казахстані на сучасному етапі розкриває у своїй книзі "Українці Казахстану" В. Карпенко (2000 р.) [15]. Видання має публіцистичний характер, проте знайомить нас безпосередньо із особами, які сьогодні опікуються культурним розвитком українців, створюють культурні центри, школи, випускають україномовну газету.

Історичні витоки українсько-казахстанського співробітництва проаналізував у своїй статті "Україно-казахстанські відносини: історичні корені і сучасність" (2005 р.) В. Литвин [16], у якій автор згадує про спільне минуле в складі СРСР, а також про українську діаспору. Ці чинники є тим корінням, на якому будуються сучасні відносини між державами. Підготовка до проведення року України в Казахстані змусили українських науковців знову звернутися до теми проживання українців в цій державі. У світ виходить книга "Казахстан-Україна: дороги и перекрестки. 1917–2008" (2008 р.) [17], що складається з окремих історій звичайних людей, які за різних обставин опинилися в Казахстані, а стаття Л. Мазуки "Закордонне українство в Казахстані. Історія та сучасність. (до року України в Казахстані)" (2008 р.) [18], поряд з історичною довідкою окреслює проблеми, з якими мають справу українці, що проживають в Казахстані, серед них основна – це відсутність підтримки з боку нашої держави у розвитку освітніх та культурних осередків в країні перебування, що на початку 90-х рр. ХХ ст. стало можливою причиною масової русифікації громадян Казахстану українського походження.

Якщо спільне історичне минуле та українська діаспора – це фундамент, на якому вибудовувалися відносини, то спільні проекти в енергетичній галузі стали визначальними для активізації співпраці в усіх інших напрямках. Підписання на вищому рівні угоди про співробітництво в нафтогазових галузях 1996 р., активізувало діяльність казахстанських інвесторів на українському енергоринку, які у 2000 р. викупили контрольний пакет акцій Херсонського нафтопереробного заводу. Стаття В. Горового "Почему казахстанские нефтяники покидают Херсон" (2001 р.) [19] стає одним із перших детальних досліджень цієї теми у вітчизняній літературі. Автор переконаний, що прихід на український ринок казахстанських інвесторів мав би багато позитивних наслідків для нашої економіки. Але на заваді вигідної для держави співпраці, постали власні інтереси окремих українських та російських політиків та бізнесменів. Водночас, стало зрозумілим, що питання

енергетичного співробітництва між Україною та Казахстаном ніколи не буде лише їх справою через "російський фактор".

З'являється низка статей інших авторів, що у своїх дослідженнях торкаються теми впливу Росії на співпрацю двох країн. Серед них відзначимо статті В. Саприкіна "Майбутнє газотранспортної системи України: орендувати не можна приватизувати! Уроки Казахстану" (2000 р.) та "Незавершена п'єса для нафтопроводу з терміналом" (2001 р.) [20], у яких автор відстоює думку, щодо необхідності диверсифікації не тільки джерел, але й шляхів постачання енергоносіїв до України, пропонує брати до уваги досвід Казахстану.

Нова хвиля статей на тему українсько-казахстанського співробітництва пов'язана з полемікою навколо завантаження сировиною нафтогону "Одеса-Броди", що ввели в експлуатацію 2001 р., активізацією політичного діалогу на вищому рівні та проведення року України в Казахстані та Казахстану в Україні в 2007–2008 рр. відповідно. Станом на 2001 р., не маючи необхідних контрактів з нафтовидобувними компаніями на транспортування сировини цим маршрутом, українське керівництво робило свої ставки на казахстанські джерела каспійської нафти. Ці ідеї активно розвивалися і на науковому рівні. Один з постійних авторів періодичного видання "Стратегічні пріоритети" – Р. Опімах у статтях ("Енергетичний проект "Одеса-Броди": стан і перспективи" (2007 р.), "Нафта Казахстану та українська перспектива" (2009 р.) [21] звертається до проблеми енергетичної безпеки України, диверсифікації джерел постачання енергоресурсів до України, транзитних можливостей нашої держави, а також енергетичного потенціалу країн Центральної Азії в цілому і Казахстану зокрема. Він стверджував, що актуальність питання енергетичної безпеки України, у процесі її економічного поступу, набуватиме усе більшого значення.

У цьому контексті, розвиток нафтопроводу "Одеса-Броди" є найпріоритетнішим завданням України на шляху досягнення енергетичної незалежності держави, створення комерційно привабливого коридору для транспортування вуглеводнів з регіону Каспійського моря на міжнародні ринки і формування Балто-Чорноморсько-Каспійського енерготранзитного простору. Іншу думку стосовно майбутнього цього проекту висловив у своїй статті "Стрибок барса" (2007 р.) М. Гончар [22]. Він звертає увагу на втручання з боку Росії у цей проект. Хоча стаття присвячена успішним економічним реформам, що мали місце в Казахстані, дослідник піднімає тему співробітництва Казахстану з Україною в різних галузях економіки. Він стверджував, що Казахстану потрібен український ринок, який досить інтенсивно зростає. Вільні грошові ресурси казахстанських компаній і банків стимулюють пошук масштабних довготермінових проектів, які потребують серйозних інвестицій, проте в Україні більшість економічних проектів занадто політично заангажовані, що й стає на заваді плідного економічного співробітництва двох країн. Він продовжує розкривати тему впливу Російської Федерації на енергетичну політику України, Європи та країн Центральної Азії у своїй статті "Російська енергетична політика: обриси експансії" (2007 р.) [23].

Усе частіше відносини між Україною та Казахстаном розглядаються у ракурсі розв'язання проблеми диверсифікації джерел та шляхів постачання енергоресурсів. Це статті Н. Кухарської "К вопросу о диверсификации энергопоставок и регулирования развития нефтегазового комплекса Украины" (2009 р.), Н. Мхитарян "Стратегічні завдання українсько-казахстанського співробітництва" (2009), Н. Тарасенко "Газовая отрасль Казахстана в контексте украинско-казахстанского сотрудничества" (2010 р.) [24] та інші, у яких автори відстоюють думку, що співробітництво в енергетичній галузі є взаємовигідним для цих країн і дозволить Казахстану та Україні протистояти таким чином Російській Федерації у проведенні її енергетичної політики, Казахстану дасть змогу отримати нові європейські ринки збуту для своїх енергоносіїв. Н. Кухарська у статті також наводить низку пропозицій на короткотермінову та довготермінову перспективу, що, на її думку можуть стабілізувати роботу нафтогазового комплексу України. На думку Н. Мхитарян, налагодження співпраці в паливно-енергетичному секторі є стратегічним завданням для України. М. Тарасенко у зазначеній статті визначає, що перспективною галуззю для співпраці є не тільки нафтовий сектор економіки Казахстану, але й газовий. На його думку, Україна могла б постачати необхідне обладнання для цієї галузі, а у перспективі брати участь у розробці нових газових родовищ.

За рамки дослідження лише енергетичного сектору економічного співробітництва виходить у своєму дослідженні А. Фоменко "Украина и Казахстан: новое качество интеграционных процессов" (2003 р.) [25], у якому він наводить сфери подальшої економічної інтеграції двох держав. На відміну від багатьох інших дослідників, він виокремлює наступні галузі інтеграції для економік цих країн: військово-технічну, аерокосмічну, співробітництво в галузі мирних ядерних технологій, важке машинобудування, нафтопереробну галузь, сільськогосподарське машинобудування, адже саме у цих галузях українська продукція є найбільш конкурентоспроможною на казахському ринку.

Порівняльний аналіз реформування економік обох країн у пострадянський період провів у своєму дисертаційному дослідженні Є. Булегенов "Реформи сільського господарства України та

Казахстану за роки незалежності і шляхи удосконалення економічних відносин" (2003 р.) [26]. Третій розділ дисертації якого присвячено темі поглиблення економічної інтеграції між двома державами. Автор стверджував, що обидві країни допустилися помилок у реформуванні сільського господарства у 90-х рр. ХХ ст. і налагодження плідної співпраці у цій сфері має значно допомогти обом сторонам. На підтвердження висновків автора, слід згадати про недавні переговори сторін щодо створення зернового пулу. Таке об'єднання сил у галузі виробництва та продажу зерна надало б обом державам значних переваг на світовому зерновому ринку.

Запропонований аналіз наукових розробок за темою дослідження дозволяє зробити висновок про те, що, незважаючи на наявність зазначених наукових робіт, вочевидь існує потреба в подальшому вивченні цієї теми, адже більшість із наведених досліджень стосуються здебільшого економічної теми, а саме енергетичного чинника у двосторонніх відносинах, поза увагою залишаються такі напрямки співпраці, як науково-технічне співробітництво, культурно-гуманітарне, співпраця в межах міжнародних інститутів та організацій та багато іншого.

У добу високих інформаційних технологій, відкритого доступу до публічної інформації – немає жодних об'єктивних причин, що перешкоджають проведенню досліджень співпраці України з Казахстаном. Водночас, привертання уваги вітчизняних та казахських науковців до цієї теми, матиме позитивні результати для досліджень таких актуальних проблем, як співробітництво України з СНД, участь України в формуванні євразійської системи безпеки, роль України та Казахстану в формуванні енергетичної безпеки європейських країн та багато інших.

### *Список використаних джерел*

1. Зленко А. Дипломатия и политика. Украина в процессе динамических геополитических перемен / А. Зленко. – Киев: Фолио, 2004. – 559 с.; Андрущенко С. Україна в сучасному геополітичному середовищі: Монографія / С.Андрущенко. – К.: Логос, 2005. – 286 с.; Чекаленко Л. Д. Зовнішня політика України. Навчальний посібник для ВНЗ / Л. Д. Чекаленко. – К.: Либідь, 2006. – 351 с.; Дорошко М. Країнознавство країн СНД. Курс лекцій / М.Дорошко. – Київський національний університет ім. Т. Шевченка. – К., 2006. – 308 с.; Дорошко М., Шпакова Н. Держави пострадянського простору у світовій політиці / Н. Дорошко, Н. Шпакова. – К.: Знання. – 2010. – 66 с.
2. Джангужин Р. Н. Новые независимые государства Центральной Азии в системе современных международных отношений / Р. Н. Джангужин. – К., 2005. – 482 с. 3. Лаумулин М. Центральная Азия в зарубежной политологии и мировой геополитике. Том V: Центральная Азия в XXI столетии / М. Лаумулин. – Алматы: КИСИ при Президенте РК. – 2009. – 280 с. 4. Малик Я. Інтеграційні процеси на пострадянському просторі: навч. посібник / Я. Малик. – Л.: ПАІС, 2007. – 66 с. 5. Перспективы взаимоотношений Украины с Таможенным Союзом Республики Беларусь, Республики Казахстан и Российской Федерации: аналитический доклад / А. Ермолаев, [под ред. А. Жалило]. – К.: НИСИ, 2011. – 76 с. 6. Ірхін А. Моделі інтеграції євразійського простору та національні інтереси України: автореферат дис. докт. пол. наук: 23.00.04 "Політичні проблеми міжнародних відносин, глобального і регіонального розвитку" / А. Ірхін. – К., 2012. – 36 с.; Ірхін А. Геополитические циклы Евразии и национальные интересы Украины / А. Ирхин. – Севастополь: Рибаст, 2011. – 293 с. 7. Искалиев Н. Казахстан-Украина: сотрудничество крепнет / Н. Искалиев // Зеркало недели. – 30 октября 1998. – № 44. – С. 4; Люта Г. Казахстан – далёкий и близкий / Г. Люта // Зеркало недели. – № 26. – 28 июня 1996; Люта Г. Казахские этюды / Г. Люта // Зеркало недели. – № 42. – 1997. – С. 5. 8. Жумабаев А. Украина – стратегический партнер / А. Жумабаев // Дело. – 2006. – № 171. – Режим доступа: <http://delo.ua/ukraine/ukraina-strategicheskij-partne-8234>; Жумабаев А. Казахстансько-українські відносини: із глибини століть – в успішне майбутнє / А. Жумабаев // Зовнішні справи. – 2010. – № 1. – С.2; Жумабаев А. Казахстан і Україна: до нового етапу взаємовідносин / А. Жумабаев, Л. Мазука // День. – № 42. – 6 березня 2008. – Режим доступа: <http://www.day.kiev.ua/197592>. 9. Селівон М. Ф. Україна – Казахстан: 15 років партнерства / М. Ф. Селівон // Українські новини. – 20 липня 2007; Селівон Н. Дружбы стратегический ресурс / Н. Селівон // Казахстанская правда. – 2008. – № 22. – Режим доступа: <http://www.kazpravda.kz/c/1185221896>. 10. Каныгин Ю. Украина-Казахстан (Пояс мира – фундамент Евразийского единства). – К.: МАУП, 2001. – 240 с. 11. Парахонський Б. О. Центральна Азія: геостратегічний аналіз та перспективні можливості для України: Монографія / Б. О. Парахонський, Ю. В. Павленко, А. З. Гончарук та ін.; [За ред. Б. О. Парахонського]. – К.: НІСД, 2001. – 148 с. 12. Мазука Л. Формування української меншини в Казахстані 80-ті роки ХІХ – початок 30-х років ХХ ст.: дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Л. Мазука. – К., 1996. – 160 с. 13. Еміграційний потенціал осіб українського походження та вихідців з України – жителів Республіки Казахстан. Аналітичний звіт про проведене соціологічне опитування / В.Троцинський. – Міжнародна організація з міграції. – Київ, 1998. – 121 с. 14. Чернова К. Українська діаспора в республіці Казахстан: статус, етнічність, еміграційні установи / К.Чернова // Вісник Київського національного університету імені Т. Шевченка. – 2007. – № 28. – С.12–15. 15. Карпенко В. Українці Казахстану / В. Карпенко // Вечірній Київ. – Київ, 2000. – Режим доступу: <http://ukrlife.org/main/karp/0.htm>. 16. Литвин В. Україно-казахстанські відносини: історичні корені і сучасність / В. Литвин // Голос України. – 11 листопада 2005. – С. 2–3. 17. Казахстан – Україна: дороги і перехрестки. 1917–2008. Сборник воспоминаний и документов. – Алматы: Print Express, 2009. – 356 с. 18. Мазука Л. І. Закордонне українство в Казахстані. Історія та сучасність. (до року України в Казахстані) / Л. І. Мазука // Стратегічні пріоритети. – 2008. – № 3(8). – С.68–75. 19. Горовой В. Почему казахстанские нефтяники покидают Херсон / В. Горовой // Зеркало недели. – 25 октября 2000. – № 41. 20. Саприкін В. Майбутнє газотранспортної системи

Україні: орендувати не можна приватизувати! Уроки Казахстану / В. Саприкін // Дзеркало тижня. – 17 листопада 2000. – № 45; Саприкін В. Незавершена п'єса для нафтопроводу з терміналом / В. Саприкін // Дзеркало тижня. – 20 липня 2001. – № 27. – С. 6. 21. Опімах Р. Є. Енергетичний проект "Одеса – Броди": стан і перспективи / Р. Є. Опімах // Стратегічні пріоритети. – 2007. – № 4 (5). – С. 117–125; Опімах Р. Є. Нафта Казахстану та українська перспектива / Р. Є. Опімах // Стратегічні пріоритети. – 2009. – № 2. – С. 118–125. 22. Гончар М. Стрибок Барса / М. Гончар // Дзеркало тижня. – 2007. – № 5. – С. 2. 23. Гончар М. Російська енергетична політика: обриси експансії / М. Гончар // ПІЧ. – 2007. – № 2. – С. 9–16. 24. Кухарская Н. А. К вопросу о диверсификации энергопоставок и регулирования развития нефтегазового комплекса Украины / Н. А. Кухарская // Економіка промисловості. – 2009. – № 2 – С. 143–149; Мхитарян Н. Стратегічні завдання українсько-казахстанського співробітництва / Н. Мхитарян. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/Monitor/may/15.htm>; Тарасенко Н. Газовая отрасль Казахстана в контексте украинско-казахстанского сотрудничества / Н. Тарасенко // Україна: події, факти, коментарі. – 2010. – № 9. – С. 26–38. 25. Фоменко В. Украина – Казахстан – новое качество интеграционных процессов / В. Фоменко // Стратегія економічного розвитку України. – 5(12). – С. 59–65. 26. Булегенов С. Реформи сільського господарства України і Казахстану за роки незалежності і шляхи удосконалення економічних відносин: автореф. дис. к. е. н.: 08.07.02 "Економіка сільського господарства" / С. Булегенов. – Інститут аграрної економіки Української академії аграрних наук. – К.: 2003. – 18 с.

**Марія Полякова**

### **УКРАИНСКО-КАЗАХСТАНСКИЕ ОТНОШЕНИЯ: ИСТОРИОГРАФИЯ ПРОБЛЕМЫ**

*На протяжении многих лет теме украинско-казахстанского сотрудничества не придавалось особенного значения ни отечественными, ни иностранными учеными. Но со времени развала СССР и по сегодняшний день эти страны имеют стабильно дружественные и партнерские отношения, развивают разные направления экономического, политического и культурного сотрудничества, где существуют перспективные проекты и что подтверждается мощной договорной базой в этих сферах. Поэтому объективное изучение истории взаимоотношений этих стран, на основе исторического анализа, дает возможность разобраться в достижениях и неудачах, понять особенности и специфику сотрудничества. Очевидно, что украинско-казахстанские отношения в период независимости нуждаются в переоценке.*

*Ключевые слова: украинско-казахстанское сотрудничество, историография, Украина, Казахстан, отношения.*

**Mariya Polyakova**

### **UKRAINIAN-KAZAKH RELATIONS: HISTORIOGRAPHY OF THE PROBLEM**

*For many years the topic of Ukrainian-Kazakh cooperation was not given much attention of Ukrainian or foreign scientists. However, since the collapse of Soviet Union and till now these countries have stable partnership, develop various areas of economic, political and cultural cooperation, where they have long-term projects and which is confirmed by a strong contract base in these areas. Therefore, studying the history of relations between these countries, based on historical analysis, allows to understand the achievements and failures, the characteristics and specifics of cooperation. Obviously, the Ukrainian-Kazakh relations in independence period need a rethinking.*

*Key words: Ukrainian-Kazakh cooperation, historiography, Ukraine, Kazakhstan, relationships.*

**УДК 364(73):327:5-191.2 "1991/2001"**

**Юлія Комлякова**

### **ГУМАНІТАРНА ПОЛІТИКА США В КРАЇНАХ ЦЕНТРАЛЬНОЇ АЗІЇ (1991–2001 РР.): СУЧАСНА ІСТОРІОГРАФІЯ**

*У статті проаналізовано сучасну історіографію, присвячену проблемі здійснення США гуманітарної політики у країнах Центральної Азії у перше десятиріччя після здобуття ними незалежності. Визначено науковий доробок західних, центральноазійських, російських та українських вчених.*

*Ключові слова: США, Центральна Азія, гуманітарна політика, історіографія, науковий доробок.*

Із закінченням "холодної війни" та дезінтеграцією глобального супротивника – СРСР перед США постали нові стратегічні зовнішньополітичні завдання. Стосовно пострадянського простору

головним пріоритетом зовнішньої політики США було недопущення розповсюдження впливу Росії, як правонаступниці СРСР, на нові незалежні держави взагалі і на держави Центральної Азії зокрема.

Особливості гуманітарної політики США полягали у своїй зосередженості на правах людини й правозахисних законах, скерованих на захист основних прав і свобод, які порушувалися. Суттєвий вплив на формування пріоритетів у населення країн Центральної Азії мали освітні програми, які фінансувалися США, що з їх боку виступало у якості засобу впливу завдяки "м'якій силі". До заходів гуманітарної політики, здійснюваних США у регіоні можна також віднести програми у галузі охорони здоров'я, трудової міграції населення, боротьби з незаконним обігом наркотиків, що опосередковано стосувалося й США, допомога у вирішенні екологічних проблем регіону тощо.

Наукова новизна одержаних результатів зумовлена безпосередньо постановкою проблеми, адже гуманітарна політика США у цілому та їх реалізація у країнах Центральної Азії зокрема, вперше у вітчизняній історіографії стали предметом спеціального конкретно-історичного дослідження.

Об'єктом дослідження є політика США у країнах Центральної Азії у продовж 1991–2001 рр.

Предметом дослідження є особливості історіографії проблеми щодо гуманітарної політики США, здійснюваної у країнах Центральної Азії (1991–2001 рр.).

Початок 90-х рр. XX ст. супроводжувався значущими подіями у міжнародних відносинах. Так, активно розпочалися державотворчі процеси на теренах СРСР. З'явилася низка нових незалежних держав, серед яких і країни Центральної Азії: Казахстан, Киргизстан, Таджикистан, Туркменистан та Узбекистан. Цей регіон значно вирізнявся та тлі інших радянських республік передусім своєю релігією та культурою, а отже повноцінної інтеграції та асиміляції з іншими радянськими народами не відбулося. Саме тому, країни центральноазійського регіону, після виходу зі складу СРСР, були найвразливішими для зовнішнього впливу. Таким станом справ не могли не скористатися США, які мали на меті зміцнення власного впливу на просторі колишнього СРСР та зменшення ролі Росії у регіоні.

Саме такий стан справ привернув увагу науковців, політиків, політологів, журналістів, які проводили численні дослідження задля прозорішого розуміння реальної картини міждержавних стосунків. Тому вивчаючи поставлену проблематику, автор вбачає за необхідне класифікувати опрацьовані під час дослідження матеріали за внеском у вивчення досліджуваної проблематики: Західна (американська та європейська) наукова думка, праці центральноазійських, українських та російських науковців.

При дослідженні проблематики, поставленої мети та завдань праці, автором опрацьовано значний обсяг літератури західного походження, адже ці автори більш глибоко розуміли інтереси США у регіоні Центральної Азії та зовнішньополітичні тенденції, що супроводжували цей процес.

Серед американських дослідників, які займалися проблемами геополітичної зацікавленості США регіоном Центральної Азії, можна зазначити Л. Джонсона [1], Р. Менона [2, р. 149–181], Ф. Старра [3, р. 164]. У своїх дослідженнях вони висловлюють певний скепсис американській політиці в регіоні, скерованій на протистояння впливу Росії, адже в них не було впевненості в тому, що США візьмуть на себе відповідальність за безпеку в регіоні.

М.-Б. Олкотт пропонує аналізувати політичний розвиток держав Центральної Азії шляхом дослідження тих міфів, які правлячі еліти створили для виправдання невтішних результатів економічних і політичних реформ [4]. Ці міфи були покликані зміцнити суспільну довіру, але, на думку авторів, їх результат був протилежним. Такий підхід до аналізу процесів, що відбувалися представлявся результативним, оскільки його застосування призводить до отримання нового знання про способи легітимізації політичного режиму в Узбекистані і разом з тим показує недоречність висновків багатьох дослідників, які опинилися під впливом міфів, створених правлячими елітами. У роботі "Другий шанс для Центральної Азії" М. Б. Олкотт вважав, що держави Центральної Азії не використали жодну із можливостей, надану їм для демократизації своїх режимів саме через позиції правлячих еліт і схильності західних країн до підтримки консервативних урядів [5].

Якщо вивчаючи геополітичні тенденції західні учені були у тій чи в іншій мірі одноставними, то при дослідженні суто національних тенденцій у політиці, спричинених впливом релігії, західна наукова думка поділилася на декілька таборів. Так, на думку низки науковців, серед яких Д. Ландау та Б. Келнер-Хайнкель [6], керівники держав Центральної Азії, опинившись перед вибором між позиціями "нація проти демократії" або "нація і демократія", обрали перше, не віддавши перевагу демократії.

Звісно, що основним завданням американського політикуму в Центральній Азії на початковому етапі було встановлення у державах регіону демократичних режимів. Тому існує низка праць американських науковців, які вивчали країни регіону у цей період, присвячена саме становленню та

розвитку демократії, успіхам та невдачам нових незалежних країн на шляху зміни політичних режимів. Серед них: Ю. Бінгол [7, р. 43–60], С. Камингза [8] та І. Хаскі [9, р. 813–833].

На тлі західних науковців, які вивчали процеси демократизації в центральноазійських державах вирізнялись такі, які стверджували, що офіційно-авторитарні режими перетворилися на формально-демократичні, при наявному пануванні авторитаризму. До них належали: А. Карім [10], С. Хантінгтон, який хоча і не досліджував держави Центральної Азії окремо все ж дотримувався тієї точки зору, що держава, у якій порушуються права людини, забороняється політична опозиція та свобода слова, не можуть називатись демократичними [11].

Освіта була невід'ємною складовою гуманітарної політики США в країнах Центральної Азії, а отже учені не оминули і її своєю увагою. Серед них: К. де Роуен [12], С. Больджуроваль [13, р. 22–26], М. Мертаух [14]. Усі вони сходилися в тому, що відбувався процес вестернізації освіти у державах Центральної Азії, яка проявлялася переважно у двосторонніх освітніх обмінах та впровадженні освітньої моделі західного зразка.

Найпроблемнішою сферою, яка потребувала особливого фінансування, для урядів держав Центральної Азії, була проблема охорони здоров'я. Звісно, що Казахстан, Киргизстан, Таджикистан, Туркменістан та Узбекистан потребували підтримки іноземних держав, зокрема США. На цьому тлі з'явилися наукові дослідження західних учених, розроблені Ф. Амагохом [15, р. 88–95], Л. Фридманом [16, с. 3–39] та іншими.

Іще однією проблемою, яку розробляли західні дослідники, і яка гостро стояла для усього міжнародного співтовариства, а не лише для держав Центральної Азії була проблема наркообігу та наркотранзиту. Цій проблемі присвячена низка праць таких учених, як С. Вільямса [17, р. 7–30] та М. Б. Олкотт [18, с. 2–13]. У своїх роботах вони наголошували на особливому значенні для США успішної боротьби з незаконним обігом наркотичних речовин в центральноазійському регіоні, адже опосередковано це впливало і на ситуацію на їх теренах.

Важливий науковий доробок, присвячений проблематиці нашого дослідження, складають праці центральноазійських науковців. Особливу увагу привертають роботи, присвячені дослідженню становлення нових незалежних держав після розпаду СРСР та налагодженню стосунків із міжнародним співтовариством, а особливо зі США, як із країною-переможницею у "холодній війні". Проте, погляди таких дослідників, як Ж. Алдубашева [19, с. 32–37] та А. Тер-Погосян [20] дещо відрізнялися від поглядів їх західних колег. На думку центральноазійських експертів, основні причини зацікавленості США у регіоні Центральної Азії полягали у проблемі розповсюдження радянської ядерної зброї, загрози тероризму та нестабільності в регіоні видобутку нафти.

Питання політизації релігії було вельми суперечливим і серед центральноазійських науковців. Одна група, до якої належали Б. Тібі [21, с. 18–21], М. Мохаммад [22, 41–46], вважала, що немає "політичного ісламу" через те, що не існувало "неполітичного", натомість інша група дослідників, до якої належали А. Нанаєва [23, с. 87–95] та А. Ніязі [24, с. 153–164] наполягала на визнанні "політичного ісламу". Країнознавчий підхід до процесу ісламізації держав Центральної Азії можна знайти у роботах Р. Абазова [25, с. 61–67] та Р. Бобохонова [26].

Центральноазійські учені не обійшли своєю увагою і процеси зміни політичного устрою у державах Центральної Азії. Зокрема, А. Айтхожина [27, с. 13–18] та О. Тохтанбаєв [28] у своїх дослідженнях стверджували, що єдиною метою проголошення центральноазійських держав демократичними було встановлення партнерських відносин зі США задля отримання допомоги для розвитку нових незалежних країн. Конституції та нормативно-правові акти, у яких йшлося про засади демократичного розвитку держав, мали суто декларативний характер, а центральноазійський політикум не збирався втілювати їх у життя.

Наступною проблемою, що знайшла відображення у дослідженнях науковців була проблема розвитку освіти і науки. Цьому питанню присвячено праці Г. Закірової [29], Р. Нуртазіної [30, с. 62–75], А. Толімбека [31] та інших.

Проблеми, пов'язані зі станом охорони здоров'я також не були позбавлені уваги центральноазійських науковців. У праці Г. Ходжамуродова [32, с. 15–19] йдеться про проблеми медичної галузі, з якими зіткнулися уряди держав регіону одразу після здобуття незалежності, а саме про причини масового погіршення стану здоров'я населення, дефіциту медичних засобів, масових захворювань інфекційними хворобами тощо.

Витоки розповсюдженого явища як трудова міграція детально викладені С. Сулаїмановою [33], яка охарактеризувала основні причини цього процесу, шляхи його здійснення та наслідки.

У російській історіографії варто виділити дослідження А. Казанцевим [34]. У цій роботі проаналізовано структуру міжнародних взаємодій, що склались у Центральній Азії та її вплив на регіональну політику найвпливовіших держав світу, зокрема США.

Такі російські дослідники, як А. Уткін [35], Б. Ширяєв [36] переймалися проблематикою нового світоустрою, який сформувався після закінчення "холодної війни". Ці дослідження переважно

полягали у вивченні американських стратегій щодо закріплення власного становища у якості єдиного світового центру сили.

Окрему складову наукового доробку російської історіографії складають наукові праці, присвячені дослідженню саме центральноазійського регіону, або окремим його складовим, у яких вивчено різноманіття тенденцій, явищ та процесів що відбувались у Казахстані, Киргизстані, Таджикистані, Туркменістані та Узбекистані, а також особливості, притаманні саме цьому регіону. До цієї категорії належать праці А. Белоглазова [37], А. Тринкова [38], С. Шеретова [39] та інших.

Не залишилися поза увагою й дисертаційні роботи російських дослідників, у яких розкрито роль США у постбіполярному світі, особливості розвитку держав регіону Центральної Азії тощо [40].

Низка проблем, визначених для дослідження, виявилася досить широким і їх вирішення можливе завдяки систематизованому вивченню сучасних українських, російських, а також американських джерел, завдяки яким зроблені висновки отримають додаткове підтвердження. Аналіз літератури свідчить про те, що сучасна історіографія не представлена комплексними роботами, у яких об'єкт дослідження відображав би поставлену проблематику, що дає підстави для проведення більш поглибленого та детального дослідження.

Розглядаючи українське історичне надбання, слід зазначити, що існує певна проблема недостатнього висвітлення деяких аспектів досліджуваної нами проблематики. Більш того, майже відсутній комплексний аналіз гуманітарної політики США у Центральній Азії. Проте, низка вітчизняних учених зробили суттєвий внесок у дослідження особливостей розвитку Центральної Азії після закінчення "холодної війни". Найбільший науковий доробок до вивчення цієї проблематики вніс Р. Джангужин [41]. Автор аналізував результати перетворень, що відбулися у країнах Центральної Азії, які вже за перше десятиріччя незалежності змогли стати повноцінним та самостійним суб'єктом світової політики. Також Р. Джангужин проаналізував проблеми, які виникали у країнах та у суспільстві під впливом тенденцій регіоналізації й глобалізації ринків, інформаційного простору й універсальності культур.

Наукова праця українського ученого Б. Левика [42] присвячена дослідженню історичного досвіду п'яти пострадянських республік Центральної Азії, однак основний акцент у роботі акцентовано на специфіці створення національних систем безпеки й формування збройних сил на тлі військово-політичної залежності від Російської Федерації та в умовах нових глобальних загроз.

Отже, у науковому вжитку відсутня комплексна праця, присвячена здійсненню США гуманітарної політики в країнах Центральної Азії упродовж 1991–2001 рр., наявні роботи пов'язані з окремим галузям гуманітарної політики.

### *Список використаних джерел*

1. Jonson L. The new geopolitical situation in the Caspian Region / L. Jonson // The Security of the Caspian Sea Region. – Stockholm International Peace Research Institute.: Oxford Univ. Press, 2001. – 219 s.
2. Menon R. In the Shadow of the Bear. Security in Post-Soviet Central Asia / R. Menon // International Security. Summer 1995. – P. 149–181.
3. Starr F. A Partnership for Central Asia / F. Starr // Foreign Affairs. – Volume 84. – Number 4. – 2005. – P. 164.
4. Олкотт М. Б. Дванадцять мифов о Центральной Азии: возвращаясь к написанному / М. Б. Олкотт. – М., 2001. – 30 с.
5. Олкотт М. Б. Второй шанс для Центральной Азии / М. Б. Олкотт. – Москва-Вашингтон. – 2005. – 487 с.
6. Landau J.M. Politics of Language in the Ex-Soviet Muslim States: Azerbaijan, Uzbekistan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Turkmenistan and Tajikistan / J. M. Landau, B. Kellner-Heinkele. – London: Horst and Company, 2001. – 260 s.
7. Bingol Y. Nationalism and Democracy in Post-Communist Central Asia / Y. Bingol // Asian Ethnicity. – Vol. 5. – No. 1 – February 2004. – P. 43–60.
8. Cummings S. N. Power and Change in Central Asia / S. N. Cummings. – London and New York, 2002. – 168 s.
9. Huskey E. The Rise of Contested Politics in Central Asia: Elections in Kyrgyzstan, 1989–1990 / E. Huskey // Europe-Asia Studies. – Vol. 47. – N. 5 (July 1995). – P. 813–833.
10. Kareem A. B. The Evolution of Authoritarianism in Turkmenistan / A. B. Kareem. – Heldref Subscribe. – 406 s.
11. Хантингтон С. Демократизация в конце XX века / С. Хантингтон. – М.: РОСПЭН, 2003. – 368 с.
12. Civil Wars of the World: Major Conflicts Since World War II / K. R. DeRouen, U Heo. – T. 1. – ABC-CLIO, 2007. – 912 s.
13. Boldjurova I. S. Higher Education in the Kyrgyz Republic: Problems of Modernization and Internationalization / I. S. Boldjurova // Asia Japan Journal. – № 2. – 2006. – P. 22–26.
14. Mertaugh M. Education in Central Asia, with particular reference to the Kyrgyz Republic / M. Mertaugh // The Challenge of Education in Central Asia, edited by Stephen P. Heyneman and Alan J. DeYoung. Information Age Publishing, Greenwich Connecticut, 2004. – 392 s.
15. Amagoh F. An Assessment of Healthcare Reforms in Kazakhstan / F. Amagoh // Research on Humanities and Social Sciences. – Vol. 3. – N 7. – 2013. – P. 88–95.
16. Фридман Л. Страны Центральной Азии: структурные сдвиги в сфере занятости / Л. Фридман // Центральная Азия и Кавказ. – 2002. – № 6. – С. 3–39.
17. Williams S. The Globalization of the Drug Trade / S. Williams // Social Science. – April 1999. – № 111. – P. 7–30.
18. Olcott M., Udalova N. Working Papers. Drug Trafficking on the Silk Road: The Security Environment in Central Asia / M. Olcott, N. Udalova // Carnegie Endowment for International Peace. Russia and Eurasian Program. – March 2000. – N 11. – S. 2–13.
19. Алдубашева Ж. М. Становление казахстанско-американских отношений / Ж. М. Алдубашева // Вестник КазНУ. – Алматы. – № 2. – 2011. – С. 32–37.
20. Тер-Погосян А. Казахстан и Центральная Азия в "большой игре" Вашингтона / А. Тер-Погосян // Информационно-аналитический центр. – Режим доступа: <http://www.ia-centr.ru/expert/1426/>
21. Тиби Б. Является ли ислам политической религией? Возможность межрелигиозного плюрализма в условиях цивилизационного конфликта / Б. Тиби // Неприкосновенный запас. – 2002. – № 6 (26). – С. 18–21.
22. Моххамад М. В исламе не существует понятия секуляризация / М. Моххамад, В.В. Наумкин //

Россия в глобальной политике. – № 3. – май-июнь, 2013. – С. 41–46. 23. Нанева А. Исламский фундаментализм и политический ислам в странах Центральной Азии / А. Нанаева // Обозреватель. – № 10. – 2008. – С. 87–95. 24. Ниязи А. Возрождение ислама в Таджикистане: традиция и политика / А. Ниязи // Центральная Азия и Кавказ. – 1999. – № 5. – С. 153–164. 25. Абазов Р.Ф. Исламское возрождение в центральноазиатских новых независимых государствах / Р.Ф. Абазов // Полис. – 1995. – № 3. – С. 61–67. 26. Бобохонов Р. Ислам в постсоветской Киргизии / Р. Бобохонов // Центр изучения Центральной Азии и Кавказа Российской академии наук. – Режим доступа: <http://www.ia-centr.ru/expert/17638>; Бобохонов Р. Ислам в постсоветском Узбекистане / Р. Бобохонов // Центр изучения Центральной Азии и Кавказа Российской академии наук. – Режим доступа: <http://www.central-eurasia.com/?uid=2598>. 27. Айтхожина А. Политико-правовое обеспечение ядерной безопасности Республики Казахстан / А. Айтхожина // Информационно-аналитический журнал "Аналитическое обозрение". – № 4. – 2004. – С. 13–18. 28. Tokhtanbayev O. Kazakhstan: Transition to Democracy? / O. Tokhtanbayev. – Ankara, 2001. – 48 s. 29. Закирова Г. Д. Реформирование высшего образования в Казахстане и болонский процесс: информационные материалы для практических действий / Г. Д. Закирова М. Н. Наренова, Т. И. Кеншинбай, Г. Д. Усенбаева. – Алматы, 2009. – 120 с. 30. Нуртазина Р. А. Глобальные тенденции и модернизация послевузовского профессионального образования Казахстана / Р. А. Нуртазина // Право: теория и практика. – 2004. – № 3. – С. 62–75; Нуртазина Р. А. Интеграция образования Казахстана в условиях глобализации / Р. А. Нуртазина // Интеграция образования – 2004. – № 2. – С. 8–15. 31. Tolymbek A. Public Policies in the Higher Education of Kazakhstan / A. Tolymbek // Social Science Research Network. – Режим доступа: [http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract\\_id=1090393](http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1090393). 32. Khodjamurodov G. Tajikistan Health system review / G. Khodjamurodov, R. Bernd // Health System in Transition. – Vol. 12. – № 2. – 2010. – S. 15–19. 33. Sulaimanova S. Irregular Labor Migration from Central Asia to the United States / S. Sulaimanova // Central Eurasian Studies Review. – Vol. 4. – N 1. – P. 9–13. 34. Казанцев А. "Большая игра" с неизвестными правилами: мировая политика и Центральная Азия / А. Казанцев. – М.: 2008. – 248 с.; Казанцев А. А. Политика США в постсоветской Центральной Азии: характер и перспективы / А. А. Казанцев // Научные школы МГИМО – С. 155–164. 35. Уткин А.И. Американская стратегия для XXI века / А. И. Уткин. – М.: Издательская конропатия "Логос". – 2000. – 272 с. 36. Ширяев Б. А. Внешняя политика США. Принципы, механизмы, методы / Б. А. Ширяев. – СПб.: Изд-во С.-Петербург. ун-та, 2007. – 442 с. 37. Белоглазов А. В. Влияние ислама на политические процессы в Центральной Азии / А. В. Белоглазов. – Казань: Ун-т, 2013. – 294 с. 38. Трынков А. А. Отношения между Узбекистаном и США / А. А. Трынков / Узбекистан: обретение нового облика // Российский институт стратегических исследований [под. общ. ред. Е. М. Кожокина]. – М.: 1998. – Том 2. – 496 с. 39. Шеретов С. Г. Новейшая история Казахстана: 1985–2002 гг. / С. Г. Шеретов. – Алматы: "Юрист", 2003 – 240 с. 40. Артыкбаев А. М. Геополитические процессы в Центральной Азии в эпоху глобализации: дисс. ...канд. полит.наук. 23.00.04 / А. М. Артыкбаев. – М., 2014. – 151 с.; Троицкий Е. Ф. Центральная Азия в системе международных отношений (1992–2009 гг.): автореф. ... докт. ист. наук 07.00.03 / Е. Ф. Троицкий. – Томск, 2010. – 511 с.; Шустов А. В. Становление независимых государств Центральной Азии. Этносоциальные проблемы: 1991–2005 гг.: дисс. ...канд. ист. наук 07.00.03 / А. В. Шустов. – Ярославль., 2006. – 235 с. 41. Джангужин Р. Н. Новые независимые государства Центральной Азии в системе современных международных отношений / Р. Н. Джангужин. – К.: Б.и., 2005. – 580 с.; Джангужин Р. Н. Центральная Азия: абрис новой геополитической архитектуры / Р. Н. Джангужин // Кавказ и глобализация. – 2009. – Том 3. – № 2–3. – С. 43–55. 42. Левик Б. С. Пострадянські республіки Центральної Азії в умовах геополітичних викликів наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. / Б. С. Левик. – Донецьк: ТОВ "Східний видавничий дім". – 2014. – 188 с.

**Юлия Комлякова**

### **ГУМАНИТАРНАЯ ПОЛИТИКА США В СТРАНАХ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ (1991–2001 ГГ.): СОВРЕМЕННАЯ ИСТОРИОГРАФИЯ**

*В статье рассмотрено современную историографию, посвященную проблеме осуществления Соединенными Штатами Америки гуманитарной политики в странах Центральной Азии в первом десятилетии после обретения ими независимости. Определен научный потенциал западных, центральноазиатских, российских и украинских ученых.*

*Ключевые слова: США, Центральная Азия, гуманитарная политика, историография, научный потенциал.*

**Yulia Komlyakova**

### **HUMANITARIAN POLICY OF USA IN CENTRAL ASIA (1991–2001): MODERN HISTORIOGRAPHY**

*The article examines the current historiography on the problems of implementation by the United States humanitarian policy in Central Asia in the first decade after the attainment of independence. Defined scientific studies of the western, Central Asian, Russian and Ukrainian scientists.*

*Key words: USA, Central Asia, social policy, historiography, scientific contributions.*



## ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

**Автушенко Ірина** – кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Національного транспортного університету.

**Бармак Микола** – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, декан історичного факультету.

**Богач Єгор** – аспірант Національного університету біоресурсів і природокористування України.

**Боєчко Владислав** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та етнології України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

**Бороденко Олена** – кандидат історичних наук, викладач Аграрно-економічного коледжу Полтавської державної аграрної академії.

**Василенко Дар'я** – асистент кафедри українознавства Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського.

**Вергунов Віктор** – доктор сільськогосподарських наук, професор, член-кореспондент НААНУ, директор Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки НААНУ.

**Верховцева Ірина** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Ізмаїльського державного гуманітарного університету.

**Вечурко Світлана** – асистент кафедри технічного сервісу та інженерного менеджменту АПК Національного університету біоресурсів та природокористування України.

**Вівчарик Петро** – аспірант кафедри нової і новітньої історії та методики її викладання Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

**Водяний Олег** – аспірант Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди.

**Гермесва Ірина** – аспірант історичного факультету Одеського національного університету імені Іллі Мечникова.

**Гончаренко Олексій** – доктор історичних наук, доцент кафедри історії та культури України ДВНЗ "Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди".

**Грибан Оксана** – аспірант кафедри історії та археології слов'ян Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені Михайла Драгоманова.

**Григорюк Іван** – доктор біологічних наук, член-кореспондент НАН України, професор Національного університету біоресурсів і природокористування України.

**Грищенко Тетяна** – кандидат історичних наук, докторант Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки НААН.

**Губерт Юлія** – аспірант кафедри політичних наук Київського національного університету будівництва і архітектури.

**Гусак Руслан** – кандидат історичних наук, доцент (м. Івано-Франківськ).

**Давидович Світлана** – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри суспільних дисциплін Національного університету водного господарства та природокористування.

**Дацків Ігор** – доктор історичних наук, професор кафедри міжнародних економічних відносин і міжнародної інформації Тернопільського національного економічного університету.

**Дацків Людмила** – аспірант Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

**Єрмілов Валерій** – кандидат медичних наук, доцент Миколаївського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти.

**Жбанова Катерина** – аспірант Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

**Желізняк Василь** – кандидат історичних наук, заступник директора з навчально-виховної роботи Коледжу економіки, права та інформаційних технологій Тернопільського національного економічного університету.

**Жиленкова Ірина** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та етнополітики Національного педагогічного університету імені Михайла Драгоманова.

**Капітан Лариса** – доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри суспільних дисциплін Мукачівського державного університету.

**Карачевська Вікторія** – аспірант Донецького національного університету.

**Кислинська Світлана** – аспірант кафедри історії України Миколаївського національного університету імені Василя Сухомлинського.

**Козакова Олена** – здобувач кафедри джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних дисциплін Запорізького національного університету.

**Колісник Ніна** – здобувач кафедри історії та культури України ДВНЗ "Переяслав-Хмельницький ДПУ імені Григорія Сковороди".

**Комлякова Юлія** – аспірант Донецького національного університету.

**Компанієнко Олег** – аспірант Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського.

**Кругляк Марина** – кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних і соціальних наук Житомирського державного технологічного університету.

**Куценко Сергій** – інженер-програміст кафедри інформатики та ІКТ Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

**Лаврут Ольга** – кандидат історичних наук, доцент кафедри дошкільної та початкової освіти Донецького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти.

**Литвиненко Олександр** – аспірант кафедри архівознавства, новітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

**Луговий Микола** – учитель вищої категорії Бережанської загальноосвітньої школи № 2 I–III ступенів.

**Луценко Сергій** – здобувач Харківського національного університету імені Василя Каразіна.

**Лучаківська Іванна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової та новітньої історії України Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

**Любич Олександр** – кандидат історичних наук, старший викладач циклу гуманітарних та соціально-економічних дисциплін Чернігівського юридичного коледжу державної пенітенціарної служби України.

**Малюга Вікторія** – асистент ВП НУБіП України "Ніжинський агротехнічний інститут".

**Мельнічук Неля** – аспірант кафедри історії та культури України ДВНЗ "Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди".

**Оленич Ярослав** – аспірант кафедри нової і новітньої історії та методики її викладання Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

**Пасічник Наталя** – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри прикладної математики, статистики та економіки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

**Пекарчук Володимир** – кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Луганського державного університету внутрішніх справ імені Едуарда Дідоренка.

**Підберезних Інна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Чорноморського державного університету імені Петра Могили.

**Плахута Віктор** – методист Черкаського обласного інституту післядипломної освіти педагогічних працівників.

**Поливач Марія** – аспірант кафедри історії та політології Національного університету біоресурсів та природокористування України.

**Поляков Олег** – аспірант кафедри теорії, історії держави та права Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського.

**Полякова Марія** – аспірант Чорноморського державного університету імені Петра Могили.

**Радіонова Юлія** – аспірант кафедри історії України Миколаївського національного університету імені Василя Сухомлинського.

**Ріжняк Ренат** – кандидат педагогічних наук, професор кафедри математики Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

**Савінцев Микола** – аспірант Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського.

**Свідерська Оксана** – кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарної підготовки та туризму ПВНЗ "Хмельницький економічний університет".

**Семенюшко Алла** – аспірант Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки НААНУ.

**Сидоров Костянтин** – аспірант кафедри історії України Житомирського державного університету імені Івана Франка.

**Скочинська-Прокопович Барбара** – доктор гуманістичних наук, викладач Вищої школи права і адміністрації (Перемишль-Жешув, Польща).

**Смолянчук Ольга** – здобувач кафедри історії та культури України ДВНЗ "Переяслав-Хмельницький ДПУ імені Григорія Сковороди".

**Тарабрін Олексій** – доктор сільськогосподарських наук, професор Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки НААНУ.

**Шелейко Тетяна** – кандидат технічних наук (м. Київ).

**Шкільнюк Надія** – аспірант кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

**Шультіс Славомір** – завідувач кафедри іноземних мов Жешувського університету (Польща).

**Яременко Інна** – аспірант кафедри історії і археології слов'ян Національного педагогічного університету імені Михайла Драгоманова.

## ЗМІСТ

<b>ІСТОРИЯ УКРАЇНИ .....</b>	<b>3</b>
<b>Олена Бороденко.....</b>	<b>3</b>
<b>РУХОМЕ МАЙНО ВДОВИНИХ ДОМОГОСПОДАРТВ</b>	
<b>ГЕТЬМАНЩИНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVIII СТ.</b>	
<b>(ЗА МАТЕРІАЛАМИ РУМ'ЯНЦЕВСЬКОГО ОПИСУ ПОЛТАВСЬКОГО ПОЛКУ).....</b>	<b>3</b>
<b>Микола Бармак.....</b>	<b>7</b>
<b>ЗАЦІКАВЛЕНІСТЬ УПРАВЛІНЦІВ СЛУЖБОЮ У ДЕРЖАВНИХ УСТАНОВАХ</b>	
<b>РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (XVIII – ПЕРША ПОЛОВИНА XIX СТ.).....</b>	<b>7</b>
<b>Василь Желізняк.....</b>	<b>12</b>
<b>КОНТРОЛЬ ТА НАГЛЯД ЗА ДІЯЛЬНІСТЮ ГУБЕРНАТОРА</b>	
<b>У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНИ XIX СТ.</b>	
<b>(НА МАТЕРІАЛАХ ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ).....</b>	<b>12</b>
<b>Надія Шкільнюк.....</b>	<b>16</b>
<b>ОСОБЛИВОСТІ ВПРОВАДЖЕННЯ МІСЬКОЇ РЕФОРМИ У ПРИВАТНИХ МІСТАХ</b>	
<b>ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНИ XIX СТ.....</b>	<b>16</b>
<b>Ірина Гербеєва .....</b>	<b>21</b>
<b>ДІЯЛЬНІСТЬ ЄВРЕЙСЬКИХ БЛАГОДІЙНИХ ТОВАРИСТВ</b>	
<b>В ОДЕСІ (1850–1900 РР.) .....</b>	<b>21</b>
<b>Інна Яременко.....</b>	<b>24</b>
<b>ЗЕМСЬКЕ УЧИТЕЛЬСТВО УКРАЇНИ В СИСТЕМІ СОЦІАЛЬНИХ</b>	
<b>ВІДНОСИН НА СЕЛІ (КІНЕЦЬ XIX – ПОЧАТОК XX СТ.).....</b>	<b>24</b>
<b>Вікторія Малюга .....</b>	<b>29</b>
<b>РОЗВИТОК АГРАРНОЇ ОСВІТИ У НИЖЧИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ ЧЕРНІГІВЩИНИ</b>	
<b>(ДРУГА ПОЛОВИНА XIX – ПОЧАТОК XX СТ.).....</b>	<b>29</b>
<b>Микола Луговий .....</b>	<b>36</b>
<b>УКРАЇНСЬКЕ СІЧОВЕ СТРЕЛЦТВО І БЕРЕЖАНЩИНА .....</b>	<b>36</b>
<b>Оксана Грибан .....</b>	<b>39</b>
<b>СТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКИМ ЧЕРВОНИМ ХРЕСТОМ СИСТЕМИ</b>	
<b>САНІТАРНОЇ ОСВІТИ У 20-ТІ РР. XX СТ.....</b>	<b>39</b>
<b>Олександр Литвиненко.....</b>	<b>44</b>
<b>АГРОНОМІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЗЕМЕЛЬНИХ ОРГАНІВ УСРР В 1920-х РР. ....</b>	<b>44</b>
<b>Костянтин Сидоров .....</b>	<b>48</b>
<b>ОПЛАТА ПРАЦІ І КУЛЬТУРНО-ПОБУТОВЕ ОБСЛУГОВУВАННЯ</b>	
<b>ТРАКТОРИСТІВ МТС НА ЖИТОМИРЩИНІ У 30-Х РР. XX СТ.....</b>	<b>48</b>
<b>Руслан Гусак.....</b>	<b>51</b>
<b>ЛІВОРАДИКАЛЬНИЙ РУХ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ</b>	
<b>ТА ЗАХІДНОЇ ВОЛИНИ МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ .....</b>	<b>51</b>
<b>Ольга Смолянчук.....</b>	<b>57</b>
<b>ПЛАТЕЖІ ПОДАТКОВОГО ХАРАКТЕРУ ЯК ДЖЕРЕЛО БЮДЖЕТНИХ НАДХОДЖЕНЬ У</b>	
<b>РАЙХСКОМІСАРИАТІ “УКРАЇНА” (1941–1944 РР.).....</b>	<b>57</b>
<b>Ніна Колісник.....</b>	<b>61</b>
<b>ЗМІНИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СТАТУСУ ОСОБИ В ПРАКТИЦІ</b>	
<b>РОБОТИ МІСЦЕВИХ СУДОВИХ УСТАНОВ НА ТЕРЕНАХ</b>	
<b>РАЙХСКОМІСАРИАТУ “УКРАЇНА” (1941–1944 РР.).....</b>	<b>61</b>
<b>Світлана Кислинська .....</b>	<b>65</b>
<b>ОСОБЛИВОСТІ ГРОШОВОЇ РЕФОРМИ ТА ВІДМІНИ</b>	
<b>КАРТКОВОЇ СИСТЕМИ 1947 Р. НА ПІВДНІ УКРАЇНИ .....</b>	<b>65</b>
<b>Лариса Капітан .....</b>	<b>68</b>
<b>ФОРМИ ОРГАНІЗАЦІЇ ВИРОБНИЦТВА ТА СЕЛЯНСЬКОГО</b>	
<b>САМОВРЯДУВАННЯ У ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНИ XX СТ. ....</b>	<b>68</b>
<b>Іванна Лучаківська .....</b>	<b>73</b>
<b>ЕТНОНАЦІОНАЛЬНІ ЗМІНИ У ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЯХ УКРАЇНИ</b>	
<b>У ПОВОЄННІ РОКИ (1945–1953 рр.) .....</b>	<b>73</b>
<b>Дар'я Василенко.....</b>	<b>78</b>
<b>РОЗВИТОК ПОВОЄННОЇ ШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ В 50-Х РР. XX СТ.</b>	
<b>(НА ПРИКЛАДІ МІСТА КРЕМЕНЧУКА ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛАСТІ) .....</b>	<b>78</b>
<b>Світлана Давидович.....</b>	<b>82</b>
<b>СОЦІАЛЬНО-ПОБУТОВА СФЕРА ПРИКАРПАТСЬКОГО СЕЛА</b>	
<b>ПЕРІОДУ “ЗАСТОЮ” .....</b>	<b>82</b>
<b>Катерина Жбанова .....</b>	<b>87</b>

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ОРГАНІВ ОРГАНІЗОВАНОГО НАБОРУ РОБІТНИКІВ ТА ЇХ ПЕРЕСЕЛЕННЯ В УРСР (1943–1991 РР.) .....	87
<b>Вікторія Карачевська</b> .....	93
МАТЕРІАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ МЕДИЧНИХ ПРАЦІВНИКІВ В УКРАЇНСЬКОМУ ДОНБАСІ УПРОДОВЖ 1964–1991 РР.....	93
<b>Ірина Автушенко</b> .....	101
ВИРІШЕННЯ ПРОБЛЕМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЖИТЛОМ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ УКРАЇНИ (1991–1996 рр.).....	101
<b>Володимир Пекарчук</b> .....	105
ШЛЯХИ РОЗБУДОВИ КУЛЬТУРНО-МИСТЕЦЬКОГО ЖИТТЯ ЕТНОМЕНШИНИ УКРАЇНИ ЗАСОБАМИ ЗАГАЛЬНОУКРАЇНСЬКИХ ТА ПРОФЕСІЙНИХ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ: ТЕНДЕНЦІЇ 1990–2000-Х РР. ....	105
<b>Юлія Губерт</b> .....	110
РЕФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ЗАХИСТУ ДІТЕЙ-СИРИТ ТА ДІТЕЙ, ПОЗБАВЛЕНИХ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ В УКРАЇНІ (90-ті рр. ХХ – початок ХХІ ст.).....	110
<b>ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ. МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ</b> .....	116
<b>Ірина Верховцева</b> .....	116
ОПІКУНЬСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ УСТАНОВ СЕЛЯНСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.).....	116
<b>Сергій Луценко</b> .....	121
ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ НІМЕЦЬКОЇ КОЛОНІАЛЬНОЇ СПІЛЬНОТИ В АФРИКАНСЬКИХ ПРОТЕКТОРАТАХ НІМЕЧЧИНИ НАПРИКІНЦІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.....	121
<b>Ігор Дацків</b> .....	125
УКРАЇНСЬКА ДИПЛОМАТІЯ ДОБИ ДИРЕКТОРІЇ УНР: ПЕРСОНАЛІЇ, СТАТУС, ФУНКЦІЇ.....	125
<b>Владислав Боєчко</b> .....	135
ВСТАНОВЛЕННЯ КОРДОНІВ ПОЛЬСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ В 1919–1921 РР.: ДИПЛОМАТИЧНІ ТА СИЛОВІ МАНЕВРИ.....	135
<b>Інна Підберезних</b> .....	145
СТРАТЕГІЧНІ ІНТЕРЕСИ США У ПІВДЕННО-СХІДНІЙ АЗІЇ.....	145
<b>ІСТОРІЯ НАУКИ І ТЕХНІКИ</b> .....	149
<b>Наталія Пасічник</b> .....	149
СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК ФІНАНСОВО-ПРАВОВОЇ ОСВІТИ В ХАРКІВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ (1805–1863 РР.).....	149
<b>Олег Водяний</b> .....	153
З'ЇЗДИ ПРИРОДОДОСЛІДНИКІВ І ЛІКАРІВ ТА ЇХ РОЛЬ У ФОРМУВАННІ НАУКОВИХ ОСНОВ ГІГІЄНИ (1850–1880 рр.) .....	153
<b>Валерій Єрмілов</b> .....	158
АПТЕЧНА СПРАВА І МЕДИКАМЕНТОЗНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ У ЗЕМСТВАХ ПІВДНЯ УКРАЇНИ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.) .....	158
<b>Алла Семенюшко</b> .....	162
ПОХОДЖЕННЯ Й ПОШИРЕННЯ КВАСОЛІ ЗВИЧАЙНОЇ ( <i>RHASEOLUS VULGARIS L.</i> ): ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ ТА ІСТОРИКО-НАУКОВИЙ АНАЛІЗ.....	162
<b>Олексій Тарабрін</b> .....	166
АКАДЕМІК К. ВОБЛИЙ – АВТОР ПЕРШОЇ МОНОГРАФІЇ З ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ЦУКРОБУРЯКОВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ .....	166
<b>Сгор Богач, Іван Григорюк</b> .....	169
“ГЛУХІВСЬКИЙ ПЕРІОД” ДІЯЛЬНОСТІ ПРОФЕСОРА, АКАДЕМІКА УАСГН С. ЛЕБЕДЕВА .....	169
<b>Марія Поливач</b> .....	174
ГРОМАДСЬКА ТА ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ПАВЛА ПШЕНИЧНОГО.....	174
<b>Тетяна Грищенко</b> .....	177
ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ВЧЕНОГО КОМІТЕТУ УКРАЇНИ ЯК КООРДИНАЦІЙНОГО ЦЕНТРУ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ АГРАРНОЇ НАУКИ ТА ДОСЛІДНОЇ СПРАВИ (1918–1919 РР.).....	177
<b>Віктор Вергунов</b> .....	181
ПРОФЕСОР В. ДОМАНИЦЬКИЙ – ОРГАНІЗАТОР НАУКОВО-ОСВІТНЬОГО ТА КООПЕРАТИВНОГО РУХУ (20-ТІ РР. ХХ СТ.) .....	181
<b>Оксана Свідерська</b> .....	190

РОЗВИТОК ДОПОМІЖНИХ ГАЛУЗЕЙ РОСЛИННИЦТВА НА ПОДІЛЛІ У ДОБУ НЕП (1921–1929 РР.) .....	190
Ольга Лаврут .....	193
ВИВЧЕННЯ РОСІЙСЬКОЇ МОВИ В ШКОЛАХ УРСР У ПЕРШІ ПОВОЄННІ РОКИ .....	193
Тетяна Шелейко .....	197
ДІЯЛЬНІСТЬ УПРАВЛІННЯ БУДІВЕЛЬНО-ВІДНОВЛЮВАЛЬНИХ РОБІТ ЗАЛІЗНИЦЬ ЗАХІДНОГО РЕГІОНУ УКРАЇНИ У ПОЧАТКОВИЙ ПЕРІОД ВІДБУДОВИ (1944–1945 РР.) .....	197
Світлана Вечурко .....	202
РОЗВИТОК ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ З ПИТАНЬ РЕМОНТУ ТА ОБСЛУГОВУВАННЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ТЕХНІКИ ПРИ УКРАЇНСЬКОМУ НАУКОВО-ДОСЛІДНОМУ ІНСТИТУТІ МЕХАНІЗАЦІЇ В 40–60-Х РР. ХХ СТ. ....	202
Олег Компанієнко .....	207
ФОРМИ МОТИВАЦІЇ ПРАЦЮЮЧОЇ МОЛОДІ ДЛЯ ОТРИМАННЯ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ .....	207
Олег Поляков .....	211
ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД ХІМІЗАЦІЇ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ: ПРОРАХУНКИ ТА НЕДОЛІКИ В ЗАСТОСУВАННІ МІНЕРАЛЬНИХ ДОБРІВ (1950–1980-ті рр.) .....	211
Віктор Плахута .....	215
ПОЧАТКОВА ВІЙСЬКОВА ПІДГОТОВКИ – ПЕРША ЛАНКА У ФОРМУВАННІ СИЛ ЦИВІЛЬНОЇ ОБОРОНИ В УРСР .....	215
Ренат Ріжняк .....	221
ЕВОЛЮЦІЯ АПАРАТНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТЕХНІЧНИХ ВИШІВ КІРОВОГРАДЩИНИ УПРОДОВЖ 1970–2010 РР. ....	221
Людмила Дацків .....	226
СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК БІОТЕХНОЛОГІЇ РОСЛИН У СЕЛЕКЦІЙНО- ГЕНЕТИЧНОМУ ІНСТИТУТІ – НАЦІОНАЛЬНОМУ ЦЕНТРІ НАСІННЄЗНАВСТВА ТА СОРТОВИВЧЕННЯ НААН УКРАЇНИ .....	226
Barbara Skoczynska-Prokopowicz .....	230
BEZROBOSCIE A POLITYKA SPOŁECZNA PAŃSTWA .....	230
Славомир Шультіс .....	236
ЗНАЧЕННЯ ВИВЧЕННЯ ІНОЗЕМНОЇ МОВИ В ПЕРІОД ОСВІТНЬОЇ МІГРАЦІЇ .....	236
Сергій Куценко .....	241
МУЗЕЇ ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛАСТІ В МЕРЕЖІ ІНТЕРНЕТ: КОМПЛЕКСНИЙ АНАЛІЗ .....	241
<b>ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА ІСТОРИОГРАФІЯ .....</b>	<b>247</b>
Олександр Любич .....	247
ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ ПИТАННЯ ПОХОДЖЕННЯ МАЛОРОСІЙСЬКОГО КОЗАЦТВА .....	247
Петро Вівчарик .....	251
“ГНИЛИЦЬКА СПРАВА” (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ГАЛИЦЬКИХ ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАНЬ) .....	251
Ярослав Оленич .....	254
КИРИЛО-МЕФОДІВСЬКА ПРОБЛЕМАТИКА У НАУКОВИХ ПРАЦЯХ ГАЛИЦЬКИХ УЧЕНИХ ХІХ СТ. ....	254
Юлія Радіонова .....	259
ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ІСТОРИОГРАФІЯ ТВОРЧОГО ДОРОБКУ М. АРКАСА .....	259
Микола Савінцев .....	263
“ПРИДНЕПРОВСКИЙ ГОЛОС” ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ МІСТА КРЕМЕНЧУКА ПОЛТАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ .....	263
Олексій Гончаренко .....	266
ПРОБЛЕМИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ОРГАНІВ ТА УСТАНОВ ОКУПАЦІЙНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ РАЙХСКОМІСАРІАТУ “УКРАЇНА” В ЗАРУБІЖНІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ .....	266
Неля Мельнічук .....	269
УКРАЇНСЬКО-ЄВРЕЙСЬКІ СТОСУНКИ В ДОБУ ГІТЛЕРІВСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ: СУЧАСНА ВІТЧИЗНЯНА ІСТОРИОГРАФІЯ .....	269
Марина Кругляк .....	274
ІСТОРИК Б. А. КРУГЛЯК ПРО ІСТОРІЮ І СЬОГОДЕННЯ (З ПУБЛІЦИСТИЧНОЇ СПАДЩИНИ ПЕРІОДУ “ПЕРЕБУДОВИ”) .....	274
Марія Полякова .....	279
УКРАЇНСЬКО-КАЗАХСТАНСЬКІ ВЗАЄМИНИ: ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ .....	279

---

---

<b>Юлія Комлякова .....</b>	<b>284</b>
<b>ГУМАНІТАРНА ПОЛІТИКА США В КРАЇНАХ ЦЕНТРАЛЬНОЇ АЗІЇ (1991–2001 РР.): СУЧАСНА ІСТОРІОГРАФІЯ.....</b>	<b>284</b>
<b>ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ .....</b>	<b>289</b>

---

УДК 93

**ББК 63**

**Н 34**

**Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.** Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. – Вип. 2. – Ч. 3. – 296 с.

Комп’ютерне оформлення: Андрій Кліш

Видрук оригінал-макету  
редакційно-видавничого відділу історичного факультету “Літопис”  
Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка  
м. Тернопіль, вул. Громницького, 1а  
Тел. (0352) 53-59-01



---

Здано до складання 5.11.2014 р. Підписано до друку 25.11.2014 р. Формат 60×84/18.  
Папір друкарський. Обліково-видавничих аркушів 35,66.  
Замовлення 193. Тираж 300 прим. Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу  
масової інформації КВ № 15879-4351 від 12. 10. 2009 р.

---

**До уваги авторів!**

---

Статті, що подаються до публікації у науковому виданні повинні відповідати високому науковому рівню, не бути раніше опублікованими, містити елементи новизни, визначені постановою Президії ВАК України "Про підвищення" вимог до фахових видань віднесених до переліків ВАК України від 15.01.2003 р. № 7–05/1:

- постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями;
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- формулювання цілей статті (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження з новим обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

Комп'ютерний варіант рукопису повинен відповідати таким вимогам:

- Стаття оформляється у текстовому редакторі Word for Windows 6.0, 7.0 (шрифт Times New Roman, 14 pt, через 1,5 інтервала, диск CD).
- Параметри сторінки – формат А4, поля 2×2×3×1, абзац 1, 25 см.
- Текст статті оформляється у такому порядку:
- індекс УДК, без абзацного відступу, вирівняно по лівому краю;
- ім'я, прізвище, по батькові автора, назва статті, анотації, ключові слова (не більше 5-ти) **українською, російською та англійською мовами;**
- текст статті;
- для посилань використовуються квадратні дужки, наприклад [13, с.1; 14, арк. 2], де "13" і "14" – порядковий номер у списку використаних джерел, с. 1 – номер сторінки, арк. 2 – номер аркуша в архівній справі;
- у кінці рукопису статті подається список використаних джерел згідно з "Бюлетенем ВАК України (2008, № 3) "Зміни, що вносяться до переліків та форм документів, які використовуються при атестації наукових та науково-педагогічних працівників".

Рукопис статті підписується автором (авторами). Разом зі статтею подається рецензія провідного фахівця з даної галузі наук, зазвичай, доктора наук, завірена печаткою, витяг з рішення засідання кафедри та експертний висновок щодо можливості опублікування матеріалів.

Окремо подається інформація про автора (авторів): прізвище, ім'я, по батькові, повна назва організації, посада, вчений ступінь, наукове звання, поштова адреса, телефон, e-mail.

Рукописи, що не відповідають вказаним вимогам, не приймаються до публікації.

Редакційна колегія залишає за собою право проводити редакційну правку рукопису. Якщо науковий рівень статті недостатній – редакційна колегія не приймає її до публікації. Рукописи авторам не повертаються. За потреби редакційна колегія здійснює поштову пересилку збірників авторам статей.

Матеріали в електронному вигляді надсилати за адресою: [zuljak@tnpu.edu.ua](mailto:zuljak@tnpu.edu.ua), [Klish\\_Andriy@ukr.net](mailto:Klish_Andriy@ukr.net)

Редакційна колегія збірника  
"Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету  
імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія"